

T. C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI
TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

ERMENİLERİN KUZEY AZERBAYCAN'DAKİ
FAALİYETLERİ
(1905–1920)

HAZIRLAYAN
Beşir MUSTAFAYEV

DANIŞMAN
Prof. Dr. Mehmet ERSAN

İZMİR–2009

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “Ermenilerin Kuzey Azerbaycan’daki Faaliyetleri (1905–1920)” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynaklarda gösterilenlerden oluştuğunu, bunların atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

20.11.2009

Beşir MUSTAFAYEV

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IX
ABSTRACT.....	X
ÖNSÖZ.....	1
KISALTMALAR.....	5
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR HAKKINDA.....	8
GİRİŞ.....	14

I. BÖLÜM TARİHİ COĞRAFYA

I. 1. KAFKASLAR VE KUZEY AZERBAYCAN.....	18
I. 1. 1. Kafkaslar.....	18
I. 1. 2. Kuzey Azerbaycan.....	21
I. 2. KUZEY AZERBAYCAN'IN TARİHSEL GELİŞİMİ.....	24
I. 3. ERMENİSTAN VE TARİHSEL GELİŞİMİ.....	28
I. 3. 1. Ermenilerin Milletleşme Süreci.....	32
I. 3. 2. Ermeniye Ermeni Yapan Kilise Faktörü.....	36
I. 4. XIX VE XX. YÜZYIL BAŞLARINDA KUZEY AZERBAYCAN'DA YAŞANAN ASKERİ VE SİYASİ GELİŞMELER.....	43
I. 4. 1. Kafkaslar ve Kuzey Azerbaycan'da Nüfus Dağılımı.....	43
I. 4. 2. Türkmençay ve Gülistan Antlaşmaları.....	46
I. 4. 2. 1. Azerbaycan Hanlıklarının Ortaya Çıkması.....	48
I. 4. 2. 2. Kafkaslarda Rus, İran, Ermeni ve Gürcü İlişkileri.....	51
I. 4. 2. 3 “Büyük Ermenistan” Hayaline Giden Yolda Rusların Rolü.....	54
I. 4. 2. 4. Rus Çarlığı Diplomasisinin Ermeni Politikası.....	59
I. 4. 2. 5. Kuzey Azerbaycan Sanayisinin Gelişimi ve Bölgeye Ermeni Göçünün Artması.....	60
I. 5. KAFKASLARDA ERMENİ DEVLETİNİN ORTAYA ÇIKARILMASI.....	63

II. BÖLÜM

RUS İHTİLÂLİ SIRASINDA AZERİLER VE ERMENİLER (1905)

II. 1. ERMENİ ÖRGÜTLERİ VE ÇATIŞMALARI BAŞLATAN GELİŞMELER.....	65
II. 1. 1. Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Siyasi Faaliyetleri.....	65
II. 1. 2. Ermeni Örgütlerinin Faaliyetlerini Anadolu'dan Kafkaslara Kaydırması....	69
II. 1. 3. Hınçak Örgütü.....	71
II. 1. 4. Taşnaksütyun Örgütü.....	75
II. 1. 4. 1. Bolşevik-Taşnak Rejiminin Azerbaycan Karşısı Siyaseti.....	84
II. 1. 4. 2. Menşevik-Bolşevik-Taşnak İşbirliği ve Şaumyan'ın Planları.....	86
II. 2. ERMENİLERİN KUZEY AZERBAYCAN'DAKİ ASKERİ FAALİYETLERİ.....	88
II. 2. 1. 1905 Senesinde Azeriler ve Ermeniler Arasında Yaşanan Çatışmalar.....	89
II. 2. 1. 1. 1905 Genel Grevinde Bakü'de Azerilere Yapılan Saldırıları ve Ermenilere Çarlık Rusyası'nın Desteği.....	95
II. 2. 1. 2. Nahçıvan, Zengezur, Kuba, Şamahı, Erivan, Cebrail, Gence, Şuşa, Eçmiyadzin ve Tiflis'de Ermeni Mezalimi (1905).....	98
II. 2. 2. Erivan-Moskova İşbirliği.....	104

III. BÖLÜM

AYDINLANMA ÇAĞI VE ŞUBAT İHTİLÂLİ (1905-1917)

III. 1. XX. ASRIN BAŞLARINDA KUZEY AZERBAYCAN'DA SİYASİ HAREKETLİLİK	106
III. 1. 1. Türk Siyasi Teşekkülleri ve Aydınlanma Çağı	106
III. 1. 1. 1. Demokrat Derneği.....	110
III. 1. 1. 2. Hümmet Teşkilatı.....	111
III. 1. 1. 3. Difâî Partisi.....	113
III. 1. 1. 4. 1917 Senesinde Görülen Ermeni Saldırıları.....	117
III. 2. 1917 ŞUBAT İHTİLÂLİNİN ERMENİ FAALİYETLERİNE ETKİSİ.....	120
III. 2. 1. Şubat İhtilâli ve Taşnaksütyun'un Azerbaycan'daki Faaliyetleri.....	124

III. 2. 2. Güney Kafkasya Meclisinde Karşıdevrimci Taşnaksütyun ve Bakü Komunası.....	126
III. 3. BREST-LITOVSK, GÜMRÜ VE NAHÇIVAN ANTLAŞMALARI ÖNCESİ RUS-ERMENİ FAALİYETLERİ.....	128

IV. BÖLÜM

ERMENİLERİN AZERİLERİ YOK ETME FAALİYETLERİ (1917-1919)

IV. 1. AZERİ-ERMENİ ÇATIŞMALARI	132
IV. 1. 1. Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'da Yaptıkları.....	132
IV. 1. 2. Kuba (Guba) Bölgesinde Ermeni Faaliyetleri (1918-1919).....	137
IV. 1. 2. 1. Kırmızı Kasaba Hadiseleri (1918-1919).....	144
IV. 1. 3. Şamahı (Şemahi) Olayları (1918).....	146
IV. 1. 4. Zengezur'un Ermenilere Verilmesi (1918-1919).....	150
IV. 1. 5. Lenkeran ve Salyan'da Ermeni Faaliyetleri (1917-1918).....	159
IV. 1. 6. Yevlah ve Şemkir İstasyonunda Çatışmalar (1917-1919).....	160
IV. 1. 7. Şuşa, Câvanşir, Cebrail ve Karabağ Bölgesi Faciaları (1918-1919).....	161
IV. 1. 8. Gökçay (Göyçay) Savaşı (1918).....	168
IV. 1. 9. Nahçıvan'da Andranik'in Uyguladığı Vahşet (1918).....	171
IV. 1. 10. Kürdemir ve Aksu (Ağsu) Uğrunda Verilen Mücadeleler (1918).....	176
IV. 1. 11. Hacıkabul İlçesinin Kurtuluşu (1918).....	178
IV. 1. 12. Gence'de Ermeni Mezalimi (1918-1919).....	179
IV. 1. 13. Erivan'da Müslüman Türklere Uygulanan Katliam (1918).....	181
IV. 1. 14. Bakü Katliamını Hazırlayan Temel Nedenler.....	183
IV. 1. 15. Bakü Katliamı (31 Mart 1918).....	186
IV. 1. 16. 31 Mart'ın Azerilerin Soykırım Günü Olarak İlan Edilişi.....	200

V. BÖLÜM

TÜRK KAFKAS İSLAM ORDUSU VE MİLLİ DEVLET (1918-1920)

V. 1. BÜYÜK DEVLETLERİN, ERMENİLERİN KUZEY	
AZERBAYCAN'DAKİ FAALİYETLERİNE ETKİSİ.....	203
V. 1. 1. Ermeni Faaliyetleri ve İngiltere.....	204
V. 1. 2. Ermeni Faaliyetleri ve Almanya.....	208
V. 1. 3. Ermeni Faaliyetleri ve Fransa.....	210
V. 1. 4. Ermeni Faaliyetleri ve ABD.....	211
V. 2. BOLŞEVİK-TAŞNAK HAREKETİNE KARŞI OSMANLI DEVLETİNİN	
TAVRI.....	212
V. 2. 1. Osmanlı Devletinin Kafkasya Siyaseti.....	214
V. 2. 2. Osmanlı Devletinin Kuzey Azerbaycan Siyaseti.....	216
V. 3. BAKÜ-TÜRK AYDINLARININ OSMANLI ORDUSUNA SESLENİŞİ.....	224
V. 4. KAFKAS İSLAM ORDUSU KUZEY AZERBAYCAN YOLLARINDA.....	226
V. 4. 1. Nuri Paşa Önderliğindeki Osmanlı Ordusunun Kuzey Azerbaycan'a	
Kardeş Yardımı.....	231
V. 4. 2. Kafkas İslam Ordusunun Kuzey Azerbaycan'ı Ermeni Mezaliminden	
Kurtarması.....	234
V. 4. 3. Türk Kafkas İslam Ordusunun Derbend (Dağıstan) Harekâtı	243
V. 4. 4. Türk Kafkas İslam Ordusunun Kuzey Azerbaycan'ı Kurtarmasının Dış	
Ülkelerde Yansımaları.....	246
V. 5. 1918 YILINDA KUZEY AZERBAYCAN'DA SİYASİ GELİŞMELER.....	250
V. 5. 1. Müsavat Partisinin Azeri-Ermeni İlişkilerindeki Yeri.....	253
V. 5. 2. Ermeni Faaliyetlerinin Şarkta Kurulan İlk Müslüman Türk	
Cumhuriyetine Etkisi.....	261
V. 5. 3. Azerbaycan Milli Meclisinin Ermeni Faaliyetleri Karşısındaki Konumu..	264
V. 5. 4. Azerbaycan Milli Ordusunun Ermeni Faaliyetleri Karşısındaki	
Eylemleri.....	266
V. 5. 5. Milli Devletin Sona Ermesinde Ermeni Faaliyetlerinin Etkisi.....	270

V. 6. MİLLÎ DEVLET VE ERMENİ FAALİYETLERİ İLE İLGİLİ	
MUHACERETTE YAPILAN ÇALIŞMALAR.....	272
V. 7. MİLLÎ DEVLET SONA ERDİKTEN SONRA RUSLAR VE ERMENİLERİN	
KUZEY AZERBAYCAN SİYASETİ (1920).....	275
V. 7. 1. Kuzey Azerbaycan Petrolünün Ermeni Faaliyetlerindeki Yeri.....	278
V. 7. 2. Hazar Petrollerinin Artan Ekonomik ve Stratejik Önemi.....	280
 SONUÇ.....	 282
KAYNAKLAR.....	293
KRONOLOJİ.....	334

EKLER

EK-1. Tehcir Öncesi Anadolu’da Ermeni Ayaklanmaları ve Sonuçları.....	345
EK-2. Birinci Petro’nun Vasiyetnamesinde “Büyük Ermenistan” Oluşturmak İçin Söyledikleri.....	369
EK-3. Milli Mücadele Yıllarında Azerilerin Anadolu’ya Kardeş Yardımı.....	372
EK-4. Ermeniceleştirilen Azeri-Türk Yaşayış Yerleri.....	382
EK-5. M. K. Atatürk’ün Dilinden Ermeniler.....	386
EK-6. M. E. Resulzade’nin “Amerika’nın Sesi” Radyosunda Dünya Azerileri’ne Hitabı (28 Mayıs 1953).....	388
EK-7. Dün Taşnak, Hınçak ve Ramgavar, Bugün ASALA, JCAG, NAR ve PKK.....	390
EK-8. Ermenistan’da Yaşayan Azerilere Yapılan Katliamlar ve Soykırım Kurbanları (1988-1989).....	395
EK-9. Ermenilerin Dağlık Karabağ’daki Faaliyetleri (1920 ve Sonrası).....	399
EK-10. Hocalı Soykırımı (25 Şubat 1992).....	407
EK-11. Kuzey Azerbaycan Topraklarının %20’i Ermeni İşgali Altında ve 1 Milyon İnsan Göçmen Konumunda.....	412
EK-12. Azerbaycanlı’ların Soykırımı Hakkında Eski Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev’in Fermanı.....	418
EK-13. Ermenilerin Dilinden Ermeni Mezalimi (Kaçaznuni ve Lalayan’ın İtirafı).....	421
EK-14. Türk ve Yabancı Düşünürlerin Ermeniler Hakkında Söyledikleri.....	431
EK-15. ARŞİV BELGELERİ.....	438
EK-16. ERMENİ MEZALİMİ RESİMLERİ.....	454
EK-17. HARİTALAR.....	467
EK-18. ÖZGEÇMİŞ.....	481

ÖZET

“Ermenilerin Kuzey Azerbaycan’daki Faaliyetleri (1905–1920)” başlığını taşıyan doktora tezimiz, ağırlıklı olarak arşiv belgelerine dayalı olup, toplam beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde hem Azerbaycan, hem Türkiye hem de dünyada son yıllarda konunun artan önemi açıklanmıştır.

Birinci bölümde Azerbaycan’ın tarihi hakkında özet bilgiler vererek, Ermeni kimliğinin mitolojik geçmişi, Ermeni milletinin ortaya çıkışında kilisenin rolü ve değişik devletlerin himayesi altındaki yaşam serüvenleri incelenmiştir. Ermenilerin Osmanlı himayesinde yaşamlarının ardından, dış güçlerin kışkırtma ve destekleri sonucu ihanet, isyan ve Türk katliamına varan olaylar irdelenmiştir.

İkinci ve Üçüncü bölümde Çar Rusya’sının Kafkasları işgali ardından bölgede “Büyük Ermenistan” hayaline giden yolda Ermeni nüfusun arttırılması, Ermenistan’ın tampon bölge olarak Azerbaycan topraklarında kurulması konusuna değinilmiştir.

Dördüncü bölümde Ermenilerin Kuzey Azerbaycan’da 1917–1919 yılları zarfında Taşnak-Bolşevik işbirliği ile yaptıkları mezalim ve soykırım hadiseleri anlatılmıştır.

Beşinci bölümde Nuri Paşa önderliğindeki Türk-Kafkas-İslam Ordusunun Azerbaycan’a gelişi ve o dönemde Bolşevik-Taşnak zulmüne rağmen Mehmet Emin Resulzade önderliğinde Şarkta ilk kurulan Türk Cumhuriyetinin faaliyetlerine yer verilmiştir. Son olarak Kuzey Azerbaycan’da Sovyet Hâkimiyetinin kurulması ve Sovyet dönemi Ermeni faaliyetleri ele alınmıştır. Çalışmamız zengin içerikli ekler bölümü ile son bulmaktadır.

ABSTRACT

The Ph. D. Thesis entitled “The Activities of the Armenians in Northern Azerbaijan (1905-1920)” mainly based on archival documents and consists of five chapters. In the introduction we dealt with the increasing importance in recent years in Azerbaijan, in Turkey and in the world.

The first chapter provides a summary about the history of Azerbaijan, mythological past of the Armenian identity, the emergence of the Armenian nation and the role of churches in this emergence and their lives in different states. After an information about the Ottoman Armenians, the Armenian rebellion and the Turkish massacre of up to the events supported by Great Powers as a result of the provocation and betrayal, are also discussed.

In the second and the third chapters, after the invasion of the Caucasia by Russian Tsardom, increasing the Armenian population in the region with the dream of “Great Armenia” and the establishment of Armenian state as a buffer zone the in the territory of Azerbaijan are examined.

In the fourth chapter, the atrocities and genocide made by the Armenians in cooperation with the Dashnak-Bolsheviks in northern Azerbaijan during the years 1917-1919 are explained.

In the fifth chapter, the arrival of the Turkish-Caucasus-Islamic Army that led by Nuri Pasha to Azerbaijan and in that period despite the persecution of the Bolshevik-Dashnak, the activities of the firstly founded Turkish Republic in the east under the leadership of Mehmet Emin Resulzade are also included. The and final chapter, establishment of Soviet rule in the north of Azerbaijan and the Armenian activities of Soviet-era are addressed. Our thesis ends with an rich appendix.

ÖNSÖZ

1905 yılında Azerbaycan, Rusya ve İran arasında bölünmüş bir toprak parçasını ifade eden coğrafi bir terimdi. Bu tarihten 1920’de Sovyetlerin Bakü’yü işgali arasında geçen 15 yıllık dönem, Kuzey Azerbaycan Devletinin oluşumu anlamına gelen bağımsız Cumhuriyetin doğuşuna tanıklık etti. Bu sancılı doğuş sırasında Azeriler yalnızca Ruslara karşı bir mücadele vermekle kalmamış, aynı zamanda Ermenilerle de mücadele etmek zorunda kalmıştır. Günümüzde de Kuzey Azerbaycan’ı uğraştıran en büyük sorunlardan birisi olan Ermeni meselesinin esas başlangıcı bu döneme rastlamaktadır.

Azerbaycan topraklarında Azeriler dışında birçok etnik azınlık yaşamaktaydı. Bunlar içerisinde Rus istilasından sonra İran ve Osmanlı İmparatorluğu topraklarından göçenlerle sayıları hızla artan Ermeniler önemli bir yer tutmaktadır. Türkmençay Antlaşmasının ardından I. Nikola bu göçmenlerin yoğun olarak bulundukları Erivan ve Nahçıvan Hanlıklarının toprakları içinde yerleştirdi ve bir Ermeni bölgesi oluşturdu.

İki toplum arasında dinî ve milli konular başta olmak üzere pek çok alandaki farklılıklar, Rusların Kafkasları işgali sonrası çatışmalara sebep oldu. Müslüman-Ermeni çatışmasının ortaya çıkması 1905 senesinde Bakü’de bir Müslüman’ın Taşnaklar tarafından öldürülmesiyle başladı. Bu çatışmada önce Müslümanlardan yana tavır alan Çarlık yönetimi daha sonra bu tutumunu değiştirdi. Devrim boyunca Ermeniler bölgedeki nüfuslarının artmasının sağlayacak tek güç olarak gördükleri Rusya’ya bağlılık gösterdi.

1905 yılından itibaren Müslüman-Ermeni çatışmasında olaylar dünya basınında yaşananlardan farklı ve Ermenilerin amaçlarına hizmet edecek tarzda verildi. Taraflar arasında yaşanan olaylar sırasında özellikle Erivan ve Ecmiyazin’de Müslümanlar birçok ağır kayıplar vermiştir. Taşnaksütyun’un örgütlü hareketine karşı dağınık bir halde mücadele etmeye çalışan Müslüman gruplar, özellikle Rus-Ermeni anlaşmasının tehdidine karşı 1905 sonbaharında Gence’de Difâi (Savunma) adlı örgütü kurarak aralarında bir birlik oluşturmayı başarmışlardı. Böylece Gence, Kuzey Azerbaycan Ulusal Hareketinin merkezi oldu. Diğer taraftan Ermenilerin 1918’de Bakü’de başlattıkları katliam hareketleri, Osmanlı Devletinin Kuzey Azerbaycan’a asker sevk etmesine neden oldu.

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyıl, özellikle Kuzey Azerbaycan, bugünkü Ermenistan ve Doğu Anadolu toprakları Türklerin büyük bir soykırıma ve mezalime uğratıldığı dönemdir. Maalesef günümüz Avrupa ve eski Sovyet tarihçiliğinde bu mezalim ve soykırımın üzerinde hiç durulmamıştır. Sovyet tarihçiliğinde bu olaylar 70 yıldan fazla tek yönlü olarak incelenmiştir. Çünkü Sovyet rejiminin siyasi gücü ve bilim adamlarının isteği bu yönde olmuştur. Daha doğrusu bilim rejimin emrinde olmuştur. Dolayısıyla hiç kimse bu dayatmanın dışına çıkamamıştır.

Azeri ilim adamlarının da iki taraf arasındaki ilişkiler hakkında eserler verdiğini görmekteyiz. Bu bilim adamları hiç kuşkusuz önce Çar, daha sonra Sovyetler Birliği rejiminin istekleri doğrultusunda ciddi sınır problemleri, demografik sorunlar ve tarihi meseleler gibi mevzular hakkında değil, edebi ilişkiler, halkların dostluğu, kardeşliği gibi konular da ele almışlardır.

Ermeniler yıllarca sistemli bir şekilde çalışarak dünya kamuoyunu kendi istedikleri gibi yönlendirmişlerdir. Türkiye’de son zamanlarda Osmanlı Devletinin son dönemlerinde yaşanan olaylar ile ilgili önemli çalışmalar yapılmış ve yapılmaktadır. Ancak Ermeni meselesinin Kafkasya ve Kuzey Azerbaycan kısmı ile ilgili arşiv belge ve bilgilerine dayanarak yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır.

Çalışmamızda, Kafkaslar ve Kuzey Azerbaycan’da Türklere karşı yapılan mezalim ve soykırımlar üzerinde duracağız. Ermeni ve destekçilerinin bu yıllar zarfında bu topraklardaki faaliyetlerini ağırlıklı arşiv vesikalarına dayanarak ele alacağız. Yaptığımız çalışma, Kuzey Azerbaycan ile sınırlı olmayıp, Rusya ve Kafkaslar başta olmak üzere Türk Dünyasının çok geniş alanını ilgilendirmektedir. Ermenilerin, 1905-1920 yılları arasında gerek Anadolu’da gerekse Kuzey Azerbaycan’da gerçekleştirdikleri faaliyetler ile ilgili yaptığımız araştırma tek yanlı olarak beslenen dünya kamuoyunun bilgilendirilmesine katkı sağlayacağı düşüncesindeyiz. Yeni belge ve kaynaklara dayanan bu tür çalışmalar arttıkça önyargı ve siyasi yaklaşımlarda olumlu manada değişiklik olacağı inancındayım.

Ermenilerin Kuzey Azerbaycan’daki faaliyetleri ile ilgilenenleri ve gelecekte ilgilenecek olanları, özellikle dünya kamuoyunu hakikatlerle aydınlatmaya ve yıllarca kin ve ısrarla sürdürülen Ermeni isyan ve mezalimini bütün açıklığı ile bilimsel arşiv ve kütüphane kaynakları vasıtasıyla ortaya koymaya ihtiyaç vardır. Tarihi gerçekleri arşiv

belgelerine dayanarak ele almak, esas mezalimi yapan Ermeniler olduğunu arşiv belgeleri ışığında ortaya çıkarmak ve bu kabilden haksız uluslar arası entrikalara karşı koymanın en sağlam ve doğru yoludur. Yıllar süren bu çalışmamızın, gerek Azerbaycan'da gerekse Türkiye'de, konusunda önemli bir boşluğu dolduracağını inancını taşımaktayım.

Öncelikle bu çalışmamızın, her safhasında gerekli maddi, manevi yardım, teşvik ve önerileriyle yol gösterip, tamamlanması hususunda saygıdeğer hocam Tarih Bölüm Başkanı Prof. Dr. Mehmet Ersan'a, manevi desteğini her daim hissettiğim değerli hocam Prof. Dr. İsmail Aka'ya, bilgi ve tavsiyelerinden ötürü Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Turan Gökçe'ye, şükranlarımı sunarım.

Çalışmalarım boyunca beni manevi yönden destekleyen değerli aileme, arşiv ve çeviri çalışmalarım sırasında yardımcı olan ağabeyim Şahlar Mustafayev'e, kardeşim Behruz Mustafayev'e, maddi ve moral desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen Dr. İsmail Bozbay kardeşime teşekkür ederim.

Çalışmalarım boyunca Azerbaycan'da bürokratik engelleri aşmamda yardımları dokunan, Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Devlet Arşivleri (*ARMDA*) Genel Müdürü Dr. Atahan Paşayev'e, Edebiyat ve İncəsənət Arşivi Genel Müdürü Maarif Teymur'a, arşiv ve kütüphane işçileri Dilara, Feride ve Elmas Hanım'a, Azerbaycan Ahundov Milli Kütüphanesi çalışanlarına, görüş ve önerilerini esirgemeyen Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesinden Prof. Dr. Anar İsgenderov'a, tarihçi Prof. Dr. Musa Kasımov'a, tezim için gerekli yeni çıkan kitapları temin etmemi sağlayan Azerbaycan İstihbarat Bakanlığı İnsan Hakları Şubesinden Araz Kurbanov'a, Azerbaycan Neşriyatı üyesi gazeteci Gaffar Çakmaklı'ya, Azerbaycan Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Arşivinden (*ARSPİHA*) Fenare ve Zema Hanım'a, Azerbaycan İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü çalışanlarına, Kuba İl Arşiv Müdürü Şirin Şirinov'a, Müze Müdiresi Meryem Hacıyeva'ya teşekkür ederim.

Araştırmalarım için bana gerekli izinleri ve maddi destekleri proje kapsamında sağlayan Ege Üniversitesi Rektörlüğü'ne, Kütüphane çalışanlarına, Sosyal Bilimler ve Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'ne, İzmir Valiliği'ne, Gaziemir Kaymakamlığı'na, *TUBİTAK'a (BİDEB)*, Milli Kütüphane, Osmanlı Arşivi, *ASAM*, Cumhuriyet Arşivi işçilerine, çalışmayı ihtisas alanlarıyla ilgili olarak değerlendirip

yönlendiren, Giresun Üniversitesi Rektör Yardımcısı Prof. Dr. Aygün Attar'a, *TTK*'dan Prof. Dr. Kemal Çiçek'e, Genelkurmay *ATASE* Başkanlığı'ndan Dr. Öğ. Albay Ahmet Tetik'e, burada adlarından tek-tek saymaya imkân bulamadığım tüm katkı sahiplerine ve arkadaşlarıma şükranlarımı sunarım.

Beşir MUSTAFAYEV

İZMİR-2009

KISALTMALAR

A.C.	: Azerbaycan Cumhuriyeti
a.g.a.	: adı geçen arşiv
a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ADC	: Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti
ADR	: Azerbaycan Demokratik Respublikası
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AHC	: Azerbaycan Halk Cephesi
AİHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AK	: Avrupa Konseyi
AKPM	: Avrupa Konseyi Parlamenterler Konseyi
Alb.	: Albay
AMM	: Azerbaycan Milli Meclisi
ANCA	: American National Comitte of Armenia
AP	: Avrupa Parlamentosu
ARDA	: Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi
ARDTA	: Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi
AREİA	: Azerbaycan Respublikası Edebiyat ve İncenanat Arşivi
ARF	: Armenian Revolutionary Federation
ARMDA	: Azerbaycan Respublikası Milli Devlet Arşivi
ARSPİHA	: Azerbaycan Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Arşivi
ASA	: Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi
ASALA	: Armenian Secret Army For the Liberation of Armenia
ASAM	: Avrasya Stratejik Araştırma Merkezi
ASSC	: Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
ATASE	: Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Arşivi
ATO	: Ankara Ticaret Odası

BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğı
BİDEB	: Bilim İnsanı Destekleme Bölümü Başkanlığı
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BOP	: Büyük Ortadoğı Projesi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
D.	: Dosya
DH.ŞFR	: Dahiliye Şifre
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakóltesi
EREN	: Ermeni Araştırmaları Enstitüsü
Genkur.	: Genelkurmay
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
HR.HU	: Hariciye Harb-i Umumi
HR.MÜ	: Hariciye Mütareke
HR.SYS	: Hariciye Siyasi
HR.TO	: Hariciye Tasnif Odası
İA	: İslam Ansiklopedisi
JCAG	: Justice Commandoes of Armenian Genocide
KEİT	: Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
KKTC	: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
Korg.	: Korgeneral
Kur.	: Kurmay
M.	: Miladi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Neş.	: Neşriyat
No.	: Numara

Org.	: Orgeneral
RF	: Rusya Federasyonu
RFDTA	: Rusya Federasyonu Devlet Tarih Arşivi
RSFSR	: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Respublikası
s.	: Sayfa
SSRİ	: Sovyet Sosyalist Respublikası (Cumhuriyeti) İttifakı
STKB	: Sivil Toplum Kuruluşları Birliği
Şb.	: Şube
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCS	: Türkiye Cumhuriyeti Sınavı
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Tğm.	: Teğmen
TİKA	: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı
TOGED	: Toplumsal Gelişim Derneği
TÖMER	: Türkçe Öğretim Merkezi
Trsz	: Tarihsiz
TRT	: Türkiye Radyo Televizyonu
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TÜBİTAK	: Türkiye Bilimsel Teknik Araştırma Kurumu
USAK	: Uluslararası Stratejik Araştırmaları Kurumu
Ünv.	: Üniversite
Ütğm.	: Üsteğmen
Vak.	: Vakıf
vb.	: Ve başka
y.y.	: Yüzyıl
Yay.	: Yayın
Yrb.	: Yarbay
Yzb.	: Yüzbaşı

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR HAKKINDA

Araştırmamız boyunca tüm maddi, manevi ve bürokratik zorlukları göz önünde bulundurarak olaylar ve oluş nedenlerini, birinci elden kaynak niteliği taşıyan arşiv belgelerini tarayarak, çalıştığımız dönemle ilgili eser yazan araştırmacıların ve akademisyenlerin Azeri Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Rusça, Osmanlı Türkçesi, İngilizce ve Ermenice olan çalışmalarından yararlanarak vermeye çalıştık.

Ermeni Meselesi üzerine araştırma yapan yerli ve yabancı araştırmacılar genellikle Osmanlı Arşivleri üzerinde çalışırken, bu konuda Azerbaycan ve Rus arşivlerinin taranması ikinci plana itilmiştir. Özellikle Azerbaycan'ın Kuba (Guba), Şamahı, Gence ve Nahçıvan Vilayetlerinde 1905-1915 yıllarında Ermeniler tarafından yapılan işkence ve talan, akabinde 1915-1918 Karabağ, Zengezur, Borçalı, Bakü'de gerçekleştirilen Ermenilerin insanlık dışı faaliyetleri, 1918-1920 Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde ve Sovyet Hakimiyetinin kurulduğu zamana kadar Bakü'den mezalim manzaraları ve olayların Azeri soykırımı ile neticelenmesi Türkiye'de ve dünyada az bilinen ve işlenen konular arasındadır. Azerbaycan arşivlerinde yer alan, büyük çoğunluğu Rusça olan belgeler incelendiğinde görülecektir ki, Ermeniler sadece Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde Müslüman Türkleri değil, 1905-1920 yılları zarfında Azeri Türklerine de çok büyük mezalimler uygulamışlardır.

Ermenilerin Azerbaycan Türklerine uyguladığı soykırım daha çok 1905 ve 1920 yıllarında cereyan etmiştir. Ermeni terörüne ait Rus belgeleri Azerbaycan Respublikası *Milli Devlet Arşivinde (ARMDA)*, *Azerbaycan Respublikası Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Arşivi (ARSPİHA)*, *Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi (ARDTA)* ve *Rusya Federasyonu Devlet Tarih Arşivinde (RFDTA)* bulunmaktadır. Söz konusu belgeler 1905-1918 yılları arasında Azerbaycan'ın çeşitli vilayetlerinde yaşanan Ermeni mezalimini tahkik eden komisyonun çoğu Rus yetkililerinin resmi raporlarıdır.

Kuzey Azerbaycan milli arşivlerinde yer alan binlerce dosyadaki on binlerce belge, özellikle Resulzade yönetimindeki Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin tesis ettiği ve 15 Temmuz 1918 ve 18 Mart 1920 tarihine kadar faaliyet gösteren Olağanüstü Soruşturma Komisyonunun çalışmaları sonucu ortaya çıkan ve bu gruba dahil ettiğimiz belgeler Ermenilerin Azerilere karşı *Kuba, Şamahı, Bakü, Nahçıvan, Gence, Karabağ,*

Zengezur, Şuşa, Lenkeran, Haçmaz, Şeki, Salyan, Kazak, Ağdam, Cebrail, Cavanşir, Erivan, Şerur, Ordubad ve Deveçi gibi Bölgelerindeki faaliyetlerini ve mezalimlerini farklı yönleriyle ortaya koyuyor.

Ziya Bünyadov¹, M. S. Ordubadi², S. Kerimova³, M. Kasımov⁴, A. İsgenderov⁵, M. B. Aliyev⁶, M. M. Nevvab⁷, T. Swietochowski⁸, Y. Pompeyev⁹, C. Hesenli¹⁰, V. Çırakzade¹¹, M. B. Memmedzade¹², M. E. Resulzade¹³, M. Süleymanov¹⁴, M. İsmayilov¹⁵, N. Yakuplu¹⁶, A. Halilov¹⁷, F. Memmedova¹⁸, B. Resuloğlu¹⁹, A. A. Haşımzade²⁰, A. Kurbanov²¹, S. H. Glinka²² ve A. Paşayev²³ gibi birçok tarihçi, araştırmacı ve edibin eserlerindeki bilgi ve belgeleri çalışmamızda kullandık.

¹ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Atabeyleri Tarihi Devleti*, Bakü, 1985; *Revan Eyaletinin Tahrir Defteri*, Bakü, Trsz; “Neden Sumgayıt?”, *Azerbaycan İlimler Akademisi Bilim Dergisi*, Bakü, 13 Mayıs 1988; “Azerbaycan”, *TDVİA*, C. 4, İstanbul. 1994.

² M. Saif Ordubadi, *Kanlı Yıllar*, Bakü, 1991.

³ S. Kerimova, *Çarizmin Azerbaycan'ın İşgalinde ve Müstemlekecilik Siyasetinde Ermeni Siyasetbazlarının Rolü*, Bakü. 1995.

⁴ Musa Kasımov, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti (1914-1918)*, Cilt: I-II-III, Bakü. 2000; “Antanta Ülkelerinin Güney Kafkas Siyaseti”, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu, Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü, 2008; “Azerbaycan Belgelerindeki Rus ve Ermeni Kaynaklarına İstinaden Ermeni Silahlı Gruplarının Hazırlanması ve Terörü (1914-1917)”, *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, İ.Ü. Rektörlüğü, No: 40305, Bildiriler, İstanbul, 24-25 Mayıs, 2001.

⁵ Anar İsgenderov, *Azerbaycan Türk-Müslüman Soykırımı Probleminin Tarihşünaslığı*, Bakü. 2006.

⁶ M. B. Aliyev, *Kanlı Günlerimiz, 1918-1920 Nahçıvan Olayları*, Bakü, 1993.

⁷ Mir Möhsün Nevvab, *1905-1906 Yıllarında Ermeni Müslüman Davası*, Bakü, 1993.

⁸ T. Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı (1905-1920)*, Çev: Nuray Mert, Bağlam Yay, İstanbul, 1988.

⁹ Yuri Pompeyev, *Karabağ Kan İçinde*, Azerbaycan Ansiklopedisi Neşriyatı, Bakü, 1996.

¹⁰ Cemil Hesenli, *Ak Lekelerin Kara Gölgesi*, Bakü, 1991; *Azerbaycan Tarihi*, Muallim Neşri, Bakü, 1995; “Mart 1918; Vatandaş Muharebesi mi, Yoksa Türk-Müslüman Soykırımı mı?”, *Azatlık Gazetesi*, Bakü, 29 Mart, 1994.

¹¹ Vahit Çırakzade, *İstiklal Yollarında*, Bakü, 1992.

¹² Mirze Bala Memmedzade, *Ermeniler ve İran*, Azerbaycan Devlet Neşri, Bakü, 1993; *Milli Azerbaycan Hareketi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yay, No: 40, Ankara, 1991.

¹³ Mehmet Emin Resulzade, *Asrımızın Siyavuşu*, Bakü. 1991; “Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekküllü, Bakü, 1918; “Azerbaycan Cumhuriyeti”, *İstiklal Özel Sayısı*, Bakü, 1919; “Kafkasya Türkleri”, *Azerbaycan Dergisi*, No: 1, Bakü, 1991.

¹⁴ Manaf Süleymanov, *Nuri Paşa*, Bakü. 1999; *Okuduklarım İştiklerim Gördüklerim*, Bakü, 1991.

¹⁵ Mahmut İsmayilov, *Azerbaycan Tarihi*, Devlet Neşri, Bakü, 1993; *Senin Ulu Baban*, Bakü. 1989.

¹⁶ Nesiman Yakuplu, *Mehmet Emin Resulzade*, Gençlik Neşri, Bakü. 1991.

¹⁷ Aslan Halilov, *Genosit Protiv Müslümanaskogo Naseleniya Zakafkasya V İstoriçeskıh İstoçnikah (1917-1920)*, Bakü, 2000.

¹⁸ Feride Memmedova, *Azerbaycan'ın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, Bakü, 1993.

¹⁹ B. Resuloğlu, *Urmiya'dan Şamahı'ya Mart Gırğınları*, Bakü, 2001.

²⁰ Aygün Attar Haşımzade, *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, Ankara. 2005; “Ermeni Ulusalçılığının Siyasal Oluşumu”, *ASAM-EREN* Yay, C. 1, Ankara, 2007; “Azerbaycan Türkleri'nin Ermenistan'dan Zorunlu Göçü, 1948-1956”, *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2006; “Rus Arşiv belgelerine Esasen Ermeni

Kuzey Azerbaycan ve Kafkaslarda siyasi gelişmeler, milli ve dini akımlar, matbuatın, ilim ve maarifin gelişimine değinirken, dönemin gazete ve dergilerini de kullanarak, bu basın organlarında özellikle konumuzla ilgili yazan aydın kesimin düşüncelerinin bilgi edinmek bakımından önemli olduğunu vurgulamak isterim. Daha çok Azerbaycan Edebiyat ve İncenanat Arşivinde yer alan, *Hayat, İrşad, Terakki, Kaspi, Azerbaycan, Tekamül, Füyüzzat, Bakinskiy Raboçii, Hümmet, İttihat, Açık Söz, İzvestiya, Mişak ve Basiret* gazetelerinde yazan aydınların düşüncelerini öğrenmemiz açısından, söz edilen Azeri-Ermeni çatışmalarında her zaman mağdur durumda kalan Müslüman Azeri Türklerinin çaresizliğini özellikle hadiselerin tanığı olmuş kişilerin anlattıklarını arşiv belgelerin yanısıra gazetelerde yazan bilgilerin ışığında değerlendirdik.

Rusya'nın Ermeni örgütlerini kullanması nedeniyle Taşnak belgelerinin önemli bir kısmı Çarlık Arşivinde korunup saklanmaktadır. Belgeler daha çok 1905-1920 yılları arasında Ermeni örgütlerinin Doğu Anadolu'da ve Kafkaslarda, Azeri ve Anadolu Müslüman Türklerine (Kürtler dahil) sistematik kırım politikası izlediğini kanıtlamaktadır. Ermeni örgütlerinin katliam ve yağma politikası Çar Generallerinin ve subaylarının yazdığı yüzlerce rapor, askeri mahkemelerinin yüzlerce tutanağı ve verdikleri kararları gösterilmektedir.

Bunun yanısıra Türkiye'de Başbakanlık Osmanlı Arşivci (BOA), *Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Arşivi (ATASE)*, *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, *Türk Tarih Kurumu (TTK)*, *Avrasya Stratejik Araştırmaları-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü (ASAM-EREN)* gibi kurum ve kuruluşların ister arşiv isterse de kütüphane kaynaklarından yararlanılmıştır.

Ayrıca, E. Uras²⁴, M. Ersan²⁵, Y. Halaçoğlu²⁶, S. Sertçelik²⁷, İ. Binark²⁸, N. Devlet²⁹, A. Gazigiray³⁰, M. Görüryılmaz³¹, K. Gürün³², N. Sarıahmetoğlu³³, M. A.

Terörü", *Türkiye'nin Ermeni Meselesi Sempozyumu (Bildiriler)*, 23-25 Mayıs, Manisa. 2002; "Zengezur İli Nasıl Ermenilerin Oldu", *ATASE Başkanlığı Yay*, Yıl: 1, Sayı: 2, Ankara, Ağustos, 2003; "Rus Albayları Ermeni Terörünü Açıklıyor", *ATASE Başkanlığı Yay*, Yıl: 1, Sayı: 1, Ankara Şubat, 2003.

²¹ Araz Kurbanov, *Skazki Armiyanskikh "Mudretsov"*, Bakü. 2005.

²² S. H. Glinka, *Ermenilerin Azerbaycan'a Göçürülmesi*, Rusya'nın Erzurum'daki Başkonsolosu Mayevski'nin Kayıtları, Azerbaycan Neşri, Bakü, 1995.

²³ Atahan Paşayev, *Açılmamış Sayfaların İzi İle*, Bakü. 2001.

²⁴ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul. 1987.

Kaşgarlı³⁴, Karibi³⁵, A. B. Karinyan³⁶, J. McCarthy³⁷, U. Mateos³⁸, M. Süreyya Bey³⁹, A. N. Kurat⁴⁰ gibi birçok tarihçi ve araştırmacının eserlerindeki bilgi ve belgelerine çalışmamızda yer verdik.

Öte taraftan, çoğu basılı olan Rus, Amerikan, Fransız, İngiliz, Ermeni, Alman ve Gürcü kaynak ve araştırma eserlerinden istifade edilmiştir. Bahsi geçen yurt içi ve yurt dışı kurum ve kuruluşlarda ulaştığımız, taradığımız, incelediğimiz bilgi ve belgeler fotokopi, bilgi fişlemesi, satın alınarak ve dijital ortamda kaydedilerek temin edilmiştir.

Bilinen en büyük Ermeni arşivi ise Boston'da⁴¹ bulunmaktadır. Bunların dışında yayınlanmış olan Rus⁴², Amerikan⁴³, İngiliz⁴⁴, Fransız⁴⁵, Alman⁴⁶, Gürcü ve Ermeni⁴⁷

²⁵ Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK Yay, Ankara, 2007; "Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel*, Sayı: 38, Yıl: 7, Ankara, 2001.

²⁶ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, TTK Yay, Ankara, 2001; *Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları*, İstanbul, 2008; *Tarih Gelecektir* (Etnik Yapısından Ermeni Meselesine Türkiye), İstanbul, 2007.

²⁷ Seyit Sertçelik, *Rus Arşiv Belgeleri Işığında Ermeni Soykırımı İddialarına Dair*, Ankara. Trsz.

²⁸ İsmet Binark, *Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri*, TBMM Kültür-Sanat ve Yayın Kurulu Yay, No: 92, Ankara, 2001.

²⁹ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK, Ankara, 1998.

³⁰ Alper Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları (Osmanlıdan Günümüze)*, İstanbul, 1982.

³¹ Mustafa Görürılmaz, *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler 1918*, Bilge Oğuz Yay, İstanbul, 2007.

³² Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, TTK Yayınları, Ankara. 1983.

³³ Nesrin Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, TTK Yay, Ankara, 2006.

³⁴ Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara, 1990.

³⁵ Karibi, *Ermeni İddialarına Yanıt, Gürcü Devletinin Kırmızı Kitabı*, Kaynak Yay, İstanbul, 2007.

³⁶ A. B. Karinyan, *Ermeni Milliyetçi Akımları* (Ermeni Belgeleri İle Sözde Ermeni Soykırımı Yalanı), Çev: Arif Acaloğlu, İstanbul, 2006.

³⁷ Justin McCarthy *Kim Başlattı ?*, E.Ü. İzmir, 2003; "Bırakın Tarihçiler Karar Versin", *ASAM-EREN* Yay, Ank. 2007.

³⁸ Urfalı Mateos, *Vekayi-Namesi ve Papaz Grigorun Zeyli (952-1136), (1136-1162)*, 2. Baskı, Çev: Hrant Andresan, Ankara, 1987

³⁹ Münir Süreyya Bey *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yay, No: 53, Ankara, 2001.

⁴⁰ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya (1798-1919)*, Ankara, 1990.

⁴¹ **Boston'daki Ermeni Arşivi:** Dünyadaki en büyük Ermeni arşivdir. Ama bu arşiv sadece Ermeni asıllı araştırmacılara açıktır. Genç Marksist, ihtilalcı Ermeniler ile nasyonalist Ermenilerin hem kendi halkına hem de Müslüman Türk halkına yaptıkları kötülükler bu arşiv belgelerinde saklı olduğu bilinmektedir. Yine Ermeni asıllı araştırmacı Arşavir Şıracıyan'ın İngilizce olarak "The Legacy", Fransızca olarak ise "La Dette De Sang" adıyla basılan kitabı bu arşiv belgeleri ışığındadır. Bilal Şimşir, *Ermeni Meselesi (1774-2005)*, Bilgi Yayınları, Ankara. 2006; Musa Kasımov, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti (1914-1918)*, Cilt: I-II, Bakü. 2000; Musa Kasımov, *Almanya Arşivlerinin Çap Olunmuş Senetleri*, Cilt: III, Bakü. 2000.

⁴² **RFDTA (Rusya Federasyonu Devlet Tarih Arşivi):** 1-) Çarlık Dönemi Belgeleri: a) Askeri Arşiv, b) Dışişleri Bakanlığı Arşivi, 2-) Sovyet Dönemi Belgeleri: a) SSRİ Komünist Partisi Merkezi Parti Arşivi, b) Sovyet Dönemi Dışişleri Bakanlığı Arşivi, c) Kızıl Ordu Arşivi, 3-) Rusya Federasyonu Devlet Arşivi: a) Rusya Federasyonu Devlet Tarih Arşivi. Aygün Attar Haşımzade, *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, Ankara. 2005; Seyit Sertçelik, *Rus Arşiv Belgeleri Işığında Ermeni Soykırımı İddialarına Dair*, Ankara. Trsz; Aygün Attar Haşımzade, "Rus Arşiv belgelerine Esasen

arşiv kaynaklarından yararlandığımız da eklenebilir. İsmi geçen ülkelerin yayımlanmış arşiv belgeleri, çalışmanın bazı yerlerinde yararlanılmıştır. İlgili ülkelerin (Azeriler, Ermeniler, Ruslar vb.) bölgedeki görüş ve faaliyetlerinden bahsedilmiştir. O dönem Kafkaslara ve Kuzey Azerbaycan'a gönderilen Amerikan, Fransız, İngiliz ve Alman heyetlerin bölgedeki çalışmalarına ve tuttukları raporlara da değinilmiştir. Bundan başka yabancı basında Azeri-Ermeni ilişkilerini konu eden bilgilere başvurulmuştur.

Çalışmamız sırasında yararlandığımız arşiv ve kütüphaneler şunlardır:

AZERBAYCAN

- 1-) ARDA-Azerbaycan Respublikası (Cumhuriyeti) Devlet Arşivi (Bakü)***
- 2-) ARDTA-Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi (Bakü)***
- 3-) ARSPİHA-Azerbaycan Respublikası Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Arşivi (Bakü)***
- 4-) Azerbaycan Milli Arşivinin Kuba İli Şubesi (Kuba)***
- 5-) Azerbaycan Edebiyat ve İncəsənət Arşivi (Bakü)***
- 6-) Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Kütüphanesi (Bakü)***
- 7-) Azerbaycan Devlet Neşriyatı Gazete Arşivi (Bakü)***
- 8-) Mirze Fethali Ahundov Azerbaycan Milli Kütüphanesi (Bakü)***
- 9-) Azerbaycan İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Kütüphanesi (Bakü)***
- 10-) Azerbaycan Milli İstihbarat Bakanlığı İnsan Hukukları Enstitüsü Kitaplığı (Bakü)***
- 11-) Azerbaycan Devlet Milli Müzesi (Bakü)***
- 12-) Tarih ve Şehitler Müzesi (Azerbaycan-Kuba İli)***

Ermeni Terörü", *Türkiye'nin Ermeni Meselesi Sempozyumu (Bildiriler)*, 23-25 Mayıs, Manisa. 2002; Araz Kurbanov, *Skazki Armiyanskıh "Mudretsov"*, Bakü. 2005; Atahan Paşayev, *Açılmamış Sayfaların İzi İle*, Bakü. 2001; Mehmet Perinçek, *Rus Devlet Arşivlerinden 100 Belgede Ermeni Meselesi*, İstanbul. 2007. (İsmi geçen ve ileride vereceğimiz bilim adamlarının Rus arşivleri esas alınan belge ve bilgilerinden yararlanıldı)

⁴³ *Foundation and Universty Libraries, Library of Congres (Division f Manuscripts. The Nazional Arehives Washington, D. C), U. S. National Archives (Washington, D. C)*

⁴⁴ *Cabinet Office Archives, Public Record Office, London, Foreign Office (F.O..) Archives, Public Record Office, London.*

⁴⁵ *Archives du Minstere des Affaires Etrangeres (AMAE) Paris.*

⁴⁶ *Aktendes Ausartgen Amtes, 1867-1920, Central Archives, Bonn.*

⁴⁷ *Natonal Archives the Armenian Delagation, Erivan, Archives of the Delagation of the Armenian Republic, Boston, Archives of the Armenian Patrichate, Jerusalem.*

TÜRKİYE

1-) ATASE- Genelkurmay Askeri Tarih Arşivi (Ankara)

2-)ASAM-Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi-EREN-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü (Ankara)

3-) TTK-Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi (Ankara)

4-) BCA-Cumhuriyet Arşivi-Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (Ankara)

5-) BOA-Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul)

6-) Milli Kütüphane (Ankara)

7-) TBMM Kütüphanesi (Ankara)

8-) Atatürk Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi (Erzurum)

9-) Ege Üniversitesi Kütüphanesi (İzmir)

10-) İzmir İl Milli Kütüphanesi (İzmir)

11-) Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Kitaplığı(İzmir)

12-) İl Halk Kütüphanesi (İzmir)

13-) 9 Eylül Üniversitesi Kütüphanesi (İzmir)

RUSYA (Yayınlanmış Rus Arşiv Belgeleri)

1-) Çarlık Dönemi Belgeleri:

a) Askeri Arşiv

b) Dışişleri Bakanlığı Arşivi

2-) Sovyet Dönemi Belgeleri:

a) SSRİ Komünist Partisi Merkezi Parti Arşivi

b) Sovyet Dönemi Dışişleri Bakanlığı Arşivi

c) Kızıl Ordu Arşivi

3-) Rusya Federasyonu Devlet Arşivi:

a) Rusya Federasyonu Devlet Tarih Arşivi (RFDTA)⁴⁸

⁴⁸ Yararlandığımız özellikle basılı olan Rus arşiv belgeleri bile Ermeni iddialarını yalanlayarak,, Ermenilerin gerçek yüzünü açıklıyor. Eski Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komitesi bünyesindeki Marksizm ve Leninizm Enstitüsü Merkezi Parti Arşivi olan Rusya Toplumsal-Siyasal Tarih Devlet Arşivi (RTSTDA) buna birer örnektir. Mehmet Perinçek, *Rus Devlet Arşivlerinden 100 Belgede Ermeni Meselesi*, İstanbul. 2007, Seyit Sertçelik, *Rus Arşiv Belgeleri Işığında Ermeni Soykırımı İddialarına Dair*, Ankara. Trsz; Atahan Paşayev, *Açılamamış Sayfaların İzi İle*, Bakü. 2001; Anar İsgenderov, *Azerbaycan Türk-Müslüman Soykırımı Probleminin Tarihşünaslığı*, Bakü. 2006; Musa Kasimov, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti (1914-1918)*, Cilt: I-II-III, Bakü. 2000; Araz Kurbanov, *Skazki Armiyanskıh "Mudretsov"*, Bakü. 2005.

GİRİŞ

Kafkaslar ve Kuzey Azerbaycan, tarih boyunca bölge ve dünya için önemli geçiş yollarından olmuştur. Tarihi İpek Yolu'nun bir bölümü Azerbaycan'dan geçerek, Batılı ülkelere ulaşırdı. XIX. yüzyıldan itibaren Akdeniz, Karadeniz ve Azak Denizi'nden geçen nakliye gemileri, Volga üzerinden Hazar Denizi'ne oradan da Türkistan'a aynı yoldan Avrupa ve Baltık Denizi'ne giden malların daha kolay ve ucuz taşınmasını sağlıyordu. Bu elverişli ortam en çok Rusya'nın iştahını kabartmaktaydı. Ve pastadan en çok payı yine Rusya elde etmekteydi. Bu durumda gücü elinde devam ettirmek isteyen Rusya, bölgede nüfuz dengeleriyle sürekli ilgilenmekteydi. Ermeni halkının iskan politikası daha çok bunun için kullanılmaktaydı.

Çeşitli nedenlerle Ermeniler, X. asra kadar, Trakya-Balkanlar-Kıbrıs başta olmak üzere adalara göçürülmüş ve iskan edilmiştir. X. asrın ikinci yarısından itibaren Ermenilerin iskan edildiği yerler daha çok Anadolu ve Kuzey Azerbaycan'dan seçilmiştir. Bu aşamadan sonra Ermeniler daha çok Çukurova Bölgesine inerek, ortaya çıkan şartlardan yararlanarak siyasi oluşum meydana getirmeyi başarmışlardır.

Tarih boyunca Kafkasya'da bir siyasi otoritenin ötekiyle, bir dinin ve mezhebin diğeriyle, bir etnik grubun karşıtıyla çatıştığı görülmektedir. Bu da bölgenin siyasi, kültürel, sosyal, etnik ve dini bakımdan çeşitliliğinden ileri gelmektedir. Buna rağmen bölgede varolan farklı kimlikler, bu coğrafyada Rus-Ermeni faktörünün ortaya çıkışına kadar bir arada yaşamayı sürdürdüler.

Sayırsız savaş ve çatışmaların yanında, iki büyük dünya savaşının meydana geldiği ve tarihin en kanlı devri olarak nitelendirebileceğimiz XX. yüzyıl, bütün dünya için olduğu gibi, Türk Dünyası açısından da en hareketli, en buhranlı dönemlerin yaşandığı bir yüzyıldır.

Birinci Dünya Savaşı başladığı dönemlerde Türk halkları ve kurdukları devletlerin bir çoğu bulundukları coğrafyada, Rus Çarlığı hakimiyeti altında varlıklarını korumaya ve devam ettirmeye çalışıyorlardı. Deli Petro'dan itibaren sıcak denizlere açılma amacıyla hareket eden Çarlar, Kafkasya üzerinden bu amaca ulaşmak için harekete geçtiklerinde, burada yaşayan Gürcü ve Ermeni toplumları değil, Kafkasya'daki Müslüman topluluklarla Azeri Türklerini karşılarında buldular. Çar

Rusya'sı, Kafkaslarda yaşayan halkları her türlü milli hak ve hürriyetlerden mahrum bıraktı. Bölgede yaşayan milletler yaklaşık bir asır boyunca büyük bir asimilasyon ve Ruslaştırma politikası ile karşı-karşıya kaldılar.

Birinci Dünya Savaşında, Rus Çarlığının çökmesi üzerine, Kafkaslarda yaşayan halklar hürriyetlerini elde etmek için ayaklandılar. Bu hareketle milletler, “kendi geleceğini tayin etme hakkını” kullandılar. Yapılan genel seçimler sonucunda meydana gelen Kafkas Halkları Parlamentoları, milletin istediği gibi ülkeyi yönetme azmi ile her türlü müesseselerini vücuda getirdiler. Bunun neticesinde bağımsızlıklarını elde ettiler ve birer cumhuriyete kavuştular. Kuzey Azerbaycan, Kuzey Kafkasya (Derbent-Dağıstan), Ermenistan ve Gürcistan devletleri ortaya çıktı. Tüm dünya ülkeleri bu bağımsızlık hareketlerini tanıyarak onaylamıştır. Ardından Rusya'da iktidara gelen Bolşevikler, başta Kuzey Azerbaycan olmak üzere milli mukadderatlarını elde eden milletlere karşı saldırıya geçmiştir. Üstün kuvvetlerine dayanarak bu devletleri ortadan kaldırdılar. Ve bu ülkeleri Sovyetleştirdiler.

Asrın başlarından itibaren sömürgeci emellerle hareket eden Batılı devletler ve Rusya, başta Osmanlı Devleti ve Kuzey Azerbaycan olmak üzere, bütün Müslüman ülkeler aleyhindeki her hareketi desteklemiş, onların çıkarlarına yönelik her oluşumu engellemiştir. Bu emperyalist devletlerin içerisinde iki tanesi ön plana çıkar ki, bunlar Rusya ve İngiltere'dir. Birtakım hesapları, yayılmacılık ve paylaşım siyaseti veya menfaatleri çatışsa da, bu iki devleti birlikte hareket ettiren faktörlerin başında “Ermeni” unsuru gelmektedir. İngilizler, özellikle Osmanlı Devletine, Ruslar ise hem Osmanlı Devletine hem de Kafkaslarda Azerilere karşı daima Ermenileri kışkırtmış, ayaklandırmış, silahlandırmış ve Müslüman Azerilerin yaşadıkları coğrafyayı kan gölüne çevirmişlerdir. Bu nedenle konumuzun muhtevasını, bölgede Azeri-Ermeni, Çar Rusyası-Ermeni, Bolşevik-Taşnak ve Sovyet-Ermeni faaliyetleri eksenindeki olaylar ağırlıklı olarak işlenmektedir.

Balkanlardaki Hristiyan toplulukların Yunanlılar, Sırp, Romenler ve Bulgarlar batılı ülkelerin destek ve kışkırtmalarıyla isyan ederek bağımsız birer devlet olarak ortaya çıkmaları Ermeniler için özendirici olmuştur. Ermeni milliyetçiliği fikri, misyonerler, yabancı okullar ve büyük devletlerin desteği ile güçlenmiş, sonuçta kilisenin de öncülüğünde bağımsızlık faaliyetine doğru yönelmiştir.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı neticesinde imzalanan Berlin Antlaşması⁴⁹ ile Ermeni meselesi, Anadolu'da ve Azerbaycan'da çıkarları olan Rusya ve batılı devletlerin Türklere karşı araç olarak kullandıkları bir sorun haline gelmiştir⁵⁰.

Olayların ortaya çıkışında ve yayılmasında Ermeni örgütleri önemli görevler üstlenmişlerdir. Ermeni örgütlerinin, özellikle Taşnaksütyun örgütünün ortaya çıkışına kadar Maveray-yı Kafkas'ta barış ve emniyet hakim durumda idi. Bu coğrafyada Azeriler ve Ermeniler arasında vuku bulan kanlı mezalimlerin gölgesini bile hatırlayan yoktu. Ermeniler, Azeriler ve Gürcüler yüzyıllar boyu bir arada yaşadılar. Oysa Taşnaklar geldiler, din ve ırkçılık tohumlarını saçarak, sırf Ermenistan için Ermenilerden meskun bir toprak parçası oluşturmak istediler⁵¹.

Ermeni Taşnak güçlerinin tüm faaliyetlerine Rusya başta olmak üzere dış güçlerin destek olduğunu gösteren çok sayıda belge bulunmaktadır. Bu belgeleri çalışmamız sırasında mümkün olduğunca kullanmaya çalıştık. Kaynaklar ve araştırmalar bölümünde de ismi geçen kurumlarda yer alan büyük çoğunluğu Rusça olan belgeler, Ermeni çetelerinin sadece Osmanlı sınırları içerisindeki Anadolu Türklerine değil, aynı zamanda Azeri Türklerine de mezalim uyguladıklarını göstermektedir.

⁴⁹ 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşmasının 61. Maddesinde Ermeniler ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır: "Osmanlı Hükümeti Ermenilerin oturdukları vilayetlerin yerel şartları dolayısıyla muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri yapmayı ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı (Ermenilerin) emniyet ve huzurlarını korumayı taahhüt eder." Bilal Şimşir, *Ermeni Meselesi (1774-2005)*, Bilgi Yay, İstanbul, 2006, s. 278; T.C. Dışişleri Bakanlığı AZEM Dairesi, *Türkiye'ye Karşı Ermeni Hareketleri, Belgeler*, Ankara. Temmuz 1970, s. 4-5.

⁵⁰ Günümüzde de Ermeniler başta Rusya olmak üzere bölgeden çıkar uman devletler ile işbirliği içine girmişlerdir. Tüm bunlar karşısında Türkiye ve Azerbaycan'ın Ermenistan'a ve dünyaya değişik platformlarda 3 maddelik şu tezini duyurmaktadır: 1-) *Türkiye ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü tanınmalı*, 2-) *Azerbaycan'ın % 20'ni işgal ettiği topraklarının geri verilmesi*, 3-) *Sözde Ermeni soykırımı meselesi ile Ermenistan ve Ermeni diasporasının dünyayı bu konuda haksız yere meşgul etmekten vazgeçmesi*. Bilal Şimşir, a.g.e. s. 279; *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 9, s. 29.

⁵¹ Sırtını Batı'ya yaslayarak ırkçılık söylemlerini ön plana çıkaran Ermeni örgütlerine ve olayları kışkırtıcı yazıları aksettiren Ermeni yayın organlarına karşı, Ali Bey Hüseyinzade, Hayat gazetesinde Ermenilere adeta nasihat babındaki şu cevabı verir: "Yükselmedikçe, ahlakınızı güzelleştirmedikçe, milliyet denilen boş hayalleri kafanızdan çıkarıp atmadıkça, bütün insanlığa İsalat, Muhammedler, Budalar gibi bir nazarla bakmadıkça, onlara (dış güçler) benzemeniz asla mümkün değildir. Böyle gittiğiniz sürece de bir varta-i helake düşüp gidirsiniz. Zamanımızın medeni cereyanları, kapitalizmin ve nasyonalizmin zıddıdır. Kör kalıp görmeyen, fehim ve idrak edemeyen sizin gibi cemaatler bu cereyanlara mukabele ettikçe, içinden çıkılmaz girdaplara düşecekleri gün gibi aşikardır. Yakup Sevimli, Hayat Gazetesi Üzerine Bir Araştırma, *Basılmamış Doktora Tezi*, Ege Üniversitesi, İzmir. 2001, s. 534.

İster Türkiye isterse de Azerbaycan arşivlerinde bulunan belgeler, I. Dünya savaşı içinde Rus ordusu ile ittifak yapan *Taşnak*, *Ramgavar* ve *Hınçak* gibi Ermeni örgütlerinin Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde, Kuzey Azerbaycan'da ise Bakü, Nahçıvan, Kuba, Gence, Karabağ ve Zengezur'da Türklere karşı geniş çaplı yok etme faaliyetine giriştiklerini ortaya koymaktadır.

Çağımızda bilim hakim olduğuna göre, bilim çağında tarih adına gerçekleri ortaya koymada, bilimin kabul edeceği belgelere ihtiyaç vardır. Tarihin ilim olarak görevi, milletin sosyal ve hukuk hayatında geçmişe ilişkin belgelerin ışığında daha çok bilgi meydana çıkarmak ve yaymaktır. Bu milli tarih şuuru yalnız tarihçilerin değil, toplumdaki bütün kurum ve kuruluşların bir meselesi olarak görülmeli ve çözüm yolu elbirliği ile aranmalıdır.

I. BÖLÜM

TARİHİ COĞRAFYA

I. 1. KAFKASLAR VE KUZEY AZERBAYCAN

I. 1. 1. Kafkaslar

Kafkasya, Hazar ile Karadeniz arasında sıkışık dağlık coğrafyayı içine alan toplam yüzölçümü 440.000 km² bir alanı kaplamaktadır. Bütünlükte coğrafya Rusya Federasyonu, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan cumhuriyetleri arasında paylaşılmaktadır. Bu coğrafi paylaşım, hiçbir zaman bölgenin siyasi paylaşımıyla örtüşmemiştir. Rusya, bugün dahi coğrafya için yabancı bir unsur olarak görülmektedir. Karadeniz ile Azak Denizinin doğu kesimini ayıran Anapa Yarımadasından başlayarak, Hazar Denizi kıyısındaki Abşeron Yarımadasına ulaşan Büyük Kafkas Dağlarını ve iki yanında uzanan toprakları kapsar. Bölgenin Avrupa ile Asya arasındaki ticaret yollarının kesiştiği noktada bulunması ve buradaki siyasi teşekküllerin zayıflığı rekabeti etkilemiştir⁵².

Hâlâ Kafkasya’da dilleri, kimlikleri çözölememiş sadece birkaç köyü kapsayan onlarca etnik grubun yaşadığını biliyoruz. Kafkasya özelliğini belki de bu karmaşadan almaktadır. Kafkasya dört ülkenin sınırları içinde paylaşılmış bir bölgedir. Toprak bakımında Rusya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan bu sıralamayı oluştururken, nüfus bakımında Azeriler, Gürcüler, Ermeniler, Dağlı Halkları ve Ruslar ön sırada bir etkinlik gösterirler. Azeriler, Azerbaycan dışında Kafkasya’nın geneline yayılmış bir pozisyonda bulunurken, dilleri ve kültürleri ile bölgedeki diğer Türk grupları da etkileri altına almış konumdalar. Gürcüler ise genel anlamda Gürcistan’da, Ermeniler Ermenistan’da, Dağlı Halklar ise Dağıstan’da⁵³ otururlar. Bunun dışında Kuzey

⁵² Davut Dursun, “Kafkasya (Coğrafya)”, *TDVİA*, Cilt: 24, İstanbul. 2001, s. 157; Salih Aliyev Muhammedoğlu, “Kafkasya (Tarih)”, *TDVİA*, Cilt: 24, İstanbul. 2001, s. 158-159.

⁵³ **Dağıstan**: Rusya Federasyonu içinde yer alan Dağıstan bir Özerk Cumhuriyet olup, yüz ölçümü 50.300 km², nüfusu ise 2 milyondur. Başkenti Mahaçkale’dir. Bölge 8 ile ve 14 ilçeye ayrılmaktadır. Doğal kaynakları bakımından petrol, doğalgaz ve kömür yataklarına sahip bir bölgedir. Dağıstan toplumu karma

Kafkasya Çeçen⁵⁴, İnguş⁵⁵, Kumuk⁵⁶, Kabardin⁵⁷, Balkar⁵⁸, Osetin⁵⁹, Karaçay⁶⁰, Çerkez⁶¹, Tat⁶², Acar⁶³, Adige⁶⁴, Abhaz⁶⁵ ve Abaza⁶⁶ topluluklarının yerleşim alanı

bir toplum olup yakın ve akraba dil gruplarına ayrılmaktadır. Aygün Attar Haşımzade, "Ermeni Ulusalçılığının Siyasal Oluşumu", *Ermeni Araştırmaları II. Kongresi*, Ankara. 2004.

⁵⁴ **Çeçenistan:** Rusya Federasyonuna bağlı küçük ve özerk bir cumhuriyettir. Rusya'nın en sorunlu bölgesi olarak bilinen cumhuriyetin başkenti Grozni'dir. Çeçenistan'ın toplam nüfusu 1 milyon üzerinde tahmin edilirken, savaşlar yüzünden bu rakam yarıya inmiş durumdadır. Ülkenin en büyük etnik grubunun hâlâ Çeçenler oluşturmaktadır. A. Caferoğlu, "Kuzey Azerbaycan", Türk Dünyası El Kitabı, İstanbul. 1976, s. 1104-1153; Attar Haşımzade, *a. g. m.*, s. 1-2.

⁵⁵ **İnguşetya:** İnguşetya Özerk Cumhuriyeti Rusya Federasyonu içinde bir bölge olup, Çeçenistan'dan ayrılmış özerk bir bölgedir. Sovyetler zamanındaki nüfus sayımlarına göre sayıları 1959'da 106.bin, 1970'de 137.bin, 1979'da 147.bin, 1989'da ise 179.bin'dir. Bunlar ayrıldıktan sonra da Çeçen olaylarına büyük ölçüde karışmaktan çekinerek istikrarlarını korumaya çalışmışlardır. Nüfusları 200.bin civarında olan bölgenin %93'ü İnguşlar, geri kalanını ise Çeçen, Rus vb. küçük gruplar oluşturmaktadır. Bknz: K. Oder, *Azerbaycan*, İstanbul. 1982; Attar Haşımzade, *a. g. m.*, s. 1-2-3.

⁵⁶ **Kumuk:** Dağıstan'ın kuzey-doğusunda oturan bu Türk topluluğunun nüfusu en fazla 500 bin kadardır.

⁵⁷ **Kabardin:** Kabardin-Balkar Özerk Cumhuriyetinin belli bir kesimini oluşturan Adige adıyla anılan Kafkasya yerlilerindendirler. Sovyet nüfus sayımlarına göre sayıları 1959'da 204.bin, 1970'de 280.bin, 1979'da 322.bin, 1989'da 395.bin'dir. Şimdiki nüfusları 500 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Nadir Devlet, *Dış Tükler*, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi Ek Cilt, İstanbul 1993, s. 283; Attar Haşımzade, *a. g. m.*, s. 1-2.

⁵⁸ **Balkar:** Karaçay-Balkar Özerk Cumhuriyeti içinde Türk topluluktur. Sovyet nüfus sayımlarına göre sayıları 1959'da 42.bin, 1970'de 60.bin, 1979'da 66.bin, 1989'da ise 89.bin idi. Şimdiki nüfusları 100 bini buluyor. A. F. Demir, *Türk Dış Politikasının Perspektifinde Güney Kafkasya*, İstanbul 2003, s. 117, 128; Attar Haşımzade, *a. g. m.*, s. 1-2, 4.

⁵⁹ **Osetya:** Kendilerin İr veya Dogor adını veren bu İranî toplum Gürcistan ile Rusya arasında özerk bir kimlik altında paylaşılmıştır: Kuzey Osetya Özerk Cumhuriyeti ve Güney Osetya Özerk Bölgesi. Sovyet nüfus sayımlarına göre sayıları 1959'da 413.bin, 1970'de 488.bin, 1979'da 542.bin, 1989'da ise 598.bin'dir. 1992-1993 yılı kargaşasında her iki Oset toplumu bugünkü konumları göz önüne alınırsa aynı siyasi iradenin çatısı altında birleşme yanlısıdır. Bugünkü tahminlere göre Osetlerin toplam sayısı 1 milyonu bulmaktadır. Attar Haşımzade, *a. g. m.*, s. 1-2.

⁶⁰ **Karaçay:** Türkçe konuşan bir topluluk olup Karaçay-Çerkez Özerk bölgesi içinde yer alırlar. Sovyet nüfus sayımlarına göre sayıları 1959'da 81.bin, 1970'de 113.bin, 1979'da 131.bin ve 1989'da ise 156.bin'dir. Nüfuslarının şimdi 200.bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. A. Caferoğlu, *a. g. m.*, s. 11, 53.

⁶¹ **Çerkez:** Kafkasların yerlisi olan bu topluluk Karaçay-Çerkez özerk bölgesinde yaşamaktalar. Nüfusları 70 bini aşmaktadır. Attar Haşımzade, *a. g. m.*, s. 1-2.

⁶² **Tat:** İranî bir topluluk olan Tatlar Kafkaslara dağılmış durumdadır. Nüfusları en fazla 30 bin olup, büyük ölçüde Azerilerin etkisinde Türkleşmişlerdir. Attar Haşımzade, *a. g. m.*, s. 1-2, 4.

⁶³ **Acarlar:** Gürcistan sınırları içinde 3000 km² toprağa sahip 70 bin kişilik Gürcü topluluğudur. Özerk bir yapıya sahiplerdir. A. F. Demir, *a. g. e.*, s. 128.

⁶⁴ **Adige:** Adige Özerk Bölgesi sınırları içinde yer alan bu topluluk Kuzey-Batı Kafkas dili grubuna girmekteler. Sovyet nüfus sayımlarına göre sayıları 1959'da 80.bin, 1970'de 100.bin, 1979'da 109.bin ve 1989'da ise 125.bin idi. Yüzölçümü 7.600 km² olup, şimdiki nüfusları 150.bin civarındadır. Attar Haşımzade, *a. g. m.*, s. 1-2-4; Nadir Devlet, *a. g. e.*, s. 128.

⁶⁵ **Abhaz:** Gürcistan sınırları içinde yer alan özerk bir cumhuriyettir. Gürcistan'la sorunları bulunan Abhazlar bağımsızlık yanlısı olup, güney-batı yönünden Karadeniz'e açılmakla önemli bir konumdadır. Sovyet nüfus sayımlarına göre 1959'da 65.bin, 1970'de 83.bin, 1979'da 91.bin ve 1989'da 103.bin'lik bir nüfusa sahiplerdir. Günümüzde toplam nüfusları 130 bini bulmaktadır. İbrahim Yılmazçelik, "Tarihi Dönemler İçerisinde Türkiye'nin Güvenliği Açısından Kafkasya'nın Önemi", IV. Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu, Tarihten Günümüze Dış Tehditler, Bildiriler, *Fırat Üniversitesi Rektörlüğü Yay*, Elazığ. 2004, s. 878, 898.

olarak özerk cumhuriyetler biçiminde idari bir düzene sahiplerdir. Ayrıca Dağlı topluluklar da kendi aralarında bir çok gruplara ayrılmışlardır⁶⁷.

Etnik sorunların siyasal düzeyde bölgesel çatışmalara yol açtığı dünyanın önemli coğrafyalarından biri olarak kabul edilen Kafkasya, irili ufaklı yüzden fazla etnik grubun yaşadığı, siyasal bilimcilerin deyimiyle “çetrefilli” bir bölgedir. Bölgesel ve etnik konumu, coğrafyanın eskiden beri merkezi bir devlet tarafından yönetilmesine fırsat tanınmamıştır.

Tarihi süreçte bölgeye hakim olmaya çalışan Türk, İran, Arap gibi güçlere son iki yüzyıldır Rusya da katılmıştır. Rusya’ya kadar Kafkasya’da etkili olan bütün güçler, bölgeyi gerek siyasi, gerek ekonomik, gerekse etnik anlamda bir bütün olarak değerlendirmişlerdir. Egemen bir güç, ideoloji veya din gibi bölgenin tümüne veya bir kısmına hakim olanlar yerel değerleri de gözeterek kendi politik ve kültürel varlıklarını oluşturmuşlardır. Rusya ise tam tersi bir politik tavır sergilemiştir. Bütün etnik topluluklar arasındaki ilişkileri kopararak hem dil, hem siyasi, hem kültür, hem de ekonomik anlamda tek ortak unsurun “Rus kimliğince” belirleyici olduğunu, adeta bölge halklarının zihnine kazıtmıştır. Bu yüzden bölgenin tüm toplumları içgüdüsel olarak Rusyasız bir Kafkasya düşünmemektedir. Kendi insani ve toplumsal değerlerini yok sayarak, bir başkasının kimliğini benimseme.

İşte Kafkas Halkları’nın en büyük gerçeği. Bölgede bağımsızlığını kazanmış toplumlarda dahi bu düşünce zaman-zaman kendisini açığa vurmaktadır. Kendilerini ehliyetiz gördükleri için hep dışardan gelen yabancı bir gücün ehliyetine inanmakta ve böylece sürekli kaosla sarsılmaktadır. Bölge halihazırda iç çekişmelere, ağır ekonomik krizlere, soykırıma, savaşlara ve kitlesel işsizlik sorunlarına sahne olmuş konumdadır. Bunlar Kafkas Topluluklarının onarılmasında güç, güvensizlik duygusu yaratmıştır. Bölgesel çıkarlarını ve ekonomik artılarını en iyi şekilde değerlendiren tek Kafkas ülkesi Kuzey Azerbaycan olmasına rağmen, aynı sorunlar burarda da geçerlidir⁶⁸.

⁶⁶ *Abaza*: Abhazlarla aynı kökten olan bu topluluk Abaz olarak Osmanlı kaynaklarında ön plana çıkmışlardır. Abhaz’ya dışındaki Abazalar Karaçay-Çerkez özerk bölgesinde, Büyük ve Küçük Zelençuk, Kuban ve Kama nehri yukarısında oturuyorlar. Nüfusları 30 bini aşıyor. Aygün Attar Haşimzade, “Ermeni Ulusalçılığının Siyasal Oluşumu”, *Ermeni Araştırmaları II. Kongresi*, Ankara. 2004; İbrahim Yılmazçelik, *a. g. m.*, 877-878, 898.

⁶⁷ A. Caferoğlu, *a. g. m.*, s. 1104-1105; Haşimzade, *a. g. m.*, s. 1, 3-4.

⁶⁸ Yakub Mahmudov, *Öğrenilmemiş Sehifeler*, Gençlik Neşriyatı, Bakü. 1972, s. 3, 95.

I. 1. 2. Kuzey Azerbaycan

Azerbaycan, Kafkasya Bölgesinin güneydoğusunda yer alır. Bu ülkenin topraklarına, Büyük Kafkasların güneydoğusu ve Küçük Kafkasların bir kısmı ile bunların arasında kalan Kür-Aras Ovaları ve Hazar Denizi kıyısındaki Lenkeran Bölgesi dahildir. Azerbaycan'ın yüzölçümü 192.752 km^2 olup, *Türkmençay (1828) ve Edirne (1829)* Antlaşmaları sonucunda ikiye ayrılmış, Aras Nehri çizdiği sınırın kuzeyindeki parçası Rusya'ya, güneyindeki parçası ise İran'a (105.592 km^2) bırakılmıştır⁶⁹.

Günümüzdeki Kuzey Azerbaycan'ın yüzölçümü ise 87.000 km^2 'dir. Karasal subtropikal iklim kuşağında yer alan Azerbaycan $38^\circ-24^\circ-41^\circ-54' \text{ N}$ enlemleri ile $44^\circ-46^\circ-50^\circ-50' \text{ E}$ boylamları arasında bulunur. Ülke kuzeyden Dağıstan (Rusya), kuzeybatıdan Gürcistan, güneyden İran, güneybatıdan Türkiye, batıdan Ermenistan'dan Murov ve Doğu Gökçe silsileleri ile ayrılır. Azerbaycan güneyde İran ile 618 km , güneybatıda Türkiye ile 11 km 'lik sınırı vardır. Doğuda Hazar kıyısı 825 km uzunluktadır. Nüfusu 9 milyon civarındadır. Başkenti Bakü, milli parası Manattır. Zengin yer altı kaynaklara maliktir. Bunların başında petrol ve doğalgaz gelmektedir⁷⁰.

Azerbaycan'ın birçok yerini, Dağıstan'ın güneyini ve Gürcistan'ın doğusunda İori ve Alazan Nehirleri vadisini kapsayan bölgeler kaynaklarda Albanya⁷¹ (Arran-Aran) olarak adlandırılmıştır. Arran'ın ilk başkenti Gebele (eski Gutgasen-Sovyetler Birliği Dönemi boyunca) İli, Azerbaycan'ın en büyük yerleşim merkezlerinden idi⁷².

⁶⁹ Ziya Bünyadov, "Azerbaycan", *TDVİA*, Cilt: 4, İstanbul. 1991, s. 317-318.

⁷⁰ Aydın İbrahimov-Asaf Koçman, *Azerbaycan Coğrafyası*, E.Ü Edebiyat Fakültesi Yay, İzmir. 1994, s. 2-3; www.mns.gov.az/html/25.10.2007.22:24; Avrasya Dosyası, *TİKA*, Azerbaycan Özel Sayısı, Ankara. Temmuz. 1998; "Azerbaycan Tarihi", *Elturan Dergisi*, Sayı: I-II, Bakü. 1993; Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara. 1996, s. 11-12.

⁷¹ **Albanlar-Albanya:** Yunanca 'dağlar memleketi' yani 'Dağıstan' demektir. Kuzey Azerbaycan'ın büyük bir bölümü, Dağıstan'ın güneyi, Gürcistan'ın doğusu ve İori-Alazan Nehirlerini ihata eden bölge o zamanlar Albanya veya Arran olarak bilinmekteydi. Yaşadıkları topraklar oldukça verimli idi. Bölge daha çok sanatkar etnik halklardan oluşmaktaydı. Konuştıkları dil ise, günümüz Dağıstan halklarının konuştıkları dile yakın idi. Ülkenin başkenti ise Azerbaycan'ın bu günkü Gebele Şehri idi. Gebele, devrin en büyük şehirlerinden hesap edilirdi. Bu nedenle günümüzde Balkanlarda, yani Albanya'da (Arnavutluk) yaşayan Albanlar'ın (Arnavutlar), Kafkaslarda yaşayan Albanlar ile hiçbir alakası bulunmamaktadır. A. H. Guliyev-T.A. Azizov, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü. 190, s. 13-14; Cihangir Zeynalıoğlu, *Muhteser Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Devlet Kitap Palatası 1992 Neşri, İstanbul. 1924, s. 6-7; Mahmut İsmail, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü. 1993, s. 14; M. Kalankaytuklu, *Albanya Tarihi*, Çev: Ziya Bünyadov, Bakü. 1993, s. 20-21.

⁷² E. H. Guliyev-T. E. Azizov, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü. 1990, s. 13-14.

VII. Asır ortalarında Arapların gelmesinden önce Alban/Albanya adını taşıyan bölgenin adı, Araplardan sonra Arran (Aran) olarak değişmiştir. Arran/Aran/Alban çok defa al-Rân şeklinde de yazılır. Nitekim bölgenin Türk ahalisi kelimeyi bugün de “Aran”-“Arran” şeklinde telaffuz etmektedir. Kür⁷³(Kura) ve Aras⁷⁴ nehirleri arasında yer alan Arran’ın kuzeyinde Şirvan ve Şeki, güneyinde Ermeniyeye ve Azerbaycan, güneydoğusunda ise Muğan Bölgesi vardır. İbn-i Havkal, Kür Nehri’nin kuzey ve güneyinde olmak üzere iki Arran’dan (Arraneyn) bahseder⁷⁵. Aras ve Muğan tarafında bulunan Varasan Şehri, daima Azerbaycan’dan sayıldığı halde, bu nehrin sol sahilindeki Beylekân ve Nahçıvan şehirleri, ancak zaman-zaman bu ülkeye (Ermeniyeye) dahil olmuş⁷⁶.

Araplar da, Azerbaycan ile Ermeniyeye, Şirvan ve Arran’ın idaresini birleştirip, bir valiye bağlandıkları zaman, bu ülkenin genel heyetinde “Ermeniyeye”, bazen de “Azerbaycan” adını vermişlerdir. O yıllarda Azerbaycan güneyde Hamedan’dan kuzeyde Derbent’e kadar uzanan büyük bir ülke olarak belirtilmiştir⁷⁷. Azerbaycan mıntikasını pek iyi bilen Hududu’l-Alem müellifi de Ermeniyeye, Azerbaycan ve Arran’ı bir mıntika olarak kabul ettiği gibi, Mukaddesî de; munhat, yani akar arazi dediği Mezopotamya’ya ve tamamen dağlık bir bölge olan Cibâl’a mukabil olmak üzere, Ermeniyeye, Arran ve Azerbaycan’ı bir bölge saymıştır⁷⁸.

⁷³ **KÜR-KURA:** Uzunluğu 1523 km, havzası 180,300 km² olan, Azerbaycan’ın ve Kafkasya’nın ticaret taşımacılığına açık olan en büyük nehirlerinden birisidir. Başlangıcını Kars’ın kuzeybatısında 2700 m yüksekliğindeki Kars-Ardahan yaylasından almaktadır. Ardahan’ı geçtikten sonra doğu istikametinde Gori’yi ve Güneydoğu istikametinde Tiflis’i ikiye ayırarak, Bohçalı ve Erzurum’un Karayazı ovası ile Azerbaycan Cumhuriyeti’ne dahil olur. Daha sonra Şah Dağı, Karabağ Ovasına ve Muğan bölgesine girer. En son Sabirabad bölgesinde Aras Nehri ile birleşerek, bazen iki bazen tek bir kol halinde ve deltasının başlangıcı sayılan Seylan Gölü üzerinden Hazar Denizi’ne dökülür. Mirza Bala Memmedzade “Kür”, *TDVİA*. C:VI, İstanbul. 1991, s. 1081.

⁷⁴ **ARAS-ARAZ:** Kendi menşeyini ilk çağda “Araxes” isminden almaktadır. Türkçe’de; “Aras”, Azerice’de; “Araz”, Rusça’da; “Araks”, Gürcüce’de; “Rabsi”, Arapça; “Er-Ras”, Farsça; “Aras” olarak bilinmektedir. Aras Nehri’nin uzunluğu 920, kaynağından sınıra kadar 435 km’dir. Bingöl Dağlarının kuzeydoğu yamaçlarından ve Erzurum’un güneyindeki Karagöl, Palandöken, Şuhvelet, Yıldırım, Sakaltutan ve Nalbant dağları ile Karayazı ilçesinin güneyindeki Akdağ’dan ve kuzeyindeki Çakmak Dağı’ndan birçok kollar alarak doğar. En son Azerbaycan’ın Cevad (Sabirabad) mevkiinde Kür Nehrine karışarak, Hazar Denizine dökülmektedir. Yusuf Şevki Yavuz, “Araz”, *TDVİA*, C: 3, İstanbul. 1991, s. 337, 339.

⁷⁵ Gürsoy Solmaz, Selçuklulardan Osmanlılar’a Gence, *Başılmamış Doktora Tezi* Erzurum. 1997, s. 3-4.

⁷⁶ Z. V. Togan, “Azerbaycan”, *İ.A.*, C. 2, İstanbul. 1979, s. 94; Feride Memmedova, *Azerbaycan’ın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, Bakı 1993, s. 96-97.

⁷⁷ Zotenberg Chronique de, Taberi, C. III, Paris. 1871, s. 494.

⁷⁸ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan Mücadelesi Tarihi*, İstanbul. 1977, s. 87-88; Z. V. Togan, a. g. m., s. 94.

Strabon, Arran hakkında bilgi verirken, “Onlar 26 soydan oluşmaktadırlar. Her bir soyun kendi dili ve çarlığı olmuştur. İlk Arran hanedanlığı ise M.Ö. IV. yy’da kurulmuştur. Yaşadıkları bölgeler ise Kür ve Aras Nehri sahilleri idi. Güneyi Aras Nehri, kuzeyi ise Kafkas Dağları, doğu tarafta Hazar Denizi, batı yakasında ise İberiya ile Alazan Nehri ile sınır idi”⁷⁹ ifadelerini kullanmaktadır. Tüm bu adı geçen araziler şimdiki Gürcistan’ın sınırlarına dahil olan Kambisena, Gogarena, Ermenistan arazisine dahi olan Sünük (Şimdiki Sisiyan Vilayeti) bölgelerini dikkate almazsak, Azerbaycan’ın şimdiki arazilerinin aynısıdır. Bir eski kitabede (II. yy’a ait kitabe) de Arran (Aran) adı zikredilmektedir⁸⁰.

Aran sözü Azeri Tarihçi Sara Aşurbeyli’nin eserlerinde de eski Türk dilinden başka hiçbir doğu dillerinde zikredilmediği yönde bilgi geçmektedir. Şöyle ki, Arran arazisinde ta III. yy’dan önce de Türk Dilli halklar yaşamışlardır. Ve bu arazinin adını da kendi dillerinde koruyup muhafaza ederek nesilden nesle iletmışlerdir⁸¹.

XI. yy’da yaşamış Kaşgarlı Mahmut da, Arran’da oturan Oğuz soylarından olan Salariler’den bahsetmiştir. 24 Oğuz soyundan 18’cisi “Salur” adını taşımışlardır⁸². Azerbaycan’ın Arran Bölgesine gelen ilk Türk boyları da Udhiler’dir. Bunlar ihtimal ki, Sakalarla beraber gelmişlerdir. Hazarlarla müttefik olarak Arran, Gürcistan, Vasapurakan (Van Havzası) ve Karabağ Bölgelerini uzun zaman idare ettiler. Taberi tarihinde: “Azerbaycan ve mülhakatı Hazarlar memleketi” denilmiştir. M.Ö. 120’den itibaren Azerbaycan topraklarına geçen Bulgar, Ağaçeri, Saragur ve Sabir Türkleri, bu topraklara aşık oldular. Bu arada Anuşirvan, Taberistan ve Gürcistan mntıklarında yaşayan Ağaçeri ve Hazar Türklerinden rahatsızdır. Bunları Azerbaycan’a göçe zorladı⁸³.

Albanlar ile aynı soydan olduğu kabul edilen Utiler, Tarihçi Pliniy’in verdiği bilgilere göre; şimdiki Dağıstan Vilayetinde yaşamışlardır⁸⁴. Bu bölge Selçuklular, özellikle Moğollar zamanında Türkçe, eski etnik özelliğini ve Arran (Aran) ismini

⁷⁹ Mahmut İsmail, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü. 1993, s. 27-28.

⁸⁰ M. İsmail, *a. g. e.*, s. 27-28; Beşir Mustafayev, *Ortaçağda Berde Tarihi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum. 2002, s. 5-6.

⁸¹ Sara Aşurbeyli, *Gosudarstro Şirvanşahov*, Bakü 1983, s. 56, 58.

⁸² S. Aşurbeyli, *a. g. e.*, s. 56, 58.

⁸³ M. İsmail, *a. g. e.*, s. 29-30.

⁸⁴ M. İsmail, *a. g. e.*, s. 29, 36; E. H. Guliyev-T. E. Azizov, *a. g. e.*, s. 13.

kaybetti. Eski Uti tarafı Gence Bölgesi, eski Areax Bölgesi de, Türkçe olarak Karabağ söylenir oldu. Moğollar zamanında Arran, yahut “Karabağ-ı Arran” isimleri kullanılmıştır⁸⁵.

I. 2. KUZEY AZERBAYCAN’IN TARİHSEL GELİŞİMİ

“Azer” kelimesinin anlamı ve menşei ile ilgili olarak yapılan çalışmalarda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kutsal kitaplarda da Azer kelimesi ile ilgili çeşitli rivayetler bulunmaktadır. İbranice’de, “İşini sağlam yapan, güçlü, kuvvetli, pehlivan” manasına gelirken, *Tevrat’ta (Tekvin, 11/26) ve diğer İbranice kaynaklarda Hz. İbrahim’in babası “Azer”, “Terah” adı anılmaktadır. Kur’an-ı Kerim’de (el-En’am, 6/74) Hz. İbrahim’in babası “Azer” diye isimlendirilmektedir. Ancak bu Azer’in hayatı hakkında pek fazla bilgi yoktur*⁸⁶.

Azeri tarihçi Mahmut İsmayilov, Azerbaycan kelimesini eserinde şu şekilde izah etmektedir: “*Azerbaycan adı, yüce, şöhretli, odlar yurdu, ulu koruyucu gibi bilinmekte. ‘Azer’, yani ‘od’, ‘alev’, ‘ateş’ (ateşperestliğe bağlı), ‘odu’, ‘ot’, ‘atr’, ‘atır’, ‘adr’, ‘azr’ şeklini almıştır. ‘Boy’, ‘bay’, ‘bey’ yüksek, şöhretli, zengin, varlıklı, topraklı manasına gelmektedir. ‘Can’ ise; ‘kan’, ‘kaan’, ‘han’, ‘can’ şeklini almıştır. Anlamı da şöhretli, saygıdeğer ve itimatlı demektir*”⁸⁷. Bu ve benzeri bilgiler Azerbaycan’ın tarihi yerlerinden olan Gobustan yazıtlarında, Alban kitabelerinde, Orhun-Yenisey yazıtlarında geçmektedir⁸⁸.

⁸⁵ 1403 senesinde Gürcistan’a gelen Timur, burada fetihlerde bulunarak, kışlamak üzere Karabağ’a giderken, Beylekan’a geldiği vakit, uzun süreden beri harap halde bulunan Beylekan’ın imarını ve Aras Nehrinden buraya bir kanal açılmasını buyurdu. Timur buradan Karabağ Bölgesine geldi. Timur, 1404 yılında Semerkand’a gitmek üzere Karadağ’dan hareket ile Aras Nehrini geçip, Nehri Barlas köylerinden Nimet Abad civarına geldi. Ve Hülâgü Han Tahtını tüm Azerbaycan’ı İstanbul’a kadar Rum diyarı, Irak-ı Acem, Arran, Muğan, Ermenistan ve Gürcistan Bölgeleri, İskenderiye ve Nil’e devretti. Safevi Devleti’nin kurulduğu yıllarda Şah İsmail (1501-1524) Anadolu’da bulunan Tekeli, Bayburtlu, Karadağlı ve Afşar gibi Türk boylarını ele geçirerek Arran ile Şirvan’ın bir kısmını kendi idaresine aldı. Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Atabeyleri Tarihi*, Bakü. 1985, s. 112-113; İsmail Aka, *Timurlular*, Ankara. 1995, s. 47, 61; Enver Konukçu-Nadir Devlet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul. 1992, s. 209, 217, 540.

⁸⁶ Günay Tümer, “Azer”, *TDVİA*, c. IV, İstanbul. 1991, s. 316-317.

⁸⁷ Mahmut İsmayilov, *Senin Ulu Baban*, Bakü. 1989, s. 7-8; A. H. Guliyev, T. A. Azizov, a. g. e., s. 5, 12; Mahmut İsmayilov, *Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü. 1993, s. 3-4, 6.

⁸⁸ İsmayilov, *Senin Ulu Baban*, s. 8.

Azerbaycan kelimesi ile ilgili öne sürülen görüşlerden birisi de, kelimenin M.Ö. 331 sonrası Büyük İskender'in hizmetine giren İranlı bir memur "Atropates'in" adından geldiğidir. Rivayete göre, İskender'in ölümünden sonra Atropates, önceleri onun adına yönettiği Küçük Medya (Media-Minör) bölgesinde (Güney Azerbaycan) özel bir krallık kurmuştur. Değişik tarihlerde Mana, Urartu, Pers, Sasani, ve Bizans gibi bazı devletlerin hakimiyetinde kalan ve Atropates'den alan bölgenin adının söylenişi Araplar devrinde *Arapça'da g/c, değişikliğiyle Azerbaycan şekline dönüşmüştür*⁸⁹.

Azerbaycan topraklarında Türklerin (İskitler-Sakalar) en geç M.Ö. VIII. yy'dan itibaren yaşadıkları bilinmektedir⁹⁰. Daha sonra bu ülkeye Albanlar gelmiştir. Devlet kurarak uzun müddet hüküm süren Alban Devleti Medialılar tarafından yıkılmıştır⁹¹. Medialılar'ın kurduğu devleti ise (M.Ö. IV. yy), Büyük İskender hakimiyeti altına almıştır. İskender'in ölümünden sonra bölgede "Media-Atropatan'ı" devletinin kurulduğunu görüyoruz⁹².

M. S. 48 yılında ikiye ayrılan Orta Asya Büyük Hun İmparatorluğu'nun batı kısmını teşkil eden Hun Türkleri bir asır sonra Kafkaslardan Macaristan'a kadar olan araziye hakimiyetleri altına almışlardır. Rivayetlere göre Hun Türkleri Aras Nehrini geçerek Azerbaycan'a ulaşmışlardır⁹³. Hunlar'dan sonra Hazarlar, Sabirler, Ağaçeriler, Göktürklerin bu bölgeye geldiğini görmekteyiz.

⁸⁹ "Odlar Yurdu" (Ateş Yurdu) anlamına gelen "Atropates"'ın bir ülke adı olarak ortaya çıkışı bu bölgede ateşperestliğin (Zerdüşt Dininde) yaygın oluşunun en büyük göstergesidir. Bu da, daha M.Ö. dönemlerde Azerbaycan'da petrolün mevcut olduğunu göstermektedir. Bknz: Ziya Musa Bünyadov, "Azerbaycan", *TDVİA*, C. 4, İstanbul. 1991, s. 318; Mustafa Görüryılmaz, *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler 1918*, Bilgeoguz Yayınları, İstanbul. 2007, s. 5.

⁹⁰ Bünyadov, *a. g. e.*, s. 318; Abdülhaluk M. Çay-İlhami Durmuş, "İskitler", *Türkler*, C. 1, Ankara. 2002, s. 576.

⁹¹ Son tarihi araştırmalar Türklerin Altay-Ural Dağları arasına alınması, hatta Hazar Denizi'nin kuzey-doğu bozkırlarının asli Türk yurdundan sayılması ihtimalini kuvvetlendirmiştir. Göktürklerin en son uğradıkları yer Azerbaycan olmuştur. Tüm bu gerçekler Ermeni kaynaklarda bile yer almaktadır. Ermeni tarihçisi Sebeos (VII.yy) ve İslam kaynaklarında Türklerin yayılma politikasını tarihi gerçeği ile yansıtmıştır. Bizans, Süryani ve Ermeni kaynaklarında Bulgar Türklerinin coğrafi bölge olarak yaşadıkları yer Kuzey Kafkasya olarak geçmektedir. Bugünkü Azerbaycan içerisinde yer alan tarihi Albanya/Aran Bölgesini tüm dünya tarihçileri ve coğrafyacıları her zaman Azerbaycan sınırları içinde göstermişlerdir. Zaten geçmişten günümüze kadar Aran ve Şirvan taraflarında yaşayan Türklere "Azerbaycan Türkleri" veya "Azeri Türkleri" deniliyor. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul. 2000, s. 48, 101, 168.

⁹² Bünyadov, *a. g. m.*, s. 318-319; İ. G. Aliyev, *İstoriya Midii(İskitler Tarihi)*, Baku 1960, s. 230, 232.

⁹³ Geniş Bilgi İçin Bknz: Akdes Nimet Kurat, *Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara. 1972; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, Bakı. 1989, s. 85, 100, 121.

Azerbaycan, Bizanslıların hakimiyetindeyken, Halife Hz. Ömer (13-23/634-644) döneminde İslam Devleti'nin idaresine girdi (642). Hz. Osman (23-35/644-656) ve Hz. Ali (35-40/656-661) dönemlerinde Erdebil, Kuzey Kafkaslara yapılacak akınlar için bir askeri üs haline getirildi. Azerbaycan, önce Emeviler'in, ardından da Abbasilerin hakimiyetinde kaldı. Abbasi Devletinin zayıflaması sonucu bölgede çeşitli boy ve oymaklara mensup Şirvanşahlar, Sacoğulları, Revvadiler, Şeddadiler ve gibi bazı küçük mahalli hanedanlar kuruldu. Selçuklu sonrası (1040) Müslüman Oğuzlar Azerbaycan'a yerleşmeye başladılar⁹⁴.

Azerbaycan'ın XIII-XIV. yüzyıllarda Moğollar, Harezmşahlar, İlhanlılar ve Timurluların⁹⁵ hakimiyetine girdiği görülmüştür. Osmanlı ve Safevi arasında başlayan mücadelenin ardından Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi ile (1514) Tebriz ve Güney Azerbaycan'ın diğer toprakları Osmanlı Hakimiyetine girdi. İkinci kez Osmanlı ve Safevi Devleti arasında başlayan savaşın ardında ve Osmanlıdaki iç kargaşadan faydalanan 1. Şah Abbas bazı bölgeleri tekrar geri aldı. Ve Azerbaycan'da Safevi hakimiyeti başladı⁹⁶.

Osmanlılar ve Safeviler arasında yıllarca süren mücadeleler daha çok Azeri Türklerini yıpratmıştır. Şii Azeriler'in Osmanlı, Sünni Azeriler'in de İran ordularına karşı direnmeleri onların büyük kayıp vermelerine neden olmuştur. Osmanlılar Azerbaycan'a girdiyse de bölge Safevi Hakimiyetinden kurtulamamıştır. III. Ahmed döneminde Revan ve Karabağ Osmanlı topraklarına katıldı. Nadir Şah döneminde bölge tekrar Safevi Devletinin idaresine geçmiştir. Osmanlıların bölgede sürekli kalması Nadir Şah ve Ruslar tarafından engellenmiştir. Nadir Şahın ölümü ile Azerbaycan'daki Safevi hakimiyeti son bulmuştur. Böylece Osmanlı ve İran arasındaki savaştan faydalanan Ruslar sessizce İdil (Volga) sahillerine yerleşerek, Astarhan'ı almışlardır. Ve Azerbaycan'a daha yakın oldu. 1918 yılında Mehmet Emin Resulzade tarafından

⁹⁴ Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s. 114-115; Geniş Bilgi İçin Bknz: Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul. 1980; Bknz: Yılmaz Öztuna, *İslam Devletleri*, C. 1, Ankara. 1989.

⁹⁵ Bknz. İsmail Aka, *Timurlular*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, Tarihte İslam Devletleri Dizisi: 04, Ankara. 1993.

⁹⁶ Osmanlı-Safevi Mücadeleleri Konusunda Geniş Bilgi İçin Bknz: Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul. 1993.

kurulan ilk Kuzey Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ebülfez Elçibey önderliğindeki⁹⁷ Azerbaycan Halk Cephesinin (AHC) kuruluşuna kadar gecen arada (Sovyetler Dönemi), Ruslar bölgede istedikleri gibi hareket etmişlerdir⁹⁸.

Azerbaycan'ı 1828'den beri güney ve kuzey olmak üzere ikiye ayıran sınır ise Aras Nehridir. Bu sınır Azerbaycan'ın tarihi kaderini değiştirmiştir. Tarihi '*Gülüstan*' (12 Ekim 1813) ve '*Türkmençay*' (21 Şubat 1828) Antlaşmaları ile Azerbaycan toprakları, Rusya ve İran arasında paylaşılmıştır. Dünya ülkeleri, Kuzey Azerbaycan'ı Rusya'nın, Güney Azerbaycan'ı⁹⁹ ise İran'ın bir parçası olarak tanımıştır.

Gülüstan Antlaşması sonrası Erivan ve Nahçıvan Hanlıkları dışında Aras Nehrinin kuzeyindeki hanlıklar Rusya'nın tabiiliğine geçmiştir. Kuzey Azerbaycan Hanlıkları Ruslar tarafından ele geçirildikten sonra Ruslara karşı mukavemet göstermedikleri için Karabağ, Şeki ve Şamahı Hanlıklarında idare sistemi olduğu gibi bırakıldı. Gence ve Bakü Hanlıkları ise mukavemet gösterdikleri için topraklarındaki hanlık sistemi ortadan kaldırıldı. Fakat geri kalan hanlıkların da ömrü uzun sürmedi.

⁹⁷ Kuzey Azerbaycan Eski Cumhurbaşkanı Ebülfez Elçibey öz tarihimize yabancı kalmışlığımızı şöyle dile getirmiştir: "Dünyada büyük tarihi ülkeler arasında Türklerin tarihi kadar değiştirilmiş, Türk düşmanları tarafından sahteleştirilmiş ve kendimizin bile az araştırdığımız başka bir milletin tarihini düşünmemiz mümkün değildir. Büyük deha İsmail Bey Gaspıralı'nın (1851-1914), "Dilde, fikirde ve işte birlik" çağrısının ölmez manasını günümüz Türkleri daha iyi anlamaya başlamışlardır. Bunu ilk yaşayan Azeriler olmuştur. 1918-1920 yıllarında Şarkta kurulan ilk Türk Cumhuriyeti olan Azerbaycan, M.E. Resulzade önderliğinde bunu ortaya koymuştur. Daha sonra ise İran şovenizmi, Rus kominizmi ve aralarındaki Ermeni piyonlarının faaliyetleri bu kadim Türk Yurdunu kana bulamış, bin bir bela ve musibetler açmışlardır. Ne yazık ki, Türk Milleti öz yurdunda bu Ermeni zulmünden halen de kurtulmuş değildir. Her şeye rağmen böyle bir ortamda ve zamanda Azeri Türkleri bir millet olarak ortaya çıkma bilincine erişmiştir. "Millet" anlamını ilk defa M. Feteli Ahundov ve Hasan Bey Zerdabi kendi eserlerinde işlemiş, o zamanın "Ziya", "Keşkül" adlı gazetelerinde "Millet", "İstiklâl" kelimelerine yer verilmiştir. Çünkü ideallerinde eski çağlardan beri kanları ile yoğurdıkları bir toprak parçası "Vatan" vardır. Tüm bunlarda kültürünü ve özünü aydın insanların azmi ve bilinci vardır. Ebülfez Elçibey, *Bütöv Azerbaycan Yolunda*, Ecdat Yay, Ankara. 1997, s. 32; Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul. 1975, s. 87-88.

⁹⁸ Ziya Bünyadov, "Azerbaycan", *TDVİA*, C. 4, s. 320; Beşir Mustafayev, *Orta Çağda Berde Tarihi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum. 2002, s. 5.

⁹⁹ **Güney Azerbaycan:** Bugünkü Türkiye'nin doğusunda yaşayan Türk nüfusu, sınırın İran yanında hiç kesilmeksizin kuzeye ve kuzeydoğuya doğru devam etmektedir. Bölgenin doğusunda Hazar Denizi bulunmaktadır. Türkiye sınırından başlayarak İran'a ait "İran Azerbaycan'ı" da denilen bölge tamamen Oğuz Türkleri ile meskundur. Bu bölge Doğu Anadolu gibi etrafı tamamen yüksek dağlarla çevrili havzalardan meydana gelen sahadır. Dağların yüksek kesimleri fazla yağışlıdır. Aralarda bulunan havzalarda ise az yağışlı tipik kara iklimi görülür. Güney Azerbaycan'da günümüzde yaklaşık 25 milyondan fazla Azeri nüfusun yaşadığı bilinmektedir. Ziraat bakımından İran'ın ikinci büyük bölgesidir. Bunun dışında doğalgaz üretimi de önemli bir ekonomik değere sahiptir. Güney Azerbaycan'ın en büyük yerleşim merkezlerinden biri olan tarihi Tebriz şehridir. Öte yandan Erdebil, Hoy, Urmiye ve Kazvin de Güney Azerbaycan'ın önemli yerleşim merkezlerindendir: Mustafa Görüryılmaz, *a. g. e.*, s. 3; Ahmet Ardel, *Türklerin Yeryüzünde Dağılışı ve Bulundukları Sahaların Coğrafi Hususiyetleri*, Konferanslar I (1964), Ankara.1965, s. 22.

Hanların çoğu İran'a sığındı. Ruslar hanlıklardan geri kalan toprakları ve emlakı hazineye devretti. Azerbaycan'da merkezi Şuşa olan 'Müslüman Eyaletleri Reisliği' kuruldu. Ve idarenin başına bir Rus subay getirildi¹⁰⁰. Böylece eski sultanlıklar, hanlıklar bu sefer guberniyalara (eyaletlere) dönüştürüldü. Bu sistem de, Resulzade Hükümeti ve sonrasında kurulan Sovyet rejimine kadar sürdü. Bu dönemler zarfında Azerbaycan'da milli şuur ve ulusalcılık akımlarının geliştiğini görmekteyiz.

I. 3. ERMENİSTAN VE TARİHSEL GELİŞİMİ

Kendi kendilerine “*Hayk*”¹⁰¹ diyen Ermeniler ne Armenia coğrafi ismini, ne de batılıların kendilerine verdiği “Arman”, “Armen” ismini kabullenip kullanmamışlardır. Kendisini “Hayk” olarak adlandırılan bu topluluğun “Ermeniler” şeklinde adlandırılması, yaşadıkları coğrafya ile ilgilidir. Mevcut bilgilere göre “Armenia” tabirinde M.Ö. 521 yılında tahta oturan Darius’a ait kitabede rastlanmış ve “Yukarı İller-Yukarı Memleket” anlamında kullanılmıştır. Buna göre “Ermeniler” denilince, “Yukarı Memlekette Yaşayanlar” anlaşılmakta ve başlı başına bir “ırk” ifade edilmemektedir¹⁰².

Büyük İskender zamanına kadar, Perslerin hakimiyeti altında kalan ve bir vilayet şeklinde idare edilen Armenia, Büyük İskender’in (M.Ö. 323) ölümünden sonra Makedon kökenli bir hanedan olan Seleukoslar döneminde de valiler vasıtasıyla yönetildi. Partların hakim olduğu dönemde, Armenia’ya yine hanedan üyelerinden olan kimseler vali olarak atandı. İki yüzyıldan fazla bir süre Roma İmparatorluğu’nun atadığı valiler tarafından yönetilen Armenia bölgesi, Sasan oğlu Erdeşir’in 226 senesinde Part hakimiyetine son vermesinden sonra İranlıların eline geçmiştir. Erdeşir’den sonra tahta

¹⁰⁰ Nesrin Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri*, TTK Yayınları, Ankara. 2006, s. 6-7; S. Kerimova, *Çarizmin Azerbaycan’ın İşgalinde ve Müstemlekecilik Siyasetinde Ermeni Siyasetbazlarının Rolü*, Bakü. 1995, s. 78-79.

¹⁰¹ **Hayk:** Ermeni mitolojisine göre ‘babacık’ anlamına gelen “Hayk”, Hz. Nuh’un torunlarından. Hz. Nuh’un gemisi Ağrı Dağına indikten sonra Yafes’in oğlu Hayk, Mezopotamya’ya gitmiştir. Babil Kulesinin yapımında çalışmış, daha sonra “Büyük Ermenistan” dedikleri Doğu Anadolu’nun dağlık bölgesine yerleşmiş ve 400 yaşında ölmüştür. Hayk’ın torunlarından Aram’ın 300 çocuğu olmuştur. Asur hükümdarı Bel ile çarpışmış, onu yenmiş ve bir devlet kurmuştur. Aram’ın adından alınma olarak Ermeni Devleti ve Milleti meydana gelmiştir. Geniş Bilgi İçin Bknz: Keğam Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, İstanbul. 2000.

¹⁰² Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler*, TTK Yayınları, Ankara. 2007, s. 1; İsmet Parmaksızoğlu, “Ermeniler”, *TA*, XV, Ankara. 1968, s. 328.

çıkan Sasani Hükümdarı I. Şapur'un, Roma İmparatoru Valerianus'u mağlup etmesiyle bölgeye Sasaniler hakim oldu. 363 yılında Julianus ve 440 yılında ise II. Theodosios İranlılar ile bir anlaşma yaptı. Bunun sonucunda Armenian'ın batı kısmı Romalılara, doğu kısmı ise İranlılara bırakıldı. Bölgenin doğu kısmı bazen İran'ın bir vilayeti şeklinde merkezden, bazen de atanan sadık valiler tarafından yönetildi¹⁰³. Öte yandan Selçuklu fetih ve yerleşme hareketleri başlamadan önce Doğu Anadolu'da Bizans İmparatorluğuna tabi olarak büyüklü-küçüklü Ermeni aileler (Bagratuniler-Mamigonyanlar) hüküm sürmekteydi. Çeşitli nedenlerle Ermeniler, X. yüzyıla kadar Trakya-Balkanlar-Kıbrıs başta olmak üzere adalara göçürülmüş ve iskan edilmiştir. X. yüzyılın ikinci yarısından sonra Ermenilerin iskan edildiği yerler daha çok Anadolu'dan seçilmiştir¹⁰⁴.

Dış devletlerin siyasi idaresi altında kalan Ermeni toplumu kendi varlığını korumak ve muhafaza etmek için kaybedilmiş bir geçmişi hayal olarak yaşatmayı seçmiştir. Bu tarz düşünceye diğer etkenler de eşlik edince, Ermenilerin klasik anlamda kemikleşmiş yapısı ortaya çıkmıştır. Bu kemikleşmiş yapısı içerisinde çeşitli hanedanlıkların meydana geldiğini görmekteyiz. Hanedanlıklarından en çok bilineni Arşakiler'dir. Bu hanedanlığın kuruluşuna dair tarihçiler arasında değişik görüşler hakimdir. Şöyle ki; bazı tarihçiler Arşakiler'in tarihini M.Ö. 150 yılına kadar götürmektedir. Oysa Arşakiler'in Ermenistan üzerindeki hakimiyeti Miladi 50 yılından öteye gitmemektedir¹⁰⁵. "*Vaspurakan*"¹⁰⁶ ve "*Ararat*"¹⁰⁷ Ermenilerin yurt olarak

¹⁰³ Ersan, a. g. e., s. 2; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul. 1987, s. 87.

¹⁰⁴ K. P. Patkanov (1880), *Bibliografiçeskiy Oçerk Armyanskoy İstoriçeskiy Literaturı*, St. Petersburg, s. 45-46; Mehmet Ersan, a. g. e., s. 267.

¹⁰⁵ Bilindiği gibi, Selefkos Kralı III. Antiochus M.Ö. 220 yılında Ermeni Çarlığını işgal ettikten sonra, Van Gölü çevresinin tamamını Ermenistan toprakları içine katarak ve bölgenin yönetimini de Ermeni Kralı Artashes'e vermekle tarihte "Büyük Ermenistan" adı verilen ülkenin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Artashes'ten M.Ö. 66 yılına kadar Ermenistan tarihinin ilk ve son güçlü ve büyük devleti olma fırsatını yaşamıştır. M.Ö. 66 yılından sonra ise bu devlet Roma, Part, Atropatekan, Sasani yönetiminin altında varlığını sürdürmüş, 37 yılından itibaren de arazi bakımından gittikçe küçülmeye başlayarak, nihayetinde 428 yılında varlığına son verilmiştir. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul. 1987, s. 43.

¹⁰⁶ **Vaspurakan:** Ermeniler'in yurt tuttukları ikinci en büyük topraklar olarak sanılmaktadır. Basit anlamda Van Gölü çevresinin büyük bir kısmı, bu eyaletin sınırları içinde yer almaktaydı. Horenli'nin, Vaspurakan hakkında verdiği açıklamalar bir takım yanlışlıklarla içermektedir. Bir kere, Vaspurakan bölgesinin eyalet konumuna gelmesi Miladi VI-VII. yüzyıllara aittir. Bölge, Vaspurakan adını bu dönemde almıştır. I-VI. yüzyıllar arasında Vaspurakan'ın kuzey-batı kesimi Mardpetekan adını almış ve özel bir bölge statüsüne sahiptir. M. Ö. II- M.S. VI. yüzyıllar arasındaki Ermenistan'ın haritasını yapan S. T. Yeremyan, Horenli'nin anlattığı '*Ermenistan 15 eyaletten oluşmaktadır*' açıklamasının doğru

edindikleri bölgeler olarak bilinmektedir. Vaspurakan'ın bazı kaynaklarda Utiler, Gardmanlar ve Çodeyler gibi etnik kimlikleri tam belirlenememiş ve Ermeni olmadıkları da kesin olan topluluklar oturmaktaydılar. Hatta bu bölgelerin kendine özgü bağımsız yönetiminin olduğu ve bunların Ermeni krallarına karşı mücadeleler ettiği bilinmektedir. Bunlara en iyi örnek, I. yüzyılda Nahçıvan bölgesinin hakimi Murasan Kabilesinin Ajdahaka Soyundan Arğam/Erkan'ın Ermenistan tahtı için başlattığı savaşlar idi.

olmadığını vurgulayarak özellikle belirtilen dönemlerde Vaspurakan adını taşıyan bir eyaletin olmadığından söz etmektedir. S. T. Yeremyan, 'Aşharaçuys' isimli çalışmasında şöyle der: "Ermenistan'ın 15 eyalete bölünmesi 591 yılında imparator Mavrik'in döneminde gerçekleşmiştir". Yani, VI. yüzyılda Vaspurakan adını alan Van Gölü çevresi toprakları ancak M.Ö. II. yüzyılda ilhak yoluyla Ermenistan sınırları içine katılmış ve bu yolla Ermenistan'ın Ararat'tan sonra ikinci en büyük bölgesi haline gelmiştir. Bu saha, Ermenistan'ın bir nevi varlık noktası olmuş, XIX. yüzyılda Rusya tarafından bir ülke olarak onarıldıktan sonra kendi coğrafi sınırlarıyla bütünleşebilmiştir. Ararat bölgesinden biraz içeriye doğru kaymakla şimdiki Ermenistan coğrafyası ortaya çıkmıştır. Bu yeni saha da Azerbaycan toprakları hesabına genişletilerek siyasal ve coğrafi anlamda Ermenilerin toprak bütünlüğünü oluşturmuştur. Esat Uras, *a. g. e.*, s. 19-20.

¹⁰⁷ **Ararat (Ağrı Dağı):** Coğrafi olarak, Ermeni toplumunun ortaya çıktığına işaret eden bölge burasıydı. Bu bölge, efsanevi Ermeni Devleti *Hayestan*'ın kurulduğu saha olup, Ermeniler henüz nüfus bakımından küçük bir etnik grupken önce Urartu, ardından da Med ve Pers İmparatorlukları'nın elinde bulunmuştu. Bölgenin zaman içinde Kimmer, İskit güçlerinin de eline geçtiği bilinmektedir. Büyük İskender'in doğu seferi sırasında bir Ararat Çarlığı'nın varlığından söz edilmekteyse de III. Antiochus'un I. Artashes'i geniş topraklar ve siyasal yetkilerle onurlandırmasına kadar gerçek anlamda fiili olarak bir etkisi söz konusu bile değildi. Büyük Ermenistan Çarlığı döneminde (M.Ö. 220-66) eline geçirdiği siyasal ve askeri yetkileri kullanan Ermeni kralları Doğu Anadolu, Batı Azerbaycan ve Kuzey Mezopotamya'nın tamamını ellerine geçirmeği başarmışlardı. Bu dönemde, Ermeni nüfusunun önemli bir kısmı Van Gölü çevresine yayılarak burada Orta Çağların sonuna kadar varlığını koruyacak Vaspurakan Eyaletini ve aynı isimli krallığı oluşturmaktaydı. Bölge, kuzeyden Dayg ve Gukarg, doğudan Sünik, güneyden Vaspurakan ve Duruperanla sınırlıydı. Ararat Dağlık bölgesi önceleri şimdiki Erivan, Kars ve Ani topraklarını içine alırken, sonraları genişleyen eyalet sınırları geniş bir sahayı kaplamaktadır. Orta Çağlarda eyaletin güney-batı ayağı Gogovit'e kadar uzanmaktaydı. Gogovit, kuzey-batıda Çakat, güneyde Bagrevand ve Tsagkot, güney-doğuda Van Gölü kıyısına kadar olan sahayı içine almaktaydı. Daha XIX. yüzyılda ciddi bir Ermeni nüfusunun Rusların emriyle buralardan Ermenistan'a götürüldüğü de bir gerçektir. Gogovit bugün Bayazıt bölgesine tekabül etmektedir. Eski Beyazıt şehri de bu bölgenin sınırları içindedir. Sartap, Ararat eyaletinin merkezi konumunda bulunup, Ararat Dağı yakınlarında yer almaktaydı. Orta Çağlarda burası bir mahalle görünümüne sahipti. Ararat yaylasının en geniş bölgesini Kotayk teşkil etmekteydi. Burası Ararat düzlüğünde Zengi (Razdan) nehri boyunca uzanan bir alan olup, bölgenin tarıma elverişli en önemli topraklarını oluşturmaktaydı. Ararat eyaleti coğrafi olarak iki kısma ayrılmaktaydı: birincisi Ararat Ülkesi, diğeri Ararat yaylası. Geniş anlamı içinde ikisi bir arada Ermeni Çarlığı'nın toprakları olduğu için biz burada Ararat olarak vermeyi uygun buluyoruz. Kotayk, bunlardan ikincisinin sınırları içinde kalmaktaydı. Burası eskiden Aragat, yani Ala Göz dağları olarak tarih edilen dağlık bölgeden Araz nehri kıyısına kadar uzanıyordu. Zengi Nehrinin sağ şeridi boyunca ise Biçn'i bulunuyordu. Timur'un istilası sırasında Biçn'i harabeye çevrilmiş ve bir daha da eski konumuna kavuşamamıştı. Ararat eyaletinin en geniş kısmına Basen denilmekteydi. Bölge Yukarı ve Aşağı Basen olmak üzere iki kısma bölünüyordu. Yukarı Basen, Kars topraklarıyla sınır oluşturmakta, batıda ise Erzurum'a kadar uzanıyordu. Bölgenin ana üssü Avnik'ti. Bunun dışında Ararat eyaleti içinde Barnakut, Tçakat gibi küçük bölgeler de bulunmaktaydı. Aygün Attar, "Türk-Ermeni İlişkileri Kapsamında Etnik Kimlikler", *Osmangazi Üniversitesi, Ulusal Bildiriler*, 30 Mart. Eskişehir. 2006.

Kafkaslar'da tarihen Ermenistan adlı devlet yer almamıştır. Nitekim bunu Bolşevik-Taşnak üyesi Ermeni Stepan Şaumyan bile şöyle der: “Bizim tarihçiler Ermenistan'dan her zaman sanki müstakil bir devletmiş gibi bahsederler. Ermenistan denen bir halkın, Rusya, Almanya, Fransa vb. gibi çağdaş milletlere benzetmek ne kadar manidar. Tüm bunlar hiçbir tarihi hakikati arz etmemektedir”¹⁰⁸.

Geçmişte ve Günümüzde Ermenilerin oturduğu topraklar Türklerin hakim olduğu topraklar olmuştur. Tarihen Türklerin hakim olduğu coğrafya, henüz en ciddi eserlerde bile “*Armenia*” (Ermenistan) diye anılmaktadır. Bu tür bir adlandırmanın dokuz asrın gerisinde kalan bir hatırayı canlandırmak veya yenileştirmek arzularının eseri olduğunu kesinlikle iddia edebiliriz. Çünkü böyle bir adlandırmanın dokuz asırlık zaman içinde geçen tarihi olaylarla meydana gelen yeni gerçeklerle zerrece ilgisi yoktur. Bu ülkeler gerçi bir zamanlar Ermenilerin elinde olduğu ve yaşadığı için, İslam coğrafyacılara da Ermeni ülkesi (*Ermeniyye*) diye anılmışlardır. Ancak daha XI. asrın başlarından beri Türklerin yeni bir akını da etkili olmuştur. Şehir ve köylerde bir kısım Ermeni nüfusu kalmakla beraber, boşalan diğer sahalar giderek Türklerle dolmuştur. Bu gerçek XIII. asırdan beri çağının kaynaklarına da aksetmiştir. Marco Polo, Anadolu'nun bu yörelerinden *Türkomania* (Türkmen Ülkesi) olarak söz etmekte ve gerçeği aksettirmektedir¹⁰⁹.

Ermeni Müellifi Urfalı Mateos¹¹⁰ “Vekayiname” isimli tarihi eserinde Türklerin daha Anadolu'ya yerleşmedikleri 1071 yıl öncesi Bizanslılar tarafından Ermenilerin nasıl yurtlarından Anadolu topraklarına yerleştirildikleri anlatılmıştır. Mateos, kendi

¹⁰⁸ Stepan Şaumyan, *Seçilmiş Eserleri-V. Papazyan Tarihçi Rolünde (1902-1914)*, c. 1, Bakü. 1978, s. 392-393.

¹⁰⁹ Öte yandan eski Türkler de aynı tarihi ve coğrafi seyri takip etmişlerdir. Eski Türklerden olan Hun Türkleri ve devamı olan diğer Türk boyları aynı geleneğe sahip idi. Bakıhanov bu konuda eserinde şöyle anlatır: “Çinli (Bir Türk tayfası) Türk tayfaları, Çin Türkistan'ından (Doğu Türkistan) III. yy'da Ermenistan'da yaşamışlardır. Bu konu Ermeni kaynaklarda da zikredilmektedir. Bu tayfaların Türk olduğu ispat eden iki delil vardır. 1-) *Tayfanın başçıları Mamikan ve Konak isimlerinin eski Türk menşeli olması (Kun-Hun-Kan-Han)*, 2-) *Albanya'ya III. yy'da kuzeyden hücum eden Türk dilli basillerin çarının ismi de Katarkun-Kutarkun olması (Kun-Hun-Kan-Han) iledir.* Tuncer Baykara, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Akademi Yay, İzmir. 1997, s. 66-67; Abasgulu Ağa Bakıhanov, *Gülüstan-i İrem*, Bakü. 1991, s. 15, 43.

¹¹⁰ *Urfalı Mateos (Mateos Urhayetzi) (952-1136), Haçlı seferleri ve Kronolojik Tarihi*; Talebesi Grigor tarafından 1163'e kadar ettirilmiştir 1858 Hrant Andresyan tarafından yapılan Türkçe tercüme, *TTK* tarafından neşredilmiştir; Urfalı Mateos, *Vekayiname (952-1136)* ve Papaz Grigor'un Zeyli (1131-1162), Çev: Hrant D. Andreasyan, Ankara. 1987, s. 44.

eserinde Grek, Roma ve Bizans tabirlerini kullanmıştır¹¹¹. Günümüz Ermeni tarihçileri ve siyasetçileri bu gerçekleri görmezden gelerek, gerçekten uzak bilgiler peşindeler. Ermeni kimliğinin efsanelere dayandığını tüm Ermeni araştırmacılar eserlerinde zikretmişleridir. Bunlardan bir diğeri de Ermeni Araştırmacısı Basmacıyan, kendi çapında birtakım literatürden yararlanarak, kendinden önceki efsanelere dayanarak ortaya atılan tezleri genişleterek, kendi tezini geliştirmiş ve “*Hayestan*”¹¹² tarihinden söz etmiştir. Oysa bu konuda Urfalı Mateos ve Genceli Zyriak¹¹³ gibi Ermeni tarihçilerin eserlerinde orijinal tespitlere rastlamak mümkün¹¹⁴.

I. 3. 1. Ermenilerin Milletleşme Süreci

Herodot (Herodotos), A. J. Toynbee, John de Morgan, Macler ve Lanc gibi tarihçiler Ermenistan ve Ermeniler mevzusuna temas ederek şöyle açıklık getirmişlerdir: “Eski Anadolu ve Kafkas topraklarında hiçbir milletle ilgisi olmayan birkaç coğrafi bölge isimleri olmuş ve bu yerlerden birisi de Ermenistan denilen toponomik yer adıdır. Şöyle ki, buranın eski ve şimdiki Ermenistan adı ile hiçbir ilgisi ve bağlantısı yoktur. Ermeniler daima millet olma gerçeğinden uzak olmuşlardır. Tutundukları dal sadece

¹¹¹ *Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli (952-11369, (1136-1162)*, Çev: Hrant Andreasyan, Ankara. 1987, s. 43-44.

¹¹² **Hayestan:** Ermeni toplumunun ortaya çıktığına işaret eden bölge burasıydı. Bu bölge, efsanevi Ermeni Devleti *Hayestan*’ın kurulduğu saha olup, Ermeniler henüz nüfus bakımından küçük bir etnik grupken önce Urartu, ardından da Med ve Pers İmparatorlukları’nın elinde bulunmuştu. Basmacıyan “Hayestan” dediği tarihi süreci iki döneme ayırmıştır. 1-) *Ermeni Prenslere Dönemi (M.Ö. 2350 ila M.Ö. 870 arası)*, 2-) *Urartular’ın zayıflamasıyla ortaya çıkan Ermeni Krallığı Dönemi (M.Ö. 870 ila M.Ö. 330 arası)*, Basmacıyan K, *İstoriya Armenii*, Paris. 1917, s. 9-10.

¹¹³ *Genceli Zyriak (Giragos Kanazageci), Ermeni Tarihi*, (Orijinali Fransızca Dilindedir, Tercüme eden E. Dalaurier, (1858), 1870 senesinde Petersburg’ta Fransızca olarak neşredilmiştir, Türkçe’si Türkiye Tarih ve Coğrafya Enstitüsü II, 1928, s. 139-128, Bknz: Z.V. Togan, *a.g.e.*, s. 230.

¹¹⁴ Ermeni tarihçisi Manandian’ın sözleri ile kendi tarihlerini şöyle özetleyebiliriz: Türk menşeli Kimerler (Kamerler) bugünkü Ermenistan’da yaşamışlardır. Bugün oradan göçe zorlanan ulu ecdatları Türk olan Azeri Türkleridir. Kamerler buraya M.Ö. VIII. yüzyılda gelmişlerdir. O devirde ise burada ne Ermeni adlı etnik grup ne de böyle bir ülke vardı. Ermenilerin tarihi M.Ö. VI-IV yüzyıllardan başlamıştır. Ve bu devirlerde Ermeniler Perslerin (Farsların) hakimiyeti altında idi. Urartular devrinde ise Ermeniler Dicle (Dicle)-Fırat Nehirleri ile Van Gölü Sahillerinde meskunlaştıkları bilinmektedir. Şimdiki Ermenistan’ın doğusunda Kamerler ve Sakalar (Türk Tayfaları) yaşıyorlardı. Bu tayfaların bir kısmı da Kür (Kura) ve Aras Nehirleri Vadisinde Urmiya Gölü (Güney Azerbaycan) Sahillerinde yaşamışlardır. Ta Urartular devrinden bu yana şimdiki Ermenistan’da adım-adım Türk menşeli isimlere rastlamaktayız. Köy, kasaba, nehir, kervansaray, kale isimlerinin hepsi Türkçe olmuştur. Ermenilerin buralarda meskunlaştığına dair ne de Ermenistan Devletinin varlığından söz edebiliriz. Y. A. Manandian, *O Torgovle İ Gorodah Armenii V Svyazi Smirovoy Torgovley Drevnıh Vremen*, Erivan. 1994, s. 8, 54, 69; Keğam Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, İstanbul. 2000, s. 9, 11.

Kilise olmuş ve bu sayede milli kimliğe bürünerek, kendilerini sorun olarak ortaya atmışlardır”¹¹⁵. Bu tespiti gördükten sonra Ermenilerin milletleşme sürecine bakalım.

M.Ö. 53 yılı Mayıs ayında Romalı General Grassus, Harran’da İran’a mağlup olup hayatını savaş meydanında kaybedince Arsadiler, Doğu Anadolu ve civar bölgelerde hakim duruma geldiler. Bu mağlubiyetin intikamını almak isteyen Romalı Antonie, M.Ö. 36 senesinde Doğu Anadolu üzerinden İran’a yürüdü ve yine mağlup oldu. Mağlubiyetin sebebi olarak gördüğü Doğu Anadolu’daki ahaliyi baskı altına aldı. Yine Romalılar ve Sasaniler arasında süren savaşlar sonunda bölge ahalisi, Roma ve Sasaniler arasında ikiye bölündü. Doğu kısmı Sasanilere, Batı kısmı ise Romaya bağlandı¹¹⁶. 591 senesinde sonuçlanan İran ve Bizans arasındaki savaşta, İran kesin bir yenilgiye uğrayarak iki devlet arasındaki hudut, Zanga ve Garnıçay Nehirleri olarak tespit edildi.

İran ile Bizans arasındaki mücadeleler ve özellikle Ateşperest İranlılara karşı Hristiyanlık inancını muhafaza etme gayreti bölge halkının tek bir ideal uğrunda birleşmesini sağlamıştır. Bu durum Gregor Lusovaroviç öğretileri doğrultusunda bölge insanının dini ve milli kimlik kazanması sonucunu doğurmuştur. Bunu gerçekleşmesine öncülük eden aile ise Mamigonyanlar olmuştur. Ermeni milletini oluşturan aileler hakkında ilk Ermeni ve Gürcü kaynaklarında bilgiler bulunmaktadır. Bu aileler arasında Mamigonyanlar, Ardzıruniler, Bagratuniler, öne çıkar. Bagratuniler Filistin’den geldikleri ve Hz. Süleyman’ın soyundan geldikleri rivayet edilirken, Ardzıruniler de menşeinin Asur Krallık ailesi olduğu öne sürülür. Rivayete göre Ardzıruniler, Asur Kralı Sennacherib (M.Ö. 705-681)’in oğulları Adramelech ile Sanasar’dan inerler.

¹¹⁵ Gaffar Çakmaklı, “Ermeni Meselesi Nece Meydana Çıktı”, *Elturan Dergisi*, No. 1, 3, Azerbaycan İlimler Akademisi Milli Münasebetler Enstitüsü Yay, Bakü. 1993, s. 30-31; Musa Gürbüz, “1917 Rus İhtilali Sonrası Kafkasya’da Türk Askeri Faaliyetleri, Serdarabad Savaşları ve Siyasi Sonuçları”, *ASAM-EREN* Yay, Sayı. 25, Ankara. 2007, s. 83, 96.

¹¹⁶ Ermeniler M.Ö. 1200’lerde Balkanlardan Ermenistan denilen bölgeye ulaşan yerli ahali ile karışmasından meydana gelen bir kavim olarak da söylenebilir. Eldeki mevcut bilgilere göre Ermeniler Hristiyanlığı kabul etmeden önceki dinleri Zerdüştlükteki Hristiyanlığın aralarına girmesiyle, Bizanslılara yakınlık duymaya başlarlar. Mateos kendi eserinde, Türklerin henüz Anadolu’ya gelmedikleri döneme, Ermeni-Bizans ilişkisi ile alakalı şöyle der: “Roma büyük bir ordu ile birlikte Ermenistan’a karşı yürüdü, Hristiyanların üzerine atılıp onları kılıçtan geçirdi ve esir aldı. O, zehirli bir yılan gibi her yere ölüm ve korku götürdü. Ve böylece Müslümanların yerini tutmuş oldu. Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Münasebetler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara, 2006, s. 279; *Urfalı Mateos Vekayi-namesi ve Papaz Grigor’un Zeyli (952-11369, (1136-1162)*, 2. Baskı, Çev: Hrant Andreasyan, Ankara. 1987, s. 43-44.

Adramelech ile Sanasar, babalarını öldürdükten sonra kuzeye yönelmişlerdir. Ve Kardü Dağına kaçmışlardır. Adramelech soyundan gelenler Van Gölü'nün güneydoğusunda çoğalırlarken, Sanasar'ın soyundan gelenler de Muş'un güneyindeki dağlık alanı doldurmuşlardır. Erken dönem Ermeni kaynakları, diğer Ermeni aileler gibi Mamigonyanların da bölgeye dışarıdan geldiği rivayetini aktarırlar. Rivayete göre Mamigonyanlara adlarını veren Mamik ve Konak adlı kardeşler Chenk (Çenasdan) ülkesinden gelmişlerdir. Doğu Anadolu'da hüküm süren söz konusu Ermeni hanedanlarının menşeleri ile ilgili kaynaklara yansıyan bilgiler, bu ailelerin bölgeye dışarıdan geldiklerinin bir göstergesidir. Ancak her birinin, kendilerini tanıyan ve bilinen kişi veya soylara bağlayarak nüfuz kazanmak istedikleri açıktır ki, bu durum hemen-hemen bütün hanedanların başvurduğu yöntemdir ve doğal karşılanması gerekir¹¹⁷.

Ermeniler dışarıdan gelen saldırılar karşısında verdikleri mücadele ile millet bilincine erişirken, VII. asır boyunca Bizans ve İran arasında savaşlar devam etmiştir. Nihayet 629 yılında imzalanan Bizans-Sasani Antlaşmasına göre, Ermeniler Bizans hakimiyeti altına girdi. İberiya (Gürcistan) bağımsız devlet statüsüne kavuştu. Albanya (Azerbaycan) ise Sasanilerin hakimiyetini kabul etmek zorunda kaldı¹¹⁸.

Abbasi-Emevi mücadelesi sırasında Azerbaycan ve Ermenistan'da Bizanslıların çıkardıkları karışıklıklar yüzünden asayiş bozulmuştu. Emevi Halifesi Abdülmelik zamanında (687-705), Ermenistan'da oturmak orduya kumanda ve vergileri toplamak üzere asker sınıfından Müslüman valiler atamıştır. Yerli memurlardan idare yetkisi kaldırıldı. Ve Ermenistan bu valiler ile idare olundu. Ermeniler buna 'Naharar' diyordu. Abbasiler 885 yılında bu Nahararlar'a krallık ünvanı verdi.

Bizans hakimiyetindeki Anadolu'da Selçuklu fetihleri henüz başlamadan önce Doğu Karadeniz kıyıları, Gürcistan, Van Gölü ve Batum arasındaki memleketler, Fırat Nehrinin arasındaki Bayburt, İspir, Oltu ve Van Gölü Havzası (Vasporakan) Bagratuni, Orbelian ve Ardruni adlı Ermeni ailelerine bağlı kral ve prenslerin Bizans

¹¹⁷ *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Gürcü Dilinden Çev: Marie Felicite Brosset, Türkçe Çev: Hrand D. Andreasyan, Yayına Hazırlayan: Erdoğan Merçil, Ankara. 2003, s. 185-186, dñn. 4, 8.

¹¹⁸ Erol Kürkçüoğlu, "Ortaçağda Bizans ve İran'ın Ermeni Siyaseti", *21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış, Atatürk Araştırmaları Merkezi*, Ankara. 2000, s. 38, 42.

İmparatorluğuna tabi idi. Zaman-zaman birbirleriyle çatışmalarda bulunan Ermeniler, komşu bölgelerdeki Müslüman emirliklerle de (Revvadiler-Şeddadiler) işbirliği yaparak Bizans'a karşı isyana kalkışıp, bağımsızlık mücadelesi yapmakta idiler¹¹⁹. Ermenilerin Bizansa karşı yaptıkları savaşta, I. Giorgi'nin müttefiki olan Ani'nin Ermeni Kralı Simbat (1018-1041) 1022 yılının başında Katholikos Petros'u Trabzon'a İmparatorluğun yanına göndererek Ani'nin anahtarlarını teslim etti¹²⁰.

Selçuklu-Ermeni ilişkilerinin ilk ayağını Çağrı Bey'in (1015-1021) Doğu Anadolu Bölgesine yaptığı sefer oluşturmaktadır. İlk Selçuklu akınları sırasında Türk ordularına karşı koymaya çalışan Ermeniler, devletin kurulması ve asayişin sağlanmasından sonra tarihlerinde şimdiye kadarki en müreffeh devirlerini yaşamışlardır. Tarih boyunca Ermeniler, Türkler dışında hangi milletin hakimiyeti altına girmişlerse de hep zulüm ve işkence görmüşlerdir. Türkler Ermenilerin imdadına yetişmemiş olsaydı, hakim milletler onları içlerinde eritip yok edeceklerdi. Şayet onları bugüne getiren milli kiliseleri varsa, yeryüzünde Ermeni mevcut ise, bunu Türklerin hoşgörüsüne borçlular¹²¹.

Tarihleri boyunca İran, Irak, Güney Kafkasya, Doğu Anadolu, Azerbaycan ve bugünkü Ermenistan bölgeleri içinde yaşayan Ermeniler, gerek ekonomik sebepler gerekse dini baskılar, gerekse İran ve Bizans'ın devlet politikası gereği çeşitli yerlere göçürülmüşlerdir. Bu göçler daha çok Anadolu'nun iç bölgeleri ve Çukurova¹²², adalar ve Balkanlar olmuştur.

¹¹⁹ Ali Sevim, "Selçuklu-Ermeni İlişkileri", *Yeni Türkiye Ermeni Özel Sayısı*, No: 38, İstanbul. 2000, s. 595-596.

¹²⁰ Mehmet Ersan, *a. g. e.*, s. 14-15.

¹²¹ Erol Kürkçüoğlu, "Doğu Anadolu'da Türk Soykırımı ve Ermeniler, *A. Ü. Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi*, Erzurum. 2002, s. 46.

¹²² **Kilikya (Çukurova):** Günümüzde, *Kilikya*'ya tabi Ermeni Baronluğu, Ermeni toprak iddialarının kilit noktası haline gelmiştir. Eski Sovyet Ermenistan'ı tarihçileri, İngiliz ilim ve kültür yatırımcıları, Fransızlar, Almanlar, İsviçreliler, hemen herkes Kilikya tabi Ermeni Baronluğunu, Kilikya bağımsız Ermeni Krallığı olarak niteleyerek, Ermenilerin yalnız Doğu ve Orta Anadolu'nun değil, kültürüyle mimari eserleriyle, edebiyatıyla, politik kurumlarıyla aynı zamanda Kilikya'nın da sahibi ve varisleri olduğunu dünyaya ilan etmektedirler. Paleolitik ve neolitik devirlerden beri meskundur. Antik çağlarda bir ara Hititlerin hakimiyetine girmiş, ancak Kral Sanassura, Suppluluma ile anlaşarak bağımsızlığını koruyabilmiştir. Kilikya, önce Persler (Farslar) ile, sonra Bizans ve Araplar ile, daha sonra Türkler ve Bizans arasındaki savaşlara sahne olmuştur. Türkleri iskanından önce Kilikya olarak adlandırılan, ancak XI. yüzyıldan itibaren Türkçe ve Arapça eserlerde Çukurova olarak ifade edilen bölgenin, Suriye'den Anadolu'ya ulaşan kervan yollarına, Korykos, Ayas gibi uluslararası ticaret yollarının başlangıcı olan limanlara, savunmayı kolaylaştıran sarp dağlar ile geçitlere sahip olması açısından stratejik önemi vardır.

I. 3. 2. Ermeniye Ermeni Yapan Kilise Faktörü

Eldeki mevcut bilgilere göre Ermenilerin Hristiyanlığı kabul etmeden önceki inançları Mecusilik¹²³ ve Zerdüştlük idi¹²⁴. Ermenistan'a Hristiyanlığı ilk getiren kişi Arşasid sülalesinden Part asıllı *Gregoire (Krikor) Lusavoria'dır*¹²⁵. Ermeniler Hristiyan olmakla birlikte, Hristiyan olmalarına vesile olan Gregoire öğretileri benimsemeleri nedeniyle ayrı bir mezhep olarak Gregorienliği¹²⁶ geliştirmişlerdir¹²⁷.

Ortaya çıkan ilk Ermeni Baronları, Toros (1100-1129) ve Leon (1129-1138)'dur: Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu*, Ankara. 1990, s. 2; Mehmet Ersan, *a. g. e.* s. 107, 117, 122.

¹²³ **Mecusi-Mecusilik:** Mecus kelimesinin aslı, Pehlivice (eski Farsça)'dan gelmektedir. Lügatçiler, Mecus kelimesinin M-C-S kökünden türediğini ifade ederler. Mecus kelimesi, Pehlevicedeki Minc Kûş kelimesinden elde edilmiştir. Kelime olarak Minc Kûş, Arapça "sağır el-Uzuneyn" (küçük kulaklı)'ın Pehlivice karşılığını teşkil etmektedir. Taberi, Hişam b. Muhammed el-Kalbî'den rivayetle; Mecuslarca peygamber tanınan Zerdüş'tün, ehli kitap âlimleri tarafından Filistinli kabul edilip, İbranî peygamber Eremia'nın ashabından birinin hizmetçisi olduğunu, efendisini aldatınca lânetlenip cüzzama yakalandığını söyler: Minc Kûş kelimesinin Arapça'daki "sağır el-Uzuneyn" (mesûs) kelimesine karşılık oluşturmaktan hareketle; muhtemeldir ki, Zerdüş'tün yakalandığı cüzzam(lepra) hastalığından kulaklarını kaybederek, küçük kulaklı anlamına gelen "Minc kûş" lakabını almıştır. Zerdüş'tü bu hastalıktan sonra Azerbaycan'a gitmiş ve oradan Mecus (Minc Kûş) akidesini yaymaya çalışmıştır. *Avesta*, antik Mezopotamya dini olan Zerdüş'tçülükün kutsal kitabı. Bu dini kuran Zerdüş't, Gatalar denen dörtlükler yazmıştı. Bu dörtlükler *Avesta*'da toplanmıştı. Bu yazılar, Zerdüş'tün neye inandığını ve Zerdüş'tçülüğün temellerini anlatan tek belgedir. *Avesta* dili eski İran dillerinin bir parçası olan Indo-Iranian dilinden olup Sanskritçeye bağlanır. <http://www.anl.az/tarixelm/php>

¹²⁴ **Zerdüştlük:** Bilgelik tanrısı Ahuramazda'nın kendisine görün-düğünü söyleyen Zerdüş't, Tanrı'nın kendisine Vohu Manah isimli bir melek ile vahiy indirdiğini ve hakikati yayma görevi verdiğini söylemiştir. İran kültüründe çoktanrıçılıktan tektanrıçılığa geçiş sürecinde oldukça önemli bir rol oynayan Zerdüş'tün kurmuş olduğu din ise, Zerdüş'tçülük olarak bilinir. M.Ö. 7. yüzyılda ortaya çıkmış olan, İran ve çevresinde yaşayan halkların bağlandığı eski bir din olarak Zerdüş'tçülük, iyi ve kötü arasındaki kavga dinin kozmolojisine de yansıtıldığı ve ışıkla karanlık arasındaki bir savaşla sembolize edildiği için, ahlâki bir karakteri olan, ikici bir dindir. Zerdüş'tçülüğe göre, evrenin yaratıcısı, iyilik Tanrı'sı olan Ahuramazdadır. Ahuramazda, insanlara kötülük etmeye çalışan kardeşi Ehrimen ile sürekli bir savaş halindedir. Buna göre, Zerdüş'tçülükte, iyilik ve kötülük gibi, iki temel ilke vardır. Aydınlık iyiliği, karanlık da kötülüğü gösterir. <http://www.anl.az/tarixelm/php/12.09.2007>.

¹²⁵ Davut Kılıç, *a. g. e.*, s. 279-280.

¹²⁶ Grigor, Ermeni toplumu üzerinde kendi etkisini kabul ettirerek, Ermeniler üzerinde Hristiyanlığın yayılmasına sebep olmuştur. Hristiyanlık ilk yıllarda Ermeni toplumu arasında nefretle karşılanmıştır. Grigor ve oğlu Vartaneş'e, başta Çarın eşi olmakla saray ve toplumun çeşitleri kesimleri arasında karşı koyanlar olmuştur. Ermeniler Hristiyanlığın Grigoryan mezhebini temsil etmekte. Grigoryanlık adı üzerinde ismini ilk Ermeni din adamı Grigor'dan almaktadır. Grigor, aslen Pers kökenli ve Ermeni Çarı Hüsrev'in katili Amak'ın oğludur. Amak ve onun soyu Çarın katli üzerine öldürüldüğünde kaçırılarak Yunanistan'a götürülmüş ve orada sıkı bir Hristiyan olmuştur. Hüsrev'in oğlu Tirtad'la birlikte Roma'nın desteyi ile Ermenistan'a gelmiş, burada Amak'ın oğlu olduğu ve Hristiyan propagandası yaptığı anlaşılınca azap çektiler ve boyun eğdirilmeye çalışılmışsa da bir netice hasıl olmayınca *'Artaşat şehrinde yılanlarla dolu bir kuyuya'* hapsedilmiştir. Horenli'ye göre 15 yıl, Kalankaytuklu'ya göre ise 30 yıl burada kaldıktan sonra Tirtad'ın hastalanması, kız kardeşinin de onu sürekli rüyasında görmesi üzerine hapisten kurtarılmış, gösterdiği bir takım mucizeler sonucunda Hristiyanlık Ermenilerin dini olarak benimsendiği gibi, kendisi de Ermenilerin ilk dini lideri olmuştur. Grigor Hristiyanlığı İsa'nın talebesi Yelisey'in öğrencisinin öğrencisinden öğrenmiştir. Bu bakımdan Ermeni Hristiyanlığının

Ortaçağ dönemine ait *Bizans, Latin, Rus, Arap, Süryani, Fars, Ermeni ve Türk* Kaynaklarında Ermenileri tarihte ilk defa tehcire tabi tutanların ve yurtsuz yuvasız bırakanların, inanç ve hürriyetlerini ortadan kaldırmak suretiyle onları Ortodoks ve Mecusiliğe zorlayanların Bizans ve İran'ın olduğu bilinmektedir. Bunun nedeni aralarındaki inanç ve mezhep farklılığıdır. Hristiyan olan Ermenilerin, diğer Hristiyan toplumlarından farklı bir mezhebe mensup olması ve Ermenilere baskı uygulamaları kendi kiliseleri tarafından Ermenileri bir arada tutmak için mahirane bir şekilde kullanılmıştır. Ancak Osmanlı Devletinin tebaası arasında kendilerine yakın cemaatler oluşturabilmek için, başlattıkları çalışmalar sonucunda Ermeniler arasında da Katolik ve Protestan mezhebine mensup topluluklar da ortaya çıkarmışlardır.

18 sene Halep'te oturarak Türkçe, Arapça ve Ermenice öğrenen Michel Febvre, 1682'de Osmanlı Devletini parçalamak için hazırladığı projede şöyle der: "Türk hakimiyetine son verildikten sonra bütün vergiler müslümanlara yüklenecektir. Böylece onlar ümitsizliğe kapılarak, Hristiyanlığı kabul edecekleridir. Ancak Türkler Hristiyanlığa geçerken Rum ve Ermeni değil, Roma Kilisesinin doktrinini almaya zorlanacaklardır. Doğu Hristiyanlarına da Roma Kilisesinin prensipleri kabul

havariye (apostol) bağlanmadığı için Grigoryan adını aldığı belirtilmektedir. Osmanlı bünyesinde yaşayan Ermeniler çoğunlukla V. yüzyılda kurulan Gregoryan Kilisesine bağlı iken diğer Hristiyan mezheplerinin temsilcisi niteliğindeki devletler tarafından XVII. yüzyılda başlatılan propagandaların etkisiyle bu durum XIX yüzyılda değişmiştir. Böylece Ermeni toplumu içinde Gregoryan Kilisesi yanında Fransızların desteklediği Katolik Ermeni cemaati oluştu. Moisey (Musa) Kalankatuklu, *Albanya Tarihi*, Çev: Ziya Bünyadov, Bakü. 1993, s. 23; Bayram Akça, *1915 Ermeni Tehciri ve Urfa Mutasarrıfı Şehit Nüsret Bey*, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara. 2007, s. 3.

¹²⁷ A. Mehlika Kaşgarlı olayı şöyle özetlemektedir: "Bizans, zengin doğuya hakim olmak, refah kaynaklarını ele geçirmek, yeni topraklar zaptetmek ve yeni ülkeler edinmekti. Seferler, Hristiyan Batının büyüme devrine rastlar. Haçlı seferlerinin asıl kahramanları soylu derebeyleri değil, Ermenilerdir. Seferlerin başlaması ve devam etmesi için Ermeniler ellerinden geleni yaptılar. İstanbul'dan Kudüs'e kadar uzanan yol boyunca haçlılar Ermeniler ile birlikte idiler. 'Haçlarını tanı (Onlara göre; Hz İsa) göndermemiş miydi? Onarla göre kutsal saydıkları topraklardan Türkleri atacağını, işledikleri kötülükler dolayısıyla Türkleri cezalandıracağız dememiş miydiler? Hz İsa yeryüzüne indiğinden beri bunları söylemiyor muydu? Patrik Nerses'in bütün vaazları bu durumu müjdelemiyor muydu? Tanrı Ermenileri Kurtarmayacak mıydı? İşte Ermenileri korumak için Frankların en soylusunun Carlomagnum (Charlemagne) soyundan geleceğin Kudüs fâtihi Godefryde Boullon'u yollamamış mıydı? Ermenilerin ayaklarındaki zincirleri, ellerindeki kelepçeleri söküp atmaya gelmişlerdi. Haçlılara göre, onları (Ermenileri) Tanrı Türkler'in elinden kurtarmak için yollamıştı". Oysa 1096 yılında başlatılan Haçlı Seferlerinde Hristiyanların tutumundan sonra Ermenilerin Türk idaresine sığındıklarını görüyoruz. Ermeni tarihçisi Mateos: "Onlar memleketi viraneye çevirmiş ve ıssız bir hale getirmişlerdi." Diyordu, A. Mehlika Kaşgarlı, "Haçlı Seferleri ve Ermeniler", *21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış, Türk-Ermeni İlişkileri, Atatürk Araştırmaları Merkezi*, Ankara. 2000, s. 30; Bknz: Mehmet Ersan, "Türk Yönetim Tarzı, Ermenilerin Türk İdaresini Kabulü ve Kendilerine Tanınan Haklar", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, İ.Ü. Rektörlüğü Yay*, 24-25 Mayıs, İstanbul. 2001; Erol Kürkcüoğlu, *a. g. m.*, s. 37.

ettirilecektir”¹²⁸. Dış lobiler ve misyoner okul faaliyetleri Ermenileri Osmanlıya başkaldırmasına ve Hınçak ve Taşnak örgütleri ile birge hareket etmesine getirip çıkardı. İster Azerbaycan’da isterse de Anadolu’daki hedef olan Türk-Müslüman milletine yapmadıklarını bırakmamışlardır¹²⁹.

Ermeni asıllı Rahip Çarkcıyan, Ermeniler arasında oluşan din ve mezhep çatışmasına şöyle değinir: “1641 yılında Galanas isminde bir rahip, İstanbul’a gelerek, Ermeniler arasında kültür kampanyası adı altında çalışarak, aralarındaki anlaşmazlıklardan yararlanmak suretiyle kısa sürede Eçmiyadzin taraftarlarından bir çoğunu Katolik Mezhebine kaydırıldı. Osmanlı tebaasına sözü geçen cemaatlere bağlı olan bazı vatandaşlar Protestan olarak ayrı bir cemaat kurmak istediler. 1896 yılında Protestan Mezhebini kabul eden Ermeni Grigoryanlarının oranı % 15’tir. Gittikçe zenginleşen Ermeniler, kiliseler, okullar ve değişik kurumlar açmıştır. Hepsi sermaye sahibi, hükümette söz hakkı olan insanlar olmuştur”¹³⁰. Bunu hiç kuşkusuz Osmanlı Devletine borçlular. Osmanlı sonrası Atatürk Türkiye’sinde de aynı hak ve özgürlük içerisinde yaşamışlardır. Böylece tarih bunlar gibi garip ve tuhaflıklar sırasına geçmeye layık olaylarla doludur.

Çoğunluğu Gregoryan olan Ermenilerin iki dini merkezi vardır. 1-) *Sovyet Ermenistan’ındaki Eçmiyadzin Katogigosluğu*¹³¹. İstanbul’daki Ermeni Patrikhanesi

¹²⁸ Türk devlet idaresinde tüm gayrimüslimler gibi Ermeniler de ‘zımmi’ (Devletin her türlü koruyuculuğunda kabul edilen Ermenilere ‘zımmi’ denilmekteydi) olarak kabul edilmekteydiler. Kendi yargı sistemlerini dahi oluşturmuşlardır. Türk vakıflarından bile yararlanmakta idiler. Osmanlı sisteminde basit işler yaparak her türlü haklardan yararlanarak, firavan hayat sürdürmekteydiler. Tüm bu rahatlarına rağmen dış tertiplerin yardım ve yataklığı sayesinde isyan, katliam yoluna başvurmışlardır. Fatih Sultan vaktinde Patriklik verilen Ermeniler bu sefer dini ve kiliseyi kullanmışlardır. Abdülhamit döneminde en uzun süre Patriklik yapan Ermeni Din Adamı Omanyen olmuştur. Fatih, Rum-Ortodoks Patrikliğine tanıdığı hakları 1461 senesinde Bursa’dan İstanbul’a getirttiği Ermeni Patriği Ovakim’e de tanımıştır. Patrik kendi bünyesinde tüm kararları verebiliyordu. Adeta bir özerkliğe sahip idi. Bahaddin Yediylıdız, “XIV-XIX. Asırlarda Gayrimüslimlerin Türk Toplumu İçindeki Yeri”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, *A.Ü. Rektörlüğü Yay*, 8-12 Ekim, Erzurum. 1984, s. 146; Sadi Koçaş, Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri, Ankara. 1967, s. 94-95; Yusuf Oğuzoğlu, “XVII. Yüzyılda Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Hakkında Bazı Bilgiler”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeniler İle İlişkileri Sempozyumu, *A.Ü. Rektörlüğü Yay*, Erzurum. 8-12 Ekim 1984, s. 265-266-267; İlber Ortaylı, “Osmanlı Ermenileri”, *Yeni Türkiye Ermeni Özel Sayısı*, No: 38, Yıl: 7, Ankara. Mart 2001, s. 632.

¹²⁹ Ali Doğan, “Millet-i Sadıkanın İhaneti”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, No: 37, Yıl: 7, Ankara. Ocak 2001, s. 82-83.

¹³⁰ Rahip G. Çarkcıyan, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul. 2006, s. 39, 83, 152.

¹³¹ **Eçmiyadzin Katogigosluğu**: Kelime manası olarak, Hz. İsa’nın Ermenilere tecelli ettiği ve oraya indiği topraklar demektir. Eçmiyadzi’nin Türk-Rus münasebetlerinde çok özel bir yeri vardır. Ermeni Gregoryan Kilisesi V. Yüzyılda Eçmiyadzin’de kurulmuştu. Ermeniciliğin üç önemli kutsal yeri olan bu

Eçmiyadzin'e bağlıdır. Marksist-Leninist bir görüşe sahiptir. Hınçak Hakimiyeti altındadır. Amacı “Büyük Ermenistan” kurmak, şimdiki Ermenistan’a Karabağ (Nitekim Karabağ Pılanı Baş Tutmuştur) ve Doğu Anadolu’yu katmaktır. 2-) *Lübnan’da Beyrut yakınığında bulunan Antiyus Katogigosluğu*. Bu her iki Katogigosluğun özellikleri şunlardır¹³²:

a-) Dünya kiliseler birliğine bağlıdır ve destek alırlar.

b-) Taşnak Örgütünün hakimiyetindedir.

c-) Batı taraftarı Liberal görüşe sahiptirler.

d-) “Büyük Ermenistan kurulmasını amaçlamaktalar.

Osmanlı Devleti içinde “Ermenistan Muhtariyeti” kurulması düşüncesinin öncüsü, *Patrik Mıgırdıç Hırimyan*¹³³ olmuştur. Hırimyan, göreve gelir gelmez iki esas üzerinde çalışmaya başlamıştır: 1-) *Ermeni milleti nizamnamesini tekrar tetkik ve vilayetlerin arzusuna göre tadil ettirmek*. 2-) *İstanbul Ermeniliğinin, meclisin ve hükümetin dikkatini Ermenistan’a çevirmek*. Hırimyan, Ermeni Meclisinde yaptığı bir konuşmasında: ”Ben Ermenistan’ın acı çeken bir temsilcisiyim. Benden öncekilerin hükümete ne şekilde başvurduklarını biliyorum. Fakat ben müdahalede bulunacağım.” demişti¹³⁴. Hırimyan’ın kin dolu politikasını beğenmeyenler ona cephe almış ve neticede Hırimyan istifa etmek (1873) zorunda kalmıştır.

kiliseler, Aras Nehri üzerinde, eski Vağarşabad Köyü yakınlarındadır. Ermenilerin verdiği bilgilere göre, Eçmiyadzin, Divin / Duvin ile Arsaşat ve Medzamor çizgisinde olup, Serdarabad ile Erzurum-Kar-Ani irtibat halinde idi. Bu konuda daha detaylı bilgiyi Fransız gezgini Jean Babtiste Tavernier tarafından yapılmıştır. Safevi ve Osmanlı döneminde bütün imkanlardan faydalanmıştır. İstanbul da bir-iki asır içinde kutsal kilise statüsünde kabul edilmiştir. Böylece dini merkez haline gelmiş, doğudaki Ermeniler burasını tanımıştır. Kutsal dedikleri bu yere yakın Ermenilerin vahşice Türk katliamı yaptıkları ezeli Türk Yurdu olan, Hak Mehmet Köyü Bulunmaktadır. (Bölge ayrıca ileriki bölümlerde geniş olarak anlatılacaktır): Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu*, İstanbul. 1986, s. 89; Enver Konukçu, “Sürmeli Eçmiyadzin Kutsal Kilisesi ve Aras Yakınlarındaki Hak Mehmet Köyü Olayı”, *21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış, Atatürk Araştırma Merkezi Yay*, Ankara. 2000, s. 165.

¹³² RFDTA, F. 841, Sıra. 7, Dosya. 290, s. 38; M. Kalankaytuklu, *Albanya Tarihi*, s. 20, 26; Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, İstanbul. 1997, s. 22, 83, 193.

¹³³ **Patrik Mıgırdıç Hırimyan:** (1869-1873) Osmanlı içinde “Ermenistan Muhtariyeti” kurulması düşüncesinin şampiyonu. Hırimyan, 1854 yılında 34 yaşında iken Akdamar Kilisesine sırasıyla aşağıdaki Ermeni Ruhani Derecelerine yükselmiştir: 1-) *Katogigos*, 2-) *Patrik*, 3-) *Piskopos*, 4-) *Papaz*. Böylece kiliseye gelmiştir. Erdal İlter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara. 1999, s. 34-35.

¹³⁴ Erdal İlter, *a.g.e.*, s. 36; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul. 1987, s. 21.

Yerine geçen *Nerses Verjabetyan*¹³⁵ da Hırimyan Gibi aynı yolu takip edildiği görülmüştür. Ona göre, Osmanlı-Rus savaşından (1878-1878) önce Ermeniler için iki yol görünüyordu: 1-) *Osmanlı Devletine ve Türklere sadık kalmak*. 2-) *Osmanlı içerisinde diğer Hristiyan Toplulukları ile müşterek hareket ederek, Batının desteğini elde etmektir*. Nerses, görüldüğü gibi sürekli Avrupa Nümayendeleri ile temas içinde olmuş, Türkiye Ermenileri, “Müslüman yönetimi yerine, Hristiyan yönetimini arzu etmektedirler” demişti¹³⁶.

Nerses’ten sonra Ermeni Patrikliğine seçilen *Mateos İzmirliyan*¹³⁷ döneminde Ermeni bağımsızlığı için yapılan ayaklanmalar ve akabinde Türk katliamları Anadolu’nun tüm vilayetlerine yayıldı. O, İngiliz politikalarından ilham alarak, Büyükelçileri ile daima temas içinde idi. Osmanlıyı ağır bir dille eleştiren raporlar sunmaktaydı¹³⁸.

Bir zamanlar misyoner okullarının yetiştirdiği kişiler bugün lobicilik faaliyetleri ile gündemi ve dünya ülkelerinin politikalarını belirlemekteler. Oysa bu lobiciler kalıcı ve adil çözüm değil, kışkırtıcı ve nefrete dayalı gündem oluşturmaktalar. Tabi bunların başında diaspora dediğimiz Ermenilerin dini, siyasi ve milli lobi faaliyetleri gelmektedir¹³⁹.

¹³⁵ **Patrik Nerses Verjabetyan:** (1874-1884) Sultan II. Abdülhamid tahta geçer (1876) ve I. Meşrutiyet ilan edilir. Ve Patrik Nerses, İstanbul Konferansına (12 Aralık 1876) katılmak üzere gelen İngiliz Büyükelçisi Henry Elliot’a, eski Patrik Hırimyan tarafından tertip edilmiş olan Osmanlı Ermenileri hakkında yapılan sözde bakıları gösteren bir rapor vermiş, fakat bu isteği netice almamıştır. Esat Uras, *a. g. e.*, 21-22.

¹³⁶ Erdal İter, *a.g.e.*, s. 38.

¹³⁷ **Patrik Mateos İzmirliyan:** (1894-1896) Onun Patrikliğe seçilmesi daha çok Hınçaklar’ı sevindirmişti. Nedeni ise komite üyelerini göreve alarak, Londra gazetelerine raporlar gönderiyordu. Erich Feigl-Friedrich Parot, *Arminius Vambéry, Marks Sykes*, Ankara. 2000, s. 16; Recep Şahin, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul. 1988, s. 240.

¹³⁸ Araştırmacı E. N. Benett Ermeniler ve Türkler ile ilgili asırlardan beri açıklanmayan belge ve bilgileri kendileri şöyle açıklamışlardır: “Anadolu politikamız karşısında Türkler umutsuzluktan doğan çılgınlıkla ülkelerini savunmak için toptan ayaklanmaya kalkıştırlarsa bugün Müslüman halkın arasında barış içinde oturan Grekler (Rumlar) ve Ermenilerin sonu ne olur? Kuşkusuz Kilikya’daki uğursuz olay itilaf devletleri için çok anlam taşır. Toprakların paylaşılması tehdidi karşısında Türk Soyuna çok büyük acı içinde bulunmasına karşın, Fransız-Ermeni birliklerinin haydutça istilasına değin Maraş’ta yada Kilikya’nın başka bir yerinde hiçbir katliam olmamıştır. Eğer Osmanlı İmparatorluğu kan ve ateş içinde çökerse, koruyacak fazla Hristiyan kalmayacaktır”. E. N. Benett, “Anadolu Politikamız ve Saklı Tutulan Rapor”, *Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu, Tahliller-Belgeler-Kararlar*, İstanbul. 2007, s. 182.

¹³⁹ Misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde bir çok yardım kuruluşunun Ermenilerin hem Amerika’ya göçünü, hem de buraya uyum sağlamalarına yardımcı oldukları Ermenilere iş ve kalacak yer sağladıkları bilinmektedir. Bu da Amerika’da Ermeni nüfuzunda bir artışın göstergesidir. Bu yönde Amerika’da ilk olarak Ermeni asıllı Khashadur Oskanyan tarafından büyük bir medya kuruluşu girmiştir. Ayrıca Ermenilerin bulunduğu tüm yerlerde parti büroları açılmıştır. Hınçak ve Taşnak örgütünün büroları bile

Erdal İlder, değişik Ermeni Patrikhanelerinin ve Katogigosluğu'nun faaliyetlerini şöyle tanımlar: "Ermeni Milleti Nizamnamesinin (1863) ilanından sonra, patrikler daha çok milli ve siyasi cephelerde çalışmaya başlamışlardır. Başka bir ifade ile 'Diplomat Katogigos', 'Diplomat Patrik' dönemi başlıyordu. Ermeni Devleti tarafından kendilerine verilen haklara dayanarak, Osmanlı İmparatorluğu içinde bir 'Ruhani Liderler Ağı' kurma faaliyetlerine giriştiler"¹⁴⁰. Böylece amaçlarının Muhtar bir Ermeni Bölgesi kurulması su yüzüne çıkmış olur. Kilikya Katogigosluğu, Katolik Ermeni Kilisesi Patriğinin ve Ortadoğu Protestan Ermeni Kiliseleri Birliği'nin ikamet ettiği yer Beyrut'tur. Ve 21 üyeden oluşmaktadır.

Öte yandan bu dini merkezler kendi içlerinde bile sürekli çatışma halinde idiler. Daha çok maddi konularda anlaşmazlıklar çıkmaktaydı. Çünkü ABD ve Avrupa ülkelerinden dini, eğitim ve örgütlenme çalışmaları için büyük meblağlarda paralar gelmekteydi. İşte bu yardımlar sayesinde destek ve güç bulan Ermeniler kısa sürede ayaklanma faaliyetlerine başladılar. Artık sözünü ettiğimiz kilise ve papazlar Ermenilerin değil Taşnak, Hınçak ve Ramgavar gibi terör örgülerinin hizmetinde olmaya başlamışlardır. İleriki bölümlerde sözü geçen Ermeni çetelerinin Anadolu'da ve Azerbaycan'daki faaliyetleri hakkında bilgi verilecektir.

Tarih inancı ve tarih şuuru kilisenin yoğun çabaları sonucu Ermeni toplumu yaşamlarında milli politika haline gelmiştir. Bu amaçla başından beri Ermeni tarihine

vardı. Ancak Ermeniler arasında burada da ayrı-ayrı kilise, dernek, okul, yayın organı ve yardım cemiyetleri vardır. Bunlar hepsi birlikte ABD, Ermeni lobisinin temelini oluşturmaktadır. Bunların hepsinin tek amacı var. Ermeni sorununu hep gündemde tutmak, o zamanki "Büyük Ermenistan" hayalini gerçekleştirmek, "4 T" planını birer-birer uygulamak, Türkiye'yi zayıflatmak ve içte Kürt Sorunu adı altında PKK'yı desteklemektir. Ermenilerin ve destekçilerinin yaptığı ırkçılık politikası her zaman kin, nefret, nifak, kan, gözyaşı ve hüsrarla noktalanmıştır. Bu konuda Erich Feigl şöyle der: "Benim nazarımda ister Anadolu'da isterse de Azerbaycan'da yüksek ırkçı ve dini tansiyon, tüm insanları, kapsayan bu husus Müslümanları etkileyen kötü neticelerin başlıca sorunları misyoner okullarıdır. Bu Amerikan misyonerleri Rus ajanlarının yardımları ile Ermenileri kışkırtmışlardı. Misyonerler, Ermenileri kurbanlık koyunlar, Ruslar ise (Lenin'in bir sözüne göre:) faydalı aptallar olarak görüyorlardı. Burada hiçbir şey değişmedi. Hudut ötesine, Azerbaycan'a bir bakış, 'Hristiyan' Ermenilerin din kardeşleri Ruslara nelere malik olduğunu görmek bakımından yeterlidir. Misyon kiliseleri, Ermenileri korumak maksadıyla, büyük paralar topluyorlardı. Ve bu paralarla daha fazla Rus silahlarını Osmanlı İmparatorluğuna sokuyorlardı. Netice öldürücü, bir nevi şeytani daire diyebiliriz. Ahmet Akter, "Tehcir Öncesi Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü (1834-1915)", *ASAM-EREN* Yay, Sayı: 25, Ankara. 2007, s. 129; Erich Feigl-Friedrich Parot, *Arminius Vambery, Marks Sykes*, Ankara. 2000, s. 16; Recep Şahin, *a. g. e.*, s. 240.

¹⁴⁰ Erdal İlder, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmaları Serisi, No:11, Ankara. 1999, s. 34.

ve Ermeni diline¹⁴¹ övgüler yağdırarak göklere çıkartmayı kendilerine amaç edindiler¹⁴². Ve millet olma şuurunu *din-kilise faktörüne* borçlular.¹⁴³

Ermeniler açısından millet kavramının ne ifade ettiğini Aslan Kevork şu sözlerle açıklamaktadır. “Ermenilerde ‘vatan’, ‘millet’ kavramı yoktur. Her zaman derebeylik halinde yaşamışlardır. Birbirlerine vatan hissiyle değil, dinleriyle bağlıdır. Siyasal bağımsızlık yerine kişisel özgürlüğü tanımışlardır. Ermeni Kilisesi geçmişten günümüze Ermeniler üzerinde milli bir otoriteye sahip olmuş ve Ermeni devlet yapısında aktif bir rol oynamıştır. Gregoryan Kilisesinin, Süryaniler, Yakubiler, Nasturiler ve daha küçük cemaatlerin Türk hakimiyetinin yerleşmesinden yana oldukları ve bu sebeple Bizans yönetimine yardımcı bir tavır takınmadıkları da yine bilinen hususlardandır. Bilindiği üzere Ermeniler tüccar bir toplumdur. Ermeni göçünün ve dünyaya yayılmalarının esas sebebi zengin ülkelere yerleşmek, bol para kazanmak, örgütlenmek ve o ülke zayıf düşünce ihanet ederek gücünün yanında yer almak olmuştur. Ve bu yolla en sonunda o ülkeden miras elde etmektir”¹⁴⁴.

¹⁴¹ **Ermeni Dili-Ermenice:** Ermeni Dili hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. En son varılan noktada R. A. Açaryan’ın ortaya attığı tespitler esas kabul edilmektedir. Açaryan’a göre, Ermeni dili Urartu dilinin etkisi altında şekillenmiştir. Ana etken Urartu dili olmasına rağmen, Açaryan, eski Ermenice üzerinde 18 kadar yerel unsurun hakim olduğunu belirtir. Bu diller arasında İskit, Arsak ve Sünik dilinin de etkisi söz konusudur. VIII. yüzyıla gelindiğinde edebi anlamda Ermeni dili diğer dil unsurları üzerinde etkin bir konuma sahipti. Ermeni dilinin oluşum süreci çok erken bir dönemde başlamasına rağmen, yazınsal olarak Ermenice yazı dilinin temellerinin Maştos tarafından atıldığı belirtilmektedir. Ermeni müellifi Koryun’a göre, Ermeni yazısı Maştos tarafından tertip edilmiştir. Maştos, Ermeni dilinin kural ve kaidelerini esas alarak bir Ermeni Alfabeti hazırlamıştı. Kendisi bir misyoner olan Maştos’un, Ermeni alfabesi dışında Albanlar için de bir alfabe projesinin olduğu bilinmektedir. Yazınsal anlamda Ermeni dilinin oluşum süreci IV-V. yüzyıllara rastlamaktadır. VIII-X. yüzyıllar arasında Ermenice yazılan Alban kaynağı M. Kalankaytuklu’nun eserinde Ermeniler, Yahudi, Yunan, Roma, Med ve Albanlarla birlikte yazıya (alfabeye) sahip halklar arasında gösterilmektedir. Yine aynı kaynakta ve ilk Ermeni müelliflerinden Koryun’un eserinde ‘maarifçi Maştos’un Ermenistan’daki eğitimle ilgili faaliyetlerine değinilmektedir. Koryun’a göre, ‘o, Mukaddes Ruhun yardımıyla Ermeni ve Gürcülere bir alfabe hazırladı’ ve daha sonra Arsvagen’in Albanya’daki hakimiyeti döneminde buraya davet edilerek ‘gırtlak, kaba, barbar ve çetin seslere sahip Gargar dilinin alfabesini hazırladı’. Bazı tarihçiler, Koryun’un eserinde yer alan Maştos’un alfabe hazırladığına dair 14-18 arası bölümlerin uydurma olduğunu vurgulayarak, Ermeni alfabesinin Amhar (Habeş) alfabesinin bir versiyonu olduğunu söylemekteler. Milletleşme sürecinde Ermeni Nizamnamesi ıslahat fermanının meydana getirdiği geniş hak ve hürriyet ortamı içerisinde hazırlanarak 19 Mart 1862 senesinde Babıali tarafından onaylanmış. Ve 1869 yılında İstanbul Ermeni Patrikhanesinde bağımsızlık düşüncesi ortaya atıldı. Aygün Attar, *a. g. m.*, s. 7; Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara. 1997, s. 196

¹⁴² Feride Memmedova, *Azerbaycan Siyasi Tarihi ve Coğrafyası*, Bakü. 1993, s. 37.

¹⁴³ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Cilt: II, İstanbul. 1999, s. 116; Erdal İltar, “Büyük İhanet: Ermeni Kilisesi ve Terör Tarihi Seyri”, *ASAM-EREN*, Sayı. 25, Ankara. 2007, s. 125.

¹⁴⁴ Aslan Kevork, “Ermeni Milleti Hakkında Tarihi Bilgiler”, Paris. 1909, s. 165-166; Erdal İltar, *a. g. m.*, s. 125.

I. 4. XIX VE XX. YÜZYIL BAŞLARINDA KUZEY AZERBAYCAN'DA YAŞANAN ASKERİ VE SİYASİ GELİŞMELER

Kafkaslarda Türkün varlığı, başta Rusya olmak üzere tüm Batıyı her zaman rahatsız etmiş ve politikalarını buna göre geliştirmişlerdir. Rusya ve Batılı güçler yaşanan olayları kendi çıkarlarına uygun olarak siyasi malzeme konusu yapmışlardır. 1815 Viyana Kongresinde¹⁴⁵ aldıkları kararları hayata geçirmek için ne gerekiyorsa yapmışlardır¹⁴⁶. Gerek Balkanlar'da, gerek Anadolu'da gerekse Kafkaslar'da nüfus dağılımını Türklerin aleyhine çevirmek için, bir çok faaliyetlerde bulunmuşlardır.

I. 4. 1. Kafkaslar ve Kuzey Azerbaycan'da Nüfus Dağılımı

Rusların Kafkaslar'da kontrol edebilecekleri bir Ermeni nüfusu bir araya getirebilmek için Osmanlılar ve İranlılar ile yaptıkları savaşların sonucundan yararlanmışlardır.

1826-1828 tarihleri arasında meydana gelen Rus-İran Muharebesi neticesinde bu topraklara 8 binden fazla Ermeni ailesi (yaklaşık 40 bin Ermeni), 1828-1829 senelerinde Rus-Osmanlı muharebesi neticesinde ise Osmanlı Devletinden, 14 bin Ermeni ailesi (yaklaşık 84 bin 600 Ermeni) Güney Kafkasya topraklarına planlı bir şekilde göç ettirilerek, Erivan, Nahçıvan ve Karabağ Hanlıklarının arazilerinde iskan ettirilmiştir. Rus-İran Muharebesi zamanı Rus ordusunun baş komutanı General Feldmareşal Graf İ. Paskeviç Mayıs 1827 senesinde Ermeni G. Lazarev'i Sank-Petersburg'tan alarak, Tebriz kale muhafızı görevine atamıştı¹⁴⁷. Bu haberi alınca Azerbaycan hanlıklarında olan

¹⁴⁵ Ruslar ve Batı dünyası konuyu siyasi malzeme olarak 1815 Viyana Kongresinde aldığı kararlarla meşrutiyet kazandırmışlardır. Osmanlıyı yıkmak ve Müslüman Türk düşmanlığını ilan etme yönünde şu kararlar alınmıştır: 1) Hristiyan halkı Osmanlıya (Müslümanlara) karşı isyana teşvik etmek, 2) Bunun için Hristiyan halka maddi ve manevi destekte bulunmak, bağımsızlık hareketlerini desteklemek, 3) Osmanlı devletini parçalamak için Hristiyanların yoğun olduğu bölgelerde ıslahat yaptırmak, 4) Anadolu'yu paylaşmak, böylece Balkanlar dahil, bu coğrafyadaki Türk hakimiyetini sona erdirmek. Cemil Ünal, "Ermeni Soykırımı İddiaları, Gerçekler", *Azerbaycan Dergisi*, Sayı. 337, Yıl. 49, Ocak-Şubat 2001, s. 5-6-7.

¹⁴⁶ A. Ali Emircan-M. Emin Gerger, *Büyük Ermenistan Hayali ve Kars'tan Karabağ'a Ermeni Vahşeti*, Cemre Yay, İstanbul. 1992, s. 13, 44, 64, 66.

¹⁴⁷ 1868 senesinde Prens Garçakov, "Ya Hristiyanlara muhtariyet verilmeli yahut Osmanlı İmparatorluğunun teşrihi (parçalanması) yapılmalı ve taksim edilmelidir" cümlesiyle açıklarken, Rus Dışişleri Bakanı Labonov, dikkatsiz bir anında "Rusya hududunda Ermenisiz bir Ermenistan istiyoruz"

Ermeniler Tebriz'e yol alıp G. Lazarev'den, Rusya Çarına, "Çar hazretlerinin devletinde yaşamaya ve ölmeye çok sevinirlerdi", diye söylemesini rica ederler. İran Hıy Ermenileri ise, "Biz İran'ın ekmeğinden vazgeçerek, Rusya'nın otunu yemeye hazırız", diyorlardı¹⁴⁸.

Sisianov'un, Erivan'ın işgali ile ilgili Yzb Gavril'e şunları kaydetmektedir: "Biz Erivan'dan Kara Kilise'ye Rusların himayesi altında geçtik ve halkımızdan 200 aileyi kendimizle birlikte buraya getirdik. Şuan Erivan'da asker sayısı azdır. 300 neferden fazla olmaz. Size gözlerimiz yaşlı bir şekilde yalvarıyoruz. Ne olur oradaki 500 Ermeni ailesini kurtarınız." Ayrıca Kuzey Azerbaycan ve Anadolu'da Ermenilerin yaşadıkları şehirlerde yenilikler ve iyileştirmeler isteniyordu. Aksi taktirde Türk topraklarından çekilmeyeceklerdir¹⁴⁹.

Sonuç itibariyle 1829 yılında Rus yönetimi İran'dan 40 bin, Osmanlı Devletinden 84 bin Ermeni'yi Kafkasya'ya özellikle Kuzey Azerbaycan topraklarına konumlandırmıştır. Daha çok Erivan, Nahçıvan ve Karabağ Hanlığı sınırları içinde meskunlaştırıldığını görmekteyiz. 24 Aralık 1829 tarihinde İ. Paskeviç'e detaylı rapor sunan G. Lazarev üç buçuk ay içinde 8 binden fazla Ermeni ailesinin Aras Nehri'ni geçerek, Rusya'nın işgal ettiği Erivan, Nahçıvan ve Karabağ topraklarına yerleştirildiğini bildirmekteydi. Ruslar bu bölgeye sadece Ermeniler değil, aynı zamanda Rus nüfuzunu da yerleştirmiştir. Öte yandan Ruslar, bölgenin sadece milli kimliğini değiştirmekle kalmayıp dini kimliğini de değiştirmiştir¹⁵⁰.

demidir. Rusya kendi sınırları içindeki Ermenileri baskı altında tutarken, Osmanlıdaki Ermenilere hürriyet vaat ediyordu. Türkiye'de Ermeni mektepleri, dini merkezleri varken Rusya'da Ermeni lisanıyla mekteplerin açılması yasaklanıyordu. Rusya Türkmençay Antlaşması (10 Şubat 1828) ile Ermenileri Türklere ve Azerilere karşı daha çok kışkırtacaktır. Ermeniler, kuzeyde Azeriler, doğuda Türk ve Kürtlerle, güney doğuda Kürtler ve Süryanilerle, güneyde ve batıda Türklere yaşamakta mecbur idiler. Ve nüfuzun dörtte birini anca teşkil etmekte idiler. Buna rağmen ayaklanma ve katliam faaliyetleri durmaksızın devam etmekteydi. Sultan Abdülhamid bu megamda Ermeni Örgütlerine karşı Doğu Anadolu'da Kürt aşiretlerini silahlandırmak zorunda kalmıştır. "Hamidiye Alayları" denilen bu silahlı güçler, Kürt Aşiret Reisleri komutasında Ermenilere ve Alevi Kızılbaş Kürtlere karşı saldırısı olmuştur. Bayram Yurtçilek, "Ermeni Sorununa Genel Bir Bakış", *Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu, Tahliller-Belgeler-Kararlar*, İstanbul 2007, s. 71, 76, 78.

¹⁴⁸ *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)*, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, Yay No: 28, Ankara. 2001, s. X.

¹⁴⁹ Vefa Guliyeva, "Rusların Ermenileri Güney Kafkasya'ya Yerleştirme Siyaseti ve Azerbaycan Topraklarının Parçalanması", Çev. Semra Alyılmaz, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 2, Erzurum. 2004, s. 8-9.

¹⁵⁰ S.H. Glinka, *Opisaniye Pereseleniya Armıyan Adderbidjanskiy V Predeli Rossii*, Moskova. 1831. s. 36, 115; G. Cavadov, *Azerbaycan'ın Azsayılı Halkları ve Milli Azlıkları*, Bakü. 2000, s. 17-18.

Türkmençay mukavelesi Ermenilerin İran'dan Karabağ'a göçürülmesine teminat vermektedir. Şöyle ki, onlar Karabağ, Nahçıvan ve Erivan Bölgelerinde serbest şekilde iskan edilmesine hiçbir engel teşkil etmemektedir. Adı geçen arazilerin köklü sakinleri olmayan Ermeniler, ne var ki, daha sonra Azeri Türklerine karşı arazi iddialarında bulunacaklardır¹⁵¹. Ermenilerin yerleştirilmiş olduğu toprakların başında Elizavetpol (Yelizavetpol-Gence), Tiflis, Borçalı, Ahalsık ve Ahalkelek geliyordu. Rusların resmi olarak yerleştirdikleri Ermeni sayısı, gayri resmi göçlerle 200 bini geçti. Ruslar, göç edip gelenlerin hepsine de Azerbaycan topraklarını (Gökçe Gölü etrafı ve Karabağ) Ermenilere vermişlerdir.

Ermeniler, eski İrevan (Erivan) ve Nahçıvan Hanlıklarının arazisinin yanı sıra genellikle Yelizavetpol (Gence) Guberniyasında (Valilik), Karabağın dağlık kesiminde ve Gökçe Gölü kıyılarında bulunan yaylalarda Ruslar tarafından iskan edilmişti. N. Şavrov, göç ettirilen 124 bin Ermeninin yanısıra, 10 binlerce Ermeni ailesinin kendi başına Güney Kafkasya'ya yerleştiğini de bildirmektedir. Günümüzde Kafkasya'da oturan 1 milyon 300 bin Ermeninin 1 milyondan fazlası yerli nüfustan olmamış ve Rusya makamlarınca buralara bilinçli bir şekilde yerleştirilmişlerdir. Eski Erivan ve Nahçıvan Hanlıkları topraklarında kurulan "Ermeni Vilayeti", Erivan ve Nahçıvan eyaletleri ve Ordubad nahiyesine taksim olunmuştu. Sovyet Hükümetine birleştirilmesi sonucunda bu yerlerde Erivan, Ordubad ve Nahçıvan olmak üzere ve bin 111 köy vardı. Rusya'nın işgali sırasında bu köylerin sadece 752'si meskun köy olmuştu. Meskunlaştırılmış köylerden 521 köy Erivan eyaletinde, 179 köy Nahçıvan bölgesinde, 52 köy ise Ordubad bölgesinde idi. Rus-İran savaşı zamanı¹⁵² 310 köy Erivan eyaletinde, 43 köy Nahçıvan bölgesinde, 6 köy ise Ordubad bölgesinde olmak üzere toplam 359 köy boş kalmış ve dağılmıştı.

Rusların teşvikleriyle başka ülkelerden (İran-Türkiye) göç eden Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesi tahammül edilemez boyuta ulaştığında V.L. Veliçko: "Kafkasların Ermenileştirilmesine karşı radikal önlemler almak gerekir" diye yazıyordu. Azerbaycan Türklerine ait topraklar, Veliçko'nun da ifade ettiği gibi

¹⁵¹ http://www.mns.gov.az/armenianaggression_az.html (Azerbaycan Respublikası Milli Tehlikesizlik Nazirliği-Bakü)

¹⁵² *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)*, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, Yay No: 28, Ankara. 2001, s. IX-X.

Rusların planlarıyla ve oyunlarıyla Ermenilere verilmiştir. Ermeniler nihayetinde Ruslardan gördükleri yardım ve teşviklerle Güney Kafkasya’da özellikle Kuzey Azerbaycan topraklarında (Erivan, Zengezur) bir devlet kurabileceklerini inanır hale geldiler. Bu olayı Veliçko yine şöyle anlatır: “Ermeni vekilleri ve ileri gelenleri arasında Rusya toprakları içinde özerk bir Ermeni devleti kurmak isteyenlerin arzuları gittikçe şiddetlenmiştir. Bunları Türkiye’de iken böyle bir hakları ve topraklar yoktu. Burada onlar için sahte bir vatan vücuda getirildi. Bu sahtekarlığın ve fitnekarlığın gerçek niyetlerinin bu topraklarda yaşayan Müslümanları yok edip, onların topraklarını ele geçirme olduğunu açıkça belirtmek isterim”¹⁵³.

Azerilerin nüfus dağılımına bakıldığında, Rus kaynaklarında, Ermenilerin dışındaki diğer halklar ile Türkler etnik olarak değil, dini özelliklerine göre sınıflandırılmıştır. Bu nedenle Azeri Türklerinin nüfusları Şii ve Sünni adı altında ayrı ayrı verilmiştir. Rus kaynaklarından anlaşıldığı üzere, Bakü Vilayetinde 1893 yılında toplam 785 bin 96 kişi yaşamaktaydı. Bu nüfusun % 22.5’i şehirde, geri kalanı ise kırsal yerde yaşamaktaydı. Buna karşılık Bakü’de yaşayan Hristiyanların toplam nüfusu ise 130 bin 49 kişi olup, toplam nüfusa oranı % 15.5 idi. Bu nüfusun 66 bin 542’sini Gregoryan Ermeniler (Toplam nüfus oranı 8.48), 41 bin 672’sini Ortodokslar (Toplam nüfusa oranı 5.31) oluşturmaktadır. Öte yandan Bakü Şehrinde yaşayan Musevilerin sayısı 9 bin 492 (% 1.21) olarak verilmektedir. Bakü’de 24 bin 668 (% 3.1) Raskolnik¹⁵⁴ yaşadığı bilinmektedir. Bunların dışında, 1. 805 (% 0.22) Katolik ile 3 bin 917 (0.50) Yuturan¹⁵⁵ yaşadığı görülmektedir¹⁵⁶.

I. 4. 2. Türkmençay ve Gülistan Antlaşmaları

13 Ekim 1813 yılında Karabağ’ın Gülistan Kentinde barış yoluyla neticelenen antlaşmaya göre Erivan ve Nahçıvan Hanlıklarından başka Aras Nehrinin kuzeyinde

¹⁵³ Vefa Guliyeva, “Rusların Ermenileri Güney Kafkasya’ya Yerleştirme Siyaseti ve Azerbaycan Topraklarının Parçalanması”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 2, Erzurum. 2004, s. 11.

¹⁵⁴ Ayrılıkçı-Rus Ortodoks Kilisesi tarafından 1653-1656 yıllarında yapılan reformları reddedenlere Raskolnik denilmekteydi. Seyit Sertçelik, *Rus Arşiv Belgeleri Işığında Ermeni Soykırımı İddialarına Dair*, Ankara. Trsz, s. 20.

¹⁵⁵ Hristiyanlıkta Protestan Mezhebinin bir kolu olarak bilinmektedir. Seyit Sertçelik, *a. g. e.*, s. 21.

¹⁵⁶ Seyit Sertçelik, *a. g. e.*, s. 20-21.

olan Azerbaycan arazisindeki, Gence, Karabağ, Şeki, Lenkeran, Kuba, Şamahı, Bakü ve Derbend Hanlıkları Rusya'ya katılacaktı.¹⁵⁷ Sadece Revan, Nahçıvan Hanlıkları ve Ordubad Mahalı istisna edilmekteydi¹⁵⁸. Rusya, Hazar Denizinde sadece Askeri Donanma barındıra bilirdi. Ayrıca Rus tacirlerine İran ile ticarete bir sıra imtiyazlar verilmişti. Bu antlaşmaya göre:

1-) İran Şahı, Rusya'nın Kafkaslarda işgal ettiği toprakları Rusya'nın bir parçası olarak tanıyacaktı.

2-) Bu topraklar Kafkasların Dağıstan Bölgesinden Arpaçay-Aras Nehrine kadar uzanan Kuzey Azerbaycan ve Gürcistan'ı da içine alan geniş bir sahayı kaplıyordu.

3-) Yukarıda zikredilen bölgelerde yalnız şah değil, ondan sonra şah olacak şehzadeler de Rusya'nın hakimiyetini tanıyacaktı.

4-) Hazar Denizinde ticaret yapan Rus tüccarları İran, İran tüccarları da Rus limanlarını serbestçe kullanabileceklerdir.

5-) Alınan harp esirleri karşılıklı olarak serbest bırakılacaktır.

6-) Her iki ülke tüccarları birbirilerinin topraklarına ticari faaliyette bulunacak ve bu tüccarların emniyetleri sağlanacaktır¹⁵⁹.

İran'ın kayıpları çok olduğu için bir müddet sonra bu antlaşmaya uymamaya başlayacaktı. Böylece 21 Şubat 1828 senesinde Türkmençay Antlaşması yapıldı. Bu müzakerelerde Rus Ünlü Yazarı A. S. Griboyedov ve Azerbaycan'ın meşhur tarihçilerinden A. A. Bakıhanov da iştirak etmiştir. İran Şah Hükümeti bu antlaşma ile böylece kuzey hanlıklarının Rusya'nın hakimiyetinde kalmasını tasdik etmiş oldu¹⁶⁰. Öte yandan antlaşmaya göre İran Rusya'ya 20 milyon gümüş manat meblağında tazminat verecek, bu meblağın çok hissesi ödenilene kadar Güney Azerbaycan'ın Vilayetleri Rusya'nın himayesi altında kalacaktı. Ve bunun için Tebriz'de Ruslar tarafından geçici hükümet kurulmuştur¹⁶¹.

¹⁵⁷ Mahmud İsmayıl, *a. g. e.*, s. 211.

¹⁵⁸ E. H. Guliyev-T.E. Azizov, *Azerbaycan Tarihi*, Maarif Neşriyatı, Bakü. 1990, s. 97-98.

¹⁵⁹ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, TTK Yay, Ankara. 1996, s. 25; Andlaşmanın Tam Metni İçin Bknz: A. Krausse, *Russia in Asia, A. Record and a Study, 1558-1899*, London. 1973, s. 332.

¹⁶⁰ Mahmud İsmayıl, *a.g.e.*, s. 214.

¹⁶¹ E. H. Guliyev- T.E. Azizov, *a.g.e.*, s. 100.

1826 yılında başlayan ikinci İran-Rus Savaşı yine İran'ın mağlubiyeti ile neticelenmiş ve 21 Şubat 1828'de Türkmençay Antlaşması ile halen de geçerliliğini koruyan aşağıdaki şartlar kabul edilmiştir:

1-) Rusya, Gülistan Antlaşması ile elde ettiği topraklara ilaveten Revan ve Nahçıvan Hanlıklarını da kontrolü altında tutacaktı.

2-) Her iki tarafın tüccarları vergi vermeden ilgili ülkelerde serbestçe ticaret yapabileceklerdir.

3-) Hazar Denizinde her türlü kontrol Rusların elinde olacaktır.

4-) Harp esirleri karşılıklı olarak serbest bırakılacaktır.

5-) Taraflar mevcut sınırları tanıyacak ve birbirlerine karşı düşmanca bir tavra girmeyecektir¹⁶².

Rusya, 1826-1828 senelerinde İran ile yaptığı savaşı kazandıktan sonra, 1828 yılında Türkmençay Antlaşmasıyla elde ettiği Nahçıvan ve Revan Hanlıklarını birleştirerek Ermeni vilayetini kurar ve peşinden İran'daki Ermenilerin buraya göç etmesini sağlayacaktı¹⁶³.

I. 4. 2. 1. Azerbaycan Hanlıklarının Ortaya Çıkması

XVIII. yüzyılın ortalarında ardı arkası kesilmeyen harpler İran'da merkezi hakimiyetin zayıflamasına neden olmuştur. Öte yandan Nadir Şahın ölümünü de fırsat bilen ülkenin güney vilayetleri İran'dan ayrılarak müstakil olmak için adeta can atıyorlardı. Araş, Gebele ve Ilısu Sultanlıkları Şeki Hanlığına, meliklikler ise diğer hanlıklara bağlı idi. Ülkenin güney hanlıkları, kuzey hanlıklarına göre daha çok merkezi hakimiyetin himayesi altında idi.

Azerbaycan'ın Şirvan, Muğan, Tebriz, Bakü, Demirkapı (Derbend), Dağıstan, Nahçıvan, Karabağ ve Aran gibi arazileri Osmanlı kontrolünde iken, artık Rusların hakim oldukları bölge haline dönüşecekti. Aras Nehri Türk Elinin kaderini değiştirecekti. Bu hal Türkistan'da İslam ahali arasında büyük yankı oluşturmıştır.

¹⁶² Mehmet Saray, *a.g.e.*, s. 26.

¹⁶³ Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belgeler* No. 17, Ankara. 1988, s. 387.

Hatta bu durum halen de etkisini kaybetmiş değil¹⁶⁴. Azerbaycan'ı 1828'den beri güney ve kuzey olmak üzere ikiye ayran sınır ise Aras Nehridir. Tarihi 'Gülistan' (12 Ekim 1813) ve 'Türkmençay' (21 Şubat 1828) Antlaşmaları ile Azerbaycan topraklarında, Karabağ (İbrahim Halil Han)¹⁶⁵, Kuba, Şeki, Talış, Nahçıvan, Erivan, Bakü, Şamahı, Lenkeran, Nuha, Derbend ve Gence Hanlıkları devri başlar.

Türkmençay Antlaşmasının ardından Fetheli Han, Azerbaycan'ın kuzey topraklarından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Güney tarafı, Tebriz'i büyük güçlüklerle elinde tutmayı başarmıştır. Rus Çarı 1. Nikolay ele geçirdiği bölgeleri "Armyanskogo Oblast" (Ermeni Eyaleti)¹⁶⁶ olarak ilan etmiştir. Ruslar 3 buçuk ay sonra Azerbaycan'dan Rusya topraklarına 8 bin aileden oluşan Ermeni göç ettirilmiştir. Bu göçmenler için 14 bin altın ve 400 gümüş ruble sarf edilmiştir. Bu kadar az masrafla göçten sorumlu Rus Albay Lazarev, çalışkan ve faal 40 bin Ermeniye Rusya'ya kazandırmıştır. Bu nüfuz yeni teşkil edilen Ermeni Vilayetini ihya edecekti. Ermeniler, Çarın Erivan ve Nahçıvan Hanlıklarını Ermeni Vilayetleri olarak ilan ve halkın tamamının Rus olduğunu kabul etmesinden sonra bu vilayetin bağımsız bir hale geleceği ve Çarın aynı zamanda "Polonya Kralı" olduğu gibi "Ermeni Kralı" ünvanı alacağını ümit ediyorlardı. Bu ümitleri fazla sürmedi. Ruslar Eçmiyadzin'i ele geçirdikten sonra Ermeni Kiliselerinin haklarını da sınırlandırdı. Ruslar böylece Ermenilerin dini işlerine de karışmış oldular¹⁶⁷.

¹⁶⁴ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara. 1966, s. 156-157-158-159; Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK Yay, Ankara. 1998, s. 19.

¹⁶⁵ Osmanlı arşivlerinden tasnif edilerek kitaba alınan 119 belge, Azerbaycan'ın hem 500 yıllık tarihine hemde Karabağ Hanlığı devrine ışık tutmaktadır. Bu belgelerde Kafkasya'daki nüfus istatistikleri ile o dönem Gence Vilayetinin 1732 yılı tahriri ve haritalar yer alıyor. Ayrıca Rusların bölgeye ilgisi, Karabağ'da yapılan katliamlara ilişkin Osmanlı ile yazışmaları, nüfus hareketliliği, Karabağ'ın Ermenileştirme çabaları ve Karabağ Hanlığının Osmanlıdan yardım talebini içeren belgeler yer almaktadır. Karabağ Hanı İbrahim Halil Han tarafından saraya gönderilen ve tüm Azerbaycan Hanları ile beraber Osmanlı Devletine bağlılık bildirilen 20 Aralık 1774 tarihli mektup, en dikkat çekici belgeler arasında yer almaktadır. 1914 yılındaki genel bilgiler arasında özellikle, Karabağ Vilayetinde Müslüman sayısı 1 milyon 174 bin olarak gösteriliyor. Rus nüfusu 34 bin, Ermeni nüfusu 177 bin, Gürcüler ise 1107 olarak belirtilmektedir. Rus Hükümeti tüm Kafkasya'daki Müslüman sayısının 4 milyon 679 bin 487 olarak belirlemiştir. Buna karşılık Türk tarafı Gence'deki Müslümanların 1 milyon 500 bin, Kafkaslar'daki toplam Müslüman sayısının ise 7 milyon olduğunu tespit etmiştir. Geniş Bilgi İçin Bknz: *Arşiv Belgeleri, Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 100. Yıl Armağanı, Ankara. 2009.

¹⁶⁶ Ermeni Bölgesi, Türkmençay Antlaşması sonrası ilan edilen ve Ermenilere verilen bölgeler.

¹⁶⁷ Ahmet Akgündüz-Sait Öztürk-Recep Kara, *Sorularla Ermeni Meselesi*, OSAV Yay, İstanbul. 2008, s. 189-190; Esat Uras, *a. g. e.*, s. 172; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara. 1988, s. 58.

Azerbaycan Hanlıkları birbirleriyle rekabete girişerek zamanla aralarında çatışmalar olmuştur. Zayıflama dönemi sonrası Rusların eline düşmeye başladılar. Böylece 1805 yılında Gence Hanlığı (Ziyadoğulları), 1806 yılında Kuba¹⁶⁸ ve Bakü Hanlıkları, 1815 yılında Şeki Hanlığı (Hacı Çelebioğulları), 1820 yılında Şirvan Hanlığı (Mustafa Hanoğulları) ve 1822 yılında ise Karabağ Hanlığı (Cavanşir Beyleri) Rus tabiiyetine girdiler¹⁶⁹. Rus orduları hanlıkları esaretine aldıktan sonra ülkeden çekilmeye başladı. Fakat bu esnada Ağa Muhammed Şah Gacar (Kaçar) büyük çaplı ordusu ile Kafkasya'ya sefer teşkil etti. O devirde ülkede açlık felaketi baş göstermekteydi. Ayrıca Şah Gacar'ın (Kaçar) ordusu Karabağ Hanlığı başta olmak üzere ülkenin Şuşa (özellikle Şuşa Kalesi ve tophanesi)¹⁷⁰ etrafını, Şeki ve Salyan Hanlıklarını viraneye çevirmiştir.

Gülistan Antlaşması sonrası Erivan ve Nahçıvan Hanlıkları dışında Aras Nehrinin kuzeyindeki hanlıklar Rusya'nın tabiiliğine geçmiştir. Kuzey Azerbaycan Hanlıkları Ruslar tarafından ele geçirildikten sonra Ruslara karşı mukavemet göstermedikleri için¹⁷¹ Karabağ, Şeki ve Şamahı Hanlıklarında idare sistemi olduğu gibi bırakıldı. Gence ve Bakü Hanlıkları ise mukavemet gösterdikleri için topraklarındaki hanlık sistemi ortadan kaldırıldı. Fakat geri kalan hanlıkların da ömrü uzun sürmedi. Hanların çoğu İran'a sığındı. Ruslar hanlıklardan geri kalan toprakları ve emlakı hazineye devretti. Azerbaycan'da merkezi Şuşa olan 'Müslüman Eyaletleri Reisliği'

¹⁶⁸ Rusya istihbarat ajanı diplomat Kazbulat'ın (1769) bilgilerine göre: "Kuba Hanı, Hüseyineli Han'ın oğlu Fetheli Han (1758-1789) hükümrانlığı zamanında hanlığın itibarı oldukça yüksekti. Fetheli Han, dönemin en tanınmış devlet dehalarından idi. Onun otobiyografisini yazan tarihçiler, onu 'Azerbaycan tarihinde şerefli yer tutmuş layık bir şahsiyet' olarak zikrederler. Ben Derbent'te iken, Gilan Eyaletinden, Erdebil, Tebriz, Gence ve Erivan'dan Fetheli Han'ı ziyarete gelen meşhur tacirleri ve onların getirdiği değerli hediyelere şahit oldum. Ayrıca gelen tacirler ve devlet yetkilileri kendi muhitlerini de hakimiyeti altına alması yönünde ricada bulunurlardı." A.H. Guliyev-T.A Azizov, *a. g. e.*, s. 83-84.

¹⁶⁹ Nadir Devlet, *a. g. e.*, s. 19.

¹⁷⁰ XV. Asrın sonları ve XIX. Asrın evvellerinde yaşayan Azerbaycan tarihçilerinden Mirza Cemal Karabaği 1795 Şuşa savunmasını şöyle tasvir etmektedir: "Ağa Muhammed Han 30 gün boyunca Şuşa Kalesi etrafında amansız çatışmalar sergiledi. Fakat uzun süren direnişe karşı Şuşa Kalesine yaklaşmadı. Ama Şuşa ve etraf vilayetleri talan ederek viraneye çevirmişlerdir. Öte yandan Karabağın gönüllü orduları İran ordularına karşı mertlikle direniş göstermişlerdir. Onların Şuşa Kalesi ve Tophanesine yaklaşmasına engel olmaktadır. Ve nihayet geri çekilmelerini sağlamışlardır.", Mahmud İsmayıl, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü. 1993, s. 202.

¹⁷¹ 1770 sensinde Azerbaycan'a gelen Rus asıllı memur, A. Filatov'un verdiği malumata göre: "Kuzey Azerbaycan'da konuşulan bazı söylentilere esasen Rusya'dan birkaç silahlı gemi gelecek ve çalışan alt tabaka bazı halk kitleleri de bunu sabırsızlıklar bekliyormuş. Yüksek tabakalı kesim ise Ruslara karşı mukavemet göstermediler. Ve hatta bu yönde ciddi hazırlık bile görmediler." A.H. Guliyev-T.A Azizov, *Azerbaycan Tarihi*, Maarif Neşriyatı, Bakü. 1990, s. 84.

kuruldu. Ve idarenin başına bir Rus subay getirildi¹⁷². Böylece eski sultanlıklar, hanlıklar bu sefer eyaletlere, guberniyalara dönüştürüldü. Bu sistem de Resulzade Hükümeti ve sonrasında kurulan Sovyet rejimine kadar sürdü. Bu dönemler zarfında Azerbaycan'da milli şuur ve ulusalcılık akımlarının geliştiğini görmekteyiz.

Ruslar 1801-1828 yılları arasında Güney Kafkasya'da Azerilerin sayısını azaltıp, Ermeni sayısını artırmak amacıyla birkaç kez sahte bir şekilde nüfus düzenlemesi yapmışlardır. Yine Azeri Türklerinin yaşadıkları Borçalı Bölgesi Çar devrinde Tiflis Yönetimine devredilmiştir. Derbent, Samur ve Tabasaran Bölgeleri ise Dağıstan yönetimine bırakılarak bugün Rusya'nın tabiliğinde durmaktadır. Ruslar tarafından kasıtlı olarak yürürlüğe konan, Azerbaycan'ı böl, parçala siyaseti 1920'li yıllarda sona ermiş, artık Borçalı Bölgesi Gürcistan'a, Erivan ve Zengezur Bölgesi Ermenistan'a, Samur, Tabasaran ve Derbend Bölgeleri de Dağıstan Bölgesinde Rusya'ya bırakılmıştır.

I. 4. 2. 2. Kafkaslarda Rus, İran, Ermeni ve Gürcü İlişkileri

Mavera-i Kafkas Cumhuriyeti kuruluşundan önce Kafkasya, başta Azerbaycan olmak üzere, Gürcistan¹⁷³ ve Ermenistan¹⁷⁴, büyük devletlerin siyasi güdümünde etnik,

¹⁷² Nesrin Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, TTK Yay, Ankara. 1996, s. 6-7; S. Kerimova, *a. g. e.*, s. 79.

¹⁷³ **Gürcistan:** 66.700 km² yüzölçümü ile Azerbaycan'dan sonra Kafkasya'nın ikinci büyük ülkesi. Nüfusu 5 milyonun üzerindedir. Başkenti Tiflis olup, bunun dışında sekiz büyük kenti daha bulunmaktadır. Gürcistan 12 idari bölgeye ve toplam 63 ilçeye ayrılmıştır. Gürcistan etnik yapısı bakımından toplumsal dengeler arasında büyük uçurumların bulunduğu karışık bir ülkedir. Gürcüler Hristiyan ve farklı bir etnik mensubiyete ait olmalarına bakmayarak, Osetin, Acar, Abhaz, Ermeni ve Azeri gibi etkin nüfuslu ve bölgesel konumları belirgin toplulukları aynı ülke sınırları içinde tutmaya çalışmaktadırlar. Bölge dağlık bir yapıya sahip olup, Karadeniz'e kıyısı olması bakımından Azerbaycan'dan daha avantajlı durumdadır. Aygün Attar Haşimzade, *a.g.m.*, s. 3.

¹⁷⁴ **Ermenistan:** Kafkasya'daki üçüncü bağımsız ülke olan 29.800 km² toprağıyla küçük bir şerit gibi, Kafkasya ile Türkiye'nin doğu sınırları arasından geçmektedir. Nüfusu 3 milyon olarak tespit edilmiştir. Nüfus oranında yaşanan son on yıldaki bu düşüklük, Ermenilerin ağır ekonomik koşullarda yurt dışına gitmesinden ileri gelmektedir. Nüfusunun %89.7 Ermeni, %5.3 Azeri olarak gösterilir ki, son rakam işgal ile birlikte Azeriler gibi topraklarını terk etmeyip Ermeni yönetimini kabul eden, Kürt ve Yezidi gibi etnik kesimi ifade etse gerek. Başkenti Erivan olup, bölgenin verimlilik kaynağı tarımsal ekonomiye dayanmaktadır. Ermenistan, 1922 yılında Azerbaycan'la Nahçıvan arasında uzanan Ermeni toprağı Zengezur'u, ardından da 1989 yılı olaylarıyla başlayıp 1994'e kadar süren işgal eylemiyle Karabağ ve çevresini ele geçirerek bölgede genişleme politikası sürdürmektedir. Bunun sonucunda da Azerbaycan ve Türkiye tarafından tecrit edilmiştir. Yabancıların gözüyle Ermeni milleti, hafif ve kolay sanatkarlık işleriyle uğraş verdiği için ister Anadolu'da isterse de Kafkaslar'da en zengin toplum haline gelmiştir. Sarraf ve para bozduran kimselerin çoğu Ermeni olmuştur. Zenginlikleri ve muazzam servetleri bundandır. Hatta Türkler ve Müslümanlara verdikleri borç paradan %24'den %30'a kadar değişen oranlarda faiz alırlar. Kuyumcular ve mücevheratçıların çoğu bu millettendir. Yahudilerden bile daha

ekonomik, sosyal, kültürel ve en önemlisi siyasi kargaşa içinde idi. Rusya'nın tutarsız tavrı ve yeni siyasi güçlerin bölgeyle olan ilişkisi sonucunda içteki dengelerin büsbütün altüst olmasına Kafkasya'yı etnik çatışmaların en yoğun olduğu bölge konumuna getirmiştir. Bugünkü siyasi süreci göz önüne aldığımızda, Kafkasya'nın kaderine ilişkin en az söz hakkının Kafkaslılara verildiği görülmektedir¹⁷⁵.

Büyük Petro (1721-1725) ve Katerina zamanında (1725-1727), çok sayıda sanat erbabından oluşan Ermeni Rusya'ya gitmiştir. Taraflar arasında münasebetler kısa sürede gelişmiş ve XVIII. asrın ilk çeyreğinde bir nevi ittifaka dönüşmüştür. Büyük Petro'nun Kafkaslara inmesi ile Çar Hükümeti Hristiyan Gürcü ve Ermeni prenslikleri ile ayrı-ayrı dostluk, ticaret ve siyasi antlaşmalar imzalamışlardır. Bu antlaşmalara göre Ruslar, Gürcü ve Ermeni cemaatleri ile ticaret yapmayı ve bu iki toplumun ileri gelenlerinin çocuklarını da okutmayı kabul ediyorlardı. Gürcü ve Ermeni cemaatleri ile daha önce yapılan antlaşmalar yenilenmiş ve buna göre Ruslar, Hristiyan Gürcü ve Ermeni prensliklerine İran ve Osmanlı Devletine karşı koymayı vaat etmişlerdi¹⁷⁶.

Rusların Kafkasya politikası, Türkiye sınırında Hristiyan Gürcü ve Ermeni olmak üzere bir gayrimüslim halka oluşturarak, Türkiye'nin Azerbaycan ile Azerbaycan'ın da Türkiye ile coğrafi irtibatını kesmek olmuştur. Bunun için Kafkasya dışından Ermenileri göçmen olarak getirip bölgeye yerleştirmiş, suni bir "Ermeni Devleti" ortaya çıkarmışlardır. Azerbaycan ve ona bağlı Nahçıvan Vilayeti arasında bir bölgeyi Ermenistan'a vererek bu devletin bir kama gibi araya girmesini sağlamıştır. Türkiye ile ancak 15 km'lik sınırı olan Nahçıvan, böylece Ermenistan ve İran ile çevrilmiş bir bölgenin anavatan Azerbaycan ile coğrafi irtibatı kesilmiştir. Rus-Ermeni-

varlıklı ileri. Devrin tüm hizmetlerini kapmışlardır. Mesleklerinden muazzam dünyalık yapanlar bir hayli idi. Türkler ile birlikte yaşarken son derecede rahat hayat sürdürürken Ermenilere rahatlık batsa gerek, elde ettikleri zenginlikle Müslüman Türklere karşı isyan ve eşkıyalık eylemlerine başvurmuşlardır. İlk Ermeni eşkıyası, 'Andranik' ve Kilise destekli 'Pro Armenia' adlı Ermeni Gazetesi, zenginlikten faydalanarak emellerine hizmet etmiştir. Bu yönde kendilerine Rus, Fransız, ABD ve İngilizleri destekçi seçmişlerdir. Günümüzdeki dünyanın her yerinde mevcut zengin Ermeni Lobisi bu zenginliğin birer mirasçısı olması hasabıyledir. Halil Sahillioğlu, "Yabancıların Gözüyle Türkler, Yahudiler, Ermeniler, Rumlar", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, C. 3, Sayı. 15, İst. Aralık 1968, s. 46-47-48; S. N. Glinka, *Ermenilerin Azerbaycan'a Göçürülmesi*, Azerbaycan Neşriyatı, Bakü. 1995, s. 73-74-75, 79.

¹⁷⁵ Ta ilk yıllardan işgal edile gelen Azerbaycan arazilerinin yüzölçümü, sırasıyla: 1) 200 bin km², 2) 130 bin km², 3) 114 bin km², 4) 87 bin km²; S. N. Glinka, a. g. e., s. 73.

¹⁷⁶ Mehmet Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, İstanbul. 1985, s. 37.

Gürcü ve İran ilişkileri sonucu Kafkaslara, Kuzey Azerbaycan ve Güney Azerbaycan (İran) topraklarına epey Ermeni yerleştirilmiştir¹⁷⁷.

Bölgede çok önemli konuma sahip olan İran, 1919 senesinden itibaren Taşnakların faaliyet alanı olmuştur. Öte yandan İran, Ermeni milli hareketinin merkezi olmuştur. Mali yönden güçlü oldukları için gazete, okul, tiyatro ve kilise faaliyetleri kuvvetli seviyede idi. Ayrıca İran'ın askeri ve silah müesseselerinde görev almaktaydılar. İran Şahı Rıza Pehlevi'nin¹⁷⁸ hakimiyete gelmesini fırsat bilen Ermeniler, Güney Azerbaycan'da bile iktisadi yönden tüm merkezleri ellerinde tutmuşlardır. Sovyetlerin İran'daki Büyükelçisi Davityan'ın yardımıyla Ermeniler İran'da birçok imtiyazlar elde etmişlerdir. Lozan Antlaşmasından sonra Ermeni milliyetçileri İran'ı kendilerine faal bir alan olarak seçmiş, Taşnak çeteleri de Ermeni Harekatının merkezi olarak burayı uygun bulmuştur. Özellikle Tebriz, Hoy, Urmiya, Marağa, ve Tahran şehirlerinde ticari ve iktisadi yönden güçlü idiler. Fakat İranlılar bile bilmiyordu ki, “*Büyük Ermenistan*” projesi İran'ı da kendi sınırlarında göstermekteydi¹⁷⁹.

Ermeni Droşak'ın Tebriz gazetesindeki makalesinde Taşnakların ikinci vatani İran olduğunu açıklamaktaydı. Ve “Yafrem Keri”¹⁸⁰ ünvanı ile terennüm edilen mısralar söyleyerek güya İran'ı içinde bulunduğu esaretten kurtarmağa çalışmaktalar. İran Devleti de Avrupa'daki Büyükelçiliklerine Ermeni asıllı şahıslardan atamaktaydı. Ermeni aydınları Osmanlı-İran savaşına ‘İran-Tahran’ benzetmesi yapmışlardır. Bu ve

¹⁷⁷ Sabahaddin Zaim, *Türk ve İslam Dünyasının Yeniden Yapılanması*, İstanbul. 1998, s. 11, 17.

¹⁷⁸ **Şah Rıza Pehlevi:** Devrik İran Şahı (1878-1944): İktidara el koyup etkili ve disiplinli bir askeri gücün desteği ile güçlü bir hükümet kurarak kargaşaya son vermeyi amaçlayan Rıza Han, ordu içindeki genç ve ileri unsurları örgütleyerek 21 Şubat 1921'de 1200 kişi ile Tahran'ı ele geçirdi. Böylece genç bir gazeteci olan Seyit Ziyaettin Tabatabai'nin başbakanlığa, kendisinin de önce silahlı kuvvetler komutanlığına, ardından savaş bakanlığına getirilmesini sağladı. Başbakanın ardından 1923'de bu görevi de üstüne aldı. Avrupa'da tedavi gören ve çağrılara karşı dönmeyi red eden Ahmet Şah'ın 1925'te tahtan indirilmesinden sonra toplanan kurucu mecliste yeni şah olarak seçildi. Nisan 1926'ta taç giyen Rıza Şah başbakanlığı sırasında başlattığı reformları sürdürdü. 1928'te yabancı devletlerle imzalanmış tek yanlı anlaşma ve sözleşmeleri bozarak bütün ayrıcalıklara son verdi. Trans İran demiryolunu inşa ederek büyük kentlerin birbirine bağlanmasını sağladı. Kadınlara bazı haklar sağlayarak çarşafklarını çıkarmalarını istedi. Fiilen yabancılardan denetimin de olan bankaları ve ulaşım sistemini millileştirdi. Okullar, yollar, hastaneler yaptırdı. İlk Üniversiteyi kurdu. Rıza Şah'ın İngiltere ve SSCB'yi birbirine karşı kullanmaya dayanan dış politikası, II. Dünya Savaşı koşullarında başarısızlığa uğradı. Yerini oğlu Muhammed Rıza Pehlevi'ye bırakan Rıza Şah Kanada'ya gitmek istediysen de İngiliz hükümetince önce Mauritius'a, oradan da Johannesburg'a gönderildi ve orada öldü.

<http://www.gen.tr.php.id=669>; <http://www.rezashah.nl/binder.pdf>.

¹⁷⁹ ATASE, 2922/512. (*Kafkas Olayları Hakkında İstihbara Raporlarına Esasen*)

¹⁸⁰ “Vatanımız Sahipsiz ve Esir Kalmış” isimli Ermeni Milli Nağmesi.

bu gibi savaşlarda Ermeni asıllı Mamikonyan Sülalesinden oluşan Milli Ermeni Ordusu her zaman Fars Ordusu ile müşterek hareket etmiştir. Farslar, Araplar ve Türkler İslamiyet sayesinde vücuda gelen müşterek İslam Medeniyeti üzerinde kurulmuş ve böyle devam eden ülkelerdir. Ermeniler ise bulundukları tarihi, dini ve özellikleri ile İslam dışında olup, düşman olarak gören pozisyonlardı. Bunun için bugün de Ermeniler ve Farslar arasında milli, manevi ve medeni hiçbir irtibat kalmamıştır.

İran’da Ermeni Taşnakların siyasi tebligatının esas amacı Türk Dünyasına, Türkiye ve Azerbaycan’a karşı olmuştur. İran’daki Taşnaklar ve muhacir Ermeniler İran’da hakimiyete gelen Pehlevi Hanedanını Şovinizt, Paniranizm düşüncesinden maharetle istifade etmeye çalışır, onu daha da kızıştırmışlardır. İran’ı ve Farsları sevdiği için Paniranizm düşüncesine kapılmamışlardır. Amaç İran’ı bu düşünce ile kandırmak ve “Büyük Ermenistan” yaratmak için İran’ı kullanmak ve yardım almaktır¹⁸¹.

I. 4. 2. 3. “Büyük Ermenistan” Hayaline Giden Yolda Rusların Rolü

“*Büyük Ermenistan*” hayali yeni bir söylem değildir. Bu hayal birkaç asırdır. Ortaya atılmış ve yüz binlerce günahsız insan bu hayalin kurbanı olmuştur. Zori Balayan, C. Kapatikyan, A. Agambekyan, A. Manuçarov, Y. Alihanyan, K. Starovoytova gibi Ermeni ideologları, Polit Büro’nun (Merkezi Komite-Moskova) Genel Sekreteri Mihail Gorbaçov’u yanlarına alarak bu hayalin real olması için çaba sarf ettiler. Rus aydınlarından H. Bemdyakov kendi makalelerinde sık-sık şöyle yazdı: “Ermenilerin elindeki Rus silahları geri alınsın, yoksa ileride ağır facialar olabilir.” H. Borovik, M. Dudin, C. Barazdin, V. Karpov, M. Şatrov, B. Larin, Y. Makartsev, C. Darikin, R. Linyev, A. Korohov ve C. Mostovşikov gibi Rus aydınları meselenin tarafsız yoldan halli için çıkış yolları aranması gerekliliğini söylem ve yazılarında ileri

¹⁸¹ Zaman geçtikçe Ermeniler Türklerin elinden kurtulmak istedikleri gibi İran’ın da elinden kurtulmak için plan hazırlayarak bu kez Rusları seçmişlerdir. Tabi Ruslar da Ermenileri piyon olarak gördükleri gibi Türklere ve İran’a karşı her zaman koz olarak kullanmışlardır. İşte bu yönde en büyük yardımı Büyük Pyotor (1722) zamanında görmüşleridir. Pyotor’un projesi, Ermenileri İran’dan Şirvan’a (Eski Albanya-Arran-Azerbaycan Toprakları) göç ettirmek, buranın ahalisini de İran’a sevk etmektir. Böylece Ermeniler İran’ın elinden kurtulmuş olacaktır. Rusların Kafkaslara inmesi onların asırlar boyu İran ve Anadolu (özellikle Boğazlar) elde etmeye çalışması ve bu yolda Ermenileri kullanmak olacaktır. Atahan Paşayev, *Açılmamış Sayfaların İzi İle*, Azerbaycan Neşriyatı, Bakü. 2001, s. 310; Mirze Bala Memmedzade, *a. g. e.*, s. 18, 22.

sürmüşlerdir¹⁸². Genel olarak Rus Basını meseleyi her zaman Ermenilerin lehindeki yazıları ile her iki tarafı kışkırtıcı haberleri yer almaktaydı. Ermenileri kendi politikalarına alet eden devletler, sonunda Ermenileri yüzüstü ve perişan bırakarak, yine kendi politikalarını sürdürmüşlerdir. Rus kışkırtması ile yersiz yurtsuz binlerce Ermeni çocuğunun Rusya'ya götürülüp ailelere evlatlık ya da hizmetli olarak verilmesi hadise olmamış, fakat Türk halkının himayesiyle aldığı çocuklar öylesine dava haline getirilmiştir ki, Türk çocukları (Ermeni'dir) diye ailelerinden zor kullanılmak suretiyle alınmıştır¹⁸³.

Sırtını Batı'ya, kiliseye ve özellikle Rusya'ya yaslayarak ırkçı deyimleriyle ön plana çıkan Ermeni örgütlerine ve olayları kışkırtıcı yazıları ile aksettiren Ermeni yayın organlarına karşı, Ali Bey Hüseyinzade, Hayat gazetesinde Ermenilere adeta nasihat babındaki şu cevabı verir: “Yükselmedikçe, ahlakınızı güzelleştirmedikçe, milliyet denilen boş hayalleri kafanızdan çıkarıp atmadıkça, bütün insanlığa İsalar, Muhammedler, Budalar gibi bir nazarla bakmadıkça, onlara (dış güçler) benzemeniz asla mümkün değildir. Böyle gittiğiniz sürece de bir varta-i helake düşüp gidersiniz. Zamanımızın medeni cereyanları, kapitalizmin ve nasyonalizmin zıddıdır. Kör kalıp görmeyen, fehim ve idrak edemeyen sizin gibi cemaatler bu cereyanlara mukabele ettikçe, içinden çıkılmaz girdaplara düşecekleri gün gibi aşıkardır”¹⁸⁴. Her ne kadar “Büyük Ermenistan” hayalleriyle yaşasalar ve savaşılsalar da elbet bunun bir gün büyük güçlerin oyunu olduğunu anlayacaklardır.

Doğu Anadolu, Ermenistan ve Kuzey Azerbaycan topraklarının önemli kısmını içine alarak Karadeniz'e kadar uzanan “Büyük Ermenistan” projesinin fikri yorumcuları ve Kafkasya'da Türk-Müslüman soykırımında adı geçen Ermeni, Rus, Gürcü, Avrupa ve İran-Fars asıllı şahıslar aşağıdakilerdir:

1-) Bogos Paşa Nubaryan (1851-1930): Bu yorumcuların ilk başta gelenidir. Ermeni katalikosu V. Gevorg tarafından Büyük Ermenistan meselesinin çözümü için Batılı hükümetleri nezdinde Ermeni Milli Oluşumunun sözcüsü ilan edilmiştir. Avrupa devletleri hükümetleri karşısında etkin bir faaliyet göstermiş, Ermenistan sorununu en

¹⁸² Emin Efendiyev, “Muasır Rus Ziyalıları Azerbaycan-Ermenistan Münakaşası Hakkında” *Elturan Dergisi*, No: 1-2-3, Azerbaycan İlimler Akademisi Milli Münasebetler Enstitüsü, Bakü. 1993, s. 14.

¹⁸³ Efendiyev, *a. g. m.*, s. 14-15.

¹⁸⁴ Yakup Sevimli, *a. g. e.*, s. 534.

üst düzey makamlara kadar taşımıştır. Sivri diliyle bu alanda başarılı olduğu söylenilebilir. Bir ara Türkiye'ye de gelen Bogos Nubaryan, 1926 senesinde İzmir'de Atatürk'e suikast girişimiyle suçlanmış ve ancak suikastı düzenleyenler aleyhinde verdiği ifadeler göz önüne alınarak ölene kadar ev hapsine mahkum edilmiştir.

2-) Akop Melik-Akopyan (1835-1888): Gerçek anlamda Ermeni ulusalcılarının babası hesap edilmektedir. Bizzat onun tarafından ideolojik bir içerik kazanan ve onun ifadesiyle olgunlaşan “Denizden-Denize Kadar Uzanan Ermenistan” projesi günümüze kadar etkileri süren aşırı Ermeni gruplarının faşist söylemi haline gelmiştir. Söylemini ele veren ve yazıldığında büyük etki uyandıran *Hent*, *Davidbek* ve *Samvel* kitaplarının müellifi olmuştur. Eserlerinde Ermenilere karşı uygulanan haksızlıkları dile getirmekte, aslında Ermenilerin büyük bir ulus olduğunu ve birlik oluşturmalarını ifade etmektedir. Yaklaşık 150 yıldır söylenile gelen ve bugün için neredeyse klasikleşmiş Ermeni milliyetçiliğine ilişkin söylemlerin hemen-hemen tamamı onun tarafından ileri sürülmüştür.

3-) Nerses Varjatepyan (1837-1889): Ermeni sorununu uluslar arası arenaya çıkaran ilk Ermeni milletçisi olarak tanınmaktadır. İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesinin lideriydi. İstanbul'da gizlice Osmanlı Devleti aleyhinde faaliyet göstermekte, Berlin antlaşması öncesi İngiltere, Fransa, Almanya ve Amerika hükümetlerine gönderilen “Büyük Ermenistan Meselesi” müracaatını imzalamıştır. Türkiye'deki Türk karşıtı Ermeni örgütlerini maddi ve manevi olarak desteklemiştir.

4-) Grigor Graçıyeviç Zagrab (1861-1915): Yazar ve hukukçu olarak 1909-1914 yılları arasında Türkiye Mebusan Meclisinde de yer almıştır. Büyük Ermenistan tezinin önde gelen savunucularından olan Zagrab, Anadolu'daki Ermenilerin kendi devletleri kurması gerektiğinin hukuki bir hak olduğunu iddia etmiştir.

5-) Yervand Pogosoviç Srmakeşhanlyan (1870-1915): Yeruhan adıyla tanınan bu şahıs meslek itibariyle yazarlık ve gazetecilik yapmıştır. *Biz Özgürlüğü Nasıl Elde Ederiz?*, *Türkiye Tarihi* ve *Ermenilerin Kökeni* adlı eserler yazmıştır. Eserlerinde ortaya attığı Ermeni kimliği ve tarihi üzerine hiçbir gerçeği yansıtmayan açıklamaları Çağdaş Ermeni tarihçiliğinin temellerini oluşturmaktadır.

6-) Aron Antonyan (1875-1952): Ermeni tarihçisi olan Aron, 1923 yılında Türkiye'yi terk edip Paris'e yerleşen Ermeni grupları arasında yer almaktadır. Burada Anadolu ve

Azerbaycan'daki Türk soykırımının öncülerinden ve adı Ermeni milli kahramanlığıyla özdeşleşmiş Andranik hakkında bir dizi kitap yazmıştır.

7-) Arşak Alpolcyan (1879-1962): Tarihçi. 1925 yılında Türkiye'den ABD'ye taşınmış, burada Los-Angeles'te *Andranik Kulübü*'nü kurmuştur. Amerika'da Ermeni tarihi ve Ermeni soykırımı üzerine sayısız makale ve kitap yazmıştır.

8-) Muşeg Gabrielyan (1902-1988): Son dönem Ermeni ulusalcılarının fikir babası olmuştur. Kendisi bir yazar olan Muşeg ABD'de Ermenice *Hayk* dergisinin redaktörü ve 1960 yılı sonrasında Ermenistan Yazarlar Birliğinin üyesi seçilmiştir. “Öğütler” adıyla ünlü konuşmalarını yapmak için daha Sovyetler döneminde defalarca Erivan'a gelmiş, Ermenistan'la yurtdışındaki Ermeni lobisi arasındaki faaliyetler ağının kurulmasında büyük rol oynamıştır. 1987 Ermenistan depreminde Fransa, Suriye ve ABD'den yardım adı altında Ermenistan'a getirilen ve daha sonra Azerilere karşı savaştıkları Ermeni milis birliklerinin elinde bulunan çok sayıda silahın sağlanmasında hizmeti inkar edilemez.

9-) Haçatur Kerekysyan (1860-1927): Meslek itibarıyla tüccar olan bu şahıs Erzurum'da *Paştan Ayrelyats* (Vatan Savunucuları) cemiyetini kurarak Türkiye ve Türkler karşıtı silahlı mücadele göstermiştir.

10-) Arşak Galfayan (1858-1916): lakabı Keri, yani Dayı olan bu şahsın Denikin'in emrindeki Sovyet karşıtı birliklerin bir bölümü olan Rusya Kafkasya Cephesi Ermeni Gönüllü Birlikleri komutanı olmuş ve yüzlerce Azeri, Türk köyünün yağmalanmasında ve köylülerin öldürülmesinde aktif rol oynamıştır.

11-) Muşeg Avanesoviç Papacanov (1865-1926): Kadek (Kadet) partisi üyesi olarak Rusya IV. Duma'sına seçilmiştir (1912). 1917 yılında ise Özel Kafkas Ötesi Komitesi üyesi olmuştur. Hem Taşnak, hem de Hınçak ile gizli işbirliği içinde olmuştur.

12-) Mkrtiç Hrimyan (1820-1907): Ermeni ulusalcılarının en yaşlı üyesi olarak biliniyordu. Kendisi bir keşiş olması yanında Ermeni Devletinin gönüllü fedaisi kimliği ile ün kazanmıştır. Kilise-Parti bütünleşmesinde büyük rol oynamıştır. 1869-1873 yılları arasında ise İstanbul Ermeni Patrikhanesinin başkanı olmuştur.

13-) Arşak Ovanesoviç Çobanyan (1872-1954): en ünlü Ermeni yazarı gibi ün yapan bu şahıs aynı zamanda edebiyatçı ve gazeteciydi. *Ramgavar* partisi üyesi, *Anait Dergisi*

redaktörü (1898-1911 Paris) olmuştur. A. Mikoyan'ın davetlisi olarak defalarca SSCB'ye gelmiştir¹⁸⁵.

14-) Stepan Şaumyan: Kafkasya'da Türk-Müslüman soykırımında Rusya tarafından tayin edilen komiser. 26 Bakü Sovyeti Hükümetinin Lideri.

15-) Alyoşa Çaparidze: Bakü Sovyeti Hükümetinin Gürcü asıllı ikinci lideri.

16-) Korganov : Bakü Sovyeti rehberlerinden. Bakü inkılap harekâtı savunma komitesinin üyesi. Deniz Harp Komiseri.

17-) Anastas Mikoyan: Ermeni Bolşevik maskeli Taşnak. "İzvestiya Bakinskogo Sovyeta" gazetesinin haber müdürü.

18-) Tatavoz Amiryan: Türk-Müslüman Soykırım icracısı olan Taşnak zabitlerinden.

19-) Lalayan: Kafkasya'da Türk-Müslüman Soykırımının icracısı, Taşnak üyesi.

20-) N. Anonçenko: Bolşevik Harp Kumandanı

21-) Amazasp: Ermeni Milli Komitesi Ordusunun Komutanı.

22-) Petrov: Ermeni Topçu Taşnak Örgütü Mensubu

23-) S. Saakyan: Bakü esirlerinin başçısı

24-) Yepiskopos Bagrat: Bakü Ermenilerinin Dini Lideri

25-) Ayolla: Bakü Menşeviklerinin Lideri

26-) Sren Şaumyan: Stepan Şaumyan'ın 16 yaşındaki oğlu.. Rusya Komünist Partisi Bakü Komitesi yanında roketatar alayının reisi.

27-) Andranik Ozanyan: Eski Osmanlı Paşası. Antanta'nın (İtilaf Devletleri) Türk ordusunda resmi casusu. Dünya tarihinde emsali görülmemiş 53 yaşlı casusu.

28-) Arsen Amiryan: "Bakinskogo Raboçiy" gazetesinin Ermeni asıllı redaktörü

29-) General Dro: "Büyük Ermenistan" uğrunda İrevan Guberniyasında akıl almaz vahşilikler yapan Batı kökenli general.

30-) General Njde: "Büyük Ermenistan" yolunda Zengezur Kazasında Ermeniler ile birlikte Türk-Müslüman soykırımında iştirak eden Batı kökenli general.

31-) Koksemyako: Bakü Guberniya Komisyonunun Rus asıllı başkanı¹⁸⁶.

¹⁸⁵ Hagani İsmayılov, *Azeri Soykırımı*, Bakü. 2002, s. 8, 14; Aygün Attar Haşimzade, *a. g. m.*, s. 7-8.

¹⁸⁶ Hagani İsmayılov, *a. g. e.*, s. 8, 14, 18-19.

I. 4. 2. 4. Rus Çarlığı Diplomasinin Ermeni Politikası

1715 yılından günümüze kadar Rusya'nın Kafkasya ve Ortadoğu'da vazgeçilmez siyasetinin baş aktörü kuşkusuz Ermeniler olmuştur. Ermeni politikası aslında ilk kez I. Petro döneminde Rus politikasının bir parçası haline gelmiştir. I. Petro, 1722 yılında düzenlediği Hazar seferiyle Kafkasya'da tutunmak için merkezi Bakü olmak üzere Hazar'ın batı kıyısında bir Ermeni Krallığı oluşturmak istemiş ve bu amaçla, bölgeye dağılan ve genel anlamda ticaretle uğraşan Ermeni cemaatlerinin bir listesini hazırlayarak Mazandaran'dan başlayıp Derbend'e kadar olan Azerbaycan topraklarına yerleşmelerine çalışmıştır. Ancak bu başarılı olmamış, Ruslar bu hedeflerine yüz yıl aradan sonra 1828 yılında İran'la, 1829 yılında da Osmanlıyla yaptıkları Türkmençay ve Edirne Antlaşmalarıyla ulaşabilmişlerdir. Bu antlaşmalar gereği Osmanlı ve İran coğrafyasından göç ettirilen Ermenilerden müteşekkil merkezi Erivan olmakla bir Ermeni tampon bölgesi oluşturulmuştur. Ancak 1918 yılına kadar oluşturulan bu tampon bölgede Ermeniler hep azınlık olarak kalmışlardır. Ermenilerin Ermenistan'da çoğunluk olması 1918-1920 ve 1946-1947 yıllarında bölgedeki Türklere karşı yapılan etnik temizlikle mümkün olmuştur¹⁸⁷.

Bugünkü Ermenistan ve Ermeni kimliğinin Rus siyasi aklının bir icadı olduğunu söylemek hiçte yanlış olmayacaktır. Ancak Rusya'nın Ermeni siyaseti, dönemlere ve konumuna göre değişkenlik göstermiştir. Aslında Rusya Ermenileri kendi amacı doğrultusunda kullanırken hiçbir zaman Ermeni dostu olmamıştır. Ermeniler de bunun farkında oldukları halde güç de olsa kendi hayallerine ancak Ruslar aracılığıyla ulaşacaklarına inanmışlardır. Çünkü Ermeniler, bir Ermeni coğrafyasının oluşmasında Ruslara her zaman minnet duymaktadırlar ki, bunda da haksız sayılmazlar. Ermeni sorununa uluslararası boyut kazandıran devlet Rusya olmuştur. Rusya ilk kez 3 Mart 1878 yılında imzalanan Ayastefanos Antlaşmasının maddeleri arasında Ermenilerle ilgili bir maddeyi koydurmakla Osmanlı Devletinin siyaset gündemine bu sorunu dahil etmiştir.

¹⁸⁷ Ekber N. Necef, “Kafkasya’ya Rus Göçleri”, Rey Dergisi, Ocak-Şubat-Mart, 2000, No: 3; G. Cavadov, *Azerbaycan’ın Azsayılı Halkları ve Milli Azlıkları*, Bakı. 2000, s. 391.

I. 4. 2. 5. Kuzey Azerbaycan Sanayisinin Gelişimi ve Bölgeye Ermeni Göçünün Artması

XIX. yüzyılın sonlarında Bakü’de petrolün bulunması bu bölgede yeni bir ekonomik potansiyel meydana getirdi. Böylece Bakü uluslararası bir şehir görünümünü kazandı. Azeriler, Ruslar ve Ermeniler bölgede üç büyük gurubu teşkil etmekteydiler. Azerileri oranları % 40-% 50 arasında değişen diğer Müslüman gruplar takip ediyordu. Bunlar İran ve Dağıstan’dan göç eden kişiler olup, yarı işçi, yarı köylü en az şehirleşmiş gruptu. Petrol endüstrisinde çalışanları daha çok vasıfsız ve düşük ücretle çalışan Azeriler idi. Daha yüksek ücretli işler ise Ermeniler ve Ruslar tarafından yapılmaktaydı¹⁸⁸.

1900’lü yılların başlarında Kuzey Azerbaycan’da hadiseler oldukça karmaşık bir hal almıştı. Bir taraftan Rusya’nın ülkedeki işgal hareketi, diğer taraftan yine devrimci Ruslar’ın yardım ve yataklığı ile Ermeni çetelerinin faaliyetleri. Ülke tam anlamıyla kaos içerisindeydi. Ruslar, Ermenilerden istifade ederek kelimenin tam anlamıyla hükümlerini sürdürme plan ve projelerini mütemadiyen hayata tatbik ediyorlardı. Sonuç ne olursa olsun, Ermeniler ile birlikte “Büyük Ermenistan” projesini ortaya atarak, onların örgütlenmesine ve silahlanmasına dahilden ve hariçten her türlü destek sağlamak için çabanın gayreti içindelerdi¹⁸⁹.

K. Kinyas, Ermeniler ve Ruslar ile ilgili yaşadığı olaylardan yola çıkarak hatıralarında yer alanları şöyle ifade etmektedir: “Rusların ve Ermenilerin Türk toprakları üzerinde daima gözü olmuştur. O yüzden her ikisi de bizim düşmanımız. Bu zihniyetimize onların bize karşı duyduğu bitmek bilmeyen kinleri ve mezalimleri yol

¹⁸⁸ Azerbaycan’daki dönemin nüfus oranlarına bakıldığında, Ermenilerin dışındaki diğer milletler Türkler etnik olarak değil, dini özelliklerine göre sınıflandırılmıştır. Bu nedenle Azerilerin sayısı Sünni ve Şii olarak iki grupta verilmiştir. Bakü başta olmak üzere bölgenin Müslüman nüfuzu 636 bin 900 (%81.13), buna karşılık Hristiyanların toplam nüfuzu ise 130 bin 49 (%15.5) olup, bu nüfuzun 66 bin 542’si Gregoryan Ermeniler (%8.48), 41 bin 672’si ise Ortodoks Ruslar (%5.31) oluşturmaktaydı. Musevilerin sayısı ve oranı ise 9 bin 492 (%1.21), 1.805 (%0.22) Katolik yaşadığı bilinmekte idi. Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan’ı 1905-1920*, Çev. N. Mert, İstanbul. 1988, s. 40; Seyit Sertçelik, *a. g. e.*, s. 20-21.

¹⁸⁹ Mahmud İsmayıl, *a. g. e.*, s. 206-207.

açmıştır. Benim Rusya’da, Ruslar ve Ermeniler ile birlikte yaşadığım yıllarda şahit olduğum olaylar bunlara örnek teşkil etmektedir”¹⁹⁰.

Ermeni Kilisesi, Ermeni milli ruhunun oluşmasında, Ermeni faaliyetlerinin yaygınlaşmasında, son basamak olarak toprak ve yurt edinmelerinde öncü olmuştur. Ermeniler çocukları ve gençleri okullarda Türklere karşı kin, nefret duygularını aşılama, kilise de ise bunun plan ve projesini hayata tatbik etmeye çalışıyorlardı. Ermenilerin Kuzey Azerbaycan ve Kafkas topraklarına yerleştirme planı, kilise-komite destekçileri üçgeninde gerçekleşmiştir. Dönemim Kaspi Gazetesi¹⁹¹ bu uğurda Ermeni silahlı güçlerinin ve “gazi, özgürlükçü” adlandırdıkları Andraniklerin arkasındaki kilise ve yandaşlarını tüm çıplaklığıyla gözler önüne sermektedir¹⁹².

Taşnak çeteleri Rusya’da Ruslar ile birlikte Türkleri kırmak için plan hazırlamış ve planı kısa sürede devreye sokmuşlardır. 1905 senesinde Ermeni ‘Troşak Gazetesi’ şöyle yazıyordu: “Böyle bir esnada topyekün katliam için küçük bir bahane gerekiyordu. İşte bu fırsat Nahçıvan ve İrevan’da doğdu. Daha sonra olaylar Gence, Şuşa, Tiflis, Bakü, Borçalı, Kuba, Ahalkelek ve Ahıska Vilayetlerine de sirayet etti.” Onların planı Kafkasya’da Türkleri, Tiflis, Borçalı ve Ahalkelek’te Gürcüleri katlederek, Ermenileri hakim kılmaktı. Öte yandan tarihi istatistiklere göre o devirde buradaki ahali 5.4 milyon Azeri, 400 bin Ermeni olduğunu bildirmektedir. Yine o dönemde dünyada 3 milyon Ermeni yaşamaktaydı. Bunların 1 milyon 100 bini

¹⁹⁰ Kinyas Kartal, *Erivan’dan Van’a Hatıralarım*, Anadolu Basın Birliği Merkezi Genel Başkanlığı, No: 23, Ankara. 1987, s. 17.

¹⁹¹ *Kaspi Gazetesi*, 5 Kasım 1914; Musa Kasımov, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti (1914-1918)*, C. 1, Bakü. 2000, s. 208, 210, 212.

¹⁹² Kafkaslar’da ve Kuzey Azerbaycan’da, Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan, Rusya-Ermenistan, ABD-AB’nin ortak çıkarlarını dikkate alırsak bu bölgede istikrarın tesisinin ne kadar zor olduğunu bir kere görebiliriz. Geçtiğimiz yüzyılda dünya haritasında idari ve siyasi şeklinin değişmesine göre Kafkasya ile mukayese edilebilecek ikinci bir ülke yoktur. Kafkaslarda hem yerel coğrafyasından hem de jeopolitik bakımdan merkezi önem taşıyan vaka Azerbaycan’ın öz yurdu olan Yukarı Karabağ Bölgesidir. Yukarı Karabağ Bölgesinde 1) *AGİT (Fransa-ABD-Rusya) Minsk grubunun çabaları sonuç vermemektedir.* 2) *Ermeniler halen de Rusya tarafından silah ve askeri üs şeklinde apaçık desteklenmektedir.* 3) *İran ile Ermenistan yakın işbirliği içindedir.* 4) *Azerbaycan’a sadece Türkiye’den siyasi destek vardır.* 5) *Ermenistan, Azerbaycan’ın Nahçıvan Bölgesini abluka altında tutmaktadır.* 6) *ABD VE AB ülkeleri petrol boru hatları için bölgede çıkar peşindeler.* 7) *Hem Gürcistan hem de Azerbaycan, Rusya ilişkilerinde kendilerini güvensiz hissetmektedirler.* Hacı Necetoğlu, “Kafkasya’da İstikrarın Tesisi Sorunu”, *IV. Türkiye’nin Güvenliği Sempozyumu, Tarihten Günümüze Dış Tehditler, Bildiriler, Fırat Üniversitesi Rektörlüğü Yay, Elazığ.* 2004, s. 523-524.

Kafkasya’da, 100 bin İran’da, 400 bin Osmanlı Devletinde mevcut idi¹⁹³. D n ve bugün tüm dünyaya “Büyük Ermenistan” hayali kuran Ermeniler ve yandaşları d n n ve bugünün rakamlarını iyi analiz etmeleri gerekir¹⁹⁴.

Türk nüfusa uygulanan baskı ve göçü politikası, Rus  arlık idaresinin Azerbaycan’ı ilk ele geçirdiği zamandan itibaren başlamıştır. Bu bölge potansiyel bir hammadde kaynağı ve Rusya’nın diğer bölgelerdeki halkları iskan ettirebileceği müsait, stratejik öneme sahip bir bölge olarak görülmüştür. Rus taraftarı halklar (Ermeni ve Yezidi Kürtler) bu bölgeye göçü ettirilerek Azerbaycan ile Türkiye arasında bir tampon bölge oluşturmak istenmiştir. Bu yüzden 1827 yılından 1990 yılına kadar aşama-aşama göçü olayları gerçekleşmiş, bölgedeki demografik yapı sürekli deđiřmiřtir¹⁹⁵.

Rusya’ya göçü eden 4.031 (dört bin otuz bir) Ermeni gönüllünün, Rusya tarafından Kafkasya’ya göçü Kalas şehbenderi tarafından bildirilmiştir. Bu konu Osmanlı arşiv vesikalarında şöyle nakledilmektedir: “Tebaa-i Osmaniye’den olup Kanun-ı Evvel-i Efrenci’nin yedisine kadar Rusya’nın Reni Kasabasında içtima eden ve adedleri 4. 031’e balığ olan Ermeni gönüllülerinin Kafkasya’ya sevk olundukları Kalas şehbenderi Haydar Bey tarafından 1914 tarihli telgrafnamede bildirilmiştir”¹⁹⁶.

¹⁹³ 1918 senesinde Kuzey Amerika Cemahir M ttehidesi Senatosuna Senatör Ledge’nin takdim ettiği projede bağımsız “Büyük Ermenistan” içerisinde ř  araziler dahil idi. 1) *Türkiye’nin Doğu Anadolu Bölgesi*, 2) *Kafkasya Ermenistan’ı*, 3) * ran Azerbaycan’ı*. Ermeniler ABD’de Ermeni Milli İttifakının (The Armenian National Union of America), 1919 senesinde Ermeniler hakkında (The Case of Armenia)  nvanı ile neşrettiği bir eserde yukarıdaki projenin kararı mevcut olduğu gibi “Büyük Ermenistan” haritası da tasdik edilmişti. Böylece Ermeniler, Trabzon, Samsun, Erzurum, Kars, Van, Ağrı, Ardahan, Kayseri, Sivas, İskenderun, Hazar Denizi, Gence, K r, Aras Nehri, Karabağ, Zengezur, Nahçıvan,  ran Azerbaycan’ı, Astara, Erdebil, Tebriz, Urmiya, Hoy ve Selmas Vilayetlerini içermekteydi. Mirza Bala Memmedzade, *Ermeniler ve  ran*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bak . 1993, s. 28-29.

¹⁹⁴ Ermeni siyasi örgütlerinin tarihi 150 sene öncesine kadar uzanmaktadır. Edirne Antlaşmasıyla (Eylül 1829) sonuçlanan Osmanlı-Rus Savaşı Ruslara Karadeniz’in doğu kıyısını kazandırdı. Sınırını güneybatıya doğru ilerleten Rusya, Transkafkasya’da sağlam bir hakimiyet kurmuştu. Türkmençay Antlaşmasının (şubat 1828) ardından 1. Nikolay, Rus istilasından sonra  ran ve Osmanlı topraklarından g   enlerle sayısı hızla artan Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları Erivan ve Nahçıvan Hanlıklarının topraklarını içeren bir Ermeni Devletini kurduğunu ilan etti. Bu devlet Taşnaksütyun ideolojisine hizmet etmekteydi. Ermeni ırkçıları Rusya’da bu yönde “Büyük Ermenistan” kurulması için somut adımlar bekliyordu. Özellikle de Doğu Anadolu’da ve Kuzey Azerbaycan (Karabağ-Nahçıvan) topraklarında Ermeni Devleti kurmak istiyorlardı. Mirza Bala Memmedzade, *a. g.e.*, s. 29; İlyas Kamalov, “Ermeni Olayları Hakkında Rus Yarbay Lyahov’un Raporu”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi, ASAM-EREN Yay*, c. 1, Ankara. 2007, s. 421, 424.

¹⁹⁵ İsmet Bozdağ, *Tarihin Vicdanını Sızlatan Soykırım Efsanesi ( ankaya  zel Arşiv Belgelerinde Atatürk Soykırım İddialarını Reddediyor)*, İstanbul. 2006, s. 12, 15-16.

¹⁹⁶ 10 Aralık 1914, Babı Ali Hariciye Nezareti Umur-ı Siyasiye Müdüriyet Umumiyesi. Mühimme Kaleminde gösterilmiştir. Bu telgraf Hariciye Namına Umar-i Siyasi Müdür-i Umumisi Ahmet Reşit Bey tarafından 1333 (1914) senesinde gönderilmiştir. *Aded: 58464/1839; Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin*

Ermenilerin iskan politikası çerçevesinde Rusya, Ermenilerin Azerbaycan'a göç etmelerini sağlamak için Erivan ve Nahçıvan'da göç komiteleri oluşturmuş ve göç edenlere özel imtiyazlar vermiştir. Bu bağlamda Ermeniler özellikle Kuzey Azerbaycan'da, Nahçıvan, İrevan ve Karabağ'da iskan edilmişler. Ve bu suretle Azerbaycan topraklarının demografik yapısı Ermeniler lehine değişmeye başlamıştır.

I. 5. KAFKASLARDA ERMENİ DEVLETİNİN ORTAYA ÇIKARILMASI

Orta çağlarda kendi devletçiklerini tümüyle yitirerek tüm dünyaya yayılan Ermeniler, o zamandan başlayarak 1500 yıla yakın devirde zaman-zaman kendi devletçiklerini onarmak için çaba göstermişlerdir. Ama bu çabalarında hiçbir zaman muvaffak olamamışlardır. XVIII. asırda Kafkasya'yı ele geçirmek için geniş çaplı savaş faaliyetine başlayan Çar Rusya'sı, XIX asırda kendi amacına ulaşmıştır. Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları bunun neticesi olmuştur. Hiç kuşku yok ki Çarizmin esas amaçlarından birisi de Hristiyanlaştırma politikası olmuştur¹⁹⁷. Ermenilerin Kafkaslara yerleştirilmesi, çoğalması ve güçlenmesinin esas sebebi Rus Çarizminin bu arazide yürüttüğü Hristiyanlaştırma siyasetinin sonucu idi. Eğer bölge tümüyle Rusların istediği gibi Hristiyanlaşsaydı, o dönem ve günümüzde bile olaylar farklı yönde cereyan ediyor olacaktı. Nitekim Ermenilerin ileride bölgede yapacakları Türk-Müslüman soykırımını bunun ayrı bir göstergesidir.

Sevk ve İskan 1878-1920), *Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı*, Yayın No: 91, Ankara. 2007, s. 94.

¹⁹⁷ Rusların Kafkasları işgaline kadar tarihin hiçbir döneminde Ermenileri buralarda toprakları ve devletleri olmamıştır. Ermeni kaynaklarına göre, "Güney Kafkasya'nın en eski milletlerinden biri Ermeniler ve Büyük Ermenistan toprakları, Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar uzanır." Bu akıl dışı ve bilimsellikten uzak görüşün iki amacı vardır. 1-) *Ermenilerin kendilerine olan güveni sağlamak ve artırmak.* 2-) *Tecavüzkar tavırlarına bilimsel kılıf giydirmek.* Ermeni kilisesinin olaylar ile irtibatı o kadar çok sarıh olarak kaynaklar intikal etmiştir ki, fikir yürütmeye bile gerek kalmamaktadır. Ermeni kilisesinin mevcudiyetini koruyabilmesi için bir kuvvete, bir devlete ihtiyacı vardı. Böylece Ermeni Devleti fikrini doğrudan Ermeni Milleti değil, Ermeni Kilisesidir. Ermeni Boyacıyan ve Pastırmacıyan da (Armen Garo" ismiyle bilinen Osmanlı Mebusu Karakin Pastırmacıyan , Ermeni komiteleri ve reislerinden "Tro Heço" taraflarından teşkil olunan çeteye dahil olmuş ve sözü geçen reisler ile birleşerek Rusya tarafından silahlandırılmış ve Ermeni gönüllülerinin başında olarak Osmanlıya tecavüz eylemiştir. Pastırmacıyan daha sonra Kafkasya sınırları ve Kuzey Azerbaycan'da faaliyette bulunmuştur.) 'Ermeni Kilisesi ve Ermeni Milletinin iç-içe olduğunu, biri olmadan diğeri düşünmek mümkün olmadığını doğrulamaktadır Öte yandan Ermeni yazarlar bile her zaman Türkler ve Ermeniler arasında ulusal hırsları körüklemekteydiler. Şiir ve hikayelerinde sivil halkı silahlanmaya ve komşuları olan Müslüman Türk-Kürtlere karşı mücadeleye çağırırmaktaydılar. Ermeniler bu talihsiz bölgeye diğer halkların çıkarlarının korunmasını reddeden ve tamamen ırkçı bir programla su yüzüne çıktılar. Esat Uras, *a.g.e.*, s. 606-607.

Gürcülerin kırmızı kitap yazarları, Denikinci-Taşnakçı “Narodya Pravda” gazetesinde “En az toprağa, en az nüfuza, en az maddi kaynağa ve en istikrarsız uluslar arası konuma sahip olan Ermenistan” hakkında övgüleri alıntı yaparak, Ermenistan’ın ilk siyasi adımlarıyla, Gürcistan Sosyalistlerinin ve Azerbaycan Müsavatçılarının davranış tarzı arasındaki bu farklar nasıl açıklanabilir? diye soruyorlar ve hemen kendileri cevabını veriyorlar: ‘Demokratik olmasıyla’¹⁹⁸.

Osmanlı Devletinin son bulması, Birinci Cihan Harbinin başlaması, Çarlık Rusya’sının dağılması ve en son Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin (SSCB) kurulması Ermenilerin baştan beri isteklerinin birer-birer gerçekleşmesine sebep oldu. Ermeni Keşişi T. Geğemyants “Ermeni Harekatı Tarihi” kitabında, Ermeni kurtuluş hareketi tarihinin Gregoryan Kilisesi Başkanlığında Ermenilerin tek merkezden yönetildikleri zamandan başladığını yazmakta idi. Bu uğurda yayılmacı devletler olarak bilinen, ABD, Fransa, İngiltere, İtalya ve Rusya çok aktif rol üstlenmiştir.

1826 senesinde yeniçeriliğin ortadan kaldırılmasıyla Osmanlı Devleti askeri ve içteki buhran sebebiyle güçten düşmüştür. Bunu fırsat bilen Batılı ülkeler Rusya’nın da iştiraki ile önce Yunanistan’ın istiklalini sağlamış, ardından İran’dan sonra Osmanlı’ya da galip gelen Rusya, bu sefer İran’ın desteğini alarak Kafkaslarda tampon bölge olarak Ermenistan’ı kurmuşlardır. Daha sonra Ermenistan denen eski Türk Yurdunu Osmanlı ve Azerbaycan’a karşı adeta bir yargılama üssü ve bir nifak merkezi olarak kullanmaya başlamışlardır. Tampon bölge olarak kurulan ve merkezi Erivan olan Ermenistan’da demografik yönden oldukça enteresan bir yapı ortaya koyuyordu. Başbakanlık Osmanlı arşivlerinde ve Revan Bölgesinin demografik, sosyo-ekonomik yapısı hakkında son derece geniş bilgiler veren sekiz adet Revan tapu defterleri bölgenin tamamen Azerbaycan toprağı olduğunu ortaya koymaktadır¹⁹⁹.

Ermeni kavminin, Türk milletini nesilden nesle geçen bir kin, nefret ve intikam duygusu ile peşinen mahkum edip, kanına ve canına kastediş sebebinin, Rus, İngiliz ve Fransız menfaatlerinin hazırladığı bir siyasi komploya kurban oluş ve körü körüne aldaniş olduğunu söylemek hiç de yanlış olmayacaktır.

¹⁹⁸ Karibi, *Ermeni İddialarına Yanıt, Gürcü Devletinin Kırmızı Kitabı*, Kaynak Yay, İstanbul. 2007, s. 85; *RFTDA, Fon. 544, Liste. 13, Dosya. 20, s. 46.*

¹⁹⁹ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, TTK Yay, Ankara. 1996, s. 26-27; Geniş Bilgi İçin Bknz: Ziya Bünyadov, *Revan Eyaletinin Tahrir Defteri*, Bakü, Trsz.

II. BÖLÜM

RUS İHTİLÂLİ SIRASINDA AZERİLER VE ERMENİLER (1905)

II. 1. ERMENİ ÖRGÜTLERİ VE ÇATIŞMALARI BAŞLATAN GELİŞMELER

II. 1. 1. Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Siyasi Faaliyetleri

1880 yılında yapılan bir toplantıyla Ermeni ulusalcıları karşlarına iki hedef koymuşlardı: Birincisi, Ermeni milli meselesini Avrupa'ya ve dünyaya taşımak ve bunun için gereken kamuoyunun oluşması için her türlü basın-yayın faaliyetinden ve propaganda araçlarından yararlanmak; ikincisi ise en az on yıl içinde Ermenileri örgütlendirerek yapılacak olan ayaklanmalarla Avrupa'nın ilgisini bölgeye çekerek “Büyük Ermenistan” projesini hayata geçirmektir. Bu amaçla Anadolu'da ve Kafkaslarda geniş çaplı faaliyetlere giriştiler.

Bu dönemde gerek Rusya, gerek Avrupa, Ermenilerin hedeflediği bağımsız bir Ermenistan devletinin varlığını birbirleri açısından tehlikeli görmekteydiler. Rusya ortaya çıkacak bu devletin Avrupa'nın kontrolüne geçeceğinden, Avrupa'da Rusya'ya boyun eğeceğinden endişe etmekteydi. Avrupa devletleri de kendi aralarında bu konuda ortak bir fikirde değillerdi. Böylece, “Büyük Ermenistan” için taraflar arasında bir mücadele dönemi başlamıştır.

Ermeniler bir taraftan ayaklanmaları daha geniş bir alana yaymağa çalışırken diğer taraftan diplomatik girişimlerini sürdürmüşlerdir. Bu politikanın benimsenmesinde İstanbul Patrikhanesi Lideri Movses Hrimyan'ın büyük rolü olmuştur. Patrik 1894 yılında Rusya çarı II. Nikolay'ın taç giyme merasimine bizzat katılarak, yeni çarın kutlamasında oldukça diplomatik bir üslupla soruna dikkat çekmiştir. Patrik, konuşmasında Rusya'daki Ermenilerin özgür ve sadık tebaalar olduklarını vurgulayarak, Ermenilere yeni hakların verilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Yeni Çar konuya ilgisiz kalmamış ve Sazanov'u konuya ilişkin araştırma yapmakla görevlendirmiştir. Sazanov, o dönemlerde Rusya Dış İşleri Bakanıydı. Kısa sürede Sazanov bir rapor hazırlayarak Çar'a sunmuştu. Raporda şöyle deniliyordu: “Malum topluluk (Anadolu Ermenileri) göç ettirmekte amaç gelecekte kendi devletlerinin

(Ermenistan) varlığını garantiye almaktır, çünkü Ermeniler nerelerde yaşıyorlarsa yaşasınlar isyan çıkartmak düşüncesinden hiçbir zaman vazgeçmiyorlar. Bu amaçla yerel hükümet (Türkiye) onların çoğunu göç ettirmeyi, güvenilir kısımlarının ise kendi yurtlarında tutmayı tercih etmektedir”²⁰⁰.

Öte yandan Avrupa basınında Ermenilerle ilgili yayınlarda, konuya ilişkin farklı görüşleri yansıtan yazılar yayınlanmaktaydı. Örneğin; Fransız La Petit Republik gazetesinde Jan Jores adlı bir gazeteci, “Ermeni sorunu Rusya’nın tahriklerinin bir ürünü” olduğunu yazarken, Alman basınında “Ermeni sorunuyla uğraşılması gerektiği” görüşü hakimdir²⁰¹. Bununla birlikte Avrupalılar Ermeni meselesini kendi lehlerine kullanabilmek için faaliyetlerini sürdürmüşler, kendi ülkelerinde Ermeniler için yapılan yardım toplanmasına destek vermişlerdir. 1896 yılında Almanya’da Ermenilere yardım amacıyla 565 bin mark toplanarak, silah alınmış ve Türkiye ile Kafkasya’daki ermeni komitecilerine gönderilmiştir²⁰².

Diğer taraftan 1880 yılından sonra Ermenilerin ABD’de etkin olmaya başladıkları görülmektedir. Özellikle Anadolu’dan ABD’ye çok sayıda Ermeni göç etmiştir. Ermeniler özellikle New-York, Boston, Yeni İngiltere bölgelerinde mekanlar oluşturmuşlardı. Gelenler arasında varlıkların sayısı çoğunlukta idi. Bunlar kısa sürede kendi iş yerlerini ve ticari ilişkilerinden dolayı siyasi etkilerini oluşturdular. Lobi örgütlenmelerinin temelini atan bu girişimleri Ermenilerin bir çatı altında toplamasını sağlamıştır. Her geçen gün artan nüfusları 3 Aralık 1894 yılında Amerikan yönetiminin “Ermeni Sorunu” üzerinde bir kararname çıkarmasıyla kanıtlanmıştır. Kararname senatonun önüne gelmişse de kabul edilmemiş ve geri çevrilmiştir. Senato buna gerekçe olarak konuya ilişkin Hayk gazetesi ve İstanbul’daki Amerikan sefirin iki telgrafi dışında yeterli bilginin olmamasını göstermişti²⁰³.

Anadolu’daki olayların yanısıra Ermeniler faaliyet alanlarını Kafkaslara da yaydılar. Gerçekten de burada kendilerini ilgilendiren bir sorun belirmişti. Anadolu’dan farklı olarak, Kafkaslar ve Kuzey Azerbaycan’da farklı etnik unsurların bulunması

²⁰⁰ E. Uras, *a. g. e.*, s. 22, 42.

²⁰¹ M. Çamçyan, *Armenya Tarihi*, (Ermenice), Venetsiya. 1784-1786, c. I-III; Haşımzade, *a. g. m.*, s. 6-7.

²⁰² Geniş Bilgi İçin Bknz: G. Halatyants (1896), *Armianskiye Arşakıdı v “İstoriı Armenii” Moiseya Horenskogo*, Moscow, Ç. I-II; Haşımzade, *a. g. m.*, s. 6-7.

²⁰³ Mehmet Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, Nesil Yayıncılık, İstanbul. 1993, s. 17; Haşımzade, *a. g. m.*, s. 7; Bknz: Sedat İşçi, *Amerika’ya Göç Eden Ermeniler*, İst. Trsz.

Ermenilerin faaliyetleri için bir sorun teşkil etmekteydi. Bakü'nün petrol şehri konumuna yükselmesi bölgeye çok sayıda etnik unsurun akın etmesine yol açmıştır. Bakü nüfusunun en varlıklı kesimini Ermeniler oluşturmaktaydı. T. Swiğtochowski'nin de belirttiği gibi "Rusya'nın koruyucu kanatları altında, Müslümanlardan çok daha hızlı adımlarla modernleşme sürecine giren Ermeniler sonuç olarak Azerbaycan ekonomisinin gelişmesinde de daha kazançlı çıktılar. 1872 Petrol imtiyazları ihalesinde Tatarların yüzde beşlik başarılı teklifine karşı, Ermenilerin aldıkları pay bunun on misli oldu. 167 Petrol firmasından, çoğu küçük 49 tanesi Azerilerin iken, zengin Ermeni aileleri olan *Mirzoevler*, *Mailovlar*, *Liazonovlar*, *Aramyanlar*, *Tavetosyanlar* ve *Mantaşyanlar* 55 orta ve büyük çaplı işletmenin sahibiydiler"²⁰⁴.

Bakü şehrinde ekonomik olarak büyük bir güce sahip olan Ermeni burjuvazisi ciddi bir güç olarak belirmişti. Bu ekonomik güç bölgeye çok sayıda Ermeni nüfusunu da çekmekteydi. Ermeni kapitalistleri olarak gösterilen Mantaşev, Liazanov, Mirzoev elindeki müesseselerde tamamıyla Ermeni işçilerini çalıştırmaktaydılar. 1875 yılı rakamlarına göre sadece 15 bin kişinin yaşadığı küçük bir şehir olan Bakü 1913 yılında 214 bin şehir merkezinde, 119 bin sanayi bölgesinde yaşayan kalabalık bir şehre dönüşmüştür. Ancak bu hızlı büyüme nüfus dengesini de tümünden bozmuştur. Buna göre, şehirdeki daimi nüfusun 95 bin Azeri, 90 bin Rus ve 63 bin Ermeni idi. Bakü'deki Ermeni topluluk için yaptığı bir tanımlamada G. R. Suny "Müslüman Azeriler için bağlılık birincil olarak dinken, Ermeniler için ulustu, sınıf değil" demektedir. Bakü'deki ve Kafkasya'daki diğer Ermeni topluluklar erken denilecek bir tarihte ulus bilincini yakalamışlardır. Bunda Ermenilikle özdeşleşmiş Grigoryan Hristiyanlık anlayışının da etkisi büyük olmuştur. Üstelik, Ermeniler kendi dillerinde konuşmakta ve bunu çalıştıkları ortamlarda da rahatlıkla sürdürmekteydiler. Suny yorumuna şöyle devam etmektedir: "Ermeni kitleleri yabancı komşularıyla toplumsal ve siyasal örgütlenmelere girmediler. Ermeniler arasında kitle desteği uman bir siyasi parti, siyasi programını onların belirginleşmiş ulusal beklentileriyle birleştirmek zorundaydı"²⁰⁵. Kafkasya bölgesinde en vasıfsız olarak gösterilen topluluk Azerilerdi. Gerçekten de

²⁰⁴ Tadeusz Swiğtochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, İstanbul. 1988, s. 40-41.

²⁰⁵ A. Mansurov, *Tarihin Ak Lekeleri ve Yenidenkurma*, Bakü. 1991, s. 93, 99; Aygün Attar Haşımzade, *a. g. m.*, s. 6.

koloni düzeninde yaşıyorlardı ve üzerlerinde hafiflemesi imkansız bir Rus baskısı mevcuttu. Toplumun büyük bir kitlesi cahildi ve dini duyguları milli kimlik olarak tanımlamaktaydı. Üstelik bölgenin en büyük işsizler ordusu onlardan oluşmaktaydı. İşsiz oldukları gibi, işveren kesimleri de yok denecek kadar azdı. Azeriler oldukça zor şartlar altında aydınlanma sürecini başlatmışlardır. Buna karşılık, Ermeniler tek bir ulus bilinci ile kenetlenmişlerdir. Ermeniler arasında kendi iş yerini kuran serbest işçilerin oranı % 4.83 iken ve oran hızla artarken, Azeriler arasında bu oran % 0.7'i zor buluyordu. Yine şehirleşme nüfusu en yüksek oranla, yani % 39'la Ermenilerin elindeydi. Bu karşılaştırmalarda Ermeni nüfusunun etnik olarak gelişme gösteren bir kimlik ortaya koyduğunu görmekteyiz. Nitekim, siyasallaşma süreci bu etkin kimlik oluşumundan sonra filizlenmeye başlamıştır.

Azeriler ile Ermeni toplumunun arasındaki farka paralel olarak siyasal örgütlenme dereceleri de farklıydı. Azerilerin aksine, Ermeniler Taşnaksütyun'un öncülüğünü yaptığı dinamik bir milliyetçilik hareketi ürettiler. Partinin amacı Doğu Anadolu'daki Osmanlı vilayetlerini içine alan bağımsız bir Ermeni devleti kurmaktı. Rusya'yı değil, Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğu'nu düşman olarak görüyordu²⁰⁶.

Ermenilerin Türkiye'yi hedef almasında, bir takım çarlık uygulaması sonucunda Rusya'yı dışlar gözükmekle, Ermeni-Azeri çatışmasıyla oyalanmalarında Rusya'nın siyasal akli taktir edilmelidir. 1896 yılında Azerbaycan genelinde sivil görevlerin % 50 ile % 90 oranında bir üstünlük elde eden Ermeniler, bundan kendi çıkarları doğrultusunda oldukça rahat yararlanmaktaydılar. Bu durum karşısında itilmiş muamelesi gören Azerilerin tepkisi artınca bölgenin genel valisi Golitsın, Azerileri kazanmak adına Ermeniler verilen memuriyetlerin sayısını azaltarak yerlerine Azerileri aldı. Bu durum iki topluluk arasında çatışmanın ilk belirtisiydi. 1903 yılında Grigoryan kilisesine ait toprakların devletleştirilmesi politikası, öteden beri Anadolu'da silah deneyimini kazanmış Ermeni grupların faaliyetlerini Kafkasya bölgesine kaydırmalarına neden oldu. Böylece, Taşnaksütyun ve Hınçak ile diğer gruplar "Denizden denize Büyük Ermenistan" savaşında ikinci cepheyi, yani Azerbaycan cephesini de açtılar²⁰⁷.

²⁰⁶ Tadeusz Swietochowski, *a. g. e.*, s. 41; Aygün Attar Haşimzade, *a. g. m.*, s. 6, 8.

²⁰⁷ Y. Aslan, "Rus İstilasından Sovyet Ermenistan'ına Erivan Vilayeti'nin Demografik Yapısı (1827-1922)", *Yeni Türkiye Dergisi*, Mart-Nisan 2001, Yıl 7, Sayı. 38, Ankara, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, s. 1028-1029; Ekber N. Necef, "Kafkasya'ya Rus Göçleri", *Rey Dergisi*, Ocak-Şubat-Mart, 2000, No: 3.

Golitsin'in uygulamaları üzerine Ermeniler, Ekim 1903 yılında kendisine bir suikast girişimi düzenlemekle karşılık verdiler. Yaralanarak suikastı atlatan genel Vali, Petersburg'a giderek yerini Prens V. I. Nakaşidze'ye bıraktı. Nakaşidze, bazı Müslüman gruplara silah verilmesini sağladı. Uygulamalar aşağıda sözünü edeceğimiz gibi taraflar arasında silahlı çatışmalara varacak bir dizi olayların gelişmesine neden oldu.

Ermenilerin bu yönde esas gayesi “Türksüz Ermenistan” yaratmaktır. “Büyük Ermenistan” projesine, *Bütün İrevan Guberniyası, Tiflis Guberniyasının Ahalkalek Kazasının İki Bölümü, Gence Guberniyasının Kazak Kazasının Güney Bölümü, Cavanşir Kazasının Güney Batısı, Şuşa Kazasının Kuzeyi, Zengezur Kalesi, Kars-Ardahan Yöresi, Cebail Kazasının Veng, Habrad, Erdilli ve Aragil Köyleri* dahil edilmiştir.

Bu bölgelerde Ermeni Devletinin kurulmasının bir çok amacı vardı. Bunlardan en esası da Azerbaycan'ı Türkiye'den ayırmak ve yukarıda zikrettiğimiz gibi “Türksüz Ermenistan” yaratmaktır. Bu konuda Kurtuluş Savaşı Dönemi Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey şöyle diyordu: “Bölgede çok büyük oyunlar oynanmaktadır. Endişemiz şu ki, İngilizler ile Bolşevikler Azerbaycan Türk alemi ile bizim aramıza bir Ermenistan kurmak istiyorlar. Tüm dünyanın itiraf ettiği bir karar var; o da bizimle Azerbaycan ve Azerbaycan ile Türk Dünyası arasında bir Ermenistan meydana getirme istekleridir”²⁰⁸.

II. 1. 2. Ermeni Örgütlerinin Faaliyetlerini Anadolu'dan Kafkaslara Kaydırması

Yukarıda sözünü ettiğimiz Bakü, Şuşa, İrevan (Erivan), Kuba, Nahçıvan, Şamahı ve Elizavetpol (Gence) Guberniyalarında (Valilik) vuku bulan kanlı çatışmalardan sonra çözüm girişimlerinde bulunuldu. Tiflis'te toplanan (1905) Ermeni-Müslüman temsilcileri bu olayların çözümü için yollar aramaktaydılar. Bu toplantı o an için pek de olumlu sonuçlar doğurmasa da, gelecekte oluşacak her iki taraf arasındaki barış programını ortaya koymuştur. Toplantıda Azeri temsilci şöyle demiştir: “Tüm mesele geçmiş i unutup gelecekte her iki halkın barış ve refah içinde yaşaması için tedbirler almaktır. Aksi halde her iki taraf da birbirini suçlar durur.” Buna karşılık Ermeni

²⁰⁸ Adalet İbadov, “Ermeni Meselesi ve Azerbaycan'da Ermeni Sorunu”, *Ermeni Araştırmaları, ASAM-EREN* Yay, C. 2, Ankara. 2007, s. 1099-1100.

temsilci Xatisov şöyle der: “Tüm bu olup bitenleri aydınlaştırmadan, çatışmaları oluşturan nedenleri araştırmadan barış elde etmek mümkün değil.” Toplantıda Müslüman taraf Taşnaksütyun hakkında, Ermeni taraf ise Panislamizm hakkında gergin konuşmalar yaptılar. Merkezi Rus organları da Ermenileri toplantıda suçlamış oldular. Müslüman taraf da, Taşnaksütyun’un Rusya ve Batı’dan beslendiğinin altını çizdiler²⁰⁹.

Döneme ait İngiliz ve Rus diplomatik temsilciliklerinin raporları, "Ermeni ihtilalcilerin hedefinin karışıklıklar çıkararak Osmanlıların karşılık vermesini ve böylece yabancı ülkelerin duruma müdahalesini sağlamak" olduğunu kaydetmektedir. Öte yandan sömürgeci devletlerin diplomatik temsilcilikleri Anadolu'ya dağılmış Hristiyan misyonerler ile birlikte Ermeni propagandasının Batı kamuoyuna iletilmesinde ve benimsetilmesinde büyük rol oynamışlardır. Bu dönemde Ermeniler; Ruslar hesabına casusluk yapmış, seferberlik gereği yapılan askere alma çağrısına uymaksızın askerden kaçmış, askere gelip silah altına alınanlar ise silahları ile birlikte Rus ordusu saflarına geçerek, "vatana ihanet" suçunu topluca işlemişlerdir. Daha seferberliğin başlangıcında, Türk birliklerine karşı saldırıya geçen Ermeni çeteleri, büyük katliamlara girişmiş, Türk köylerine baskınlar düzenlemek suretiyle sivil halka büyük zararlar vermişlerdir. Komitelerin bu isyanları Anadolu ile yetinmeyip bir müddet sonra Kafkaslara ve Kuzey Azerbaycan topraklarına da sıçramıştır²¹⁰.

Kafkasya’da hakimiyeti kuran Rusya, Anadolu’daki Ermenilerin de Ermenistan’a göç etmelerini kısmen sağlamış daha sonra Ermeniler ile ilgili ister Rusya’da isterse de Batıda (ABD, Fransa vb.) Azerileri hedef alan ihtilalci terör komitelerini kurmuştur. Ermenilerin bir kısmı Rus ordusuna asker olarak yazılmış, diğer kısmı da bulundukları yerde Müslüman halka zulüm etmişlerdir²¹¹.

²⁰⁹ S.N. Glinka, *Ermenilerin Azerbaycan’a Köçürülmesi*, Azerbaycan Neşriyatı, Bakü. 1995, s. 91, 94.

²¹⁰ Müttefik devletler nezdinde Ermeni Sefir Bogos Nubar Paşa şöyle diyordu: “Ermeniler savaşın ilk saatinden itibaren müttefik ordularına yazıldılar. Bu Ermenistan ve Kafkasya’da da aynı olmuştur. Durum Filistin ve Mezopotamya’da da aynıdır. Ve Rus ordusundaki gönüllülerin sayısı 150 bin kadardır. Şimdi meselenin en önemli kısmına giriyoruz. Türklere Rusların savaşı başlayacağı doğu bölgesine bir göz atalım. Bu havalide Türklerin savunması çok kısıtlı, askeri çalışmalar ve yollar bozuk. Rusya İstanbul’daki Büyükelçisi Zinovieffin Babıali ile 1897 senesinde yaptığı bir antlaşmaya göre kendisi dışında hiçbir yabancı gücün demiryolu kurma yetkisi olmayan bir bölge yarattı. Türklerin bu işe girmeleri mümkündür. Bu da Rusya ile sınırda olan ülkemize olan çabuk bağlantıyı yıllardır engellemektedir. Buna karşılık. Kafkasya harika bir hareket üssüne dönüşmüştür.” *Times Dergisi*, (ajans haberine esasen) 27 Ocak 1919; Bknz: Ayhan Yalçın, *Türk-Ermeni Meselesinin İç Yüzü*, İstanbul. 1975.

²¹¹ Kemal Beydilli, *a. g. m.*, s. 387; Bknz: Enver Konukçu, *Ermenilerin Yeşil Yayladaki Türk Soykırımı (11-12 Mart 1918)*, Ankara. 1990.

II. 1. 3. Hınçak Örgütü

Ermeni eylemcileri dünyanın her yerinde ve özellikle de Avrupa başkentlerinde örgütler kurdular. Ve bu örgütler Osmanlı ve Kafkasya topraklarında da şubeler açtılar. ‘Hınçak’ ve ‘Taşnak’ bu örgütlerin öncüsü olmuştur. Faaliyet sahalarını daha çok Doğu Anadolu ve Kuzey Azerbaycan’ı seçen ilke Ermeni komitesi ‘Hınçak’ (Cenevre) olmuştur. ‘Hınçak’, ‘Hintchak-İngilizce’de Bell yani Türkçe’deki ‘Çan Sesi’ anlamına geliyor. Hınçak, Kafkasyalı Ermenilerden Avedis Vardaoviç Nazarbekyan ve sonradan evlendiği Maro isimli kadın ve Kafkasyalı Ermeni talebeler olan arkadaşları tarafından 1887 yılında İsviçre’de kurulmuştur. Hınçak Örgütü, aynı zamanda 30 yıldır Ermeni meselesi için mücadele eden Paris Merkez Komitesiyle beraber harp neticesinde söz sahibi olmak ve kendilerine vaat edilen “Bağımsız Ermenistan”ın kurulması için bütün Ermenileri İtilaf Devletleri yanında savaşmaya davet etmiştir. Paris’te 900 kadar Ermeni gönüllüsünün savaşa katılması için yapılan törende, Fransız halkının kendilerini heyecanla alkışladığını, yapılan konuşmada, “Ermeniler bilsin ki, savaş sonunda kararlaştırılan ‘Bağımsız Ermenistan’ mutlaka kurulacaktır. İfadesini kullanmıştır”²¹². Komünist Hınçak ve Ramgavar Ermeni Örgütleri, Batılı Devletlerin parası ile kurulan yayın organlarında bile Ermenileri isyana teşvik eden aşağıdaki beyannameleri neşretmişlerdir:

- 1-) Ermenilerin haklı olduğunu dünyaya duyurmak**
- 2-) Bu haklılığın devamlı şekilde desteklenmesini sağlamak**
- 3-) Ermeni Birliğini sağlayacak faaliyetleri devam ettirmek**
- 4-) Ermeni Meselesini canlı tutmak için uluslararası kuruluşları harekete geçirmek**
- 5-) Türklerin en büyük düşmanları olduğunu her yerde söylemek**
- 6-) Türk Milletinin birlik ve beraberliğini bozacak faaliyetleri canlı tutmak ve desteklemek**

Ermeni asıllı araştırmacı Louise Nalbantyan, Hınçak Komitesinin Programının tahrik ve terörizme yönelik olduğunu ve bununla halkın duygularının düşmanlarına karşı tahrik edilmesinin ve düşmanların yapacakları misillemeden de faydalar

²¹² BOA, HR.SYS, 2879/48/7.

sağlanmasının amaçlandığını belirtmektedir. Ermeni araştırmacı, kışkırtma ve teröre halkın mücadele azmini yükseltmek için ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir²¹³. Tüm bu kin ve nefret duyguları ‘Hınçak Komitesinin Marşına’²¹⁴ ve çıkardıkları Anayasalarında ‘Savaşa Davet Maddelerine’²¹⁵ de yansımıştır. Ermeni isyancılar tarafından Müslüman halk en akla gelmeyecek şekilde tahrik edilmesi sağlanmıştır. Oluşacak tahriklerle Ermeniler kendilerini koruma anlamında karşılık vereceklerdir. Ve bütün bunlar da Ermenilere ‘Barbar Türkler zavallı, masum Hristiyan Ermenileri kesiyorlar’ diye bağırma fırsatı verecekti.

Hınçak partisinin geniş bir Ermeni aydınlanması-ulusalcı kadrosu bulunmaktaydı. Hınçaklar, sosyalist kimlikleriyle ortaya çıkmış ve 1887 yılında Tiflis’te Ermeni sosyal Demokratlar Birliği-Hınçak adıyla bir örgüt kurmuşlardır. Ancak, parti birkaç ay yaşayabilmiş ardından Ermeni Sosyal Demokrat İşçileri Örgütü-Hınçak adıyla yeniden örgütlenmiştir. Hınçak örgütü, benimsediği programından dolayı ilk başlarda büyük bocalama geçirmiştir. 1896 yılında parti içi hizipçilik iyice su yüzüne çıkmış ve parti bir çok alt kanatlara ayrılmıştır. Bunlar arasında önemli bir grup Kafkasya’daki olaylara karışarak partinin Anadolu ile Azerbaycan arasında geniş bir faaliyet ağı

²¹³ Salahi R Sonyel, *Türk-Ermeni Çıkmazı*, Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Yay No: 10, Londra. 2007, s. 49.

²¹⁴ Sen uzak ellerde garip oturduğun halde,

Vatanın felaketine yakından vakıfsın.

Yeni emellerin alevi ve cesur vaizi,

İhtilalin tanınan Hınçağı, Çan

Senin saçtığın, ektiğin muazzam mefkure,

Güzel meyveleri çabuk yetişsin,

Erzurum’da, İstanbul’da asa şimşegi,

İlk hareketin, çanını çabuk çal.

Ermeniler her tarafta ayaklansın.

Esaret zinciri kırılın, yeni güneş doğsun

Hürüz, Hınçak Komiteci çınla.

Cemal Anadol, *Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi Ermeni Dosyası*, İstanbul. 2007, s. 104.

²¹⁵ Ermeniler silah başına, kılıç, tüfek omuza.

Türk Ermenistan’ında bize bir ses var.

Dağdan dağa dehşetli bir feryat geliyor,

Vatana koşunuz Ermeniler, Ermenistan’a koşunuz.

Ermenistan’da Ermeniler yine ayaklandılar.

Aslanlar gibi intikam diye bağırıyorlar.

Bütün ovalar kana boyandı.

Düşman korkusundan dehşetinden kaçıyor.

Ermenilere ganimetler bıraktı.

Bir ağızdan zafer diye bağırılım.

Düşman mağlup oldu, yaşasın Ermenistan.

C. Anadol, a.g. e., s. 104.

oluşturmasına neden olmuştur. 1904 yılında kurulan ikinci Hınçak diyebileceğimiz örgüt Ermeni Sosyal Demokrat İşçileri Örgütü, dönemin gereksinimlerinden dolayı bir tavır değişikliği geçirmiştir. Amaç, sol kitleleri de yanlarına almaktır. Hınçak Komitesi Başkanı Kafkasya Ermenilerinden M. Sabahgülyan, 1908 yılı ağustosunda İstanbul Beyoğlu Sarp Yervertyan Kilisesinde yaptığı konuşmada: “Hınçaklar’ın artık ihtilal çalışmalarına son vererek, tüm varlıklarıyla yurdun yükselmesi için çalışacaklarını açıklamıştır²¹⁶.”

İngiltere’nin Erzurum’daki konsoloslarından M. Graves (Yazan: New York Herald Gazetesi Muhabiri Sidney Whitman) Ermeni komiteleri hakkında mülahazalarını şöyle nakletmiştir: “Ermeni Komiteleri kurulup, Ermenileri isyana teşvik etmemiş olsalardı, ne çarpışmalar olur ne de bir tek Ermeni ölürdü. Eğer bu hareketlerden bir teki Rusya’da yapılsaydı bir tek Ermeni sağ bırakılmazdı”²¹⁷.

Özellikle Avrupa, Rusya, Anadolu, Kafkasya ve Kuzey Azerbaycan’da komiteler ve şubelerini kurarak, Hınçak Örgütünün öncülerini aşağıdaki isimler oluşturmuştur:

- 1-) *Akop Gazaryan* (1833-1891): Türkiye’nin Maliye Nazırlığına kadar yükselen bu şahıs aynı zamanda tüccar ve yazar olmuştur. Hınçak partisinin kurucularındandır.
- 2-) *Arpiar Arpiniryan* (1851-1908): Ünlü bir Ermeni yazarı, gazeteci ve edebiyat eleştirmeni olmuş, 1876 Kanun-i Esasi’nin ilanıyla Ermeni Ararat Cemiyetinin kurucusudur. Tiflis’te faaliyete başlayan Taşnakstyun yayın organı olan Mşak’ın yayıncısıydı. Daha sonra Hınçak partisine katılmış ve partinin en tanınmış simaları arasında yer almıştır.
- 3-) *Boyacıyan Ambarsumyan* (1860-1915) Hınçak partisinin önde gelen isimlerinden olmuş, Sasun ayaklanmasını başlatarak bölgede Türklerin öldürülmesinde aktif rol oynamıştır. 1884 yılında yakalanarak Tiflis’e sürgün edilmişse de 1906 yılında sürgünden kaçmayı başarmıştır. 1908 yılında ise Osmanlı Mebusan meclisine millet vekili olarak seçilmiştir. Millet vekili olduğu sırada Anadolu’daki Ermeni ayaklanmalarının hazırlayıcısı olmuştur.

²¹⁶ Salahi Sonyel, *İngiliz Belgelerine Göre Adana’da Vukubulan Türk-Ermeni Olayları (1908)*, Ankara. Temmuz-Aralık 1988, s. 5.

²¹⁷ Mehmet Hacaloğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul. 1976, s. 533; Aygün Attar Haşimzade, *a. g. m.*, s. 4.

4-) *Gevorg Arutyunoviç Garancyan* (1861-1936): Arkomed takma adıyla ün yapan bu şahıs Hınçak partisi kurucularındandır. Hınçak partisinin Erivan şubesi başkanı olan Arkomed, aynı zamanda S. Şaumyan'ın en yakın arkadaşlarındandır. Erivan Üniversitesi profesörlüğüne kadar yükselmiş, Mikoyan hakkında bazı bilgileri ortaya çıkardığı için 1936 yılında tutuklanarak kurşuna dizilmiştir.

5-) *Daniel Varujan Çpukaryan* (1884-1915): Döneminin en ünlü Ermeni şairi ve Hınçak partisi üyesi. Anadolu'daki Ermeni ayaklanmalarının mimarlarından olmuştur. Şiirleri, Ermeni gençlerinin dilinde bir istiklal şarkısına dönüşmüştür. Etkili üslubuyla büyük ilgi toplamaktaydı.

6-) *Arşak Gerasimoviç Zurabyan* (1873-1920): Hınçak'ın en genç kurucu üyelerinden olmuş, aynı zamanda sosyalist görüşleri savunmaktaydı. Bu amaçla da partinin bir alt kanadı olan *İşçi Sınıfının Özgürlüğü İçin Mücadele Birliği* örgütünün liderliğine getirilmiştir. Petersburg Sovyet Yönetim Kurulu üyeliği de yapan Zurabyan, o dönemde Sovyet yönetimine sunulan "Türkiye Ermenistan'ı Hakkında Deklarasyon"un müelliflerindendir.

7-) *Avedis Vardaoviç Nazarbekyan* (1866-1936): Levants adıyla ün kazanmıştır. Hınçak partisi yöneticilerinden ve kurucularından olmuştur. "Müslümanlara Karşı Soykırım" teorisini öne sürüştür. Bir ara yurtdışına kaçmışsa da 1934 yılında A. Mikoyan tarafından SSCB'ye davet edilmiştir.

8-) *Matevos Paramaz Sarkisyan* (1863-1915): Hınçak'ın önderlerinden ve "Ermeni Bağımsızlık Harekatının" liderlerinden olmuştur. Dönemin en aktif Ermeni liderlerinden biriydi. Neredeyse Anadolu'daki Ermeni köylerini karış karış gezmiş ve bulunduğu her ortamda isyanlara yol açmıştır. 1915 yılında tutuklanarak İstanbul'da darağacına asılmıştır.

9-) *Stepan Ter-Danilyelyan* (1861-1928): Salah Gulyan adıyla ün yapmış ve Hınçak'ın en tanınmış ideolog ve yöneticilerinden olmuştur. *Hınçak, Yeritasart Hayastan* (Genç Ermenistan) gazetelerinin redaktörlüğünü yapmış, 1908 yılında Osmanlı Parlamentosuna millet vekili olarak seçilmiştir. Anadolu'daki Müslümanların öldürülmesinden suçlu bulunmuş ve İstanbul'da idama mahkum edilmişse de bir yolunu bulup kaçmasını bilmiştir.

10-) Ruben Hanazat Hanazatyan (1862-1929): Nşan Karapetyan takma adıyla biliniyordu. Hınçak partisi kurucusu ve başkanı olmuştur. Kendisi bir tarihçi olan Karapetyan, ‘*Ermeni Tarihi*’ eserlerinin müellifidir. Eserlerindeki ana tema Büyük Ermenistan tarihini su yüzüne çıkarmaktır. Kitaplarında hakarete varırcasına kullandığı üslup, çalışmalarının birer ideolojik eser olarak kalmasına neden olmuştur. İleri sürdüğü tezlerin ve açıklamaların birçoğu uydurma bilgilere dayanmaktadır. Örneğin, eserinin bir yerinde Ermeni İmparatorluğundan söz etmektedir ki her halde bu bir hayal ürünü olsa gerek. Ancak çalışmaları ve tarihe dair açıklamaları kendisinden sonra büyük bir etki bırakmıştır.

11-) Gabriel Kafan Şmavon (1860-1930): Kafyans adıyla tanınıyordu. Hınçak’ın kurucusu ve Anadolu’daki Ermeni ayaklanmalarının mimarlarından. II. Enternasyonal üyesiydi. Büyük Ermenistan hayalinin iflası dolayısıyla söylediği bu sözler oldukça ilginçtir: “Ermeni Tarihi her okuduğumda bizi Çarlık Rusya’sının ve Ermeni Patrikhanesinin nasıl tahrik ettiğini görmekteyim.”

12-) Birinci Dünya Harbinde faaliyet gösteren Ermeni çetecilerinden: *Alakoylu Armanak, Garipcan Oğlu Markar, Kuyumcu Şamil, Terzi Markar Oğlu Serkis, Keşiş Kolos Oğlu Harpik, Bekçi Batur Oğlu Kirekin, Kopanslı Halo Oğlu Serkis, İsa Canyan Kalost, Hayrebet Hayatsan Oğlu, Hacık Kotsan.*

13-) M. Sabahgülyan (1908:) Kafkasya Ermenilerinden ve Hınçak Komitesi Başkanlarından²¹⁸.

II. 1. 4. Taşnaksütyun Örgütü

Osmanlı Devleti seferberlik ilan ettikten sonra Eçmiyadzin Katogigosu, Rusya’nın Kafkasya Umumi Valisi Vronzof-Daşkov’a yazılı mektup göndererek, Rusların Osmanlıdaki ıslahatın uygulaması için Ermenilere kayıtsız şartsız Rusya’nın isteklerine göre hareket edeceklerini bildirmiştir. Öte yandan Ermeni Taşnak ve Hınçak Örgütleri de yayınladıkları hıyanet belgeleriyle de asıl amaçlarını su yüzüne çıkarmış

²¹⁸ A. Mansurov, *Tarihin Ak Lekeleri ve Yenidenkurma*, Bakü. 1991, s. 92-93, 96; Vakıf Arzumanlı-Kamil Muhtarov, *1918 Kırğınları*, Bakü. 1995, s. 13.

oldular²¹⁹. Ermeniler tarafından 1878 yılında kurulan Kara Haç Cemiyetinin, 1881 yılında Erzurum’da kurulan Anavatan Müdafaaları Derneğinin, 1885’te Van’da kurulan İhtilalci Amerikan Partisinin, 1887’da Cenevre’de kurulan Hınçak Örgütünün ve 1890’da Tiflis’te kurulan Taşnaksütyun hangi sebeplerle kurulduğunu bilmekteyiz. Zira bu örgütler kuruluş beyannameleri ve yaptıkları eylemlerle bugünkü anlamda birer terör örgütü olduklarını göstermişlerdir. Fransız Komutanı Romiev, Savaş Başkanına her iki örgütle ilgili olarak Türklere karşı terörist muamelede bulunduklarını ve hepsinin de Türklere karşı korkunç intikam duygusu bulunduğunu rapor etmiştir²²⁰. Bu örgütlerden en kıdemlisi Taşnaksütyun olmuştur. Rusya’da Çarın ülkesinde radikalizmi yok etmek için uyguladığı baskılar sonucu dağılan Ermenistan’ı birleştirmek amacıyla Hınçak (Çan Sesi), Örgütünün memnun edemediği bazı Ermeniler, önce Troşak (Bayrak) adı altında, daha sonra Taşnaksütyun adı ile bir parti kurdular. Çıkardıkları “Troşak Gazetesinden” dolayı Taşnaklara, Troşak Partisi adı da verilmiştir. Marksist ve sosyal demokrat grupların bileşimi olan Taşnak Partisinin 1892 yılına kadar belli bir programı olmamıştır. Taşnaklar 1892 yılında Birinci Genel Kongrelerinde kabul ettikleri programlarını Rusların Narodnaya Volya (Halkın İradesi) teşkilatından aldılar. Partinin kurucuları arasında yer alan Kristafor Mikailyan da bu teşkilatta yetişmiş biri idi. Bu sebeple onların programları sınıf ve sosyalizm esaslarını ihtiva ediyordu. Böylece kendilerine sosyalist demokrat, sosyalci ihtilalci, milliyetçi ve adem-i merkeziyetçi vasıflarını veren Taşnaklar bir terör örgütü olarak ortaya çıkıyorlardı²²¹.

‘Taşnaksutyun’, (Dashnaksutiun-Hai Heghapokhakan) kelime anlamı itibariyle; ‘Ermeni İhtilal Cemiyetleri Birliği’ yani Federasyon olarak Ermeni Örgütleri tarihinde yerini almıştır. Kuruluş amacı, Tiflis’te bulunan merkezi Van’da²²² olan (Genç Ermenistan-Armenaganlar-Ermeni Cemiyetleri) Hınçak gibi diğer örgütlerle birleşmek ve Türklerle mücadele eden çetelere her türlü yardımda bulunmaktı. Kurulduktan sonra

²¹⁹ Geniş Bilgi İçin Bknz: *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar’da ve Anadolu’da Ermeni Mezalimi 1906-1918*, C. I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay, Ankara. 1995; Mehmet Hacaloğlu, *a. g. e.*, s. 533.

²²⁰ Yusuf Halaçoğlu, *Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları*, İstanbul. 2008, s. 25-26; Fransız Milli Arşivi, Gueree Mondial, 1914-1918/Turquie/Vol, Legion d’ Orgient-ı, Septembre 1915, Novembre 1916.

²²¹ Erdal İlter, “Taşnak Partisinin Ermeni İsyanlarındaki Rolü”, *21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış, Atatürk Araştırma Merkezi*, Ankara. 2000, s. 85.

²²² B. Gaibov, *Daşnaki, İz Materyalov Deportamenta Politsi*, Bakü. 1990, s. 14.

üç yıl içinde belirli bir nizamnamesi²²³ bulunan örgüt, ilk zamanlar çıkardığı ‘Troşak-Bayrak’ isimli gazetesi dolayısıyla, Troşak Komitesi adı ile de tanınmakta idi. Taşnaksutyun, Türkleri her yerde ve her türlü şartlar altında vurmayı, sözünden dönenleri, Ermeni hafiyelerini, hainleri öldürmeyi ve intikam almayı emrediyordu. Bunlardan Andranik denileni Anadolu ve Kuzey Azerbaycan’da gerçekleştirdiği katliamların çoğunu Rus Tuğgeneral üniforması ile idare etmiştir. Türk Milletine bu denli kin ve nefret duygularını ‘Taşnak Komitesinin Marşında’²²⁴ da görmek mümkün.

Taşnaksutyun Örgütü, Ermeni ticaret burjuvazisinin ekonomik arzularını yansıtmaktadır. Bunun için Türkiye Ermenistanı’na (Doğu Anadolu) ve Kafkasardı Ermenistanı (Kuzey Azerbaycan’ın bir bölümü, Dağlık Karabağ-Nahçıvan vb.) katmayı ve böylece birleşik Ermeni Devletini (“Büyük Ermenistan”) kurmayı tasarlıyordu. Taşnaklar faaliyetlerinde bunun için şu güçlerden destek almaya çabalamıştır:

1-) Avrupa Diplomasisi (Günümüzde Diaspora)

2-) Avrupa Devrimci ve Sosyalist Harekatı

3-) Rus Devrimci Harekatı

4-) Türk Muhalif ve Devrimci Harekatı²²⁵

Komite ilk toplantısını Tiflis’te yapmıştır. Kurucularından Krisdapor Mikailyan, Rusların ‘Narodniy Volets (Volya)’ (Halkın İradesi) teşkilatında yetişmiştir. Ama o, kısa sürede itibarını kaybetmiştir. O yüzden komite artık merkezi faaliyetini Tiflis’te yürütmüştür. Örgüt üyelerinden Varandyan, “Ermeni zenginlerinin daima komiteden

²²³ B. Gaibov, *a.g.e.*, s. 2, 8-9.

²²⁴ Taşnaksagan çetesi, Cenahvan’a (Sason) gidelim.

Kahraman Andranik cesur arkadaşlarıyla bizi bekliyorlar.

Harp istiyor, baharı bekliyor.

Çete başları can ve gönülden yemin ederek,

Fedaileriyle ilerliyorlar.

Önlerinde kahraman Andranik,

Nara atarak harp istiyor.

Yetişin artık kardeşler çok uyuduk.

Yoktur sabrı, tahammül kafi değil mi?

Anamız Ermenistan’ı elden çıkardık,

Şimdi kuvvetliyiz, tekrar alalım.

Cemal Anadol, *a. g. e.*, s. 103.

²²⁵ Mehmet Perinçek, *Rus Devlet Arşivlerinde 100 Belgede Ermeni Meselesi*, İstanbul. 2007, s. 25, 33; *RFDTA, Fond. 2100, Liste. 2, Dosya. 460, s. 7; RFDTA, Fond. 2100, Liste. 1, Dosya. 982, s. 33.*

uzak kaldıklarını gerek Türkiye’de gerekse de Kafkaslar’da yoksul sınırın komitecilik faaliyetlerine katıldıklarını” yazar²²⁶.

Ermeni kamuoyunun terör faaliyetlerinin gerçekleşmesinde Taşnaksütyun başı çekmektedir. Bu komite Ermeniler ile Müslümanlar arasında çatışma çıkarmağa ve Ermeniler için de bu vilayet dahilinde meydana gelecek felaketli vaziyet neticesinde Rus müdahalesini celbe ve memleketin Rus askerleri tarafından işgalini davet eylemeğe bütün gayretiyle çalışmıştır²²⁷. Kafkaslarda ve Kuzey Azerbaycan’da Ermeni faktörü her iki devletin çatışması, onları güçten düşüreceği inancındaydılar.

Doğu ve Kafkas Cephesinde meydana gelen hadiselerin birinci derecede şahitlerinden olan Erzurum’daki ikinci Ermeni-Rus Topçu Alay Komutanı Yarbay Tvhrdohlebov’dur. Ermeni mezaliminin ulaştığı boyutlar, Müslüman Türklere yönelik ve Taşnaklar ile işbirliği içinde olan sözü geçen Rus askerini bile çileden çıkarmaya yetmiştir. İşte bu nedenle Rus Yarbay, Ermeni Taşnak çetelerinin mezalimini önleyemediği için, her gün yaşadıklarını ve müşahade ettiklerini not etmiştir. Rus Yrb. Ermeniler hakkında kaleme aldıklarından birkaç pasaj vermek yaşananların daha iyi anlaşılabilmesi için gereklidir: “Ermeniler ile aynı ortamda birlikte yaşamış olan Ruslar, onların medeniyet seviyeleri ve yetenekleri hakkında tamamen farklı düşüncelere sahiptirler. Ermenileri oldukça yeteneksiz, asalak, açgözlü, ancak başka bir milletin sırtından geçinebilen bir millet olarak saymak mümkündür. Sıradan Rus halkının bu yönde yargısı daha basittir. Rus askerlerinden pek çok kez şu sözleri işitmişimdir. ‘Ermeniler iyi insanlar, Türkler bunları biraz kesmişler, ama iyi kesememişler, topunu kesmeleri lazımmış. Görüldüğü gibi Rus askerler, Ermenileri en aşağılık halktan saymışlardır. Bunlar her zaman geri hizmetlerde görev yapmak için gayret göstermişlerdir. Cepheden firar etmek için çok defa kendini yaralama olaylarına şahit olmuşuzdur. Onlar Türklere karşı tarihen nefret beslemişlerdir. Tüm dünyaya ve biz Ruslara kendilerini daima mazlum ve ezilen bir millet olarak tanıtmışlardır. Sanki kendilerinin hiç suçu yokmuş gibi, dinlerinden ve kültürlerinden dolayı ağır işkencelere maruz kalmış bir millet olarak sunmayı başarmışlardır. Dış devletlere ve milletlere çoğu

²²⁶ Cemal Anadol, *Ermeni Dosyası (Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi)*, İstanbul. 2007, s. 109-110; Esat Uras, *a. g. e.*, s. 453; M. Varantyan, *Taşnaksütyun Partisi*, s. 85.

²²⁷ Erdal İlder, *Türkiye’de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923)*, İstanbul. 1995, s. 48, 58; Esat Uras, *a.g.e.*, s. 616.

zaman din kisvesi ile sarılmışlardır. Oysa kendilerine verilen tüm hak ve özgürlüklere rağmen, mezalim, katliam uygulayan, kin, nefret, ihanet eden (Müslüman Türklere yönelik) her daim kendileri olmuşlardır. Özellikle Doğu Anadolu Bölgesinde Rus subayları olmasaydı, o zaman Türk birlikleri bu bölgeye geldikleri vakit burada sağ kalan bir tane bile Türk bulamayacaklardı hükmüne vararak, Rus subaylarına da aynı şekilde davranmaktaydılar. Şimdi, Ermenilerin kaçmadan önce Erzurum'da neler yaptıklarını ve ne kadar silahsız kadın, yaşlı ve çocuk öldürdüklerini öğrenince eski Romalı Tarihçi Petroni'nin haklarında: 'Ermeniler de insandır, fakat evlerinde dört ayakları üzerinde yürürler' dediği, Rus Şairi Lermantov'un da bir şiirinde isabetli bir şekilde; 'Sen kölesin, sen korkaksın, sen Ermenisin' diyerek karakterize ettiği bu kişilerle gitmeme izin vermediği için Tanrı'ya teşekkür ediyorum"²²⁸.

Bu konuda Rusya'nın Erzurum'daki Başkonsolosu V. Mayevski Ermeni Taşnak Örgütünün faaliyetlerini şu şekilde özetler: "Taşnaksütyun gibi partiler ister Anadolu'da isterse de Azerbaycan'da Ermeni halkının bedbahtlığının esas membaadır. Taşnaksütyun, Hınçak ve Ramgavar gibi diğer örgütler gelecekte hem Ermenilere hem de Türklere yeni-yeni belalar getirecektir (20 Aralık 1908). Taşnaksütyun, Hınçak ve Ramgavar gibi örgütler Ermenilere birçok maddi telefât, meşakkat ve göz yaş getirecektir. Bu örgütler olmasaydı ve Ermeniler yollarından sapsaydılar bugün refah ve huzur içinde yaşayarak, parlak bir gelecekleri olmuş olacaktı. Ne Azerbaycan tarafı ne de Ermenistan tarafında göçmen ve insan telefâtı olmayacaktı. Yunanlılar gibi hiçbir gizli teşkilatları olmasaydı, Türkiye'de onlar gibi rahat yaşayabilirlerdi (1 Haziran 1915)"²²⁹.

Taşnaksütyun örgütünün faaliyeti ile ilgili olarak Rus Çarının Kafkasya'daki görevlisinin özel arşivindeki , Bakü polis komiserine gönderilen 15 Nisan 1919 tarihli belgesi, bu ırkçı örgüt hakkında şu bilgiler verilmişti: "Taşnaksütyun "Büyük Ermenistan"ı kurma amacına varmak için esas yöntemlerden biri olarak propaganda, silahlı devrim yapman ve ordu oluşturmak yolunu takip ettiğini belirtiyordu"²³⁰.

²²⁸ ATASE, K. 2287, D. 11; Geniş Bilgi İçin Bknz: Ahmet Tetik, (Erzurum ve Deveboynu Müstahkem Mevki Topçu Başkan Vekili ve Erzurum İkinci Ermeni-Rus Kale Topçu Alayı Komutanı, Harp Esiri, Yrb. Lt. Col. Tverdohlebov 16-29 Nisan 1918-Erzurum), *Gördüklerim, Yaşadıklarım*, ATASE Başkanlığı Yay, Ankara. 2007.

²²⁹ S. N. Glinka, *a.g.e.*, s. 125-126.

²³⁰ ARDTA, F. 524, Sıy, 1, İş. 57, s. 7.

Örgütün bütçesi ile bu orduya askerleri yazdırmak ve onları silahlandırmaktı. Taşnakların sadece kendilerine karşı değil, aynı zamanda diğer milletleri de Türklere karşı düşmanlık, kin ve nefret yaratmağa yönelmişti.

Dönemin Yelizavetpol (Gence) Gubernatörü Ermeni milliyetçisi ile ilgili şunları yazmıştır: “Milliyetçilik Ermeni milletin çok derinlerden gelen başlıca karakterlerinden biridir. Her bir Ermeni kendisini herkesten, Rus’tan, Gürcü’den, Türk’ten ve diğer milletlerden üstün, yüksek, akıllı, kurnaz, cömert, ve becerikli bilir. Milliyetçilik, kendi dinine (Ermenilere göre, onlar Hristiyan değil, kendilerine özgü; “Gregoryan” dinine mensuplar. Oysa ta eskiden Bizans’ın daha sonra Batı’nın ve Ruslar’ın yanında hep Hristiyan olarak gözükmüşlerdir), diline bağlılık, açgözlülük, yaptıkları her kötü şeyi mubah gören, paraya inam, zenginlik ve sermaye karşısında tapınma, güçlünün yanında yer alma, zayıfı ezme; İşte Ermeniler’in sonradan inandıkları ve yaratılıştan olan özellikleri bunlar idi. Yine Yelizavetpol Gubernatörü (Gence Valisi) A. Kaçalov raporunda, Taşnaksütyun ırkçı terör örgütünün kurduğu çeteler ordusu hakkında şunları yazıyordu: “Taşnaksütyun’un Güney Kafkasya hudutlarında genellikle Türkiye’den firar eden Ermeniler’den ve yerli baş kesenlerden oluşan, ellerinden adam öldürmek ve zor kullanmaktan başka bir iş gelmeyen, fakat örgüt bütçesinden maaş (en aşağı rütbeli askerler yıllık 300 ruble) alan 100 bin neferlik ordusu vardır”²³¹.

Ermeni ulusalcı örgütlerinden olan Taşnaksütyun Örgütüne hizmet eden komiteciler, düşünceleri, yazıları, yaydıkları ideolojileriyle Ermeni ulusalcılığının ideolojik, fikri ve ırkçı yönünü oluşturmuştur. Bu grubu daha yakından tanımak için haklarında kısaca biyografik bilgiler sunmamız gerekmektedir.

1-) Avetis Agranyan: Lakabı *Garip* olan mesleki anlamda şair, ideolojik anlamda Taşnaksütyun partisinin kurucu üyelerinden olan bu şahıs 1866-1948 yılları arasında yaşamıştır. Ermeni ulusalcılığının en etkin isimlerindendir. 1917’de Ermeni Milli Meclisinin ve 1919 yılında ise Ermenistan Cumhuriyeti parlamentosunun başkanıydı. Daha sonra komünist saflarına geçen Agranyan, A. İ. Mikoyan’ın yandaşlarından

²³¹ *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)*, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, Yay No: 28, Ankara. 2001, s. XV.

olmuştur. Sovyetler döneminde “Taşnakların Temizlenmesi” politikası altında sürdürülen siyasette eski dostları aleyhinde verdiği raporlarla tanınmaktadır.

2-) Stepan Şaumyan: (Ermenice,Շահումյան/Shahumian) Kafkasya’da Türk-Müslüman soykırımında Rusya tarafından tayin edilen komiser. 26 Bakü Sovyeti Hükümetinin Lideri.

3-) Nikolay Adonts: Ter-Avetikyan adıyla ünlüdür. 1871-1942 yılları arasında yaşamıştır. Meslek olarak tarihçidir. Ermeni tarihi üzerine çok sayıda çalışması bulunmaktadır. Eserlerinde *Büyük Ermenistan* ideolojisine vurgular yapılmaktadır. Taşnaksütyun üyesi.

4-) Haçatur Malumyan: Lakabı Aknuni olan gazeteci ve yazarlık yapan bu şahıs 1860-1915 yılları arasında yaşamıştır. Taşnaksütyun partisinin en faal ideologları arasında gösterilmektedir.

5-) Mikayel Varandyan: Lakabı Ohanesyan olan ve Taşnaksütyun partisinin en ünlü ideologu olarak tanınan ve partinin en itibarlı kimseleri arasında gösterilen bu şahıs 1884-1934 yılları arasında yaşamıştır. 1934 yılında bizzat Stalin’in emriyle Paris’te öldürülmüştür.

6-) Ovanes Varges Serengülyan: 1871-1915 yılları arasında yaşamış yazardır. Taşnaksütyun partisinin en aktif üyesi olmuştur. Erzurum’dan Osmanlı mebusan meclisine millet vekili olarak seçilmiş, Türkiye karşıtı propaganda yapmıştır.

7-) Simon Vratsyan: 1882-1969 yılları arasında yaşamış, Taşnaksütyun partisinin en katı ideologu olarak ün kazanmıştır. Daha sonra komünistlerin safına geçmesine rağmen, Büyük Ermenistan hayalinin peşini bırakmamış, bunun gerçeğe dönüşmesinde büyük çaba sarf etmiştir. Ocak-Şubat 1921 yılında Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin birinci sekreterliğini yaptığı sırada fiilen Azerbaycan sınırları içinde bulunan Zengezur (şimdiki Nahçıvan ile Bakü arasında kalan Ermenistan bölgesi) ve Karabağ’ın Ermenistan’a verilmesi hakkında kampanya başlatmıştır. Aynı tarihlerde bu bölgelerde meydana gelen Azeri soykırımında büyük rol oynamıştır. Taşnaksütyun’un bir alt kuruluşu olan “Vatanın Kurtuluşu Komitesi” kolunun lideriydi. Koyu bir Taşnak olduğu anlaşıncı yurtdışına kaçmış, 1926 yılında ABD Devlet Siyasi İdaresinin Yakın Doğu üzere gizli müşaviri seçilmiştir. Buna karşılık Sovyetler Birliği ile iplerini koparmamış, özellikle A. Mikoyan’la sıkı ilişkilerini her zaman sürdürmüştür.

8-) Arutyun Dadyan Paşa (1830-1901): Osmanlı Hariciye Nazırlığının üst düzey yöneticiliğine kadar yükselen (1880-1901 yılları arasında) bu şahıs meslek itibariyle yazar olmuş ve aynı zamanda Taşnaksütyun partisi üyesiydi.

9-) Ruben Darbinyan adıyla tanınan ancak gerçek adı Artasest Çilingiryan olan bu şahıs 1868-1926 yılları arasında yaşamış, Taşnaksütyun partisi ideologu ve aynı zamanda partinin VI-XI. Kurultaylarının programlarının müellifi olmuştur.

10-) Yeprem Han: Gerçek adı Yeprem Davidoviç Davtyan olan İran'da Rus Kazak birliklerinin komutanı bu şahıs 1868-1912 yılları arasında yaşamış, Anadolu ve İran Azerbaycan'ın da yüzlerce insanın ölümüne neden olacak faaliyetlerde bulunmuştur. 1905-1911 yılları arasında İran devriminin bastırılmasında aktif rol alan Yeprem Han, İran Azerilerinin milli kahramanı Settarhan ve Bağırhan'ın 1911 yılında Tahran'ın Atabek parkındaki suikastını düzenlemiştir. İran'da Ermeni Gönüllü birliklerinin kurucusu olmuştur. Bu birlik daha sonra Anadolu – Kafkasya – İran üçgeninde binlerce Türk köyünün yağmalanmasına ve yüzlercesinin ölümüne neden olmuşlardır.

11-) Doktor Akop Zavaryan (1875-1920): Taşnaksütyun partisinin lideri ve en faal yöneticilerinden olmuştur. 26 Bakü Komiserleri lideri Stepan Şaumyan'ın da aynı zamanda yakın silah arkadaşı idi. 1905 Bakü olaylarının kahramanıdır. Bunun dışında Gence'de Tiflis, İrevan ve Karabağ'da Azeri soykırımının bizzat planlayıcılarından ve uygulayıcılarındandır. Ermeni silahlı birliklerinin en saldırgan kolu olan Milli Büro örgütünün kurucusu ve yöneticisi olmuştur. 1918 yılında Rusya'nın Erzurum Genel Gubernatörlüğünün yardımcılığını yapmıştır. Anadolu'da meydana gelen Ermeni-Türk çatışmasının en büyük mimarlarındandır.

12-) Ruben Zardaryan (1874-1915): Yazar ve gazeteci bu şahıs gerçek anlamda Ermeni milliyetçi akımlarının aydınlanmasında öncülük etmiştir. Yazılarında Ermeni ulus kimliği ve milli birliğine ilişkin tezler ve görüşler ileri sürmüştür. Tarafsız kimliği ile tanınan Zardaryan Taşnaksütyun yandaşı olmasına karşılık partinin silahlı eylemlerine karşı çıkan ender üyelere de aittir.

13-) Karo Sasunî: Geçmişine ilişkin çeşitli söylenceler bulunmaktadır. Taşnaksütyun partisinin en önde gelen ideologlarından olmuştur. Ocak-Mart 1921 yılında Ermenistan'da Kızıl Ordu karşıtı ayaklanmalarının öncülerinden olmuştur. Bizzat

kendisinin yönettiği Ermeni çetesi Gürcistan, Azerbaycan ve Türkiye’de on binlerce insanın hayatına mal olmuştur.

14-) Ovanes Kaçaznuni (1868-1937): Taşnaksütyun partisinin üst düzey yöneticisi ve 1918-1920 Taşnak hükümetinin ilk başbakanı olmuştur. Büyük Temizleme döneminde eski yandaşları aleyhinde ÇEKA (Sovyet Gizli Servisi)’ya muhbirlik yapmıştır.

15-) Omen Kristofor Mikaelyan (1859-1905): Taşnaksütyun partisi başkanı ve en tanınmış ismi. Aynı zamanda gazeteciydi.

16-) Mikırtıç (Mıgırdıç) Portukyan (1848-1921): Ermeni Milliyetçiliğinin en tanınmış ideologu olmuştur. Adı Ermeni ulusal hareketiyle özdeşleşmiş, Taşnaksütyun partisinin de en öncü ideologlarından olmuştur. Fransa’da Ermenistan gazetesinin kurucusudur. Ermeni meselesinin Avrupa kamuoyuna duyurulmasında büyük rol oynamıştır. Mikırtıç, Ermeni ulusal hareketinin başarıya ulaşması için Türkiye ve Rusya’ya karşı silahlı mücadeleyi savunmuştur. Rusya’ya karşı cephe alan ender ulusalcılardan biriydi

17-) Minas Grigoryeviç (Grigoryan) Çeraz (1852-1929): Şair ve sosyal bilimci olarak Taşnaksütyun partisi sıralarında yerini almıştır.

18-) Levon Şant Sehboyen (1869-1951): Ünlü Ermeni yazar ve dramaturg. Taşnaksütyun partisi yöneticilerinden olmuştur. 1920 yılında Moskova’da Sovyet Rusya ile Türkiye ve Ermenistan arasında yapılan danışıkları yürüten heyetin lideriydi.

19-) Artutyun Şahrikyan (1860-1915): Atom adıyla ünlü olan bu şahıs Taşnaksütyun parti ideologu ve yöneticilerinden olmuştur. Erzincan’da Türk köylülerinin katliamında iştirak etmiştir. Bu hareketlerinden dolayı Rus ordu birlikleri tarafından tutuklanmış ve General Odşelidze liderliğindeki Rusya Kafkas Orduları Askeri sahra mahkemesine sevk edilmiştir²³².

Anlaşılabacağı gibi, Taşnaksütyun partisinin ortaya çıkmasında her alandan Ermeni milliyetçilerinin tek bir iddia etrafında birleştiğini görmekteyiz. Faal olarak 1860 yılından itibaren canlanmaya başlayan ulusçular Ermeni kimliğini en aşırı biçimde bölgedeki topluluklar üzerinde yaymağa çalışmışlardır. Taşnaksütyun bir kimliğin bir nevi lokomotif olmuştur. 1890 yılında Tiflis’te toplanan ve büyük ölçüde orta ve genç yaşta Ermeni milliyetçilerinden oluşan bir grup Anadolu’daki altı vilayette yaşayan

²³² A. Mansurov, a. g. e., s. 93, 99; Erdal İler, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1880)*, Ankara. 1988, s. 97, 115; Mehmet Hocaoglu, *Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul. 1976, s. 181-182.

Ermenilerin “özgürlük ve demokratik mücadelesini” üzerine alacak bir örgüt kurdular. Örgüt Taşnaksütyun adını almıştır. Örgütün hedefinde, Anadolu’dan Kafkaslara kadar kapsayan alanda bir Ermeni Devleti kurmak bulunuyordu. Bunun içinde başta Anadolu’daki Ermeni toplulukları olmak üzere ideolojik, siyasi ve silahlı bir gücün teşkilatlanması amaç edinilmiştir. 1903 yılına kadar bütün dikkatini Anadolu’ya çevirmiştir. Ancak 1903 yılında Ermeniler elindeki toprakların Rusya tarafından alınması üzerine Taşnaklar dikkatlerini Kafkasya bölgesine çevirdiler. Hemen ardından da 1905 yılında Bakü’de meydana gelen Ermeni-Azeri çatışmasında önemli bir rol oynadılar²³³. Ve bu örgütlerin başını çeken, Taşnaksütyun, daha sonra Azerbaycan aleyhinde siyaset ve ardından katliam gerçekleştirmiştir.

II. 1. 4. 1. Bolşevik-Taşnak Rejiminin Azerbaycan Karşısı Siyaseti

Taşnaklar 1905 senesinde yeniden yapılanmaya giderek, 1907 senesinde Sosyalist İnkilabi Partisinin Ermeni teşkilatını oluşturmuşlardır. Böylece Ermenilerin Taşnaksütyun Partisi, Antanta’ı (1914) savunuyordu. Radikal Ermeni Milliyetçi Partileri, Osmanlı ve Kuzey Azerbaycan’dan toprak kopararak Kafkasya’nın Ermenistan’a dönüştürülmesini hayal ediyorlardı. Bunun sonucunda da Rusya’nın onların bu hayallerini ödüllendirmesini umuyorlardı. 1907 senesinde Kafkasya’da inkılabı faaliyetlerini güçlendiren Ermeniler daha sonra, Taşnakların gelişen Bolşevik²³⁴ hareketına yakınlaşarak Müsavat Partisine karşı savaşmıştır²³⁵.

²³³ ARSPİHA, F. 176, İş. 2, Dosya. 20, s. 18; Haşimzade, a.g.m., s. 3.

²³⁴ **Bolşevik**, *Çoğunluktan yana* anlamına gelen Rusça kelime. 1903 yılında düzenlenen Rus Marksist Sosyal Demokrat İşçi Partisi’nin İkinci Kongresi’nde Lenin’in taraftarlarıyla Julius Martov’un taraftarları arasında başlayan görüş ayrılığı. 1912 yılında Bolşevik Partisi’nin kurulmasıyla ve daha sonra Rus İç Savaşı’nın ardından Bolşevikler’in SSCB’nde iktidarı almasıyla sonuçlandı. Bolşevik-Menşevik kelime ayrımının nedeni kongrede Lenin taraftarlarının çoğunluğu oluştuymasıydı. Bolşevikler sıkı bir hiyerarşi içinde profesyonel devrimcilerden oluşan ve demokratik merkezîyetçiliği hedefleyen bir siyasi oluşumdur. Leninist ideallere dayanan parti, kendisini proletarya devriminin koruyucusu olarak görüyordu ve 1917 Ekim Devrimi’nden sonra da aynı ilkeleri savunmaya devam ettiler. Ayrılığın başlangıcı: Ağustos 1903’te toplanan ikinci kongrede Lenin parti üyeliğinin profesyonel devrimcilerle sınırlanması gerektiğini söyledi. Martov ise bu görüşe karşı çıktı ve partinin üst kurumlarını profesyonel devrimciler oluştursa da partinin köylülere ve işçi sınıfına açık olması gerektiğini savundu. Lenin, Marx’ın kapalı sistemini açmayı başarsa da kendine kapalı bir sistem yaratmayı başardı. Bolşevikler’in önemli liderlerinden biri olan Troçki de yolun başında Menşeviklere sempati duysa da Menşevikler’in liberalleri desteklemesi sonucu tarafını değiştirdi ve Bolşeviklere döndü. Nisan 1905’de Bolşevikler tek başlarına parti kongresini topladılar ve ayrılığı resmîyete döktüler. 1910’da Çar’ın yönetimine karşı acil olarak harekete geçilmesi

Ermeni A. Lalayan şöyle der: “Taşnaksütyun Partisi 10 bin gönüllü oluşturarak, Osmanlıya karşı savaşa (1914-1915) göndermiştir. Bu parti aynı zamanda Çar Ordusunun saflarını Ermeni gönüllüleri ile doldurmuştur. Bu konuda Ermeni ‘Orizon Gazetesi’ şöyle başlık atmaktaydı: “Ermeni gönüllü destelerinin teşkilinde amaç savaş başlamadan önce belliydi”²³⁶.

Bolşevik Hükümeti Kafkasya milliyetçilerini kedilerine adeta müttefik olarak görüyordu. Böylece milliyetçilere güvenerek kendi ortamını Kafkasya’da sağlamlaştırmaktaydı. Diğer taraftan milliyetçi akımların kendi aralarında mücadeleye girmeleri halk kitlelerini birbirlerinden ayırmakta ve tarafsız başka bir gücün aralarına girmesi Rus Hükümetinin hiç kuşkusuz işine yaramaktaydı²³⁷.

gerektiğine inanan Troçki, kayın biraderi Kamenev ve bir diğer Bolşevik olan Zinoniev ile beraber Bolşevik-Menşevik birleşmesi için plan hazırlamaya başladılar. 1910 Ağustos ayında Kamenev’in partiden istifasıyla bu iş de -prensip anlaşmasına rağmen- başarısızlıkla sonuçlandı. 15 Aralık 1912’de Bolşevik Partisi Lenin’in başkanlığında kuruldu ve devrimden sonraki ilk seçimlerde Menşeviklere karşı %25-%3 şeklinde bir üstünlük sağladı. <http://www.bilbilgi.com/ansiklopedi/21.02.2009>.

²³⁵ Taşnakların Baş Nazırı H. Kaçaznuni şöyle der: “Kendilerini Bolşevik ve Rus güçlerinin yardımı ile Türk-Tatar (Azeri) tehlikesine karşı kendimizi koruyabildikleri düşüncesindedir.” 1919 senesinde Taşnaklar parlamentoda çoğunluk elde etse de Rus Bolşeviklerinden umduklarını alamadılar. Teymur Ahmedov, “Ermeni Milliyetçi Partileri ve Onların Kafkasya’da Aldatıcı Siyaseti”, *Elturan Dergisi*, No: 1-2, Azerbaycan İlimler Akademisi Milli Münasebetler Enstitüsünün Yay, Bakü. 1993, s. 24-25-26.

²³⁶ Rusya’nın Ermeni örgütlerini kullanması nedeniyle Taşnak belgelerinin önemli bir kısmı Çarlık Arşivinde korunup saklanmaktadır. Çünkü Rus arşivlerinin temel özelliği Türkiye’nin ve Azerbaycan’ın temel tezlerini esas olarak doğrulamaktadır. Ve Ermeni tezlerinin yalan, düzmece olduğunu tartışmasız olarak gözler önüne sermektedir. Hem Çarlık Rusyası hem de Sovyet Rusyası, arşiv kayıtlarında Ermeniler’in Kafkaslar’da ve Osmanlı döneminde iyi koşullarda yaşadığı yazılmaktadır. Ermenilerin yaşam koşulları Rusya Ermenilerine göre daha iyi koşullardaydı. Hatta Ermeni köylüleri birçok yerde müslümanlara oranla daha varlıklıydı. Belgeler daha çok 1905-1920 yılları arasında Ermeni örgütlerinin Doğu Anadolu’da ve Kafkaslarda, Azeri ve Anadolu Müslüman Türklerine (Kürtler dahil) sistematik kırım politikası izlediğini kanıtlamaktadır. Ermeni örgütlerinin katliam ve yağma politikası Çar Generallerinin ve subaylarının yazdığı yüzlerce rapor, askeri mahkemelerinin yüzlerce tutanağı ve verdikleri kararları gösterilmektedir. Öte yandan, Çarlığın “*Ermenisiz Ermenistan*” projesi, Çarlık yetkililerinin iç yazışmaları, Rusların Ermenileri Türklerin üzerine sürüp kırdırmak, işgalin ardından bölgeye ‘Don Kazaklarını’ yerleştirme planları da yatmaktadır. SSRİ döneminde bile Lenin ve Stalin bu yönde saptamalarda bulunduğu dair bilgi ve belgeler mevcuttur. Diğer bir saptama ise, Taşnakların emperyalist planlarına elet olduklarıdır. Rus arşivlerine göre Türk ve SSRİ’nin birge planları arasında Taşnak Ermenilerinin ortadan kaldırılması olmuştur. Kısaca çoğu kaynaklar bunu ‘Müslüman-Ermeni Boğazlaşması’ ve Taşnak Ermenilerinin oynadığı rol, ‘Müslüman Türklerin etnik temizleme politikası’ olarak tanımlar. Bunların da temel sorumlusu dış mihrakların kışkırtma ve destekleri olduğunu yazmaktadır. Mehmet Perinçek, *Rus Devlet Arşivlerinde 100 Belgede Ermeni Meselesi*, İstanbul. 2007, s. 17-18, 20-21; Musa Kasımov, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti (1914-1918)*, C. 1, Bakü. 2000, s. 214.

²³⁷ A. B. Karinyan, *Şaumyan ve Kafkasya’da Milliyetçilik Akımları*, Çev. Z. Gayıblı, Bakü. 1929, s. 3.

II. 1. 4. 2. Menşevik-Bolşevik-Taşnak İşbirliği ve Şaumyan'ın Planları

Rus yönetimi altındaki Kuzey Azerbaycan, bölgede gelişen olaylar ve milliyetçilik cereyanlı çerçevesinde sık-sık Azeri-Ermeni çatışmalarına tanıklık etmiştir. Bakü'de otorite eksikliği ve çok uluslu yapısı bu şehri pimi çekilmiş bir bomba haline getirdi. Her etnik grup kendi çıkarlarına göre hareket edip planlar yapıyordu. Ermenistan'da Menşevikleri destekleyen Taşnaklar, Azerbaycan'da ise Bolşevikleri destekliyordu. Sahnede Bolşevik -Taşnak- Menşevik²³⁸ işbirliği hakimdi.

Kafkasya'da Türk-Müslüman soykırımında Rusya tarafından atanan komiser. 26 Bakü Sovyeti Hükümetinin lideri Stepan Şaumyan, hem Kafkasya'da hem de Kuzey Azerbaycan'da Bolşevik ve Menşevik güçleri ile birlikte hareket ederek, özellikle Bakü Komunasında sosyalistler ile işbirliği içinde olmuştur. İşledikleri insanlık dışı suçlarla ün kazanan bu üçlü örgüt, bölgede ikiyüzlü siyasetin de öncülüğünü yapmışlardır. Yaptıkları katliamları inkar etmek ve kendilerince sözde ceza bile uyguladıkları görülmüştür. Zaten Şaumyan'ın kendisinin bile kaleme aldığı eserinde yaptığı tüm katliamlara ve Ermeni ırkçılığını Bolşevik İnkılabı uğrunda mücadele süsü verdiği de

²³⁸ **Menşevik**, Rusça'da *azınlık* anlamına gelmektedir. İlk olarak Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisinde Lenin'in önderliğindeki ve çoğunluğu oluşturan Bolşeviklerin karşısında yer alan Julius Martov'un önderliğindeki azınlık grup olarak kullanılmıştır. Menşevik Partisi'nin bu adı almasının nedeni Rusya Sosyal Demokrat Partisi'ndeki görüş ayrılıklarından kaynaklanır. Partide Lenin ile Julius Martov arasındaki gerginlik partiyi ikiye böldü ve Lenin'i destekleyenler (Bolşevikler) çoğunluğu oluşturuyordu. Martov'un destekçileri ise sayıca azınlıkta kalıyorlardı. Lenin 1903'te Menşevikler için *davadan dönenler* ifadesini kullandı ve Plekhanov'la birlikteliğinin sonuna gelindiği de anlaşıldı. Bolşevikler ve Menşevikler devrime inanıyordu. Sorunun nedeni; Menşevikler'in daha liberal bir yönetim istemesi ve Rus köylüsünün de devrim sürecine katılması gerektiğine inanmalarıydı. Lenin Rusya'da devrimin ancak işçi sınıfının ve onun öncüsünün yapabileceğine inanıyordu. tek dayanağı işçi sınıfı idi. Menşevikler gibi burjuvaziyle dirsek temasında değildi. 1917'den önce Bolşevikler'in liderleri Rusya'dan sürgüne gönderildi. Şubat 1917'de geçici hükümet kuruldu. Menşevikler Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'nda yer almasını destekliyorlardı. Geçici hükümet de daha liberal bir yönetime yöneldi ve Menşevikler'in de desteğini aldı. Mart ayında, Stalin ve Kamenev gibi önemli Bolşevikler ülkeye döndüler ve devrim sürecinde Bolşevikler ile Menşevikler'in bir arada olacağı bir formül için çalışmaya başladılar. Nisan'da Lenin '*Nisan Manifestosu*' yazdı ve birleşmenin önünü kapattı. Proletarya devrimini gerçekleştirecek tek iradenin Bolşeviklerde olduğuna inanıyordu. 1917 Ekim Devrimi'nden sonra yapılan seçimlerde Bolşevikler oyların %25'ini alırken Menşevikler %3'te kaldı. Rusya İç Savaşı'nda, Almanya ve Japonya gibi ülkelerin desteğini rağmen Menşevikler kaybetti ve devleti Bolşevikler ele geçirdiler. Menşevikler güç mücadelesini kaybetmelerine rağmen Rus köylüsünü etkilediler ve köylü kısa zamanda Bolşevik yöneticilerinden mutsuzluğunu ifade etmeye başladı. Bolşevikler sert bir komünizm uyguluyordu ve halk daha fazla liberalizm istiyordu. Bu nedenle NEP kabul edildi. Lenin NEP'in komünist prensiplerden dönüş olduğuna inanıyordu. NEP köylüden alınan verginin düşürülmesini ve geriye kalanın köylünün olmasını içeriyordu. Bu madde özel mülkiyet hakkı veriyordu ve şüphesiz ki komünist ideallerden kesin bir dönüştü. Menşevikler iktidarı alamasa da Bolşevikler'i öyle veya böyle kendi taraflarına çekmeyi başardılar. <http://www.bilbilgi.com/ansiklopedi/21.02.2009>.

açık aşıkardır. Ona göre bunun başka yolu yoktu. Bu sayede Sovyetlere daha sıkı sarılma olacaktır²³⁹.

Suçlunun cezalandırılması gerekirken, Bakü'deki sosyalistler Taşnaklara karşı hiçbir tavır bile almamışlardır. Bolşeviklerden olan Kojemyaka, Taşnak Lalayan'ı cinayet suçlarından dolayı hapis edebileceğini söylediğinde o, Şaumyan'ı devreye sokmuştur. Şaumyan Kojemyaka'ya 'Lalayan'ın hapsi bize göre doğru değil' talimatını verince, Lalayan serbest bırakılmıştır. Aradan birkaç gün geçtikten sonra kendilerince oluşturulan ve gerçek suçlarlı cezalandırılması için kurulan bu askeri mahkeme komisyonu da ortadan kaldırılmıştır²⁴⁰.

Taşnak, Menşevik ve Bolşevik üçlüsü bölgede artan insanlık dışı suçlar ve suçlular nedeniyle durumun çıkmaz hal aldığı vakitlerde ise, Bakü Halk Komiserleri Sovyetinin Lideri S. Şaumyan duruma dair merkezi komiteye danıştığı da bilinmektedir. Özellikle bölgede olup bitenler yabancılar tarafından dikkat altına aldığı ve geldiği zaman endişe ve korkuya düşmektedir. V. İ Lenin'e yazdığı telgraf da bu emsaldendir. O telgrafında özetle şöyle der: "Bölgedeki durumları yakından takip eden Almanlara dair raporlar dikkatimizi çekmektedir"²⁴¹.

Özellikle Batı Kafkasya'da Almanlar'ın planlarından şüphesiz siz haberdarsınız. Biz bilmekteyiz ki, onların tüm Kafkasya'da Türkler'den farklı olarak kendilerine özgü plan ve projeleri vardır. Durum böyle iken onların Bakü'ye girmeleri an meselesidir. Öte yandan bu onlar için hiç de kolay olmayacaktır. Ayrıca 217. Bölmenin Batum'a yerleşmesi gerçeğini nazara alırsak, o halde onların Bakü'ye dahil olmaları yönünde tüm şüpheleri ortadan kaldırmaktadır"²⁴². Bunun yanısıra Alman arşiv belgelerinde de savaş zamanı Türk Ordusunun bölgeye geldiği esnada Gürcistan'da Ermeni, Rus ve Yunan esirlerinin arttığını ve açlığın hüküm sürdüğü bildirilmiştir. (Poti Limanının Reisi Nateko İmzasıyla, No: 5210, Potsdam Merkezi Arşivi, F. 1-DR, Bel. 3199-18, s. 47)²⁴³.

²³⁹ S. Şaumyan, *Seçilmiş Eserleri*, Cilt. 2, Bakü. 1978, s. 258, 260, 262.

²⁴⁰ *Azerbaycan Gazetesi*, Sayı. 14-21, 8 Ekim 1918.

²⁴¹ F. 461, Bel. 42466, s. 46 (Sovyet İttifakı Komünist Partisi Merkezi Komitesinin Milli Arşivi).

²⁴² Musa Kasımov, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti*, Alman Arşivlerinin Basılmış Belgeleri, C. 3, Bakü. 2004, s. 282-283.

²⁴³ Musa Kasımov, *a.g.e.*, s. 283.

II. 2. ERMENİLERİN KUZEY AZERBAYCAN'DAKİ ASKERİ FAALİYETLERİ

Osmanlı İmparatorluğu aleyhine Ermeni terör gruplarının hazırlandığı Doğu Anadolu'nun yanı sıra, Güney Azerbaycan, Kuzey Azerbaycan, Güney Kafkasya arazileri olmuştur. Ermeni tarihçisi A. Lalayan da, 1914 yılının başlarından 1915 yılının sonlarına kadar Taşnaksütyun Örgütü 10 bin savaşçıyı Osmanlı Devleti ile savaşa yolladığını itiraf ediyordu. Bu örgüt 1905-1917 yıllarında da Rus Çarlık Ordusunun sıralarını hep Ermeniler ile doldurmuştur. Savaş zamanı Ermeni silahlı gruplarının rolü ile ilgili "Orizon" Ermeni Gazetesi şöyle yazıyordu: "Ermeni silahlı gruplarının oluşturulmasının amacı, daha savaştan önce belliydi. Amaç askeri operasyonlar dalında Ermeni ahalisini savunmak ve Çar Rus Ordusuna yardım etmektir"²⁴⁴.

1905-1918 senelerinde Azerbaycan'da Ruslar ve Ermeniler güçlü bir şekilde silahlanmaya başladılar. Bakü Bolşeviklerinin en güçlü rakibi Müsavatçılar idi. Bu durum hiç kuşkusuz Bakü Sovyetini rahatsız etmekteydi. Ve Bakü'de katliam yaparak özellikle Müsavatı çökertmek planını hazırlıyorlardı. 15 Martta Bakü Sovyetinin toplantısında "Güney Kafkasya" konulu bir konuşma yapan Şaumyan, açık ve net bir şekilde Azeri soykırımı yapılması yönünde sinyaller verdi. Bu olay Bakü'de Müslüman ahali arasında çok ciddi ölçüde rahatsızlığa neden oldu. Ermeniler Bakü'de yaşayan Hristiyanları Müslümanlar aleyhinde kışkırtıcı sloganlar atmaya başladılar. Ermeniler, şehrin Müslüman ahalisine karşı özellikle "Memmedli" ve "Zibilli Dere" denilen mahalledeki Müslümanların hepsini katletti. Hedef kadınlar, yaşlılar çocuklar, hastalar ve şehirdeki tüm okullar, hastaneler, sosyal tesisleri, basın organları olmuştur. Hepsi ateşe verildi. Daha sonra bu kabilden olan olaylar tüm Azerbaycan'ı sardı²⁴⁵.

²⁴⁴ Geniş Bilgi İçin Bknz: Musa Kasımov, "Azerbaycan Belgelerinde Rus ve Ermeni Kaynaklarına İstinaden Ermeni Silahlı Gruplarının Hazırlanması ve Terörü (1914-1917)", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu Bildirileri, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yay*, No: 40305, 24-25 Mayıs, İstanbul. 2001s. 465.

²⁴⁵ Ermeni örgütleri Rusya, Kuzey Azerbaycan, Osmanlı ve Tüm Kafkasya'da oturan Ermenilerin vatani "Büyük Ermenistan"ı kurabilmesi gibi ütöpik istekleri gerçekleştirme yolunu tutmuşlardır. Onların, XIX. yüzyılın sonlarından başlayarak emperyalist milletlerle, özellikle Müslüman Türk soylu milletlere yönelik kanlı emellerin tarihte özel bir yeri vardır. Ermeni ırkçı örgüt faaliyetleri bütün Güney Kafkasya, Osmanlı, Kuzey Azerbaycan, ve İran Azerbaycan Türklerinin (Güney Azerbaycan) oturdukları bölgeleri kapsıyordu. Cemil Hesenli-Eldar İsmayilov, *Azerbaycan Tarihi*, Muallim Neşriyatı, Bakü. 1995, s. 5, 9.

II. 2. 1. 1905 Senesinde Azeriler ve Ermeniler Arasında Yaşanan Çatışmalar

XIX. yüzyılın sonlarında Bakü’de petrolün bulunması bu bölgede yeni bir ekonomik potansiyel meydana getirdi. Böylece Bakü uluslararası bir şehir görünümünü kazandı. Müslümanlar, Ruslar ve Ermeniler bölgede üç büyük gurubu teşkil etmekteydiler. Müslümanlar, oranları % 40 ile 50 arasında değişen birçok gruptan oluşuyordu. Bunlar İran ve Dağıstan’dan göç eden kişiler olup, yarı işçi, yarı köylü en az şehirleşmiş gruptu. Petrol endüstrisinde çalışanları daha çok vasıfsız ve düşük ücretle çalışan Azeriler idi. Daha yüksek ücretli işler ise Ermeniler ve Ruslar tarafından yapılmaktaydı²⁴⁶.

1900-1905 yılları Kuzey Azerbaycan’da ‘burjuva’ ve ‘proletarya’ hareketinin başlangıcı olmuştur. Marks ve Lenin ideolojileri faal bir şekilde ülkede devam etmekte ve yayılmaktaydı. Oysa bu faaliyetler içerisinde Şaumyan ve diğer Ermeni ırkçılarından, Rus proletaryasına sadık bazı “Azeri aydınları ve devrimcileri” ile birlikte gizli planların temellerini atmağa başlamışlardır²⁴⁷.

Ermeniler, Azerileri ortadan kaldırma düşüncesiyle çeşitli teşebbüslerde bulunmaya başlamışlardır. Bunun ilk halkası hiç kuşkusuz Azerileri her yerde sıkıştırarak, onları yıldırmaya yönelikti. Ermeni-Azeri çatışmalarının ilk başlangıcı olan 1900’lerin başlarındaki kışkırtma çabaları bunun en bariz örneğini teşkil etmektedir. Azeriler ise bu durumda kendilerini savunmaktan başka eyleme girişmemişleridir. Özellikle Rusya Ermenileri iki milleti her fırsatta karşı karşıya getirmek için özel çaba göstermekteydi. Ermenilerin bir kısmı bu olayları desteklememekle birlikte, güçlü çatışmaların bugün başlamasının yarın başlamasından daha iyi olacağı kanaatini paylaşmaktaydı.

Bu gelişmelerden sonra Rusya Ermenileri arasında Kafkasya’da büyük bir huzursuzluk başlamış, Ermeniler ve dönemin Rus devlet güçleri arasında kanlı çatışmalar çıkmıştı. Ermeniler, Rus Hükümetini bölgede yaşayan Azeri, Gürcü ve Rusların kendilerine karşı kışkırtmakla suçlamış, ancak sözü edilen halklar Ermenilere

²⁴⁶ Tadeusz Świątochowski, a. g. e., s. 40.

²⁴⁷ A. H. Guliyev-T.A. Azizov, *Azerbaycan Tarihi*, Maarif Neşriyatı, Bakü. 1990, s. 140; Cemil Heseni-Eldar İsmayilov, a. g. e. s. 9.

karşı her hangi bir saldırı düzenlememişti. Bölgede yaşayan Ermeniler ve Azeriler arasında 1905 yılında birbiri ardı sıra kanlı hadiseler yaşanmaya başladı.

Rus arşiv belgeleri Kafkaslarda, özellikle Bakü’de ilk Ermeni katliamının 7-20 Şubat 1905 tarihlerinde patlak verdiğini bildirmektedir. Rus Adalet Bakanına Bakü Savcısı V. Voronov tarafından çekilen telgrafta, bir grup Ermeni komitecinin Bakü’de silahlı saldırıları sonucunda Ağa Rıza Babayev adlı Azeri’nin katle yetirildiğini yazar. Bu olayları müteakiben 4 kişinin daha katledildiğini ve 7 kişinin de yaralandığını rapor etmiştir. Raporda ayrıca, şehir merkezinde anarşinin hakim olduğu belirtilmiştir. Söz konusu olayların milli ve dini nitelikte olduğunun altı çizilmiştir. Öte yandan Ermenilere hariçten mali destek sağlandığı da bildirilmiştir. Ayrıca Tiflis savcısı tarafından da Rus Adalet Bakanına 1905 senesinde gönderdiği 119 sayılı rapor da tüm bu olayları onaylar nitelikte idi. Çıkan çatışmalarda 33 ölü tespit edildiği rapor edilmekte. Söz konusu olaylarda Ermenilerin Azerileri kışkırttıkları, şiddet eylemleri ile yıldırmaya çalıştıkları ve olayların çıkmasına neden oldukları görülmektedir²⁴⁸. Bakü Savcısı V. Voronov tarafından 1905 sensinde Rusya Adalet Bakanı ve Tiflis Savcısına gönderdiği telgrafta şu bilgiler rapor halinde sunulmuştur: “Yapılan aramalarda Ermeni dilinde yazılı bir kitap bulunmuş, söz konusu bu kitapta Müslüman dinine ve Müslümanlarla alay edildiği ve kitabın kapağında Muhammed Peygamber’in Ermeni Papazı kıyafeti ile tasvir edildiği tespit edilmiştir. Kitabın yayımlandığı tarihten itibaren şehirde durum sabit değildir. Ermenilerin burada temel amacı Müslümanları kışkırtmak ve kutsal değerlerle alay etmektir. Bu durum hiç kuşkusuz Azerileri çileden çıkarmaya yetmiştir. Daha sonralar Ermenilerin yasak yayım yapan matbaası ortaya çıkarılmış ve bu gibi bir çok yasak olan bilgi ve belgeler toplatılarak el konulmuştur”²⁴⁹.

Fakat Ermeniler genel bir katliama başladıklarından, Müslümanlar da tabanca-tüfek alıp savaşa hazırlanmaktaydılar. Ermeniler bu durumda Müslümanların saldırısını kesemeyerek kaçmakta ve evlerine sığınmaktaydılar. Damlardan ve pencerelerden gelip geçen insanların üzerine aralıksız ateş etmekteydiler. Bu sırada Bakü ve civarında karışıklık çıkmayan yer kalmamıştı. Bütün halk birbirine karışmış, herkes silaha sarılmıştı. Kadınlar çocukların ellerinden tutarak bir o tarafa bir bu tarafa, koşuyorlardı.

²⁴⁸ RFDTA, Fond. 1405, Sayı. 119.

²⁴⁹ RFDTA, Fond. 1405, Sayı. 3934, Fond. 1328.

Ama hiçbir yerden bir aman bulamıyorlardı. Bakü'nün Balahanı Kasabasında büyük bir yangın meydana gelmişti. Müslümanların dil bilenleri Ermenileri koruyorlardı. Caddelerden Ermenilerin cesetleri toplandı. Müslümanlar ise ölü ve yaralılarını kendi evlerine taşımaktaydılar. Bu çatışmalar sonucunda Müslümanların evleri, sarayları, hanları, hamamları, iş yerleri, mağazaları, dağıtıldı ve yağma edildi. Ermenilerden ise Minas Siono, Mugdusi Oğannnesyan, Ayrapetyan kardeşlerinin mağazaları da yağma edildi. Polisin elinde yeterince silah olamadığı için olayların, özellikle yağmaların önüne geçilemedi. Yağmacıların çoğu Müslümanlardan-İran işçisi, Ermenilerden ise Osmanlı'dan gelmiş Taşnaksütyun ve diğer gönüllü isyancılardan ibaretti²⁵⁰.

Çatışmaların sorumluluğunun Bolşeviklerden sonra, büyük bir kısmı Taşnaksütyun örgütüne aittir. Çünkü pek çok çatışmalarda ve katliamlarda ölümlerin başlıca sebebi odur. Osmanlıdan göç eden Taşnak birlikleri Azerilere ait köylere saldırıp, çoğu kez bütün köy halkını öldürüyorlardı. Oysa Azerilerin Taşnaklar ile kıyaslayabileceğimiz bir örgütleri yoktu. Dolayısıyla Ermeni Taşnak çeteleri tarafından dökülen bu kanları önleyebilme bir güce sahip değillerdi. Olayları körükleyen Çarlık yönetimi, Kuzey Azerbaycan'da güçlenen milli ve manevi atmosferi ortadan kaldırmak için her iki taraf arasında etnik çatışma yaranmasında muvaffak olmuştur²⁵¹.

Bu Ermeni isyancılarının Osmanlı'dan Kafkasya'ya, özellikle Kuzey Azerbaycan'a kaymasının esas nedeni de Çar Hükümetinin 1903 yılında çıkardığı bir kararla Grigoryan Kilisesine ait vakıf topraklarına el konulması gösterilmektedir. Bu hiç kuşkusuz siyasi amaçlıydı. Genel anlamda Azeri-Ermeni çatışmasının temel nedeni de iç politikalarının ürünüydü. Öte yandan özellikle Azeriler arasında aydınlanma devri başlamıştı. Bu yüzden de hem bunun önünü kesmek için hemde bölgede petrol, enerji gücünü korumak için Azeriler ve Ermenileri birbirilerine düşürmekteydi.

Şubat 1905'de başlayan Ermeni-Azeri çatışması Erivan'da, Gence'de, Nahçıvan'da, Tiflis'te ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde bir yıl boyunca dinmedi. Çatışmalar Bakü, Şuşa, İrevan (Erivan), Kuba, Nahçıvan, Şamahı ve Elizavetpol (Gence) Guberniyalarında (Valilik) devam etti. Çatışmalar sonucunda toplam 128 Ermeni köyüne karşılık, 158 Azeri köyü yağmalanmış, 3 bin 100 Ermeni ve 10 bin

²⁵⁰ Nesrin Sarıahmetoğlu, *a. g. e.*, s. 270; Memmed Said Ordubadi, *Kanlı Seneler*, s. 12.

²⁵¹ *Daşnaki-İz Materyalov Departamenta Politsi*, Bakü. 1990, s. 8-9.

Azeri öldürülmüştür. Azerilerin verdiği kayıplara ilişkin sağlıklı bilgilerin olmaması, ölü sayısına dair çeşitli görüşlerin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. Andranik’e bağlı bir komiteci olaylarla ilgili şöyle bir itirafta bulunmaktadır: “Ben, kadın erkek demeden Basarkeçer’de²⁵² Tatar (Azeri) halkını katlettim. Bazen kurşun harcamamak için, onları kuyulara doldurarak üzerlerini taşlarla kapattırırdım”²⁵³.

Olayların vahameti onarılamaz diğer sonuçlara da etkiye bulundu. Binlerce köy boşaltıldı. Buna ekin sahalarının azalması ve yüzlerce insanın merkezi bölgelere göç etmesi eklendi. Bölgenin güvenliğinden sorumlu olan Rusya ise seyirci kalmayı denemiştir. Zarar gören sadece Azeriler değildi, binlerce Ermeni yerleşimcisi de yurtlarını terk edip kendileri için daha güvenilir bölgeler aramaya başladılar²⁵⁴.

Çatışmalar sırasında pek üzerinde durulmayan bir diğer cephe ise İran bölgesi ve özellikle Güney Azerbaycan’dı. Burada da İngilizlerin ve Rusların teşvikiyle örgütlenen ve yüz kişilik gruplar halinde silahlanan Ermeni ve Yezidi Kürt eşkiya grupları da yerel Azeri topluluğunu katletmekten çekinmiyorlardı. Özellikle 1915-1921 yılı arasında bu grupların öldürdüğü Azeri sayısı 90 binin üzerindeydi²⁵⁵.

Bu dönemde (1907) Bakü’de Taşnak örgütüne mensup iyi teçhiz olunmuş 4000 kişilik bir kuvvet bulunmaktaydı. Amaç, doğuda Türklerin ilerlemesini durdururken,

²⁵² **Basarkeçer:** Şimdiki Ermenistan topraklarında Vardenis ismi ile bilinen eski Azeri Bölgesi. Gökçe (Göyçe) Bölgesinde yer almaktadır. Bunun dışında Cemberek, Aşağı Karanlı, Kever ve Yelenovka İlçeleri vardır. Tarihi Erivan Azeri Hanlığı sınırları içerisinde idi. Rus işgali sonrası Ermenistan’a devredilmiştir. Aziz Elekberli, *Kadim Türk-Oğuz Yurdu-Ermenistan*, Sabah Neşriyatı, Bakü. 1994, s. 53.

²⁵³ Geniş Bilgi İçin Bknz: *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar’da e Anadolu’da Ermeni Mezalimi (1906-1918)*, C. I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay, Ankara. 1995; Haşimzade, a. g. m., s. 5-6.

²⁵⁴ 1913 yılında Ermenilerin elindeki ekin alanları 345,7 bin hektar olduğu halde, 1919 yılında bu rakam 72.2 bin hektara inmiştir. Aynı yılda toplanan 15.3 bin hektarlık pamuk, 1919 yılında 0.6 bin hektara kadar geriledi. Ermeniler, zarara muhatap kalmalarına karşılık, suçu karşı tarafa yüklemekteydiler. Aslında ise Anadolu’dan Bakü’ye kadar yer-yer örgütlenmiş yüzlerce Ermeni silahlı grubu bilinçsizce her istediklerinden habersiz küçük birer yağma ordusunu andırmaktaydılar. Andranik Ermeni toplumunun zihninde belli belirsiz bir konuma sahip olsa da, Anadolu ve Kafkasya’daki kanlı olayların birinci dereceden sorumlularının başında gelmektedir. G. V. Çiçerin, onu sadık bir “Antanta ajanı” olarak değerlendirmektedir. 1918-1920’de Ermenistan Cumhuriyeti kurulduğu sırada Andranik Taşnaksütyun hükümeti emrinde olduğunu açıklamıştır. Ardından, daha Mart 1918 yılında başlayan ve bir yıl sürecek olan Azerbaycan’daki çatışmaları yönetecekti. Andranik’e bağlı askeri birlikler Bakü’de 26 Bakü komitesi ve ardından da Sentrokaşpi Diktatörlüğünün koruması için çabalarken, Bakü’de cereyan eden ve binlerce Azeri’nin ölümüyle sonuçlanan katliamların sorumlusu olmuştur. *ARDA, F. 897, İş. 2, Dosya 1, s. 4*; Bknz: Vagif Arzumanlı-Kamil Muhtarov, *1918 Yılı Kırğınları (Kıyımları)*, Bakü. 1995, s. 12-13-14.

²⁵⁵ Azeri-Ermeni çatışmaları sırasında İran’daki Azeri nüfusu da yarıya inmiştir. Türkler dışındaki etnik gruplardan asker alınmadığından dolayı İran genelinde İranî nüfusun sayısı hayli artmıştır. Oysa 1830 yılında İran genelinde Türkler, nüfusun %33’ünü, Farslar ise %41’ini oluşturuyordu. Geniş Bilgi İçin Bknz: Abasgulu Ağa. Bakıhanov, *Gülistan-i İrem*, Bakü. 1991; R. Blaga, *İran Halkları El Kitabı* (Azeri Kısmı), İstanbul. 1997, s. 288; Haşimzade, a. g. e., 6-7.

Bakü’de de bir Ermeni idaresi kurmaktı. Bakü’de insanın kanını donduran katliamlar yaşandı. Taşnaklar, Bolşevik olan bir Müslüman’a dahi acımadılar. Bolşevikleri tanımıyoruz, sizi öncelikle Müslümansınız ve buda bizim için yeterlidir. Hatta, onlara dostça davrananları dahi öldürdüler. Evleri tümünden yağmaladılar. Kadın ve kızlara tecavüz ettiler. Bolşeviklik adı altında, Müslümanlara karşı ter türlü cinayete sebebiyet verdiler. Sadece erkekler değil, hamile kadınlar dahi bu vahşetten canlarını kurtaramadılar²⁵⁶. Ermenilerin yarattığı dehşetler, Ermenistan’ın Kızıl Ordu birlikleri tarafından tutulmasına kadar sürdü. Bolşeviklerle Taşnaklar arasında Bakü’de bir yakınlaşma olmuşsa da, bu kalıcı olmamıştır²⁵⁷.

Bu kışkırtmaları hiç kuşkusuz başta Ermeni gazeteleri yapmaktaydı. ‘Mişak’ gazetesini bunun adeta lokomotifini oluşturuyordu. Örneğin; ‘Mişak’ gazetesinde çıkan Ermeni iftira ve yalanlarına karşı Ahmet Bey Ağayev (Ağaoğlu) Hayat gazetesinde, “Müslümanlar Baresinde Taze Bir İftira ve Bühtan”, “Bu İftira ve Bühtan Üzere Olunan Korkulu Bir Entrika” başlığıyla üç ayrı yazı kaleme alarak, Ermenilerin Azeriler aleyhindeki faaliyetlerini okuyucuya duyurmuştur. İlk yazıda, Kafkasya’daki kanlı çatışmalardan kimse memnun olmadığı için her iki tarafın din büyüklerinin, tarafları mabetlere toplayarak onları barışa davet ettiklerinden ve gerçekten de bir barış ortamının oluştuğundan söz edilir. Ancak gerçeği çarpıtan “Ermeni gazeteleri ve Ermenilerin bazı okumuş adamları” Türkleri olayların tek sorumlusu göstermek için akıl almaz iftiralarla halkı kışkırtmaya başlamışlardır. ‘Mişak’ gibi, Ermeni gazeteleri bin türlü yalan ve iftira ile “Ermenilerin kalplerini odlaştırp (alev-ateş) intikam ve kısas” ateşiyle tutuşturdular diyen yazar, “okumuş Ermeni pişrevlerinin de Rus, Frengistan (Fransa) ve ABD gazetelerinde Müslümanlar ve Müslümanlık aleyhinde” iftira ve yalan kampanyası başlattıklarını söyler. “Biz Müslümanları idarecilerin elinde şuursuz, hatta Allahsız, insafsız, gayrinin işaretiyle kendi komşumuz olan Ermenileri katil ve nabud etmeğe hazır olan kurt sürüsü sıfatında göstermeye sa’y ve telaş ettiler” diyen yazar onların “Müslüman din adamları camilerde “Ermenilerin kanını dökme” emir ve direktifi verdiler” iftirasını yaymaya çalıştığını söyler. Türklerin bütün önde gelenlerini çeşitli silahlı gruplar oluşturarak Ermeniler üzerine salmakla itham eden, Ermenilerin bu çirkin

²⁵⁶ A. Mansurov, *Tarihin Ak Lekeleri ve Yenidenkurma*, Bakü. 1991, s. 92, 93, 96, 98, 99, 121; Geniş Bilgi İçin Bknz: Ziya. Bünyadov, *Kırmızı Terör*, Bakü. 1993.

²⁵⁷ İsrail Memmedov, *Tarihimiz, Toprağımız, Taleyimiz*, Bakü. 2003, s. 27.

taarruzlarına sessiz kalmayacaklarını söyleyen yazar, gerçeği “hem kendi halkımıza, hem de Ermeni vatandaşlarımıza anlatmaktan çekinmeyeceğiz” demektedir²⁵⁸.

Tercüman gazetesine göre çatışmaların sebebi daha başkadır: “Ermeni milliyetçileri ve Rus İştirakiyyun Fırkası (Komunist Partisi) bu rekabete istinaden fesada yol buluyorlar. Avrupa’daki muhacir, misafir veya firari milliyetçi Ermeniler, “Büyük Ermenistan” hayaline kapılıp, önceleri Osmanlı’da yaydıkları fikirlerini bu sefer de Rusya içinde yayıyorlar. Bu hayal ile pek çok Ermeni’yi yoldan çıkarıp hem kendilerini hem de komşularını bu duruma düşürüyorlar.” Olayların ilk çıkış sebebini o devirde yaşamış yazar Mir. Möhsün. Nevvab şöyle kaleme alır: “Toplanan Ermeniler, gördükleri Azeriler ile alay ederler. Azeriler de durumdan haberleri olunca, şehrin hakimi Cafer Kulu Han’ı kaleye getirirler. Bu anda şehirde büyük bir çatışma patlak verir. Herkes hakimin tarafını tutar. Olaylardan çekinen hakim, Azerileri sakinleştirmek istese de olumlu sonuca varamaz. Hadiseleri yatıştırmak için Şuşa Bölgesinin Hakimi Ali Bey getirilir. Hadiseler daha da alevlenir. Ali Bey de halkın arasında ezilme durumu geçirir. Ve şehrin hakimi tekrar devreye girerek Ermenileri büyük felaketten kurtarır. Azeriler ve Ermeniler arasında olaylar daha büyük felaketlere yol açmadan az da olsa yatıştırılır”²⁵⁹.

Azeri edebiyatının seçkin temsilcisi Memmed Said Ordubadi’nin (1872-1950) “Kanlı Yıllar” eseri Ermeni mezaliminin bilimsel salnamesidir. Bakü’de yayımlanan (1911) bu kitapta, Karabağ’da, Zengezur’da, Nahçıvan’da vb. bölgelerde Ermenilerin yaptıkları büyük kanlı facialar hakkında bilgiler sunulmuştur. “Kanlı Yıllar” kitabında Ermeni-Müslüman çatışmasının esas nedeni gibi Rusya’nın desteği ile “Bağımsız Büyük Ermenistan” kurulması ilkesinin olduğunu kaydetmiştir. Kitapta okuyoruz: “Ermeni-Müslüman Türk savaşı nedeni, Bakü ve Gence Guberniyasının Arran yörelerini Azerilere verip, İrevan (Erivan) ve Gence Guberniyasının (Valilik) diğer yaylak ve Yukarı Karabağ topraklarını Ermenilere vererek, bunları da Karabağ Sancağı ile birleştirip Ermeni Saltanatı oluşturmak idi”²⁶⁰.

²⁵⁸ Yakup Sevimli, *a. g. e.*, s. 500, 509.

²⁵⁹ Mir Möhsün Nevvab, *1905-1906. Yıllarda Ermeni-Müslüman Davası*, Bakü. 1993, s. 2-3.

²⁶⁰ Anlaşıldığı üzere 1905-1920 tarihleri arasında Azeri-Ermeni ilişkileri oldukça çekişmeli geçti. Ermeniler bu yolda arka bahçe olarak Rusları, ABD ve AB ülkelerini kullandı. Bu ülkelerden dini kullanarak, Hristiyanlık adına yardım ve yataklıkta bulunmalarını talep etti. Ve bu hadiseleri de çoğu zaman dindarlık adına yaptıklarını söylemekten utanmadılar. Böylece bir birilerini maharetli bir şekilde

Kuzey Azerbaycan'da Ermenilerin yaptıkları işkenceler karşısında Rusya tarafsız gözükse de Azeriler ile Ermenileri bir birilerine kışkırtmakta geri kalmadılar. Ruslar bölgede istedikleri mevki elde etmişlerdir. Ermeniler Amerika, Gürcüler ise Amsterdam'da olan sosyalist himayesine sığınarak faaliyetlerini yurt dışına taşıdılar. Fakat mazlum Azeri Türklerinin sesine tüm dünya sessiz kaldı.

Rus Maliye Bakanı tarafından hazırlanan raporda Bakü'de çok ciddi olaylar çıkarak, şehirde anarşinin hakim olduğu, soygunlar ve yağmalama olaylarının ortaya çıktığını bildirmiştir. Olayların milli ve dini nitelikte olduğunu belirten Rus Bakan, hadiseler arasında devlet yetkililerinin yetersiz ve etkisiz kaldığını belirtmiştir. Öte yandan Bakan, Bakü Şehrinin petrol rafineri merkezi olduğunu ve sermaye açısından da son derecede önemli bir yerde olduğuna dikkat çekmiştir. Bunun dışında yabancı sermaye güçlerinin de bu hadiseleri yakından izlediğini dile getirmiştir²⁶¹.

II. 2. 1. 1. 1905 Genel Grevinde Bakü'de Azerilere Yapılan Saldırıları ve Ermenilere Çarlık Rusyası'nın Desteği

Kafkasya ötesinde Ermeniler ve Azeriler arasındaki münasebetlerin esası A. Griboyedov'un, Knyaz Argutyan'ın, General Ter-Gukasov'un yardımlarıyla Ermenilerin geçici olarak Bakü, Karabağ, Şamahı, Nahçıvan, Gence, Kuba, Lenkeran vb. yerlerde yerleştirmeye başladığı bir zamanda atıldı. Ermenilerin gelmesiyle Azerilerin yaşadıkları topraklar azalmış olsa bile hiç kimse onlar ile ilgilenmedi. Azerbaycan Rusya'nın işgali altına girme başladığı andan itibaren Ermeniler, Çar hakimiyeti ile yerli halk arasında bir çeşit aracı durumuna geldiler, itibar elde ettiler, devlet hizmetlerine alındılar. Devletin temsilcileri de Azerilere güvenmemekte, Rus ordusuyla savaşıyan düşman bir halk gibi, dil, din, gelenek ve görenekçe asimilasyona mukavemet gösteren, kendi bağımsızlığını silahla korumaya hazır bir halk olarak

kullandılar. Ama arada kalan yine Azeriler oldu. Bu uğurda barışın sağlanması için çabalar hep Azeri tarafından geldi. Fakat Ermeniler toprak iddiaları ve teşebbüsleri barışın tesisine gölge düşürdü. Eğer Ermenilerin geçek amacı "Büyük Ermenistan" haritası ve Ermeni ırkçılığı ise, Y. V. Çemenzeminli'nin deyimi ile "O zaman Ermeni meselesi yine birçok mücadele ve münakaşaya sebep olacak, çözümü yine kağıt üzerinde kalacak ve Kafkaslar'da barışın tesisi mümkün olmayacaktır". Memmed Said Ordubadi, *Kanlı Seneler*, Bakü. 1991, s. 32; Yusuf Vezir Çemenzeminli, *Harici Siyasetimiz*, Bakü. 1993, s. 36-37.

²⁶¹ Musa Kasımov, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti (1914-1918)*, C. 1, Bakü, 2000. s. 67; *RFDTA, Fond. 1405*.

görmekteydi²⁶². Bu durum daha çok Ermeniler tarafından tahrik edilmekte ve Rus idarecilerin yerli halkı küçük görmesi, komite başkanlarının Azerilere karşı nefretine ve sonucunda kanlı olayların meydana gelmesine sebebiyet verdi. Rus istilas ve Ermeni olayları Azerbaycan'ın bölünmesi dışında, bir topluluk olarak Azerilerin kendi ülkelerinde ikinci sınıf bir unsur olarak muamele görmelerine de neden oldu. Oysa Rus işgaline kadar Azeriler Kafkasya'da en güçlü ve en büyük etnik unsur olarak faaliyet göstermekteydiler. Öte yandan Ermeni terörü karşısında hem siyasi hem de etnik güç olarak epey yıprandılar²⁶³.

Rusya'daki işçilerin ve köylülerin ihtilal hareketi XX. yüzyılın başlarında tekrar filizlenmeye başladı. İhtilal 9 Ocak'ta kanlı olaylar ile başladı. Bu olaylar özellikle Kafkasya ötesinde büyük yankı uyandırdı. Kafkasya ötesinde grev hareketleri esas itibariyle sosyal ve milli bağımsızlık mücadelesi olduğu da söylenebilir. Bu hareketlenme özellikle köylüler ile ittifak kuran işçi sınıfı arasında gerçekleşmekteydi. XX. asrın başlarında baş gösteren genel grevler, Çarın emriyle kuvvet kullanılarak kısa sürede bastırıldı. Akabinde tüm iş yerlerinde iş bırakma eylemleri görüldü. Olaylar Mart ayında daha da alevlendi ve Erivan'a kadar ulaştı. Bu arada Azeriler ve Ermeniler arasında Gence, Şuşa, Nahçıvan ve Erivan'da çatışmalar meydana geldi. Böylece genel grevler ve çatışmalar Bakü'ye kadar ulaşmış oldu. Ermeniler ve Azeriler arasında meydana gelen çatışmalardan Çar hükümeti endişe duymağa başladı. Ve 17 Ekim 1905 senesinde manifesto ilan etti. Bu manifestoyla halka basın, toplantı, vicdan hürriyeti sözü veriliyordu. Tabi olayların sona ermesinde bu karar yeterli olmadı. Bolşevikler, Çar'a aldanmamaları ve sonuna kadar direnmeleri yönünde çağrıda bulundular²⁶⁴.

Bakü'de Azeri işçilerin gittikçe büyüyen ihtilal hareketini engellemeye çalışılırken, çok halklı olma özelliği taşıyan Bakü'de 20 Ağustos 1905 senesinde Azeriler ve Ermeniler arasında milli bir çatışma meydan geldi. İki millet arasındaki anlaşmazlığı körükleyen hükümet, Şirvan alayından 120, Kazak ve Salyan alayından 152, Dağıstan alayından 100, Erivan alayından 60 ve başka alaylardan toplam 500 subay ve asker toplandı. Bu çatışmalara milli bir savaş karakteri vermek için istenen

²⁶² ARSPİHA, *Fond. 267, Siy. 8, İş. 259, s. 5.*

²⁶³ Aygün Attar Haşimzade, *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, Ankara. 2005, s. 49-50, 52.

²⁶⁴ Nesrin Sarıahmetoğlu, *a. g. e.*, s. 151-152.

tüm şartlar hazırды. Bakü’de olağanüstü hal ilan edildi. Grevlere katılan işçilerden özellikle Azerileri işten çıkardılar. Ertesi gün işçiler Bakü’nün Sabuncu Kasabası Hastanesi önünde top ateşine tutuldular. Olaylar üç gün boyunca şiddetli bir şekilde devam etti. Balahanı Kasabası da çatışmalardan nasibini aldı²⁶⁵.

Eylül ayında meydana gelen olayların diğerlerinkine göre tek farkı, çatışmaların petrol alanlarındaki nüfus üzerinde yaptığı etki idi. Balahanı, Sabuncu ve Ramana adlı üçlü petrol sahaları Bakü’nün 12 mil kuzey doğusunda yer alan kasabalarda idi. Çatışmalarda Bakü’nün Bibiheybet Kasabasındaki petrol alanları tahrip edildi. Olaylarda pek çok Azeri petrol işçisi katledildi. Petrol kuyularında yangınlar baş verdi. Maden sahalarındaki grevler uzun sürdü. Dolayısıyla çatışmalar uzun sürmüş ve binlerce Azeri katledilmiş ve epey maddi zarar oluşmuştur. Bu olaylar ve oluşan maddi zararlar hakkında bilgiler dönemim görevlileri, General Fadeyev ve Defterhane Reisi Şımanov tarafından Kafkasya Defterhanesine rapor halinde bildirilmiştir²⁶⁶.

Ermenilerin Kafkasya ötesinde başlattıkları ayaklanmalar, Rusya’da huzursuzluk yarattı. Halk sürekli Petersburg’a giderek Ermeniler hakkındaki şikayetlerini iletiyorlardı. Çar Hükümeti anlaşmazlıkları gidermek için Kafkasya’da genel bir sıkı yönetim ilan etti. Ve tüm bakanlıkların katılmasıyla ve Temyiz Mahkemesi Reisi Senatör Kuzminski’nin başkanlığı altında 60 kişilik bir heyeti bu işin tahkikatına memur etti. Kuzminski, Çar Nikolay’a göndermiş olduğu iki ciltlik bir raporda üç ay süren çalışmasının neticesini belirtti²⁶⁷. Öte yandan raporda, Osmanlı sınırından geçerek gelecek olan Ermeni çetelerinin yakalanması için gerekli tedbirlerin alınması da tavsiye edilmekteydi²⁶⁸.

²⁶⁵ ARDTA, F. 484, Siy. 1, İş. 5, s. 44, 78, 88.

²⁶⁶ ARSPİHA, F. 484, Siy. 2, İş. 134, s. 85-86.

²⁶⁷ “Yanıma Bakü şehrinin kibar, aydın ve zengin sınıfına mensup mühim vatandaşlardan oluşan 12 kişilik temsil heyeti yollayan Müslümanlar, Ermenilere inanmadıklarını gizlemiyor, bunu onların korkaklıkları ve hırçınlıklarıyla izah ediyorlar. Biliyorlar ki, Ermeniler beyaza siyaha bakmadan sık-sık çirkin metotlara müracaat ederek önemli bir maddi refaha sahip olmuş, hükümetin yardımı ve desteğiyle eğitim ve hayır işleri yaparak kendi medeniyetlerini yükseltmek imkanını kazanmışlardı. Müslümanlar açıkça Şubat hadiselerinin sebeplerini Müslümanlarla Ermeniler arasında meydana gelmiş ilişkilerde görmek gerektiğini belirtirler”. Nesrin Sarıahmetoğlu, a. g. e., s. 276.

²⁶⁸ A. Ali Emircan-Mehmet Emin Gerger, *Büyük Ermenistan Hayali ve Kars’tan Karabağ’a Ermeni Vahşeti*, Cemre Yay, İstanbul. 1992, s. 52-53; Nesrin Sarıahmetoğlu, a. g. e., s. 275.

II. 2. 1. 2. Nahçıvan, Zengezur, Kuba, Şamahı, Erivan, Cebrail, Gence, Şuşa, Eçmiyadzin ve Tiflis’de Ermeni Mezalimi (1905)

Ermenilerin Azerbaycan Türklerine karşı yaptıkları soykırımla, Baku ve civar iller olan Şamahı, Zengezur, Küba, Cebrail, Cevanşir, Şuşa’da on binlerce insan hunharca katledilmiştir. Söz konusu olaylar ve olayları belgeleyen raporlar, 1905 senesinde Azerbaycan’ın çeşitli illerinde yaşanmış Ermeni mezalimini tahkik eden dönemin görevli komisyon Rus üyelerinin imzalarını taşımaktadır.

1905 yılının Mayıs ayında Nahçıvan’da da Azeriler ve Ermeniler arasında bir huzursuzluk meydana geldi. Bölgede Ermenilerin elinde silahların bulunduğu ve Azerilere saldıracağı haberleri yayıldı. Nahçıvan Bölgesi, Ermenistan’ın Sisyan Bölgesine önemli bir geçit yeri idi. Ve Ermeniler buradan kolayca asker toplaya bilirlerdi. Ve öyle de olmuştur. O dönemde Nahçıvan’da 2 bin Ermeni, 6 bin Azeri, çevre köylerde ise 33 bin Ermeni ve 65 bin Azeri yaşamaktaydı. Toprak sahiplerinin çoğu Azeriler idi. Öte yandan Nahçıvan’da o dönemde Rus otoritesi tam anlamıyla kurulmamıştı. Bölgede kısa sürede daha çok köylüler arasında çatışmalar meydana geldi. Çünkü Azeri Köylülerinin çoğu Ermeni Köylülerinin yolu üzerinde idi. dolayısıyla Ermeniler karşı taraftan kolayca köylüleri ateşe tutmaktaydılar. Nahçıvan’ın Cehri ve Tumbul Köyünün sakinleri Ermeniler tarafından katle yetirilmiştir. Cehri Köyünün halkı Valinin huzurunda : “Bizim köyün yolları her taraftan Ermenilerin elindedir. Bunun için biz yolların hükümetin koruması altına alınmasını istiyoruz” diyerek şikayetlerini dile getirmişleridir. Fakat bu şikayetler cevapsız kalmıştır²⁶⁹.

Nahçıvan olayları Azerbaycan arşiv kaynaklarında şöyle yer almaktadır: 5 Mayıs 1905 tarihinde öğlen saat 13.00’da 3 kişi Cehri ve Şıhmemmed adlı kaçtıklar zaman ağır şekilde yaralanıyorlar. 7 Mayıs günü Tunbul adlı köyü geçtikten sonra bir Müslüman öldürdüler. 9 Mayıs tarihinde ise Nahçıvanlı Hacı Ali Bayramzade, Aliabad Köyünden geçerken çeşme civarında geceleyin yedi kurşun yarası ile katle yetirilmiştir. Bu haber şehirde büyük dehşete ve kargaşaya neden oldu. Her taraf talan ve yağma

²⁶⁹ Memmed Sait Ordubadi, *Kanlı Seneler*, s. 21; Nesrin Sarıahmetoğlu, *a. g. e.*, s. 278.

edildi. Yaklaşık 85 dükkan, 75 depo yakıldı²⁷⁰. Nahçıvan, Şerur ve Ordubad Şehirlerinde Ermeniler tarafından Müslüman aydınlara da saldırılar başlamıştır. Halk durumun gittikçe çıkmaza girdiğini ve ülkenin aydın kesimini de hedef aldığını görünce teşvişe düşerek itiraz seslerini Azerbaycan Hükümeti ile bitlikte Ermenistan Hükümetine de bildirmiştir²⁷¹.

Hayat gazetesi olayları şöyle özetler: “Ermeni saldırılarının kilise tarafından yönlendirilmekte, katillerin, kilisenin çanının çalışına göre hücum edip geri çekildiklerini belirtmekte. Önce Nahçıvan’daki bir köyde 4 masumu, ardından Zek Köyünde 17 Müslümanı katleden Ermenilerden sadece 4 kişi ölmüştür. “Kilise zili hemen aheste-aheste çalındığı anda gülle-baran başlanırdı” diye yazan gazete, yine bir evden 8 kadınla 11 erkeğin öldürüldüğünü, daha sonra başka bir evden 5 kadınla 8 erkeğin daha katledildiğini belirterek, tecavüz edilmek istenen bir Müslüman kadının da kurtulmak için intihar ettiğini nakleder²⁷².

1905 yılında Ermeniler Zengezur ve köylerine saldırılara başladılar. Bu kapsamda Saggarsu Köyünde oturan Azerilere karşı soykırım uyguladılar. Olayların tanıkları yapılanları şöyle anlatmaktadır: “inilteler tepedeki Ermeni sığınaklarından yankılanıyordu. Köyün ileri gelenlerinden Molla Hasan Efendi de ailesiyle birlikte Saggarsu Köyüne sığınmıştı. Köyde ancak kaçacak durumda olmayan yaşlı kadınlar, ihtiyarlar bulunuyorlardı. Sabaha doğru ‘ya Ali, ya Ali’ sesleri duyulmaya başladı. Şaşkına dönmüş Müslüman ahali ‘bu gelen İslam ordusudur’ umuduyla ağlayarak onlara doğru koşmaya başladılar. Ancak gelenler Ermeniler idi. Ve karşılarına çıkanları öldürmeye başladılar. Bu sırada yakındaki dört İslam Köyünde katliam gerçekleştirdiler. Saggarsu katliamında Molla Hasan Efendi bir grup kadınla elinde Kur’an-i Kerim ile Ermenilerin önüne çıkıp aman dilese de, tamamını vahşilikle öldürdüler. Ermeniler Kur’an-ı Kerimi yakarak süngülere geçirdiler. Kurtulmayı başaranlar karlı dağ yolunu kullanarak Ordubad İline sığındılar”²⁷³.

²⁷⁰ Memmed Said Ordubadi, *a. g. e.*, s. 18, 22; Mir Möhsün Nevvab, *1905-1906 Yıllarında Ermeni Müslüman Davası*, Bakü. 1993, s. 22.

²⁷¹ ARDA, F. 970, Sıy. 1, İş. 65, s. 85-86.

²⁷² Yakup Sevimli, *a. g. e.* s. 504.

²⁷³ Aygün Attar Haşimzade, *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, Ankara. 2005, s. 61; *Ermenistan Azerbaycanlılarının Tarihi Coğrafyası*, Bakü. 1995, s. 30.

İlk Ermeni zulümlerinden biri de tarihi Kuba (Guba-Quba) İlinde 1905 yılında yapılmıştır. Rusya'ya da sınırı olan bu yöre stratejik öneme haiz konumda idi. Kuzey Kafkasya'da, Dağıstan'daki esir zabıtlardan Şükrü Bey'in raporuna göre, Kuba İlinde meydana gelen hadisler şöyle özetlenmektedir: "Kuba Bölgesi ele geçirilerek, düşmandan 3 makineli tüfek, 14 at, 500 tüfek, 25 bin mermi, savaşta kullanılan mutfak malzemeleri ve Müslümanlardan alınan değerli eşyalar toplanmıştır. Müslüman Bolşeviklerini silah altına alarak, onlarla Haçmaz (Xaçmaz) İline doğru ilerledik²⁷⁴. Ve demiryolunu, Bakü-Derbend hattının Hudat (Xudat) İli etrafında Rusların gelip gitmesine mani olmak için ve durumu orduya bildirmekle mükelleftim"²⁷⁵.

Olağanüstü Hal Tahkikat Komisyonunun Başçısı A. Hasmammedov'un Azerbaycan Cumhuriyeti Adliye Nazırına (Adalet Bakanlığı), Şamahı Şehir merkezinde ve köylerde Ermenilerin yaptığı zalimlikler, talan, yağma ve katliamı içeren maruzatı yer almaktadır²⁷⁶. Maruzatta, şehirde 10 Müslüman kıza bizzat örgütün Ermeni rehberi tarafından yapılan tecavüz ve sonrasında onları tapanca ile katlettiklerine dair bilgiler mevcuttur²⁷⁷. Ayrıca adı geçen komisyon başkanına, Nazır A. Novatski'nin cevaben yazdığı²⁷⁸ ve bu olayda terör faaliyetinde bulunan şahısların cinayet mesuliyetine çarptırılacağına dair alınan kararı vardır²⁷⁹. Ermeniler Şamahı'da uyguladıkları yöntem, diğer bölgelere nazaran bu ilde yaşayan varlıklı, nüfuslu, tanınan ve hatırı sayılır devlet, din, bilim ve ticaret adamları olmuştur. Onlardan biri de Ahund (Müftü) Hacı Caferkulu olmuştur. Onun sakalını yolmuş, dişlerini kırmış, gözlerini çıkarmış, kulaklarını ve burnunu keserek işkence ile öldürmüşlerdir. Bunun dışında şehrin önde gelen tanınmış simaları katledilmiştir. Ermeni rehberlerinin Şamahı'da uyguladıkları yöntem diğer bölgelerde olduğu gibi, öldürüp talan etmek ve talan edip öldürmek olmuştur²⁸⁰.

Cebrail (Cebrayıl) ve Karyakin'de aslında Azeriler ve Ermeniler arasında ilişkiler ilk başta iyiydi. Ancak diğer bölgelerde yaşanan çatışmaların buraya da sıçramaması

²⁷⁴ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 96, s. 63.

²⁷⁵ Kaymakam Rüştü Türker, *Kafkas Türk İslam Ordusu Bakü Yollarında*, 5. Kafkas Piyade Fırkası, Kafkas Üniversitesi, Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı, Bakü. 2008, s. 140.

²⁷⁶ ARSPİHA, F. 277, Siy. 2, İş. 16, s. 9-10.

²⁷⁷ ARSPİHA, F. 227, Siy. 2, İş. 16, s. 18.

²⁷⁸ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 108, s. 8-9.

²⁷⁹ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 105, s. 1.

²⁸⁰ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 105, s. 1-2.

imkansızdı. Neticede burada Azeriler ve Ermeniler arasında bir savaş başladı. Ve Azeriler bu savaşın sonucunda galip geldiler. Ermeniler dağlara kaçtıkları için takip edilemedi. Ermeni köyleri talan edildi. Kumandanları İşhanov kıymetli eşyaları ile birlikte ele geçirildi²⁸¹.

Ermeniler ile Azeriler arasında yaşanan şiddetli çatışmalar diğer bölgelerin yanı sıra, Gence Vilayetinde de kanlı ve acı hadiseler yaşanmasına neden olmuştur. Gence’de 1 Aralık 1905 tarihinde ilk olarak Ermenilerin Azerilere saldırması sonucunda 2 Azeri katledilmiştir. Bu esnadan sonra Ermeniler ile Azeriler arasında mütemadiyen karşılıklı çarpışmalar sürmüştür. Saldırıları sonucunda evler, işyerleri ve resmi binalar yağmalanmış ve yakılmıştır. Diğer vilayetlerde olduğu gibi Gence’de de Ermenilerin nüfusu Azerilerden az olmasına rağmen, saldırıları her zamanki gibi Ermeniler başlatmıştı. Ve şiddet eylemlerinin artmasına neden olmuşlardır. Bundan böyle Ermenilerin faaliyetleri daha da artmış ve örgütlü hal almıştır. Gence’de Ermeni gönüllülerden oluşan her türlü silahlarla donatılmış bir müfreze ortaya çıkarılmıştı. Vilayette silahlı 500 kadar Ermeni, Taptıhlı Azeri Köyüne saldırmışlardır²⁸².

Erivan olayları sonrası Azerilerin kendilerini silahsız olduğu için koruyamadıklarını fırsat bilerek Eçmiyadzin’e²⁸³ yönelerek buradaki Müslümanları öldürdüler. Bölgenin coğrafi konumu nedeniyle buraya hiçbir yardım ulaştırılmamıştır. Azeriler için tüm yollar kapalı vaziyette idi. Çatışmalardan önce Ermeniler tüm kolay ulaşım yollarını kapatmışlardır.

²⁸¹ Nesrin Sarıahmetoğlu, *a. g. e.*, s. 296; Memmed Sait Ordubadi, *a. g. e.*, s. 42.

²⁸² Seyit Sertçelik, *Rus Arşiv Belgeleri Işığında Ermeni Soykırımı İddialarına Dair*, Ankara. Trsz, s. 24.

²⁸³ **Eçmiyadzin:** Hanaveng ve Anpur Nehri arasındaki geniş bir araziye kapsayan bölgenin adıdır. Kuzeyinde Eleyiz Dağları, Aleksandropol, Pembek, Şoragöl (Şıragel), Şehirleri bulunmaktadır. Güneyde Eçmiyadzin- Üç Kilise denilen eski bir Ermeni mabedi bulunmaktadır. Kelime manası olarak, Hz. İsa’nın Ermenilere tecelli ettiği ve oraya indiği topraklar demektir. Eçmiyadzinin Türk-Rus münasebetlerinde çok özel bir yeri vardır. Ermeni Gregoryan Kilisesi V. Yüzyılda Eçmiyadzin’de kurulmuştu. Ermeniciliğin üç önemli kutsal yeri olan bu kiliseler, Aras Nehri üzerinde, eski Vağarşabad Köyü yakınlarındadır. Ermenilerin verdiği bilgilere göre, Eçmiyadzin, Divin / Duvin ile Arsaşat ve Medzamor çizgisinde olup, Serdarabad ile Erzurum-Kar-Ani irtibat halinde idi. Bu konuda daha detaylı bilgiyi Fransız gezgini Jean Baptiste Tavernier tarafından yapılmıştır. Safevi ve Osmanlı döneminde bütün imkanlardan faydalanmıştır. İstanbul da bir-iki asır içinde kutsal kilise statüsünde kabul edilmiştir. Böylece dini merkez haline gelmiş, doğudaki Ermeniler burasını tanımıştır. Kutsal dedikleri bu yere yakın Ermenilerin vahşice Türk katliamı yaptıkları ezeli Türk Yurdu olan, Hak Mehmet Köyü Bulunmaktadır. Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu*, İstanbul. 1986, s. 89; Enver Konukçu, “Sürmeli Eçmiyadzin Kutsal Kilisesi ve Aras Yakınlarındaki Hak Mehmet Köyü Olay”, *21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış, Atatürk Araştırma Merkezi Yay*, Ankara. 2000, s. 165; Aziz Elekberli, *Kadim Türk Oğuz Yurdu-Ermenistan*, Sabah Neşriyatı, Bakü. 1994, s. 162.

Şuşa İlindəki hadisələr aşamalı bir şəkildə cərəyan etmişdir. İlin Köçerli və Halefli Mahallələrində Azerilərə aid 10 ev yakıldı, dəyərli eşyaları yağmalandı. Azerilərə yardım üçün göndərilən əsgərlər də Ermenilər tərəfindən öldürüldü. Bu durum qarşısında Azeri gəncləri Ermenilərə qarşı geniş çaplı hücumla keçtilər. Ermenilər beklemedik bu hücum qarşısında dehşətə kapıldılar. Çünki Azerilər işğal etdikləri köyləri yakıyorlardı. Ermenilər durum qarşısında müqavimət göstərmədilər. Və bir çox kağıp verdilər. Şuşa olayları Azerilərin galibiyeti ilə son bulmuşdur²⁸⁴.

Azerilər və Ermenilər arasında meydana gələn olaylar Tiflis Vilayətinə də sirayət etdi. Burada olayların fitilini çəken Ermenilər olmuşdur. Çatışmalar sırasında bir çox Ermenin iş yeri və dükkanı yağma edilmişdir. Tiflis'teki olayları Ermenilər başlatmasına rağmen, məğlup tərəf də Ermenilər oldu. Ermenilərdən 24 kişi, Azerilərdən isə 16 kişi ölmüşdür. Çatışmalar 1905 sonuna dek sürmüşdür²⁸⁵.

Rusya üçün həyatı önəm taşıyan Azərbaycan'da Bolşevik-Taşnak Stepan Şaumyan'ın önderliyini yaptığı Bakı Sovyet'i iş başındaydı. Komuna ordusu əsasən Ermenilərdən olmuşdu və Türklərə qarşı siyasət yürüten Bakı Sovyet'i rəhbərliyi Taşnaksütyun liderləri ilə gizli iş birliyi içindəydi. 30-31 Mart-1 Nisan 1905 tarixlərində binlərcə Müslüman Pantürkist və İnkılap qarşıtı olduqları düşüncələri dolayısıyla öldürüldü. Ermenilər, Bolşevizm adı altında sadəcə Bakı'da 17 bindən çox Türkləri yaşlı, qadın və uşaq demədən qatlettilər. Ermenilərin bütün məqsətləri Bakı'nın yerli nüfuzunu yox edərək onun sərvətini səhiplənmək və burayı Ermenistan toprağı ilan etməkti²⁸⁶.

Bakı'da 1905-1907 illəri, Ermenilərlə Müslümanlar arasında saldırgan fəaliyyətlər, qatillər, eşkıyalar və göstərilərlə kendisinə eylem alanı bulurkən, yayın həyatını sürdüren Həyat qəzetəsinin istisnasız hər sayısında Ermenilər haqqında bir xəbəre rastlamək mümkündür. Həyat qəzetəsində sürekli başlıqlarından “Erivan Xəbərləri” başta olmaq üzere “Telqraf Xəbərləri”, “Bakı Xəbərləri”, “Kafkas Xəbərləri” köşələri də bu dövndeki çatışma xəbərləri yer almışdır. Həyat qəzetəsi

²⁸⁴ Memmed Sait Ordubadi, *a. g. e.*, s. 53, 55.

²⁸⁵ M. S. Ordubadi, *a. g. e.*, s. 98-99.

²⁸⁶ Bolşevik Blyumun hatıralarında Ermeni Taşnakların 1905-1918 yazında Bakı'da 20 bindən çox Müslüman'ı qatlettiklərini yazıyordu; Manaf Süleymanov, *İşittiklərim Okuduklarım Gördüklerim*, Bakı. 1987, s. 166.

olayların başladığı günden itibaren son derece barışçı bir tutum izlediği veya sadece savunmada kaldığı gerçeğidir. Kimi zaman “Ermeni Matbuatı” başlıklı bölüme aldığı saldırgan yazıları cevap veren Hayat, kimi zaman da doğrudan kaynak gösterip Ermeni gazetelerine (*Mişak, Artaz, Alık, Arşalyuz*) red yazıları yazmak mecburiyetinde kalmıştır²⁸⁷.

Özellikle 1905-1918 arası dönemlerde Ermeniler açıkça Müslüman-Türk kesimine karşı soykırım işlemiştir²⁸⁸. Bir zamanlar Sovyet tarihçiliğinde Ermenilerin ve Rusların Azerilere yaptıkları mezalimi zikretmek bile cinayet idi. Adı geçen Türklerin yaşadıkları öz topraklarındaki bölgelerde onlara karşı isyan ve soykırımla sonuçlanmıştır²⁸⁹.

Tarihçi Justin McCarty olaya şöyle açıklık getirmektedir: “Tarihçiler gerçeği seçmeleri gerek. Gerçeği yazmağa çalışmak tarihçinin görevidir. Bu da hiç kuşkusuz kaynaklarla mümkündür. Tarihçiler gibi siyasetçiler doğruyu bulmakla sorumludurlar. Hiçbir Osmanlı ve diğer kaynaklarda Türklerin Ermenilere karşı nefretine ve mezalimine dair vesika ve kanıt yoktur. Oysa bunu Ermenilerde bariz bir şekilde görmekteyiz. İsyanı ve terörü²⁹⁰ ilk çıkaran ve katliamı ilk yapan Ermeniler olmuştur. Her şeyin ötesinde Ruslara karşı olan sadakati, Rus yöneyimi altında yaşama arzularıyla

²⁸⁷ Yakup Sevimli, *a. g. e.*, s. 497.

²⁸⁸ Y. Sarıay, “Ermeniler Anadolu’da ve Kafkaslarda 524 bin Müslüman Türkü katlettiler. Osmanlı Devletinin resmi arşivlerinde olayları gerçekleri ile ortaya koyan 135-136 milyon belge bulunmaktadır. Ayrıca, 1889-1915 yılları arasında Ermeniler, Anadolu’da 40’tan fazla isyan çıkarmışlardır. Ermeniler Balkan Devletlerini örnek alarak bir vatan yaratma hesabı içine girdiler. Terörü mücadele metodu olarak seçiyorlar. Amaçları, katliamlar yaparak nüfus çoğunluğunu elde etmek, baskı ve korku ile oradaki Müslüman halkın başka bölgelere kaçmasına yol açmak, kendilerinin nüfus çoğunluğu elde ettikleri bir vatan oluşturma düşüncesi vardı. 524 bin Müslüman Türkü katlettiler. Bu belgeler kanıtlanmıştır. Soyadı kanunu, anası ve babası, köyü mahallesi olmadığı için bunları tek-tek belgelerle ortaya çıkarılmıştır.” dedi. Yusuf Sarıay, “Belgeler Işığında Ermeni Meselesi” konulu konferanstan, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürü, Çankırı Kültür ve Sanat Merkezi, <http://www.bugun.com.tr.haber.detay.asp/16.04.2008>.

²⁸⁹ İsmail Musayev, *Azerbaycan-Türkiye İlişkileri*, Bakü. 1998, s. 185-186.

²⁹⁰ Oysa tüm bunlara rağmen “Sözde Ermeni Soykırımı” iddialarının sürekli gündeme getirilmesi Türk ve Müslüman dünyasına imaj açısından girilmiş çok iğrenç bir propaganda savaşıdır. Nitekim Robert Koçaryan (Ermenistan’ın eski Devlet Başkanı. Azeri soykırımı tertipçilerinden. Asıl soyadı Köçeryan olan bu şahıs Karabağ doğumludur. Ve halen Azerbaycan vatandaşıdır) göreve geldiği ilk günden beri bu konuda çalışmalar hız kazanmıştır. Bu planlar Taşnak ve Hınçak Örgütleri ile başlamış, ASALA ve Ramgavar gibi örgütlerle devam etmiştir. Ve günümüzde ise bunu bizzat Ermeni Devleti uygulamaktadır. Oysa BM’in 822-853-874-884 sayılı kararları ile tespit ve ifade edilen şu ki, Ermenistan, Azerbaycan topraklarının %20 işgal ederek işgalci terörist bir devlet gibi tanımlanmıştır. Geniş Bilgi İçin Bknz: Araz Aslanlı, “Ermenistan Bir Terörist Devlettir, Hak Ettiği İsmi de Alması Gerekıyor”, *Azerbaycan Dergisi*, Sayı. 337, Yıl. 49, Ocak-Şubat, 2001.

açığa çıktı. Ruslar Dağlık Karabağ ve Erivan'ı aldıkları sırada orada yaşayan Azerileri öldürmüş ve topraklarından atmışlardır. Bunların çoğu da Türk ve Müslüman olduğu için orada yaşayan masum insanlar idi. “Büyük Ermenistan” oluşturma yolunda hiç kuşkusuz Rusların rolü inkar edilemez²⁹¹.

II. 2. 2. Erivan-Moskova İşbirliği

1905 Rus-Japon savaşı sonrası Japonya'ya yenilen Rusya ülkede olup bitenleri sadece izlemekle yetinmiştir. Müslüman ve Gayrimüslimler arasında ise nifak tohumları yaydı. Kafkaslarda ise Ermeniler kendi planlarını uygulamaya başladılar. İlk olarak kilise ve vakıfların idaresini kendi ellerine aldılar. Öte yandan Azeriler aleyhine çıkışlar yapmak için Rusya'dan himaye edilmeye başladılar²⁹².

Rusya'da büyük nüfuz elde eden “Menşevik” (İşçilerin Sosyalist Fırkası) teşkilatının Kafkaslar ayağına Ermeniler ve Gürcüler dahil olmayı başardılar. Kafkaslarda meydana gelen gaflet ortamından yararlanmak isteyen Ruslar, Ermeniler aracılığıyla propaganda faaliyetlerini yaymağa başladı. Rusların bu planı artık baş tutmuştu. Kafkaslarda ilk Ermeni-Müslüman çatışması baş vermişti²⁹³.

Justin McCarthy Ermeni ve Rus ittifakı sonucu zarar gören ve kaybedenin de her iki tarafın olduğunu, kazananın sadece Rus olduğunu şöyle dile getirmektedir: “1905

²⁹¹ Justin McCarthy, *Kim Başlattı?*, Çev. Sedat İşçi, Ege Üniversitesi Basım Evi, İzmir. Ekim 2003, s. 3, 7, 10.

²⁹² Ermenilerin Türklere karşı kışkırtılmasında baş rol oyuncusu Moskova yönetimidir. Yine 1828-1829 Osmanlı-Rus harbinde kandırılarak Rusya'ya götürülüp öldürülen 100 bin Ermeniden ve günümüzde iktisadi buhran vadisinde pençelesen Ermenistan'daki olaylar zincirinin baş sorumlusu Rusya'dır. Ülkeyi yönlendiren, idare eden, ayakta tutan, kışkırtan AB, ABD ve Moskova'daki Ermeni lobisi ve bu ülkelerle olan kilise faktörüdür. Önceleri dünya hakimiyetinin merkezi Roma ve Roma Kilisesi idi. Daha sonra bunun yerini Yeni Roma, yani İstanbul almıştır. Fakat her iki Roma da güçten düşmüştür. Ama üçüncü Roma halen ayaktadır. O da Moskova'dır. Bu yolda bölgede ve dünyada en kolay kullanılabilir oyuncak Ermenistan ve Ermenilerdir. Rusya Ermenileri kullanarak ve destek vererek gizli emellerini ve Erivan politikasını ortaya koymuştur. Rusya tarihen soğuk ülkelere sığmayan büyük dünya devleti olmak içinde sıcak denizlere inmek isteyen bir ülkedir. Çar Rusya'sının yıkılması, daha sonra SSCB'nin bunun yerini alması ve 70 yıl sonra yıkılmasıyla son vuku bulan olaylar bile neticeyi değiştirmemiştir. Sovyet dönemi boyunca da Moskova yine Ermenileri savunmuştur. Ruslar Çar döneminden devam eden geleneği bozmamıştır, aksine daha da ileri götürmüştür. Hasan Celal Güzel, “Ermeni Sorununa Genel Bir Bakış”, Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu, *Yeni Türkiye Ermeni Özel Sayısı*, Ankara. 2001, s. 13; Emin Arif Şihaliyev, “Ermenistan-Azerbaycan Sorununun Perde Arkası; Rusya-Türkiye Çatışması”, *ASAM-EREN* Yay, C. 2, Ankara. 2007, s. 1069; Ramazan Çalık, *Ermeni Olayları (Alman Kaynaklarına Göre)*, Ankara. 2000, s. 39.

²⁹³ Cihangir Zeynalıoğlu, *Muhteser Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Devlet Kitap Palatası, Bakü. 1992, (Ayrıca İstanbul Baskısı, 1924), s. 107.

Rus devriminde Ruslar Azerbaycan'daki etnik anlaşmazlıkları körüklemişlerdir. Ve iki toplum arası savaşı alevlendirmişlerdir. Azeri Türkleri ve Ermenileri boyunduruğu altında yaşadıkları Çar İmparatorluğuna karşı savaşıacaklarına birbirilerine karşı savaşımlardır. Hem Türkler hem de Ermeniler birbirilerini düşman kabul etmenin acı derslerini böylece öğrenmiş oldular. Ve çoğu da ne kan ne de savaş istiyorlardı. Ama taraflar çoktan yaratılmış ve planlanmıştı. Tarih boyunca her iki taraf da öldürdü ve öldürüldü. Tüm bunlar devrin bir savaş haliyle meydana gelmiştir. Bu bir soykırım değildi”²⁹⁴.

Moskova Panislamist Cemiyetinin Reisi General Spiri Dovitch, 1913 senesinde yayınladığı “L' Europe Sans Turquie” adlı eserinde Ermeni meselesinin halli için dört alternatif bulunduğunu yazıyordu:

1-) Avrupa kontrolünde Türk ıslahı

2-) Tam Bağımsızlık

3-) Yarı Bağımsızlık

4-) Rusya'ya katılmak

Dovitch, Ermenilerin Rusya'ya katılmasını öğütlüyor ve şöyle diyordu: “Rusya'ya katılmak Ermenilerin refahı, mutlulukları ve geleneklerinin sağlanması için tek çaredir”²⁹⁵. İşte Ermeniler bu aşamadan sonra Rusya'ya var güçleriyle sarılırlar ve ona destek olurlarsa, onun sayesinde bağımsız devlet olacakları hayali ile hareket etmişlerdir.

²⁹⁴ Justin McCarthy, “Bırakın Tarihçiler Karar Versin”, ASAM-EREN Yay, Ankara. 2007, s. 52.

²⁹⁵ Mehmet Hacaloğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul. 1976, s. 564-565; Süleyman Kocabaş, *Ermeni Meselesi Nedir Ne Değildir?*, İstanbul. 1983, s. 102-103.

III. BÖLÜM

AYDINLANMA ÇAĞI VE ŞUBAT İHTİLÂLİ (1905-1917)

III. 1. XX. ASRIN BAŞLARINDA KUZEY AZERBAYCAN'DA SİYASİ HAREKETLİLİK

III. 1. 1. Türk Siyasi Teşekkülleri ve Aydınlanma Çağı

Birinci Dünya Savaşı başlamadan Rusya'da ihtilal öncesi genel grevler meydana geldi. Kerenski Hükümeti Rus Harlemov Başkanlığında Azeri Gürcü ve Ermenilerden birer üye olmak üzere bir komiteyi Kafkasya'ya göndererek Transkafkasya Komiserliğini oluşturdular. Tiflis'te Birinci Cihan Harbi müddetince Ermeni gönüllülerinin hareketini düzenleyen Ermeni komitelerinin yerine, yetki ile donatılan yeni bir kurul seçildi. Bu kurulun göreve başlamasıyla birlikte bir Ermeni Ordusu oluşturularak, komutası Ermeni asıllı bir Rus general olan Nazarbekhan'a verildi. Ermeni yönetimi ordularını güçlendirme girişiminde bulunarak, Kerenski'den Batı cephesinde hizmet gören Ermenilerin Kafkasya'ya gönderilmelerini istedi. Gerekçe olarak da, ancak bu koşullarda Kafkasya cephesini koruma imkanlarının olacağını ileri sürdüler²⁹⁶.

Öte yandan Rusya'da meydana gelen ihtilal üzerine Kazım Karabekir Paşa, Birinci Kafkas Kolordu Kumandanı Miralay Kazım Bey'e mektubunda şöyle seslenecekti: “Rusya'da ortaya çıkan ihtilal ve olaylar üzerine Kafkasya Müslümanları bağımsız hükümet teşkiline bizimle daha sıkı bir ilişki ve rabıta tesisine teşebbüs eylemişlerdir. Bunlara yardım etmek ve Müslümanlar Rus ve Ermeni elinden kurtarmak ve bu suretle bizimle Kafkasya işadamları arasındaki bağlantıyı takviye etmek için şimdiden Bakü'de Hazar Denizi Kuzeyindeki İslamlara ve gerekse Kafkasya'nın kuzeyi ile temasa geçilecektir. Siz bu teşkilatın başında bulunarak çalışmak ister misiniz?

²⁹⁶ Kamil Necdet Ar, Türk-Ermeni İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923), *Basılmamış Doktora Tezi*, Ege Üniversitesi, İzmir. 2009, s. 97-98; *Belgelerle Ermeni Sorunu*, ATASE, Genelkurmay Basımevi, Ankara. 1983, s. 269.

Yalnız tarih zamanında değil, badel harpte bu teşkilat ehemmiyetini muhafaza edecektir”²⁹⁷.

Rus-Japon Savaşı (1905) sonucunda mağlup olan Ruslar, bölgede başta Türkler olmak üzere, tüm Müslümanların öncelikle kültürel birlik ve ardından siyasi istiklal mücadeleleri başlatmışlardır. Rus Çarlığı her geçen gün güç kaybetmekte ve ülkede sıkıntılar baş göstermekteydi. Çar tarafından bir Devlet Duması tasarısı (18 Şubat 1905) hazırlanmakta olduğuna dair bir beyanat verildi. Bu beyanatın ardından Azerbaycan ‘millet sözcüleri’ Azeri halkının sosyal, siyasi, iktisadi, kültürel, teknik ve eğitim alanlarında olan ihtiyaçlarını dile getirmeye başladı. Petersburg Çar Hükümetine dilekçe göndererek, yukarıda ismi geçen sahalarda hakların verilmesini istiyorlardı. Böylece Azerbaycan milli hareketi başlamış oldu ve bu hareketlilik tüm ülkeyi sardı²⁹⁸.

XX. yüzyılda Kafkasya’da yaşanan siyasal, sosyal ve kültürel gelişmeler aslında bütün bir bölgenin tarihiyle yakından bağlantılıydı. İlk bakışta Kafkasya bir yüzyıl kadar önce Ruslar tarafından işgal edilerek çevre ülkelerden tercih edilmiş gözükse de, durum hiçte öyle değildi. Her şeyden önce, XX. yüzyılın ilk başlarında Kafkasya, özellikle de Türkler’in yoğun olarak oturdukları Azerbaycan bölgesi her yönüyle bir Doğu ülkesiydi. Rusya kanalıyla Batılılaşma, kapitalist gelişim gibi bazı eğilimler etkili biçimde kendisini gösterse de bu gelişmeler sadece merkezi bölgelerle sınırlıydı. Bakü bu anlamda başı çekiyordu. Yani kapitalist yatırımların ilgisini çeken bölgeler ve şehirler Doğulu kimliklerinden yavaş-yavaş koparken, diğer bölgeler geleneksel

²⁹⁷ Kazım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum’un Kurtuluşu*, İstanbul. 1995, s. 138-139.

²⁹⁸ Bolşevik Ruslar Bakü petrolerini ele geçirmek için, Taşnak Ermeniler ise, “Büyük Ermenistan” kurmak hevesiyle Anadolu, Kafkaslar ve Kuzey Azerbaycan’da mezalim uygulayarak, komünist bolşevizmin Azerbaycan’da hakim kılınmasında azimkar mücadeleler sergilemişlerdir. Bu uğurda hiç kuşkusuz hem Ermeniler hem de Ruslar kârlı çıkacaklardır. XX. yüzyılda Kafkasya’da yaşanan siyasal, sosyal ve kültürel gelişmeler aslında bütün bir bölgenin tarihiyle yakından bağlantılıydı. İlk bakışta Kafkasya bir yüzyıl kadar önce Ruslar tarafından işgal edilerek çevre ülkelerden tercih edilmiş gözükse de, durum hiçte öyle değildi. Her şeyden önce, XX. yüzyılın ilk başlarında Kafkasya, özellikle de Türkler’in yoğun olarak oturdukları Azerbaycan bölgesi her yönüyle bir Doğu ülkesiydi. Rusya kanalıyla Batılılaşma, kapitalist gelişim gibi bazı eğilimler etkili biçimde kendisini gösterse de bu gelişmeler sadece merkezi bölgelerle sınırlıydı. Bakü bu anlamda başı çekiyordu. Yani kapitalist yatırımların ilgisini çeken bölgeler ve şehirler Doğulu kimliklerinden yavaş-yavaş koparken, diğer bölgeler geleneksel yapılarını korumakla kalmayıp aksine birçok anlamda olumsuz olarak gördükleri Batılılaşmaya karşı da daha sert çıkışlar yapmaktaydılar. Toplum bir işgal ortamında yaşadığından kendi değerleri ile dayatılan veya benimsemek zorunda kaldığı yeni değerlerin kıyaslamasını yapacak konumda değildi. Bu durum sadece Azerbaycan Türkleri için geçerli değildi, bütün bir Kafkasya’nın geneli için geçerliydi. Bundan dolayı bölge toplumlarının kendi kaderlerini kendilerinin belirlediğini söylemek pek doğru olmayacaktı. Kafkasya’daki gelişmeleri genelde tarihin yönü belirliyordu. *Kaspi Gazetesi*, No: 206, Bakü. 28 Ekim 1905.

yapılarını korumakla kalmayıp aksine birçok anlamda olumsuz olarak gördükleri Batılılaşmaya karşı da daha sert çıkışlar yapmaktaydılar. Toplum bir işgal ortamında yaşadığından kendi değerleri ile dayatılan veya benimsemek zorunda kaldığı yeni değerlerin kıyaslamasını yapacak konumda değildi. Bu durum sadece Azerbaycan Türkleri için geçerli değildi, bütün bir Kafkasya'nın geneli için geçerliydi. Bundan dolayı bölge toplumlarının kendi kaderlerini kendilerinin belirlediğini söylemek pek doğru olmayacaktı. Kafkasya'daki gelişmeleri genelde tarihin yönü belirliyordu²⁹⁹.

XX. yüzyılın başlarında Kafkas toplumlarının tarihi seyrini belirleyen temel kavram ise milliyetçiliktir. 1905-1906 yıllarında Bakü ve Güney Kafkasya'nın genelinde patlak veren etnik çatışmalar "Ermeni-Müslüman savaşı" adını almıştır. Öyle görülüyor ki merkez Bakü olmakla, Güney Kafkasya genelinde Türk nüfus aleyhinde gelişme gösteren etnik baskılar Azerbaycan Türklerinin milletleşme anlayışına etkide bulunan en önemli unsur olmuştur. Ancak milli bilincin şekillenmesi için toplumu sürükleyecek aydınlar grubuna gereksinim bulunmaktaydı.

Azerbaycan Türkleri arasında ilk siyasi örgütlenme Gence'de ortaya çıktı. Bu dönemde bir grup Türk aydını Gence'de bir araya gelerek "Sosyal-Federalist Devrim Komitesi"ni kurdular. Komite kendi kuruluşunu duyurmak için aynı tarihte iki bildiri yayınlamıştır. Bildirilerde çar yönetimine Müslüman haklarının zapt edilmesinde karşı çıkılmakta ve bunun en önemli örneği de Bakü'de Ermenilerin ortaya çıkardığı kıyımdır. Bildirinin en önemli özelliği Türklerin en büyük düşmanı olarak Çarlık Rusya'sının gösterilmesidir. Bu genel anlamda Rusya Türkleri ve Müslümanları tarafından Rus yönetimine karşı dile getirilen ilk siyasi çıkıştır. Ayrıca, Sosyal-Federalist Türk Devrim Komitesi, Türklere özerkliğin verilmesi ve Rusya'nın federal bir yapıya kavuşmasını talep ediyordu. Bu bakımdan Türk Devrim Komitesi Azerbaycan'da kurulmuş ilk siyasi örgüttür³⁰⁰.

1905-1908 yılları arasında Gence'de ikinci bir örgüt daha ortaya çıktı. Örgüt 'Gayret' adını taşıyordu. Gayret'in Şuşa'da büyük bir nüfusun olduğu, özellikle de Karabağ çevresi aydınları ve varlıklı aileleri tarafından desteklendiği bilinmektedir. Zira bu konuda dönemin Rus raporları da bunu desteklemektedir. Parti başkanı

²⁹⁹ *Kaspi Gazetesi*, No: 206, Bakü. 28 Ekim 1905.

³⁰⁰ *Kaspi*, No: 206, Bakü. 28 Ekim 1905.

Gence'nin en önde gelen avukatı Ali Ekber Refibeyli idi. Onun yardımcılığını ise Adil Bey Hasmemmedov üstlenmiştir³⁰¹. Gayret'in Türk Devrim Komitesinden daha ciddi örgüt yapısına sahip olduğunu partinin bir programının ve tüzüğünün olduğu ve resmi işlemlerde kullanılmak üzere kırmızı bir mührünün olmasıyla biliyoruz. Parti programında Kafkasya'nın federal yapısı üzerinde durulmakta ve Kafkasya'da yaşayan Müslümanlara özerklik verilmesi üzerinde duruluyordu. Gayretin 1908 yılına kadar faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Ancak bazı bilgilere göre, Gayret Teşkilatı 1912 yılında Balkanlarda çıkan savaşlar sırasında Osmanlı çıkarlarını savunan bildiriler yayınlamışlardır³⁰².

Gence'de kurulmuş bir diğer parti ise 'Türk Âdemi Merkeziyet' Partisiydi. Partinin kurucusu Nasip Nasibbeyli olmuştur. Onun Gayretçiler ile ortak çalışması Gence'de faaliyet gösteren Gayret, Türk Devrim Komitesi ve Âdemi Merkeziyetçilerin ortak hareket ettiğini göstermektedir³⁰³. 1917 yılında Gayretin Âdemi Merkeziyetçilerle işbirliği halinde yeniden ortaya çıkışı bunu kanıtlamaktadır. Zira bu dönemde her iki parti Türk Âdemi Merkeziyet Partisi adı altında birleşerek programlarını birleştirmeleri dikkat çekmektedir³⁰⁴.

Öte yandan Güney Kafkasya Seymindeki Ermeni tarafı Osmanlı ile savaşmayı teklif etmiş, fakat Azeri tarafı barıştan yana olduğunu beyan etmiş ve savaşta yer almayacağını bildirmiştir. Oysa savaş sekiz gün sürmüştür. Osmanlı Batum'u ele geçirmiştir. Bu dönemde Azeri heyet Trabzon'a gelerek Enver Paşa ile görüşerek, Kafkaslarda kalıcı barış için zemin planlarını tartışmıştır. Ve sonunda barış heyeti

³⁰¹ ARDTA, F. 83, Siy. 1, İş. 201, s. 21.

³⁰² ARDTA, F. 62, Siy. 1, İş. 59, s. 206-207.

³⁰³ ARDTA, F. 821 Siy. 133, İş. 461, s. 61-62, 65-66.

³⁰⁴ Rusya'da 1917 Ekim devriminden sonra oluşan Sovyet rejimini tanımayan Zakafkasya (Güney Kafkasya) Komitesi devrilmiş ve 15 Kasım'da Zakafkasya'yı idare etmek için Tiflis'te Güney Kafkasya Komiserliği kurulmuştur. Başkan olarak da Gürcü Menşevik Y. P. Gegeçkori seçildi. Ermeni-Gürcü-Azeri halkı bu kurumda temsil edilmekteydi. Bu kurum daha sonralar Rusya'da kurulan hakimiyeti tanımayarak, Zakafkasya Hükümetini kurmuştur. Hükümetin ilk işi Osmanlı ile barış imzalamak olmuştur. Kurumun Osmanlı'ya yakınlığını gören Rus güçleri hükümetin devamına son vermiştir. Oluşturulan yeni Güney Kafkasya Seymin (10 Şubat 1918) çoğunluğunu Müslüman Parti Blokları teşkil ediyordu. Azerbaycan Fırkasını 4 partiye özgü 44 Milletvekili ile temsil ediliyordu. Rehber olarak da Resulzade'yi görmekteyiz. 3 Mart'ta Rusya ve Almanya arasında Brest-Litovsk Barış Antlaşmasının imzalanması, Ermenilerin iddia ettikleri "Batı Ermenistanı" (Türkiye'nin Doğu Anadolu topraklarında Ermenilerin gerçekleştirdikleri isyan ve katliamlar bunun esas sebebi olmuştur) planlarını alt-üst etti. Anlaşmaya esasen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı öncesi sınır hattı berpa edilmeli, Kars-Ardahan-Batum Vilayetleri Osmanlı İmparatorluğuna verilmeli ve Rus güçleri Osmanlı arazilerinde buluna Ermeni isyancılarını silahsızlandırmalı idi. RFDTA, Fond. 544, Siy. 13, İş. 20, s. 45. ; BOA, HR. SYS, 2397/6.

Osmanlı ordusu tarafından ele geçirilen Batum'a gönderilmiştir. Enver Paşa burada Gürcülere şöyle der: "Batum eskiden beri Türk toprağıdır. Rus devrimcileri de bunu tasdik etmişlerdir. Sizin bu konudaki iddianız yersizdir. Buna istinaden Gürcistan'ın saadeti için Taşnak Ermenilere geçit verilmemesini tavsiye eder ve istiklalinizi kesinlikle tanırım"³⁰⁵. Buna mukabil kısa sürede Osmanlı Ordusu Kafkasya'dan geri çekilme kararı alır. Ve bu karar doğrultusunda Kuzey Azerbaycan Türk Cumhuriyetinin mülki askeri kuruluşu ile yazışmalar yapar ve antlaşmalar gereğince geri çekilme planı devreye girer ve uygulanır³⁰⁶.

Mart-Nisan aylarında Seym son bulur ve Martın sonlarında Bolşevikler Bakü'yü işgal ederler. Bakü, Bolşevik Taşnak çetelerinin savaş arenasına dönüşür. Bakü'de soykırım yapmak için Bakü Sovyeti İnkilabi Komitesi oluşturulmuştu. Ermeni Bolşevik ve Taşnak işbirlikçileri Azeriler aleyhinde mitingler, yürüyüşler ve toplantılar düzenlediler. Taşnak çeteleri ilk ateşi Ermeni Kilisesi yanında açmışlardır. Daha sonra hedef sadece Azerilerin yaşadığı Bakü'nün Memmedli ve Kerpiçhane Mahalleleri idi. Ermenilerin bu kıyım faaliyetlerine Ruslar da helikopter ve gemilerden açtıkları ateşle destek vermişlerdir. Bu bombalama esnasında Tezepir Camisi, İsmailiye Devlet Binası, Kaspi Matbaası ve Açık Söz Gazetesi delik-deşik olmuştur. Bu mezalim girişimi ülkenin diğer, Kuba, Şamahı, Salyan, Lenkeran, Nahçıvan, Zengezur vb. vilayetlerine de sirayet etmiştir³⁰⁷.

III. 1. 1. 1. Demokrat Derneği

XX. yüzyılın başlarında Kafkas toplumlarının tarihi seyrini belirleyen temel kavram ise milliyetçilikti. Bu dönemde, Azerbaycan'da bağımsızlık sesleri yükselmeye başlamıştır. Halkın içerisinde yetişmiş güçlü aydın kesim, ülkede siyasi ayaklanmaların öncülerinden idi. Fakat bunları bir araya getirecek, belirli ve disiplinli bir siyasi oluşum mevcut değildi. Azerbaycan aydınları eğitim-öğretim alanlarında çalışıyor ve idealist

³⁰⁵ Tahir Gaffarov, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü. 2005, s. 8-9-10-11; Cahangir Zeynaloğlu, *Muhteser Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Devlet Kitap Palatası, 1992. Yıl Neşri, İstanbul. 1924, s. 112-113.

³⁰⁶ ATASE, K. 3194, D. 88. (*Azerbaycan Kuzey Kafkasya Türk Cumhuriyeti Hükümeti İle Mülki Askeri Kuruluşu Adlaşma Gereğince Kafkasya'dan Geri Çekilme ve Yazışmalar*)

³⁰⁷ ARSPİHA, F. 227, Siy. 2, İş. 13, s. 25-26-27.

gençlerin yetişmesinde emek harcıyorlardı. Tüm bu emeklerini mevcut Rus rejiminin engelleri altında yürütüyorlardı. İşte iç ve dış düşmanlardan olan Bolşevik Ruslar ve Taşnak Ermenilere karşı vatan topraklarını, ancak tek devlet çatısı altında birleştirmekle ülke aydınlık geleceğe taşınabilirdi³⁰⁸.

Bu aydınlık gelecek, yetişmekte olan Azerbaycan aydınlarının vatanlarını kurtuluşu uğruna harcadığı çabalar sayesinde olacaktır. Bu yönde Azerbaycan'da ilk siyasi akım 1901'de Bakü'de kurulan "Sosyal Demokrat Derneği" dir. Bir petrol şehri olan Bakü'de, o zamanlar proleter (işçi) sınıfı ağırlık teşkil ediyordu. Bu sınıfın temsilcileri Çarlık rejimi tarafından Azerbaycan'a sürgün edilen Azeri, Gürcü ve Petersburg'tan gönderilen teşkilatçılardan oluşuyordu. Bakü sanayi işçilerinin çoğunluğunu Güney Azerbaycan'dan gelen Azeriler teşkil ediyordu. Kapitalistlerin o zamanki, adli anlayışsızlıklar içinde bitmek bilmeyen sömürgeciliğe ve proleter sınıfını 'hayvandan' farksız olarak çalıştırmaları yanında, Demokrat Derneği Bakü proleterleri arasında tanındı. Rağbet ve başarı elde etti. Ayrıca bu teşkilat içinde Rus Sosyal Demokratları ile birlikte çalışan Azeriler'den ihtilal hareketlerine karışmış kişiler de vardı³⁰⁹.

III. 1. 1. 2. Hümmet Teşkilatı

1904-1905 yıllarında 'Müslüman Demokrat Müsavat' cemiyetinin önderliğinde 'Müslüman Sosyal Demokrat Hümmet' teşkilatını kurulmuştur. Hümmet, ulusalcı-sosyalist bir örgüt olarak bilinmekteydi. S. Efendiyev öncülüğünde kurulan Hümmet Derneği, ilk başta Bolşeviklere bağlı bir Marksist teşkilat olarak ortaya çıkmıştı. Bunun için sık-sık Rus yöneticilerin denetimine tabi tutulmaktaydı. Ayrıca teşkilat, 'Hümmet' adlı gazete de çıkarmıştır. Daha sora 1906 yılında 'Tekamül' adlı yeni bir gazete daha çıkarmıştır. Çar yönetim birimleri etnik çatışmaları sulandırmak için Azerbaycan ve Ermeni burjuvazisi arasındaki mevcut karışıklıklardan ustaca yararlandılar. Polis ve ordu yüzlerce insanın katledildiği bu etnik çatışmaların dışında kalmayı yeğlediler. Bu acımasız uygulama toplumun aydınları arasında büyük bir tepkiye neden oldu. Şehirde

³⁰⁸ Mehmet Emin Resulzade, "Kafkasya Türkleri", *Azerbaycan Dergisi*, No: 1, Bakü. 1991, s. 154.

³⁰⁹ Hüseyin Baykara, "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İlk Askeri Zaferi", *TTK Yay*, Sayı. 35, İstanbul. 1965, s. 131-132; Mehmet Emin Resulzade, *a. g. m.*, s. 154.

din adamları, aydınların katılımıyla gösteriler, mitingler düzenlendi. Demokratik basın, sosyal-demokrat örgütler, özellikle de Hümmet bu gösterilerde ön saflarda yer aldılar. Hümmet'in Türkçe yayınladığı bildiride "Defolsun mutlakıyet", "Yaşasın bütün halkların kardeşliği" sloganları yer alıyordu³¹⁰.

Öte yandan kurucuları arasında Mehmet Emin Resulzade'de bulunuyordu. Ama bu parti daha sonra Bolşeviklerin eline geçecek ve ulusalcılar saf dışı edileceklerdir. Dolayısıyla Hümmet'in öne çıkardığı sosyalist sloganların amacı anlaşılır bir şeydir. Ancak gerçek şu ki Bakü'de "soykırıma" tabi tutulan Müslüman-Türklere karşı Ermenilerin Ruslarca desteklendiğidir. Azerbaycan Türk aydınların çoğu bu gerçeğin farkında olduğundan iki toplumu da sağduyuya çağırmaktan yana hareket ediyorlardı. Dönemin en ünlü hiciv şairi Mirza Ali Ekber Sabir'in dönemin Hayat gazetesinde yer alan "Beynelmilel" şiiri buna en iyi örnektir³¹¹.

Ancak Ermeniler Rusların desteği ile silahlı çeteler halinde örgütlenerek Güney Kafkasya'nın genelinde Türklere karşı saldırıya geçtiler. 1906 yılında çatışmalar Bakü'den, Yelizavetpol (Gence) ve Erivan valiliklerine bağlı köylere, kasabalara ve şehirlere sıçradı. Azerbaycan Türk aydınları Hasan Bey Zerdabî, Feridun Bey Göçerli, Necip Bey Vezirli, Ahmet Bey Ağaoğlu, Üzeyir Bey Hacıbeyov, Ali Merdan Bey Topçubaşov, Mehmet Ağa Şahdağlı, Zöhrab Bey Sultanov ve diğerleri Türk-Müslümanlar aleyhinde cereyan eden bütün bu gelişmelerde Ermeni Taşnaksütyun örgütünü ve Rus yöneticileri sorumlu buluyorlardı. Zira, Ermeni siyasi ve milli örgütlerinin çıkardığı yayınlarda "Türklere karşı kin ve nefret" açık biçimde ifade edilmekteydi. Buna karşılık özellikle Ahmet Bey Ağaoğlu "Kaspi" gazetesinde yayınladığı makalelerinde sorumluların biran önce bulunmalarını ve çatışmaların önün geçilmesini talep etmekteydi³¹².

İhtilal günleri yaklaştıkça bu teşkilat, Bolşeviklerden kopmaya ve kendini Azerbaycan'ın kurtuluşuna vermeye başlamıştı. Ve yarı bağımsız bir teşkilat olarak yoluna devam etmiştir. Bu esnada teşkilata Resulzade gibi milli görüşlü aydınların aktif

³¹⁰ R. Kösalı, *a. g. m.*, s. 72; Hüseyin Baykara, *a. g. m.*, s. 132-133.

³¹¹ Geniş Bilgi İçin Bknz: Mirze Ali Ekber Sabir, *Hophopname*, Bakü. Trsz; Yakup Sevimli, *a. g. e.*, s. 523.

³¹² *Kaspi Gazetesi*, Kasım 1906; Hüseyin Baykara, *a. g. m.*, s. 132; M. E. Resulzade, "Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyeti Teşekkülü", Bakü. 1918, s. 109.

şekilde katıldığını görmekteyiz³¹³. Bundan dolayı Ruslar, bu teşkilatı sadece Azeri Türklerinin milli ve manevi çıkarlarını koruduğu ve gözettiği gerekçesiyle 1907 tarihinde kapatmıştır. Lakin 1917 ihtilalinden sonra müstakil bir Azerbaycan Komünist Partisi haline gelerek faaliyetine devam edilmesine izin verilmiştir.

III. 1. 1. 3. Difâi Partisi

1905 yılından itibaren Azerbaycan'da başlayan siyasi örgütlenmeler içerisinde Seda-i Milli, Hümmet ve Müsavat bunların en etkilisiydi. Ancak o tarihte Azerbaycan Türklerinin tarihine damgasını vuran ve özellikle Müslüman-Türklerin haklarının savunmasını üzerine alan Difâi ilk sırada yer almaktadır. Difâi Partisi Ağustos-Eylül 1906 yılında kurulmuştur. Azerbaycan'ın bölünüp işgale uğramasının ardından geçen uzun yıllar boyunca bağımsızlık mücadelesi aralıksız yürütülmüştür. Bu mücadele sürecinde Ermeni çetelerinin saldırıları engel oluşturmıştır. Ermenilerin saldırılarına karşı koymak amacıyla Ahmet Ağaoğlu tarafından kurulan Difâi Partisi bu yönde önemli işler başardığını söyleyebiliriz. Bu teşkilat daha çok Azerilerin milli ve manevi şuurunu güçlendirmiştir. Partinin kuruluş yerinin Bakü mü, yoksa Gence mi olduğu konusunda öteden beri bir belirsizlik bulunmaktadır. Ancak kuruluşunun hemen ardından Bakü'de yayınlanan gazetelerde hakkında bilgilerin yer alması ve hatta İrşad gazetesinde programının yayınlanması partinin Bakü'de kurulduğu savını güçlendirmektedir. Difâi Partisinin kuruluşundaki en önemli etken ise Rus işgaliyle bölgede başlayan ve hızla gelişme kaydeden Ermeni milliyetçiliği ve bu anlayışın Azerbaycan ve Anadolu Türkleri aleyhinde gösterdiği yoğun faaliyetlerdi. Difâi, Ermenilerin Müslümanlara karşı başlattıkları kırım politikası bir yıldan beri tartışılmakta olan Müslüman-Türklerin birleşme çalışmaları siyasal bir sonucu gibi gözükmektedir³¹⁴.

Zira 1906 yılında Tiflis'te düzenlenen Ermeniler ile Türkler arasında ateşkes sağlanması hakkında toplantıda Taşnaksütyun ve onlara bağlı silahlı çetelerin önüne geçmek için Türklerin de kendilerini savunma haklarının olduğu vurgulanmaktaydı.

³¹³ M. E. Resulzade, *a. g. m.*, s. 109.

³¹⁴ Hüseyin Baykara, *a. g. m.*, s. 132.

Bunun için siyasi bir örgütün önemine dikkat çekilmekteydi. Difâi bu örgütlenme çalışmasını üzerine almak amacıyla kurulmuştur. Parti Başkanı Ahmet Ağaoğlu, Ermenilerin başlattığı katliamları üç-beş Ermeninin başıboş hareketi olarak değil, arkasına Batılı güçlerin desteğini ve strateji, plana sahip Taşnaksütyun'un planlı işi olarak değerlendirmekte ve bu harekete karşı Difâi gibi bir örgütün oluşturulmasının önemini dile getirmekteydi.

Parti mührü altı köşeli yıldızla hilalden ve birbirlerine çapraz biçimde yerleştirilmiş iki kılıçtan oluşmaktaydı. Mührün üzerinde ise partinin tam adı yazılmıştı: "Difâi-Mücadeleyi Milli Fırkası." Partinin taşıdığı isim ve açıklaması dikkat çekicidir. Difâi Arapça bir kelime olup "*def edici*" ve "*savunmaya yönelik*" anlamlarına gelmektedir. Çünkü bu teşkilat Ermenilerin Azerilere karşı toplu soykırım yaptıkları zaman kurulmuştur. Adından da anlaşıldığı üzere Ermeniler tarafından Müslüman Azerilere karşı gerçekleştirilenleri def etmek anlamına gelmektedir. Yegane amaç, Azerilere karşı saldırıları önlemektir. Hemen peşinden de "mücadeleyi milli" sözcüklerini yazılması, partinin hedefini tümünden ortaya koymaktaydı. "Milli" sözcüğünün seçilmesi de bu bakımdan önemlidir. Difâi Partisinin programı, Kafkasya Müslümanlarının 'Varolma veya Olmama' davasını açıkça ortaya koyarak, kendi siyasi platformunu ilan etmiş bulunuyordu³¹⁵.

Partinin kuruluşundan hemen sonra parti yönetim kurulu oluşturulmuştur. Partinin idaresini Ahmet Ağaoğlu üstlenmiştir. Partinin merkezi Bakü Şehri idi. Kuruluşundan hemen sonra partinin Gence, Şuşa, Ağdam, Berde, Yevlah, Terter, Nahçıvan'da şubeleri oluşturulmuş, hatta Türkiye'nin Kars ve Kuzey Kafkasya'nın Vladikafkas şehirlerinde de birer şubeleri kurulmuştur. Partinin Azerbaycan sınırları dışında da örgütlenmesi ortak bir ideale hizmet ettiği, temel amacının Ermeni propagandalarına, saldırılarına ve katliamlarına karşı bütün Türkler arasında bir birlik tesis etmeye çalıştığından ileri gelmektedir. Bundan dolayı Difâi Anadolu ve Kafkas Türklerini ortak bir hedefte birleştiren ilk siyasi örgütlenme olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Ekim 1906 yılında partinin programı İrşad gazetesinde yayınlandı. Partinin amaçları ve hedefleri maddeler halinde açıklanmıştır. Dikkat çeken en önemli madde ise

³¹⁵ Tadeusz Swietochowski, *a. g. e.*, s. 73; Hüseyin Baykara, *a. g. m.*, s. 132.

partinin amacına ilişkin olandır. Burada şöyle denilmektedir: Difâî Teşkilatı, “Kafkasya’nın bütün diğer halklarıyla, hatta kendi programını ilan eden bütün halkların hukuk ve eşitliklerini kabul edip, Kafkasya’nın ali değerleri için” çalışmaktadır. Parti bu amaç doğrultusunda Taşnaklar ile bile diyalogdan yana olduğunu duyurmaktaydı.³¹⁶ Difai Fırkasının duyurusunu T. Swietochowski şöyle özetler: “Taşnaklar Müslümanlar üzerine hain ve acımasızca saldırılarına devam ederlerse, bizden gereken cevabı alır ve Kafkaslar bitmez tükenmez kanlı bir coğrafya haline düşer. Taşnaklar emin olsun ki, bizler hiçbir zaman milletimizin mezarı ve toprağımızın külü üzerinde sadece Ermeni milletin ve devletin keyif sürdürmesine izin vermeyiz”³¹⁷.

Anlaşılan Difâî, barış yoluyla sorunların çözümünden yana olup, halklar arasında eşitlik ve kardeşlik ilkesini savunmaktaydı. Ardından hitap ettiği toplumun, yani Müslüman-Türklerin durumundan söz etmekte ve yapılması gereken çalışmaları anlatıyordu. Burada önceliğin eğitim ve halkın çıkarlarının savunmasına tanınması dikkat çekmektedir. Difâî kısa zamanda geniş bir örgüt ağı oluşturmuştu. Partinin ısrarla üzerinde durduğu şey ise toplumun aydınlatılmasıdır. Bu amaçla parti üyeleri halka dönük eğitim ve aydınlanma çalışmaları yapmakta özellikle de ülkedeki kültür merkezlerinin olanaklarından yararlanarak halka açık toplantılar düzenlemekte ve siyasi içerikli yazılar yayınlarak bunları broşürler halinde dağıtmaktaydı.

Çarlık yönetimi tarafından düzenlenen raporlarda, partinin halka dönük çalışmalarından endişe edildiği görülmektedir. Arşiv belgeleri arasında bu türden raporlar bulunmaktadır. Bu raporlardan birinde partinin ortaya çıktığı kısa sürede halk arasında geniş itibar kazandığı, toplumu komiteler halinde örgütlendirdiği ve toplum arasında sosyal ve siyasal olaylara ilişkin ilginin arttığı belirtilmekteydi. Difâî Teşkilatının çalışmaları oldukça kaygı verici olarak görülmekte ve bunun sonucunda “Müslümanların birleşeceği, akli bakımdan gelişecekleri, bilinçlenecekleri ve bunun sonucunda hükümet karşısında tam teşekküllü bir güce dönüşecekleri” hakkında bilgiler verilmekteydi³¹⁸.

Azerbaycan ve Kafkasları Rus idaresinden kurtarmak için gizli çalışmalar yürüten Difâî teşkilatı, Osmanlı Devleti ile de irtibat halindeydi. Teşkilat üyelerinden

³¹⁶ *Kaspi Gazetesi*, 27-30 Kasım 1906.

³¹⁷ Tadeusz Swietochowski, *a. g. e.*, s. 73-74.

³¹⁸ *ARDTA*, F. 62, Siy. 1, İş. 59, s. 81.

Emir Aslan Han, Savaş sürerken Erzurum’da Türk yetkililerle görüşmüştü. Emir Aslan Han, Kafkaslarda yaşayan halklardan oluşan ve muhtar bölgelerden meydana gelen bir devlet kurabileceklerini bildirmişti. Enver Paşa, Çerkez Müşir Fuat Paşa gibi seçkin Kafkas göçmenlerinden oluşan bir teşkilatlanmaya giderek, Kuzey Kafkaslara hareketlenme oluşması için “*Türk sıhhi misyonu*” adında bir komite kurmuştu. Öte yandan Gürcistan’da da Acarlar ile bu gibi faaliyetler yürütmekteydi³¹⁹.

Partinin en büyük şubesi “Karabağ Birlik Meclisi” idi. Bu şube partinin Karabağ, Gence, Cavanşir, Garyagin (Karyagin) ve Şuşa bölgelerinin bütün çalışmalarını üstlenmişti. Şubeye bölge tüccarları, aydınları, toprak sahipleri ve köylüler maddi ve manevi destek vermekteydiler. Şubenin merkezi Şuşa’da bulunuyordu. Şubenin başında ise Kerim Bey Mehmandarov durmaktaydı. Şube Ermeni saldırılarına karşı Müslümanları korumak için kendi silahlı birliklerini de oluşturmuştu. Şubeye bağlı silahlı asker sayısı 400’ü buluyordu. Şubenin birde programı bulunuyordu. Bu program Ekim 1907 yılında meclis üyeleri tarafından onaylanmıştı. Programda şu hususların altı çizilmişti: Müslümanların birliği, milli gelişimin sağlanması, etnikler arasındaki çatışmaya son vermek, çatışmaya yol açanların yargılanması, rüşvete, yönetim haklarını kötüye kullananlara ve kriz çıkaranlara karşı mücadele programının ana başlıklarıydı³²⁰.

Difâi, Kafkasya Müslümanlarının Rus ve Ermenilere karşı haklarını korumak için gereken bütün yollara başvurmaktan kaçınmamıştır. Bu konuda Swietochowski şunları aktarmaktadır: “Yerli ahaliye karşı Ruslar tarafından sergilenen düşmanca tavırlar, özellikle de cinayetler, aynen ve misliyle karşılık görmektedir. General Galaşçabov, Gence Vali Yardımcısı Kreşcinski, Gence Polis Müdürü Bannikov, Savcı Cunyakin, yine Polis Müdürü Felikinski ve çok sayıda Rus yetkili öldürülmüştü. Cezaevi İmamı Atakişi de ihbar ettiği için benzer biçimde cezalandırılmıştır”³²¹.

Difâi, Azerbaycan Türklerinin bilincinde milletleşme ve siyasallaşma anlayışını şekillendirmiştir. Bu bakımdan parti bir ilke imza atmıştır. Şayet 1918–1920 yılları arasında Azerbaycan’da bağımsız bir cumhuriyet mevcut olmuşa bunda Difâi’ Partisinin de büyük rolü bulunmaktadır. Difâi Partisinin kurulması Azerbaycan’da

³¹⁹ Musa Kasımov, a. g. e., s. 83; Mustafa Görürılmaz, a. g. e., s. 66-67.

³²⁰ ARDTA, F. 62, Siy. 1, İş. 59, s. 81-82.

³²¹ Tadeusz Swietochowski, a. g. e., s. 72-73-74.

siyasi partilerin gelişmesinde öncülük etti. Nitekim daha sonra kurulan Müsavat Partisi, Azerbaycan'ın bağımsızlığını, atılan bu ilkin tohumların neticesinde ilan etmiştir.

III. 1. 1. 4. 1917 Senesinde Görülen Ermeni Saldırıları

Ruslar, Kafkasya'yı istilaya karar vermeden önce Ermenileri içeriden hazırlayarak ve teşvik ederek bölgeyi iki taraflı meşgul edecek ve kısa zamanda işgalini tamamlamayı planlamaktadır. Bu yönde gerek Anadolu'da gerekse Kafkaslarda Ermeni isyanları ve Rus hücumu eşanlımlı şekilde vuku bulduğu apaçık ortaya çıkmaktadır³²². Bu bölgeler 1917'de artık Rusların eline geçmiş oldu.³²³

1917 senesinden başlamak üzere Ermeniler, Müslüman-Türk ahalinin kalabalık olduğu bölgelere tecavüz ederek, masum halkı katletmiş, mızrakla delik deşik ederek, çocukları da canlı-canlı yakmıştır. Üç dört günlük körpe bebekleri süngülere takmışlar. Sokaklara bırakılmış cesetlerin kulakları, burunları kopararak, karınları yırtılmıştır³²⁴. Ermeniler, katlettikleri kadınları çıplak soyarak saçlarından birbirilerine bağlamışlardır. Çoluk çocuk, yaşlı, kadın demeden önlerine gelen tüm Müslüman Azerileri acımasızca katletmişlerdir. Sokak boyunca atılmış çocuk cesetlerinin köpekler tarafından parçalanması insanı dehşete düşüren sayısız soykırım cinayetlerinden sayılmaktadır³²⁵.

Bakü'de katledilen insanların sayısı 6 binden fazla olmuştur. Yüzlerce ev, iş yeri, tarihi mekanlar yakılmış ve yağmalanmıştır. Azerbaycan'ın genç ve dinamik neslini hapisanelerde azapla öldürmüşlerdir. Kurtulabilenler ise Dağıstan, Gence ve İran'a firar ediyorlardı³²⁶. Taşnak çeteleri şehrin Müslüman mahallelerinde yağmalama, kundaklama ve katletme hareketlerine girişerek ele geçirdikleri Azerileri hedef aldılar. İbadet yerlerini topa tuttular, günahsız kadınları ve çocukları öldürdüler. Azerbaycan'ın

³²² Mühittin Birgen, *Ermenilerin İsyanı (Eski Tanin Gazetesi Başyazarı-1936)*, Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Grubu, Son Posta, Birinci Kanun-1936, No: 2253, E.Ü. Yay, İzmir. 2005, s. 38.

³²³ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, Çağ Yay, İstanbul. 1992, s. 152, 311, 330.

³²⁴ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 1, s. 1-2-3.

³²⁵ *Yeni Kafkasya Dergisi*, No: 2, Yıl. 13, 31 Mart 1925.

³²⁶ *Açık Söz Gazetesi*, No: 627, 1918.

sosyal ve siyasi yeri olan İsmailiye Binasını yaktılar. Cesetler içinde Ermenice müzik çalıp, kadın oynattılar³²⁷.

Hümmet Gazetesi Taşnakların ve Bolşeviklerin yaptıkları ilgili olarak dikkat çekici bilgiler vermektedir. Verilen bilgilerden olayların ilk önce siyasi mahiyet taşıdığı daha sonra milli ve etnik bir mücadeleye dönüştüğü anlaşılmaktadır. Gazetede yer alan başlıklara bakıldığında şunlar öne çıkmaktadır: Yerli Bolşevikler: “Biz Bolşevik olarak hiçbir zaman günahsız insanların akan kanlarının yerde kalmasına razı olmayız”³²⁸. Gazete diğer bir yazısında ise: “Olaylar ilk başta siyasi amaç taşımakta idi. Fakat daha sonra iş siyasi olmaktan çıktı. Adeta milli katliam halini aldı.” Olayların tanıklarından olan Hacıbey Sultanov, tanıktan daha çok Bolşevik gibi konuşuyordu. 3 gün devam eden katliamda hangi dehşetlerin yaşandığından söz etmiyordu. Oysa olayların diğer tanıklarından olan Neriman Nerimanov, Şaumyan’a şöyle yazmaktaydı: “Eğer yakın zamanda bu sorunlar aydınlatılmazsa, Bolşevik ideolojisi ve Sovyet Hakimiyeti Bakü’de güçlenemez. Eğer günümüzde Sovyet Hakimiyeti bu karanlık ve câni güçleri ifşa etmez ise, ben ve benim gibi aynı ideolojiyi paylaşan dostlarım bu hükümetten çekileceğiz”³²⁹.

Bakinskiy Raboçii (Bakü İşçisi) gazetesinde yer alan konu ile ilgili bilgiler şu şekildedir: “Yetkili komitelerde Müslüman Şurasının silahları geri vermesi ile bağlı talebi müzakere olunduktan sonra işlem gerçekleşti. Böylece Türkler savunmasız bırakıldı. Gazete yazısına şöyle devam etmekteydi; ‘eğer rejimi gerçekleştiren Sovyet Hakimiyeti Müsavat Partisine izin verseydi o zaman bunca dökülen kanlar ve ölen Türkler daha da çok olurdu.’ Çünkü o zaman külli miktarda silahlı Ermeni, Müsavat Partisini tanımak istemiyordu. Ve milli zeminde kısımlar gerçekleştirmek niyetindeydi. Şaumyan’ın ‘yalnız Sovyet Hakimiyeti daha az kan dökerek, müsavatın hakimiyetine son verebilir’ sözleri de yer almaktadır”³³⁰.

Nitekim hiçbir zaman barıştan yana olmayan Ermeni tarafı, daha sonra Azerbaycan ile Ermenistan Başbakanlarınca imzalanan beş maddelik anlaşma gereği silahların susması ve halkların rahat yaşamaları hususunda mutabakata varılmasına

³²⁷ *Basiret Gazetesi, No: 219-221, Bakü. 1919.*

³²⁸ *Hümmet Gazetesi, No: 36, Bakü. 1918.*

³²⁹ *Hümmet Gazetesi, No: 65, Bakü. 1918.*

³³⁰ *Bakinskiy Raboçii Gazetesi, No: 79, Bakü. 1 Mayıs 1918.*

rağmen, silaha sarılarak, eski alışkanlıklarını uygulamışlardır³³¹. Ermeni Taşnakları ve Bolşevik Ruslar tarafından pırlanlı bir şekilde, Azerbaycan'ı bölmek, parçalamak, yer altı ve yer üstü zenginliklerini paylaşmak ve bölgede Rus önderliğinde "Büyük Ermenistan" kurmak için yaptıkları katliamlara sonunda '*Bolşevik ve Müsavat Fırkası Arasındaki Mübareze*' adı verildi. Mübareze dedikleri bu mezalimde on binlerce günahsız, suçsuz, masum ve silahsız Türk, çocuk, bebek, kadın, yaşlı, hasta demeden katliama maruz kaldı.

Kuzey Azerbaycan'da Ermeniler ve Ruslara karşı en büyük faaliyetler Mehmet Emin Resulzade önderliğinde yürütülmekteydi. Balkan Harbi, Rus liberallerinin de Türklük ve Müslümanlık aleyhinde vaziyet aldıklarını göstermişti. Müsavat Partisi siyasi faaliyetlerine 1911 yılında daha etkinlik katarak, 1917 yılında bölgenin en büyük siyasi gücü olmuştur. Bolşeviklerin 1917 senesinde gerçekleştirdikleri ihtilal neticesinde, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile birlikte Maverayı Kafkas Seymini oluşturmuşlardır³³². Fakat bir müddet sonra Azerbaycan, bu seymiden ayrılarak, milli şuraya Mehmet Emin Resulzade'yi³³³ seçerek, 28 Mayıs 1918 senesinde Tiflis'te Azerbaycan Misak-i Millisini ilan etmiştir.

³³¹ ARSPİHA, F. 277, Siy. 2, İş. 27.

³³² Geniş Bilgi İçin Bknz: Mirza Bala Memmedzade, *Milli Azerbaycan Harekatı*, Azerbaycan Kültür Derneği Yay, No: 40, Ankara. 1991; *Maverayı Kafkas Seyminin 26 Şubat-11 Mart Tarihli İçtimainın Mazbataları* (Vesikalar ve Materyaller), s. 56, 89, 116, 132; R. Kösalı, "Seymden Parlımana", *İstiklal Hususi Nüshası*, Bakü. 1919, s. 70-72.

³³³ **Mehmet Emin Resulzade:** Müsavat Partisi'nin lideri ve Azerbaycan Milli Hükümetinin Kurucusu. Babası Hacı Molla Elekbaz Resulzade, annesi Zinyet Zal'dır. İlk terbiye ve tahsilini ailesi yanında alan M. Emin Resulzade, sonradan Teknik okula katılmıştır. 1902'de "Müslüman Gençlik" kurumunu kurmuştur. 1903'te ilk makalesi "Şark-i Rus" gazetesinde yayınlanmıştır. Sonradan "*Hayat*", "*İrşad*", "*Terakki*" ve başka gazetelerde makaleler yazmış, "*Tekamül*" (Bakü), "*İran-i Nov*" (Tahran), "*Açık Söz*" (Bakü 1915-1917), *İstanbul'da yayınlanan "Yeni Kafkasya"* (1923-1928), "*Azeri Türk*" (1928-1929), "*Odlu Yurt*" (1929-1931) ve 1933-1939'da Berlin'de yayınlanan "*Kurtuluş*" dergilerinin ve "*İstiklal*" gazetelerinin kurucusu olmuştur. 1952'de ise Resulzade rehberliği ile "Azerbaycan" dergisi kurulmuştur. M. Emin Resulzade'nin gazeteci aktiviteleri dışında birçok kitabı da yayınlanmıştır. 1905 yılının başlarında 'Müslüman Demokrat Müsavat' cemiyetinin esnasında 'Müslüman Sosyal Demokrat Hümmet' teşkilatını kurmuştur. Ayrıca teşkilatın 'Hümmet' adlı gazetesini çıkarmıştır. Daha sora 1906 yılında 'Tekamül' adlı yeni bir gazete daha çıkarmıştır. 1907 senesinde artık romanlar ve hikayeler yazmağa başlamıştır. 1908 senesinde 'Karanlıkta Işıklar' adlı eseri sahnelenmiştir. O, bu eserinde Azerbaycan'ın istiklal hareketini ele almış ve canlandırmıştır. 1907 sonlarında siyasi faaliyetine göre takip edilen M. Emin Resulzade 1908-1911'de İran'da çalışıp, Sattar Han hareketi ile yakından ilgilenmiştir. O, İran'da iken, Seyit Hasan Tağızade, Seyit Mirze ve Muhammet Rıza gibi bir grup İran aydını ile 1910 senesinde İran Demokrat Partisinin esasını oluşturmuştur. 1911 senesinde Çarlık Rus Elçiliğın isteğı üzerine İran sınırlarından çıkarılmış ve bundan dolayı Türkiye'ye gelmek zorunda kalmıştır. 1911-1913'de İstanbul'da Türk Ocağında çalışmıştır. Daha sonra 1913'te Bakü'de faaliyete başlamıştır. Burada eski arkadaşlarının kurdukları Müsavat Partisine girmiştir. Ve partinin idaresini eline almıştır. İstanbul'dan edindiğı

III. 2. 1917 ŞUBAT İHTİLÂLİNİN ERMENİ FAALİYETLERİNE ETKİSİ

Aşırı derecede bir Çarlık politikası taraftarı olan II. Markov, 1914 yılı başında devlet dumasında yapmış olduğu konuşmasındaki “Neden özellikle Rusya, Kafkas sınırında “*Büyük Ermenistan*” yaratmalı? Bu Makedonya’dan daha tehlikeli olacaktır. Bu ikinci Polonya’yı yaratmaktır. İyi kötü Ermeniler yaşıyorlar. Bu onların meselesi. Ermeni Devletini teşkil etmeye çalışmak bütün Kafkasya’yı kaybetmek demektir.” şeklindeki açıklaması ile bağımsız Ermenistan fikrine karşı çıkıyordu. Markov, Anadolu’da ve Azerbaycan’da çıkacak Ermeni isyanının ve Ermeni Devletinin kuruluşunun desteklenmesinin Rusya’nın Kafkasları kaybetmesine neden olabileceğini belirtiyordu. Ancak Rusların Ermeni Devleti kurma gibi bir niyetleri yoktu. Çarlık Hükümeti öteki devletler gibi Doğu Anadolu’yu ve Kafkasları ele geçirdiği taktirde, Yakın Doğuda etkisini kuvvetlendirecek, Akdeniz ve İran Körfezine yol açacak stratejik askeri bir üs olarak bakıyordu³³⁴. Öte yandan Rus Dışişleri yetkililerinden Sazanov ve Nikolay Nikolayevič 3 Temmuz 1916 senesi 21083 numaralı raporunda, Ermenilerin ve müstakil Ermenistan’ın Rusya için tehlike ve menfaatlerine aykırı olduğunu

‘Türkçülük’ fikrini partinin ideolojisi olarak kabul etmiştir. Çıkardığı ‘Açık Söz’ gazetesinde bunu ileri sürmüştür. Ve Müslüman-Ermeni çatışmalarının patlak verdiği sırada, Kafkasya’nın ve Türk Dünyasının bir numaralı siyasi adamı olur. 1918’de Azerbaycan’ın bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Milli Konseyi’nin başkanı olmuştur. Azerbaycan Milli Şurasının Sedri seçilen Mehmet Emin, tüm ülkelerin radyo ve gazeteleri aracılığıyla Azerbaycan’ın istiklalini ve bağımsızlığını dünyaya duyurmuştur. Oysa bu tarihe kadar Azerbaycan ve halkı hakkında pek de fazla bilgi yoktu. Böylece 28 Mayıs 1918 senesinde Azerbaycan Parlamentosu açılışında, “Bir kere yükselen bayrak, bir daha inmez; İnsanlara Hürriyet, Milletlere İstiklal” diyen devlet reisi M. E. Resulzade’nin kurmuş olduğu Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti 23 aylık zaman dilimi kadar sürebildi. 1920’de Azerbaycan Ruslar tarafından işgal edildikten sonra Resulzade hapse girmiştir. Hapisten ayrıldıktan sonra, 1922’de Resulzade’nin muhacirlik devri başlamıştır. Bazı şehirlerde, Türkiye’de, Polonya’da, Almanya’da yaşamış, Azerbaycan istiklâli uğrunda mücadelelerine devam etmiştir. 1920’de Kızıl Ordu’nun Azerbaycan’ı işgal etmesinin ardından işgale karşı direnişi örgütledi. Moskova’da bir süre gözaltında kaldıktan sonra Finlandiya’ya gitmiştir. Daha sonra İstanbul’a gitti. İkinci Dünya Savaşı sırasında Rusya’ya saldıran Almanya, diğer Kafkasyalı liderlerle birlikte Resulzade’yi de Almanya’ya davet etti. Amacı, Kafkasları Rusya’ya karşı ayaklandırmak için Kafkasyalı liderleri kullanmaktı. Resulzade burada üç yıl süreyle *İstiklal ve Kurtuluş* dergilerini çıkardı. 1947’de Ankara’ya geldi. 6 Mart 1955’te vefat etti. Ve Cebeci mezarlığında defnedilmiştir. Başlıca eserleri arasında *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti* (1922), *İstiklal Mefkuresi ve Gençlik* (1925), *Azerbaycan Misak-ı Millisi* (1927), *Milliyetçilik ve Bolşevizm* (1928) ve 800. Yıldönümü Münasebetiyle 1141–1941 Azerbaycan Şairi Nizami (1951) bulunmaktadır. Ayrıca İstanbul’da *Yeni Kafkasya* (1923–1927), *Azeri Türk* (1928), *Odlu Yurt* (1929–1931) ve *Bildiriş* (1931) dergilerini de yayımladı. Nesiman Yakuplu, *Mehmet Emin Resulzade*, Gençlik Neşriyatı, Bakü. 1991, s. 12, 36.

³³⁴ Hüsamettin Yıldırım, “Türk-Ermeni İlişkilerinde Ermenilerden İtiraf”, 21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış, *Atatürk Araştırma Merkezi*, Ankara. 2000, s. 150.

söylemekteydi³³⁵. Rusya Ermenileri, 1917’de Tiflis’te toplanan kongrede Kafkasya ve Doğu Anadolu’yu içine alacak “Büyük Ermenistan” kararını aldı. 25 kişilik “Ermeni Milli Meclisi” ve 15 üyeli yürütme kurulu mahiyetinde bir “Ermeni Konseyi” kuruldu. Savaşa devam etmek kararında olan Kerenski hükümeti, Rusya’nın içinde bulunduğu kriterleri aşamayınca, 7 Kasım 1917 senesinde Vladimir İliç Lenin, Rusya’nın kaderini eline geçirmiş, 8 Kasım’da ise Halk Komiserleri Konseyi yönetimine el koymuştur³³⁶. Bu dönemden itibaren özellikle Kafkaslar kaynar kazan oldu. Rusya Müslümanları bölgedeki gidişattan hiç kuşkusuz memnun değillerdi. 1917 senesinde Moskova’da 800 delegenin katıldığı Rusya Müslümanları Kongresi toplanmış ve açılış konuşmasında Azerbaycanlı Ali Merdan Bey Topçubaşov, Rus Hükümetini Müslümanların çılgınlıklarını dinlememekle suçlamıştır³³⁷. Anlaşıldığı üzere XIX. yüzyılda, özellikle ikinci yarısında Ermeni ulusalcıları çok yönlü bir örgütlenme oluşturmaktaydılar. Bu yüzden Kafkasya ve Orta Doğu’da en erken ulusalcılık hareketinin Ermeniler arasında baş göstermesine şaşmamak gerekir. Ermeni ulusalcıları sadece Ermenistan, Rusya ve Türkiye çapında değil, Avrupa ve Amerika’da da etkili olmuşlardır. Özellikle, kilise liderleri, parti ve aydınlar arasında kurulan işbirliği dikkat çekicidir. XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın başlarında Ermeni ulus kimliğini savunan ender aydına rastlanmaktadır. Bu örgütlenme daha sonra yurtdışında Ermeni Lobisinin oluşumuna yol açacaktır.

İki Ermeni delegesi , Bogos Nubar Paşa ve Mösyö Aharoniyan büyük devletler konseyi önünde isteklerini açıklamışlardır. Onların hak iddialarını özel bir karşılama bekliyordu. “Mazlum bir halkın” temsilcileri her zaman sempatisini önceden kazanmışlardır³³⁸. Tarih şahittir ki, Ermeniler eski devirlerden beri Ruslar, Bizanslılar, İran (İran Olayları) ile, ABD ve bazı Batılı ülkeler ile içli dışlı olmuşlardır. Kuşkusuz bu ülkeler de Ermenileri kendi çıkarları doğrultusunda her zaman piyon olarak kullanmış, itaat etmedikleri takdirde zulüm uygulamış ve katletmiştir³³⁹.

Çarlık Rusya’sı bunların en başında yer almaktaydı. Nitekim Çarizm hakimiyet organları, Ermeni-Azeri ilişkilerinin takibatını 1917 senesinde de devam ettirmiştir.

³³⁵ Ahmet Niyazi Banoğlu, *Ermenilerin Ermeniyeye Zulmü*, Ankara. 1976, s. 110.

³³⁶ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara. 1970, s. 325.

³³⁷ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara. 1995, s. 218-219.

³³⁸ *Fransız Le Temps Gazetesi*, 28 Şubat 1919, Yahya Akyüz, Kayseri. 2007.

³³⁹ ATASE, K. 2922, D. 512. (*Kafkas ve İran Olayları Hakkında İstihbarat Raporları*)

Azeri-Ermeni ilişkilerinin Birinci Cihan Harbinde de gergin olmasının esas sebepleri şunlardan ibaret idi:

1-) Her iki halkın bölgede farklı bakış açılarının olması

2-) Ermenilerin ihaneti

3-) Azerilere ve diğer Müslüman kesime mezalim ve soykırım uygulaması

4-) Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesi

Hal böyle iken iki halkın yıldızı asla barışamaz konuma düşmekteydi. Ermenilerin arası bölgede sadece Müslümanlar ile değil, aynı zamanda Gürcüler ile de gergin idi³⁴⁰. Savaş dönemlerinde Azeriler ve Gürcülerden farklı olarak, Ermeniler, Ermeni burjuvazisi ve Taşnaksütyun örgütü Rus Hükümetine açıktan destek vermekte idi. Taşnaklar, “Büyük Ermenistan” hayalinin savaştan sonra gerçekleşeceğine inanmakta, ayrıca etnik kökene dayalı milliyetçilik yaparak Ermeni halkının ırkçılık düşüncelerini harekete geçirmek için olağanüstü çaba harcamaktaydılar³⁴¹. Şubat devrimi de bunun bir ön ayağını oluşturmuştu. Artık Ermenilerin Çarlıktan beklentileri daha da artmıştı. Çarlığın devrilmesi bu beklentileri bitirmedi aksine daha da artarak Bolşevik Rusyası ile hız kazanmıştır.

1917 senesinde Rusya’da ihtilalin oluşması için tüm şartlar mevcut idi. Tüm ülke genelinde hatta Kafkaslarda bile “kahrolsun Otokrasi (Mutlakiyet)”, “yaşasın demokratik cumhuriyet” sloganları altında geçen siyasi ayaklanmalarla kendini gösterdi. Burjuvazinin II. Nikolay ile görüşmesi bir sonuç ortaya çıkarmadı. Bolşevikler, işçileri Çarlığa karşı silahlı isyana çağırdılar. Rusya’nın Petrograd Bölgesi işçilerinin başkent garnizonu tarafından bastırılan silahlı isyanı 27 Şubat günü başarıya ulaştı. Ve neticede tarihi Çar Hükümeti devrilmiş oldu³⁴². Çarlığın devrilmesi hadisesi Kafkaslara kısa sürede ulaştı. Ermeni faaliyetleri bu devirden itibaren daha da hız kazanmış oldu. Bakü’de durum bayram havasında geçse de, Ermenilerin faaliyetleri ileride baş verecek kanlı olayların adeta habercisiydi.

³⁴⁰ Musa Kasımov, *Birinci Dünya Muharebesi İllerinde Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti (1914-1918)*, C. I, Bakü. 2000, s. 239.

³⁴¹ Nesrin Sarıahmetoğlu, *a. g. e.*, s. 337; *Kaspi Gazetesi*, 1 Ocak 1915.

³⁴² N. Sarıahmetoğlu, *a. g. e.*, s. 338; Tadeusz Swietochowski, *a. g. e.*, s. 135.

Çarlık Rusya'sının çöküşü, Ermenilere tarihlerinde ilk kez bir devlet kurmak fırsatını vermiştir. Bu zamana kadar Rusya, Kafkasları işgal ederken bölgede coğrafi anlamda tanımlanabilecek bir Ermeni ülkesi bulunmazken, yüz yıllık Rus işgali döneminde Ruslar, Azerbaycan toprakları hesabına, özellikle İrevan (Erivan-Revan) Hanlığı topraklarında Ermenilerin etkin olduğu bir Ermeni eyaletini oluşturmuşlardır³⁴³. Ve bu eyalet 1917 yılından sonra değişik siyasi ve çatışma olayları ile daha da genişletilmiştir. *1917 yılında Ermenistan'ın toplam yüzölçümü 17. 500 km² olup, 1923 senesinde 23. 000 km², 1988 yılından sonra ise 43. 000 km²'ye kadar yükseltilmiştir.* Kafkaslardaki konumu genel anlamda zayıf düşen Rusya, bu sefer Ermenileri kullanma siyasetini seçmiştir.

Şubat Devrimi ve Birinci Cihan Harbi sonunda Kafkasya'daki konumunu yitirmeye başlayan Rus yönetimi pırlanlı bir biçimde Kafkaslardaki Hristiyan ahaliyi silahlandırmaya başladı. Ve sonrasında Kuzey Azerbaycan'da cereyan eden 1918 Mart katliamı sonrasında Rus milli şurasının Güney Kafkasya Hristiyan toplumlarına müracaatı kabul edildi. Müracaatta başta Ruslar olmakla başka Hristiyan toplumlardan 11-18 Mart arasında 25 yaş üzeri gençler silah altına alınıyordu. Çok daha kötüsü Çarlık Rusya'sının çöküşü ve Rus Burjuva Hükümetinin Bolşevik İhtilaliyle ortadan kalkması neticesinde Rusların Kafkas cephesi tümünden dağıldı. Binlerce Rus askerinin evlerine dönüşü devlet düzeyinde sağlanmadığından amaçlı-amaçsız terhis edilen askerler ellerindeki silahlarını Kafkasya'daki ve Doğu Anadolu'daki Rus Malakanlarına ve Ermenilere veriyor ve satıyorlardı. Bu da bölgede büyük mezalimlere yol açtı. Kafkaslarda ve Anadolu'da yüz binlerce Müslüman Türkün Ermeniler ve Rus Malakanlar'ı tarafından mezalime ve soykırıma maruz kalması Rus yönetiminin planlı politikasının sonucuydu³⁴⁴.

Şubat devrimi sonrası Kuzey Azerbaycan'da çok sayıda Ermeni Milis gücü bulunmaktaydı. Çarlık Hakimiyetinin çöküşü ile bu milis güçleri Ermeni çetelerine destek vermişlerdir. Ve Kuzey Azerbaycan'ın dört bir yanına yayılmasına zemin

³⁴³ Aygün Attar Haşimzade, *a. g. e.*, s. 63; *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*, C. 3, s. 437.

³⁴⁴ *ARSPİHA*, F. 276, D. 212, s. 1; Aygün Attar Haşimzade, *Karabağ Sorunu Kapsamına Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara. 2005, s. 66.

hazırlamışlardır. Neticede bu birlikler Bakü’de “26 Bakü Komiseri”³⁴⁵ adı altında kelimenin tam anlamıyla Ermeni Taşnak yanlısı ırkçılık politikaları yürütmüşlerdir. Bu birliğin içerisinde çoğunluğu Ermenilerden oluşan Azeri ve Gürcü üyeler mevcut idi. Kuzey Azerbaycan Sosyalistlerinden olan Neriman Nerimanov Taşnak Ermenileri hakkında bilgileri dönemin arşiv belgelerinde şöyle geçmektedir: “Ermeni Taşnakları Kafkaslar ve “Batı Ermenistan’ı” olarak adlandırdıkları Doğu Anadolu’yu kapsayan toprakları “Büyük Ermenistan” hayalini gerçekleştirmek için değişik kılıfa girmişlerdir. Onlar kendilerini ihtilal, kurtuluş partisi olarak görüyorlardı. Vorontsov, Daşkov’un ayaklarına kapılarak anti ihtilalci kesilmişlerdir. Eğer Kafkasya’da Sovyet Rejimi kurulusa, Ermeni Taşnakları bu sefer komünist kılıfına bürüneceklerdir”³⁴⁶.

Şubat Devrimi mevcut durumu hafifletemediği gibi geçici hükümet, hakimiyeti altındaki halklara karşı eski siyasetini devam ettirmiştir. Bu siyaseti belirlemede Bolşevikler (Her ne kadar daha sonra kendi aralarında mücadele etseler de) yandaş olarak Taşnaksütyun Örgütünü görmekteydiler.

III. 2. 1. Şubat İhtilâli ve Taşnaksütyun’un Azerbaycan’daki Faaliyetleri

Ermeni terör faaliyetlerinin gerçekleşmesinde Taşnaksütyun başı çekmektedir. Bu komite Ermeniler ile Müslümanlar arasında olaylar çıkarmağa ve Ermeniler için de bu vilayet dahilinde meydana gelecek felaketli vaziyet neticesinde Rus müdahalesini celbe ve memleketin Rus askerleri tarafından işgalini davet eylemeğe bütün gayretiyle çalışmıştır. Kafkaslarda ve Kuzey Azerbaycan’da Ermeni faktörü her iki devletin

³⁴⁵ **26 Bakü Komiseri:** Aslında bu sayı gerçekleri yansıtmamaktadır. 1918 Bakü ve etrafında işçi, asker ve köylü Sovyet İcra Komitesi tarafından idare edilmekteydi. Komitenin başkanlığını Gürcü asıllı Çaparidze yapmaktaydı. Kafkasya Kızıl Ordusunun askeri ihtilal komitesi de buranın nezdinde yer almaktaydı. Bu komite, Korganov, Malikin, Kuzminski gibi birçok üyeden oluşan kuruldan ibaret idi. Ermenilerin Bakü kumandanı Arakyan da bu kurulda yer almaktaydı. Sadece altı üye komiser idi. Şaumyan, Vezirov, Çaparidze, Korganov ve Zevin komiser değillerdi. Bunlar sadece Bakü’nün Abşeron Bölgesinden sorumlu idiler. Ayrıca Azeri asıllı Azizbeyov ile birlikte yedi üye daha vardı. Markaryan, Karinyan, Amirov, Zarganov ve Sibulski denen üyeler komiserlik görevinde yer almaktaydı. Öte yandan Nerimanov hakkında da bilgiler vardır. Özetle bu üyelerin birçoğunun neden 26’lar içinde yer almaması, halen de cevabı bulunmayan sorular arasındadır. Günümüz KGB arşivinde bile 26 komiser değil de sürekli 9 komiserden bahsedildiği bilinmektedir. Nesrin Sarıahmetoğlu, “26 Bakü Komiserleri ve Stepan Şaumyan Yeniden Sorgulanıyor”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı. 14, Erzurum. 2000, s. 297-298.

³⁴⁶ *ARSPİHA, F. 609, Siy. 1, İş. 428, s. 16.*

çatışması onları güçten düşüreceği inancındaydılar³⁴⁷. Taşnaksütyun örgütünün faaliyeti ile ilgili olarak Rus Çarı'nın Kafkasya'daki görevlisinin özel arşivindeki, Bakü Polis Komiserine gönderilen 15 Nisan 1919 tarihli belgesi, bu ırkçı örgüt hakkında şu bilgiler verilecekti: "Taşnaksütyun "Büyük Ermenistan"ı kurma amacına varmak için esas yöntemlerden biri olarak propaganda ve ordu oluşturmak yolunu takip ettiğini belirtiyordu. Taşnaksütyun, askerlerinden oluşan orduyu kurmak işinin temelini on altı yıl bundan önce, 1892 senesinde düzenlediği Birinci Kurultayında ileri sürmüştür"³⁴⁸.

1917 senesinde Kafkasya'da inkılabı faaliyetlerini güçlendiren Ermeniler 1918'de ise Taşnakların gelişen Bolşevik harekâtına yakınlaşarak Müsavat Partisine karşı savaşmıştır. Taşnakların Başbakanı H. Kaçaznuni şöyle der: "Biz Bolşevik ve Rus güçlerinin yardımı ile Türk-Tatar (Azeri) tehlikesine karşı kendimizi koruyabildik." 1919 yılında Taşnaklar parlamentoda çoğunluk elde etse de Rus Bolşeviklerinden umduklarını alamadılar³⁴⁹.

Rusya'da Şubat Devriminin gerçekleşmesiyle yeni tarihi-politik bir dönem başlamış oldu. Ve Azerbaycan'da siyasi gelişmeler hızlandırıldı. Rusya'daki Ekim darbesi Bakü'de Bolşevikleri daha da aktifleştirdi. Bu devirde Müsavat Partisi yapılan seçimlerde oyların % 40'nı alarak birinci oldular. Fakat Bolşevikler kendi çıkarları doğrultusunda yeni bir seçim kanunu çıkararak, Taşnaklar ve Bolşeviklerin üstünlüğünü elde ettiler. Böylece Azeri soykırımının ilk adımı atılmış oldu. Ermeni Taşnaksütyun Örgütü mensupları olan; Bakü Sovyeti Kızıl Ordu Genelkurmay Başkanı Z. Avestisyan, 3. Bölük Komutanı Amazasp Kızıl Muhafız Alayı Genel Komutanı, Çar Ordusu Albayı Kazarov aslında Bakü Sovyeti Ordusunu bu partinin denetimi altında bulunduruyordu. Mart başlarında düşman Bakü'de 20 bin askeri hazırlamıştı. Katliam için artık her şey hazır. Müslümanların silahları ise ellerinden alınmıştı. Bu olaylara Şaumyan, Korganov, Suhartsev, Saakyan, Yolçıyan ve Martikyan da katılmıştı. Müslümanların yaşadığı mahallelere giren Ermeniler, halkı kılıçla parçalayarak, süngülerle delik deşik

³⁴⁷ Esat Uras, *a.g.e.*, s. 616.

³⁴⁸ *ARDTA, F. 524, Sıy, 1, İş. 57, s. 7.*

³⁴⁹ Teymur Ahmedov, "Ermeni Milliyetçi Partileri ve Onların Kafkasya'da Aldatıcı Siyaseti", *Elturan Dergisi*, No: 1-2, Azerbaycan İlimler Akademisi Milli Münasebetler Enstitüsünün Yay, Bakü. 1993, s. 24.

ediyorlardı. Evleri yakıyor, çocukları yanan evlere atıyorlardı. 3-4 günlük yeni doğan bebekleri süngülere takıyorlardı³⁵⁰.

Şubat 1917 burjuva inkılabından sonra Kafkas cephesindeki Rus askerleri geri döndüler. Bakü’de Şaumyan başta olmak üzere Bolşevikler, Ermeni Taşnakları ile birlikte cepheden geri dönen askerleri kendi taraflarına çekmeye başladılar. Ve ileride gerçekleştirecekleri Mart Katliamı ile Bakü’de hakimiyetin kendi ellerine geçmesini başardılar. Özellikle Ermenilerin Bolşevikler tarafından savaşa girmesi katliamı daha da şiddetlendirmiş ve olayları milli soykırım yaratma teşebbüsü netice vermiştir. Sonuçta Bakü tümüyle Sovyet idaresine geçerek, Maverayı Kafkas Hükümetinden ayrılmıştır³⁵¹.

III. 2. 2. Güney Kafkasya Meclisinde Karşıdevrimci Taşnaksütyun ve Bakü Komunası

Rusya’da ortaya çıkan Bolşevik devrimini fırsat bilen Ermeniler, Bolşevikler ile işbirliği yaparak Azerbaycan toprakları üzerinde hak iddia ederek, “Büyük Ermenistan” hayalini kuran Taşnak çeteleri Bakü Komunası adı altında hakimiyeti ele geçirmişlerdir.

1917 senesinde ‘Müsavat Partisi’, Azerbaycan’ın her yerinde Müslüman milli alaylarının oluşması için faaliyetlerini hızlandırmıştır. Bakü’de Bolşevik ve Taşnak güçlerine tesir eden ve onları ayaklandıran esas olay Gence İlindeki bazı aşiretlerin proleter Bakü Şehrini tehdit etmesi idi. Kafkasya demir yolunun kapatılması sonucunda Bakü’ye getirilmekte olan tahıl vagonları yolda beklemekteydi. Çeçen, İnguş ve Terek Kazakları yolları kapamakla Bakü’yü Sovyet Rusya’dan ayırmışlardır.

Rusya’da ihtilal başladığı zaman, Tiflis’te, Rusya Devlet Duması’ndaki Kafkasyalı mebuslardan oluşan ve Çar’ın Temsilcisi durumunda bulunan “Özel Maveraya-yı Kafkas Komitesi” bulunuyordu. Bunun yanısıra Güney Kafkaslarda Türk, Ermen, ve Gürcüler, Rus meclisinde temsilciler seçmişlerdi. Bölgede bazı sivil toplum kuruluşları ve siyasi partiler de faaliyet göstermekteydi. Asker ve sivil kuruluşlar bir araya gelerek, “Maveraya-yı Kafkas Komiserliği” kurdular. Seymin başını çeken grup

³⁵⁰ *Naş Golos Gazetesi*, 24 Mart-5 Nisan, Bakü. 191.; Alesker Aleskerli, “Ermenilerin 1918 Yılında Bakü’de Uyguladıkları Soykırım”, *Azerbaycan*, Sayı. 341, Yıl. 50, Mart-Nisan 2002, s. 32.

³⁵¹ Mehmet Emin Resulzade, *a. g. m.*, s. 154-155.

Gürcü sosyalist bloğu idi. Ermeniler, bölgenin parçalanmasına ve Rusya'dan ayrılmasına taraftar değillerdi³⁵².

14 Şubat 1918 yılında Tiflis'te Kafkasya Ötesi Seymi (Parlamentosu) açıldı. Seymin terkiibide Kafkasya Ötesinden bütün Rus Meclis-i Mebusanı'na seçilmiş vekiller bulunuyordu. Seymin başkanlığına Menşevik Gürcü asıllı Çenkeli seçildi. Başkanın öncülüğünde kurulan kabinede 13 bakanlığın 5'ni Azeri vekiller almıştı. Seym'de ayrıca 44 Azeri vekil yer almaktaydı. Bu da bölgede Azeri nüfusunun ne denli arttığının göstergesi idi³⁵³.

Taşnak örgütü özellikle Güney Kafkasya Seymine karşı kin ve nefret beslemekte idi. Bunun için kendi faaliyetlerini uygulamakla Bakü'de bir çok işçi sınıfına mensup insanların kendi etrafına toplamıştır. Bu işçi sınıfının çoğu Bolşevik tedbirlerini beğenmekte idi. Taşnaklar şehirde hakimiyeti müsavatın elinden almak için içte ve dışta her türlü faaliyet göstermekte idiler. Birçok kurumu bile kendilerine yakın olarak bağlamışlardır³⁵⁴. 6 Haziran 1918 yılında Bakü Komunası ordusunun Gence üzerine yürüyüşü başlamıştır. Bu orduların süvarilerinin %70, zabitlerin ise tümü Ermenilerden oluşmaktaydı. Ordunun komutanı müslümanlara karşı mezalim uygulamakta nam almış, Amiral Avestisyan ve Amazasp askerlerinin elinde idi. Bunları koruyan genel grup ise elbet Rus askerleriydi³⁵⁵.

Ermeni ve Azerbaycan ordusu arasında ihtilaf devam etmekteydi. Bununla ilgili 23 Kasım'da Tiflis'te barış ile ilgili antlaşma imzalanmıştır. Fakat Ermeniler antlaşmayı bozarak Zengezur kazasına hücum ederek, 40 Müslüman köyünü yıkmıştır. Azerbaycan hükümeti olaya itiraz ederek fikirlerini beyan ettiler. Ayrıca Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Feteli Han Hoyski 30 Ocak tarihinde "Ermeniler yeniden Müslümanlara saldırmaktadır" diye nota yollamıştır³⁵⁶.

³⁵² Mustafa Görüryılmaz, a. g. e., s. 55; Mirza Bala Memmedzade, *Milli Azerbaycan Harekatı*, Azerbaycan Kültür Derneği Yay, No: 40, Ankara. 1991, s. 67-68.

³⁵³ Nesrin Sarıahmetoğlu, a. g. e., s. 342; Vahit Çırakzade, *İstiklal Yollarında*, Bakü. 1992, s. 13-14.

³⁵⁴ Neriman Nerimanov, *Biz Kafkasya'ya Hangi Şiarla Gedirdik*, Bakü. 1989, s. 64.

³⁵⁵ Süleyman Memmedov, "Tarihte Ermeni Terörü (1. Dünya Muharebesi Yılları)", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yay*, 24-25 Mayıs, No: 40305, İstanbul. 2001, s. 225.

³⁵⁶ ARDA. F. 894, Siy. 10, İş. 81, s. 9-10.

III. 3. BREST-LITOVSK, GÜMRÜ VE NAHÇIVAN ANTLAŞMALARI ÖNCESİ RUS-ERMENİ FAALİYETLERİ

Mart 1915'te Ermeni isyancıları Gümrü³⁵⁷ ve Nahçıvan'da çok sayıda Müslüman köylerinin sivil Müslüman halkına karşı katliamlara giriştiler. Bu katliamlar anlatılmayacak kadar korkunç nitelikteydi. Doğu ve Batı Kafkaslarda 250 köy ile Gümrü'de tutulan 700 Osmanlı savaş esiri de Ermeniler tarafından yakılarak öldürülmüştür³⁵⁸. Gence, Bakü, Kuba ve diğer illerde de durum vahimdi. Parti olarak Taşnaksütyun ve din olarak da Ermen Kilise Papazları mesuldür.

Ermeni tarihçileri Türk Yurdu olan Gümrü Bölgesini kendilerine has bir şekilde yorumlamış ve değiştirmişlerdir. 1 Ocak 1905 yılına kadar Aleksandropol Kazasında Müslümanların sayısı 9.837 iken, Gümrü'de 1.572 kişi olmuştur. Rusya'da 1917 devriminden sonra Rus orduları 40 yıl önce işgal ettikleri Kars Vilayetinden geri çekilmek zorunda kaldıkları için Ermeniler Rusların bıraktığı silahları ele geçirerek Kars ve Gümrü'nün civar köylerinde yaşayan Türkleri vahşice katletmiştir. Bu bağlamda Brest Litovsk Müzakereleri ile ilgili Lenin Hükümeti ile temasa geçilmiş. Kars ve aynı zamanda Batum meselesi görüşülmüştür³⁵⁹. Birinci Dünya Savaşında Osmanlının yenilgisinden sonra 30 Ekim 1918 tarihinde Mondoros Antlaşmasına esasen Türk Orduları kendi sınırlarına geri çekilmek zorunda kaldığından Gümrü'nün Türk ahalisinin acı günleri yeniden başlamıştır. 1920 yılında Ermeniler tarafından Gümrü'de tekrar Türklere karşı mezalim uygulanmıştır. 1920 baharında Müslüman ahaliyi Ermeninin azabından yine Türk Ordusu kurtarmıştır. Bu kurtuluş esnasında Azerbaycan'ın Karabağ süvari alayı da yer almıştır. Ama tarihi Türk Yurdu olan Gümrü, anlaşma sonucu Ermenilerin olmuştur³⁶⁰.

1918 Haziran sonlarında Türk Kuvvetleri ve Azeri Gönüllüleri Bakü'ye yaklaştıkları ve 27 Haziranda Delican Mevkii yanında Bakü'den gelen Ermeni ve Rus

³⁵⁷ *Gümrü* kelimesi Türk Dilinde nehir kenarında 'tepelik' anlamına gelen bir coğrafi terimdir. 1988 yılına kadar Ermeniler 'Türki Mahalle' diyorlardı. Sovyetler Birliği Döneminde ismi Leninakan olarak değiştirilmiştir. Nazım Mustafa, "Gümrü Tarihinden Sayfalar", Çev. Beşir Mustafayev, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı. 20, Yıl. 9, Erzurum. 2002, s. 253.

³⁵⁸ *ARDA. F. 894, Siy. 10, İş. 81, s. 10*; İsmayıl Hacıyev, "Moskova ve Kars Antlaşmalarında Nahçıvan", *21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış, Atatürk Araştırmaları Merkezi*, Ankara. 2000, s. 137.

³⁵⁹ *BOA, HR.SYS, 2397/6/61*.

³⁶⁰ Nazım Mustafa, Çev. Beşir Mustafayev, *a. g. m.*, s. 253, 257.

Milis kıtalarını yerli Bakü Sovyeti Türk askeri hareketi hakkında Moskova Merkezi Hükümetine haber vererek durumun ciddiyetini anlatmış ve yardım gönderilmesini istemişti. Sovyet Hükümetinin elinde yeterince kuvvet bulunmadığından ve bilhassa mesafenin uzaklığı yüzünden Bakü'ye yardım gönderecek durumda değildi. Ancak diplomatik kanallarla buranın Türklerin eline geçmesine mani olmağa çalışacaktı. Sovyet Rusya Hükümeti Bakü Şehrinin Rusya'nın ayrılmaz bir parçası olduğunu iddia etmekte ve buraya Türk kıtalarının taarruzunun Brest-Litovsk Antlaşmasına aykırı bir hareket olduğu kanaatinde idi³⁶¹.

30 Ekim'de Kazım Karabekir'in 15. Kolordusu Kars'a doğru yürüyerek Ermeni ordularını yenmiş, 2-3 Aralık 1920 gecesi, Ankara ile Erivan'daki Taşnak hükümeti arasında Gümrü Anlaşması imzalanmıştı. Ancak ertesi gün, Lenin'in emriyle Kızıl Ordu Erivan'a girerek 'burjuva' Taşnak hükümetini düşürdü ve Ermeni Bolşevikleri ile birlikte Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'ni ilan etti. Yeni hükümet 10 Aralık 1920'de Ankara'ya bir nota vererek, Gümrü Anlaşması'nı tanımadığı ilan etti. İki ülke arasındaki sınır Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile TBMM Hükümeti arasında 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması'yla tekrar çizildi ve iki ülke arasında sakin bir döneme girildi³⁶².

Kafkaslardaki gelişmeleri ve Türk Ordusunun hareketini dikkatle izleyen Bolşevik ve Taşnaklar, Bakü'nün Kafkas Türk Ordusunun eline geçmesinden endişe ediyorlardı. Bolşevik Sovyet yönetiminin Dışişleri Komiseri Çiçerin, Moskova Büyükelçisi Galip Kemali Bey'e bir nota verdi. Çiçerin notada, Rusların Brest-Litovsk Anlaşması gereği Kars, Ardahan ve Batum'u, büyük fedakarlıklarla Osmanlı Devletine bıraktığını, ancak bundan böyle Türklere hiçbir toprak parçası verilmeyeceğini bildirdi. Türk askeri birliklerinin Gümrü'yü ele geçirdiğini, bununla da yetinmeyip Azerbaycan'ın

³⁶¹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya (1798-1919)*, Ankara. 1990, s. 544.

³⁶² Bir Taşnak Komutanının genel karargaha gönderdiği 14 Kasım 1920 tarihli raporda Ermeni köylüleri Türk Ordusunun nasıl karşıladığına dair bilgiler şöyleydi: “Gümrü Bölgesi Ermenileri Taşnak subayı düşmanca karşılamış ve hatta birkaç defa Türklere teslim etmeye kalkışmışlar. Birçok köyde halk tepkili ve askeriyeği düşman olarak görüyor. İlhiab ve Kapanak Köylerinde kızıl bayraklar çekilmiş, Kapanak Köyünde Selçan Ermenilerinden oluşan athıların eşliğinde Türk Süvari Devriyesiyle karşılaşmış. Türkler, ekmek ve tuzla karşılanmış. Köylerde kadınlar yemekler hazırlamışlar Subayım, yemeği kimin için hazırladıklarında sorduğunda şöyle cevap vermişler: “Tabii Türkler için, sizin için değil.”” Mehmet Perinçek, *Rus Devlet Arşivlerinde 100 Belgede Ermeni Meselesi*, İstanbul. 2007, s. 181; Belge No: 75; Ermenistan SSCB Devlet Tarih Arşivi, *F. 68/200, Siy. 867, s. 278*, Aktaran. A. M. Elçibekyan, Erivan. 1957.

içlerinde Bakü'ye doğru ilerlediğini, zaten yeteri derecede ağır olan Brest-Litovsk Anlaşması hükümlerinin bu şekilde sürekli ihlal edilmesini protesto ettiğini, askeri hareketin bir an önce durdurulması gerektiğini kaydetti³⁶³.

Osmanlı Devleti de bu notaya karşı Ahmet Nesimi Bey vasıtasıyla Çiçerin'e 24 Eylül'de şöyle cevap vermiştir: "Osmanlı'nın Brest-Litovsk Anlaşması hükümlerinin ihlal ettiğine dair Bolşevik Hükümetinin ileri sürdüğü bazı görüşlerin gerçeği yansıtmadığı ve doğru olarak aydınlatılması maksadıyla aşağıdaki hususların bildirilmesi zaruridir.

1-) Brest-Litovsk'da imzalanan anlaşmanın 4. paragraf 2. bendindeki hükümler ile, yine aynı anlaşmanın ek metnine göre, Türkiye ve Rusya, Osmanlı Devletine geçecek yerlerin Ruslar tarafından başlatılmasını birlikte düzenleyeceklerdi. Osmanlı Ordusu girinceye kadar Ruslar oralarda düzeni, asayiş ve güvenliği sağlayacaklar ve Ermeni çetelerin silahlarını alıp, onları dağıtacaklardı. Fakat Rusya hükümeti bu anlaşma hükümlerine göre hareket edeceği yerde, işgal alındaki bölgelerden askeri kuvvetlerini aniden çekiverdi ve oraları Ermeni çetelere bırakmış oldu. Bu çeteler, oradaki İslam ahalisinin hayatı, namusu ve mallarına karşı her türlü işkence ve yağmalamada bulundular.

2-) Kafkaslarda kurulan üçlü birleşik devlet ise Brest-Litovsk Anlaşmasını tanımadı. Ve bize geçecek üç sancağı boşaltmadı ve orada savaşıarak girmek zorunda kaldık. Biz oralarda halka zulmetmedik. Bütün suçlamalar yanlıştır. Bize rağmen (karşı olanlar) oy verenler yerlerinde kaldılar. Büyük bir çoğunluk Müslüman'dır ve bize oy vermeleri gayet normaldir.

3-) Rusya Brest-Litovsk Anlaşmasının 4. maddesiyle uluslararası hukuk bakımından üç sancaktaki yeni duruma karışmamayı üstlendiğine göre, şimdi onunla ilgilenmek için hangi hukuki mesnetlere dayandığı tayinde, Osmanlı Hariciye Nezareti güçlük çekmektedir.

4-) Bakü'de İngilizler vardı ve onlara karşı da harekatta bulunduk. Ayrıca, Osmanlı ordusuna Brest-Litovsk barış hattına, yani Osmanlı sınırına kadar çekilmeleri emri verilmiştir³⁶⁴.

³⁶³ A. N. Kurat, a. g. e., s. 529; Nazım Mustafa, Çev: Beşir Mustafayev, a. g. m., s. 254.

³⁶⁴ A. N. Kurat, a. g. e., s. 690-691, 693-694; Mustafa Görüryılmaz, a. g. e., s. 198-199.

Kafkasya Seymi (Meclisi) dağıldıktan sonra meydana gelen devletlerden biri de Ermenistan idi. Mayıs 1918 senesinde kurulan bu cumhuriyetin başkenti de Erivan (Yani tarihi Azeri toprağı olan İrevan Hanlığı) olacaktı. Batum'da toplanan Azeri ve Ermeni temsilcileri arasında sınır mübadelesine esasen anlaşma elde edildi. Yani Azerbaycan sınırları içerisinde bir Ermeni Devleti oluşturulmasına izin verilmiş oldu. Bu olay yeni kurulan Azerbaycan Devletinin en büyük tarihi hatalarından olmuştur. Arazisi de 10 bin km² oldu. Osmanlı ile yapılan müzakereler sonucunda yine tarihi Türk Yurdu olan Gümrü Ermenilere verildi. Birinci Cihan Harbinde Osmanlı Devleti mağlup olunca fırsat kollayan dahildeki ve hariçteki Ermeniler faaliyetlerini genişleterek, “Büyük Ermenistan” iddiaları ile yine isyan ve katliamlara devam ettiler.

“Büyük Ermenistan” arzusu ile yaşayan ve faaliyet gösteren Ermeni Taşnakları, Nahçıvan Diyarına sahip olmak istemiş ve bu yolda tüm faaliyetlerden istifade etmiştir. Ermenilerin savaş baskısı neticesinde Nahçıvan'da yaşanan olaylar facialı bir şekil almıştı. Kars ve Nahçıvan Ermenileri burada “Ermenistan Devleti” kurmak için teşebbüste bulunmuşlardır³⁶⁵. Hatta o dönem Nahçıvan, Kafkasya sınırlarından bile çıkarılması uluslararası arenada görüşülmüştür. Oysa Türkiye'nin de siyasi ve askeri yardımları neticesinde Nahçıvan Azerbaycan'ın terkinde kalarak günümüze kadar ehemmiyetini koruyup saklamıştır³⁶⁶.

Ermeni iddialarının arttığı günlerde Moskova, Nahçıvan ve Kars Antlaşmalarının ehemmiyetini daha bariz bir şekilde görülmekte ve Nahçıvan Muhtariyetinin korunmasında önemli rol oynamaktadır. Özetle Kars Antlaşmasında Nahçıvan ulusal ve uluslararası güvenliğinin ve dokunulmazlığının tam olarak teminatıdır.

³⁶⁵ BOA, Y.PRK.EŞA, 12/81/1.

³⁶⁶ İsmayıl Hacıyev, “Moskova ve Kars Antlaşmalarında Nahçıvan”, 21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara. 2000, s. 136-137.

IV. BÖLÜM

ERMENİLERİN AZERİLERİ YOK ETME FAALİYETLERİ (1917-1919)

IV. 1. AZERİ-ERMENİ ÇATIŞMALARI

IV. 1. 1. Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'da Yaptıkları

15 Martta 1917 senesinde Bakü Sovyetinin toplantısında “Güney Kafkasya” konulu bir konuşma yapan Şaumyan, açık ve net bir şekilde Azeri soykırımı yapılması yönünde sinyaller verdi. Bu olay Bakü’de³⁶⁷ Müslüman ahali arasında çok ciddi ölçüde rahatsızlığa neden oldu. Ermeniler Bakü’de yaşayan Hristiyanları Müslümanlar aleyhinde kışkırtıcı sloganlar atmaya başladılar. Nihayet 30 Mart günü Bakü’de ilk silah sesleri yankılandı. Ermeniler, şehrin Müslüman ahalisine karşı özellikle “Memmedli” ve “Zibilli Dere” mahallesindeki Müslümanların hepsini katletti. Hedef kadınlar, yaşlılar çocuklar, hastalar ve şehirdeki tüm okullar, hastaneler, sosyal tesisleri, basın organları olmuştur. Hepsini ateşe verildi³⁶⁸. Bakü’yü Azerilerden temizleme operasyonu 1918 Nisan ayının başlarına kadar sürdü. Sadece, şehir merkezinde değil, Bakü çevresindeki

³⁶⁷ **Bakü:** 1918 senesinde Gence’den sonra başkent Bakü olmuştur. Bakü’nün kendisi gibi tarihi de kadimdir. Bakü, şimdiki Surahani Kasabası olan mevkide küçük ve şirin bir yerleşim merkezi olmuştur. Bu şehrin başlıca amili ateşler içinde olmasıdır. Tüm şarktan ve garptan sayısız seyyahlar gelmekteydi. Daha çok Hindistan’dan gelen zevvarlar hakkında tarih belgelerinde bilgilere rastlamaktayız. O yüzden Hindular Bakü’ye ‘ateşli dağ’ olarak adlandırmışlardır. Hindu’ca ‘Gücerat’ yani ‘güç-ateş, ‘erat-dağ’ demektir. Tabi bu benzetme veya söyleniş mecazi manada olsa gerek. Oysa gerçekte böyle bir anlam taşımamaktadır. Kaynaklarda; ‘ateş’, ‘bina’, ‘gücerat’, ‘hakikat’, ‘doğru’ vb. anlamları vardır. Bazıları Fars kökenli olduğunu da iddia ederler. Daha çok Türk ve Hindu dillerinde anlamlara rastlamaktayız. O yüzden Fars dilinde bir mana aramak abestir. İlk defa hicretin dördüncü yılında Mesudi tarafından ‘Bakube’ diye anılmıştır. Eskiden Bakü Şehri Şirvan Diyarında küçük bir köy idi. Lakin daha sonralar Şirvan’dan ayrılarak Hanlık idaresi tesis edilmiştir. Ve şehir adını almıştır. Rus istilasına kadar bu hanlık varlığını korumakta idi. ondan evvel Persler ve Arapların da istilasını olmuştur. Zaman geçtikçe petrol nedeniyle şehir, süratle terakki ederek alemşümül bir şehir olmuştur. 1917 senesinde ahalisi 400 bin olduğu bilinmektedir. Ahalinin yarısına yakını petrol sanayisinde çalışmaktaydı. İlk petrol kuyuları Bakü şehrinin 5 km doğusundaki, Bibiheybet ve 25 km kuzey doğusundaki Balahani, Surahani, Sabuncu ve Binegedi Kasabalarında mevcut idi. Buradan çıkarın petrol, mazot ve doğal gaz şehre taşınarak, hususi müesseselerde işlenerek, ülke dahilinde ve haricinde satışa sunulmaktaydı. Deniz ve demiryolu ile Bakü’den Batum’a oradan da diğer ülkelere ihraç edilmekteydi. Yıl boyunca 20-25 milyon varil ham petrol ihraç edilmekte idi. Yıllar ve asırlar geçtikçe Azerbaycan, daha çok Bakü petroleri ve doğal gaz zenginliği dolayısıyla tüm dünyanın gözünde olmuştur. Azerbaycan uğrunda cereyan eden savaşlar ve mücadeleler sırf bu eksende olmuştur. İşte budur, tüm dünyanın istila ve ihtirasını celbeden Bakü, Cahangir Zeynaloğlu, *a. g. e.*, s. 113-114.

³⁶⁸ Öte yandan Kars, Ardahan ve Nahçıvan civarında öldürülen insanların sayısı 30 binden fazla olduğu, kadın, çocuk, yaşlı ve hasta ahalinin perişan halde olduğu, evlerin yağmalandığı ve yakıldığı, Ermenilerin kasten esir düşerek sonra Türklerden elde ettikleri bilgileri Ruslara aktarmışlardır. *BOA, HR, HU, KR. 122/4,6.*

yerleşim alanlarında dahi öldürülen suçsuz Azerilerin sayısı binleri buluyordu. Evlerde kafası kesilmiş ve kaçmayan onlarca çocuğun cesedi, işlenen vahşetin boyutlarını gözler önüne sermekteydi. Gerçekten de, Ermeni ulusalcılığı Ermeniler dışında Anadolu ve Kafkasya genelinde diğer milletlerin etnik temizlenmesini öngören bir boyuta gelmiştir. Özellikle Taşnaklar, adeta bu yolda bir ölüm makinesi gibi çalışmaktaydılar.

18-21 Mart 1918 senesinde, Bakü’de Bolşevik Ermeniler tarafından 30 bin Azerbaycan Türkü katledilmişti. Bu yalnızca Bolşevik Ermeniler tarafından ve 2 yıllık zaman diliminin sadece 3 gün müddetinde baş vermiş bir katliamı idi. Bu katliamlar 1918 yılından 1920 yılına kadar her gün yapılıyordu. Ermeni Taşnak çeteleri ve Bolşevik-Taşnaklar Bakü’de yaptıkları soykırımlarla yetinmediler. Ermeni çeteleri aynı yıllarda Kuba, Lenkeran ve Şamahı’da 50 binden fazla Azerbaycan Türkünü katlettiler. Aynı zamanda Ermeni ordusu, Şamahı’da 58 köyü yerle bir ettiler. Kuba’da 122 köyü dağıttılar. Haçmaz, Gökçay, Kürdemir, Lenkeran, Hacıkabul, Salyan Zengezur, Karabağ, Nahçıvan ve diğer bölgelerde soykırımlar gerçekleştirildi. Silahlı Ermeni askerleri Müslümanların evlerine baskınlar yaparak onları öldürüyor, 3-4 günlük bebekleri süngülere geçirir, çocukları ateşe atıp yakıyorlardı. Kadınlar daha ağır işkencelerle öldürülürdüler. Araştırmalar neticesinde kulakları, burunları kesilen, organları parça-parça edilen 40 kadının cesedi toplu halde bulunmuştur³⁶⁹.

Ermeniler Bakü’de yaptıkları katliamdan sonra Baku Sovyet’inin toplantısında konu ile ilgili bilgi veren Bolşevik I. Suhartsev sevinçle; ”Türkiye’nin Baku cephesinin alındığını” müjdeliyordu³⁷⁰. 13 Nisan 1918’ de Şaumyan, Halk Komiserliği Sovyet’ine, Baku olaylarıyla ilgili haberi şu şekilde iletiyordu: “3 gün zarfında Bakü’de şiddetli çatışmalar boy gösterdi, bir tarafta Ermeni millî birlikleriyle beraber dövüşen Sovyet Kızıl Ordusu diğer tarafta Müsavat Partisinin idaresindeki Müslüman kuvvetler vardı. Sonuç bizim açımızdan güzel oldu. Düşman tamamen imha edildi”³⁷¹.

Azerî matbuatı olayları kanlı Nikolayların döneminde dahi görülmemiş mezalim-soykırım olarak tanımlıyordu. Bu olayların yaşandığı dönem Azerî Türklerinin millî istiklâl davası yolunda siyasî mücadele verdikleri dönemdi. Meydanı boş bulan gözü

³⁶⁹ Ceyhun Musayev, <http://www.azadt.net/x18291.htm/azerpfoto.com>

³⁷⁰ “Adres Kalendar Azerbaydjanskiy Respubliki”, Baku. 1920, s. 28.

³⁷¹ ARSPİHA, F. 276-52, İş 20, s. 18.

dönmüş Andranik Ozanyan'ın, Amazasp'ın, Lalayan Emiryan'ın liderlik ettiği terör çeteleri ülkenin çeşitli yerlerinde masum halka karşı insanlık dışı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Baku katliamında 7 binden fazla Ermeni askeri aktif rol almıştır. Tüm bunlardan şöyle bir sonuç çıkıyor ki, Ermeniler siyasî mensubiyetleri, ideolojileri ayrı olsa da konu Türk düşmanlığı olunca aynı çatı altında birleşiyorlar. Şaumyan gibi şövenistlerin aracılığıyla Sovyet Rusya'sından teminat alan Ermeniler Nahçıvan, Zangezur ve Karabağ bölgelerine saldırarak 4 Haziran 1918 tarihli Batum Sözleşmesi'ni tanımadıklarını beyan ettiler³⁷².

Daha sonra bu kabilden olan olaylar tüm Kuzey Azerbaycan'ı sardı. Kuba, Şamahı, Erivan, Karabağ ve Nahçıvan'da bütün şiddetiyle sürdü. Taşnaklar katliamlar ile yetinmeyip her vilayette yağma, talan özellikle de tarihi ve medeni mekanları, manevi ve milli abideleri hedef seçmişlerdi. Arşiv vesikalarında da adı geçen ve sık-sık zikredilen bu davranışlar Ermenilerin ne denli terörist ve asıl hedeflerinin Müslüman Türk Dünyası olduğunu göstermiştir. Şöyle ki, Şamahı Şehrinde 58 köy yıkılmış, 7 bin Azeri katledilmiştir. Bunlardan 1. 653'ü kadın, 965'i ise çocuk idi. Kuba Vilayetinde 122 Köy yıkılmış, binlerce masum insan feci şekilde öldürülmüştür. Şehrin Kırmızı Kasabasında yaşayan Azerbaycan vatandaşı Dağ Yahudileri de katle yetirilmiştir. Buradan anlaşılmaktadır ki, Ermeni terörünün hedefinde sadece Müslüman Türkler değil, tüm insanlık olmuştur. Nitekim olaylarda Gürcü, Rus, Kazak, Çeçen, Ukraynalı, İngiliz öldüğüne dair bilgilere de tarihe şahitlik eden arşiv belgelerinden rastlıyoruz. Şaumyan'ın esas planı Sovyet Ordularını Yevlah Köprüsü ve İstasyonu ele geçirerek böylece Gence Vilayetine ulaşmak, oradan da Karabağ'ın diğer bölgelerinde faaliyet alanlarını genişletmekti. Bu esnada Karabağ Ermenileri Ruslara iyi gözükmek için derhal Sovyetleşerek silaha sarılmışlardır. Öte yandan bu mezalimde Kafkasya'daki Ermeni ve Rus Kiliseleri ve Kilise Görevlileri de faal olarak iştirak etmişlerdir. Kilise görevlileri o kadar münafık davranmaktaydı ki, af dilenmekten bile geri kalmamaktaydılar. Ermeni din görevlilerine aşağıdaki şartlar ileri sürülmüştür.

1-) Ermeni Katogigosu Müftünün ayağına giderek, af dileyecek

2-) Papazlar kiliselerde Ermeni katliamları, yangın ve yağmaları kötüleyeceklerdir.

3-) Öldürülen Türkler'in katillerini hükümete teslim edecekler.

³⁷² ARSPİHA, F. 276-52, İş 20, s. 18-19.

Ermeniler Türklerin bu şartlarını kabul etmişlerdir. Ancak, Katogigos hasta olduğu için onun yerine Piskopos Satımyan Müftüye giderek af diledi. Papazlar kiliselerde olayları kötüleyeceklerini, fakat suçluları Ruslara değil, kendileri cezalandıracakları sözünü verdiler.

Buna rağmen Taşnaklar, daha sonra Güney Azerbaycan'a da el attılar. Bölgede İngilizlerin desteğini alan Kürt gruplarıyla Salmas, Hoy ve Urmiye'de yüzlerce köyü taradılar. Bazı köylerdeki manzara onlarca kadın ve çocuğun yakılmasıyla sonuçlanmıştır. 1918 yılı Urmiye'den Anadolu'ya, Anadolu'dan Bakü'ye kadar yer-yer yaşanan dehşet olaylarının gölgesinde geçmiştir.

Rus ihtilali fırsat bilen Ermeniler Bakü, Şuşa, Kuba, Gence, Nahçıvan, Zengezur, Karabağ, İrevan vb. vilayetlerde çok büyük mezalimler uygulamıştır. Bu yıllarda Gence ve İrevan Guberniyasında (Valiliğinde) 200'den fazla iskan birimi yıkılıp yakılmıştır. Yine 75 köy tamamen haritadan silinmiştir. İrevan Guberniyasının 5 kazası üzere toplam nüfus 1916 senesinde 40 defa artmıştır. Türk nüfusu ise 4 defa artmıştır. Bu rakamlar Ermenilerin "Türksüz Ermenistan" sloganının çok büyük ölçüde gerçekleştirdiğini gözler önüne sermektedir. Azerilere karşı uygulanan yok etme siyasetinin ikinci dalgası 1917-1920 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Müslümanlar'a meskun olan mahallelere giren Ermeniler halkı öldürüyor, şimşirle parçalayarak, süngülerle delik deşik ediyorlardı. Evleri yakıyor, çocukları yanan evlere atıyorlardı. 3-4 günlük yeni doğan bebekleri süngülere takıyorlardı.

Konuyla ilgili Harici İşler Nazırı M. Hacinski, Ermeniler tarafından öldürülen Müslümanlar ve meydana gelen maddi zararın araştırılması ile ilgili komisyon kararı imzalamıştır. Kararda şu ifadeler yer almaktadır: "4 aydan fazladır ki, Azerbaycan'ın birçok arazisinde faaliyet gösteren Bolşevik ve Taşnak desteleri günahsız Müslüman Türklere karşı katliamlar gerçekleştirmektedirler. Bunun neticesinde zarar gören yerlerin tespit edilmelidir. Ayrıca katledilen günahsız Müslümanların kimlikleri ve geride kalanlara yapılan zararın boyutunun yoklanması karara bağlansın (31 Ağustos 1918)"³⁷³. Öte yandan tüm bu olayları Avrupa ve dünya kamuoyuna bildirilmesi de karar da yer almaktadır.

³⁷³ ARDA, F. 1061, SİY. 1, İŞ. 105, s. 1-2.

1918 yılında Ermenilerin yaptıkları soykırımlarda istatistiği bilgiler arşiv belgelerinde aşağıdaki gibi görülmektedir:

1-) Bakü’de 30 bine yakın Azeri hunharca katledilmiştir.

2-) Şamahı Kazasının 58 köyü dağıtılmış, 7 bin kişi o cümleden 1653 kadın ve 965 çocuk öldürülmüştür³⁷⁴.

3-) Kuba (Guba) Kazasının 122 Müslüman köyü yağma ve talan edilip yakılmıştır³⁷⁵.

4-) Yukarı Karabağ’da 150’den fazla köy dağıtıldı.

5-) Zengezur Kazasında 115 Azerbaycan köyü dağıtıldı³⁷⁶.

6-) İrevan (Erivan) Guberniyasında 211 köy dağıtıldı. Bu tarihi Azerbaycan şehrinde ve onun etrafında 88 köy dağıtılmış, 1920 ev yakılmıştı, 132 bin Azerbaycan Türkü mahvedilmiştir. Ermeni çetelerin yaptığı mezalimler, Taşnak hakimiyeti devrinde yürütülen “Türksüz Ermenistan” siyaseti neticesinde, İrevan Guberniyasının Türk nüfusunun sayısı 1916 yılında 375 bin kişi idi. Fakat 1922 yılında Türklerin sayısı 70 bine inmiştir.

7-) Türkiye’nin Kars Vilayetinde 92 Azærbaycan ve Anadolu Türklerinin yaşadıkları köyler dağıtılarak yakıldı.

8-) 1918 yılın Şubat-Mart aylarında Güney Azerbaycan’ın Hoy, Salmas, Urmiye, Makü ve başka şehirlerinde 150 bin Azerbaycan Türkü katledilmişti³⁷⁷.

Kuba arazisinde, Gudyalçay Nehrinin sağ kıyısında spor tesislerinin yeniden inşası zamanı yüze çıkan insan kemiklerinin döküldüğü yere mezarlık demek olmaz. Çünkü insan kemikleri biri birinin üzerine üst üste dökülmüş bir şekilde bulunmuştu. Kemikler nehrin kıyısında olan iki kuyuda aşıkarak edildi. Büyük kuyunun derinliği 5, küçük kuyunun derinliği ise 2,5 metredir. Kuyular arasında 2 metre mesafe vardır. Büyük kuyuya yüzlerce insan iskeletleri dökülmüş. İskeletlerin bütün halde bulunmaması onu gösteriyor ki, insanlar öldürüldükten sonra, doğranarak kuyulara doldurulmuştur. Sayısız insan kafası çocuk kemikleri arasından yalnız 35 iskeleti bütün halde götürmek mümkün olmuştur. Kuyulardan, insana ait olan her hangi bir delil-saç,

³⁷⁴ ARMDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 108, s. 6-7

³⁷⁵ ARMDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 95, s. 5-6.

³⁷⁶ ARMDA, F. 100, Siy. 2, İş. 791, s. 83-84-85.

³⁷⁷ ARSPİHA, F. 276, Siy. 2, İş. 20, s. 18-19; ARMDA, Fond. 28, Siy. 1, İş. 185, s. 7-8.

giyim, eşya bulunmamıştır. "Çok güman ki, birinci kuyu insan kemikleri ile dolduğuna göre, yanında ikinci küçük kuyu kazılmıştır. Küçük kuyunun kapağı, henüz kapalı açılmamıştır" Kemiklerin incelenmesi zamanı kıyımın ne zaman yapıldığı tespit edildi. Yapılan incelemeler sonucu mezarlarda ve kuyularda bulunan kemiklerin 1918 yılında Ermeniler tarafından soykırım kurbanlarına ait olduğu ispatlandı³⁷⁸.

IV. 1. 2. Kuba (Guba) Bölgesinde Ermeni Faaliyetleri (1918-1919)

1918- 1920 yılları Azerbaycan Türklerinin tarihinde en facialı yıllar olmuştur. Belgelerde gördüğünüz bütün bu katliamları 1918'li yılların başlarında Ermeni silahlı birleşmeleri Kuba'da³⁷⁹ yapmışlardır. Ermeniler o yıllarda bütün Azerbaycan'da Kuba'da Şamahı'da Gence'de kanlı soykırımlar yaptılar. Ermeni Taşnak çeteleri 1918-1920 yılına kadar yaşlı, çocuk, kadın ayırımı yapmadan Azerbaycan Türklerini katlediyorlardı. Kuba'nın bütün sokaklarında kanlı facialar baş gösterir, köylerde, kasabalarda savunmasız insanlar kitle halinde öldürülüyorlardı. 1918-1920. yıllar Azerbaycan'da bir taraftan Andranik Uzanyan'ın rehberliği ile Taşnaksütyün Ermenileri Azerbaycan Türklerini katlederken, diğer taraftan ise Stepan. Şaumuyan'ın rehberliyi ile Bolşevik-Taşnak Ermeni birlikleri tarihi faktörleri ört-bas etmek maksadıyla, kitle halinde öldürdükleri insanları toplu mezarlıklarda gömüyorlardı³⁸⁰.

Kuzey Kafkasya'da, Dağıstan'daki esir zabitlerden Şükrü Bey'den alınan raporda Kuba İlinde meydana gelen hadiseler şöyle özetlenmektedir: "Kuba Bölgesini 03.08.1918 senesinde ele geçirerek, düşmandan 3 makineli tüfek, 14 at, 500 tüfek, 25 bin mermi, savaşta kullanılan mutfak malzemeleri ve Müslümanlardan alınan değerli eşyalar toplanmıştır. Müslümanları silah altına alarak, onlarla Haçmaz (Xaçmaz)³⁸¹ İline

³⁷⁸ Ceyhun Musayev, <http://www.azadt.net/x18291.htm/azerpfoto.com>.

³⁷⁹ **Kuba (Guba-Quba):** İsmi İslâm'da ilk yapılan cami, Kuba Mescidi'nden almaktadır. İlin toplam nüfuzu 110-140 bin arasında. Yüzölçümü 2.575 km². En çok köye ve kasabaya sahip olan iller arasında yer almaktadır. Köy ve kasaba sayısı 150'den fazla olup, şehir merkezinde 2-3 cami, köylerdeki mescit sayısı 26-30 civarındadır. Ayrıca merkezde 1 Rus okulu, 4 Azeri okulu vardır. Nüfus dağılımı şöyle: Azerilerin dışında 4 bin 500 Yahudi, 2 bin 600 Rus, 8 Ermeni, 1 Gürcü (Bilgiler 1989-1990 yılı istatistiklerine göredir), Halit Güler, *Sovyetler Birliğindeki Türkler*, Ankara. 1990, s. 67.

³⁸⁰ Musayev, <http://www.azadt.net/x18291.htm/azerpfoto.com>.

³⁸¹ **Haçmaz (Xaçmaz):** Ülkenin kuzeyindedir. Yüz ölçümü 1.048 km²'dir. Kuba İlının 28 km kuzey doğusunda, Hazar Denizi Sahiline yakın olup, Günümüzde 150 binden fazla nüfusa sahiptir. Bir zamanlar Rus nüfusun çoğunlukta olmasıyla bilinmekte. Azerilerle yanaşı, Lezgi, Tat, Buduğ ve Yahudi halkları

doğru ilerledik³⁸². Ve demiryolunu, Bakü-Derbend hattının Hudat İli etrafında Rusların gelip gitmesine mani olmak için ve durumu orduya bildirmekle mükelleftim”³⁸³.

Dışişleri Bakanlığının Müslüman Türkler üzerinde yapılan zulümlerin araştırılması için tetkikat komisyonu kurulması hakkında 15 Temmuz 1919 senesinde maruzat (Azerbaycan Hükümetinin Şartname Dergisinde) yayımladı. Şartnamenin oluşturulması Hukuk Bakanının şahitliği ile karara bağlanmıştır. (Bir önceki karar 2437 numaralı ve 26 Mart 1919 tarihli olağanüstü komisyonun üyesi Novaski’nin maruzatında yer almıştı.) Burada Kuba İlinin yakılıp yıkılması ve ahalisinin katledilmesi, Nisan 1918 senesinde Kuba İline David Kelova’nın rehberliği ile Bolşevik ordu birleşmelerinin ve Bolşevik hükümetinin kurulmasını konu etmektedir³⁸⁴. Katliama hazırlık faaliyetleri zamanı Amazasp Çeteleri katı Bolşevik A. Alibeyov ile şehirde yapacakları çıkışları görüşmüşlerdir. Alibeyov halka hitaben şunları söyleyecektir: “Ben aslen Erzurumluyum. Uzun müddet Türkler ile savaştım. Her zaman Ermeni çıkarlarını korudum. Bundan böyle de savunmaya devam edeceğim. Ki, ondan dolayı Sovyet Hükümeti tarafından Osmanlı Ermenilerinin intikamını alamaya geldim”³⁸⁵. Alibeyov, Kuba’da işlediği katliamlar hakkında sürekli Şaumyan’ı bilgilendirir ve yazılı şekilde zaman-zaman silahlı gruplar talep etmiştir. Öte yandan Şaumyan, Kuba’daki kanlı olayları duyunca Alibeyov’a gönderdiği mektupta şu ifadeleri kullanacaktı: “Bu zamana kadar Müslüman Türkler Osmanlı’da binlerce Ermeni’yi öldürdüler, Kuba’da Ermeniler iki Müslüman öldürmüşse bunda ne var? Boşuna şikayet etmesinler göz yaşı dökmesinler”³⁸⁶.

Kuba’da ilk olayların patlak verdiği noktalar, Pazar, Bulvar, Komendant ve Abasgulu Ağa Bakıhanov mahalleleri olmuştur. Bu olaya kadar Kuba’da yaşayan Ermeni sayısı 500 civarında idi. Bu Ermeniler 200’e yakın Müslümanları yaşadığı

yaşamaktadır. Haçmaz’da ziraat çok mühimdir. Meyve, sebze ve tahıl yetiştirilir. Sahilde turizm de önemlidir. <http://www.azadt.net/x18291.htm/azerpfoto.com>.

³⁸² ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 96, s. 63.

³⁸³ Rüştü Türker, a. g. e., s. 140.

³⁸⁴ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 95, s. 2-3-4.

³⁸⁵ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 96, s. 35-36.

³⁸⁶ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 96, s. 38.

haneleri yakmışlardır³⁸⁷. Daha sonra diğer bölgelerden Ermenileri buraya açıkça katliama davet etmişlerdir.

Payitaht başta olmak üzere ülkenin birçok yerinde çatışmalar kısa sürede Kuba Bölgesine de sirayet etmesi kaçınılmazdı. 1 Mayıs 1918 senesinin sabahın erken saatlerinde ahali uykudan uyanınca şehrin dört bir tarafı Ermeni Amazasp güçleri tarafından muhasaraya alındığına şahit oldular. İlk olarak şehrin güvenlik ve asayişinden sorumlu 26 görevliyi katlettiler. Kuba'nın giriş ve çıkışları kapatıldı. Şehrin öz evlatları Ermeni mezaliminden kaçarak Hudat ve Haçmaz demiryolu ile çoğu Derbent'e sığınmak için yollara koyuldular. Değerli eşyalarını ormanlara gömdüler. Çoğunluğunu ise Ermeniler talan ve yağma ettiler. Şehrin Yahudiler yaşayan Kırmızı Kasaba gireceğinde karargah kurdular. Ermeniler kısa sürede yerli Ermenilerinden olan A. Ayrapetov'un rehberliğinde şehri öğrenmiş oldular. Öğlen saatlerinde kanlı eylemlerini gerçekleştirdiler. Mahallede 2 bin 746 kişiyi, kadın, bebek, çocuk, yaşlı olmak üzere değişik vahşiliklerle katlettiler. 15 kadının göğsünü kestiler, 8 genç delikanlını kafasının derisini yüzdüler, 6 din görevlisinin sırt derisini yüzerek üzerlerine saman döküp yaktılar. Ertesi gün Ermeni Kilise Meydanında 150 Azerbaycanlıya mezalim uyguladılar. Yaralıları ve ölülerin bazılarını caminin etrafına bazılarını da çöplüğe taşıdılar ve üst-üste toplayarak sağ kalanlara işkence ettiler. 8-9 yaşlarında 12 çocuğu ve 16-17 yaşlarında da 16 çocuğu başlarını keserek, Gudyalçay Nehrinin yakınlığındaki Kızıl Kaya'dan attılar. Şehrin savunması için Müslüman birlikleri kuruldu. İlk kurulan 150 neferlik birlik Ermenilere hücumu zamanı 12 Ermeniye öldürdü. Durumu gören şehrin emniyet yetkilisi Ali Abbas Alibeyov'a ultimatom verildi. "Cenap Alibeyov, sizden acele olarak Ermeni destelerinin başşısı Ağacayan'la irtibata geçerek, aşağıdaki talepleri iletmenizi istiyoruz:

1-) Katliamlar derhal durdurulsun

2-) Cenazelerin gömülmesine imkan sağlansın

3-) Ermeni çeteleri derhal şehri terk etsin

4-) Bu talepler yerine yetirilmezse, Ermeniler halkın hücumuna maruz kalacaktır³⁸⁸.

³⁸⁷ ARDA, F. 1061, SİY. , İŞ. 96, s. 1-2-3.

³⁸⁸ <http://www.mns.gov.az/qubasoyqirimi/html/23.09.2007/23.12>.

Bu talepleri mukavemet birliğinin komutanı Mirhaşım Mirmemmedov aynı gün Ermenilerin çete reisi Amazasp ile görüştü. Bu ultiatom gazapla karşılandı. Ve Müslüman heyetin korumalarından ikisini yerindece katletti. “Katle yetirilen Azeriler yolunu kaybeden müslümanlara göz dağıdır. Bizi kimse bastıramaz, ultiatom veremez” diyerek cinayetkarlığını kanıtlamış oldu³⁸⁹.

Nisan 1918’de Bakü Şehri ve Guberniyasının bir hissesinde hakimiyet Bolşeviklerde idi. Bu Bolşevik partisinin temsilcisi D. A. Çelovani Kuba’ya geliyor. A. Novaski tarafından dindirilen Çelovani, şöyle söylemiştir: “Ben, görüş olarak sosyal demokrat menşevikim. Kendi siyasi görüşüme göre sürgün edildiydim.” Hücumundan evvel Bolşevik teşkilatının Kuba’da Sovyet Hakimiyetini oluşturmak için gönderdiği D. A. Çelovani ile birlikte aşırı Bolşevik Müslüman Türk Mir Cefer Bağirov³⁹⁰ da gelmişti. Gelmelerinin esas amacı ise burada baş veren olayları yerindece araştırmaktı. Celovani’nin kovulmasından sonra, M. C. Bağirov “Ben vatandaşlarımın yanında olmalıyım” diyerek şehirde kalmıştır³⁹¹.

Bir diğer bilgiye göre, Mart ayında da taarruza geçen Ermeniler Kuba Bölgesinde 15 Azeri gencini kurşuna dizmişlerdir. Hal öyle almıştı ki, Ermeniler evlerinden bile ateş açıyorlardı. Evleri yakıyor, kadın, çocuk, yaşlı, hasta demeden katlediyorlardı. Evlerinden silahsız olarak çıkan her Azeri Türkü mutlaka bir Ermeninin pususuna düşmekteydi. Top ve makineli tüfeklere sahip olan Ermeni kuvvetleri Kuba ahalisine karşı tam askeri bir cephe açmış bulunuyordu. Bu esnada Bakü’deki katliamlarda 18 bin Azeri Türkünün öldürüldüğü haberi geldi. Silahlı olmayan ahali şehri terk ediyordu. Ruslar bile Rusya’ya dönüyorlardı. Ermeniler Azerilere dehşet saçıyorlardı. Zaten bölünmüş Azerbaycan’ı çok hisseye bölmek ve parçalamak istiyorlardı. Ayrıca hedefte Bakü’nün zengin petrol kuyuları, ticaret müesseseleri onların eline geçmişti³⁹².

Mayıs ayı boyunca Taşnak Amazasp ve onun yardımcısı Nikolay, şehirde acımasız vahşilikler gerçekleştirdiler. Çeşitli silahlar kullanarak savunmasız insanları katlettiler. Genel olarak 2 binden fazla kadın, çocuk, yaşlı, hasta Amazaspın ordusu

³⁸⁹ Atahan Paşayev, *Açılmamış Sayfaların İzi İle*, Azerbaycan Neşriyatı, Bakü. 2001, s. 255; <http://www.mns.gov.az/qubasoyqirimi/html/23.09.2007/23.12>.

³⁹⁰ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 96, s. 34; Paşayev, a. g. e., s. 255, 257.

³⁹¹ Azad Nebiyev, “Kuba Soykırımı”, <http://www.mns.gov.az/qubasoyqirimi/html/23.09.2007/23.12>

³⁹² A.Ali Emircan-M.E. Gerger, *Büyük Ermenistan Hayali ve Kars’tan Karabağ’a Ermeni Vahşeti*, Cemre Yay, İstanbul. 1992, s. 81, 102.

tarafından katle yetirildi. Ayrıca 4 milyon ruble nakit para, altın ve kıymetli eşyaları yağma ve talan ederek binaları yaktılar. Öte yandan 25 milyon ruble değerinde değişik eşya ve değerli malları çaldılar. Amazaspın ordusu Müslümanların camilerini yakarak, kutsal kitap olan Kuran-ı Kerim'i ayaklar altına almışlardır. Amazasp ordusu Kuba İlinde 122 köy yağma ve yakma ettiler. Bu olayda 60 insan öldürüldü ve 53 kişi yaralandı. Amazaspın ordusu şehre toplam 58.121.059 ruble değerinde zarar verdiler³⁹³.

Amazasp şöyle diyordu: “Ben Ermeni halkının kahramanım ve onun istek ve ilgilerini savunmaktayım. Ben buraya (Kuba’ya) 2 hafta önce burada öldürülen Ermenilerin kisasını intikamını almak için gönderildim. Ben Hazar Denizinden Şah Dağına kadar tüm arazilerde yaşayan Müslüman Türkleri katletmek için gönderildim”³⁹⁴. Başka bir arşiv belgesinde Amazasp Askerinin şu ifadelerine rastlamaktayız: “Ben sizin kanınızı içeceğim (Masum Türklere), bunların değerli eşyalarını alın, evlerini ateşe verin.” Yine halka dönerek şöyle seslenmiştir: “Sizin belanız o zaman başlayacak ki, ben sabah erkenden dağa çıkarak, oradan sizi top ateşine tutacağım. Ve her şeyinizi yerle bir edeceğim”³⁹⁵.

Amazasp çetesi Kuba İline giderken de yol boyu tüm köylere saldırmış, evleri yağmalamış, önüne çıkan şehrin ahalisini vahşice katletmiştir. Öte yandan Deveçi İli Pazar yeri ve Kızıl Burun Köyünde barış ricasında bulunan köyün ihtiyar heyetini katletmiştir. Ellerindeki Müslümanların mukaddes kitabı olan Kuran-i Kerimi yırtarak yakmıştır. Ayrıca Haçmaz İstasyonunda onlarca insanı katletmiştir³⁹⁶.

Ermeni çeteleri, Mart-Nisan-Mayıs ayları boyunca Kuba’da 36 bin 782 Müslüman-Türk soykırımı maruz kalmıştır. Şehirde, 568 kişinin kafası kesilmiş ve derisi yüzülmüştür. 151 Çocuk, bebek ve kadın hançerle doğranmıştır³⁹⁷. Siyazen³⁹⁸,

³⁹³ BCA, 930 01/5/104/1.

³⁹⁴ ARDA, F. 1061, SİY. 1, İŞ. 95, s. 5-6-7-8.

³⁹⁵ ARDA, F. 979, SİY. 10, İŞ. 96, s. 35-36.

³⁹⁶ Kuba İlinde öldürülen Müslümanların birçoğunun ismi Azerbaycan ve Rus arşivlerde mevcuttur. Bu isimlerin bir kısmını verebiliriz: 1-) Molla Şahbaz (ailesi ile birlikte), 2-) Meşedi Musa Zeynaloğlu, 3-) Cabbar Memmed Alioğlu, 4-) Seferali Meşedi Taliboğlu, 5-) Meşedi Musa Zeynaloğlu, 6-) Hacı Dadaş Kasımoğlu (ailesi ile birlikte), 7-) Muhammed Resuloğlu (ailesi ile birlikte), 8-) Meşedi Kamber (ailesi ile birlikte), 9) Molla Muhammed Salihoğlu, 10-) Muhammed Resul Bayramoğlu (oğlu ile birlikte), 11-) Kerbela Abuzer Mestanoğlu (ailesi ile birlikte), 12-) Kerbela Memmed Tağioğlu (ailesi ile birlikte) ARMDA, F. 1061, SİY. 1, İŞ. 95, s. 6-7-8.

³⁹⁷ <http://www.mns.gov.az/qubasoyqirimi/html/23.09.2007/23.12>.

³⁹⁸ **Siyazen (Siyezen):** Azerbaycan’da rayon (İlçe) olarak bilinen yerleşim merkezi. Nüfuzu yaklaşık 50 bin civarında. Bakü’ye 100 km mesafede yerleşmektedir. Bakü, Deveçi ve Kuba Şehirleri arasında

Deveçi³⁹⁹, Haçmaz (Xaçmaz), Kusar (Qusar)⁴⁰⁰ ve Hudat (Xudat) İli⁴⁰¹ gibi civar bölgelerde 5 binden fazla insanı acımasız işkencelerle katle yetirmiştir. Nuri Paşa önderliğindeki Kafkas İslam Ordusu 10 Mayıs tarihinde Kuba iline gelişinde Azeri Türkleri tarafından sevinç göz yaşları ile karşılanmıştır. O, 22 Azeri Müslüman Türk Askerinin Ermenilerce öldürülerek, kanlı şehit gömleğini alnına koyup öperek: “Yenilmez Türk Askeri” dediği sözleri hem eskilerin yaddaşında (hafıza) hem de arşiv belgelerinin ciltlerinde saklıdır⁴⁰². Bu dönemden itibaren işgalci Amazasp ve Bolşevik çetelerine karşı yapılan harekatta Türk İslam Ordusu başarılı olmuştur. Kuba’daki çarpışmalara, 4. Tümen Komutanı Albay Ahmet Şükrü Bey de bizzat katılmıştı. Kuba’yı düşman işgalinden kurtarmak için Süvari Binbaşı Sabri Bey Komutasındaki yaklaşık 1.000 kişilik bir milis kuvveti, gece boyunca yürüyerek Kuba’nın kuzeyindeki Kusar İlini ele geçirdi. Kuba’dan kaçan Bolşevikler, Haçmaz istikametine giderken, Türk askeri birlikleri düşmanı takip ederek Haçmaz İline doğru ilerledi ve şehri savunmaya muvaffak oldu⁴⁰³.

Kuba’da Ermeni mezalimi aylarca devam etmiştir. Ama dokuz gün boyunca süren katliamlar tarihe geçmiştir. İlk üç günü talan, ikinci üç günü, katliam, son üç günü ise şehri yakma planı gerçekleştirilmiştir. Ortaya çıkan durumu belirtmek için Olağanüstü Hal Komisyonu devreye girmiştir. Olağanüstü Hal Tetkikat Komisyonun 542 no’lu (12 Aralık 1918) raporunda şu bilgiler yer almaktadır:

bulunmaktadır. Ekonomisi hayvancılık ve tarım üzerine kuruludur. Şehrin yakınlığında inanç merkezi olarak bilinen Hıdırzinde Baba Dağı bulunmakta ve her yıl yaz aylarında ülkenin, Kafkasya’nın ve dünyanın pek çok yerinden Müslümanlar ziyarete gelmektedir. İnanç turizm merkezi olarak bilinen bu mekan Siyazen ve Deveçi İli arasında yer almaktadır. Aydın İbrahimov-Asaf Koçman, *Azerbaycan Coğrafyası*, İzmir. 1994, s. 199-200.

³⁹⁹ **Deveçi (Diviçi):** Kuba İli ve Bakü arasında bulunan Azerbaycan’ın yerleşim merkezlerinden biri. 30 binden fazla nüfuzu vardır. Köylerin çoğu Hazar Denizi kıyısında olup, ahalisi tarım, hayvancılık ve balıkçılık ile geçimini sağlamaktadır. Tarihi Çırak Kale Dağı bu ilin sınırları içerisinde yer almaktadır. Bir zamanlar burası Kuba Bölgesine bağlı idi. Halit Güler, *a. g. e.*, s. 67-68.

⁴⁰⁰ **Kusar (Qusar):** Azerbaycan’da rayon (İlçe) olarak adlandırılan birinci derece idarî bölümlerden birisidir. Hanlıklar döneminde Kuba ve Dağıstan Hanlıklarına bağlıydı. Kusar Rayonu halkının çoğunluğunu bir Kuzey doğu Kafkas dili olan Lezgice konuşan Lezgi (Khural) halkı oluşturmaktadır. Büyük Kafkasların Azerbaycan’daki kısmının kuzeydoğusunda, jeomorfolojik açıdan ayrılan bir bölümdür. Gudyalçay, Samurçay ve Kusarçay vadisinde yer almaktadır.

<http://www.azadt.net/x18291.htm/azerpfoto.com>.

⁴⁰¹ **Hudat (Xudat):** Haçmaz İline bağlı bir kasaba. Nüfusu yaklaşık 5 bin civarındadır. Azeri Halkının yanı sıra Lezgi ve Tat ve Rus halkları yaşamaktadır. Halk geçimini daha çok hayvancılık ve meyvecilikle sağlamaktalar. Hanlıklar döneminde Kuba Hanlığına tabi idi. Aydın İbrahimov-Asaf Koçman, *a. g. e.*, s. 30, 136, 199.

⁴⁰² <http://www.mns.gov.az/qubasoyqirimi/html/23.09.2007/23.12>.

⁴⁰³ *ATASE, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi*, Cilt. II, s. 595-596.

- 1-) *Kuba Kazası Savcılığından bildirilen raporda Ermeni çetelerinin başçıları Amazasp ve Stepan'ın gerçekleştirdikleri vahşilikler*
- 2-) *Bununla ilgili mahkemenin vermiş olduğu kararlar*
- 3-) *Kuba'ya yakın Kusar Kazasının köylerinde Ermeniler tarafından yapılan hırsızlık, yağma ve talan zamanı 22 Müslüman Azeri Türkü öldürülmüştür.*
- 4-) *Belgede aynı zamanda maddi zararlar belirtilmiştir*⁴⁰⁴.

Amazasp çeteleri masum insanlara Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi Kuba Vilayetinde de kan içen olduğunu bir kez ispat etmiştir. Kuba Yöresinde Ermeniler'in mezalim ve soykırım uyguladığı kasaba ve köyler aşağıdakilerdir.

1-) <i>Eski İğrig</i>	2-) <i>Kırmızı Kasaba</i>	3-) <i>Dağlı Kendi</i>
4-) <i>Konakkend</i>	5-) <i>Cimi</i>	6-) <i>Budug</i>
7-) <i>Yergüc</i>	8-) <i>Yalavanc</i>	9-) <i>Kınalıg</i>
10-) <i>Galahudat</i>	11-) <i>Rük</i>	12-) <i>Garhun</i>
13-) <i>Söhüb</i>	14-) <i>Yerfi</i>	15-) <i>Gülezi</i>
16-) <i>Afurca</i>	17-) <i>Atuc</i>	18-) <i>Haltan</i>
19-) <i>Alpan</i>	20-) <i>Uzunmeşe</i>	21-) <i>Erməki</i>
22-) <i>Digah</i>	23-) <i>Alıc</i>	24-) <i>Kasımkişlak</i>
25-) <i>Mahmudkişlak</i>	26-) <i>Tengealtı</i>	27-) <i>Rustov</i>
28-) <i>Hanagah</i>	29-) <i>Galagah</i>	30-) <i>Püstekasım</i>
31-) <i>Alekseyevka</i>	32-) <i>Birinci Nügədi</i>	33-) <i>Karaçay</i>
34-) <i>Mirzekişlak</i>	35-) <i>Vladimirovka</i>	36-) <i>Ağbil</i>
37-) <i>Mirze-Məmməd</i>	38-) <i>Küpçal</i>	39-) <i>Üçgün</i>
40-) <i>Kımıl</i>	41-) <i>Küsnet</i>	42-) <i>Dağlı</i>
43-) <i>Aşağı Tülekeran</i>	44-) <i>Yenikend</i>	45-) <i>Yukarı Tülekeran</i>
46-) <i>Tülər</i>	47-) <i>Möhüc</i>	48-) <i>Gültepe</i>
49-) <i>Hucbala</i>	50-) <i>Digah</i>	51-) <i>Çartepe</i>
52-) <i>İkinci Nügədi</i>	53-) <i>Pirvahid</i>	54-) <i>Geçreş</i>
55-) <i>Davidoba</i>	56-) <i>Velvele</i>	57-) <i>Zerdabi</i>
58-) <i>Bağbanlı</i>	59-) <i>Barlı</i>	60-) <i>İspik</i>

⁴⁰⁴ ARDA, F. 1061, SİY. 1, İŞ. 98, s. 1-2-3.

Olaylara adı karışan suçlular hakkında tutuklama ve yargılanma kararları çıkarılmış, bir kısmı hapsedilmiş, bir kısmı salıverilmiş, bir kısmı kaçmış, bir kısmı tutuklanmamış, bir kısmı hakkında mahkemelerin devam etmesi gerektiği (yarım kalan yargılanmalar) görülmektedir. Öte yandan olayları araştıran Komisyon Üyesi A. Novaskiy'e göre, 122 den fazla köyü yıkan Amazasp ve onun yardımcıları Nikolay, Komiser Venunsa ve diğer caniler yaptıkları suçlara göre, dönemin *13-129-927-1633-1634-1453-1607 insan hakları* maddelerine göre sorumluluk taşımaktadırlar.

IV. 1. 2. 1. Kırmızı Kasaba Hadiseleri (1918-1919)

Kuba Vilayetinde o dönemler onlarca postane, medeniyet abideleri, sağlık merkezleri, okullar, kız gimnaziyaları (kız meslek liseleri), Rus-Tatar Kolejleri, Şollar-Bakü Su Kemer, Uluslararası Kırmızı Aypara Cemiyeti, Bakü Şehir Dumasının Nicat Cemiyeti Şubesi, tiyatro binaları ve bir çok milli, manevi ve çağdaş değerleri ihtiva eden müesseseler faaliyet göstermekte idi. Rusya ve Bakü'ye de yakın olması hasebiyle son derece modern bir şehir görünümündeydi. Ayrıca birçok değişik halkları barındıran kozmopol ve hoşgörü mekanı idi. İşte sırf bu yüzden Ruslar tarafından buralara bile onlarca Ermeni ailesini yerleştirmişti. İrevan (Erivan), Zengezur ve Nahçıvan'da başveren Ermeni-Müslüman çatışmasının ardından da yine birçok Ermeni Kuba Şehrine yerleşerek ticari işlerle uğraşarak zenginler zümresinde yer almışlardır. Şehrin en güzide yerlerinde rahat hayat yaşamaktaydılar. Şehrin gözde mekanlarından olan daha çok Dağ Yahudilerinin yaşadığı Kırmızı Kasaba'da yerli ahaliye karşı haksız davranmaları ile bilinmekteydi. 'Dağdan gelip bağdakini kovar' misali, şehrin köklü halkına ilk günlerden toprak iddiasında bulunmaktaydı. Sadece Ermeniler ile alış veriş yapar. Ticaretten elde ettikleri mahsulleri Haçmaz Demiryolu vasıtasıyla mukavele ettikleri dışarıdaki Ermenilere ve Ruslara satmakta meyilli idiler. Irkçılık faaliyetlerini ta ilk günlerden sergiledikleri aşıkardı⁴⁰⁵. Bu devirden başlayarak Ermeniler dışarıdaki Ermeniler ile irtibatlı idiler. Karabağ, Zengezur, Nahçıvan Yörelerinde patlak veren Ermeni-Müslüman çatışmalarına açıktan destek vermekte ve Ermeni örgütlerine adeta

⁴⁰⁵ Azad Nebiyev, "Kuba Soykırımı", <http://www.mns.gov.az/qubasoyqirimi/html/23.09.2007/23.12>

buralarda hak iddia ederek, ülkenin kuzeyine davet etmekteydiler. Ve geldiklerinde de onlarla birlikte şehirde yağma, talan ve katliam hareketlerinde iştirak etmişleridir.

Olaylar, sadece Bakü ile sınırlı kalmadı. Daha sonra bu kabilden olan olaylar tüm Kuzey Azerbaycan'ı sardı. Kuba, Şamahı, Erivan, Karabağ ve Nahçıvan'da bütün şiddetiyle sürdü. Taşnaklar katliamlar ile yetinmeyip her vilayette yağma, talan özellikle de tarihi ve medeni mekanları, manevi ve milli abideleri hedef seçmişlerdi. Ermeniler tarafından Şamahı Şehrinde 58 köy yıkılmış, 7 bin Azeri katledilmiştir. Bunlardan 1.653'ü kadın, 965'i ise çocuk idi. Kuba Vilayetinde 122 Köy yıkılmış, binlerce masum insan feci şekilde öldürülmüştür. Şehrin Kırmızı Kasaba Semtinde yaşayan Azerbaycan vatandaşı Dağ Yahudileri de öldürülmüştür⁴⁰⁶. Ermeni çetelerinin hedefinde sadece Müslüman Türkler değil, tüm insanlık olmuştur. Nitekim olaylarda Gürcü, Rus, Kazak, Çeçen, Ukraynalı ve İngilizler de ölmüştür.

Öte yandan Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuba İli Müfettişinin 1918 Aralık ayında bölgede baş veren olaylar ile ilgili bilgileri hükümetin olağanüstü hal komisyonuna verdiği maruzattan görmekteyiz. Maruzatta cinayeti işleyenlerin kimlikleri, yeri ve zamanı bilgilenirden rapor arşiv kayıtlarında arz edilmektedir⁴⁰⁷.

Başkent başta olmak üzere, ülkenin birçok yerinde çatışmalar kısa sürede Kuba Bölgesine de sirayet etmesi kaçınılmazdı. Şehrin Yahudiler yaşayan Kırmızı Kasaba'nın girişinde karargah kurdular. Öğlen saatlerinde kanlı eylemlerini gerçekleştirdiler. İlk önce Kuba'nın aşağı mahallelerini ve zengin Yahudi kasabalarını yağmaladılar ve yaktılar. Mahallede 2 bin 746 kişiyi, kadın, bebek, çocuk, yaşlı olmak üzere değişik vahşiliklerle katlettiler. Ertesi gün Ermeni Kilise Meydanında 150 Azerbaycanlıyı (Azeri-Yahudi, Lezgi-Tat-Çeçen) ateş yağmuruna tutarak, mezalim uyguladılar. Yaralıları ve ölülerin bazılarını caminin etrafına bazılarını da çöplüğe taşıdılar ve üst-üste toplayarak sağ kalanlara işkence uyguladılar. 8-9 yaşlarında 12 çocuğu ve 16-17 yaşlarında da 16 çocuğu başlarını keserek, Gudyalçay Nehrinin yakınlığındaki Kızıl Kaya'dan attılar. Derken soykırım işlemleri ay sonuna kadar devam etti⁴⁰⁸.

⁴⁰⁶ ARDA, F. 1061, SİY. 1, İŞ. 96, s. 8, 13.

⁴⁰⁷ ARDA, F. 1061, SİY. 1, İŞ. 96, s. 8, 13-14.

⁴⁰⁸ Azad Nebiyev, "Kuba Soykırımı", <http://www.mns.gov.az/qubasoyqirimi/html/23.09.2007/23.12>

Ayrıca şunu belirtmekte yarar vardır. Anton Salamanov⁴⁰⁹ özel arşivinde tüm bunlara rağmen Ermenilerin adını fazla kullanmamıştır. Sadece yapılan olaylarda ölen 24 Yahudi kökenli Azerbaycan vatandaşı hakkında detaylı bilgiler vermektedir⁴¹⁰.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tarafından 1920 senesinde Kuba Bölgesinde başveren Ermeni cinayetleri ile ilgili mahkeme işi başlatılmıştır⁴¹¹. Fakat Sovyet Hakimiyetinin kurulması sonucunda devam eden mahkeme sonuçlanmamış ve arşiv raflarına kaldırılmıştır.

IV. 1. 3. Şamahı (Şemahi) Olayları (1918)

Şamahı Bölgesi⁴¹² Azerilerin tarihen yaşadığı bir yer olmuştur. Bölgede sadece altı Ermeni köyü mevcut idi. Ermeni ahalisi azınlık teşkil etmekteydi. Azınlık teşkil eden Ermeni ahalisinin bölgede yaşayan binlerce Müslüman ahaliye yaptığı vahşilikleri araştırdıkça insanın dehşete gelmemesi elde değil. Şamahı katliamının öncülerinden biri de Taşnak S. Lalayan olmuştur. Şamahı katliamı hakkında özellikle 1918 Mart ve Nisan ayları itibarıyla arşivde 7 ciltlik 925 sayfadan oluşan belgeler korunup saklanmaktadır.

⁴⁰⁹ Anton Salamanov Kuba ilinin Kırmızı Kasaba Bölgesinde dünyaya gelmiştir. 1905-1910 senelerinde aynı kasabanın mektebinde Yahudi dilinde eğitim almıştır. İnkılabi bakışlarına göre Kuba hapishanesinde daha sora Bakü Tağıyev Hapishanesinde mahpusluk hayatı yaşamıştır. Hapisten sora Türkiye'nin Kars cephesine gönderilmiştir. Kars cephesinde 28 (7/4) numaralı alay tugayında hizmet etmiştir. Şubat inkılabından sora Kars cephesinden geri dönmüştür. Uzun bir yaşam sürdüren Anton Salamanov birçok vazifelerde çalışmıştır. Onun şahsi arşivinde 1918 yılında Kuba ilinde Ermeniler tarafında yapılan katliamlarda daha çok öldürülen Yahudiler hakkında geniş bilgiler mevcuttur. O, arşivinde şöyle yazar:” Ermenilerin hedefi sadece günahsız Türk Milleti değildir, aynı zamanda tüm Müslümanlar ve bölgede yaşayan diğer halklar ve azınlıklar olmuştur”. *ARDA, Kuba İli Arşiv Şubesi, No: 136*

⁴¹⁰ Arşivde ismi geçen ve Ermeni mezalimine maruz kalan Nisan 1918 senesinde Ermeniler tarafından öldürülen Yahudilerin listesini aşağıda veriyoruz. 1-) İbrahimov İsaka, 2-) Şelmieva Şalmi, 3-) Haimova Danila, 4-) Abadyaeva Benyamina, 5-) Agaounova Pinhana, 6-) İlyeva Muhana, 7-) Danilova Şamaha, 8) Paodilova Pardila, 9-) Salamanova Djtoma, 10-) Yakubova Samoona, 11-) Natanida Yusufova, 12-) Abramova Natana, 13-) Anisiova Erima, 14-) Solomanova Yusufova, 15-) İliziova İsaka, 16-) İlhananova Davida, 17-) Yusufova İoaaka, 18-) İlizioova Erima 19-) Mişi Yihaev, 20-) Rafail Mişi, 21-) Rafail Maasni, 22-) Benion Dadam, 23-) Gavoiлова Gavril, 24-) Yakubova Mardahay. *ARDA, Kuba İli Arşiv Şubesi, No: 136*, (Yahudi Asıllı Azerbaycan Vatandaşı Anton Salamanov'un Şahsi Arşivi)

⁴¹¹ *ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 1, s. 13.*

⁴¹² **Şamahı (Şemahi):** Azerbaycan'ın en eski yerleşim merkezlerinden biri olan kent, Şamahı İlçesinin merkezidir. Nüfusu yaklaşık 50 binin üzerindedir. Büyük Kafkas dağlarının güneydoğu eteklerine yerleşmiştir. Bakü'den batıya doğru 118 km uzaklıktadır. Şamahı yakınlarında Pigulu Köyünde Azerbaycan İlimler Akademisi'nin astro-fizik rasathanesi bulunmaktadır. Şamahı, ayrıca Azerbaycan'ın şarap merkezidir. Şehirde bulunan şarap fabrikaları yanında, dünyaca ünlü halı dokuma, inşaat fabrikaları ve yerli hammaddeye dayalı gıda sanayi gelişme yolundadır; Aydın İbrahimov-Asaf Koçman, *a. g. e.*, s. 135-136.

Şamahı kazasında oturan Azeriler 18 Mart 1918 senesinde Ermeni ve Malakanların⁴¹³ silahlı saldırısına uğradılar. Azeriler bu saldırıları asla beklemiyorlardı. Çünkü Malakan temsilcisi Karabanov ve Papaz Bagrat İncil üzerine yemin ederek Müslüman halk ile iyi geçineceklerine söz vermişlerdi. Ancak Ermeniler sözlerini tutmayıp, yanlarına Malakanlar'ı da alıp Şamahı Şehrini yaktdılar. Değerli eşyalarını yağma ettiler. Ahaliye insanlık dışı azaplar yapıyordu. Kadınların göğüsleri kesilip, karınlarına kama sokarak işkence ediliyordu. Çocukları kazıklarla yere çakmışlardı. Dört gün süren mezalimin ardından Müslüman ordusu şehre gelmiş. Fakat ayrıldıktan sonra Ermeniler yine kaldıkları yerden mezalime devam etmişlerdir. Amaç Şamahı'dan Müslümanları temizlemektir. Neticede 53 köyde 80 bin 27 Müslüman-Türk katledilmiştir. Onlardan 4 bin 190 erkek, 2 bin 560 kadın ve 1247 çocuk öldürülmüştür. Binlerce erkek, kadın ve çocuk yaralanmıştır⁴¹⁴.

Bu seneler zarfında arşivde Olağanüstü Hal Tahkikat Komisyonunun Başkanı A. Hasmammedov'un Azerbaycan Cumhuriyeti Adliye Nazırına (Adalet Bakanlığı), Şamahı şehir merkezinde ve köylerde Ermenilerin yaptığı talan, yağma ve katliamı içeren maruzatı yer almaktadır⁴¹⁵. Maruzatta şehirde 10 Müslüman kıza bizzat örgütün Ermeni rehberi tarafından yapılan tecavüz edip ve sonrasında onları katlettiklerine dair bilgiler yer almaktadır⁴¹⁶. Ayrıca adı geçen komisyon başkanına, Nazır A. Novatski'nin

⁴¹³ **Malakanlar:** Rusça'da süt içenler anlamına gelmektedir. Rus Çarı Deli Petro'nun uygulamalarına karşı çıkararak oluşturulan, bir dinsel hareket ve yaşam tarzı olan Molokanizm'i bir yaşam felsefesi olarak kabul eden insanlardır. Molokanizm, Ortodoks Kilisesi'nden ayrılmış bir tarikattır. 28 Mart 1805 yılında başlayan bu ayrılış, 22 Mart 1809 yılına kadar sürdü. Rusya'nın Saratov ve Dambuğ Bölgelerinde yaşayan Malakanlar o dönemlerde Ruslar ile bir anlaşmazlığa düşerler. Ruslar'ın inancına göre, haftada sadece iki gün süt içme geleneği vardı. Malakanlar ise; bu inanca itiraz ederek haftanın her gününde süt içilebileceğini savunuyorlardı. Zaten Rusça'da Moloko kelimesi süt, Molokan ise süt içen anlamına gelir. 1682 yılında Ortodoks Kilisesi'nden bu sebeple ayrılan bu insanlar önce Kafkasya'nın kuzeyine daha sonra da Osmanlı ve İran sınırları boyunca Tiflis, Erivan ve Bakü ve Azerbaycan'ın birkaç kuzey eyaletlerine yerleştirildiler. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşlarının ardından, Ruslar tarafından Kars'a yerleştirilen bu insanlar uzun yıllar burada kaldıktan sonra başta ABD ve Avustralya olmak üzere diğer ülkelere yerleşmişlerdir. Türkiye'de sayıları az da olsa Kars ve İstanbul'da yaşamaktadırlar. www.ermenisorunu.gen.tr.

⁴¹⁴ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 108, s. 8-10; Anar İsgenderov, *Azerbyacanda Türk-Müslüman Soykırımı Probleminin Tarihşünaslığı*, Adiloğlu Neşriyatı, Bakü. 2006, s. 328.

⁴¹⁵ ARSPİHA, F. 277, Siy. 2, İş. 16, s. 9-10.

⁴¹⁶ ARSPİHA, F. 227, Siy. 2, İş. 16, s. 18.

cevaben yazdığı⁴¹⁷ ve bu olayda terör faaliyetinde bulunan şahısların cinayet mesuliyetine çarptırılacağına dair alınan kararı vardır⁴¹⁸.

Ermenilerin Şamahı'da uyguladıkları yöntem, diğer bölgelere nazaran bu ilde yaşayan varlıklı, nüfuslu, tanınan ve hatırı sayılır devlet, din, bilim ve ticaret adamları olmuştur. Onlardan biri de Ahund (Müftü) Hacı Caferkulu olmuştur. Onun sakalını yolmuş, dişlerini kırmış, gözlerini çıkarmış, kulaklarını ve burnunu keserek işkence ile öldürmüşlerdir. Bunun dışında şehrin önde gelen tanınmış simaları katledilmiştir⁴¹⁹. Ermeni rehberlerinin Şamahı'da uyguladıkları yöntem diğer bölgelerde olduğu gibi, öldürüp talan etmek ve talan edip öldürmek olmuştur. Bu mezalim operasyonlarına birçok Ermeni çetesi öncülük etmişlerdir⁴²⁰.

1918 yılında Şamahıda hakimiyeti ele alan Ermeniler bölgeni Azerbaycan Türklerinden temizlemeye başladılar. Ermeni işgalci ordusunun kumandanlığına S. Şaumyan'ın yardımcıları ve birbaşa ondan talimat alan S. Lalayan rehberlik ediyordu. Ordusuyla Şamahı'ya gelen S. Lalayan ilk olarak yaşlıların, kadın ve çocukların saklandığı mescidi çembere almalarını, daha sonra da yakmalarını emretti. "Çocuk ve kadınların büyük bir kısmı mescidde saklanmıştı. Mesciddeki bütün kadınlar öldürüldü" Tahmini hesaplamalara göre 8 bine yakın insan öldürüldü, bunlardan 1653'ü kadın, 965-i ise çocuktü. 1918'de 15 bin nüfusu olan Şamahı'nın 1921'de 1701 kişiye inmişti⁴²¹.

Şamahı soykırımına öncülük eden çete reisi S. Lalayan ve yukarıda ismi zikredilenler ilk başta yaşlılar, çocuklar ve kadınları katletmiştir. Sokaklarda gördüğü tüm Müslümanlar öldürülmüştür. Şehrin tarihi abideleri yıkılmış ve yakılmıştır. Daha da ileri giderek camiye giderek, cami imamını işkence ile öldürdüler. Ve camide saklanan tüm kadın ve çocukları da katlettiler. Şamahı Vilayetinde binlerce insan öldürülmüş

⁴¹⁷ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 108, s. 8-9.

⁴¹⁸ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 105, s. 1.

⁴¹⁹ Şamahı İlinin öldürülen şahısların isimleri: 1-) Hekim Teymur Bey Hudaverdov , 2-) Şamahı Milletvekili Memmed Aliyev, 3-) Hacıbala Abbasov , 4-) Eşref Hacıyev , 5-) Ebdül Halil Ahmedov, 6-) Ebdül Halil Hüseyinov , 7-) Hacı İsmail Memmedov , 8-) Mir İbrahim Seyidov, 9-) Hacı İbrahim Salamov, 10-) Ağa Ahmed Ahmedov , 11-) Ebdül Kasım Kasımov, 12-) Zeynep Veysova , 13-) Hacı Molla Hasan, Zeynalov, 14-) Mahmud Hacıağa Oğlu , 15-) Zekeriyye Efendi Mehdi Halil Oğlu , 16-) Ali Ekber Kadirbeyov. Atahan Paşayev, a. g. e., s. 232-233.

⁴²⁰ 1-) S. Lalayan, 2-) K. Kavril, 3-) Arşak Gülbendiyan, 4-) Karapet Karamanov, 5-) Şuşalı Agamalıov, 6) Sedrak Vlasov. Atahan Paşayev, a.g.e., s. 233.

⁴²¹ ARDA, F. 1061, Si. 1, İş. 108, s. 2; Ceyhun Musayev, <http://www.azadt.net/x18291.htm/azerpfoto.com>.

(öldürülenlerin 963'ü çocuktur), 60'a yakın köy yakılmış, milyarlarca maddi zarar verilmiştir⁴²². Şehrin 13 camisini, ve aynı zamanda Azerbaycan'ın en büyük camilerinden olan 'Cuma Camisini' yakmışlardır. Bununla ilgili de komisyon raporları ve suçlular hakkında verilen ama uygulanmayan kararlar yine arşiv kayıtlarında görmektediriz⁴²³. Öte yandan yine komisyon raporlarında Ermeni çetelerinin köylere yaptığı baskın ve katlettikleri 237 masum köylü ahalinin isimleri yer almaktadır. Köylüleri akla gelmez işkencelerle öldürmüşlerdir⁴²⁴. Şehre verilen zarar hakkında somut bilgi ve ölü sayısı yer almamaktadır. Sadece komisyon raporlarında, Kabristan, Medrese ve Türbe olmak üzere üç polisiye bölgenin ve bu bölgeye bağlı köylerin yakıldığı isimleri ile birlikte verilmiştir⁴²⁵. Kayıtlara göre Ermeniler 53 köyde 8 bin 27 (4 bin 90 erkek, 2 bin 60 kadın, bin 277 çocuk) Azeriyi katletmişlerdir⁴²⁶. Şamahı Kazasında yerinde inceleme yapan Tetkikat Komisyonu Ermeniler tarafından yıkılan ve talan edilen köylerin bölgesel olarak sayısını belirten listeyi merkeze sunmuştur

1-) Mezarlık Bölgesi-Toplam 19 Köy

2-) Kominskiy Bölgesi-Toplam 26 Köy

3-) Matrasınlık Bölgesi-Toplam 41 Köy

Toplam 86 Köy Ermeniler tarafından Şamahı İlinde yıkılmıştır⁴²⁷. Stepan Lalayan tarafından yakılan bu Müslümanların çoğu mezalimden korkup camiye sığınanlardı. Bu bilgiyi Rus Papazı Fyodoroviç Bogomolov verdiği ifadeler doğrultusunda arşiv kayıtlarında görmektediriz⁴²⁸. Öte yandan bazı ölü, yaralı ve maddi zararları içeren kayıtlar Ermeniler tarafından imha edilmiştir. Şehrin imarı ise seneler almıştır.

Şamahı İlinde meydana getirilen durumu ortadan kaldırmak için Kojemyaka'nın başkanlığında acil bir askeri mahkeme kuruldu. Bu komisyon üyelerinden biri de Müslüman idi. Komisyon, sonuç olarak raporunda bu katliamın sorumlusu hiç kuşkusuz

⁴²² ARMDA, F. 1061, SİY. 1, İŞ. 108, s. 7-8.

⁴²³ ARDA, F. 1061, SİY. 1, İŞ. 108, s. 5-6.

⁴²⁴ ARDA, F. 1061, SİY. 1, İŞ. 100, s. 19-20-21-22-23.

⁴²⁵ ARDA, F. 1061, SİY. 1, İŞ. 85, s. 1-2-3.

⁴²⁶ ARDA, F. 1061, SİY. 2, İŞ. 85, 87.

⁴²⁷ ARDA, F. 1061, SİY. 1, İŞ. 85, s. 1-2.

⁴²⁸ ARDA, F. 1610, SİY. 1, İŞ. 99; BCA, 930 01/6/120/2.

S. Lalayan'ı gösterdi. Normalde suçluların cezalandırılması gerekirken, bölgede Taşnaklara karşı bir tavır almadıkları anlaşılmış oldu. Ve Lalayan, Şaumyan'ın aracı olması sayesinde hapse mahkum edilmedi. Böylece suçlu bir ceza almadan serbest kaldı. İşin diğer ilgi çekici tarafı ise aradan birkaç ay geçine mevcut askeri mahkeme bile lağvedildi.

Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümetinin Hukuk Bakanının 26 Temmuz 1919 senesinde 3166 numaralı şartnamesine esasen; Bakü ve Şamahı olaylarına siyasi anlam verilmesi hakkında bu işlerin araştırılması Azerbaycan Cumhuriyeti Savcılığına belgeler toplanması ile ilgili Hukuk Bakanı A. Satuküdski imzasıyla beyanat verilmiştir. Beyanatta, bölgede cereyan eden olayların daha çok siyasi yönünün ağır bastığı belirtilmekteydi⁴²⁹. Ayrıca Ermenilerin 1919 senesi 2 Haziran ve 31 Temmuz tarihleri arasında Şamahı İli ve bu ile bağlı köy sakini Hasay Adıgüzel oğlunun evde Ermeniler tarafından işkence ile öldürüldüğüne dair savcılık raporunda bölgenin ve insanların güvenliğinin tehdit altında olduğu görülmektedir⁴³⁰.

IV. 1. 4. Zengezur'un Ermenilere Verilmesi (1918-1919)

Zengezur⁴³¹, Azerbaycan coğrafyasında özel bir konuma sahip en eski Türk yurtlarından olup Türkiye, Ermenistan, İran ve Nahçıvan arasındaki doğal sınırı tamamlayan dağlık bölgedir. Zengezur ilinin mühim özelliklerinden biri de Ermenistan ile Dağlık Karabağ arasında koridor görevini üstlenmiş olmasıdır. Bu özelliğinden dolayı tarih boyunca Azerbaycan topraklarına göz diken yabancılar, ülkeye taarruzlarını ilk olarak buradan başlatmışlardır. Dolayısıyla, Zengezur'un ele geçirilmesi

⁴²⁹ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 95, s. 4.

⁴³⁰ ARDA, F.1061, Siy. 1, İş. 100, s. 19, 24.

⁴³¹ **Zengezur** Bölgesi Rusya İmparatorluğu döneminde 1868-1917 yılları arasında Yelizavetpol (Gence) Guberniyası'nın bir parçasıydı.1918'de Nahçıvan ve Karabağ Bölgelerinde olduğu gibi yeni kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ve Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti arasında sınır anlaşmazlığı yaşanmıştır.28 Nisan 1920'da Bolşevik Kızıl Ordu'nun Bakü'yü almasından sonra 1 Aralık 1920'da Neriman Nerimanov tarafından Nahçıvan ve Karabağ Bölgeleriyle birlikte Sovyet Ermenistanı'na bağlı olduğu ilan edilmiştir. Ancak kısa süre sonra bu karar geri alınmıştır. Kızıl Ordu'nun Ermenistan'a ilerlemesi için yapılan komplo olduğu veya baskıların sonucu olduğu belirsizdir. Sonraki aylarda Nahçıvan Azerilerin ve Zengezur Ermenilerin kontrolü altına girmiş ve bölgelerin uzun vadeli demografik homojenleştirmesinin başlangıcı olmuştur. Daha sonra Zengezur'un Kafan, Gorus, Karakilise (Uşuñu / Sisian) ve Mehri Bölgeleri Sovyetlerin kararıyla Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlandı; www.president.gov.az/azerbaijan/armenianaggression_az.html/25.10.2007.

Azerbaycan'ın güvenliğini tehdit altına alınması anlamını taşımaktadır. 1918'de Taşnak terör başı Andranik Ozanyan'ın çetesi Azerbaycan'ın masum halkına saldırıyı bu bölgeden gerçekleştirmiş, Zengezur ve Karabağ Ermeni teröristlerinin saldırısına maruz kalmıştır. Bu dönemlerde Azerbaycan Milli Cumhuriyeti'nin Başbakanı Feteli Han Hoyski, hükümet adından Türkiye Devleti'ne başvurarak askeri yardım talebinde bulunmuştur. İki ülke arasında 4 Haziran 1918 senesinde Batum'da imzalanmış anlaşmaya esasen, Osmanlı Hükümeti Beşinci Kafkas Ordusu'nu Azerbaycan'a yardıma göndermiştir. Ülke genelinde asayiş koruyan Türk Askeri Birlikleri Zengezur ilinde Ermeni çetecileri bozguna uğratmış, masum halkı katliamına son vermiştir. Fakat 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Antlaşması'na esasen Türk Askeri Birlikleri Azerbaycan'ı terk etmek mecburiyetinde bırakılmıştır. Ülke genelinde olduğu gibi Zengezur'da da Türk askerlerinin Azerbaycan'dan çekilmesini fırsat bilen Ermeni teröristler saldırıya geçmiş, kısa bir süre zarfında 110 köy yakılıp yıkılmış, 70 köyün nüfusunun tamamı katledilmiş, kaçarak kurtulmaya çalışanlardan bilgi alınamamıştır. Ermeniler Zengezur'da yaşayan yerli halkın bölgeyi terk etmesi için akıl almaz vahşetler göstermekten çekinmemişlerdir. Hedef; bölgeyi ele geçirmek, Zengezur'u Ermenistan topraklarına katmaktır. Ermenilerin Zengezur'u bu kadar ısrarla istemelerinin temelinde yatan nedenleri ve bu eski Türk yurdunun Taşnaklara nasıl hibe edildiğinin ibret dolu tarihine göz atmak için geriye, başka bir deyişle olayların yaşandığı asra uzanmamız gerekmektedir. Rakamlardan alınan neticeye esasen Zengezur'da 142 bin genel nüfusun 71.2 binini, yani % 50.1'ni Türkler 63.6 binini yani % 44.8'ini Ermeniler oluşturmaktaydı⁴³².

Birinci Cihan Savaşı yıllarında bölgede her ne kadar Rus-Ermeni alayları tarafından Türklere yapılan katliamlarla etnik temizlenme yolunda çaba sarf edildiyse de Ermeni tarihçileri dahi Zengezur'da Türk nüfusunun % 59.98 oranla Ermenilerden fazla olduğunu itiraf etmişlerdi. Zengezur kazası, tıpkı Karabağ ve Nahçıvan gibi jeopolitik açıdan Azerbaycan'ın en önemli toprakları üzerinde bulunduğu için dolayı Rusya zamanla sıcak denizlere inme yolunda tutunacak dalı olan bu stratejik bölgeyi

⁴³² Aygün Attar Haşimzade, "Zengezur İli Nasıl Ermenilerin Oldu", *ATASE Yay*, Yıl. 1, Say. 2, Ankara. Ağustos 2003, s. 2, 3.

kontrolüne almıştır. Özellikle XX. yüzyılın başlarından itibaren bölgenin etnik yapısının İran'dan göç eden Ermeniler sayesinde değişime tabî tutulması stabilite kazanmıştır.

Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi'nin siyasi bürosu ile Rusya Komünist Partisi Merkezi Komitesi Kafkasya Bürosu'nun 1920 tarihli birleşik toplantısında Stalin, Orcanikidze, Gabrielyan, Legran, Karayev Zengezur ve Nahçıvan toprakları ile ilgili Ermeni tarafın iddialarını değerlendirdiler. Toplantı sonucunda, Zengezur ve Nahçıvan topraklarının Ermenistan'a verilmesi teklifinin siyasi ve stratejik açıdan şimdilik uygun görülmediği sonucuna varılmıştır. Fakat Ermeniler, demagoji, karşı durma, diplomatik skandallar sayesinde Zengezur probleminin aktüelliğini koruma becerisini gösterebildiler. Oysa Azerbaycan'ın talebine esasen bu ülke ile Ermenistan arasında 23 Kasım 1919 senesinde Amerika'nın aracılığıyla imzalanan anlaşma, tartışmalı toprak iddialarının diplomatik yolla halledilmesini amaçlıyordu. Azerbaycan Hükümeti bu anlaşmaya ve diğer anlamda Ermeni tarafın vaadine güvenerek askeri birliklerini Zengezur'dan çekti. Ermenistan tarafı imzalamış olduğu anlaşmayı hiçe sayarak askeri birliklerini vakit kaybetmeden Zengezur'a soktu. Bu bölgede yaşayan masum Türk nüfusu katliama tabî tutuldu. Bölgede toplam 115 köy yakılıp yıkılmış, küçük yerleşim merkezleri yok edilmiş, 10.068 kişi öldürülmüştür. Ermeniler tarafından bu bölgeye verilen hasarın miktarı bir milyar ruble olarak tespit edilmiştir. Ermenilerin Zengezur kazasında yapmış oldukları vahşet ayrıntılı bir şekilde Rus Albayı Mihaylov tarafından rapor edilerek Azerbaycan Hükümeti'ne takdim edilmiştir. Ermenilerin toprak elde edebilmek için hangi yollara başvurdıkları bu raporda açıkça belirtilmiştir. Zengezur ilinde öldürülmüş ve sakatlanmış Müslüman nüfusun toplam sayısı 10.068 kişidir. Ancak katledilen kişi sayısının gerçekte bu rakamdan daha çok olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü korkunç kargaşa ortamında ve Müslümanların panik halinde kaçmaları sırasında öldürülen kurbanların çoğunun kimliği belirsizdir ve sayıları da açıklanamamıştır⁴³³. 1919 senesinde özellikle Zengezur köylerine düzenlenen terör faaliyetlerinde Ermenistan'ın resmi nizami ordusu iştirak etmiştir⁴³⁴. Buna dair dönemim Azerbaycan Savunma Komitesinin aldığı tedbirler ve müttefik güçlerin olaya

⁴³³ ARMDA. F. 100, Siy. 2, İş 791, s. 83-95; Aygün Attar, a. g. m., s. 3, 5.

⁴³⁴ ARDA, F. 894, Siy. 4, İş. 65.

müdahalesi hakkında seslenişi olmuştur⁴³⁵. Öte yandan Cebraîl İlinin Okul Nezaretçilerinden H. Ahundzade'nin Azerbaycan Parlamentosuna olaylar ile alakadar gönderdiği mektupta bölgede yaşanan içler acısı durumu belirtmiş, Ermenilerin savunmasız Müslüman ahaliye yaptığı işkenceleri anlatmıştır⁴³⁶.

Ayrıca Bölge Enformasyon Şubesinden Harici İşler Nazirliğine gönderdiği raporda İngiltere Misyonunun yardımcısı ile Kafkasya'da bulunan İngiltere Komiseri Albay Yordrop toplantı düzenleyerek oturuma aşağıdaki üyeleri davet etmiştir:

1-) F. B. Vekilov (Azerbaycan Cumhuriyeti Gürcistan Temsilcisi)

2-) Ahverdov (Azerbaycan Cumhuriyeti Ermenistan Temsilcisi)

3-) Evangulov (Ermenistan'ın Gürcistan Temsilcisi)

4-) Papazyan (Ermenistan Parlamentosunun Üyesi)

Adı geçen üyeler açıkça Ermenilerin menfaatleri doğrultusunda konuşma yaptılar. Bunlara cevap olarak Azeri temsilci F. B. Vekilov şöyle demiştir: “Ordunun Karabağ’a gönderilmesi ve Zengezur’daki Müslüman köylerin yıkılması tüm gerçekleri ortaya koymaktadır.” Toplantı boyunca hiçbir soruna ne cevap alınabildi ne de çözüm getirebildi. Karabağ ve Zengezur’da Milli Ermeni Sovyet İdareciliği korunmakta idi⁴³⁷.

Zengezur’da Ermeniler üstünlüğü ilk günlerde ellerinde tutmaya çalışmışlardır. Kazanın Müslüman ahalisinin yaşadığı yerlerin durumu, Azerbaycan’ın diğer yörelerine nazaran feci haldeydi. Ermeni köylerindeki silahlı çeteler ile birlikte General Andranik’in güçlü ordusu vardı. Bu ordu, Azerbaycan’ın her bölgesi gibi Zengezur’a da girerek Müslüman ahaliyi katletmiştir. Ermeni hükümetine tabi olsunlar diye kazanın Ermenilere ait olduğunu söylemişlerdir⁴³⁸.

Zengezur Kazasının sakini Celil Sultanov’un Gence Gubernatörüne (Vali) maruzatında şu bilgiler yer almaktadır: “Ben, 10 Aralık 1918’te Azerbaycan Parlamentosunun üyelerinden oluşan temsilciler ile Ağdam İline geldik. Öğrendim ki, İngiliz Zabitleri Azerbaycan Hükümetinin ricası ile Şuşa İline geldiler. Sonra bizlerden

⁴³⁵ ARDA, F. 897, Siy. 1, İş. 112, s. 48-49.

⁴³⁶ ARDA, F. 895, Siy. 1, İş. 299, s. 31-32-33.

⁴³⁷ ARDA, F. 894, Siy. 10, İş. 100, s. 15-16.

⁴³⁸ ARDA, F. 970, Siy. 1, İş. 161.

iki kişi Bakü ve Gence'ye, diğer iki kişi de şuşa'ya gitti⁴³⁹. 26 Aralık'ta 6 kişi Ermeni ve Müslümanlardan oluşan ekip İngiliz misyonuna davet edildi. Davet edilen Müslümanlar İngiliz misyonunun başçısı Albay Kibbon Ermenilere: "Tüm bunların günahkarı onlardır, yıkılan köylerin sorumlusu terörist Andranik ve onun ordusudur." İngiliz misyonunun başçısı Albay Kibbon, Gorus Köyünde İngiliz ve Fransız misyonunun gelişinden sonra Tatar köylerine hücum ve yıkımlar devam ettiğini öğrendi. Günahsız ve savunmasız kadınlara, yaşlılara ve çocukların ölümüne neden olan terörist Andranik ve onun ordusudur"⁴⁴⁰.

14 Aralık 1918 senesinde de terörist Andranik'in ordusu Zengezur'da Müslüman olan köyün Kalan Deresine hücum etmiştir. Ayrıca 26 Ekim 1918 senesinde Zengezur Kazası Komiseri Ermenilerin köylere hücum ettiğini rapor etmektedir. Öte yana Zengezur Kazası Komiseri de Andranik'in ordusu yerli Ermeniler ile köyleri esaret altına aldığını bildirmiştir. Stepan şaumyan Zengezur Kazasının Müslüman kesiminin yetkili idaresi Reisi Yoldaş Pohotevo'ya, adlı yazısında: "Zengezur Kazasının Müslümanların ağırlıklı yaşadığı bölgede acımacaklı halde olup bölge derhal Bolşevik ve Taşnak idaresine geçmelidir. Çünkü bölgenin kaderi bizim elimizdedir" diyordu⁴⁴¹.

Ermenilerin Zengezur Kazasında yapmış oldukları vahşet ayrıntılı bir şekilde Rus Albayı Mihaylov tarafından rapor edilerek Azerbaycan Hükümeti'ne takdim edilmiştir. Ermenilerin toprak elde edebilmek için hangi yollara başvurdıkları bu raporda açıkça belirtilmiştir. Yukarıda adı geçen köylere göre öldürölen kişi sayısı, 3257 erkek, 2276 kadın ve 2198 çocuk olarak belirtilmiştir. Dolayısıyla Zengezur İlinde öldürölmüş ve sakatlanmış Müslüman nüfusun toplam sayısı 10 bin 68 kişidir. Ancak katledilen kişi sayısının gerçekte bu rakamdan daha çok olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü korkunç kargaşa ortamında ve Müslümanların panik halinde kaçmaları sırasında öldürölen kurbanların çoğunun kimliği belirsizdir ve sayıları da açıklanamamıştır.

Tanıkların ifadelerine göre, Ermeniler tarafından gerçekteştirilen önemli şiddet olayları aşağıda belirtilmiştir:

⁴³⁹ ARDA, F. 970, Siy. 1, İş. 65, s. 85-86.

⁴⁴⁰ ARMDA, F. 894, Siy. 4, İş. 65, s. 44-45, 80, 30, (İçişleri Bakanı, 6 Mart 1919, Zengezur Kazası Komiserinin 4 şubat 1919 senesinde raporunun şahitliği, No: 223, İmza: Gubernatör (Vali), Komiser Velikov, Deşterdarlık Temsilcisi).

⁴⁴¹ ARDA, F. 894, Siy. 10, İş. 170, s. 1-2-3, (Gence Gubernatörünün Telgrafı No: 303, 11 Aralık 1918).

- 1-) Buğudu Köyünde Ermeni haydutlarına verilen 15 genç kız, yaşanan namus rezilliğini kaldıramadan ve fiziki acılardan vefat etmiştir.
- 2-) Aynı köyde Ermeni baskısı sırasında camiye sığınan 400 kişi diri-diri yakılarak öldürülmüştür. Caminin kapılarını kapatıp pencereden el bombası atan Ermeniler daha sonra insanlara acımadan camii ateşe vermişler.
- 3-) Buğudu Köyünde hançerle öldürülen Müslüman kadını Gedeme Tahir Kızı'nın cesedi, göğüsleri kesik bulunmuştur. Kesilen kadının göğsü hançerle doğranmış bebeğinin ağzına sokulmuştur.
- 4-) Buğudu Köyünün sakini Yalçın Şih Hüseyin Oğlu Ermenilerce katledilmiş, kurbanın cinsel organı kesilerek ağzına sokulmuştur.
- 5-) Aynı köyün genç kızları Nisa Aman kızı, Eceb Nuhbalı Kızı ve Sona Cafer Kızı, Şahkulu Celal Kızı Ermenilerin tecavüzü sırasında hayatlarını kaybetmişlerdir.
- 6-) Buğudu Köyüne yakın bir köyde , Gülmeste Kasım Kızı göğüsleri kesilerek öldürülmüş ve arkasına nal çakılmıştır.
- 7-) Nüvedi Köyünde Ermeniler Yatakta hareketsiz yatan ihtiyar Esad Bey Melik Abbas'ı süngüyle öldürmüşlerdir.
- 8-) Nüvedi Köyünde Ermeniler sokakta koşan çocukların kafalarını kılıçla uçurmuşlardır.
- 9-) Şeki Köyünün sokaklarında göğüsleri kesilmiş kadın cesetleri yanında ikiye parçalanmış bebek cesetlerine rastlanmıştır.
- 10-) İmişli Köyünde Ermeni baskını sırasında, çocukları kılıç ve süngüye takmışlar buna ek olarak çok sayıda parçalanmış ceset bulunmuştur.
- 11-) Ağdü Köyünde Ermeniler Müslümanlardan Hristiyanlığı kabul etmelerini talep etmiş ve kadınların göğüslerini kopartarak bebeklerin ağızlarına sokmuşlar.
- 12-) Ağdü Köyünde Ermeniler, Gulam Ali Şakir Oğlu'nun ayaklarının ucunu kesmişler ve silah zoruyla, kamçılایarak yürümesi için zorlamışlar. Şahıs kan kaybından ölene kadar yürütmüşler.
- 13-) Çullu Köyünde yataktaki dokuz hasta hançerle kesilerek öldürülmüştür.
- 14-) Beğirbeklu Köyünde erkek, kadın yedi kişiyi bir eve kapatarak evi ateşe vermişlerdir.

15-) Adı geçen köyde Müslümanların kol, ayak ve başı kopartılan cesetleri tanınmaz hale getirilmiş ve kime ait olduğu tespit edilememiştir.

16-) Katar Köyünün ihtiyarı Mesadi-Kalender Meşid oğlu yakıt dökülerek öldürülmüştür.

17-) Katar Köyünde Ermeniler Kerbelayı Allahverdi Hüseyin Ali Oğlunun ayak ve kolunu bağlayarak boğazlamışlar.

18-) Birinci Vartanzur Köyünde çok sayıda boğazlanmış kadın ve erkek cesedi bulunmuştur.

19-) Erivan Vilayetinde Yeni Beyazıt iline bağlı Rahman Efendi köyünde ihtiyar İbrahim Hacı Hüseyin oğlunun canlı olarak gözleri çıkartılmış, öldürüldükten sonra cesedi yakılmıştır⁴⁴².

Azerbaycan Olağanüstü Tahkikat Komisyonu üyesi Rus Albay Mihaylov'un, Cevanşir, Şuşa, Cebail, Zengezur ve Gence vilâyetlerinde, Ermeniler tarafından yapılmış Müslüman köylerindeki can kıyımı hakkındaki bir diğer araştırma raporunda şöyle der: “1918 Ekim tarihinde Bakü’nün yıkılması sonrasında Baku ve Gence vilâyetlerinin tüm Müslüman sakinleri Ermeniler tarafından baskıya uğramışlardır. Bu zulümler yerli Erivan vilâyetinden mülteci olarak sığınan ve Türkiye vilâyetlerinden gelmiş Ermeni askerleri tarafından yapılmıştır⁴⁴³. Ermeniler Müslümanlardan Ermenistan cumhuriyetine tâbi olmalarını talep etmişlerdir. Zengezur şimdi de çok zor durumdadır. Çünkü Ermeniler Müslümanlara karşı zulümleri devamlı sürdürmektedirler⁴⁴⁴. Dağlık bölgelerde bulunan Zengezur İlinin, Şuşa ve Cebail illeri ile bağlantısı bulunmamaktadır. Müslüman köylerinin Ermenilerin yoğun yaşadığı köylere çevrilmesi, Ermenilere cesaret vermiştir. Bu durumu fırsat bilen Ermeniler sayılarının çoğunluğundan yararlanarak yörede üstün duruma sahip olmuştur. Ermenistan Cumhuriyeti’nin bir diğer hedefi Zengezur’u alarak, Nahçıvan ile olan irtibatı koparmak idi⁴⁴⁵. Tabi Karabağ’dan sonra bir diğer hedef de Nahçıvan olmuştur.

⁴⁴² ARMDA, F. 100, Siy. 2, İş 791, s. 82, 95; Aygün Attar Haşimzade, “Rus Albayları Ermeni Terörünü Açıklıyor”, ATASE Yay, Yıl. 1, Sayı. 1, Ankara. Şubat 2003 s. 37-38.

⁴⁴³ ARDA, F. 894, Siy. 7, İş. 22, s. 13-14-15.

⁴⁴⁴ ARDA, F. 894, Siy. 1, İş. 112, s. 48.

⁴⁴⁵ ARDA, F. 895, Siy. 1, İş. 299, s. 9-10-11-12.

Zengezur ili Müslümanlarının diğer Azerbaycan illeri ile kıyasla durumlarının daha kötü olmasının nedeni, burada silâhlı Ermeni haydutlarının yanı sıra General Andranik önderliğindeki organize edilmiş Ermeni askerlerinin bulunmasıdır. Elinde belirli bir askerî gücü bulunan General Andranik, Azerbaycan topraklarına dışarıdan intikal etmiş ve muhtemelen Ermenistan Cumhuriyeti hükümetlerinden direktif almıştır. Andranik, Müslüman nüfusun, Ermenistan Cumhuriyetine tâbi olmalarını, aksi takdirde yaşamakta oldukları toprakları terk etmelerini talep etmiştir. Zengezur ilinin Müslümanları köylerinde tüm dünyadan kopmuş, hiçbir yerden yardım almadan yaşamalarına rağmen Ermenilerin taleplerine uymak istememişlerdir. Ermeniler ise onlara karşı sert tavır izlediler. Kendi devletinin topraklarını genişletmek isteyen Ermeniler, hiç acımadan Müslümanlara zulüm yapmaya devam ettiler. Hatta Müslümanların kendi istekleriyle evlerini terk etmesine rağmen Ermenilerin onların köylerini talan ettikleri yetmedikleri gibi Müslümanların evlerini yerle bir ediyorlar ve kendilerini de vahşice katlediyorlardı. Sadece Ohçinski Kasabasında yaşayan Müslümanlar kendilerini kahramanca korumaktadırlar. Sisyan Yöresindeki birinci polis bölgesinde bulunan Müslüman köylerinin tamamı, ikinci polis bölgesindeki Müslüman köylerinin büyük kısmı, üçüncü, dördüncü ve beşinci polis bölgelerindeki Müslüman köylerin bir kısmı yok edilmiştir. Bazı köyler yerle bir edilmiş, 50 bin civarındaki Müslüman mültecileri dördüncü polis bölgesi ve Cebrail İline yerleşmişlerdir”⁴⁴⁶. İşgalden önce Ermenilerin Zengezur Kıtasında 400 ölü, 1 batarya ve 2 makineli tüfekle önce bölgeyi terk ederek kaçtığı görülmüştür. Fakat daha sonra Ruslar tarafından ek takviye kuvvetiyle bölgeyi işgal etmeyi başarmışlardır⁴⁴⁷.

Zengezur’un önemli kısmının Ermeniler tarafından işgal edilmesi, Kuzey Azerbaycan ile Türkiye arasında Ermeni tampon bölge yaratılmasına neden oldu. Böylelikle ister tarihi ister demografik açıdan Türklerin en eski yaşayış mntıkalarından biri olan Zangezur, Ermeni-Rus işbirliği neticesinde Azerbaycan’dan koparıldı. Ermenilerin elde ettikleri zafer onları yeni tezler üretmeye cesaretlendirdi. Ermeniler Azerbaycan’dan toprak aldıktan sonra, bu doğrultuda faaliyetlerini devam ettirmiş, müsait ortamı buldukları an topraklarımıza tecavüz etmişlerdir. Dünya kamuoyu

⁴⁴⁶ ARMDA, F. 100, Siy. 2, İş. 791, s. 83.

⁴⁴⁷ BOA, DH.EUM.AYŞ, 32/33/2.

tarafından Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal hareketinin tarihi 1988 olarak bilinmektedir. Oysa Ermenilerin bu toprakları işgale başladıkları tarih XX. Yüzyılın başlarına kadar uzanmaktadır.

Zengezur'da başveren olaylardan sorumlu Ermeniler'in bizzat kendisi idi. Esas amaç Zengezur'un tümüyle Müslümanlardan temizlemek olmuştur. Bölgeyi işgal ederek kendi ordularını yerleştirmişlerdir. Daha sonralar Azerbaycan Parlamento Üyesi Celil Sultanov tarafından bölgenin Azerbaycan Parlamentosuna gönderdiği telgrafta (21 Ocak 1920) şöyle diyor: "Dört gündür Ermeni çeteleri Zengezur'u top ateşine tutmaktadır. Kayıplar çoktur. Dinç ahali korkudan bölgeyi terk ediyor. Bölgenin masum insanları adından yalvarıyorum, hemen harekete geçin. Azerbaycan'ın güzel Bölgesi olan Zengezur'u işgalden kurtarın. Bilesiniz ki, Zengezur'un ardından sıra Karabağ'a gelecektir. Tüm bunlar elden giderse siz, Azerbaycan Devleti ve Halkı karşısında cevap vereceksiniz"⁴⁴⁸.

Böylece "*Toprak ver, kurtul*" prensibi ile problemlere yaklaşım tarzının kesinlikle çözüm değil çözümsüzlük getirdiğini görmekteyiz. "*Toprak hediye etmek*" çözüm getirmiş olsaydı Zengezur, Karabağ problemleri yüz seneden beri süre gelmezdi. Ermeniler kadim Türk yurdu Azerbaycan'ın önemli topraklarını dışarıdan aldıkları yardımlarla kolayca ele geçirdikleri için, hazırda Dağlık Karabağ, Nahçıvan ve Doğu Anadolu illerine göz dikmişlerdir⁴⁴⁹.

Tanıkların ifadeleri ve resmî belgelere göre, Zengezur İlinde toplam 115 köy yok edilmiştir⁴⁵⁰.

⁴⁴⁸ ARDA, F. 895, SİY. 1, İŞ. 299, s. 20-21.

⁴⁴⁹ Manaf Süleymanov, *Okuduklarım İşittiklerim Gördüklerim*, Bakü. 1991, s. 166; Haşımzade, a.g.m., s. 7-8.

⁴⁵⁰ 1-) Ağsu, 2-) Derebas, 3-) Dulus, 4-) Gurtlar, 5-) Seki, 6-) Urut, 7-) Vegdü, 8-) İrmış, 9-) Behrili, 10-) Kızılıcak, 11-) Derekent, 12-) Garakilise, 13-) Melikli, 14-) Dortın, 15-) Novruz, 16) Garadığa, 17-) Ohtar, 18-) Çobanlı, 19-) Gadayolu, 20-) Çullu, 21-) Şebedin, 22-) Çullu, 23-) Çanahçı, 24-) Cibilli, 25-) Ağkend, 26-) Turaphanlı, 27-) Gulud, 28-) Bekdaş, 29-) İncevar, 30-) Şiznak, 31-) Karaçimen, 32-) Katar, 33-) Seydiler, 34-) Helec, 35-) Doşnov, 36-) Baydağ, 37) Noroşenik, 38-) Cemli, 39-) Guygulu, 40-) Gemerat, 41-) Derzili, 42-) Kazanşı, 43-) Şayıplı, 44-) Tagamir, 45-) Tey, 46-) Atkis, 47-) Şarikan, 48-) Dolutlu, 49-) Avganlı, 50-) Tanzaver, 51-) Mec, 52-) Hocahan, 53-) Emitli, 54-) Bukegar, 55-) Mülk, 56-) Benöşepüs, 57-) Varşanazur, 58-) Vartanazur, 59-) Legaz, 60-) Alidara, 61-) Marzigit, 62-) Tugut, 63-) Pusanlı, 64-) Rezidere, 65-) Memmed İsmail, 66-) Guman Daganl, 67-) Tatarkent, 68-) Kulu Kışlag, 69-) Zamlar, 70-) Askpar, 71-) Karagöl, 72-) Çuhur Yurt, 73-) Necefler, 74-) Karakul, 75-) Şaifli, 76-) Gegeli Birinci, 77-) Gegeli İkinci, 78-) Burunlu, 79-) Burceliler, 80-) Gün-Kışlag, 81-) Canbar, 82-) Hırdakışlag, 83-) Tuafşalu, 84-) Şirikan, 85-) Gazanşı, 86-) Karalar, 87-) Gereman, 88-) Hotonan, 89-) Ohtalı, 90-) Hudayar, 91-) Şekerli, 92-) Kiliçli, 93-) Tamalu, 94-) Nüvedi, 95-) Tugut, 96-) Baharlı, 97-)

IV. 1. 5. Lenkeran ve Salyan'da Ermeni Faaliyetleri (1917-1918)

Ermeniler, Lenkeran⁴⁵¹ ve Salyan⁴⁵² Bölgelerinde de ahaliye zarar vermekte, yağma ve katliam yapmışlardır. Örneğin: Buradaki 5. Kırmızı Askeri Taburunun Birinci Bölüğü Komutanı Danilov, masum insanları kurşuna dizmiş ve evlerinden kıymetli eşyalarını yağmalamıştır. Bu arada Bakü petrolü için Almanlar da bölgede bir takım tazyikler gerçekleştirmektedirler. Almanların bu tazyikleri her ne kadar güçlü olsa da Kafkas İslam Ordusunun olumlu faaliyetlerini engelleyemezdi. Çünkü onların esas amacı ileriye yönelik işler yapmaktır.

Lenkeran'daki olaylar Mayıs 1917 senesinde alevlendi. Lenkeran'da dükkanlarını açmaya gelen Azerilerin üzerine Ermeniler tarafından ateş açıldı. Bütün gece sabaha kadar devam eden bu duruma Azeriler cevap veremedi. Çünkü hepsi hazırlıksız yakalanmıştı. Hükümet her zaman olduğu gibi ateş açan Ermenilere müdahale etmedi. Çatışmalar her yerde devam etti. Ermeni askerlerinin çoğu askerliğini tamamlayan profesyonel savaşçılardandı. Taşnaksütyun tarafında savaşanlarına gelince modern silahlarla donatılmışlardı. Azeriler de ise askerlerin çoğu gönüllü olduğu için yeteri kadar mavzer tüfekleri ve savaş malzemeleri yoktu⁴⁵³.

Sanal, 98-) Safi-Yurt, 99-) Kurgili, 100-) Çataris, 101-) Privevisli, 102-) Meşedi İsmailar, 103-) Burcalar-Derzili, 104-) Subuklu, 105-) Mezmez, 106-) Kazıkur Dalı, 107-) Fercan, 108-) Suarasi, 109-) Bayramuşağı, 110-) Kokna-Kend, 111-) Kyüşlek, 112-) Zebuh, 113-) Baylandur, 114-) Bağırbeqli, 115-) Keravis-Abdallar. ARDA, F. 100, Siy. 2, İş. 791, s. 95.

⁴⁵¹ **Lenkeran:** Bugünkü nüfusu 50 binden fazla olan Lenkeran, Azerbaycan'ın en eski tarih ve uygarlık merkezlerinden birisidir. XVIII. yüzyıla kadar küçük bir yerleşme olan kent, bu yüzyılın ikinci yarısından sonra gelişmeye başladı. 174-1886 yılları arasında Tiflis Hanlığının merkezi oldu. Gelişmesinde İran, Orta Asya, Hindistan ve Rusya ile olan ticari ilişkiler büyük rol oynamıştır. Günümüzde Hazar Denizi'nin başlıca limanlarından biri haline gelişir. Bölgede, balıkçılık, tarım, gıda sanayi, orman ve ağaç ürünleri imalı yapılmaktadır. Sovyetler Birliği zamanında Lenkeran, tropikal meyve ve sebzelerin üretim merkezi idi. Ayrıca, günümüzde çok önemli ulaşım kavşağı ağını oluşturmaktadır. Bakü-Astara demiryoluna ait gar, ve karayolu terminali yanında, bir havaalanı ve gemi limanı vardır; Aydın İbrahimov-Asaf Koçman, *a. g. e.*, s. 132.

⁴⁵² **Salyan:** Azerbaycan'ın güneydoğusunda yerleşen bir bölgedir. Bu bölgeye, Neftçala, Bilesuvar, Saatlı, Sabirabad, Hacıkabul ve Ali Bayramlı illeri dahildir. Arazisi 8000 km², nüfusu toplam 510.000 kişidir. Nüfus yoğunluğu 64 kişi olup, nüfusun % 39'u kentlerde yaşar. Bölge, Azerbaycan topraklarında % 9.3'lük yer teşkil ederken, ülke nüfusunun % 6.6'sını kendinde toplar. Halkın çoğunluğu balıkçılık ve tarımla uğraşır. Halk içinde gelirleri yüksek olan kesim hayvancılıkla uğraşır. Bölge ekonomisi Azerbaycan ekonomisinde önemli bir rol oynar. Bu iktisadi bölge nisbeten sık ulaşım şebekesine sahiptir. Bakü-Nahçıvan, Bakü-Tebriiz-Tahran, Bakü-Eli Bayramlı, Bakü-Astara demiryolu hatları buradan geçer. Karayolu ulaşımında Kura Nehri ve ayrıca Hazar Denizi üzerindeki ulaşım, ekonomik hayatta önemli yer tutar; www.president.gov.az/azerbaijan/armenianaggression_az.html/25.10.2007.

⁴⁵³ Nesrin Sarıahmetoğlu, *a. g. e.*, s. 286; Memmed Said Ordubadi, *a. g. e.*, s. 28.

IV. 1. 6. Yevlah ve Şemkir İstasyonunda Çatışmalar (1917-1919)

Olaylar, sadece Bakü ile sınırlı kalmadı. Daha sonra bu kabilden olan olaylar tüm Kuzey Azerbaycan'ı sardı. Kuba, Şamahı, Erivan, Karabağ ve Nahçıvan'da bütün şiddetiyle sürdü. Taşnaklar katliamlar ile yetinmeyip her vilayette yağma, talan özellikle de tarihi ve medeni mekanları, manevi ve milli abideleri hedef seçmişlerdi. Şaumyan'ın esas planı Sovyet Ordularını Yevlah⁴⁵⁴ Köprüsü ve İstasyonu ele geçirerek böylece Gence Vilayetine ulaşmak, oradan da Karabağ'ın diğer bölgelerinde faaliyet alanlarını genişletmekti. Bu esnada Karabağ Ermenileri Ruslara iyi gözükme için derhal silaha sarılmışlardır (1918). Öte yandan bu soykırım planına Kafkasya'daki Ermeni ve Rus Kiliseleri ve Kilise Görevlileri de iştirak etmişlerdir.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Devlet Erkanından olan Adil Han Ziyadhanlı, 1919 senesinde Versay Barış Konferansında (28 Haziran 1919'da imzalanan Versay Barış Antlaşması, Alman Meclisi 9 Temmuz 1919'da, Almanya üzerinde abluka kalkmadığı ve başka yapılacak bir şey olmadığı için, onayladı.) bulunan Azerbaycan Devlet Temsilcilerine Fransız Dilinde “Azerbaycan” isminde bir eser yazarak Paris'e göndermiştir. Eserde özetle 1917 senesinde Azerbaycan'da başveren siyasi ve sosyal olaylar ele alınmıştır. Ermeni Bolşevikleri ve Rus güçlerinin masum insanlara yaptığı işkenceleri dile getirmiştir. Özellikle Şemkir⁴⁵⁵ İstasyonunda meydana gelen olaylara açıklık getirmek için şunu belirtmiştir: “Şemkir Bölgesi, Ermeni ve Rusların yaptığı vahşilikler ve mezalim bizzat benim gözümün önünde cereyan etmiştir. Birinci Dünya Harbinden demiryolu ile (Şemkir İstasyon) geri dönen Rus askerleri Ermeniler ile

⁴⁵⁴ **Yevlah (Yevlax):** 1933-1938 yılları arasında kent tipli kasaba iken bugün ilçe merkezi olmuştur. Nüfusu yaklaşık 50 bin civarındadır. Rayon (İlçe), 1935 yılında kurulmuştur. 1963'te toprakları Ağdaş, Berde ve Kasım İsmayılov (Goranboy) şehirlerine katılmıştır. 1965 yılında yeniden ayrı Yevlah Rayonu kurulmuştur. Yevlah, elverişli konuma ve ulaşım imkanına sahiptir. Bu nedenle günümüzde etraf ilçeye hizmet vermektedir. Bakü-Tiflis demiryolu üzerinde ve önemli karayolları kavşağı üzerindedir. Bakü'den 293 km batıda, Kura Nehrinin kenarındadır. Bölgede dokuma-giyim sanayi gelişmiştir. Aydın İbrahimov, Asaf Koçman, *a. g. e.*, s. 136.

⁴⁵⁵ **Şemkir:** Azerbaycan'ın eski meskun yerlerinden birisidir. 1944 senesinde şehir statüsünü almıştır. Nüfusu 40.000 civarındadır. Göygöy, Gedebe, Daşkesen, Samuh ve Tovuz İlçeleri ile sınırı bulunmaktadır; Şemkir iktisadi bölgesi demiryolu, karayolu ve havayolu ulaşımıyla Transkafkasya e Kuzey Rusya'ya bağlantı sağlar; <http://www.shamkir-ih.gov.az>; Nazim Tapdıkoğlu, *Şemkir Rayonu ve Onun Toponomiyası*, Bakü. 2005, s. 5-6.

birlikte önüne çıkarı katlettiler”⁴⁵⁶. Buna dair İç İşleri Bakanlığının Karabağ ile ilgili, “Andranik ordusu ile Yevlah İstasyonundan Nahçıvan İstasyonuna doğru hareket etmesi için İngiliz Komutanlığından garanti mektubu almalı ve İngiliz ordusunun eşliğinde gitmeli ve neticede Nahçıvan ve Şerur Kazalarında durmalılar.” yazısı (26 Mart 1919) olayları yatıştırmak adına alınmış önlemlerdendi⁴⁵⁷.

Bakü katliamının gerçekleşmesi Ermenilere güç vermiştir. Onlar bundan güç alarak diğer iller gibi Şemkir’i de kolay hedef seçmişlerdir. İşte Kafkasya Seyminde Bakü katliamı ile birlikte Şemkir olayları da ele alındı. Transkafkasya Seyminde Bakü ve Şemkir katliamı hakkında dikkati çeken konuşmayı Sosyalist Bloğunun Lideri Sefirkürtski’ye mahsustur. O, konuşmasının evvelinde Kafkasya Seymini ittiham ederek, şöyle diyordu: “Eğer Şemkir olaylarından sonra Kafkasya Hükümeti Bakü üzerine hücumla geçseydi, bu katliam baş vermezdi. Bizler Kafkasya Hükümetinden ricamız şu ki, Bolşevizmi lağv etsinler. Müslüman Sosyalist Bloğu adından bildiriyoruz ki; “Eğer hükümet bu mesele ile alakadar katı tedbir görmez ise, bizler kendimizi müdafaa etmek için ‘Bolşevik-Taşnak İttifakına’ son vereceğiz. Çünkü bu ikili çete tarihimizde on binlerce insanımızın kanını dökmüşlerdir. Onların eli kanlıdır. Bizler de bunu şanlı tarihimize kanla yazacak ve gelecek nesle ileteceğiz”⁴⁵⁸.

IV. 1. 7. Şuşa, Câvanşir, Cebrail ve Karabağ Bölgesi Faciaları (1918-1919)

Şuşa’nın büyük bir kısmı Zengezur ili ile sınırdadır. Bölgenin dağ ve dağ eteğindeki köyleri Ermeni köyleriyle komşudur. Her zaman olduğu gibi bu durumu fırsat bilen Ermeniler, Müslüman köylerine hücumlarında başarılı olmuşlar ve çeşitli zulümler sergilemişlerdir. Ermenilerin Şuşa İline ilk saldırısı 1903 senesine dayanmaktadır. Bu dönmelerden Ermenilerin silahlandığı belirtilmekte ve Müslümanlara karşı aleni olarak tehditte bulunmuşlardır. Kendi milli çıkarları için Müslüman Azeri Türklerinin refahını hiçe saymışlardır⁴⁵⁹. Azerbaycan Olağanüstü

⁴⁵⁶ Adil Han Ziyadhanlı, *Azerbaycan Tarihine, Edebiyatına ve Siyasetine Dair Makaleler*, Fransa-Paris (1919), Bakü. 1993, s. 84-85.

⁴⁵⁷ ARDA, F. 894, Siy. 7, İş. 8, . 49-50.

⁴⁵⁸ Anar İsgenderov, *Azerbyacanda Türk-Müslüman Soykırımı Probleminin Tarihşünaslığı*, Adiloğlu Neşriyatı, Bakü. 2006, s. 118.

⁴⁵⁹ ARMDA, F. 100, Siy. 2, İş. 791, s. 95.

Tahkikat Komisyonu Üyesi Mihaylov'un Şuşa, Cavanşir ve Cebrail Bölgelerinde Ermeni Çeteleri tarafından yapılan Azeri Köylerindeki kayıplar hakkında araştırma raporunda, Azerilerin yaşadığı köylerde ahalinin Ermenilerin mezalimine maruz kaldığını ve bunları gerçekleştirenlerin çoğu Osmanlı'dan kaçarak gelen Ermeni askerleri olduğu belirtilmektedir⁴⁶⁰.

Azerilere karşı en güçlü saldırılardan biri de Şuşa⁴⁶¹ Yöresinde olmuştur. Vartan, Ermeni Terör Teşkilatının Karabağ⁴⁶² sorumlusu idi. Bu teşkilatın ileri gelenlerinden

⁴⁶⁰ ARMDA, F. 100, Siy. 2, İş, 791, s. 83.

⁴⁶¹ **Şuşa:** Dağlık Karabağ bölgesinde yerleşen Azerbaycan'ın güzel şehirlerden biridir. Şuşa Şehri 1750-51 yıllarında bağımsız Karabağ Hanlığı'nın banisi Penah Ali Han Cavanşir tarafından kurulmuştur. Kentin ilk adı, Penah Ali'nin şerefine Penahabad olmuştur. 1763-1806 yıllarında Penah Ali'nin oğlu İbrahim Halil Han'ın zamanında, kentin çevresinde yerleşen Şuşakent (Şuşakənd) köyü ile ilgili, Penahabad adı Şuşa olarak değiştirilmiştir. İbrahim Halil Han Şuşa'yı başkenti gibi genişletip, şehrin savunma kabiliyetini güçlendirmiştir. Han'ın hakimiyet yıllarında, 1757 yılına kadar burada çok sayıda inşaat yapıldı. Penah Ali hanın oğlu İbrahim Halil hanın hakimiyeti yıllarında şehir büyüdü, savunma setleri ve kuleler inşa edildi. Feodal savaşları devrinde Şuşa bir kaç defa sert kule duvarlarının sayesinde savaşlara karşı direnebildi. 1805 yılında Rusya İmparatorluğunun Karabağı ele geçirmesine kadar, Şuşa bir kaç defa Kaçarlar'ın saldırıma uğramıştır. Rusya İmparatorluğu'nun yönetim altında Karabağ'da Azeri kültürünün, edebiyatının ve müziğinin merkezi olmuştur. 1851'de Şuşa'nın toplam nüfusu 15.194 olup, 1886'da 30.000 , 1910'da 39.413, 1916'da 43.869'a artmıştır. 1916'da nüfusun çoğunluğu, Ermeniler (23.396; %53) ve Azeriler (19.121, %44)'den ibaretti. 1989'da kentin toplam nüfusu: 23.156 olup Azeriler (21.234, %92) ve Ermeniler (1.620, %7) 'den ibaretti. Karabağ Savaşı sırasında 8 - 9 Mayıs 1992 tarihlerinde meydana gelen Şuşa Muharebesi'nin sonucu Ermenistan Silahlı Kuvvetleri ve Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin askerî birlikleri tarafından işgal edilmiş ve Şuşa kentinin nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan Azeriler şehirden göç etmişlerdir. Sovyet hakimiyeti devrinde Şuşa tüm Karabağ bölgesinin inzibati ve iktisat merkezi olarak gelişmiştir. Asırlar boyu bu şehir Azerbaycan'ın esas siyasi ve medeni merkezlerinden biri olmuş ve tarihi Azerbaycan devletinin ayrılmaz bir parçasıdır. Abasgulu Ağa Bakıhanov, *Gülistan-i İrem*, Bakü. 1991, s. 159, 204; Cahangir Zeynalov, *Muhteser Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Devlet Kitap Palatası 1992. Yıl Neşri, s. 87.

⁴⁶² **Karabağ:** Türk mitolojisine göre Karadeniz'e "kara" adını veren Oğuz Han'dır. Buradaki kara, büyük anlamındadır. Azerbaycan'ın eski Cumhurbaşkanı E. Elçibey: "Karabağ, Türk Dünyası'nın gırtlığıdır. Türk halkı bunu böyle bilmeli" diyordu. Ermenistan'ın yaptığı son katliama kadar, Karabağ'da 40 bin Ermeni'ye karşılık, 1 milyon Türk vardı. Sovyetler'e kadar Kafkaslar'da hiçbir zaman Ermeni devleti olmamıştı. Karabağ, büyük bölümü bugünkü Azerbaycan ile Ermenistan arasında, güney bölümü İran içinde kalan, yaklaşık 18 bin kilometrekarelik bölgenin adıdır. Karabağ ise bu bölgenin içinde 4.392 km² alanı teşkil etmektedir. Ermenilere göre Karabağ'da M.Ö 7. yüzyıldan beri Ermeni nüfusu ve kültürü egemendi. Azerilere göre ise Ermeniler Yunanistan'ın Teselya (Selanik) Bölgesinden, Doğu Anadolu'ya gelip Urartuların egemenliğinde yaşayan, sonra da Kafkasya'ya göçen yabancı bir halk olup, bölgenin esas sahipleri kendileriydi. Çünkü Azeriler Orta Asya'dan Avrupa'ya doğru göç ederken bölgedeki Derbent Geçidi'nden geçen Türk boylarının soyundan geliyorlardı. Karabağ Bölgesi 1555'te Amasya Anlaşması ile Osmanlı Devleti'ne katılmış; 1735 yılındaki Gence Anlaşması'yla İran'a bırakılmış, 1828 yılındaki Türkmençay Anlaşması'yla Çarlık Rusyası'nın hâkimiyetine girmişti. Kafkas Dağlarının Güney Doğusunda yer alan 4392 km²'lik Dağlık Karabağ, Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içinde Kür-Aras Nehirleriyle Gökçe Gölü arasında, batıda Ermenistan sınırına, güneyde İran sınırına çok yaklaşan, kuzeyden güneye 120 km, doğudan batıya 35-60 km uzunlukta dağ ve ovalardan oluşan bir bölgedir. 1989 nüfus sayımında bölgenin nüfusu % 22 Azeri, % 77 Ermeni olmak üzere 190 bin civarında idi. Dağlık Karabağ, 17 mahalleye bölünmüştür. Sisyan, Demirci, Arlanlı, Küpara, Berküşad, Bahab Yurt, Kebirli, Cavanşir, Haçin, Çilebird, Dizah, Hırda Para, Otuziki, Yirmidört, Karaçorlu, Verend ve Açıan Türk mahalleleri. Birkaç köy istisna olmakla 12mahal bütünlükle Azerilerden ibaret idi. Dizah, Verend,

Sako ve Abraham Gulhandantyan, bölgede birçok katliam yapmışlardır. Farklı bölgelerden de Ermenilere yardım için gelenler oldu. Davit Bey ve Melik Beyleryan komutasında Bakü'den bir Ermeni terör birliği gelmişti. Batum ve Tiflis'ten gelen gönüllüler de vardı. Bir kısmı süvari olan bu güçler Amazasp askerlerinin komutası altında toplanarak Müslüman köylerini yıkmışlardır. Bu saldırılar sonucunda yüzlerce Azeri evsiz barksız kalmıştır, ilk gün Ermeniler'den 40, Azeriler'den 500 kişi öldürülmüştür⁴⁶³.

Ruslar Kafkasya'da güneye doğru indikçe Müslüman halk güneyde, Hristiyan halk ise Ruslara sığınmak üzere kuzeyde toplanmaya başladı. Ancak toplumlararası gerginliklerin çatışmaya dönmesi gecikmedi. 1905'te, Azeri-Ermeni çatışmalarıyla başlayan yağma ve katliamlar yoğunluğu azalmakla birlikte, bir sonraki yıla da sarktı. Olaylar şehirlerle sınırlı kalmadı. Tahminen 128 Ermeni ve 158 Azeri Köyü yağma ve tahrip edildi. Ölenlerin sayısının 5 bin ila 10 bin arasında değiştiği bilinmektedir⁴⁶⁴.

Bölgedeki duruma dair Tetkikat Komisyonun raporlarında tanık ifadeleri doğrultusunda Cebrail'de⁴⁶⁵ acımasız mezalim yapan Ermeni çetelerinin listesi yer

Çilebird, Haçin ve Talış Mahallelerini, Azeri ve Ermeni köyleri teşkil ediyordu. Bazen Azeriler ile Ermeniler aynı köyde yaşarlardı. Bu bölgede maden yatakları, mineral sular, orman ürünleri ve tatlı su balıkçılığı ile iktisadi yönden önemli bir merkezdir. 210 bin hektar tarıma elverişli arazisi vardır. Toprak olarak bütün Azerbaycan arazisinin %5' sahiptir. Karabağ, Kafkasya'nın hakim bir noktasında, Azerbaycan'ı Ermenistan'ı ve İran'ı kontrol edebilecek bir konumdadır. Karabağ çok eski zamandan beri bir yerleşim yeri olmuştur. İskitler, Partlar, Arşaklar, Albanlar, Selçuklular, İlhanlılar, Timuroğulları, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Sefeviler, Osmanlılar bölgeye yerleşmişlerdir. 1828-1829 Edirne Antlaşmasından sonra bölgede söz sahibi olan Ruslar, Anadolu Ermenilerini, Türkmençay Antlaşmasından sonra da İran Ermenilerini Kafkaslara getirerek, Karabağ'a yerleştirmişlerdir. Karabağ'ın tarihen bir Türk Yurdu olduğu, orda yapılan tüm arkeolojik kazılardaki, mimarlık abideleri, mezar taşları, camileri, hanları, hamamları, kervansarayları, köprüleri ve türbeleri ile anlaşılmaktadır. Bunun için Mirze Yusuf Karabaği'nin "Karabağnameler" adlı eseri, Karabağ'ın tarihi, coğrafi ve etnografik bilgilerin yanı sıra, XIX. yüzyılın 40. yıllarından başlayarak günümüze kadar zengin abideleri içeren bilgi ve belgeler, konumuz ve günümüz için önem arz eden membalar mahiyetindedir; Cemalettin Taşkiran, "Karabağ Problemi", *ATASE Yay*, Yıl. 25, Sayı: 48, Ankara, Şubat 2000, s. 33-34; Mustafa Aydın, "Karabağ", *TDVİA*, C. 24, İstanbul. 1991, s. 367-368; Mirza Yusuf Karabaği, *Tarih-i Safi-Karabağnameler*, Sadeleştiren: Nazım Ahundov, Bakü. 1991, s. 3-4.

⁴⁶³ Esat Uras, *a. g. e.*, s. 535.

⁴⁶⁴ Mustafa Aydın, *a. g. m.*, s. 367-368.

⁴⁶⁵ **Cebrail:** Kelbecer-Şuşa Bölgesinde yer almaktadır. Coğrafi konumu dağlık olması nedeniyle bölge az nüfuslaşmış ve nüfus yoğunluğu düşük kalmıştır. Bölgenin toplam nüfusu 430. 000 kişidir. Cebrail'in nüfusu ise 40.000'i geçmez. Nüfusun çoğu kentlerde yaşar. Bölge zengin yer altı kaynaklara sahiptir. İktisadi olarak, bağcılık, tütüncülük, tahıl ürünleri ve hayvancılık şeklinde gelişim göstermiştir. Bölgeden Bakü-Nahçıvan karayolu geçmektedir. Öte yandan bölgesi, Ermeni işgali altındadır. Budag Budagov, Hasan Aliyev, *Azerbaycan Coğrafyası*, Bakü. 1984, s. 36-47; Aydın İbrahimov-Asaf Koçman, *a. g. e.*, s. 192-193.

almaktadır. Bu isimler arşiv materyallerinde zikredilmiştir ⁴⁶⁶. Öte yandan Azerbaycan'ın bölgedeki Vali Vekili H. Sultanov, Azerbaycan İç İşleri Bakanına Ararat Hükümeti tarafından Zengezur ve civar illere yönelik saldırı hazırlıkları ve Ermenilerinin Azerilere karşı kışkırtıldığını belirten telgrafta şu bilgiler yer almaktadır: “Ben, 10 Aralık 1918'te Azerbaycan Parlamentinin üyelerinden oluşan temsilciler ile Ağdam İline geldik. Öğrendim ki, İngiliz Zabitleri Azerbaycan Hükümetinin ricası ile Şuşa İline geldiler. Sonra bizlerden iki kişi Bakü ve Gence'ye, diğer iki kişi de Şuşa'ya gitti”⁴⁶⁷. 26 Aralık'ta 6 kişi Ermeni ve Müslümanlardan oluşan ekip İngiliz misyonuna davet edildi. Davet edilen Müslümanlar İngiliz misyonunun komutanı Albay Kıbbon Ermenilere: “Tüm bunların günahkarı onlardır, yıkılan köylerin sorumlusu terörist Andranik ve onun ordusudur.” demiştir ⁴⁶⁸. İngiliz komutan Albay Kıbbon, Gorus Köyünde İngiliz ve Fransız misyonunun gelişinden sonra Tatar (Azeri) köylerine hücum ve yıkımlar devam ettiğini öğrendi. Günahsız ve savunmasız kadınlara, yaşlılara ve çocukların ölümüne neden olan terörist Andranik ve onun ordusudur⁴⁶⁹.

Kafkasya Genel Valisine 25 Aralık 1905'te gönderilen bir telgrafta, “Şuşa yolunun bir aydan fazla süredir Ermeniler tarafından tutulduğu, bölgenin dış dünya ile ilişkisinin kesildiği, şehrin açlık ve sefaletin tehdit ettiği ve Azerilerin evleri, eşyaları ile birlikte topyekün katledilmesi tehlikesi ile karşı karşıya geldiklerini bildirmiştir. Yine aynı sene Rus İstatistik Bürosundan Kalaçev tarafından gönderilen diğer bir telgrafta da, Şuşa-Ağdam-Askeran yollarının eli silahlı bir grup Ermeni tarafından tutulduğu ve yoldan geçen Azerilere karşı soygun yaptığını ve öldürdüğünü yazmıştı.

Şuşa, Cavanşir ve Zengezur Kazalarının geçici Karabağ Guberniyasının (Valilik) 4837-7135 numaralı telgrafı ile Gence guberniyası adına 5 Eylül-21 Ekim 1919 tarihlerinde gönderdiği yazıda bölgede olup biten acı ama gerçek olaylar yer

⁴⁶⁶ Aşağıda ismi geçenler bölgede yapılan mezalimi sadece yapanlar değil, aynı zamanda ajan ve rehberlik işlerinin iştirakçileri idiler. 1-) *Konstantin Abramov*, 2-) *Avan Yüzbaşevin*, 3-) *Bagrat Bey Melik Şahnazarov*, 4-) *Nikolay Saruhanov*, 5-) *Rüstem Babayev*, 6-) *Atakişi Haçaturov*, 7-) *Tyuni Atambekov*, 8-) *Setrak Usubbekov*, 9-) *Karapet Anastasov*, 10-) *Tigran Asan Celalov*, 11-) *Şamir Ağabekov*, 12-) *Bakiş Avnesov*, 13-) *Akopçan Masesov*, 14-) *Markos Ter Astsaturov*; ARDA, F. 970, Siy 1, İş. 161, s. 5-6; ARDA, F. 894, Siy. 7, İş. 22, s. 12-13.

⁴⁶⁷ ARMDA, F. 894, Siy. 7, İş. 22.

⁴⁶⁸ ARDA, F. 970, Siy. 1, İş. 65, s. 85-86.

⁴⁶⁹ ARMDA, F. 894, Siy. 4, İş. 65, s. 44-45, 80.

almaktadır⁴⁷⁰. “Şuşa Bölgesinde, Ermeni silahlı eşkıyaları köylere baskın yaparak, Azerilere işkenceler uygulamışlardır. Ermeniler, Azerilerden kendilerine tabi olmalarını talep etmişlerdir. Karşı gelenlerin değerli mallarını yağmalamışlardır. Kadınlara ve çocuklara çeşitli işkenceler yapmışlardır. Köylüler, Ermeni zulmünden kurtarmak için çevre illere sığınmışlardır. Tanık ifadelerine göre cesetleri bile yakmışlardır”⁴⁷¹. Öte yandan Şuşa, Cebayıl, Cavanşir ve Zengezur kazalarının geçici olarak general gubernatorundan İçişleri Bakanlığına Şubat 1920 senesinde sunulan gizli raporda Ermeni Taşnakların yaptıkları işkenceler ile ilgili değişik tanık ifadeleri alınmış ve tasdik edilmiştir⁴⁷².

Şuşa İline Ermenilerin yaptığı baskın Cavanşir alayının bir taburu tarafından püskürtüldü. Ermenilerin bu saldırısından galeyana gelen halk Şuşa Şehrinin Ermeni Mahallelerini yaktı. Karabağ Ermenilerin isyanını bastırmak için Azerbaycan Hükümeti askeri birlik gönderdi. Ordunun da katılmasıyla Askeran Kalesi Ermeni işgalinden kurtarıldı. Ermeni Çetelerinin Lideri Deli Gazer öldürüldü. Hareket merkezleri olan Keşişkent de ele geçirildi⁴⁷³. Şuşa’da Ermenilerin yaptığı baskın, şehir merkezinde bulunan Cavanşir Alayının Tetkikat Komisyonunun Üyelerinin Cavanşir, Şuşa, Cebayıl ve Zengezur Kazalarının Müslüman köylere ve Gence Guberniyasına Ermeniler tarafından yapılan hücumlar hakkında maruzatta şu bilgiler verilmektedir: “Ermeniler yaptıkları katliamları görünce kendileri bile dehşete düştüler. Hiçbir yerden yardım alamayan kazanın Kolahı Sovyetliğin Köyleri yıkıntılara maruz kalmıştır”. Marağa Köyünün Tarım İşleri Müdürü Herses Manykovun aşağıdaki sözleri tarihi belge niteliğindedir: “Bu gördükleriniz fazla bir şey değil, sizi daha nice büyük katliamlar bekliyor”⁴⁷⁴.

Bir diğer komisyon raporunda ise şu ifadeler yer almaktadır: “Ermeniler her yerde olduğu gibi Şuşa Kazasında da gittikçe göç ettirilerek çoğunluğu elde etmeye başladılar. Ve kendinden olmayanlara karşı insanlık dışı muamelede bulunarak, yabancı halklara yönelik zulüm etmek ve güç kullanmakta amansız idiler. Müslümanların

⁴⁷⁰ RFDTA, F. 1276, Sayı. 1842, 29 Aralık 1905.

⁴⁷¹ ARDA, F. 894, SİY. 2, İŞ. 81, s. 42, 90.

⁴⁷² ARDA, F. 894, SİY. 7, İŞ. 22, s. 12-13-14.

⁴⁷³ Hüseyin Baykara, “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin İki Askeri Zaferi”, TTK Yay, Sayı. 35, İstanbul. 1965, s. 831-832.

⁴⁷⁴ ARDA, F. 970, SİY. 1, İŞ. 161, s. 1-2-3.

yaşadığı mahallelerini, köyleri ve haneleri yağmalıyor, yakıyor, ahaliyi işkence ile katle yetiriyorlardı. Annelerin, babaların gözü önünde evlatlarını, evlatların gözü önünde analarını, bacılarının ırzına geçerek, akla gelmez yöntemlerle cinayetlerini devam ettirmektedirler. Hatta ölüleri bile yakınlarının yanında küfür ederek, cesetleri üzerinde istedikleri gibi davranış sergilemekteydiler”⁴⁷⁵. Katliam sonrası maddi zarar komisyon tarafından rapor edilince, olayın ne denli vahim sonuçlar doğurduğunu ortaya koymuştur⁴⁷⁶.

Kazım Karabekir Paşa, Ermeniler tarafında Şuşa İline ilk saldırıyı şöyle tasvir etmektedir: “Mahalli Ermeni ahalişi Karabağ Mıntıkasından tecavüze başlayarak, işgal ve Karabağ’ın merkezi olan Şuşa Kaleye hücumla geçtiler. Ermeniler bu hususi vaziyetleri hükümet mehafilinde layık olduğu ehemmiyetle telakki edilmemiş ve yalnız refakatinde bir batarya bulunan Karabağ Mıntıkasına sevkiyle iktifa edilmiştir. Karabağ ahali islamiyesi hükümetin bu muavenetini kafi görmediklerinden 10 gün evvel Bakü’den gelen Halil Paşa’yı davet ettiler. Halil Paşa da bu davete icabet etti. (5 Nisan 1336 (1917) Mahreci, Bakü, İmza: Türk Komünist Fırkası)⁴⁷⁷. Karabağ’da Şuşa katliamını yapan Andranik birliklerine karşı yapılacak askeri harekatın hazırlıkları 6 Ekim 1918’de tamamlanmıştır. Albay Cemil Cahit Bey, Şuşa İlinde kuşatma altındaki Türklere de haber göndererek, biraz daha direnmelerini istedi. Her taraftan kuşatıldığını gören Andranik, geri çekilmek zorunda kaldı. Albay Cemil Cahit Bey, Şuşa’nın çok fazla savaşılmadan ele geçirilmesinden memnundu. Şuşa’da güvenlik ve asayiş sağlandıktan sonra, Ermeni Belediye Reisi Kavala’yı (Kavela) Ermeni Mahallesine göndererek itaat etmeleri halinde, can ve mal güvenliğinin teminat altına alınacağını, aksi halde Türk Kafkas İslam Ordusunun sorumlu olmayacağını bildirmiştir⁴⁷⁸.

Aralık 1917 senesinden itibaren Ermeni silahlı eşkıyaları Cavanşir Vilayeti ve köylerine baskın yapmaya başlamışlardır. Azeri Köylerine hücum eden Ermeniler, Müslümanlardan Ermeni Hükümetine tabi olmalarını talep etmişlerdir. Karşı gelenlerin ise mal mülkünü zorla götürmüşleridir. Alkol kullanarak kadınlara çeşitli ahlaksız suçlar

⁴⁷⁵ ARDA, F. 100, Siy. 2, İş. 791, s. 94.

⁴⁷⁶ ARDA, F. 100, Siy. 2, İş. 791, s. 95.

⁴⁷⁷ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul. 1988, s. 584.

⁴⁷⁸ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi*, 3. Ordu Harekatı, ATASE Yay, Cilt: II, s. 598-599.

işlemişleridir. Cavanşir Vilayedinin Müslüman Halk Komitesi Üyeleri Ermeniler ile barış sağlamak için çeşitli yöntemlere baş vurmuşlardır. Kalağı Köyü cemaatinin bulunduğu kötü durumdan kurtarmak için Ermeni köyleri ile barış için çeşitli temaslar sağlanmışır. Buna rağmen köye 1 yıl boyunca tecavüz devam etmiştir. Köylüler, Ermeni zulmünden kurtarmak için Murov Dağından aşarak, Terter Vilayeti başta olmak üzere çeşitli vilayetlere sığınmışlardır. Cavanşir Vilayedinin köylülerinin bir kısmı dağlarda ölmüşlerdir. Geri kalanları ise mülteci gibi sığındıkları köylerde bu sefer Ermenilerin Terter Nehrinin suyunu kesmesi üzerine susuz kalmışlardır. Sarav, Kalaycılar ve Buruc Köylerinde tarım ve hayvancılıkla uğraşan köylülerin hayvanlarını zorla götürmüşlerdir. Direnenleri ise katletmişleridir. Tahıl, para ve ev eşyalarını yağma etmişlerdir. Kazanç, Sirhavend, Bollukayalı, Güneypay, Umuldu, Yukarı Karnun ve Margalı Köylerinde Müslüman Azerilere akla hayale sığmayan vahşilikler yapmışlardır. Tanıkların ifadelerine göre cesetleri bile yakmışlardır⁴⁷⁹.

Cebrayıl Kazasında 12 Müslüman Türk ve 3 Ermeni köyü vardır. Aralık 1918 senesinde Ermeniler tekrar hücumla başladılar. 26 Aralık günü güçlü Ermeni hücumları devam etmiştir. Köylere maddi ve manevi zarar vermişlerdir⁴⁸⁰.

Öte yandan bölgeye İngilizlerin de gelmesine rağmen, Ermeniler'in Azerbaycan arazilerine hücumları devam etmekte, köyler, kasabalar yağma ve talan edilerek yakılmaktaydı⁴⁸¹. Terter, Kubatlı (Dondarlı ve Demirciler Köyü), Askeran ve Ağdam (Paprevend Köyü) Kazalarında Ermeniler partizan grupları düzenleyerek, daha öncekilere benzer faaliyetlerini sürdürmekteydiler⁴⁸².

Ermenilerin 1915-1920 yıllarında en çok mezalim uyguladıkları yerlerden biri de Karabağ ve Cebail Bölgesi olmuştur. Rusların bu bölgede Çar devrinden nüfus planlaması olayların ileride cinayetlere maruz kalacağını habercisi mahiyetinde idi. Ermeniler bölgeye geldiği ilk günden çoğunlukta olan yerli Müslüman Türkler, gördükleri işkenceler dolayısıyla göçmen konumuna düştüler. Ahalinin birçoğu bölgeyi terk etmeye mecbur kalmıştır. Bu terk ediş sırasında Azeriler ilk kurbanlarını yollarda

⁴⁷⁹ ARMDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 95, s. 5-6-7-8; Aygün Attar Haşimzade, a.g.m., s. 45-46.

⁴⁸⁰ ARDA, F. 970, Siy. 1, İş. 161, s. 5-6.

⁴⁸¹ ARDA, F. 894, Siy. 4, İş. 65.

⁴⁸² ARDA, F. 40, Siy. 1, İş. 26, s. 2-3; ARDA, F. 894, Siy. 7, İş. 21, s. 26, 35, 53.

Ermeni çetelerinin hücumu zamanı vermiştir. Onlarca Azeri kadın, yaşlı, çocuk yollarda hançerle doğranarak öldürülmüştür⁴⁸³.

1918 senesinin Aralık ayında Cebraıl Vilayetinde Ermenilerin ilk isyan faaliyetleri başlamıştır. İlk günlerde şehrin Müslüman sakinlerinin değerli eşyalarını çalmakla başlayan olaylar daha da büyümüş, katletme eylemleri patlak vermiştir. Örgütlü Ermeni silahlı güçleri köylere masum ahaliye saldırmış, Düdükçü, Akbulak, Çirakuz, Ahulu, Arış, Aşağı Melikli, Dolunyar, Ağcakend, Muğan, Hadrud, Dolanlar, Melikli, Karakeli, Halefli ve Sıhlar Köylerinin Müslüman Azerilere saldırmış, hayvanlarını ve değerli eşyalarını almış, evlerini yağma etmiş, tahıl tarlalarını yakmış, köyleri ateşe vererek ahaliyi değişik işkencelerle katle yetirmiştir.

Ermeni çeteci Vartan da, Dağlık Karabağ Bölgesinde Ermenileri teşkilatlandırarak Azerilere karşı kanlı yağma ve toplu katliam olaylarına girişmişlerdir. Sivaslı Ermeni çetecisi Murat Amazasp, Azerilerin yoğun olarak yaşadığı Nahçıvan ve Karabağın Şuşa Vilayetinde büyük çapta işkence ve katliamlara girişmiş ve çok sayıda ahaliyi katletmiştir. XIX. yüzyılın evvellerinde Ruslar, Ermenileri bu bölgeye göç ettirdikten sonra, Ermeniler yerli ahaliye karşı ilk günden kin ve nefret hisleri başlatmışlardır. Dağdan gelerek bağdakini kovar anlayışı güden Ermeniler gittikçe yerli Azerileri sıkıştırmaya başlamışlardır⁴⁸⁴.

IV. 1. 8. Gökçay (Göyçay) Savaşı (1918)

Göyçay (Gökçay)⁴⁸⁵ Kazasında çoğunluk olarak Müslümanlar yaşamaktadır. Az kısmı ise Ermenilerden oluşmaktaydı. Azerbaycan Hükümeti Fevkalade Soruşturma Komisyonunun Adalet Nazirliğine 22 Ekim 1918 senesinde Gökçay'daki olaylara dair

⁴⁸³ ARDA, F. 970, Siy. 1, İş. 161, s. 2-3.

⁴⁸⁴ ARDA, F. 895, Siy. 1, İş. 103, s. 33-34.

⁴⁸⁵ **Gökçay (Göyçay):** Rayonu'nun (İlçe)idari merkezidir. 1916 senesinde şehir statüsünü almıştır. Azerbaycan'ın Şirvan (Şamahı, İsmayllı, Ağsu, Kürdemir, Ucar, Ağtaş, Gobustan, Zerdap) düzlüğünde yer almaktadır. Bölge, Şirvan düzlüğünü tamamıyla içine aldığı gibi, arazisinin % 35-40'lık kesimi denizden 700-800 m yükseklikteki dağlık kuşak üzerinde yayılır. Azerbaycan'ın büyük tarım bölgelerinden birisidir. Dağlık yörelerde kuru tarım, bağcılık ve hayvancılık önde gelir. İktisadi bölgenin dağlık kesimi, mineral su kaynakları açısından potansiyele sahiptir. Nüfusu yaklaşık 40.000 civarındadır. Bakü-Tiflis demiryolu, Şirvan (Göyçay) Bölgesinden geçer. Ve bölgeyi Azerbaycan'ın diğer bölgeleriyle Transkafkasya'ya bağlar. Kura Nehri üzerinde nehir taşımacılığı vardır. Aydın İbrahimov-Asaf Koçman, a. g. e., s. 193.

raporda şu bilgiler yer almaktadır: “Ermenilere ait burada gayrimenkul bulunmamaktadır. Ermenilerin ilk saldırılarının (1905-1907) ardından buraya Bolşevikler ayak basmışlardır. Ermeni ahalisi askeri elbise giyerek burada halka saldırmıştır. Azerileri küçük düşürücü faaliyetlerde bulunmuşlardır. Köyler, camiler yakıldı, Kuran-i Kerim yırtılarak parçalandı, 20 kişi işkence ile katledildi. Burada Ermenilerin yaptıkları Müslümanlara karşı kin ve nefret duygularını bir parçası olarak değerlendirmiştir⁴⁸⁶.

Gökçay olayları başlar başlamaz Nuri Paşa önderliğindeki Kafkas İslam Ordusu Kuzey Azerbaycan’a gelmiştir. Nuri Paşa önderliğindeki Türk Ordusu ilk olarak Gence Yöresine gelerek, Kafkas İslam Ordusunu teşkil etmiştir. Bu durum Bakü Halk Komiserleri Sovyeti ile Bolşevik güçlerini endişeye düşürmüştür. Ermeni Şaumyan ise bu hücumun Bolşevikler için uğurlu neticeleneceğinden emin idi. 1918 Haziran başlarında V. İ. Lenin’e gönderdiği mektupta şöyle diyordu: “Biz kendimizi çok iyi hissediyoruz. Ve direniş Bolşeviklerin zaferi ile sonuçlanmaktadır. Şöyle ki, Bakü Halk Komiserliğinin güçleri de Kafkas İslam Ordusu kadar tam teçhizatlı idi. Oysa Şaumyan’ın ordusundaki askerlerin çoğu Ermenilerden oluşmaktaydı. Ordusunda 18 bin asker vardı. Bu askerlerin % 70’i Ermenilerden oluşmaktaydı. Şaumyan’ın önderliğinde Kafkas Kızıl Ordusunun her bir ihtiyacı Rusya tarafından karşılanmaktaydı⁴⁸⁷.

Gence’de bulunan Türk Kafkas İslam Ordusu Karargahı, Bolşeviklerin ileri harekatı başlaması ile birlikte, önlerinde hiçbir fiziki engel kalmadığını ve demiryoluna da hakim olduklarını görünce, bu durumun başkent için (Bu dönemde Azerbaycan’ın başkenti Gence idi) büyük bir tehlike oluşturduğu sonucuna vardı. Nuri Paşa Gence için tehlikenin, Gökçay önlerindeki Kızıl Ordu birliklerinden geleceğini hesapladı. Nuri Paşa’nın bu görüşü savaşın ileriki safhalarında da görüleceği üzere, isabetle alınmış bir karardı. Çünkü, Gökçay bölgesinde yapılan mücadeleler, Kızıl Ordu’nun Azerbaycan’dan çıkarılması ve ülkenin bağımsızlığının kazanması yolunda bir dönüm noktasını teşkil etmekteydi.

Nuri Paşa Gökçay ile çevre yörelerde yaşayan ileri gelenlerle yaptığı görüşmelerin sonucunda, Azeri Türklerinden gönüllüler toplanmaya başladı. Gökçay,

⁴⁸⁶ ARSPİHA, F. 277, Siy. 2, İş. 16; BCA, 930 01/1/21/2.

⁴⁸⁷ Manaf Süleymanov, *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Harp Neşriyatı, Bakü. 1999, s. 187.

Yevlah, Kürdemir ve Berde civarından toplanan gönüllüler, kısa süre zarfında cephe hattındaki yerlerini almak için askeri talime tabi tutuldu. Öte yandan Nuri Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği raporda şöyle belirtmektedir: "Bolşevikler bölgede ciddi bir askeri birlik bulundurmaktadır. Azerbaycan Türklerinin Türk Kafkas İslam Ordusunda önemli bir güç teşkil edemeyeceği anlaşılmaktadır. Bu şartlar altında 5. Kafkas Piyade Tümeninin bölgede hiçbir varlık göstermeyeceği kaydedildi." Nuri Paşa'nın Gökçay'da halka hitaben yaptığı konuşmadan da anlaşıldığı kadarıyla Azerbaycan Türklerinin Kafkas İslam Ordusu'na girmeye istekli olmadıkları gerçeği, Türk kurmay heyetini hayal kırıklığına uğratmıştı. Vatanı düşman işgali altında olan, Ermeni çeteleri tarafından köyler, kasabalar, camiler yakılıp yıkılırken, çoluk, çocuk, kadın, kız demeden önlerine çıkan Türkler acımasızca katledilirken, bu canilere karşı silaha sarılmamak, Türk subaylarının oldukça garibine gidiyordu⁴⁸⁸.

Nuri Paşa, 5. Kafkas Piyade Tümeni Komutanı Mürsel Bey'e 22 Haziran'da gönderdiği emirde özetle şöyle diyordu: "Vatanından uzakta ağır bir görev yapan Osmanlı subaylarının, üstün düşman kuvvetleri karşısında başarısızlığa uğrama tehlikesi mevcuttur. Bütün ümidimiz, ordumuzun yapacağı askeri harekatta Bolşevik kuvvetleri ezmesine bağlıdır. Zaman beklemeye müsait değildir. Ve geriden taze takviye kuvvet gönderileceğine bir işaret de bulunmamaktadır. 5. Piyade Tümeni'nin düşmana vuracağı ilk darbe, bize Kafkasların bu kesiminde güçlü ve kuvvetli bir mevki kazandıracaktır. Taarruzdan önce bu hakikatin erata gerektiği şekilde anlatılması icap emektedir. Bolşeviklere karşı 27-28 Haziran'da genel bir taarruz yapılması düşünülmektedir. Bu durumun göz önüne alınarak, gereken hazırlıkların yapılması lazımdır"⁴⁸⁹.

5. Kafkas Piyade Tümeni Gence ve Gökçay'da Taşnak ve Bolşevik güçlere karşı taarruz için cephe hattında bekletildi. Gökçay savaşında Kızıl Ordu birliklerinden çok sayıda silah ve mühimmat ele geçirildi. Ellerindeki silahlar da toplandı. Kasaba ve köylerde yaşayan Ermeniler ve Ruslar itaat altına alındı. Gökçay savaşlarında şehit olan Türk askerlerinin büyük bir bölümü ile yaralılar, Gence'ye götürüldü. Şehitler, Gence ve kuzeybatıdaki Hanlar ve Goranboy İli mezarlıklarında defnedildi. Bazı şehitler ise,

⁴⁸⁸ Mustafa Görüryılmaz, *a. g. e.*, s. 87-88; *Türk Harbi Kafkas Cephesi*, C. II, s. 559; Kaymakam Rüştü Türker, *Büyük Harpte Bakü Yollarında*, s. 47.

⁴⁸⁹ *Türk Harbi Kafkas Cephesi*, C.II, s. 559.

İslami geleneklere göre kanlı elbiseleriyle şehit düştükleri yerde toprağa verildi⁴⁹⁰ Bu Osmanlı-Türk askeri şehit mezarlıklarının bazıları İsmayılı (İsmailli), Kuba, Şamahı, Bakü ve Şeki Bölgelerinde bulunmaktadır.

IV. 1. 9. Nahçıvan'da Andranik'in Uyguladığı Vahşet (1918)

Ermeniler yüz yıllar boyunca Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olan Nahçıvan'ı işgal etmeye, onu hayalini kurdukları “Büyük Ermenistan'a” birleştirmeye çalışmışlardır⁴⁹¹.

Nahçıvan'da, Ermeni mezalimi ilk olarak Mayıs 1905 senesinden itibaren başlamıştır. Nahçıvan olaylarını canlı olarak yansıtmak için ki, bazı arşiv belgelerinde bulunan bilgilere burada yer vermenin yerinde olacağını düşünüyoruz: “5 Mayıs 1905 tarihinde öğlen saat 13.00'da 3 kişi Cehri ve Şihmemmed adlı kaçtıklar zaman ağır şekilde yaralanıyorlar. 7 mayıs günü Tunbul adlı Köyü geçtikten sonra bir Müslüman öldürdüler. 9 mayıs tarihinde ise Nahçıvanlı Hacı Ali Bayramzade, Aliabad Köyünden geçerken çeşme civarında geceleyin yedi kurşun yarası ile katle yetirilmiştir. Bu haber şehirde büyük dehşete ve kargaşaya neden oldu. Her taraf talan ve yağma edildi.

⁴⁹⁰ Mehman Süleymanov, *Azerbaycan'da Türk Şehitlikleri*, Herbi Neşriyat, Bakü. 2000, s. 220.

⁴⁹¹ Ermeniler, eski İrevan (Erivan), Nahçıvan Hanlıklarının arazisinin yanı sıra genellikle Yelizavetpol (Gence) Guberniyasında, Karabağın dağlık kesiminde ve Gökçe Gölü kıyılarında bulunan Yürekaçar yaylaklarında Ruslar tarafından meskunlaştırılmıştı. N. Şavrov, resmi olarak göç ettirilen 124 bin Ermeninin yanısıra 10 binlerce Ermeni ailesinin kendi başına Güney Kafkasya'ya yerleştiğini de bildirmektedir. Günümüzde Kafkasya'da oturan 1 milyon 300 bin Ermeninin 1 milyondan fazlası yerli nüfustan olmamış ve Rusya makamlarınca buralara bilinçli bir şekilde yerleştirilmişlerdir. Eski Erivan ve Nahçıvan Hanlıkları topraklarında kurulan “Ermeni Vilayeti”, Erivan ve Nahçıvan eyaletleri ve Ordubad nahiyesine taksim olunmuştu. Sovyet Hükümetine birleştirilmesi sonucunda bu yerlerde Erivan, Ordubad ve Nahçıvan olmak üzere ve bin 111 köy vardı. Rusya'nın işgali sırasında bu köylerin sadece 752'si meskun köy olmuştu. Meskunlaştırılmış köylerden 521 köy Erivan eyaletinde, 179 köy Nahçıvan bölgesinde, 52 köy ise Ordubad bölgesinde idi. Rus-İran savaşı zamanı 310 köy Erivan eyaletinde, 43 köy Nahçıvan bölgesinde, 6 köy ise Ordubad bölgesinde olmak üzere toplam 359 köy boş kalmış ve dağılmıştı. Bu dağıtılmış köylerin de hepsi Azeri köyleri olduğu kaynaklarca bilinmektedir. Ermeni tarihçilerine göre , Hz. Nuh zamanında Nahçıvan Ermeni toprağı olmuştur. Diğer bir iddialarına esasen miladın başlarında Nahçıvan, Ermeni sınırları içerisinde bulunuyormuş. Oysa bunun hiçbir bilimsel dayanağı yoktur. Uydurma bir hayalden öte bir şey değildir. ABD'li bilim adamı Samuel A. Weems de: “3 bin yılı aşkın bir sürede Ermenilerin kendilerine ait toprak ve devlete sahip olmadıklarını, bunun tarihin çöplüğünden çıkarak “tarihi, milli topraklar” iddialarında bulunduklarını yazmaktadır” *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, Yay No: 28, Ankara. 2001, s. X; İsmayıl Hacıyev, “Ermenilerin Nahçıvan İddiaları: Hayal ve Gerçekler”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi, ASAM-EREN* Yay, C. 2, Ankara 2007, s. 1105.

Yaklaşık 85 dükkan, 75 depo yakıldı. Ayı zamanda Cehri Köyü Ermeniler tarafından yakılması halkı perişan etti. Nahçıvan, Şerur ve Ordubad Şehirlerinde Ermeniler tarafından Müslüman aydınlara da saldırılar başlamıştır. Halk durumun gittikçe çıkmaza girdiğini ve ülkenin aydın kesimini de hedef aldığını görünce korku ve endişeye düşerek itiraz seslerini Azerbaycan Hükümeti ile yanaşı Ermenistan Hükümetine de bildirmiştir”⁴⁹².

Bilindiği gibi bu olayların yaşandığı dönem Resulzade önderliğine Azerbaycan’ın Milli İstiklal Davası yolunda siyasi mücadele verdikleri dönemdi. Bu dönemde bile Andranik Ozanyan⁴⁹³, Amazasp, Lalayan, Şaumyan ve Emiryan’ın liderlik ettiği terör çeteleri ülkenin çeşitli yerlerinde masum halka karşı insanlık dışı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Şaumyan’ı ‘halk kahramanı’ olarak selamladığı Andranik’in Anadolu’daki faaliyetleri de bilinmektedir. Azerbaycan’da da yaptıkları bundan farksız değildi. Meselenin Azerbaycan cephesi olunca, Andranik Doğu Anadolu’dan elinin ilk uzandığı yer Nahçıvan olmuştur.

Tarihi Türk toprağı olan Nahçıvan, Karabağ ve Zengezur’un Ermenistan’a birleştirmek vazifesine üstlenen Andranik Ozanyan, 1918 yılında bu yönde faaliyetlerine hız vermiştir. 1918 Haziran başlarında Erivan seferine çıkan Andranik’in kuvvetleri 8 bin asker, 4 top, 6 pulemyottan ibaret idi. Daha sonra o, Hoy ve Salmas

⁴⁹² ARDA, F. 970, *Siy. I, İş. 65, s. 85-86*; A. Aliyev, *Elince Yaddaşı-Nahçıvan (1914-1992)*, Bakü. 1997; Memmed Said Ordubadi, a. g. e., s. 18, 22

⁴⁹³ **Andranik Ozanyan:** 1865 yılında Şebinkarahisar’da doğdu. İlk ihtilal hareketlerine burada katılmıştır. Daha sonra İstanbul’a giderek Hınçak örgütünün faaliyetlerine katılmıştır. Türk polis şefini öldürerek Batum’a kaçtı. 16 Mayıs 1895 senesinde 40 silahlı adamıyla Sason’a kaçtı. Ve Ermeni Serop çetesine katıldı. 1899’da Serop ölünce yerine geçti. Burada çok sayıda Müslümanı katletti. Hatta Ermeni köylerine girerek birçok Ermeniye de işkenceler yaptı. Ruslar Andranik’e silah ve mühimmat yardımında bulundular. 1906 yılında Bulgaristan’a gitti. Balkan Harbinde çetesiyle birlikte Tekirdağ ve Edirne’de Müslümanları katletti. Birinci Cihan Harbinde Ermeniler Kafkasya’daki gönüllü alaylarıyla Rus ordusunun öncü kuvvetleri olarak harekete geçtiklerinde Selmas ve civarında Ermeniler, Andranik komutasında Ruslar ile birlikte savaştılar. Andranik 2 Mart 1918 senesinde Rus Generali üniformasıyla Erzurum’a gelerek, Erzurum Merkez Komutanlığı görevini Albay Morel’den devraldı. Burada büyük tahribat ve katliam yaptıktan sonra tekrar Kafkasya’ya kaçtı. Karabağ, Zengezur, ve Nahçıvan’da Ermenileri Türklere karşı teşkilatlandırdı. Mondoros Mütarekesinden sonra çetesini dağıtarak Mayıs 1919’da Paris’e gitti. Londra, Paris ve New York’ta dolaşarak, Türk topraklarında “Büyük Ermenistan” kurulması için destek aradı.yaptığı katliamları Türklerin üzerine atarak, Türklerin Ermenileri katlettiğine dair haksız propagandalar yaptı. 1927 yılında ABD’de öldü. Eski Sovyetler Birliği cenazesini Erivan’a kabul etmedi. Ve Paris’te gömüldü. Tverdohleboy (Lt. Col), Yarbay, *Gördüklerim, Yaşadıklarım, Witnessed And Lived Through Ce Que J’ai Vu Et Vecu Moi-Même (Erzurum-1917-1918)*, Haz: Dr. Öğ. Alb. Ahmet Tetik, ATASE Başkanlığı Yay, Ankara, 2007, s. 10.

istikametinde daha 2 top, 3 roket atar, Culfa'nın Yaycı Köyünde ise 3 top, 1 roket atar ve 4 bin mermi ele geçirilmiştir⁴⁹⁴.

Azeri tarihçilerden M. B. Aliyev Nahçıvan ve köylerindeki kanlı günleri şu bilgilerle vermektedir: “4 Haziran 1918 senesi sabahleyin Andranik'in desteleri Nahçıvan'ın Nehrem Köyüne toplardan ve roketatarlardan ateş açmağa başlarlar. Nehrem Köyü üç taraftan ateş içinde kalır. Nahçıvan'dan Nehrem'e yardıma gelenler engelleniyor. Tüm yollar kapatılmıştır. Nehrem Köyünden olan Hacı Haydar Dünyamalı Oğlu, Meşhedi Haydar Ekberov ve onlar ile birlikte Lütfali Bey Kerbelayı Hasankulu Oğlu ekili arazilerden gizli yollar ile Nehrem Köyüne yardıma gelebilmişlerdir. Oysa Andranik'in ordusu Nehrem Köyünü muhasaraya almıştı. Ama köylüler son derece yiğitlikle topraklarını savunmuşlardır. Köyde savaş 3 gün boyunca sürer. Lakin köylülerin yiğitçe savaşması karşısında Andranik'in ordusu köyü terk etmeğe mecbur kalmıştır”⁴⁹⁵.

Öte yandan Andranik, Şaumyan'ın tavsiyeleri doğrultusunda⁴⁹⁶ Haziran-Temmuz 1918 tarihinde Nahçıvan'da birçok köy ve kasabalar yakıp yıkmıştır. Sakinlerini acımasızca katletmiştir. Şerur, Zengezur, Cevanşir ve Vedibasat Bölgelerinde dehşetli cinayetler işlemiştir⁴⁹⁷. Sahablu, Karahaç, Kedili Köyleri ve ahalisini büyük bir odaya tıkayarak diri-diri yakmışlardır⁴⁹⁸.

1918 Haziran ayının başlarında Aras Nehrinin sol sahilindeki Yaycı Köyüne hücum eden Andranik, silahsız ve günahsız ahaliye işkence ederek, hamile kadınların karnına kılıç sokarak bebeklerini öldürüyor, yaralıları, yaşlıları, kadınları, çocukları Aras Nehrinde boğmaktan zevk alıyordu. Varan adlı bir Ermeni çetesinin anlattığı şu sözler ibretamizdir: “Bazen kurşuna kıyamıyordum. Bu köpeklere en iyisi savaştan sonra diri-diri kuyuya atıp, üzerlerini taşlarla doldurmak lazım. İşte ben de öyle

⁴⁹⁴ Memmed Sait Ordubadi, *a. g. e.*, s. 36, 40; Mirze Bağır Aliyev, *Kanlı Günlerimiz 1918-1920 Nahçıvan Olayları*, Bakü. 1993, s. 67.

⁴⁹⁵ Mirze Bağır Aliyev, *a. g. e.*, s. 67-68.

⁴⁹⁶ Andranik'in Şaumyan'a 22 Haziran 1918 tarihli telgrafında şöyle denmektedir: “Culfa (Nahçıvan'ın bir İli) benim elimdedir. İstedığınız vakit bu şehri sizin serencamınıza verebilirim.” Şaumyan da Andranik'e verdiği cevap telgrafı şöyle der: “Culfa Halk Kahramanı Andranik'e: Sizin 577 numaralı telgrafınızı aldım. Tüm bilgileri Moskova merkezi hükümete yolladım. Şahsım adına sizin gibi asil halk kahramanını selamlıyorum. Türk süngerlerinden zarar gören tüm cesur askerlere selam yetirin.” Nesib Nesibzade, *Azerbaycan'ın Harici Siyasetine Dair (1918-1920)*, Bakü. 1996, s. 111-112.

⁴⁹⁷ ATASE, K. 4844, D. 22.

⁴⁹⁸ Memmed Sait Ordubadi, *a. g. e.*, s. 36.

yapıyordum. Elime geçen hasta, çocuk, yaşlı, kadın ve bebek demeden bu yolla katlediyordum”⁴⁹⁹. Cellat Andranik kısa zamanda Yaycı, Aza, Kerim ve Kulidize Köylerini, Culfa İlini, Ordubad’ın birçok köylerini, Alınca Nehri boyunca Erezin, Camaldın, Kırna, Beneniyar Köylerini, Ebregunis, Küznüt ve Çeşmebasar Yörelerini işgal ediyor. Azeri Türklerini öz topraklarından göçe zorlanıyordu. Ve soykırıma tabi tutulmaktaydı. Tahıl tarlaları, mezarlıklar ve tarihi abideler yakılıp kül ediliyordu⁵⁰⁰. Azerbaycan’ın Ermenistan’daki temsilcisi M.H. Tekinski’nin, Nahçıvan olaylarından dolayı Ermenistan makamlarına nota göndermiştir⁵⁰¹.

Cemalyan’ın Azerbaycan Cumhuriyetine yolladığı yazıda General Andranik ve çetelerinin ayrı-ayrı Ermeni ordusu listesinden çıkarıldığı, Andranik ve çetesinin Ermenistan milli ordusu ve devlet organları ile hiçbir ilişkisi olmadığı ve Ermenistan Hükümetinin onların davranışlarından mesul tutulmayacağı 17 Ağustos 1918 tarihli 401 sayılı yazıyla bildirisi o dönem Azerbaycan Gazetesinde de yer almıştır⁵⁰². Oysa daha sonra gazetenin aylar sonra yazısında: “İster Karabağ’da isterse de Nahçıvan’da hiçbir yerden yardım görmeyen Müslümanların Andranik çeteleri tarafından öldürülmelerinin tesadüfen meydana gelen talihsiz bir olay olmaktan çıktığını, Ermenistan’ın yerli teşkilatları tarafından önceden planlanarak hayata geçirildiğini kanıtlamıştır”⁵⁰³.

Türk Ordusu Azerbaycan’a yardıma gittiği esnada 2. Kafkas Tümeni Nahçıvan ve Culfa istikametinde ilerleyerek karşılarındaki Ermeni kuvvetlerini çekilmeye mecbur ettiler. Bu zaman Andranik’in 3 bin piyade ve 500 süvarisi vardı. Ve o yine de Nahçıvan’ı ele geçirmek ve Türk Ordusuna karşı mukavemet göstermek istiyordu. Bunu anlayan Türk Ordusu Kumandanlığı 4. Kolordunun 12. Tümenine de, Aras Nehrinin kuzeyine hareket ederek Nahçıvan hücumuna iştirak etme emrini vermiştir⁵⁰⁴.

Buna dair, Nahçıvan havalisinde Ermeniler tarafından Müslümanlara taarruz edildiğinden ve Revan’ın Aralık Köyü Müslümanları ile Vididi Köyü Ermenileri

⁴⁹⁹ BCA, 930 01, 4/65/2.

⁵⁰⁰ Cafer Gulı Mirzayev, “Andranik’in Nahçıvan’daki Vahşetleri”, 21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara. 2000, s. 123-124.

⁵⁰¹ BCA, 930 01, 4/65/2.

⁵⁰² Azerbaycan Gazetesi, Sayı. 1, 19 Aralık 1918.

⁵⁰³ Azerbaycan Gazetesi, Sayı. 15, 10 Ekim 1919.

⁵⁰⁴ Ali Yusifov, “Nahçıvan Şehrinde Ermeni Mezalimi”, 21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara. 2000, s. 131-132, 134.

arasındaki çatışmanın devam ettiğinden bunların maneviyatını artıracak eğitimci ve zabıt gönderilmesi lüzumunu ifade eden Erzurum Valiliğine, bunun mümkün olmayacağı ve yapılması kabil olmayan hiçbir vaadde bulunulmaması tebliğ edildiğinden bu konuda mümkün olan siyasi teşebbüslerin yapılarak Müslümanların tecavüzlerden kurtarılması hakkında, Osmanlı Dahiliye Nezaretinin yazısında yer almaktadır⁵⁰⁵. Ayrıca, Nahçıvan Vilayetinde bulunan Müslüman ahaliye silah toplamak bahanesiyle Ermenilerin türlü-türlü mezalim yapmakta olduklarına dair Osmanlı Hükümeti Erkan-i Harbiye'den dönemin İngiliz Kaymakamı Revlinson'a gönderdiği tezkirede görmek mümkün⁵⁰⁶.

Nahçıvan ve Şerur havalisinde 45 İslam köyü Ermenilerin saldırısına maruz kalmıştır. Ermeni kıtalarına yazılan gizli emirlerde görevlilerin tek bir Müslüman kalmamasının, hepsinin Aras Nehrine dökülmesi yönünde ifadeleri olmuştur. Kağızmanlı Aziz ve yanındaki arkadaşıyla ailesinin Ermeniler tarafından elleri, burnu, kulakları ve dudakları kesilerek vücutlarına cep açılarak ve göğüslerinde derileri soyulmak suretiyle katletmişlerdir. Ermenilerin Gümrü ve Nahçıvan Bölgelerinde bazı Müslüman köylerini basarak 4 bin kadar Müslümanı acımasızca katletmişlerdir⁵⁰⁷.

Katliama maruz kalan Nahçıvan ve Iğdır (1920-1921) civarındaki Bulakbaşı, Nevruz, Uluhanlı, Kamerli, Şeybler, Çilehan, Hızırlı, Fakirler, Alimemmed ve Koçak Köyleri ahali Ermeni olayları hakkında şu bilgileri vermektedir: “İngilizlerin Kars’a girmesiyle beraber barış imzalandığı ve isteyenlerin köylerine dönebilecekleri ilan edildiği halde, dönmek için yola çıkan birçok kişinin, Ermeniler tarafından yollarda katledildiği ve Ermenilerin bu katliamı yaparken kadın ve çocuk ayırt etmediği gibi önlerine çıkan herkesi süngülerle delik deşik ederek, top ve makineli tüfeklerle toplu katliam yaptıkları söylenmektedir. Ayrıca kundaktaki bebeklerin bacaklarını ayırarak başlarını taşlarla ezdikleri, kadınların doğmamış bebeklerini karınlarından süngülerle çıkardıkları; Koçak Köyünde kadın ve çocukları birer-birer kestikten sonra üzerlerine gaz yağı döküp yakarak, ihtiyarların sakallarını kışkaçlı maşa ile çekerek yüzlerinin derilerini soydukları, çocukların balta ve hançerlerle kafalarının parçalanıp gözlerinin çıkarıldığı ve tüm mal ve ganimetlerin yağmalandığı, yakıldığı son olarak binlerce

⁵⁰⁵ BOA, 7089/266.

⁵⁰⁶ BOA, 29/6/1-335, No: 184.

⁵⁰⁷ BOA, HR. SYS. 2877/3, 1/28.

Müslümanın soykırıma tabi tutulduğu, katledilen insanların cesetlerini Aras Nehrine atılmıştır”⁵⁰⁸.

Kazım Karabekir Paşa 1919 senesinde XV. Kolordu Komutanı iken, Temmuz başlarında Doğu Beyazıt’tan sözde firar etmiş gösterilen ve Kasım 1918’den beri Nahçıvan’da kalan Yzb. Halil Efendi, Ermeni saldırılarına ve katliamına karşı Nahçıvan eşrafı ile Aras Nehri boyunda “Aras Türk Hükümetini” geçici olarak kurmuş ve yerli Türkleri silahlandırıp, teşkilatına öncü olmuştur. Böylece el altından Paşanın yaptığı yardımlar ile Nahçıvan Bölgesi milli varlığını koruyabilmiştir. 16 Mayıs 1921 Moskova Muahdesiyle Azerbaycan Cumhuriyetine bağlanmıştır⁵⁰⁹.

Uzun yıllar Nahçıvan’ı sahiplenmeye çalışan Ermeniler 1920 senesinde Ermenistan’da Taşnak hakimiyeti devrilip Sovyet hakimiyeti kurulduğu zaman bu niyetlerine çok yakın olmuşlardır. Lakin Nahçıvan ahalisinin azimkarlığı neticesinde, Ermenilerin dün olduğu gibi bugün de heveslerini kursaklarında bırakmıştır. Türkiye’ye de sınır olan Azerbaycan’ın bu şirin vilayet olan Nahçıvan, ayrı bir önem arz etmektedir. Öte yandan Kars ve Moskova Antlaşmalarını bozan Ermeniler ve Ruslar, 1929 senesinde Zakafkasya Merkezi İttifakı Komitesinin kararı ile Nahçıvan’ın on köyünden oluşan 657 km² arazisi Ermenistan’a verilmiştir⁵¹⁰.

IV. 1. 10. Kürdemir ve Aksu (Ağsu) Uğrunda Verilen Mücadeleler (1918)

Kürdemir ⁵¹¹ İstasyonu Bolşeviklerin elinde olduğu zamanlarda, Korganov karargahını buraya taşımıştır. Kafkas İslam Ordusu bölgeye geldiğinde ilk başta bu istasyon civarında daha sonra ise 16 Haziran tarihinde Molla İshaklı, Kalaker,

⁵⁰⁸ BOA, HR. SYS, 2878/77.

⁵⁰⁹ Kazım Karabekir, *Gizli Harp İstihbarat*, Hazırlayan: Emrullah Tekin, İstanbul. 1998, s. 58, 87.

⁵¹⁰ Atahan Paşayev, *a. g. e.*, s. 473, 486.

⁵¹¹ **Kürdemir:** Azerbaycan’da rayon (ilçe) olarak adlandırılan birinci derece idarî bölümlerden birisidir. İsmi, arazisinden akan Kür Nehri’nden almıştır. Rayon, Kur Araz ovalarında yerleşmektedir. Arazisinden Kur ve Girdiman Nehirlerinin yanısıra Aşağı ve Yukarı Şirvan kanalları geçmektedir. Şehir merkezinin nüfusu 30. 000’den fazladır. Kürdemir, Şirvan İktisadi Bölgesini oluşturmaktadır. İktisadi bölgenin dağlık kesimi, mineral su kaynakları açısından potansiyele sahiptir. Ormanlarla çevrilmiş Ağalık, Çukuryurt, Gıyallı, Sis, Baskal ve Lağış Köyleri mineral suları ile ünlüdür. Bu bölge Azerbaycan’ın büyük tarım bölgelerinden birisidir. Bakü-Tiflis karayolu ve demiryolu (Kürdemir İstasyonu) bu bölgeden geçmekte ve diğer bölgeler ile Transkafkasya’ya bağlar. Kür (Kura) Nehri üzerinde küçük çapta nehir taşımacılığı da yapılmaktadır. Budag Budagov- Hasan Aliyev, *a. g. e.*, s. 25, 47.

Sutunkend ve Karameryam adlı civar köylerde çatışmalarda uğur elde eden Bolşevik güçler, Kürdemir'den Musulsu istikametine doğru hareket başlatmıştı. Bölge adeta kan gölüne dönmüş, çocuk, kadın, yaşlı, hasta demeden masum insanlar katledilmiştir⁵¹².

Rüştü Türker, Kafkas İslam Ordusunun Kuzey Azerbaycan'da iken Kürdemir Uğrunda Mübarezeyi şöyle tasvir etmektedir: “Kürdemir'in kurtarılması, Türk Fırkasının nakliyesi ile birlikte rabita işlerini de kolaylaştıracaktı. Bunun için 7 Temmuz 1918 yılında Müsüslü güçleri ile birlikte Hasan Bey'in güçleri savaşarak ve bağlantı kurmak koşuluyla hareket edeceklerdi. Hasan Bey'in güçleri İbrahimoglu Köyüne geldiği sırada süvarileri Karasakal İstasyonunda 150'ye yakın düşmanın ateşine maruz kaldığından, bir piyade bölüğü ve bir makineli tüfek taşıyımını öne çıkararak, yürüttüğü savaş neticesinde düşmanı bertaraf etmiş ve Karasakal İstasyonu ele geçirilmiştir. Daha sonra deste Kürdemir'e doğru hareket etse de, orda bulunan düşman 350'ye yakın piyade, 3 makineli tüfek, 2 topçu birlikleri ile mukavemet gösterse de Göydellekli Mahallesinden 100'e yakın süvarinin birliklerinin yanına ilerlemesinden sonra hücumu durdurmağa mecbur olmuştur. Ve çatışmalar daha da şiddetlenmiştir. Bu esnada Gökçay ve Gence birliklerinden de yardım gelmişti”⁵¹³. Türk Kafkas İslam Ordusunun askeri hareket planı şu şekildeydi: Musulsu Müfrezesi, Kürdemir ve Aksu'ya baskın yapacak. Süvari alayı da Karasakal Bölgesi istikametinde yürüyerek, Aksu ve Kürdemir yolunu keseceklerdi. 13. Alay ise Şamahı-Aksu hattına karşı taarruza geçecek. 10. Alay da Kelagaylı, Aksu ve Gürcivan Bölgelerinin kuzeyindeki dağlık bölgeye saldıracaktı. Böylece ordunun arkadan kuşatılması imkanı ortadan kaldırılacaktı. Önce Aksu daha sonra Kürdemir düşman elinden kurtulacaktı. Düşman tamamen imha edildikten sonra, Şamahı üzerine yürüyüş başlatılacaktı⁵¹⁴.

Bolşevik ve Taşnak güçleri Kürdemir ve Aksu etrafında dairevi savunma hattı yaratmışlardı. Amaç Osmanlı ve Azerbaycan askerlerinin girişini engellemektir. Öte yandan 5 Temmuz 1918 tarihinde Aksu⁵¹⁵-Kürdemir hattının ele geçirilmesi için Kafkas

⁵¹² Manaf Süleymanov, *a.g.e.*, s. 187.

⁵¹³ Kaymakam Rüştü Türker, *a.g.e.*, s. 87.

⁵¹⁴ *Türk Harbi Kafkas Cephesi, ATASE, C. II, s. 565.*

⁵¹⁵ **Aksu (Ağsu):** Ağsu şehri 1735 yılında Afşar Hanedanı'nın kurucusu Nadir Şah tarafından kurulmuştur. Zaman-zaman Şirvan Hanlığı'nın merkezi olmuştur. Zaman geçtikçe gelişmiş ve 18. yüzyıl sonlarında Azerbaycan'ın büyük nüfuslu şehirlerinden birine dönüşmüştür. Rus seyyahı V. Leviatov tarafından bu dönemde Ağsu şehrinin nüfusunun 10 bine yakın olduğu halde, diğer büyük Azerbaycan şehirleri Gence,

İslam Ordusunun Harekatı başlamış oldu. 5. Kafkas Fırkası Taşnaklar karşısında zayıf vermemek için Kürdemir cephesindeki mevkiileri iyice yoğunlaştırmıştı. Böylece Taşnak güçleri zayıf duruma düşerek kuzeye doğru çekilmek zorunda kaldılar⁵¹⁶

IV. 1. 11. Hacıkabul İlçesinin Kurtuluşu (1918)

Bakü Halk Komiserleri Sovyeti yeterli savaş mühimmatı oluşturduktan sonra, kara ve deniz işlerinden sorumlu Komutan K. Korganov, 4 Haziran 1918'de 1. Kafkas Kırmızı Bölmesinin Zakafkasya demiryolu boyunca Hacıkabul⁵¹⁷ İlçesinden batıya doğru hücumla geçmesine dair 8 numaralı raporu imzaladı. Bu raporda, savaşın başlıca önderleri: 1-) A. Kuloyan (Birinci Bölmenin Komutanı), 2-) Ter Sarkisev –Sarkisyan (Komutan), 3-) A. Kabişev (Komutan), 4-) S. Şaumyan (Komutan) olarak gösterilmektedir⁵¹⁸.

S. Şaumyan, Stalin'e gönderdiği mektupta şöyle seslenerek aslında Rus desteğinin ne denli olduğunu gösteriyordu: “Yelizavetpol (Gence) Guberniyası Beyleri bize karşı yeni eylem planındalar. Hacıkabul İlinde desteklerimizle süvariler arasında çatışma olmuştur. Derhal asker ve silah gönderilmelidir⁵¹⁹.”

Erdebil, Şuşa, Nuha (Şeki) ve Bakü'nün nüfusunun 3-8 binden çok olmadığı bildirilmiştir. Bu şehir son orta asır Azerbaycan'ın siyasi ve savaş hayatında önemli rol oynamış şehirlerdendir. Şehir 18. yüzyılda bir çok kez dış baskılara, hücumlara maruz kalmıştır. Mareşal Fon Biberşteyn, S. Bronevski, S. G. Gmelin ve başka seyyahlar yazılarında Aksu'da bu savaşlar sonucu insanların tamamen katledildiği ve burada evlerin enkazlarından başka hiçbir şey bulamadıklarını bildirmişlerdir. 1795'de ise Kaçar Hanedanı'nın kurucusu Ağa Muhammed Şah Kaçar'ın komutasındaki kuvvetlerin Azerbaycan'a hücumu sonunda Nadir Şah tarafından kurulmuş olan Ağsu şehri tamamen dağıtıldı. Dağıntılar insanların burada yaşamak umutlarını mahv ediyordu. Bu yüzden insanlar, camiler, türbeler ve başka bu gibi mimari yapılara önem vermiyorlardı. [www. http://tr.wikipedia.org/wiki/Ağsu](http://tr.wikipedia.org/wiki/Ağsu), Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi.

⁵¹⁶ Manaf Süleymanov, a.g.e., s. 224.

⁵¹⁷ **Hacıkabul (Hacıqabul):** Eski ismi Gazi Memmed olarak bilinmektedir. Şirvan Bölgesinde, Kür-Aras düzlüğünde yer almaktadır. Bölgenin, Salyan, Neftçala, Bilesuvar, Saatlı, Sabirabad ve Eli Bayramlı illerinden birisidir. 2008 sayımına göre nüfusu 24. 000'dir. Öte yandan Muğan-Salyan İktisadi Bölgesini oluşturmaktadır. Bölge ekonomisi Azerbaycan ekonomisinde önemli bir rol oynar. Azerbaycan'ın bol sulama bölgelerinden birisidir ve Başmuğan Kanalı, sulamanın kaynağını teşkil eder. Bölgede ayrıca önemli petrol yatakları da mevcuttur. Petrol sanayinin gelişiminde Girovdağ, Mişovdağ, Külsengi, Karabağlı, Neftçala ve Hıllı petrol yataklarının büyük önemi vardır. Bölge, nispeten sık ulaşım şebekesine sahiptir. Bakü-Nahçıvan, Bakü-Tebriz-Tahran, Bakü-Astara demiryolu hatları buradan geçer. Kara ulaşımında Bakü-Tebriz, nehir ulaşımında ise Kura Nehri ve ayrıca Hazar Denizi üzerindeki ulaşım iktisadi hayatta önemli yer tutmaktadır. www.avrasyaforum.com/24.02.2007.14:57.

⁵¹⁸ Manaf Süleymanov, a.g.e., s. 187.

⁵¹⁹ Cemil Heseli-Eldar İsmayilov, *Azerbaycan Tarihi*, Muallim Neşriyatı, Bakü. 1995, s. 12, 23.

Bu esnada Nuri Paşa önderliğindeki Kafkas İslam Ordusunun Kuzey Azerbaycan seferinin esas amacı, Gökçay, Gence, Kürdemir ve Hacıkabul Bölgesini Bolşevik ve Taşnaklardan temizledikten sonra, Bakü ve Kuzey Bölgelerdeki Ermeni mezalimine son vermek olmuştur.

IV. 1. 12. Gence’de Ermeni Mezalimi (1918-1919)

Ermeniler ile Azeriler arasında yapılan şiddetli çatışmalar diğer illerin yanı sıra, Gence⁵²⁰ Vilayetinde de kanlı ve acı hadiseler yaşanmasına neden olmuştur. Gence’de 1 Aralık 1905 tarihinde ilk olarak Ermenilerin Azerilere saldırması sonucunda 2 Azeri katledilmiştir. Bu esnadan sonra Ermeniler ile Azeriler arasında mütemadiyen karşılıklı çarpışmalar sürmüştür. Saldırıları sonucunda evler, işyerleri ve resmi binalar yağmalanmış ve yakılmıştır. Diğer vilayetlerde olduğu gibi Gence’de de Ermenilerin nüfusu Azerilerden az olmasına rağmen, saldırıları her zamanki gibi Ermeniler başlatmıştır. Ve şiddet eylemlerinin artmasına neden olmuşlardır. Bundan böyle Ermenilerin faaliyetleri daha da artmış ve örgütlü hal almıştır. Gence’de Ermeni gönüllülerden oluşan her türlü silahlarla donatılmış bir müfreze ortaya çıkarılmıştır. Vilayette silahlı 500 kadar Ermeni, Taptıhlı Azeri Köyüne saldırmışlardır⁵²¹. Gence Türk yöresi olduğu günden beri sayısız saldırılara, mezalimlere sahne olmuştur. Ermeniler, Gence konusunda durmadan hak iddia etmekteydiler. Oysa 12 Ekim 1919

⁵²⁰ **Gence (Gəncə):** Rusya İmparatorluğu döneminde Elizavetpol / Yelizavetpol (Елизаветполь); 1920-1935 arasında Gence; 1935-1991 arasında; Kirovabad (Кировабад) olarak bilinmekteydi. Azerbaycan'ın ikinci büyük şehridir. Nüfusu yaklaşık 520. 500'dir. 1578-1590 Osmanlı-İran Savaşı sırasında 1578'de Türk ordusunca fethedilen kent, 3 Temmuz 1606'da Şah I. Abbas tarafından geri alınmış ve tekrar İran topraklarına katılmıştır. 1804 yılında Rusya tarafından alınmış, 1826-1828 yılları arasında Rus işgalinden kurtulsa da 1828 yılında kesin olarak Rus Çarlığı topraklarına ilhak edilmiştir. Mahmud-i Şebüsteri gibi büyük bir sufi, Nizami Gencevi ve Hakani gibi şairler, ünlü matematik ve astronomi uzmanı Nasreddin Tusi ve "Cami-ül Tevarih"ın sahibi Tebrizli tarihçi Reşideddin Fezlullah Gence'de yetişmişlerdir. 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra bu ülkenin toprakları içinde yer almıştır. Gence Bölgesine, Naftalan, Hanlar, Taşkesen, Samuh ve Gerenboy İlçeleri dahildir. Kentsel nüfusun çok olduğu yerleşme Gencedir. Küçük Kafkasların eteklerinde yer alan bölge çok elverişli bir konuma sahiptir. Gence Bölgesi, demiryolu, karayolu ve havayolu ulaşımıyla Transkafkasya ve Kuzey Rusya'ya bağlantıyı sağlar. Ziya Bünyadov, "Azerbaycan", *TDVİA*, C. 4, İstanbul. 1991, s. 320-321; Gürsoy Solmaz, *Selçuklulardan Osmanlılara Gence*, Erzurum. 1997 (*Basılmamış Doktora Tezi*), s. 5-6; Naile Velihanlı, *IX-XII. Asır Arap Coğrafyaşünas Seyyahları Azerbaycan Hakkında*, s. 90, 95; M. Fuat Köprülü, "Azeri", *İA*, C. 2, MEB Yay, İstanbul. 1979, s. 125, 127; Nizami Gencevi, *İskendername (Hamse)*, Çev: Abdullah Şaik, Bakü. 1982, s. 203-204.

⁵²¹ Seyit Sertçelik, *a.g.e.*, s. 24.

tarihinde Novo-Bayezid Vilayeti Komiserinin Basarkeçer Köyüne gelerek, köyün din adamları ile konuşarak, onlara Gence'nin 9. Kaymakam Eyaletinin Ermenistan'a ait olduğu, geçen yıla ait vergi borçlarını bir hafta içerisinde ödemelerini, Müslümanların elinde bulunan silah ve tahıl teslim etmeleri, Kaymakam Çayhorski'nin yargı mercilerine teslim edilmesini emrettiği hususlarının, Ermenistan hükümetiyle irtibata geçerek düzeltilmesi gerektiğine Resulzade Hükümetindeki Azerbaycan Başbakanı Fethali Han Hoyski'nin Gürcistan'daki Azerbaycan Diplomatik üyesi Caferov'a göndererek Ermenistan Hükümetine iletilmesini istediği telgrafta ve raporlarda yer almaktadır⁵²².

Yelizavetpol (Gence) Gubernatörü (Valisi) A. Kaçalov (9 Ağustos 1907) şunları yazmıştır: “Milliyetçilik, Ermeni milletinin çok derinlerden başlıca özelliğidir. Her bir Ermeni kendisini herkesten, Rus'tan, Gürcü'den Tatar'dan (Azeri Türkü) yüksek, akıllı, kurnaz, cömert ve becerikli bilir. Ermenilerin milliyetçiliği; kendi dinine bağlılık, açgözlülük, ihtiyatlılık, her şeyi yapan, paraya inam, zenginlik ve sermaye karşında bir kul olarak tapınma şeklindedir. İşte bunlardır Ermenilerin yaratılıştan olan özellikleri”⁵²³. Öte yandan Gence Gubernatörü Taşnaksutyun'un bu ikili politikasını anlamış olacak ki, bir diğer raporunda şöyle yazar: “Milliyetçilik Ermenilerin şöyle bir özelliği ki, onların kısa zaman için bile bunu reddedebileceklerini akla getirmek imkansız. Tatar (Azeri) Proletaryası (İşçi Sınıfı) açısından sömürgeci Ermeni Burjuvazisinden onlara daha yakın olduğuna Ermenileri inandırmak sadece imkansız”⁵²⁴. Ayrıca Gubernator A. Kaçalov bir diğer raporunda Taşnaksutyun Çetesinin kurduğu askeri ordusu hakkında şunları yazıyordu: “Taşnaksutyun, Güney Kafkasya sınırlarında genellikle Türkiye'den firar eden Ermeniler'den ve yerli baş kesenlerden oluşan, ellerinden adam öldürmek ve zor kullanmaktan başka bir iş gelmeyen, fakat örgüt bütçesinden yüksek maaş alan (Rütbeli askerler yıllık en az 300 ruble) 100 bin asker vardı”⁵²⁵.

Kaymakam Rüştü Türker Kuzey Azerbaycan'ın Ermeni Taşnaklardan ve Bolşevik Ruslardan temizleneceğini öğrendiğini şu şekilde anlatmaktadır: “Merkezi

⁵²² ARDA, F. 897, SİY. 1, İŞ. 11.

⁵²³ RFDTA, F. 841, SIRA. 7, DOSYA, 290, s. 38.

⁵²⁴ RFDTA, F. 841, SIRA. 7, DOSYA, 280, s. 41.

⁵²⁵ RFDTA, F. 841, SIRA. 7, DOSYA, 290, s. 39.

Gence’de olan Milli Kolorduda güçlerin sayısı 600 nefer idi. Onun bir hissesini Osmanlı esirleri oluşturmaktaydı. 250’ye yakın zabıt vardı. Bunlardan 23 neferi Müslüman, geri kalanı ise Rus idi”⁵²⁶.

IV. 1. 13. Erivan’da Müslüman Türklere Uygulanan Katliam (1918)

1905 Şubat sonuna doğru Erivan’da Müslüman ahaliye toplu katliam ve soykırım uygulanmıştır. Bu katliam 1918 yılına kadar devam etmiştir. 1918 Mart ayına dek Erivan Bölgesinin 199 Azeri Köyü, 1919 Eylül ayına dek Eçmiyadzin Bölgesinin 62 Azeri Köyü tümüyle yerle bir edilmiştir. Müslüman ahalinin yoğun olduğu mahalleler vahşice katledilmiştir. İnsanlar kılıçla parçalanmış, mızraklarla delik deşik edilmiş, evlerin içinde çocukları canlı-canlı yakmışlar, 3-4 günlük bebekler süngülere takılmış, 25 yaşındaki bir gelini diri-diri toprağa gömmüşlerdir. Böylece Erivan’dan Türk izlerini yok etmişlerdir⁵²⁷. Sağ kalan ahali ise İran ve Osmanlı topraklarına sığınmıştır.

Erivan’daki olaylar Mayıs ayında şiddetlendi. Erivan’da dükkanlarını açmaya gelen Azerilerin üzerine Ermeniler tarafından ateş açıldı. Bütün gece sabaha kadar devam eden bu duruma Azeriler cevap veremedi. Çünkü hepsi hazırlıksız yakalanmıştı. Hükümet her zaman olduğu gibi ateş açan Ermenilere müdahale etmedi. Ve çatışmalara da engel olmadı. Çatışmalar her yerde siper kazılarak devam etti. Ermeni askerlerinin çoğu askerliğini tamamlayan profesyonel savaşçılardandı. Taşnaksütyun tarafında savaşanlarına gelince modern silahlarla donatılmışlardı. Azeriler de ise askerlerin çoğu gönüllü olduğu için yeteri kadar mavzer tüfekleri ve savaş malzemeleri yoktu⁵²⁸.

Cihangir Zeynaloğlu “Muhteser Azerbaycan Tarihi” adlı eserinde Erivan Vilayetinde Türklere uygulanan mezalimi şöyle tasvir etmektedir: “Erivan Vilayetinin tüm köyleri Andranik ve Dro adlı Ermeni güçleri tarafından yerle bir edildi. Katliamdan kurtulabilenler Gence Vilayetine sığındılar. İrevan (Erivan) hadisesi Kafkas Seymi’nin (Parlamento) 5-7-19-20 tarihli Şubat oturumlarında büyük çekişmeli görüşmeleri

⁵²⁶ Geniş Bilgi İçin Bknz: Rüştü Türker (Kaymakam), *Kafkas Türk İslam Ordusu Bakü Yollarında*, (5. *Kafkas Piyade Fırkası*), Kafkas Üniversitesi, Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Yay, Bakü. 2008.

⁵²⁷ *ARDA, F. 28, Siy. 1, İş. 185, s. 7-8.*

⁵²⁸ Nesrin Sarıahmetoğlu, *a. g. e.*, s. 282; Mir Möhsün Nevvab, *1905-1906 Yıllarında Ermeni Müslüman Davası*, Bakü. 1993, s. 21.

sonucu Erivan'a araştırma heyeti gönderilmişti. Araştırma heyetinin Kafkas Seymine verdiği raporda, Erivan'da 211 Türk köyünün Ermeniler tarafından, Türklüğün izlerini taşıyan tüm tarihi alt ve üst yapısı tahrip edildiği ve 100 bine yakın Müslüman ahalisine kelimenin tam anlamıyla soykırım uygulandığı yer almıştır. Böylece 'Eski Türk Yurdu' olan Erivan Vilayetinde Çar Rusyası zamanında 300 bin Türk ve Müslüman'dan kimse kalmamıştır⁵²⁹.

Kukark Kasabasının Vartanlı Köyünde gerçekleşen katliam arşiv belgelerine esasen şöyle nakledilmektedir: "Nisan ayında toplantı yapacağız kandırmasıyla Azerileri bir odaya topluyorlar. 1.200-1.500 kadar insan bu küçük kama gibi bir odaya toplanan insanlara Ermeni Keşiş Vahan, iki halkın barış içinde yaşaması yönünde edebiyat okumuştur. Neden edebiyat? Çünkü bunlar planlı idi. Bir müddet sonra eli silahlı Ermeniler içeri girerek Keşiş Vahan'ı dışarı çıkarmış, kapıyı kapatmış, içeriye saman ve benzin dökerek yakmıştır. İçeride bulunan kadın, yaşlı, genç, çocukların çığlık sesleri yeri göğü inletmiş adeta. Ama nafile. Hepsi acımasızca öldürülmüştür." Böylece Ermeniler, Erivan'daki Türk kıyımlarının en acımasız şeklini Ermenistan'da yaşayan Azeri halkına uygulamıştır. Bu kıyımlarının en büyüğü hiç kuşkusuz Erivan ve Nahçıvan'da olmuştur. Savunmasız Azeri halkı, Haziran-Temmuz ve Ağustos 1919 tarihinde kitleler halinde katledilmiştir. Meydana gelen katliamlarda 70 binden çok Azeri Türkü bu katliamlarda feci şekilde yaşamını yitirmiştir⁵³⁰.

Öte yandan Ruslar, Kuzey Azerbaycan'da ağırlığını yitirmemek için Ermeniler'den istifade etmekteydiler. Nahçıvan, Zengezur ve Karabağ'da Ermeni çetelerinin oluşmasında ve Müslüman-Türk kıyımı uygulamasında bizzat iştirak etmiştir⁵³¹. Diğer taraftan ise, sadık Bolşeviklerden K. Orconikidze'nin Azerbaycan'ı ele geçirmesi için, 12 Ekim 1918 senesinde V. İ. Lenin'e yolladığı telgrafta, Osmanlı Türklerinin Zengezur, Erivan ve Karabağ'da Ermenileri kıldığını yazmıştır. Onun dediğine göre, 30 bin Ermeni ve proleter (İşçi Sınıfı) mahvedilmiştir. Ve Ermeni Adranik de öldürülmüştür. Ermeni ahalinsin Sovyet Rusya'sından yardım beklediğini sözlerine eklemiştir. Tabii ki, telgrafta söylenen tüm bunlar hakikatı yansıtmamaktadır.

⁵²⁹ Cihangir Zeynalıoğlu, *a. g. e.*, s. 111.

⁵³⁰ ARDA, F. 894, Sij. 1, İş. 201, s. 18.

⁵³¹ Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, 1919, C. II, Ankara. 1995, s. 18, 22, 34-35, 72, 75, 311, 316.

Bolşevikler ve Ermeni Taşnaklarının yaptığı mezalimi ört bas etmek için ve Azerbaycan'da Sovyet Hakimiyetini kurma yönünde yalan-yanlış senaryo ve bilgiler üretmişlerdir. Aslında, Eylül 1918 senesinde Ermeniler, 420 Müslümanın köyünde 60 bin adı geçen topraklardan Türkleri kovarak, öz vatanlarında mülteci konumuna getirdiler. Azerbaycan'ın Gürcistan'daki diplomatik temsilcisi M. Y. Caferov'un, Gürcistan Hükümeti yanında Ermenistan vekili A. Camalyan'ın 16 Ekim 1918 tarihli 2319 numaralı notasına cevaben, 27 Ekimde verdiği 1249 numaralı notasından da görmekteyiz. Ermeni askeri birlikleri Bakü ve Şamahı'da Bolşevik perdesi adı altında masum Müslüman ahaliyi kitlevi şekilde katletmiş ve Erivan Guberniyasının 200'den fazla köyünü yıkmıştır. Ayrıca Ermenistan Dış İşleri Bakanı Xatisov, 23 Kasım 1919 tarihinde Azeri meslektaşları Caferov'a mezalim suçlularının cezalandırılacağını ve konunun Azeri-Ermeni Konferansında çözüleceğine dair temenni içeren telgraf gönderdiği de bilinmektedir⁵³². Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin Harpzadelere Yardım Heyetinin Kağızman Kazası Vekili ve Kafkas Cephesi Müftüsü İdris Ahundzade Genceli, 7 Mayıs 1918 senesinde 36. Kafkas Tümen Kumandanına gönderdiği yazıda Kafkasya'da meydana gelen Müslüman-Ermeni muharebesinden dolayı, düşmanlığın Erivan Vilayeti Müslümanlarıyla Ermeniler arasında belirmeye başladığını ve bu günlerde Ermeni çetelerinin Müslümanları keserek, köyleri birer ikişer yakıp yıktıklarını yazmıştır. Öte yandan Erivan Vilayetinde Ermeni talimcileri tarafından 30'dan fazla Müslüman köylerinin ahalisinin başları kesilerek katledildiğini ve köylerin tahrip edildiğini bildirmektedir⁵³³.

IV. 1. 14. Bakü Katliamını Hazırlayan Temel Nedenler

Bakü petrolleri tüm dünyaya özellikle Rusya'nın dikkatini çekmekteydi. Bu yüzden Petersburg Bolşevik ihtilalini gerçekleştirdikten sonra Lenin Bakü'yü Kafkasya Bolşeviklerinin odağına dönüştürmeye karar vermiş ve bununla ilgili olarak Ermeni Stepan Şaumyan'ı (26 Bakü Komiserlerinden) Kafkasların Olağanüstü Komiseri olarak atamıştı. Şaumyan kısa sürede Ermeni Korganov'un başkanlık ettiği 'Askeri Devrim

⁵³² ARSPİHA, F. 276, Siy. 9, İş. 3, s. 5-6-7.

⁵³³ BCA, 930 01. 2/28/11.

Komitesi' ile birlikte karargahını Tiflis'ten Bakü'ye taşımıştır. Bu devirde Azerileri temsil eden Müsavat Partisinin ve milli güçlerin hızla artması Taşnakları ve Bolşevikleri korkutmuştu.

Rus yönetimi altındaki Kuzey Azerbaycan, bölgede gelişen olaylar ve milliyetçilik cereyanlı çerçevesinde sık-sık Azeri-Ermeni çatışmalarına tanıklık etmiştir. Bakü'de otorite eksikliği ve şehrin çok uluslu yapısı bu şehri pimi çekilmiş bir bomba haline getirdi. Her etnik grup kendi çıkarlarına göre hareket edip planlar yapıyordu. Ermenistan'da Menşevikleri destekleyen Taşnaklar, Azerbaycan'da ise Bolşevikleri destekliyordu. Sahnede Bolşevik-Taşnak-Menşevik işbirliği hakimdi. Bu işbirliğin sonucunda beklenen facia 30 Martta meydana gelmiştir. Bazı bahanelerle Azerileri silahsızlandıran Sovyet Yönetimi, Bolşevik ve Taşnaklar ile birlikte böylece silahsız insanları katletmiştir. Mart katliamından önce Çarlık yönetimi ve sonrasında Bolşevik yönetimi Bakü'de yegane güç oldu. Azeri Türklerini yönetimden tamamen uzaklaştırmayı başarmıştır⁵³⁴.

M. E. Resulzade Birinci Cihan Harbinde Rus Çarlığının, Türk Milletine karşı düşünce ve davranışının (Nitekim, Rus Çarı 1. Pyotor'un Vasiyetnamesinde bunu açıkça çalışmamızın ekler bölümünde görebiliriz) çok ciddi olduğunu eleştirerek şöyle yazıyordu: “40 milyona yakın Müslüman Türkü esaret altında bırakan Çarlık ve Sovyet Rusya'sının mağlup olması Milli Kurtuluş Harekatı için çok önemli olacaktır.

Rüştü Türker, Kafkas İslam Ordusunun Bakü seferi zamanı olayın izlenimlerini şöyle anlatmaktadır: “30 Haziran 1918 senesinde Güney grubunun karşısındaki düşman güçleri henüz Bakü'ye geri çekildiğinden doğu yamacındaki desteleri ile atışarak, asayiş yeni den bozdular. Sumgayıt İlindeki⁵³⁵ gruplar gece vakti düşman birliklerine

⁵³⁴ M. Vedat Gürbüz, “1. Dünya Savaşı Sonrası Azerbaycan'a ve Türkistan'a Uzanan Ermeni Hareketleri”, *ASAM-EREN* Yay, C. 2, Ankara. 2007, s. 833.

⁵³⁵ **Sumgayıt:** Bakü'ye 15 km yakınlıkta olan gelişmiş sanayi şehridir. 300 bine yakın nüfusa sahip. Sovyetler Döneminde kimya-sanayi şehri olarak tanımlanmaktaydı. Azerbaycan'ın büyük şehirlerinden biridir. 27 Şubat 1988'de Azeri-Ermeni etnik çatışmalarının ilk patlak verdiği bölge. Ermeniler bu olayları bahane ederek tüm dünyaya sözde Ermeni katliamı lafını yine ortaya atmışlardır. Dönemin Azerbaycan İlimler Akademisi Başkanı tarihçi Ziya Bünyadov olayların Ermeni milliyetçiler tarafından bilerek organize edildiğini, Azerbaycan halkını dünya kamuoyu önünde haksız duruma düşürme amacıyla tasarlandığını yazmaktadır. Ayrıca olaylar başladığı zaman dünya haber ajanslarına görüntülerin çok hızlı şekilde aktarılmasını da her şeyin Ermeniler tarafından önceden planlanmasına bağlamaktadır. Bu görüşün temel dayanağı ise programı yapanlar arasında Edward Grigoryan isimli bir Ermeninin de bulunmasıdır. Ziya Bünyadov, “Neden Sumgayıt?” *Azerbaycan İlimler Akademisi Bilim Dergisi*, Bakü. 13 Mayıs 1988.

girmeye muvaffak oldular. Bakü'nün Hırdalan ve Bileceri Caddeleri bu esnada düşman güçleri ile şiddetli çatışma halinde idi. Ve Bileceri Demiryolu İstasyonundaki zırhlı lokomotifin ön ve arkasına dizilmiş açık vagonlardaki toplarla askeri birleşmelerimiz mütemadiyen ateş açmak için yer değiştirmekte idi”⁵³⁶.

Şubat burjuva inkılabından sonra Kafkas cephesindeki Rus askerleri geri döndüler. Bakü’de Şaumyan başta olmak üzere Bolşevikler, Ermeni Taşnakları ile birlikte cepheden geri dönen askerleri kendi taraflarına çekmeye başladılar. Ve ileride gerçekleştirecekleri Mart Katliamı ile Bakü’de hakimiyetin kendi ellerine geçmesini başardılar. Özellikle Ermenilerin, Bolşevikler tarafından savaşa girmesi katliamı daha da şiddetlendirmiş ve milli soykırım yaratma teşebbüsü netice vermiştir. Sonuçta Bakü tümüyle Sovyet idaresine geçerek, Maverayı Kafkas Hükümetinden ayrılmıştır.

Stepan Şaumyan, yaptığı katliamları milli zeminde soykırım yaratma teşebbüsü olmadığını ispat etmek için şöyle bildirmektedir: “Eğer olayların faillerine dikkat yeterirsek göreceğiz ki, bir tarafta Rus ve Ermeniler, diğer tarafta Azeriler cephe içinde idiler. Birinci taraf, yani Rus ve Ermeniler çok güçlü oldukları için zafer ede etmişlerdir. Her zaman olduğu gibi bu çatışmalarda fakir Azeriler ve İranlı hamallar büyük zarar görmüşlerdir. Ama buna Ermeni-Müslüman savaşı, Ermeniler Müslümanları katletti demeyin. Çünkü bunu partimizin programından kenar hesap edin⁵³⁷. Oysa Rusya İzvestiya Gazetesine yazdığına göre, Sovyet Rus taraftarı Ermeni asıllı Saakyan⁵³⁸, Şaumyan’a şöyle sesleniyordu: “Benim için Sovyetlerin menfaati parti menfaatinden üstündür.” Mart olaylarında iştirak eden Bolşevikler tehlikenin arttığını görünce koalisyon hükümeti kurmak için teklifte bulunmuşlardır. Sovyet resmi makamları bu teklifi reddederek karşı çıkmış ve karar çıkarmışlardır. Taşnaklar bu karara karşı çıktılar. Sovyet resmileri: “Sizler ne kadar ki, bu karara karşı çıkarak, Sovyet Hakimiyetini tanımaz iseniz sizlere güzeşte gitmeyiz, anlaşılamayız”⁵³⁹

Azeri Tarihçilerinden Cemil Hesenli’nin, Bakü Mart olayları ile ilgili makalesinde şu bilgiler yer almaktadır: “Belgeler ve tanıklar ispat etmektedir ki, Müslüman Türklerin öldürülmesinde Ermeni aydın kesiminin faal iştirak ettiğini

⁵³⁶ Kaymakam Rüştü Türker, *a.g.e.*, s. 121, 126.

⁵³⁷ *Oçerkler*, 26 Bakü Komissarı, Bakü. 1958.

⁵³⁸ *İzvestiya Gazetesi*, No: 73-74, 21-23 Nisan, Bakü. 1918.

⁵³⁹ *Oçerkler*, 26 Bakü Komissarı, Bakü. 1958; *İzvestiya*, No: 73, 21 Nisan, Bakü. 1918.

görmekteyiz. İnsanlık simasından çıkan Taşnak Ermeni Çetelerini en çok sözü edilen Ermeni aydın kesimi tahrik etmekteydi. Masum, günahsız Müslüman Türk kadınlarına, yavrularına, ihtiyarlara, cesetlerin bile yakılması ve tecavüze maruz kalmaları, Ermeni aydınları ve kilise görevlileri tarafından yapıldığı yönünde binlerce belge ve tanıklar mevcuttur. Ayrıca milli, tarihi, kültürel, dini kısaca tüm beşeriyet has abidelerin yakılması, yok edilmesi ve Ermeniceleştirilmesi acı bir gerçek”⁵⁴⁰. Oysa Osmanlı Ordusu Kuzey Azerbaycan’ı Bolşeviklerin ve Taşnakların mezaliminden kurtarmak için gelirken, hiçbir kesimden suçsuz, masum insanlara, yaşayış mahallelerine, petrol madenlerine, tarihi abidelere, zarar vermemiştir. Osmanlı Ordusunun esas hedefi, Rus ve Ermeni teröristleri olmuştur. Bunun dışında onlara yardım ve yataklık eden dış güçlerin yaşadığı metropol oteller ve iş yerleri olmuştur.

IV. 1. 15. Bakü Katliamı (31 Mart 1918)

XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan’ın en eski, güzel ve özel şehirlerinden biri olan Bakü, Kafkasların en büyük sermaye merkezi haline gelmişti. 31 Mart 1918 senesinde Bakü ve diğer vilayetlerde on binlerce Azeri Türkü katledildiğini dönemin Rus ve Ermeni yetkililerinin kaleme aldığı belgeler göstermektedir. Bu belgeler, A. Novatski, N. Mihaylov, Ç. Klassoviski, A. Aleksandroviç vb. milletlerin imzalarını taşımaktadır⁵⁴¹. Azeriler Bakü’den göç ederek, güneye sığınmış ve Osmanlıdan yardım istemiştir. En ağır çatışmalar Bakü etrafında olmuştur. Çünkü Bakü’süz Azerbaycan başsız bir vücut anlamına geliyordu.

Mart olaylarından önce Ermeni Milli Şurası: “Eğer Bakü’de Müslümanlar ile Bolşevikler arasında çatışma baş verirse, Ermeniler tarafsız davranacaklardır” diye deklere etmişlerdir. Lakin 25 Martta silahların Müslümanlara geri verilmesiyle, Ermeniler arasında hareketlenmeyi de beraberinde getirdi. Ermeniler, Bolşevik güçleri ile aynı safta yer almaya koyuldular. Gerçek şu ki, Bolşevizm perdesi altında gizlenen Ermeniler, Müslümanların üzerine geldiler ve kısa müddette sayısız yaşlı, kadın, hasta, çocuk, bebek katletmiştir.

⁵⁴⁰ Cemil Hesenli, “Mart 1918 Vatandaş Muharebesi, Yoksa Türk-Müslüman Soykırımı mı?” *Azatlık Gazetesi*, 29 Mart, Bakü. 1994.

⁵⁴¹ *Bakü Üniversitesi Tarih Haberleri Yayın Organı*, No. 2, Bakü. 1998.

Ermeni silahlı örgütleri Bakü'nün masum ahalisi üzerine hücum etmeye mecbur eden, ya milli kıyas duygusu ya da Bolşeviklerle hakimiyeti bölüşmek ihtirası olmuştur. Oysa hedefin Müsavat güçleri ve aynı zamanda günahsız ahaliye yönelik olduğuna dair hiçbir şüphe yoktur. Taşnak Ermenileri ve Bolşevik Ruslar, hiçbir Müslüman-Türk'e acımadı. Öte yandan İran'dan gelen Ermeniler, kendi yandaşlarına ve Ermenilere yardım etmişlerdir. Bazı Ermeni ve Rus kaynaklarda bu farklı şekilde kaleme alınmıştır. Sanki Ermeniler, İran'dan Müslümanlara yardıma gelmişlerdir. Ermeni din adamı Bagrat herhalde buna dayanarak; "Ermeniler 20 bin Müslümanın hayatını kurtarmıştır" iddiasını ortaya atmıştır⁵⁴².

Mart olaylarından önce Azerbaycan rehberliğinin olumlu icraatları ve yükselişi Ermeni Taşnakları ve Bolşevik Rusların dikkatini çekmiş ve endişeye sürüklemişti. 1917 seçimlerinde Müsavat Partisinin % 40 oy alması, Bolşevik Kuvvetleri ise % 14 oy alabilmesi hem Taşnakları hem de Bolşeviklerin endişe ve korkularının daha da artmasına sebep olmuştur. Şaumyan, Azerilerin bağımsız devlet olabileceği düşüncesi çok rahatsız ediyordu. O, Azerilere: "Size Azerbaycan'ın istiklali yerine bir mezarlık bahşedeceğim" ifadesini kullanıyordu. Aynı zamanda Bakü Konseyinde düzenlenen toplantılarda bölgenin Hristiyan ahalisini korkutarak propaganda yapıyor ve şu sözleri diyordu: "Müsavat Partisinin Başkanı Resulzade tehlike sembolüdür. Müslümanların silahlı birlikleri Osmanlı Paşalarına güveniyorlar." İlk zamanlar Bakü konseyinin halk arasındaki otoritesi çok zayıftı. Çünkü nüfusun çoğunluğunu oluşturan Azeriler, Bolşeviklere inanmış, bir kısmı da Müsavat Partisini desteklemiştir. Ermeniler ise Bolşevikleri desteklemiş ve onlardan kendi niyetleri için yararlanmada gayret sarf etmişleridir. Böylece 'Ermeni-Bolşevik Koalisyonu' oluşturmayı başarmışlardır. Artık Şaumyan, Korganov, Mikoyan ve Emiryan gibi Taşnaksütyun Örgütünün diğer çeteleri "Büyük Ermenistan" oluşturma siyasetini Bolşevik Rus bayrağı altında resmi şekilde yürütmüşlerdir. Şaumyan'ın bu uğurda ilk işi Azerbaycan'daki Ermenileri Rus silahları ile donatmak olmuştur. Bu olay eski Sovyet Tarihçileri tarafından da itiraf edilmiştir. Sovyet Tarihçilerinden Y. Ratgauzer bu konuda şöyle diyordu: "Sovyetler oluşturduğu Kızıl Ordu karşıdevrimci burjuvazi ve ayaklanmaları tümüyle önlemek gücüne sahip

⁵⁴² Anar İsgenderov, *a.g.e.*, s. 206, 208; Ali Merdan Bey Topçubaşov, *Azerbaycan'ın Teşekkülü*, İstanbul. 1918, Bakü. 1990, s. 30.

değildi. Bundan dolayı Sovyetler şehirde yerleşen Taşnak askeri birliklerinden yararlanmıştı. Bakü’de Taşnak Örgütü ve Ermeni Konseyine bağlı iyi silahlanmış askeri birlikler var idi. Onlara eski Rus Ordusundan çok sayıda silah miras kalmıştı (Tıpkı Sovyetler Birliği dağılınca aynı Rus Ordusundan Ermenilere kalan aynı silahlarla bu kez Dağlık Karabağ’da Azerilere karşı yaptıkları katliamlar gibi). Ermeni Taşnak çeteleri iyi eğitim görmüş ve Azerilere karşı derin bir kin ve nefretle terbiye edilmişti. 31 Mart Bakü Soykırımı arefesinde Genelkurmay Başkanı, Taşnak Örgütü üyesi Ermeni asıllı Z. Avetisov idi. Ve ordunun % 80’i Ermenilerden oluşuyordu. Askerin çoğu Ermeniler’den ve silahlar da Ruslar’dan olunca, bunlarla katledilenler ise Müslüman Azeri Türkleri olacaktı”⁵⁴³.

6-7 Şubat 1905 senesinde Taşnaklar Bakü’de masum Müslüman ahaliye karşı katliam gerçekleştirmişlerdir. Dört gün devam eden bu kıyımда yüzlerce Azeri öldürülmüş ve binlercesi de yaralanmıştır. Bir çoğu da Ermeniler tarafından esir alınmıştır. Bu olaylar Mayıs ayına kadar devam etmiştir. Bakü’de ve Azerbaycan’ın diğer topraklarında taşnakların vahşilikleri o kadar dehşetli idi ki, bu vahşilikleri tetkik etmek için özel Gubernator komisyonları oluşturulmuştur. Ama ne tuftadır ki, bu komisyonların başında bile Taşnak üyeleri olmuştur⁵⁴⁴. Yine 1905 senesinde Bakü’de Rus askerleri Aşurbeyov adlı bir Azeri’yi mahkemedен hapishaneye götürürken, Rus askerleri içinde bulunan bir Ermeni Aşurbeyov’u kurşunlayarak öldürmüştür. Bunu gözü ile gören Babayev adlı bir Azeri de Ermeniye yaralamıştır⁵⁴⁵. Olaylar bu esnadan sonra daha da alevlenmiş iç kargaşalar artmıştır. Taşnak çete başları her olayı fırsat bilerek meydana atılmışlardır. Vartan adlı Ermeni çete başı Bakü’de ve Karabağ’da Azerilere karşı kanlı eylemler gerçekleştirerek, 500 suçsuz Azeri Halkını katletmiştir. Şehir ve köylerde yaptığı tahribatın haddi hesabı yoktu⁵⁴⁶.

1918 yılının başlarında Bakü’de birçok silahlı grup vardı. Komünistler kızıl grup şeklinde teşekkül etmişlerdi. Bu teşkilat 3 bin 500 silahlı askerden oluşmakta idi.

⁵⁴³ Ebülfez Amanoğlu, “Bakü’de Ermenilerin Yaptıkları Soykırım (Mart 1918) ve Edebiyatta Yansımaları”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 5, Erzurum. 2005, s. 99-100.

⁵⁴⁴ Seyidağa Onullahi, *Ermeni Milliyetçileri ve İran*, Bakü. 2002, s. 74; Vahi Çırakzade, *İstiklal Yollarında*, Bakü. 1992, s. 20-21.

⁵⁴⁵ A. Alper Gazigiray, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul. 1982, s. 124, 126.

⁵⁴⁶ *ARSPİHA*, F. 227, Siy. 2, İş. 13, s. 25-26-27.

Ermeni Milli Taşnak destelerinin ise 4 bin 500 piyade ve atlı askerleri vardı. Bunun dışında Rus-Slavyan gruplarının silahları askerleri ve Menşevik ordusu desteleri mevcut idi bunların içinde en acımasız olanı Ermeni Taşnak Çeteleri idi. Yerli halka zulmederek, değerli eşyalarını yağma edip, evleri yakıyorlardı⁵⁴⁷.

Mart ve 1 Nisan tarihlerinde binlerce Müslüman "Pantürkist ve inkılâp karşıtı" oldukları iddialarıyla öldürüldü, evler yağmalandı. Azerîlere ait olan tüm okul, gazete ve diğer kültür ocakları harabeye çevrildi. Ermeniler Bolşevizm maskesi altında sadece Bakû'de 17 binden fazla Türk'ü yaşlı, kadın ve çocuk demeden katlettiler. 1918 Martından Eylülüne kadar çeşitli koalisyonlarla Bakû'de hâkimiyeti ele alan Ermenilerin tüm amaçları Bakû'nün yerli nüfusunu yok ederek onun servetini sahiplenmek ve burayı Ermenistan toprağı ilân etmektir.⁵⁴⁸ Bolşevik Blyumun hatıralarında Ermeni Taşnakların 1918 yazında Bakû'de 20 bin Müslüman'ı katlettiklerini yazıyordu.⁵⁴⁹

Dönemin Azerbaycan gazeteleri de olayların vahametini yazılarında mütemadiyen ele almışlardır. Araştırmalardan görüyoruz ki, sadece 18-22 Mart 1918 tarihinde Bakû'de katledilen insanların sayısı 6 binden fazla olmuştur. Yüzlerce ev, iş yeri, tarihi mekanlar yakılmış ve yağmalanmıştır. Sadece bunlarla yetinmeyip hayvanları bile öldürüyorlardı. Azerbaycan'ın genç ve dinamik neslini hapishanelerde azapla öldürmüşlerdir. Kurtulabilenler ise Dağıstan, Gence ve İran'a firar ediyorlardı⁵⁵⁰. Taşnak çeteleri şehrin Müslüman mahallelerinde yağmalama, kundaklama ve katletme hareketlerine girişerek ele geçirdikleri Azerileri hedef aldılar. Öte yandan mahallelerde bulunan diğer Müslüman ahaliyi de katlettiler. İbadet yerlerini topa tuttular, günahsız kadınları ve çocukları öldürdüler. Azerbaycan'ın sosyal ve siyasi yeri olan İsmailiye Binasını yaktılar. Cesetler içinde Ermenice müzik çalıp, kadın oynattılar⁵⁵¹.

Hümmet Gazetesi Taşnakların ve Bolşeviklerin yaptıklarını aslında çok gizli bir cümle ile özetlemiştir. Olaylar ilk önce siyasi mahiyet taşısa da sonradan milli ve etnik bir mücadeleye dönüştüğünü görmekteyiz. Yerli Bolşevikler şöyle der: "Biz Bolşevik olarak hiçbir zaman günahsız fakir insanların akan kanlarının yerde kalmasına razı

⁵⁴⁷ Manaf Süleymanov, *Okuduklarım, İştiklerim, Gördüklerim*, Bakü. 1991, s. 220; Cahangir Zeynalov, *a.g.e.*, s. 110.

⁵⁴⁸ *ATASE*, K. 3828, D. 43.

⁵⁴⁹ *ARSPİHA*, F. 276-52 İş 20, s. 18-19.

⁵⁵⁰ *Açık Söz Gazetesi*, No: 627, 1918.

⁵⁵¹ *Basiret Gazetesi*, No: 219-221, Bakü. 1919.

olmayız”⁵⁵². Gazete diğer bir yazısında ise: “Olaylar ilk başta siyasi amaç taşımakta idi. Fakat daha sonra iş siyasi olmaktan çıktı. Adeta milli katliam halini aldı.” Olayların tanıklarından olan Hacıbey Sultanov, tanıktan daha çok Bolşevik gibi konuşuyordu. 3 gün devam eden katliamda hangi dehşetlerin yaşandığından söz etmiyordu. Oysa olayların diğer tanıklarından olan Neriman Nerimanov, Şaumyan’a şöyle yazmaktaydı: “Eğer yakın zamanda bu sorunlar aydınlatılmazsa Bolşevik ideolojisi ve Sovyet Hakimiyeti Bakü’de güçlenemez. Eğer günümüzde Sovyet Hakimiyeti bu karanlık ve cani güçleri ifşa etmez ise, ben ve benim gibi aynı ideolojiyi paylaşan dostlarım bu hükümetten çekileceğiz”⁵⁵³.

Dönemin Bakinskiy Raboçii Gazetesi şöyle yazıyordu: “Yetkili komitelerde Müslüman Şurasının silahları geri vermesi ile bağlı talebi müzakere olunduktan sonra işlem gerçekleşti. (Böylece Türkler savunmasız bırakıldı) Gazete yazısına şöyle devam etmekteydi; ‘eğer rejimi gerçekleştiren Sovyet Hakimiyeti Müsavat Partisine güzeşte gitseydi o zaman bunca dökülen kanlar ve ölen Türkler daha da çok olurdu.’ Çünkü o zaman külli miktarda silahlı Ermeni, Müsavat Partisini tanımak istemiyordu. Ve milli zeminde kırımlar gerçekleştirmek niyetindeydi. Şaumyan’ın ‘yalnız Sovyet Hakimiyeti daha az kan dökerek, müsavatın hakimiyetine son verebilir’ sözleri de yer almaktadır”⁵⁵⁴.

Ermeniler, Müslüman-Türk ahalinin kalabalık olduğu bölgelere tecavüz ederek, masum halkı katletmiş, mızrakla delik deşik ederek, çocukları da canlı-canlı yakmıştır. Üç dört günlük körpe bebekleri süngülere takmışlar. Sokaklara bırakılmış cesetlerin kulakları, burunları kopararak, karınları yırtılmıştır. Ermeniler, katlettikleri kadınları çırılçıplak soyarak saçlarından birbirilerine bağlamışlardır. Çoluk çocuk , yaşlı, kadın demeden önlerine gelen tüm Müslüman Azerileri acımasızca katletmişlerdir. Sokak boyunca atılmış çocuk cesetlerinin köpekler tarafından parçalanması insanı dehşete düşüren sayısız soykırım cinayetlerinden sayılmaktadır⁵⁵⁵.

Taşnak çeteleri şehrin Müslüman mahallelerinde yağmalama ve kundaklama hareketlerine girişerek ele geçirdikleri Azerileri acımasızca katletmişlerdir. Bu olayda

⁵⁵² *Hümmet Gazetesi*, No: 36, Bakü. 1918.

⁵⁵³ *Hümmet Gazetesi*, No: 65, Bakü. 1918.

⁵⁵⁴ *Bakinskiy Raboçii Gazetesi*, No: 79, Bakü. 1 Mayıs 1918.

⁵⁵⁵ “Mart Faciası”, 17-21 Mart 1918, *Yeni Kafkasya Dergisi*, No: 2, Yıl. 13, 31 Mart 1925

pek çok İranlı ve İran Azerileri de can vermişlerdir⁵⁵⁶. Hadiseler ile ilgili ‘Basiret Gazetesi’, “Günahsız kadınları , çocukları, yaşlıları katlettiler. Camileri topa tuttular. Azerbaycan resmi sosyal ve kültürel mekanı olan İsmailiye Binasını yaktılar. Ve katlettikleri Müslümanlar arasında Ermenice Rusça müzik çalıp, kadın oynattılar. Yaptıkları anlatmak ve yazmakla yetmez” diye bildirmektedir⁵⁵⁷.

Mart katliamından sonra Bakü’deki durumu anlatan ‘Naş Golos’ adlı Menşevik Gazetesi şöyle yazıyordu: “Her tarafta cesetler, kötü hale sokulmuş, yakılmış cesetler, bazı yerlerde toplu, bazı yerlerde teker-teker cesetler, kadın, çocuk, hasta, yaşlı demeden. Teze Pir Camiinin harabeye uğratılması geniş kitlenin tepkisini çekmiş, oradaki yığın halindeki cesetler onları daha çok heyecanlandırıyor. Nefret ve kin zehrinin nasıl derine işlediği belli oluyor. Bu düşmanlığı aradan kaldırmak, bu kin ve nefretin öfkeli intikam hissine dönüşmesinin karşısını almak için çok iş görmek lazım gelecektir.” 1918 Mart Soykırımı zamanı Payitaht Bakü’de kaynakların belirttiğine göre Ermeniler 30 binden fazla Müslüman’ı katletmişlerdir. Bir çoğunun cesetleri bulunmamıştır bile. Şahitlerin söylediklerine göre, Ermeniler cesetleri ateşle yakılmış evlere, Hazar Denizine ve kuyulara toplu halde atmışlardır ki, işledikleri insanlık dışı vahşice cinayetlerin, soykırımın izi kaybolsun⁵⁵⁸.

1918 Martından Eylülüne kadar Bakü’de hakimiyeti ele alan Ermenilerin tüm amaçları buranın yerli ahalisini yok ederek, servetini (Bakü Petrolü) sahiplenmek ve burayı Ermeni toprağı ilan etmektir. Ermenilerin Bakü’de yaptıkları katliamdan sonra Bakü Sovyetinin toplantısında konuyla ilgili bilgi veren Bolşevik İ. Suhartsev sevinçle: “Türkiye’nin Bakü Cephesinin alındığını” müjdeliyordu. Azerbaycan tarihine ‘Mart Musibeti’ olarak geçen bu vahşet sadece Bakü ile sınırlı kalmadığı da bilinmekteydi. 13 Nisan 1918 senesinde S. Şaumyan, Halk Komiserliği Sovyetinde Bakü olayları ile ilgili haberi şu şekilde iletliyordu: “Üç gün zarfında Bakü’de şiddetli çatışmalar boy gösterdi. Bir tarafta Ermeni Milli Birlikleriyle beraber çarpışan Kızıl Ordusu, diğer tarafta Müsavat Partisinin idaresindeki Müslüman kuvvetleri var idi. Sonuç bizim açımızdan güzel oldu. Düşman tamamen imha edildi”⁵⁵⁹. Bilindiği gibi bu olayların yaşandığı

⁵⁵⁶ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 1, s. 1-2-3-4-5.

⁵⁵⁷ Basiret Gazetesi, Say. 221, Bakü. 1919.

⁵⁵⁸ Naş Golos Gazetesi (Menşevik Örgütü Yayın Organı), 24 Mart, 1918.

⁵⁵⁹ ARMDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 108, s. 7.

dönem Resulzade önderliğine Azerbaycan'ın Milli İstiklal Davası yolunda siyasi mücadele verdikleri dönemdi. Bu dönemde bile meydanı boş bulan gözü dönmüş Andranik Ozanyan, Amazasp, Lalayan ve Emiryan'ın liderlik ettiği terör çeteleri ülkenin çeşitli yerlerinde masum halka karşı insanlık dışı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bakü katliamında 7 binden fazla Ermeni çetesi görev almıştır. Tüm bunlardan şöyle sonuç çıkıyor ki, Ermeniler ideolojik, sayı ve mensubiyet bakımında değişik olsalar da, konu Türk düşmanlığı olunca aynı çatı altında birleşiyorlar⁵⁶⁰.

Azerbaycan'ın muhacirlerinden olan önemli devlet hadimi Topçubaşov da ülke dışında olup bitenleri yürek acısıyla takip etmekte idi. Ermeni Taşnakları ve Rus Bolşeviklerinin Bakü'de gerçekleştirdikleri katliamlar insanlık dışı, iğrençlik olarak görmekteydi. Ali Merdan Bey'e göre iç vatandaş savaşı gibi patlak veren bu olaylar daha sonra seyrini değiştirerek tüm Müslüman Türk Milletine karşı katliam, yağmalama ve yakma hadiselerine çevrilmiştir. Taşnaklar ve Bolşevikler Bakü'yü ele geçirmek için tüm Müslüman Türk Milletini katlederek yok etmek istiyordu. Ali Merdan Bey'e göre 31 Mart günü Bakü'de öldürülen Azerilerin sayısı 6 binden fazla olmuştur⁵⁶¹.

Bakü'de katledilen zavallı Müslüman Türklerin günahı ne idi? Bu sorunun cevabını Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurucusu M. E. Resulzade olayın yıldönümünde yazdığı makalesinde, 'Ermenilerin Bakü'de yaptıkları işkenceleri önceden hazırlamış siyasi ve haince bir faciadan ve soykırımdan ibaret olduğunu yazmaktaydı'. Resulzade yazısında şöyle devam etmektedir: "Mart soykırımından o dönemde daha iğrenç daha korkunç bir olay olmamıştır. Şaumyan'ın Bakü'de yaptığı bu iğrençlikler Petersburg ve Moskova'daki hareketlerine ve çıkışlarına benzemiyordu. Orada 'Proleter', 'Bolşevik' bir nam yaratarak, Bakü'de ise milli bir katliam, soykırım namı ortaya koyarak iki yüzlü olduğunu göstermiştir"⁵⁶².

Ermeni ve sadık destekçileri Bolşevikler ile Kuba ilinde katliamdan önce söyledikleri bu icraatlarını özetler mahiyettedir. Katliama hazırlık faaliyetleri zamanı Amazasp Çeteleri katı Bolşevik A. Alibeyov ile şehirde yapacakları çıkışları görüşmüşlerdir. Alibeyov halka hitaben şunları söyleyecektir: "Ben aslen

⁵⁶⁰ Gamid (Hamit) Aliyev, "Poçemu Daşnaki Ne Unimayutsiya?", *Elturan Dergisi*, No: 1-2-3, Azerbaycan İlimler Akademisi Milli Münasebetler Enstitüsü Yay, Bakü. 1993, s. 59-60.

⁵⁶¹ Ali Merdan Bey Topçubaşov, *a. g. e.*, s. 130-131.

⁵⁶² M. E. Resulzade, "Unutulmaz Facia", *Azerbaycan Gazetesi*, 31 Mart 1919.

Erzurum'danım. Uzun müddet Türkler ile savaştım. Her zaman Ermeni çıkarlarını korudum. Bundan böyle de savunmaya devam edeceğim. Ki, ondan dolayı Sovyet Hükümeti tarafından Osmanlı Ermenilerinin intikamını almaya geldim”⁵⁶³. Öte yandan Şaumyan, Kuba'daki kanlı olayları duyunca Alibeyov'a gönderdiği mektupta şu ifadeleri kullanacaktı: “Bu zamana kadar Müslüman Türkler Osmanlı'da binlerce Ermeni'yi öldürdüler, Kuba'da Ermeniler iki Müslüman öldürmüşse bunda ne var? Boşuna şikayet etmesinler göz yaşsı dökmesinler”⁵⁶⁴. İşte bu sözler Ermeni terörizminin iç yüzünü ve intikam aldıklarını ispat etmeye yeter ve artar bile. Evet Ermeniler intikam alıyorlardı. Asırlardır aynı bölgelerde komşuluk ve vatandaşlık bağı ile yaşayan bir toplum dış güçlerin maşası olarak kullanılmış ve Müslüman-Türk aleminde mezalim yaparak, topraklarını parçalamak istiyorlardı. İntikam hissi ile Bolşevik yandaşlarıyla birlikte hakimiyeti ele geçireceklerdi. Azerilere ise sadece muhtariyet verilecekti.

Mart olayları sonrası Mehmet Emin Resulzade açık ve net olarak şu ifadeleri kaleme alacaktı: “Gerçekten Mart olaylarında vukubulan katliam bir sınıf mücadelesine benzemiyordu. Bu Müslüman Türk Halkına karşı soykırımdan başka bir şey değildir”⁵⁶⁵. Öte yandan Neriman Nerimanov da olaylar hakkında şu ifadeleri Rusya'da dile getirmiştir: “Müslümanlar Bolşevik olsa bile onlara aman vermezlerdi. Taşnaklar bu konuda şöyle derlerdi: ‘Biz hiçbir Bolşevik Tanımıyoruz, Müslüman olması kâfidir’ Onlar istedikleri insanı rahatça öldürüyorlardı. Evleri yakıyor, tarihi mekanları viraneye çeviriyorlardı. Bolşevizm bayrağı adı altında Ermeni Taşnakları Müslümanlara karşı her çeşit vahşiliği reva görüyorlardı. Hamile kadınlara bile acımazlardı”⁵⁶⁶.

Bakü olayları, dönemin Azerbaycan Milli Tarihi kaynaklarında maalesef yeterince ve hakkıyla yer almamıştır. Bunun asıl sebebinin hiç kukusuz Azeri tarih yazıcılarının devrin siyasi ve askeri baskıları neticesinde, Rusların istekleri doğrultusunda ele almak mecburiyetinde kalmalarıdır. Oysa canlı şahitler bu yıllarda cereyan eden hadiseler hakkında bilgi vermekte hiçbir baskı altında kalmamışlardır. Çünkü araştırdığımız arşiv materyallerinde karşımıza çıkan olayların çoğu canlı şahit

⁵⁶³ ARDA. F. 1061, SİY. 1, İŞ. 96, s. 35-36.

⁵⁶⁴ ARDA, F. 1061, SİY. 1, İŞ. 96, s. 38.

⁵⁶⁵ Mehmet Emin Resulzade, “Kafkasya Türkleri”, *Azerbaycan Dergisi*, No: 1, Bakü. 1991, s. 23.

⁵⁶⁶ Neriman Nerimanov, *Makaleler ve Mektuplar*, Moskova. 1926, s. 6.

ifadelerine dayanmaktadır. Bu ifadeler de bizzat dönemin Rus ve diğer yabancı yetkilileri tarafından dinlenmiş ve alınmıştır.

Rus Yarbay Lyahov'un raporunda, Ermeni çetelerinin bazı Ermeni köylerini yakması ve bunu Türklerin üzerine atması dikkat çeken en önemli hususlardandır. Yine raporda Doğu Anadolu'da bulunan Osmanlı Ordusunun 1903-1904 yılları arasındaki askeri ve lojistik durumu hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Ermeni ayaklanması ve terör hesapları çok iyi hazırlanmış ve sadece küçük Asya'daki eski Ermenistan sınırlarını değil, Rusya içerisindeki Kafkas ötesini de içeren bir plan idi. Harekatın başında ise komiteler ile Ermenilere para, silah ve tavsiye yardımında bulunan bazı diplomatik kişiler bulunuyordu⁵⁶⁷. Ermenilerin yerine getirilmesinde Andranik, Armenik, Arşak, Ogan, Krimistov ve Arsen isimli Ermeni asıllı şahıslar sorumlu tutulmuştu⁵⁶⁸.

Mart Soykırımı hadisleri ile alakalı dikkatimizi çeken yabancı araştırmacılardan biri de Firuz (Feruz) Kazımzadeh'dir. O, 1951 yılında yazmış olduğu eserinde şu tespitleri vurgulamıştır: "1917 senesinin Şubat ayında Çar Rusya'sında meydana gelen inkılaptan sonra Bolşeviklerin (Aynı zamanda yandaşı olan Taşnakların) izlediği siyaset Müsavat Partisi tarafından önce müdafaa olunmaktaydı. Fakat Bolşeviklerin darbe ve Taşnaklar ile işbirliği, Müsavat Partisini bu düşüncesinden uzaklaştırdı. Azerbaycan'da siyasi hakimiyet uğrunda mücadele artık onları birbirilerine karşı düşmana çevirdi. Müsavat Partisi Başkanı M. E. Resulzade diyordu ki: "Müsavat Partisi prensip olarak

⁵⁶⁷ ABD'de bulunan çeşitli Ermeni kuruluşları gazetelere verdikleri ilanlarla Türklere karşı kinlerini bir kere daha kustular. Ermeni kiliseleri ile Ermeni cemiyeti ve ulusal komitesinin öncülüğünde verdiği belirlenen ve New York Times gazetesinde yer alan ilanda kim olduğu belirtilmeyen bir kız resminin yanında "Babasını son kez 24 Nisan 1915 senesinde gördü" yazısı yer aldı. Öte yandan İran Ermenileri "Sözde Ermeni Soykırımı" yıldönümünü kiliselerde düzenledikleri törenlerle anmaktadırlar. Bulgaristan, Beyrut, Brüksel, Moskova, Suriye, ve birçok dış ülkelerde sermaye yandaşları ile birlikte terör hesapları yapmaktadırlar. Neden terör? Çünkü Türklere karşı tüm bu faaliyetlerini dış ülkelerde bulunan PKK militanları ile birlikte organize etmekte. Yine ajansın verdiği habere göre yukarıda adı geçen ülkelerde "Sözde Soykırımı" anma günlerinde her zaman PKK teröristleri ve dış sempatanları da dikkati çekmektedir. Tüm bu olanlar karşısında Azerbaycan'ın Eski Dışişleri Bakanı Hasan Hasanov Ermenilere karşılıksız hiçbir taviz verilmemesi gerektiğini, aksi taktirde durumun daha da vahim hal alacağı kaçınılmaz olacaktır. O, "Ermenistan işgal ettikleri topraklardan çekilirse, sözde soykırım iddialarından vazgeçerse, haksız lobi faaliyetlerine son verirse ve Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tanırsa o zaman hem Türkiye-Ermenistan sınır kapısı açılır, hem de barış görüşmeleri başlar ve Ermenistan refaha kavuşur. Hasan Hasanov (Azerbaycan'ın eski Dışişleri Bakanı), "Ermenistan'a Karşılıksız Taviz Verilmemeli", *Reuters Ajansı*, ABD, *Milliyet*, 25 Nisan 1995.

⁵⁶⁸ İlyas Kamalov, "Ermeni Olayları Hakkında Rus Yarbay Lyahov'un Raporu", *ASAM-EREN* Yay, C. 1, Ankara. 2007, s. 421, 424.

bütün hakimiyetin Sovyetlere verilmesine itiraz etmiyor. Sadece Bakü Sovyeti demokratik yollarla seçilmediğinden ve aynı zamanda kırsal kesimler tam olarak temsil edilmediğinden, Müsavatçılar hakimiyetin Ruslara verilmesine itiraz etmektedir. Ve icra komitesine girmeyi reddediyor.” Bundan böyle Müsavatçılar ve Bolşevikler arasında bir anlaşmazlığın doğması kaçınılmaz oldu. Her iki parti de değişik politikalar izlemişlerdir.” Ayrıca Kazımzade, Bakü olayları hakkında şöyle yazıyordu: “Bakü her zaman bir kargaşa içerisinde yaşamaktaydı. Şaumyan başta olmak üzere Bolşevik ve Taşnak güçleri Kafkas Cephesinde ordunun bölünmesi ile Kuzey Azerbaycan’da Rus ve Ermeni neslinin yok olacağından korkuyorlardı. Kuzey Azerbaycan’da Milli Silahlı Birliklerin kurulması Sovyetleri ve Ermenileri rahatsız ediyordu. Fakat buna rağmen onlar kendi planlarını uygulamaktan hiçbir zaman geri kalmadılar⁵⁶⁹.

29 Mart 1918 senesinin Azerbaycan ‘Vahşi Divizyasının’ Komutanı General Talışinski, 26 Bakü Sovyetinin Başkanı Şaumyan’ın verdiği emir doğrultusunda hapse atıldı. Şaumyan’ın bu davranışı Azerileri kışkırtmaya yetti. Yapılan mitinglerde Şaumyan’a karşı silahlı mukavemet göstermeye davet ediyorlardı. Fakat V. İ. Lenin’den Şaumyan’a gelen övgü dolu ve olayları yatıştırması için gelen telgrafından sonra, Şaumyan olayları hemen yatıştırdı. 1920-1930 yıllarında Sovyet tarihçilerinin de itiraf ettiği gibi, Ermeni askeri birliklerinin Bolşeviklerle birleşerek hadiselerle müdahale etmeleri sonucu, iç savaş milli katliama çevrilmiş ve Bakü’de Sovyet Hakimiyeti kurulmuştur. Bakü Sovyetinin de asıl rakibi Müsavat Partisinin önderi M. E. Resulzade ve arkadaşları olmuştur. Ve onların gücünü sarsmak için iç savaş çıkarılmış.

1917 Ekim ihtilali ile hakimiyet gayri demokratik yollar ile Bolşeviklerin eline geçmişti. Bakü’de halkın çoğunluğunun iradesi ile seçilen Müsavatçılar yok sayıldı, susturuldu. Ve Bolşevik-Menşevik-Taşnak üçlüsü katliam yoluyla hakimiyeti baba malı gibi gayri demokratik yolla ele geçirmişlerdir. Sunu, katliamın gerçek sebebi olarak da şunları görmekteydi: “Mart ayının 30’da Evelina Gemisinin Bakü’ye gelmesi sonucu durum daha da kritik hal aldı. Bakü Sovyeti Askeri İnkılap Komitesi, Evelina Gemisinin Bakü’ye gelmesinin nedeninin araştırmak için gemiye bir heyet gönderdi. Fakat Müslüman tarafın onlara karşı silah kullanmaya başladı. Ve birkaç Sovyet askerini

⁵⁶⁹ Firuz Kazımzadeh, *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, (Transkafkasya İçin Mücadele), New York. 1951, s. 51; http://www.azernews.az/site/shownews.php?news_id=8601.2008-11-12; Elçin Neciyev, *Kafkaslarda Türk Katliamı*, Emre Yay, İstanbul. 2006, s. 131-132.

öldürdü.” Oysa bu olayın aslı hiç de böyle değildir. Çünkü yazar bu alıntıları Bolşevik tarihçilerden aldığı aşikârdır. Azerbaycanlı hayırseverlerden olan H. Z. Tağıyev’in Muhammed adlı oğlu, silahı yanlış kullanması sonucu vefat etmesi üzerine cenazesi milli birliklerin bir bölümü tarafından Bakü’ye getirilmişti. Bu birlikler Bolşevikler tarafından tutuklandı. Evelina Gemisinin yolcularının tutuklanması hakkında bile karar verildi. Bakü Sovyetine bu haksız kararı çıkarma yetkisini kim veriyordu? Bu soru halen de cevapsız. Oysa Azerbaycan ne Sovyet yönetiminin bir kazası ne de Şaumyan’ın da rehberlik ettiği Taşnak çetesinin kurumuna tabi değildi. Bolşevikler ve Taşnaklar H. Z. Tağıyev’e ait ‘Kaspi (Gazete) Matbaasını’ ateşe verdiler. Ayrıca en güzel Türk-İslam mimarilerinden olan ‘İsmailliye’ Binasını tamamen yaktılar. Şehrin ‘Çemberkent’ denen mahallesini de yerle bir ettiler⁵⁷⁰. Bolşevik ve Taşnak çeteleri Bakü’yü ateşe tuttukları ve halkın iradesini hiçe saydıkları için Azerbaycan halkını müdafaa etmek için, bu halkın koruyucusu olan Azerbaycan Milli Birlikleri tarafından karşılık vermek mecburiyetinde kalmışlardır. Çünkü Bolşevik ve Taşnak yönetimi Azerbaycan Milli Birliklerini yok etmek için elinden gelen çatışmayı, kışkırtmayı ve en sonunda da katliamı gerçekleştirmiştir.

Köçerli, Baykov’dan naklen katliamla ilgili şu bilgileri vermektedir: “Şubat 1917 ihtilali sonucu Çarlık rejimi devrilince Kafkasya halklarına müstakillğe giden yolu açtı. Fakat bölgede mevcut siyasi güçler bu müstakillik konusunda hemfikir değillerdi. Çarlık döneminde Rusya’nın petrol ihtiyacı Bakü’den karşılanıyordu. Petrol, Volga Nehri üzerinden Rusya’nın tüm şehirlerine taşınmaktaydı. İşte Bolşeviklerin ilk işi kısa sürede şehri işgal etmek ve her alanda söz sahibi olmaktı. Ve bu işgal sırasında yanında destekçi ve ajan olarak Ermeni Taşnakları ve sadık Şaumyan tiplmesini seçmişti”⁵⁷¹.

Tiflis Adliye Sarayı Savcısı tarafından, Rus Adalet Bakanına sunulan 20 Şubat 1905 tarihli ve 119 sayılı raporda, Bakü’de çıkan olaylar üzerinde durulmuştur. Savcı, Bakü’deki olayların en önde gelen sorumlusunun Bakü Valisi Kinyas Mihail Aleksandroviç Nakaşidze’nin olduğu söylentilerinin yayılmakta olduğunu belirtmiştir. Bakü Savcısı, olaylar üzerine yaptığı inceleme sonunda yazmış olduğu 2235 sayılı raporunda tutuklu olan Bala Ali Meşedi Memmed Rıza’nın ve Ağa Rıza Babayev’in

⁵⁷⁰ Firuz Kazımzadeh, *a. g. e.*, s. 51; Elçin Neciyev, *a. g. e.*, s. 135-136.

⁵⁷¹ T. Köçerli, *Tarihi Sahteleşirenler Aleyhine*, Bakü. 1972, s. 119; Elçin Neciyev, *a. g. e.*, s. 138.

Ermeniler tarafından öldürüldüğüne ve olayların gittikçe alevlendiğine dikkat çekmiştir. Savcı raporda, Ermeniler sadece savunmada kalmadıklarını, nüfusların yoğun olduğu semtlerde Azerilere saldırdıklarını yazmıştır. Raporda ayrıca ölenlerin sayısı hakkında bilgi veremeyiz, çünkü Müslümanlar ölümlerini kayıt yaptırmadan inançları gereği hemen defnettiklerini yazmıştır. Ancak olaylar sırasında Bakü’de 159, Bibi Heybet Kasabasında 10, Balahanı Kasabasında 33 ölü tespit edildiğini, bunlardan 9 kişinin milliyetinin belli olmadığını, 4 kişinin Gürcü, 9 kişinin Rus, 25 kişinin Azeri ve 155 kişinin de Ermeni olduğu raporda bildirilmiştir. Öte yandan yaralıların toplam sayısının da 159 olduğu, bunlardan 41’nin Azeri ve 73’nün de Ermeni olduğu kayıt edilmiştir. Raporun sonunda şu yazı dikkati çekmektedir: “Daha evvel belirttiğimiz gibi Müslümanlar ölümlerini kayıt ettirmeden hemen gömdükleri için, Azeri kayıplarının belirtilen sayıdan çok daha fazla olması muhtemeldir”⁵⁷². Rapordan anlaşıldığı üzere Ermeniler asıl hedefi Azerileri kışkırtmak, olayları körüklemek olmuştur. Nitekim Ermenilerin gözlerinin tamamen karardığını ve Müslümanları kışkırtmak için, Müslümanlar açısından mukaddes değerlerden olan Hz. Muhammed Peygamber’e bile alaycı biçimde saldırmaktan çekinmedikleri görülmüştür⁵⁷³. Gördüğümüz gibi hedef sadece Türk Dünyası değil, Müslüman Dünyası olmuştur. Müslümanları çileden çıkarmak, dünya kamuoyuna yanlış mesaj vermek ve olayların alevlenmesine sebebiyet teşkil etmesine yetmiştir. Ve hadiseler yeniden patlak vermiştir. Ermeniler hedeflerine ulaşmışlardır. 1918 senesinde meydana gelecek ve Şark Aleminde ilk Müslüman soykırımını bunun göstergesi olmuştur.

Rus Yarbay Griyaznov döneme ait gördükleri özetle şu şekilde nakledilmektedir: “Köylere giden yollarda uzuvları tahrip olmuş birçok cenazeye rastladım. Her geçen gün Ermeniler bu cesetlere söver ve tükürürmüş. 12-15 metre karelik cami avlusunda her yaşta kadın, çocuk, erkek ve yaşlılar vardı. Kadın cenazelerinde zorla ırza geçmek izleri, pek belli bir halde idi. Kadın ve kızların tenasül yerlerine tüfek fişegi sokulmuştur (Mart1918)”⁵⁷⁴.

⁵⁷² Seyit Sertçelik, *a. g. e.*, s. 21-22.

⁵⁷³ *RFDTA, F. 1405/1328, Şubat-Mart 1905.*

⁵⁷⁴ Neşide Kerem Demir, *Türkiye’nin Ermeni Meselesi (Bir Şehit Anısına Tarihin Söyledikleri)*, Celal Bayar Üniversitesi Yüksek Öğrenim Vakfı Yay, Manisa. 2001, s. 93.

Ermeni tarihçisi K. A. Kaloyan, eserinde mart olaylarında iştirak eden Bolşevik Ermeni Çetelerini övmekle kendisi bile sahtekarlık yapmaktadır. R. Rayps 28 Nisan 1920 senesinde Orconikidze ve Kirov adlı XI. Kızıl Ordu hisselerinin Bakü'yü işgal etmesinden Kuzey Azerbaycan'da zorla Sovyet Hakimiyetinin kurulmasından ve Bolşevik Ermeni Çetelerinin katliamını görmezden geldiğinden söz ettiğine göre de Köçerli'nin eleştirilerini almıştır⁵⁷⁵.

İngiltere'nin Erzurum'daki Konsoloslarından M. Graves (Yazan: New York Herald Gazetesi Muhabiri Sidney Whitman) Ermeni komiteleri hakkında mülahazalarını şöyle nakletmiştir: "Ermeni Komiteleri kurulup, Ermenileri isyana teşvik etmemiş olsalardı, ne çarpışmalar olur ne de bir tek Ermeni ölürdü. Eğer bu hareketlerden bir teki Rusya'da yapılsaydı bir tek Ermeni sağ bırakılmazdı." Sovyet Ermenistan'ı tarihçilerinden Lalayan Komünist Partisinin Mart Kongresinde Taşnaklar hakkında şu itiraflarda bulunmuştur: "Ermeni Hükümeti yağmacıların, şantajcılarının, cellatların şakşakçı takımıdır. Ermenistan Bakanları, Ermeni Halkının döküntüleri, İngiliz Amerikan emperyalizminin sadık uşaklarıdır. İnsan etiyle beslenen çakallardır. Ermeni Komünist Partisi bu itleri yer yüzünden silmeyi halkları adına and içmişlerdir"⁵⁷⁶.

Ayrıca Ermenistan'ın ilk Başbakanı Kaçaznuni 1923 senesinde parti konferansına verdiği raporda da aşağıdaki şu ifadeleri kullanmıştır: "Biz, (Taşnaksütyun) Gürcistan, Azerbaycan ve Osmanlı ile savaştık. Bolşevikler savaştı. Biz, Akbaba'da, Zod'da, Zengezur'da, Nahçıvan'da, Vedibasar'da, Şerur'da, Culfa'da, Bakü'de aralıksız olarak birçok çatışmaya girdik. Bolşevikler, şubat ayaklanması hariç, hiçbir çatışmaya girmemiştir. Bizim dönemimizde halk savaş meydanlarında ya da açlıktan ölmekteydi. Fakat mücadelemiz ölmedi. Ermenistan bağımsız bir devlet değildir. Sadece Rusya Federasyonuna bağlı özerk bir bölgedir. Ama nasıl bilebiliriz? Belki de bugün Ermenistan için en uygun durum budur. Bu durumda Taşnaksütyun Bolşeviklere yardım edemez, geriye sadece engel olmamak kalıyor. İşte bu da onun

⁵⁷⁵ T. Köçerli, *a. g. e.*, s. 120.

⁵⁷⁶ A. A. Lalayan, *Taşnak Partisinin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923)*, *Ermeni Belgeleriyle Ermeni Soykırımı Yalanı-2*, Çev. Kayhan Yükseler, İstanbul. 2006, s. 12.

Bolşeviklere yardımı olacaktır. Ama engel oluşturmak için bir tek yol var. Sahneden çekilmek. Artık Taşnak Partisinin yapacağı bir şey yok”⁵⁷⁷.

Ermeni milliyetçilerinin temsilcisi Karinyan da, Türkler ile ilgili şu ifadeleri kullanacaktı: “Bizler, Türkiye Ermenistanı’nın⁵⁷⁸ Rusya tarafından işgal edilmesi ve ayrılmaz bir parça olarak ona bağlanması gerektiğini ifade ediyoruz. Taşnaklara göre kurtarılan Ermeni topraklarının tamamen bağımsız olması gerekiyordu. Bu özlem öylesine güçlüydü ki, Taşnakları Güney Kafkas sınırları dahilinde ulusu toparlamaya ve milli toprakların sınırlarını yuvarlaklaştırmayı istiyordu”⁵⁷⁹.

Dönemin Gürcü ve Ermeni gazeteleri arasındaki aşağıdaki haber yazışmaları olayların ciddiyetini, Ermenilerin içyüzünü ve yaptıklarını kanıtlar nitelikteydi: “Aşhavator’un (Ermeni Gazetesi) redaktörüne malum mu ki, Türk Köyünde havuzun içinde kesilmiş Müslüman başları atılmış ve sağ kalan diğer Müslümanların da onların kanları ile abdest almağa zorlanmış. O, biliyor mu ki, 24 Mayıs 1917 senesinde Primov’un başçılığı ile beşinci Ermeni Alayı Sorbeyli Kale Köyünde 400 kadın ve çocuğu katletmiştir? O, biliyor mu ki, Dro Birleşik Ermeni Çetelerinin yardımıyla Aleksandropol’dan Culfa’ya kadar 50 km’lik arazide demiryolu raylarında Müslüman ahaliyi yağma ederek katlettiklerini? O, biliyor mu ki, Bolşeviklerin hakimiyeti zamanında Ermeni çeteleri Bakü’de neler yapmışlardır? O, biliyor mu ki, Ermeni desteleri Aleksandropol’de silahlarının kalite kontrolünü yapmak için Müslüman evlerine ateş açtığını?”⁵⁸⁰ İşte Gürcü Gazetesi Haber Müdürünün Ermenilere ve Ermeni Gazetesi Haber Müdürüne yazdığı bu haberdeki sorular ve iddialara cevap verememiştir.

Nuri Paşa önderliğindeki Osmanlı-Türk Ordusu Kuzey Azerbaycan’a gelişi ile şaşkına dönen Taşnaklar ve Bakü Sovyeti Bolşevik olmayan çoğunluğu, İngilizlerin yardımı lehinde oy kullanmıştır. 100 kişiden oluşan Tümgeneral L. C. Duntserville

⁵⁷⁷ Ovanes Kaçaznuni, *Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansına Rapor)*, Kaynak Yay, İstanbul. 2007, s. 84, 91.

⁵⁷⁸ Ermenilere göre Batı Ermenistan’ı, yani Türkiye Cumhuriyetinin Doğu Anadolu Bölgesi. Bu tabir bugünkü Ermenistan eğitim sisteminde öğretilmekte ve anayasasında mevcuttur. Ayrıca ülkenin ambleminde Ağrı Dağının resmi yer almaktadır. Sözde soykırım iftirası bir ders olarak okutulmaktadır.

⁵⁷⁹ A. B. Karinyan, *Ermeni Milliyetçi Akımları (Ermeni Belgeleriyle Ermeni Soykırımı Yalanı)*, Çev. Arif Acaloğlu, İstanbul. 2006, s. 89.

⁵⁸⁰ “Gürcistan’ın ‘Gruziya’, Ermenistan’ın ‘Aşhavator’ Gazetesine Cevabı”, *Gruziya Gazetesi*, 28 Kasım 1918.

komutasındaki en yakın İngiliz kuvveti Kuzey İran'dan sadece birkaç gün mesafede bulunuyordu. Şaumyan ve öteki Bolşevik Komiserler İngiliz emperyalistlerle birlikte hareket etmeyi reddettiler. Ve sonuçta şehri terk etmeyi kabullendiler. Sosyal ihtilalciler tarafından kurulan ve Ermeni milliyetçileri tarafından desteklenen bu yeni rejim, şehri kurtarması için hemen Dunsterville'nin kuvvetlerinden yardım istedi. Ve ilk gün İngiliz askerleri şehre 4 Ağustos 1918 günü intikal ettiler. Ancak bu İngiliz askerlerinin gelmesinden önce sadece Bakü'de 8 bin ila 12 bin arasında Azeri katledilmişti. İngiltere askeri istihbaratı, Dışişleri Bakanlığını bilgilendirerek, 'Ermeniler tarafından Müslümanların katledildiğini mutlak surette inkar etmenin kabul edilebilirliği konusunda şüphelerini bildirdi. 9 Temmuz günü Dışişleri Bakanlığı görevlisi M. Lindley, bölgedeki İngiliz görevli Leslie Urquhart'dan naklen şu bilgileri gönderdi: "Ermeniler Bolşevikler ile birleştiler. Ve Azeriler ile savaşa devam yerine, aralarındaki kan davasını yeniden başlattılar. Bakü'de 8 binden fazla Azeri öldürüldü ve Gence Bölgesinde 18 bin silahsız Azeri, Ermeniler ve Bolşevikler tarafından acımasızca öldürüldü"⁵⁸¹. Azeri-Ermen çatışması büyümesi üzerine İngiliz Dunsterville ve ona bağlı güçler kaçtı. 26 Eylül günü Kafkas İslam Ordusu resmen kontrolünü eline aldı. Şehirde ve ülkede düzen elde etti. Ayrıca geride kalan Ermenileri de korumuşlardır.

IV. 1. 16. 31 Mart'ın Azerilerin Soykırım Günü Olarak İlan Edilişi

Ele aldığımız 'soykırım' anlamına 'genosit' kelimesinin etimolojik anlamını tekrarlamakta yarar vardır. Genosit Yunanca'dan gelmektedir. 'Geno'; 'Kabile', 'Tayfa' demektir. Ayrı-ayrı halk gruplarının ırkı, milli ve dini gerekçelerle yok edilmesi de demektir. Şöyle ki, genosit insanlığa karşı işlenen en ağır cinayetlerden, katliamlardan ve facialardan sayılmaktadır. Tarihte Hitler Almanyası döneminde Yahudilere karşı yapılan katliam herkes tarafından bilinmektedir. Öte yandan, 1905-1920 yıllarında Azerbaycan'da Bolşevikler ve Taşnaklar tarafından Azeri Türklerine yönelik gerçekleştirilen bilinçli, planlı ve kasıtlı katliam ve soykırım maalesef yeterli ölçüde ele alınmamıştır.

⁵⁸¹ Salahi R. Sonyel, *Türk-Ermen Çıkmazı*, Kıbrıs Türk Cemiyeti Yay, No: 10, Londra. 2007, s. 123-124.

Özellikle, 31 Mart 1918 Bakü vahşeti kelimenin tam anlamıyla ‘soykırım’dır. Bu yüzden bu soykırımın yeniden araştırılması gerekmektedir. Değişik yöntemlerle uygulanan bu soykırım, aniden patlak veren bir olayın neticesi değildi elbet. Çarlık Rusya’sının Kafkaslar, Kuzey Azerbaycan ve Osmanlı üzerindeki plan ve oyunların, karşıt milli cephelerin belirginleşmesi, akabinde Sovyet Rusya’sının bölgedeki politik oyunlarında bu etnik çatışmayı kendi çıkarları doğrultusunda kullanma gayretleri gibi çeşitli etkenler Mart Soykırımına ortam hazırlamıştır.

Kuzey Azerbaycan Cumhuriyeti, Bolşevikler ve Taşnaklar tarafından gerçekleştirilen katliam ve soykırımı araştırmak için o devirde bir komisyon kurmuştur. Komisyon esasen; Bakü’de, Gence’de, İrevan’da, Kuba’da, Şamahı’da, Lenkeran’da, Şeki’de, Gökçay’da, Zengezur’da ve Karabağ Bölgesinde Taşnakların ve onlara yardım ve yataklık eden Bolşeviklerin eşkıyalıkları araştırmıştır. Tüm bu olayları 1920 Nisan ayına kadar Hariciye Nazirliği vasıtasıyla, tanıklar, fotoğraflar, ve tutanaklar halinde bilgi ve senetler dünya kamuoyuna duyurulmuştur⁵⁸².

Ermeni Taşnak Çeteleri 18 Mart 1918 tarihinde Bakü’de Müslümanların yaşadıkları mahallelere saldırarak yaklaşık 11 bin Müslüman–Türk’ü katletmişlerdir.⁵⁸³ Kafkasya’da, Kuzey Azerbaycan’da ve son yıllarda Dağlık Karabağ’da 10 binlerce Azeri’ye soykırım uygulayan ve öz vatanlarında tehciye maruz bırakan Ermeni ve işbirlikçilerine göz yuman sözde çağdaşıktan, demokrasiden, insan haklarından, objektiflikten ve şeffaflıktan bahseden ABD ve Batı dünyası bu tabloyu tersine çevirerek Ermeni soykırımı gibi yorumlayarak tarihi hatanın ve yalanın bataklığına saplanmışlardır. Fransız Arşivlerinde⁵⁸⁴ genellikle Ermeniler tarafından yazılmış kitaplarda “katliam” ve “soykırım” sözcükleri sık-sık kullanılmıştır. İkinci Dünya Muharebesi sonrası yeni kuşak Ermeniler tarafından yapılan yayınlarda “genocide” sözcüğünün öne çıkarıldığını, son bulan Osmanlı Devleti yerine Türkiye Cumhuriyetini ve Türkleri bu iddia ve suçlamayla karşı-karşıya bırakılmak istendiğini görmekteyiz.

⁵⁸² ARDA, F. 100, Siy. 2, İş. 791, s. 69.

⁵⁸³ ARDA, Fond. 1061, Siyahi. 1, İş. 1, s. 1-2, 5.

⁵⁸⁴ Bknz: Hasan Dilan, Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları (1914-1918), Les Evenement Armentens Dans Les Documents Diplomatiques Français (1914-1918), C. 1, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TTK Yay, XVI. Dizi-Sayı 106, Ankara. Trsz.

Ne Ermeni tarihçileri, ne yandaşları, ne siyasileri ne de toplumsal kesimleri “Sözde Ermeni Soykırımından” o devirde bahsi bile geçmemiştir. “Ermeni Meselesi- Sözde Soykırım” diyenlere aslında şunu sormak gerek: Kim başlattı? Günümüzde tarafsız ve yüz yıllık ön yargılar ile zihni bulanmış her kişi bilmektedir. Savaşın cereyan ettiği yerlerdeki Ermeniler Müslümanların cellatları olmuşlardır. Rus komutanlarının emri altındaki hareket eden bu gönüllü Ermeni çetelerince gerçek katliam yapılması, eskiden mamur olan şehirler ve köyler bu eşkıya çetelerinin saldırıları sonunda harabeye dönmüş ve Müslüman halkın yok edilmesi planı da acımasızca sürdürülmüştür⁵⁸⁵.

Azerbaycan’ın çağdaş tarihçilerinden Halilov, sadece Rus dilinde kaleme alarak dünya kamuoyuna duyurduğu, “Kafkas tarihçilerinin dilinden Müslüman ahaliye karşı yapılan soykırım ve şahitlerin dilinden” adlı eserinde taşnakların Müslüman-Türk halkına yaptığı insanlık dışı soykırımı belgeleriyle ortaya koymuştur⁵⁸⁶. Ne yazık ki, Birinci Cihan Harbi sırasında Kafkaslarda ve Anadolu’da baş veren olaylar “Ermeni Soykırımı” gibi iftira ve yalanlarla kaleme alınmıştır. Oysa Müslüman Türkleri hunharca katleden, asıl soykırımı Türklerin Ermeniler tarafından tabi tutulduğu hakkında yazılmıyor. Bu konuyu Azeri araştırmacı Ömer Faik Nemanzade ‘İkbal Gazetesinde’ şöyle yazıyor: “Kars’tan Bakü’ye göçmen ailelerin durumu Ermenilerin yaptığı katliamlar ve insanların çaresizliği hallerinden ve gözlerinden okunuyordu. Ermenilerin yaptığı katliamlardan canını kurtaran göçmenlerin sayısı 850 binden fazla olmuştur”⁵⁸⁷.

⁵⁸⁵ Azeri Türklerine karşı işlenmiş en büyük soykırım Mart olayları ile bağlı fevkalade soruşturma kurulunun aşağıdaki tanıkları, arşiv belgelerinde yer alan ifadelerinden yola çıkarak hazırlanan raporlarda ateşli silahlarla donanmış binlerce kişiden oluşan çetelerin amacı Müslümanları yok etmek, mallarını yağma ve talan etmektir. 1-) Abdul Babayev, 2-) Ahmet Hüseyinzade, 3-) Memmed Raimoğlu, 4-) Ağa Hüseyin Salimoğlu Necefov, 5-) Memmed Hüseyin Sefereliyev, 6-) Timur Selimov, 7-) Ağa Ali İsmail, 8-) Aliövset Davutzaade, 9-) İmamverdi Zeynel, 10-) Memmed Tahir, 11-) Nasir Azimoğlu, 12-) Meşedi Memmed Sadık Talib, 13-) Ağa Hüseyin Tağıyev, 14-) Memmed Sadık Hasan, 15-) Rikel Slavinski.

A. Halilov, *Genosit Protiv Müslümanaskogo Naseleniya Zakafkasya V İstoriceskih İstoçnikah*, Bakü. 2000, s. 21, 63.

⁵⁸⁶ Erdal İlter, *Ermeni ve Rus Mezalimi (1914-1916)*, Azerbaycan Kültür Dergisi Yay, Ankara. 1996, s. 21-22.

⁵⁸⁷ Azeri soykırımı ile ilgili Azerbaycan’ın ünlü dahilerinden Üzeyir Hacıbeyov da anılarını ve tıpkı bu güne dair bilmemiz gerekenleri şöyle dile getirmiştir: “Bugün görevimiz o kara günleri unutmamak, her zaman her an saldırıya hazır olmak gerekir. Borcumuz bu vatani tüm hücumlardan korumak ve memleketimizi şerefle yaşatmaktan ibarettir.” Üzeyir Hacıbeyov, “31 Mart”, *Azerbaycan Gazetesi*, Bakü .31 Mart 1919; Musa Kasimov, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti (1914-1918)*, C. 1, Bakü. 2000, s. 218, 224, 226.

V. BÖLÜM

TÜRK KAFKAS İSLAM ORDUSU VE MİLLİ DEVLET (1918-1920)

V. 1. BÜYÜK DEVLETLERİN, ERMENİLERİN KUZEY AZERBAYCAN'DAKİ FAALİYETLERİNE ETKİSİ

1913 yılının Haziran ayında, Doğu Anadolu ve Kafkaslarda büyük bir Ermeni Vilayetinin kurulması için teşebbüse geçen “Büyük Devletler”, burasını beş yıl süreyle Hristiyan bir valinin yönetmesini kabul etmişlerdir. Ayrıca Hristiyan ve Müslümanların eşit olarak temsil edileceği bir meclis kurulacaktı. Böylece nüfusun % 85’ni oluşturan Müslümanlar yabancı devletlerin güdümünde % 15 azınlığın insafına terk edilecekti. Kaldı ki bu vilayet, bugünkü 28 ili, yani Anadolu’nun üçte birini kapsıyordu. Boğazları işgal komisyonunun işe başladığı 8 Şubat 1913 tarihinde yapılan Osmanlı-Rus Antlaşmasıyla, bölgeye iki Batılı Genel Vali atanmıştı. Üstelik ayda 400 altın tutarındaki maaşları da Osmanlı Devleti tarafından ödenecekti. Bunlardan Norveçli Binbaşı Hoff Van-Bitlis-Diyarbakır Bölgesine, Hollandalı Westenek ise Trabzon-Erzurum-Sivas Bölgesine müfettiş olmuşlardı. Ne var ki, bu antlaşmalarla Rusya’nın Doğu Anadolu’daki menfaatleri bir anlamda Büyük Devletler tarafından kabul ediliyordu ki, Rusya’nın Dışişleri Bakanı Sazanov, 26 Mayıs 1914 günü, “Aksi halde Ermenileri isyana sürükleyerek doğrudan müdahale edeceklerini” basına açıklama vermişlerdir. Bu açıklama işgal komisyonunun çalışmalarını tamamlamasıyla endişelerini arttırmıştı. Özetle 1917-1918 yılında ortaya çıkacak durum aslında 1913-1914 yılında planlı bir biçimde hazırlanmıştı⁵⁸⁸.

Doğu Anadolu’da ve Kuzey Azerbaycan’da (Kuba, Gence, Bakü, Nahçıvan) yapılan son kazılarda toplu mezarlarda elde edilen bulgular, Türklerin katledildiğinin işaretidir. Bunların başında dün Taşnak, Hınçak, Ramgavar ve *ASALA* geliyor ise de, bugün güçlü Ermeni diasporası ve yandaşları gelmektedir.

Sorunun kışkırtıcılarının dış etkenler olduğunu Rus araştırmacıların tespitlerinde de görmekteyiz. Şöyle ki, Gurko Kravjin’e göre: “dış açıdan bakıldığında büyük

⁵⁸⁸ Musa Kasımov, *Birinci Cihan Savaşı Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti*, Bakû. 2000, s. 75; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, TTY Yay, Ankara. 2001, s. 46.

devletlerin merkezkaç kuvvetleri destekleyerek Türkiye'nin zayıflaması ve kolay sömürgeleştirilmesi görülür. Bu sorunun iç doğası ise, Ermeni ulusunun kendi kaderini Ermeni burjuvasının önderliğinde ve buna bağlı olarak Ermeni burjuvazisinin gelişmesi yönünde tayin etmesidir. Türkiye'de Ermeni burjuvazisinin gelişmesinde Avrupa ve Amerika'da yaşayan Ermeni diasporasının ilişkileri çok büyük rol oynamıştır. Diğer açıdan bakıldığında ise Müslümanların, Ermeni kent burjuvazisini vahşi kapitalizmin temsilcisi olarak görmeleri idi. Ekonomik nedenlerle kesinleşen Ermeni sorunu Rusya ve İngiltere gibi büyük ülkelerin müdahalesiyle iyice büyüdü. Zira Ermeni Devletinin yaratılmasında sadece Rusya değil, diğer ülkeler de yardımcı olacaktı. 1920 yılında Karabağ'da ve Nahçıvan'da gerilla hareketlerine başladılar. İngilizlerden silah alarak Azerbaycan'da, Anadolu'da Müslümanları katlettiler”⁵⁸⁹.

Osmanlı topraklarında yıkıcı politikanın baş kimyageri olan ünlü General İngatieff'in takipçileri tarafından ustaca kullanılan “çarlık zehri”, bütün devletler arası politikayı etkilemiştir. Ermeniler bunun için Rus işgalini en etken garanti olarak karşılıyorlar. 21 Aralık 1912 senesinde toplanan ulusal Ermeni Kurultayında Ermeni partilerinin tam bir dayanışma içinde Rusya'ya taraftar bulunduklarını ortaya koymuşlardır. Şark meselesinin en iyi gözlemcisi sayılan Mareşal Von Moltke, Avrupalıların Türkiye'ye Türkler'den çok ilgi gösterdiklerini hayretle kaydetmektedir⁵⁹⁰. Bu kısa malumattan sonra, büyük devletlerin Ermenilere yönelik politikalarını gözden geçirebiliriz.

V. 1. 1. Ermeni Faaliyetleri ve İngiltere

İngiltere, Osmanlı Devletinin yıkılması ve Doğu halklarının esir edilmesi için Ortadoğu'da harekete geçti. Rusya gibi, Balkanlardaki Slav Halkları destekledi. Sırlar, Rumlar, Bulgarlar, Romenler, ayrıca Ermeniler ve Gürcülerin bağımsızlık hareketlerini

⁵⁸⁹ Gurko. V. Kravjin, “Büyük Sovyet Ansiklopedisinde Ermeni Sorunu”, *Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu, Tahliller-Belgeler-Kararlar*, İstanbul. 2007, s. 140-141.

⁵⁹⁰ Edgar Granville, *Çarlık Rusyasının Türkiye'deki Oyunları (Ermeni Meselesine Işık Tutan Bir İnceleme)*, Ankara. 1967, s. 13-14-15, 78-79.

olumlu karşıladılar. Milli devlet kurma isteklerine arka çıktılar. Daha çok Ermenilerin çıkışları neticesinde Azerbaycan bölgede tek bırakıldı⁵⁹¹.

Azerbaycan'daki gelişmeleri dikkatle takip eden İngiltere, Bakü petrollerinin Bolşevik Ruslar, Taşnak Ermeniler, Almanlar ve Osmanlı arasında çıkar çatışmasına sahne olduğunu ve bunlardan birinin eline geçmesi halinde, bu durumun kendileri aleyhine sonuçlar doğuracağını düşünüyordu. İngiltere Başkumandanlığı bu gelişmeler üzerine Irak'taki kuvvetlerinden bir bölümünü, Basra Körfezi üzerinden Güney Azerbaycan'da Hazar Denizi kıyılarına gönderme kararı aldı. Çünkü Azerbaycan petrollerinin yukarıda sözü geçen tarafların eline geçmesi halinde, petrolün borularla Batum Limanına ulaştırılması mümkün olacaktı. Bundan Almanya büyük kazanç elde edecekti. Öte yandan Osmanlı, Pan-Türkist istekleri için önemli bir mevki elde ederek, Bakü'den İran ve Türkistan'a ve oradan da Afganistan'a geçmeleri halinde, Hindistan'daki İngiliz sömürge yönetiminin büyük bir baskı altına gireceğini hesapladı. İşte bunun için Bakü'nün Osmanlı Türklerinin eline geçmemesi gerekiyordu⁵⁹².

İngiliz-Ermeni ilişkilerinin temelinde yatan esas olarak üç faktör dikkatimizi çekmektedir:

- 1-) İngiltere'nin iktisadiyatı ve sömürgeleriyle bağlantılı menfaatlerini korumak.**
- 2-) Osmanlı İmparatorluğunun topraklarının paylaşımını yavaşlatmak.**
- 3-) İmparatorluğu bölmek ve bu yolda iyi pay elde etmek. Tüm petrol rezervlerine ulaşan yolların kontrolünü elinde bulundurmak.**

İngiltere gerek ıslahat konusunu gündeme getiren Rosbery Kabinesi, gerekse de ondan sonra gelen Salisbury Kabinesi Ermenileri koruma hususunda son derecede istekli idiler. Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya ise bu konuda etkin bir politika izlememişlerse de, İngiltere, Rusya ve Fransa'nın politikalarına karşı çıkacak hiçbir şey yapmamışlardır⁵⁹³.

⁵⁹¹ Musa Kasımov, *a. g. e.*, s. 74-75; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya (1798-1919)*, Ankara. 1970, s. 525.

⁵⁹² Kurat, *a. g. e.*, s. 532; Mustafa Görüryılmaz, *a. g. e.*, s. 83.

⁵⁹³ Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, BOA, Yay No: 53, Ankara. 2001, s. 5, 40, 123.

İngiltere askeri istihbaratı, Dışışleri Bakanlığını bilgilendirerek, ‘Ermeniler tarafından Müslümanların katledildiğini mutlak surette inkar etmenin kabul edilebilirliği konusunda şüphelerini bildirdi. 9 Temmuz günü Dışışleri Bakanlığı görevlisi M. Lindley bölgedeki İngiliz görevli Leslie Urquhart’dan naklen şu bilgileri gönderdi: “Ermeniler Bolşevikler ile birleştiler. Ve Azeriler ile savaşa devam yerine, aralarındaki kan davasını yeniden başlattılar. Bakü’de 8 binden fazla Azeri öldürüldü ve Gence Bölgesinde 18 bin silahsız Azeri, Ermeniler ve Bolşevikler tarafından acımasızca öldürüldü”⁵⁹⁴. Olaylar gittikçe yurt geneline yayıldı. Azeri-Ermen çatışması büyümesi üzerine İngiliz Duntserville ve ona bağlı güçler kaçtı.

Ermeni mezalimini İngiliz arşivlerinde ve dönemin İngiliz yetkililerinin raporlarından da görmek mümkün. Ermenilerin müslümanlara yaptığı korkunç işkence hareketlerini gören İngiliz Temsilci Rawlinson, 15. Kolordu Harbiye Nezaretine 26 Temmuz 1919 senesinde gönderilen 176 numaralı raporda şöyle der: “İngilizlerin Kafkasya’daki askerlerinin çekilmesi üzerine burayı tekrar askeri denetim altında bulundurmak için Kafkasya’da asayişin bozulmuş olduğunu gösterecek şekilde Ermenilerin her türlü yola başvurmaktan geri durmadıklarını, birçok propaganda faaliyetinde bulunduklarını, hatta Müslüman ahaliye karşı mezalimi ileriye götürecek bazı noktalarda keşif kollarıyla sınırimıza tecavüz ettiklerini bizi de bunların aleyhine hareket etmeye teşvik etmiş olduklarını daha evvel arz etmiştim.” Buna karşın bizim her ne şekilde olursa olsun sükunetimizi ve ölçülü davranışımızı devam ettirdiğimizi ve Ermenilerin vahşice hareketlerini sadece protesto ile yetindiğimizi görünce bizi kıskırtmak suretiyle amaçlarına ulaşamayacaklarını anlayan İngiliz Temsilci Rawlinson, gerçeği ortaya çıkarmakta ve bu şekilde Kafkasya’ya kuvvet getirilmesini temine çalışmaktadır⁵⁹⁵.

Azerbaycan’daki İngiliz Kuvvetleri Komutanı Thomson duyurusunda (1919) şunları ifade etmiştir: “İngiliz kuvvetleri Kafkaslarda huzuru ve düzeni sağlamak için gelmiştir. Bu yönde bizlere yardımcı olmak umuduyla Kars Milli şurası kurulmuştu. Ancak Şura bunu yapmadı. Halkın huzurunu ve düzenini sağlamak yerine, sadece kargaşaya ve isyana sebep oldu. Adı geçen şura İngiliz Komutanlığına devredildi.

⁵⁹⁴ Salahi R. Sonyel, *Türk-Ermeni Çıkmazı*, Kıbrıs Türk Cemiyeti Yay, No: 10, Londra. 2007, s. 123-124.

⁵⁹⁵ *BOA, HR, SYS, 2877/56 (Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922), C. IV, Ankara. 2006, s. 158.*

Bundan sonra iktidar İngilizlerin elinde olacaktı ve Kafkaslarda yeni bir yönetim kuracaktır. Halk, İngiliz Komutanlığının bütün emirlerini uygulayacaktır. Komutanlık, halkı eski yerlerine yerleştirmeye, huzuru ve asayişi oluşturmaya gayret edecektir. İngiliz makamlarının izni olmadan silah taşımak yasaklanmıştır. Halk ya kendi evinde ya da İngilizlerin gösterdikleri yerlerde yerleşebileceklerdir. Bu kurallar geçicidir. Her türlü sorun barış konferansı ile çözülebilir. Halk yerlerine dönünce yeniden işleriyle uğraşabileceklerdir. Bu konuda herkes gereken yardımı ve hassasiyeti göstermelidir. İngilizler bütün halklara eşit davranacaktır. Bölge General Devi'ye tabidir ve emirler itirazsız uygulanacaktır. Yerine getirmeyenler cezalandırılacaktır. Barış Konferansı, her halkın geleceğini belirleme konusunda, o halkın tavrını esas alır⁵⁹⁶.

Öte yandan Thomson Nahçıvan seferinde söylediği maruzatta şöyle der: “1919 senesinde Erivan Guberniyasına Nahçıvan etrafındaki olaylarla ilgili yerinde görmek için gittim. Yollar oldukça kötü durumda idi. Yol boyunca Ermeniler Taşnak çeteleri tarafından yapılan vahşiliklere, yerle bir edilen evlere şahit olduk. Yolların çok hissesi Ermeniler tarafından kapatılmıştı. Ermeni çetelerinin korkusundan Müslüman ahali kendi ekin arazilerini bile ekemiyor. Bu yüzden her taraf bakımsız halde idi. Böylece ilerde bölgede açlık meydana gelmesi için kasıtlı zemin hazırlamakta idiler. 22 Şubatta İngiliz General Gubernatörü Thomson ve Ser Corc Milna bölgede olanları müşahade ederek Azerbaycan Cumhuriyeti yetkililerine Ermenilerin bölgede yaptıkları insanlık dışı faaliyetlerini bildirdiler. Azerbaycan tarafından bölgeye gıda gönderilmesini istedim⁵⁹⁷.

Diğer İngiliz tanık ifadelerinde de şöyle nakledilmektedir: (Yüzbaşı Norman) “Türk-Ermeni ilişkilerine ait gerçekleri öğrenmenin artık zamanı geldi. Şimdiye kadar karışıklıkları sadece Ermenilerin anlattığı ve İngiliz dostlarının heyecan çılgınlıklarıyla süslediği şekilleriyle duyduk. Katliam ve kadınlara tecavüz hikayelerini bıkcıncaya kadar duyduk. Fakat bunların hiçbirisi Avrupalı görgü şahidi tarafından doğrulanmamıştır.” İngiltere'nin Erzurum'daki konsoloslarından M. Graves, Ermeni komiteleri hakkında mülahazalarını şöyle nakletmiştir: “Ermeni Komiteleri kurulup, Ermenileri isyana teşvik

⁵⁹⁶ RFDTA, Fon. 544, Siy. 13, İş. 20, s. 30; Kayhan Yükseler (Çeviri), *Kızıl Kitap (İngilizlerin Mavi Kitap'ına Sovyetler'in Yanıtı-Güneybatı Kafkas'ta Taşnak Mezalimi, Ermeni Belgeleriyle Ermeni Soykırımı Yalanı-3*, Kaynak Yay, İstanbul. 2006, s. 59.

⁵⁹⁷ ARDA, F. 894, Siy. 10, İş. 69, s. 1-2-3; BOA, HR, SYS, 2874/3.

etmemiş olsalardı, ne çarpışmalar olur ne de bir tek Ermeni ölürdü. Eğer bu hareketlerden bir teki Rusya’da yapılsaydı bir tek Ermeni sağ bırakılmazdı.” Şubat 1905 senesinde, İngiliz Konsolosu Stevens, Bakü’de ciddi ırksal kapışmalar görüldüğünü bildiriyordu: “25 Şubat 1905 yılına kadar 900 Ermeni’nin ve 700 Müslüman’ın öldürülmüş olduğunu raporunda yazmıştı. Ermeniler ile Tatarlar (Azeriler) arasında yapılan kavga kentin çeşitli yerlerinde nerdeyse bir meydan savaşı halini aldı. Bunların nedeni yine ırksal nefrete bağlı idi. Önemli olan bu nefretin kaynağının ortaya konmasıdır”⁵⁹⁸.

Bölgede görev yapan elemanlarının raporlarına yansıyan Ermeni mezalimine rağmen, buradaki petrolden daha fazla yararlanmak isteyen İngilizler, Ermenilere engel olmak yerine çatışmaların sürmesini politikaları için daha uygun bulmuşlar, yurt dışı siyasi ve dini örgütlenmelerine yardımcı olmuşlardır.

V. 1. 2. Ermeni Faaliyetleri ve Almanya

Birinci Dünya Savaşı sırasında Türklerin müttefiki olan Almanya, Kafkaslar konusunda Osmanlı Devleti ile bir çıkar çatışmasına girmişti. Kafkasların zenginliklerini ele geçirmek isteyen Almanya, özellikle Bakü petrollerinde söz sahibi olmayı hedefliyordu. Bu mülahazalarla hareket eden Almanların desteğini sağlayan Gürcüler, 26 Mayıs 1918 tarihinde Güney Kafkas Cumhuriyetinden ayrılarak, bağımsızlığını ilan etmişti.⁵⁹⁹. Öte yandan Almanlar, Kuzey Azerbaycan’ın Bolşevik-Taşnak katliamlarından kurtarılmasında Osmanlı’nın yanında yer almamaktaydı. Türk Ordusunun Bakü’ye girmesini hiçbir zaman kabul edemedi. Bundan dolayı Sadrazam Talat Paşa, Almanya’daki bu uygulamayı öğrenmek için Berlin’e gitti. Neticede Almanlar, Talat Paşa’nın 10 Eylül 1918 tarihli muhtırasına 12 Eylül’de verdikleri cevapta, “Osmanlı Devleti’nin Kafkaslarda bağımsız devletler kurma arzusunu tümüyle takdir etmekle beraber, Gürcistan’ın tanınması, Azerbaycan ve Kuzey Kafkas

⁵⁹⁸ Hasanbala Sadıkov, “Ermeniler’in 1905’de Azerbaycan’da Yaptıkları Katliamlar”, (Yazan: New York Herald Gazetesi Muhabiri Sidney Whitman), *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, ASAM-EREN Yay, C. 1, Ankara. 2007, s. 414, 419.

⁵⁹⁹ *Türk Harbi Kafkas Cephesi, Askeri Tarih Bülteni*, ATASE Başkanlığı Yay, C. II, s. 551-553; Mustafa Görüryılmaz, *a. g. e.*, s. 74.

Cumhuriyetlerinin ise tanınmaması yönünde cevap verdiler. Daha sonra Talat Paşa, 23 Eylül tarihinde Almanya ile gizli bir anlaşma imzaladı. Buna göre Osmanlı Devleti Azerbaycan'ı en kısa sürede boşaltacaktı. Buna karşılık Azerbaycan'ın Rusya tarafından bağımsız bir devlet olarak tanınmasını sağlayacaktı. Böylece Osmanlı, Azerbaycan'ı boşalttı. Fakat Almanya, Kuzey Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması için hiçbir girişimde bulunmadı⁶⁰⁰.

Birinci Dünya Savaşı bittikten sonra Almanya-Azerbaycan siyasetinin iki ayağı olduğu dikkati çekmiştir. Bunlardan ilki, Azerbaycan'ın doğal zenginliklerinden istifade etmek, diğeri ise Azerbaycan'da yaşayan Alman kolonilerinin vaziyetinden Azerbaycan Hükümetine tazyik vasıtası gibi istifade etmektir. Bunun dışında Almanlar, Kafkas İslam Ordusunun Bakü'yü kurtarmasına de mani olmuşlardır. Almanlar, Bakü'ye karşı harekata geçen ordu birliklerinin içerisinde bir Alman birliğinin de olmasını istemekteydiler. Fakat, İslam Ordu Kumandanlığı bunu kabul etmemiştir. Çünkü bu bir askeri yardım değildi. Halil Paşa bu duruma itiraz edince, Almanlar Bakü'deki Alman birimlerinin can ve mal güvenliğini korumak için bir Alman taburu göndereceklerini bildirmişlerdir. Buna Nuri Paşa, Halil Paşa ve Azerbaycan Hükümeti de itiraz etmiştir. Bunun dışında Almanlar, Bakü kurtarıldıktan sonra Azerbaycan Hükümetinin haberi olmadan özel bir trenle siyasi bir heyet gibi Bakü'ye gelme girişimine koyuldular. Lakin ahali, Şamhor İstasyonunda trenleri durdurarak, Almanları geri göndermeye muvaffak olmuştur⁶⁰¹. Almanlar bu girişimlerinden sonuç alamayınca, bu sefer iktisadi yönden Azerbaycan üzerinde baskılar uyguladılar. Böylece Almanlar ticari yönden Kuzey Azerbaycan'da (1918) ilk adımlarını atmış oldular⁶⁰².

Bu arada Bakü petrolü için Almanlar da bölgede bir takım tazyikler gerçekleştirmektedirler. Almanların bu tazyikleri her ne kadar güçlü olsa da Kafkas İslam Ordusunun olumlu faaliyetlerini engelleyemezdi. Resulzade'nin Almanya ve Rusya arasında 27 Ağustos 1918) Bakü'nün görüşü alınmadan imzalanan anlaşamaya ve daha çok Almanya'ya karşı çıkarak şöyle demiştir: “Bakü, Azerbaycan için sadece toprak parçası değil, aynı zamanda halkımın ölüm ve kalım yeridir”⁶⁰³.

⁶⁰⁰ Mirza Bala Memmedzade, *Milli Azerbaycan Harekatı*, No: 40 Ankara. 1991, s. 98-99.

⁶⁰¹ ARDA, F. 897, Siy. 1, İş. 20, s. 36, 100, 113.

⁶⁰² ARDA, F. 897, Siy. 1, İş. 20, s. 111-112.

⁶⁰³ ARMDA, F. 970, Siy. 1, İş. 12, s. 4.

Alman Generali, Bronzaf Schellendorf 24 Temmuz 1921 senesinde Deutsche Allgemeine Zeitung Gazetesinde Ermeniler hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: “Ermeni isyanı için hiçbir neden yoktu. Şahidi bulunduğum Ermeni vahşeti, sonraları Türklerin yaptığından çok daha korkunçtur”⁶⁰⁴.

Bakü Halk Komiserleri Sovyetinin Reisi Stepan Şaumyan’ın Azerbaycan’da Almanların faaliyetleri hakkında V.İ. Lenin’e göndermiş olduğu mektupta (23 Haziran 1918) şöyle denmektedir: “Alman-Ermeni ve Alman-Azeri ilişkileri hakkında malumatlarımız zıtlık teşkil etmektedir. Batı Kafkasya’daki durumdan ve Almanların planlarından hiç kuşkusuz bilginiz var. Bu bilgiler hakkında siz daha çok haberdarsınız. Öncelikle Almanların Osmanlıdan farklı olarak kendilerine has niyetleri vardır. Öte yandan müttefik oldukları da bilinmektedir. Bize göre Almanlar da Bakü’ye gireceklerdir. Ama bu yolda onları çok büyük çetinlikler beklemektedir. Şöyle ki, 217. divizyanın (askeri bölme-birlik) Batum’da yerleşmesin Almanların Bakü’ye girmesi şüphesini ortadan kaldırmaktadır”⁶⁰⁵.

Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devletinin müttefiki olan Almanlar, isyan ederek müttefikini zor durumlara sokan Ermenilere Kuzey Azerbaycan ’da yardım etmek suretiyle ittifakın sadece çıkarları söz konusu olduğunda geçerli olduğunu göstermişlerdir.

V. 1. 3. Ermeni Faaliyetleri ve Fransa

Hristiyan Batı Devletleri, Doğu meselesinde Osmanlı sınırlarındaki Ermenileri kullanmak için önce bu toplumun bir kısmını Katolik mezhebine çekti. Daha sonra bunları Avrupa kapitalizminin Osmanlı dahilindeki simsarları haline getirerek, hem Gregoryan Ermeni halkı, hem de devlet içerisinde huzursuzluk çıkarttılar. 1830 yılında Papalık ve Fransa, misyonerler aracılığıyla Katolik mezhebine çektikleri Ermenilerin koruyucusu haline geldiler. Böylece Osmanlı üzerinde emperyalist emelleri olan diğer ülkeler de Fransa gibi Ermeni halkı üzerinde yoğunlaşarak kendi mezheplerine taraftar

⁶⁰⁴ Musa Kasımov, *Birinci Dünya Muharebesi İllerinde Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti (1914-1918)*, C. II, Almanya Arşivlerinin Çap Olunmuş Senetleri, s. 283.

⁶⁰⁵ Sovyet İttifakı Komünist Partisi Merkezi Komitesi Milli Arşivi, *F. 461, Senet. 42446*, s. 46; Musa Kasımov, *a. g. e.*, s. 282.

çekme çabalarına yöneldiler. Rusya Ortodoksların, Fransa Katoliklerin hamisi rolünü üstlenirken, ABD misyonerleri tarafından Protestanlığa kaydırılan Ermeniler aracılığıyla Amerikan kamuoyunun dikkatini Osmanlı Ermenilerinin üzerine çekmiştir⁶⁰⁶.

Fransızların Ermeniler ile ilgilenmesi ticari ve ekonomik çıkarlarına bağlı olmasına karşın Rusların sıcak denizlere inebilmek için Doğu Anadolu'daki ve Kafkaslar'daki Ermenileri kullanmayı planlamaktaydı. Bu yolda Ermenilere özerklik ve bağımsızlık gibi vaatler vermeye başladılar. Bu kapsamda Ermeniler İngiliz ve Fransız görevlileri ile temaslarda bulunduysalar da umduklarını alamadılar. Bunların hedefleri bağımsız Ermenistan gerçekleştirmek, geçici bir çözüm olarak milli yurdun kurulması ve Lozan Konferansına kabulleri şeklindeydi. Öte yandan Fransızlara göre Ermeniler için en iyi sığınma yeri Kafkaslar idi⁶⁰⁷.

V. 1. 4. Ermeni Faaliyetleri ve ABD

ABD'de Ermeniler lehine ve Türkler aleyhine yürütülen propaganda çalışmalarında daha önceki yıllarda buraya göç etmiş Ermenilerin de payı vardır. Böylece ABD'de sistemli bir şekilde yürütülen propaganda faaliyetlerinin etkisine girmeyen ve hatta bunlara karşı çıkan insanlar da oldu. Amiral Bristol⁶⁰⁸ bunlardan bir tanesidir. Amiral Bristol, 24 Haziran 1920 tarihli raporunda Ermeni yalanları, kilisenin

⁶⁰⁶ Esat Uras, a. g. e., s. 712, 733.

⁶⁰⁷ K. Necdet Ar, *Türk-Ermeni İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)*, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir. 2009, s. 271.

⁶⁰⁸ Amiral Mark Lambert Bristol, 17 Nisan 1868 tarihinde Glassboro'da dünyaya geldi. 1887 sensinde Akademiden mezun oldu. ABD-İspanya savaşına katılmıştır. 1919-1927 senelerinde Amerikan Yüksek Komiseri olarak Türkiye'de bulundu. O, Türkiye'de bulunduğu dönemlerde Kafkaslar-Doğu Anadolu ve Kilikya-Güneydoğu Anadolu olmak üzere iki bölgede Türk-Ermeni çatışması yaşanmıştır. Türklerin başarısını hazmedemeyen bazı misyonerler ve Ermeniler yardım eden kuruluşları hadiseleri farklı bir şekilde Amerikan kamuoyuna sunmuştur. Amiral, 16 Şubat 1921 sensinde The American Board'un İstanbul'daki genel sekreteri ve mali işlerde sorumlu yetkilisi Dr. Peet ile NER (Near East Relief-1915 senesinde New York'ta kurulan ilk Ermeni Cemiyeti) çalışmaları hakkında görüşüklerini de bildirmiştir. O yüzden bu konuda fazla bilgiye sahip olduğunu söyleyebiliriz. Kafkaslardaki gerçeğin iddia edilenden farklı olduğunu söyler. Onun 4 Mart 1920 senesinde verdiği raporda şu sözleri görmekteyiz: "Ermenilere ve aynı şekilde Müslüman olmayan diğer ırklara karşı olan tutumum farklıdır. Türkiye'deki her bir ırkın milletlerin iyiliğinden çok kendi politik amaçları için çalışan bir avuç vicdansız lidere sahip olduğu kanaatindeyim. Farklı ırkların büyük çoğunluğu cahil ve bu zalim liderler tarafından yönetiliyor. ABD'de yayımlanan haberlerin çoğu yanlıştır. Eğer bu aldatmaca haberler (Ermeniler hakkında) ortaya çıkarsa ABD halkının bu yalanları asla unutmayacağını ve Ermenilerin aleyhine döneceği kesindir. Ayrıca Patrikhaneden aldığım bu yöndeki bilgilerin çok abartılı ve partizanca olduğu aşikardır. Ömer Turan, "Amiral Bristol ve Türk-Ermeni İlişkileri Bağlamında Amerika'da Yürütülen Türk Karşıtı Propaganda (1919-1922)", *Uluslararası Askeri Tarih Dergisi*, ATASE Yay, No: 87, Ankara. 2007, s. 159, 163-164.

ve dünya basınının buna alet olması konusundaki üzüntülerini kaydeder ve Bishop J. H. Darhngton ile görüşmesini aktarmıştır. Bristol'un tüm raporlarında Ermeni bahanesiyle misyonerlerin Türklere yaptıkları haksızlıkları ve ABD halkını nasıl aldattıkları ortaya koyması bakımından ibret vericidir. Aynı şekilde Rus Subay Matoyev de raporunda akabinde olan ayaklanma ve katliam bilgilerini şöyle dile getirmekte: “Ermeniler emre ve disipline uymayarak birkaç İslam köyünü yaktılar, failleri bulunamadı. Abbastuman ve Borcam'dan (Müslüman Türklerin yaşadığı araziler) telgraf ve telefon bağlantımız kesildiği için bir şey yapamadık” Rusya'nın Balkanlarda Slavcılık ve ABD'nin Hristiyanlık adı altında uyguladığı ve Ermenilerin Doğu Anadolu'da ve Kuzey Azerbaycan'da uyguladığı iki yüzlü faaliyetler bugün de daha değişik şekilde, fakat aynı amaçlarla devam etmektedir. Bir tarafa da çıkmak mümkün olmuyor. Köylüler bizden imdat istemektedir. Ama biz köylülerin imdat çağırışına destek veremedik Ermeni ihtilal fikirleri genellikle din adamları matbuat ve yabancı memleketlerde bulunan Ermeni komiteleri tarafından yayılmaktadır. Bu fikirlerle uğraşan Ermeniler, derhal Kafkasya'dan uzaklaştırılmalıdırlar. Ermeni ahaliye yayılmaması için çok şiddetli davranılmalıdır. Onun için de istiklal fikirleri mekteplerde kuvvet kazandığından Ermeni mektepleri Rus maarifine bağlanarak, kontrol altına alınmalıdır⁶⁰⁹.

Sonuç olarak, tarihsel kanıtlar gösteriyor ki, kendi çıkarlarını kollayan tüm büyük devletler geçen yüzyılda Ermeni sorunundan yararlanmışlardır. Ermeni çevreler görüşlerinin dinlenebilmesi için dış güçlerin desteğine ihtiyaç duyabilirler. Türkler ise varlıklarını ve devlet oluşlarını kimseye borçlu değildirler.

V. 2. BOLŞEVİK-TAŞNAK HAREKETİNE KARŞI OSMANLI DEVLETİ'NİN TAVRI

Birinci Dünya Savaşı, çökmeye başlamış olan Osmanlı Devleti'nin yerine yeni bir Turan İmparatorluğu kurmak isteyenlerin dramına sahne oldu⁶¹⁰. Savaş başlayınca

⁶⁰⁹ 17 Nisan 1918 tarihli Matoyev'in imzasını taşıyan bu rapor, III. Gürcü Piyade Fırkası Komutanlığına hitaben Borçalı'dan yazılmıştır. Raporun asıl nüshası Genelkurmay III. Ordu Mezalim Dosyasında bulunmaktadır. Bu katliama dair ayrıca, Bakü Cemiyet-i Hariciyesinin 36 Kafkas Fırkası Komutanlığına gönderdiği Mektupta da teyit edilmiştir. *III. Ordu Mezalim Dosyası, No: 28-29, ATASE Yay.*

⁶¹⁰ Kafkaslar'da (1828-1829) oluşturulan tampon bölge Ermenistan'ı, üs olarak kullanılmak suretiyle Rusya, Batılıların ve Amerikalıların açtıkları misyoner okullarında yetişen Ermeniler, Osmanlının Doğu

Osmanlı Devleti, batılı emperyalist güçlere karşı başta Çanakkale olmak üzere, Doğu Cephesi, Bağdat, Yemen, Hicaz ve Filistin Bölgelerinde büyük çapta askeri başarılar elde etti. Osmanlı Orduları Kafkaslarda da aynı askeri başarıyı elde etmek istemiştir.

Bu esnada Kafkasya Türklerinde milli uyanış hareketi baş göstermiştir. Fakat bölgede büyük anarşi hakimdi. Memleketlerine dönen Rus askerleri, Ermenilerin de yardımı ile Kafkasya’da sayısız cinayetler gerçekleştirmiştir. 1918 senesi Mart ayının 17’sinden 21’ne kadar 10 binden fazla Müslüman Türk askeri katledilmiştir⁶¹¹. Bunların dışında kadın, çocuk, bebek, ihtiyar da vardır. Kuzey Azerbaycan’da Ermenilerin gerçekleştirdikleri faaliyetler, son Karabağ hadiseleri ile birlikte, Ermeniler’in Türklere karşı hayata geçirdiği katliamlar incelendiğinde sorunun ve amacın boyutları daha net olarak ortaya çıkmaktadır⁶¹².

Ermenistan, birçok devleti yanına alarak ve yanıltarak ittifak kurmasına karşın, Osmanlı İmparatorluğu da Kafkasya’da olumlu siyaset yürüterek, Ermenileri bölgede etkisiz hale getirmiştir⁶¹³. O dönemlerde Ermeni saldırılarından sadece Azeri köyleri değil, aynı zamanda Rus ve Gürcülerin de yaşadığı köyler de Ermeni mezalimine maruz kalmıştır. Üstelik bu köyler bizzat Ermenistan topraklarında yer almaktaydı. Ermeniler, Rusların ve Gürcülerin yaşadığı köyleri tamamen yağmalamış, hayvanları götürmüş, topraklarına el koymuş, arıcılık çiftliklerini dağıtmış ve değerli eşyaları çalınmıştır. Rusların ve Gürcülerin yaşadığı, **1-) Mihaylovka, 2) İ. Saratovskaya, 3-) Borisi, 4)Yelisavetino, 5-) Frezev, 6-) Filippovskoe, 7-) Slavyanka , 8-) Mihaylovskoe, 9-) İ.**

Cephesinde büyük rahatsızlıklara sebep olacak şekilde hareket etmiştir. Tarihte birkaç defa cihan devleti kurmuş olan adil ve kahraman bir milletin çocukları, milletin hafızasını tazeleyerek, yeni bir cihan devleti inşa etmek için yola çıkmışlardı. Özellikle Azerbaycan’ın bugünkü durumda olmasının temeli Türk Kafkas İslam Ordusu tarafından atılmıştır. Reha Yılmaz, “Birinci Dünya Muharebesinin Başlangıcından Osmanlı Devletinin Kafkas Siyaseti”, *Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, No: 2006, Bakü. 2008, s. 59.

⁶¹¹ BOA, HR.SYS. 2878/83/1-21.

⁶¹² Dağlık Karabağın işgal olunmuş arazileri 4400 km², Yukarı Karabağ’ın işgal olunmuş arazileri 8810 km², Toplam işgal olunmuş Azerbaycan arazileri 132.10 km²’dir. Tabi buna hanlıklar döneminde, 1905-1920 yılları arası ve Sovyetler döneminde işgal edilen Zengezur, Gökçe,Borçalı, Pembek, Şörayel, Akbaba ve Meğri gibi toprakları ilave edildiğinde daha geniş kapsamlı işgal söz konusu. Süleyman Aliyarov, *Dağlık Karabağ-Hayaller ve Gerçekler, Bergland Karabagh-Utopien And Wahrheiten*, Azerbaycan Kültür Dergisi Yay, No: 37, Bakü. 1988-Ank. 1989; *Yaddan Çıkmaz Karabağ*, Azerbaycan Respublikası Medeniyet ve Turizm Nazirliği, M. F. Ahundov Azerbaycan Milli Kitaphanesi Yay, Bakü. 2007.

⁶¹³ Hüseyin Namık, *Türk Dünyası* (Gazi Terbiye Enstitüsünün Türk Tarihi Muallimi), Budapeşte. 1928, s. 192; Selçuk Akın, “Türkiye ve Türk Dünyasının Ermeni Sorunu”, *Azerbaycan*, Sayı. 337, Yıl. 49, Ocak, 2001, s. 13.

Goreloe, 10-) Sunjinskoe, 11-)İ. Sapasovka, 12-) Hankendi, 13-) Alekseyevka, 14-) Vasilyevka, 15-) İ. İvanovka Köyleri talan, yağma edilerek ve yakılarak zarar görmüştür⁶¹⁴.

V. 2. 1. Osmanlı Devletinin Kafkasya Siyaseti

Kafkasya’da Azeri, Gürcü ve Ermeni ahalinin büyük bir kısmı demokratik Rusya’nın kurulmasından ve kendilerinin de bu demokratik hakimiyette temsil olunmalarını istiyorlardı. Bu demokratik idareciliği gerçekleştirmek isteyen Rusya Müessisler Meclisine 26-28 Kasım 1917 senesinde Güney Kafkasya’da seçimler yapmıştır. Ve bu seçimlerde Bolşevik Parti tam bir hüsrana uğramıştır⁶¹⁵.

Seçim sonrası Bolşevik Rus ihtilali sadece Rusların değil, Kafkasya ve Türk Dünyasını yakından etkilemiştir. İhtilal Osmanlı İmparatorluğunun Kars-Ardahan-Batum’un yeninden kazanılması demektir. Osmanlı Devleti idaresinde söz sahibi olan Enver Paşa ile Talat Paşa’nın savaşın başından itibaren Kafkasya halkını ve Azerbaycan’ı özgür kılmak yönünde çalışmaları olduğu bilinmektedir. Enver Paşa’nın Türkçülük düşünceleri de Azerbaycan’ın bağımsızlık mücadelelerine destek vermesinde önemli olmuştur. Almanların Kafkasya ile ilgili planlarında Bakü ve Batum’un da ayrı bir yeri ve önemi vardır. Her şey için petrol lazım iken, petROLSÜZ de savaş olmayacağını biliyorlardı. Rusya için de durum aynı idi. Bakü petrolleri, sadece Kafkasya ve İç Asya’nın değil, dünyanın sayılı enerji merkezlerinden biridir. Görüldüğü gibi 1917 ihtilali Kafkasya ve İç Asya’da bizi değiştirmekle kalmamış, Birinci Dünya Savaşının gidişatını da etkilemiştir⁶¹⁶.

Çarlık Rusya’sından boşalan otorite boşluğundan istifade ile Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan arasında yeni siyasi oluşumlar ortaya çıkarmıştır. Bolşevikler

⁶¹⁴ *Sosyal Demokrat Gazetesi*, Sayı. 75, Yıl. 1919; Karibi, Ermeni İddialarına Yanıt-Gürcü Devletinin Kırmızı Kitabı, İstanbul. 2007, s. 92.

⁶¹⁵ Meclise şu gruplar seçilmiştir: 1-) *Gürcü Menşevikler*: 11, 2-) *Azeri Müsavatçılar*: 10, 3-) *Taşnak Ermeniler*: 9, 4-) *Sosyalist İnkılapçılar*: 4, 5-) *Müslüman Sosyalist Bloğu*: 2, 6-) *Rusya Müslümanları*: 4, Halil Bal, “Birinci Dünya Münasebetleri Sonunda Kafkas Cephesi ve Osmanlı Devletinin Ermeni Siyaseti”, *Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü. 2008, s. 169.

⁶¹⁶ Geniş Bilgi İçin Bknz: Talat Paşa, *Hatırlarım ve Müdafaa*, İstanbul. 2006; Murat Bardakçı, *Talat Paşa’nın Evrak-ı Metrukesi (Talat Paşa’nın Özel Arşivinde Bulunan Ermeni Tehciri Konusundaki Belgeleri ve Hususi Yazışmalar)*, İstanbul. 2008.

siyasi oluşumu tanımadıklarını ilan etmişleridir. Fransa, İtalya ve İngiltere yetkilileri, Alman-Türk askerlerinin Bakü'ye gidiş yolunu kapatabileceklerini düşünmektedirler. Osmanlı İslam Ordusu Bakü istikametinde ilerlemesi ve Gürcistan temsilciliğinde Almanya'nın Albay Von Kress'i atamasıyla, her iki ülke arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Türk Kafkas harekatı Maver-i Kafkas Konfederasyonu içinde çözümü imkansız anlaşmazlıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Azerbaycan, Osmanlı ile ilişkilerini sıklaştırırken Gürcistan ve Ermenistan Almanya'ya yaklaşmıştır. Bağımsızlığın ilanından sonra Milli Azerbaycan Şurası ve Hükümeti Gence'ye gelmiş ve Gence'yi başkent ilan etmiştir. Nuri Paşa ve 5. Tümen ile birlikte Mürsel Paşa'nın Gence'ye gelmesi, Sovyet Rusya'yı harekete geçirmiştir. Bakü'de cereyan eden olayları duyan 5. Kafkas Tümeni Kumandanı Mürsel Paşa, şehrin kuşatılmasını tamamlayarak, 3 Ağustos 1918 senesinde Bakü'ye yönelerek şehrin teslimini istemiştir. Ve bu teklife cevap verilmemesi üzerine çatışmalar artmıştır⁶¹⁷.

Türkiye'nin Birinci Cihan Savaşı'na girdiği zaman karşı karşıya kaldığı müşkül duruma daha evvel de değinmiştik. Bazılarına göre Osmanlı bu savaşa girmeyebilirdi. Sanki savaşa girmemizin tek müsebbibi "ittihatçılar" ve özellikle onun ele avuca sığmayan genç adamı Enver Paşa idi. Oysa Türkiye için çok acı olan sonuçlara rağmen Mustafa Kemal 10 Ekim 1919'da şöyle demişti: "İstanbul'un stratejik durumu ve Rusya'nın İtilaf Devletlerin katılığı, harbe seyirci kalmayı imkansız kılmıştı. Ayrıca Sefaretlerin açıklanan gizli anlaşmaları İstanbul'un Çarlık Rusya'sına söz verildiğini ispatlamaktadır. Bundan dolayı Türkiye'nin İtilaf Devletleri'ne karşı harbe girişi kaçınılmazdı"⁶¹⁸.

Cihan Savaşı devam ettiği yıllarda Osmanlı'nın durumu böyle idi. Durumun vahametini herkes gibi iyi idrak eden Enver Paşa, artık ülke içerisinden olayların akışını değiştirebilecek bir kuvvetin imkansız olduğunu düşünüyor, ülkeyi bu zor durumdan kurtarmak için dışarıdan, Kafkasya'dan ordu bekliyordu. Ali Fuat Cebesoy bu konuda Enver Paşa ile Moskova'da yaptığı mülakatları şöyle anlatıyor: "Kafkaslardaki ordularımızın kuvvetine güvenerek merkezi Bakû olmak üzere

⁶¹⁷ Selma Yel, "Osmanlı Ordusunun Kafkasya Harekatı ve Bakü'nün Kurtarılması", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, ATASE Yay, Yıl. 1, Sayı. 2, Ankara. 2003, s. 111, 113, 115-116.

⁶¹⁸ Mehman Süleymanov, "Kafkas İslam Ordusunun Kuruluş, Hazırlık ve Seferberlik Vaziyeti", *Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü. 2008, s. 227.

muvakkat bir hükümet teşkil edecektim. Düşmanlarımızın yapacakları tazyik ve bize teklif edecekleri sulh şartlarının ağırlığı derecesine göre ana vatanı kuvvetimle restore etmeğe çalışacaktım. Fakat İstanbul'dan bir Alman torpidosuyla şimali Kafkas sahillerine çıktuktan sonra hastalanarak bir köyde uzun müddet kalmaya mecbur olmuştum. Bu esnada benden ümidi kesen kumandanlar İstanbul Hükümeti'nin emrine esasen kısmen Erzurum ve kısmen İstanbul'a döndürmüşlerdi. Ayağa kalktığım zaman tasavvurlarımı tatbik edebilecek bir kuvvet orada yoktu"⁶¹⁹.

V. 2. 2. Osmanlı Devletinin Kuzey Azerbaycan Siyaseti

Türk Kafkas İslam Ordusu'nun Kuzey Azerbaycan ve Dağıstan'daki askeri harekatı, büyük Turan Devleti'nin⁶²⁰ kurulması için umutların yeşerdiği bir dönemde, ancak yeterince hazırlık yapılmadan ve çok ağır şartlar altında gerçekleştirildi. Türk Kafkas İslam Ordusu Birinci Dünya Savaşı'nın son dönemlerinde, 1918 yılında Kuzey Azerbaycan'a girerek bugünkü Azerbaycan ve Dağıstan devletlerinin temellerinin atılmasını sağladı. Bu iki devletten Dağıstan bugün, Rusya Federasyonu'na bağlı çok geniş bir özerklik hakkı olan bir federe devlettir. Azerbaycan ise hür ve bağımsız bir devlettir. Azerbaycan ve Dağıstan'ın bugünkü durumunda olmalarının temeli Türk Kafkas İslam Ordusu tarafından atılmıştır.

Rusya'nın bölgedeki toprak iddiası doğrultusunda, Ermenilerin kanlı kıyımları ve Türk-Müslüman halklarına her geçen gün müdahalesi kaçınılmazdı. Bölgedeki o

⁶¹⁹ M. Süleymanov, *a. g. m.*, s. 227, 229.

⁶²⁰ Osmanlının son devrinde esasen 3 siyasi akım “Türkçülük (Turancılık)”, “İslamcılık” ve “Osmancılık” mevcut idi. bunların son ikisi Osmanlı siyasetinin önemli devlet taşını oluşturuyordu. İttihatı Terakki Partisinde ise daha çok “Türkçülük” ve “İslamcılık” ön planda tutarak, Osmanlının sukutunu önlemek çabasında idi. Böylece bu devirde Turancılık ülkenin harici ve dahili siyasetinin en önemli cereyanlarından biri olmuştur. Turan sözü daha önceler bölge semt mefhumu gibi coğrafi bir terim olarak kullanılmakta idi. Hazar Denizi, İran Yaylası, İç Asya olarak çizilmekteydi. Turancılık ise bu bölgelerde yaşayan Türk halklarının bir araya getirmesi ve yakınlaştırılması için kullanılmıştı. Turancılık anlayışı “uzak ana yurt ideali” manasında ilk defa 1839 senesinde Macaristan'da ifade edilmiştir. Avrupa'da özellikle, Fransız devriminden sonra milliyetçilik cereyanları güçlendikçe, yukarıda adı geçen bilgilerde Turancılık, Türklük şuuru bu yönde cereyan edilmiştir. En önemlisi ise Türkçülük ideolojisi Rusya sınırlarında yaşayan Türkler (Dış Türkler)'den gelmiştir. Şöyle ki, Türkçülük mevzusunda ilk olarak sistemli ve esaslı siyaset tezi Gaspıralı İsmail Bey'in kaynı Yusuf Akçuraoğlu tarafından ortaya atılmıştır. Osmanlının son dönemlerinde edebi ve sanat numunelerinde bile Türkçülüğün tebliğ olduğunu görebiliriz. Birinci Cihan Harbi başlamadan önce bile, Rusya'da çıkan bir çok gazete ve dergilerde faaliyet gösteren cemiyetlerde bunları bariz bir şekilde görmekteyiz. Reha Yılmaz, *a. g. m.*, s. 59; Mustafa Görüryılmaz, *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler 1918*, İstanbul. 2007, s. 12.

dönemde 40 milyonluk Türk Dünyasının aynı çatı altında yaşaması veya başka bir değişle Rusya'daki Türk halklarıyla birleşmesi yolunda engel olarak iki Hristiyan halk; (1-) *Ermeniler*, 2-) *Gürcüler*) bulunmakta idi. Ermeniler, özellikle Bakü olayları (1905-1915-1918) nedeniyle Osmanlıya şüphe ile bakıyor ve Bakü'de yaptıkları katliamlar hesabını ve kisasını alınacağından korkuyorlardı. Buna rağmen Ermeni Taşnakları Bakü'de yine ayaklanma faaliyetlerinden ve Müslümanları kışkırtmaktan geri kalmıyorlardı. Özellikle savunmasız insanlara zarar vermekten haz almaktaydılar. Kafkasya'da etnik durumun Rus hakimiyeti döneminde Hristiyan nüfusun lehine olacak şekilde gelişmiştir. Karabağ nüfusunda Azeriler'in payı 19. yüzyılın ortalarından 1917 yılına kadar % 40, % 45'in altına düşmemiştir. Bu sayının gittikçe azalmasının sebebi, Dağlık Karabağ'daki Azeriler'in 1918-1920 yıllarında Taşnakların cinayet çeteleri tarafından öldürülmeleri ve bundan dolayı köyden kente göçün gerçekleşmesidir. Taşnaklar Karabağ'da, Amzasplar Şamahı ve Kuba'da, Andranikler Zengezur ve Nahçıvan'da neler yapmadılar ki? Taşnaklar sırf Bakü'de 31 Mart -3 Nisan 1918 tarihleri arasında 8 binden fazla Azeri'yi katlettiler. Hatta Stepan Şaumyan, bunu kabul etmek zorunda kalmıştır. O, Rus Sovyet Cumhuriyeti Halk Komiserleri Konseyine gönderdiği 13 Nisan 1918 tarihli raporunda, Müslümanları Taşnak çetelerinin vahşeti yüzünden Mart olaylarında katledildiğini kabul etmiştir. Bu raporların çoğu Rus görevli şahısların imzasını taşımaktadır⁶²¹.

Mehlika Aktok Kaşgarlı: "Ermenilerin eşkıyalık ruhu ile Hristiyanları Haçlı Seferlere teşvik etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti bu gerçeğin farkında olmadığını, tarihte din savaşlarına, Yahudi katliamına ve sömürücü harplerine Ermenilerin sebep olduğunu, Papalığın bu nedenle Türk toplumlarından özür dilemesi gerektiğini" belirtmiştir⁶²². İşte Kuzey Azerbaycan'daki 1905-1920 yıllarındaki katliamlar ve son olarak Dağlık Karabağ'ın işgali aynı siyasi zihniyetin farklı alanlardaki tezahürüdür.

Azerbaycan halkının kendi mukadderatını tayin ve Osmanlı Devleti, Azerbaycan ve Kafkaslara bağlı planlarını uygulaması için, Enver Paşa ve silah arkadaşları bunu bir asli vazife olarak görmekteydi. Nuri Paşa'nın Musul'dan harekate başlaması arefesinde

⁶²¹ *ARSPİHA*, F. 277, Siy. 2, İş. 13, s. 3, 25, 28, 34.

⁶²² Bknz: Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara. 1990; Yaşar Kalafat, "Toplu Mezar Kazısı, Soykırım ve Nahçıvan Gezisi", *21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara. 2000, s. 186.

yani 5 Nisan 1918 senesinde Enver Paşa, Kafkas İslam Ordusunun teşkili ve vazifelerine ait talimatnameyi tasdik etmiştir⁶²³.

Gerçekten de Enver Paşa Kafkasya’da muazzam bir ordu kurulması için gereken talimatı vermişti. 28 Mayıs’ da Azerbaycan Milli İstiklali’ni ilan etse de 1918 yazında Bakû Osmanlı Devleti, Almanya, İngiltere ve Sovyet Rusya arasında tartışmaların esas odak noktasına haline getirilmişti. İtilaf Devletleri, Kafkas’ın en mühim petrol yataklarını barındıran Bakû’yü bir an önce ele geçirebilmek için adeta bir yarış içerisindeydiler. Almanlar da Azerbaycan meselesinde müttefiki olan Türkiye’ye karşı oyun oynuyor, Gürcistan’la iyi ilişki kurarak, bu topraklardan Türk askerlerinin geçişini engellemeyi düşünüyorlardı. Azerbaycan Milli Şurasının Reisi M. Emin Resulzade, Türkiye’de diplomatik görüşmeler yapıyor ve oradan yazdığı mektuplarda Bakû’nün alınmasının ölüm-kalım meselesi olduğuna dikkat çekiyordu. 6 Eylül 1918’de yeni Padişah, Azeri delegeleri kabul etti. Heyeti, Sultan’a Enver Paşa takdim etti. Sultan, Enver Paşa’ya yaklaşıp, “Bu günün ömrünün en mutlu günü” olduğunu söylemiş, M. E. Resulzade, “Bu sözler, böylesine sevgi göğsümüzü kabarttı”⁶²⁴ diye olayı mutlulukla Azerbaycan’a gönderdiği mektubunda nakletmişti. Kısa süre sonra İstanbul’da olan Azerbaycan’ın olağanüstü temsilcisi Ali Merdan Bey Topçubaşov, Sultan tarafından kabul edilmiştir. Görüş zamanı Topçubaşov: “Sultanım az evvel bizim delegelere hitaben söylediğiniz ‘Azeriler benim evlatlarımdır’ sözlerini hepimiz memnuniyetle hatırlayacağız, Azerbaycan’ın arkasında büyük bir dost var”, demiş, Padişah Vahdeddin onun sözünü; “dost değil, kardeş” diyerek bölmüştür.” Bu görüşlerin yüksek seviyede yapılmasında Enver Paşa’nın misilsiz hizmetleri olmuştur. Topçubaşov, Enver Paşa tarafından çok samimi karşılandığını, Enver Paşa’nın Azerbaycan’a gereken yardımın yapılması için talimatlar verdiğini ve Kafkasya’ya gönderilecek orduyla ilgili tüm

⁶²³ Bu talimatnamede Kafkas İslam Ordusunun görevlerini ve istikamet faaliyetlerini içeren önemli bir belge idi. Bu belge ATASE arşivinde de bulunmaktadır. Nuri Paşa’nın Kafkas İslam Ordusu hakkında belgeyi ayrıca Şevket Süreyya Aydemir’in “Enver Paşa İle Alakalar” adlı eserinde yer almaktadır. Bu eserde Nuri Paşa’nın elyazması ile olan raporunu görmekteyiz. Bu rapor 42 sayfadan oluşmaktadır. Toplam 32 belge mevcuttur. Büyük bölümünde savaş ve silah bilgilerini içeren elyazmaları görmekteyiz. Öte yandan bu eserin Osmanlıca 42 sayfada TTK kütüphanesinde Kazım Orbay (Enver Paşa’nın eniştesi) Arşivinde görebilmekteyiz. Ayrıca 12 sayfalık daktiloda yazılı nüshası da yine ATASE arşivinde bulunmaktadır. Mehman Süleymanov, *a. g. m.*, s. 227.

⁶²⁴ *ARMDA. F. 970, Siy. 1, İş. 30, s. 2.*

detayları büyük bir heyecanla anlattığını “İstanbul Mektupları”nda ayrıntılarına kadar kaleme almıştır⁶²⁵.

Kafkas İslam Ordusu, Üçüncü Ordu’nun yanında ve Enver Paşa’nın kardeşi Nuri Paşa’nın kumandasında yeni kurulmuş bir kuvvet idi. Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Milli Emniyet Müdürü Nağı Keykurun Şeyhzamanlı, hatıralarında Enver Paşa’nın Haydarpaşa İstasyonundan Nuri Paşa’yı nasıl heyecanla yolcu ettiğini anlatıyor: “Enver Paşa, yaverleri, diğer paşalar ve erkanı devletten bir kaç kişi. Enver Paşa, Nuri Paşa’ya son talimatlarını veriyor, daha sonra Kafkasya’da yapacağımız işleri bir daha hatırlatıyor ve ekliyor, siz ikiniz de benim kardeşimsiniz, unutmayınız.” Enver Paşa fanatik bir sevdıyla bağlıydı Türk Dünyasına. Ve bu sevdayı tüm icraatlarında da yaşattı. Nuri Paşa 3 Haziran 1918’de İran üzerinden Kafkasya’ya girmiş, önce Azerbaycan Milli Hükümetinin bulunduğu Gence’de kalmış, daha sonra kuvvetlerini oluşturarak 15 Eylül’de, Bakû’yü emperyalistlerden ve Rus-Ermeni çetelerinden temizlemiştir. İngilizlerin Bakû’yü terk etmesinden sonra Almanya hemen askeri ve ticaret sözcüsü Von Der Golts’ı Bakû’ye gönderdi. Avusturya Macaristan delegeleri de Eylül sonunda Bakû’ye geldiler. Fakat Azerbaycan hükümeti ülkenin çıkarlarını sıkı bir şekilde koruduğu için elleri boş geri dönmeye başladılar. Berlin’de görüşmelerde bulunan Talat Paşa, Türk ordusunun Azerbaycan’dan kısa zamanda çıkacağını vaat etmek zorunda bırakılmıştır. Osmanlı Devleti, Bolşevik tecavüzüne karşı Kafkas Birliği yaratılması hakkında bu devletlerin delegeleriyle fikir alışverişinde bulundu. Rusya için Brest Antlaşması’nın Türkiye’ye ait olan kısmı önemli ölçüde Azerbaycan ve Bakû’yle ilintiliydi⁶²⁶.

30 Ekim 1918’de Osmanlı Mondros Mütarekesi’ni imzaladı. Ahmet İzzet Paşa 24 Ekim’de Kafkasya’daki birliklere geri çekilme emri verdi. Azerbaycan’da kalmak isteyenler kalabilirlerdi ve çok sayıda asker Bakû ve etrafında kaldı. 10 Kasım’da Azerbaycan Hükümeti Nuri Paşa’nın şerefine ziyafet verdi. Ziyafete 400 kişi tanınmış siyasiler, iş adamları, çeşitli dernek ve cemiyetlerin temsilcileri katıldılar. Ziyarete ilk konuşan Azerbaycan Hükümeti’nin Başkanı F. H. Hoyski oldu. O, “Azerbaycan’ın özgürlüğü yolunda akıtılmış kanlar Osmanlı ve Azerbaycan Türkleri arasında kopmaz

⁶²⁵ ARMDA. F. 894, Siy. 10, İş. 154, s. 16; Mehman Süleymanov, *a. g. m.*, s. 227, 229.

⁶²⁶ Mustafa Budak, “Nuri Paşa’nın Kafkas İslam Ordusunda Raportu”, *Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü. 2008, s. 448.

ilişkilerin sıkı teminatıdır” dedi. Osmanlı Kafkas Ordusu Kumandanlığı adına konuşan Nuri Paşa, “Kardeş Azerbaycan’ın serbestliği yolunda yeni kurbanlar lazım olursa, ona da hazırız” cevabını verdi⁶²⁷.

Cemal Paşa, 3 Haziran 1920 tarihli Moskova’dan gönderdiği, “*Kardeşim Mustafa Kemal Paşa*”, diye başlayan mektuplarında, Atatürk’ün Bolşevik Rusya Hükümeti’ne yaptığı teklifnameden bahsetmiş ve Enternasyonal Reisi Yoldaş Radek’in bir iki güne kadar teklife cevap vereceğini bildirmiştir. Aynı mektupta İran’da, Hindistan’da ve Türkistan’da ihtilaller tertip etmek planı anlatılmış ve bu faaliyet için de “bir seneden beri benim bütün ruh ve fikrimi işgal eden bir emel” ifadesini kullanılmıştır. Cemal Paşa 11 Haziran 1920 tarihli mektubunu ise şu satırlarla bitirmiştir: “Türkiye’yi kurtarmak, İngilizlere en şiddetli darbeyi indirmek benim gıdayı ruhumdur”⁶²⁸.

Aynı amaçlarla Moskova’da bulunan Enver Paşa’da Mustafa Kemal Paşa’ya hitaben yazdığı 26 Ağustos 1920 tarihli mektubuna şöyle başlıyordu: “Efendim, bundan on gün evvel Moskova’ya vasıl oldum. Enver Paşa Avrupa’nın genel durumuyla ilgili bilgi verip değerlendirme yaptıktan sonra İslam aleminde Antanta (İtilaf Devletleri) aleyhinde bazı hareketlerin başladığını bildiriyor. Ayrıca Rusya Hükümeti’nin Kafkasya ile beraber Azerbaycan’ın istiklalini tanıyacağını vaat ettiğini, Kırım’da bir Tatar Sovyet Cumhuriyeti teşekkül edileceğini, Rusların Azerbaycan ordusunun yeniden teşkiline söz verdiklerini ve bu ordunun Anadolu’ya yardıma taraftar olduğunu söylemiştir.” Enver Paşa ikinci mektubunu Bakû’den göndermiştir: “Muhterem kardeşim” diyerek başlayan bu mektupta Bakû’de toplanan Şark Milletleri Kurultayı hakkında geniş bilgi vermiş, Azerbaycanlıların bir ordu kurmak istediklerini, fakat Rusların bir fırkadan fazlasına razı olmadıklarını, orada Osmanlılardan teşkil edilecek bir kuvvet ile beraber Kafkasya’dan tedarik olunacak bir süvari alayının Anadolu’ya yardım maksadıyla gönderileceğini söylediğini, fakat bunun olacağına itimadı olmadığını yazmıştır⁶²⁹.

⁶²⁷ *Azerbaycan Gazetesi*, Bakü. 12 Kasım 1918.

⁶²⁸ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara. 1995, s. 218-219.

⁶²⁹ *TTK Kütüphanesi, Enver Paşa Fondu, No:1296-1133-1243*; “Türkiye’nin Kafkasya Politikası”, Genelkurmay ATASE Başkanlığı 8. *Askeri Tarih Semineri (Bildiriler)*, 23-25 Ekim, İstanbul. 2001, s. 9.

17 Eylül 1920’de Mustafa Kemal Paşa’ya yazdığı diğer bir mektubunda ise daha ilginç tespitlerde bulunuyordu Enver Paşa. “Bütün Şark için Rusya’nın hayatı lazımdır. İki hal mümkündür. Ya İngiltere mahvoluncaya kadar muharebeye devam ederiz, yahut bir kompromi yaparız. Eğer Rusya’nın ihtiyacı varsa muvakkat bir müddet için İngiltere ile kompromi yapmağı kabul eder. Çünkü kuvvetli olana karşı başka türlü hareket etmek imkanı yoktur. Şark meselelerinde Bakû’nün merkez olması icap eder.” Enver Paşa’nın bu kabilden yazılmış mektupları çoktur. Mustafa Kemal Paşa “Büyük Millet Meclisi Reisi M. Kemal” imzasıyla gönderdiği cevap mektuplarında Enver, Talat ve Cemal Paşalardan ihtiyatlı tavır alınmasını özenle istemiş, Türkiye’yi zora çekecek olaylara karışmamalarını diplomatik bir usulle ifade etmiştir. Bu arada Nuri Paşa’nın Dağıstan’da Bolşeviklere karşı cephe alması Kazım Karabekir Paşa tarafından sert muhalefetle karşılanmıştı. Kafkasya’da bulunan Halil Paşa’ya gönderdiği şifreli mektupta şöyle diyor Karabekir Paşa: “Sovyet Rusya ile doğrudan doğruya temas edebilmek, Türkiye için hayati önem halindedir. Bu durumda Nuri Paşa’nın Bolşeviklere karşı cephe alması teessüfe şayandır...” İkinci bir şifre de K. Karabekir Paşa Halil Paşayı şöyle uyarıyordu: “Sizin, Enver ve Nuri Paşaların şimdi başta gelen vazifeleriniz, Sovyet İdaresini Türk hududuna kadar ulaştırmak olmalıdır. Bu yolda yürünmesi lazımdır, aksi takdirde hareket edilecek olursa, bu başkalarının durumuna yarayacaktır”⁶³⁰.

Enver Paşa’nın amcası Halil Paşa, tıpkı Azerbaycan Milli Cumhuriyeti’nin üyeleri gibi Sovyet hududunu Türkiye’ye kadar ulaştırmayı açıkça Azerbaycan’ı Ruslara teslim etmek olarak görüyorlardı. Bu konuda dikkat edilmesi gereken önemli bir husus daha var. Mustafa Kemal Paşa’nın 6 Şubat 1920 tarihini taşıyan, Heyeti Temsiliye adına kaleme alınmış, 1920 Ocak ayında Türkiye’nin siyasi vaziyetini inceleyen raporunda yer alan şu satırlar o dönemin şartları altında ortaya çıkan tabloyu tüm gerçekliğiyle gözler önüne seriyor. “Türkiye Kafkasya’dan Bolşevik istilasını kolaylaştırır ve onunla hareket birliğine geçerse, batıdan doğuya doğru, Anadolu, Suriye, Irak, İran, Afganistan ve Hindistan kapılarını açmış olacaktır. Bu açık kapıları kapatmak için müttefikler bir taarruz stratejisini yürütecek kuvvetleri süratle tedarik edemezler. Bu sebeple Kafkas seddi yapılmasını Türkiye’nin kesin şekilde yok edilmesi

⁶³⁰ Afet İnan, *Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün El Yazıları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara. 2000, s. 37;

projesi sayarak, bu seddi İtilaf Devletlerine yaptırmamak için en son vasıtalarla müracaat etmek ve bu uğurda her türlü tehlikeyi göze almak mecburiyetindeyiz. Kafkas milletleri bize set olmaya karar vermişlerse birlikte taarruz için Sovyetler ile anlaşmak, dahilen milli teşkilatı son derece genişletip, takviye etmektir”⁶³¹. Unutmamak gerekiyor ki, Türkiye’nin o dönemki şartlarının doğurduğu politikalar bunlar. Türkiye’nin böyle düşüncesi karşısında Ruslardan bağımsız ve Bolşeviksiz bir ülke olarak yaşamak isteyen Azerbaycan’ın Türkiye’nin bu görünüşünü benimseyip, desteklemesi haklı bir istek olmazdı her halde. Zaten değil Azeriler, Enver Paşa başta olmakla Kafkasya ve Türkistan dünyasının özgürlüğünü savunan çok sayıda Türk askeriye mensupları da bu konuda farklı düşünüyorlardı⁶³².

Enver Paşa hala ısrarla Çiçerin’den Türk mıntıklarından seçilmek suretiyle bir süvari ordusu istiyordu. Bu ordu ile Anadolu’ya geçmek ve Yunanlıları hiç beklemedikleri bir zamanda bozguna uğratarak milli mücadele cephesine takviye olacağım düşünüyordu. Oysa Ruslar bu isteklere hep kaçamak cevaplar veriyor, vakit kazanmaya çalışıyorlardı. Şunu bildirmek gerekiyor ki, Enver Paşa’nın Rusya’daki faaliyetleri ve Bakû kongresindeki ateşli konuşması, Paşa’nın Turancı emellerinden şüphe yaratsa da, Moskova’da cereyan etmekte olan Türk-Sovyet görüşmelerinin olumlu sonuçlanmasına engel olamamıştır⁶³³.

Türk Heyeti Moskova’ya vardktan sekiz ay sonra 16 Mart 1921’de, Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması imzalanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Sovyetleri oyalamak gayesiyle maskeli bir teşekkül kurulmasını arzu etmiş, İtilaf Devletlerini bununla korkutarak ileri gitmesine mani olmuştur. İlk başta O’nun onayı ile yaratılmış “Halk İştirakiyyun Partisi” daha sonra hakiki maksadıyla işe başlamış bulunan “Türkiye Komünist Partisi” zamanla zararsızlaştırılmıştı. Böylece, Ruslar istediklerine nail olamamışlardı. Mustafa Kemal Paşa Bolşeviklerin gerçek yüzünü çok güzel bilmesine rağmen oyunu her zaman kuralına göre oynamıştır ve şöyle demiştir: “Bolşevikler bütün Rusya’ya hakim olduktan sonra tarihi Çarlık politikasını sadakatle ve belki de eskisinden daha geniş bir tarzda tatbik etmek isteyecekler. Rusya’nın gelecekteki şartları lehine değıştikçe, yani

⁶³¹ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul. 1969, s. 441.

⁶³² Utkan Kocatürk, *Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri*, Ankara 1984, s. 16-22; Afet İnan, *a. g. e.*, s. 23-24.

⁶³³ *ARMDA. F. 28, Siy. 1 c, İş. 68, s.1, 8, 23.*

kuvvetlendikçe bizi çok uğraştıracaktır. Fakat biz mücadeleden yılan insanlar değiliz ve yılmayacağız. Bir gün gelecek bunu anlayacaklar”⁶³⁴.

Enver Paşa Almanya, Avusturya ve Türk ordularının Kafkasya’da Rus istiptadını ortadan kaldıracığını ve böylece “Turan” ülküsüne kavuşacağına hayal ediyordu. Türkiye bu savaşa Kafkasya’yı tutmak, Mısır’ı ele geçirmek, Rusları ve İngilizleri İran’dan çıkararak Hindistan’a ulaşmak imkanı elde etmek planlarını hesap ederek girmişti. Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya politikasında Türklerin dini ve milli hisleri esas temel oluşturmaktaydı. Birinci Cihan savaşında Ortadoğu coğrafyasında Kafkasya dışında Mısır’da, Filistin ve Suriye cephelerinde askeri operasyonlar boy gösteriyordu. Birinci Cihan savaşına girerken Türkiye’nin Kafkasya Cephesi’nden beklentileri şunlardı:

1-) Osmanlı Devleti 1877-1878 vuku bulmuş Rus- Türk Savaşı sonrası imzalanmış San-Sitefana sözleşmesi (3 Mart 1878) ve Berlin Sulh Kongresinde (13 Haziran-13 Temmuz 1878) kabul edilmiş şartname neticesinde Kafkasya’da kaybettiği toprakları geri almaya çalışıyordu.

2-) Türkiye ezeli rakibi olan Rusya’nın parçalanması neticesinde bu coğrafyada yaşayan dindış ve soydaşlarının özgürlüğüne kavuşacağını ve bu vesile ile o dönem itibariyle 13 milyon nüfusu olan Kafkasya’da kendi yararına siyasi durumun ortaya çıkacağını hesap ediyordu⁶³⁵.

⁶³⁴ Ruslar Sakarya Zaferi’nin sonuna kadar Enver Paşa’yı hoş tutmaya devam etmişlerdir. Savaş başarı ile sonuçlanmasa belki de gizlice Anadolu’ya geçmek projesini deneyecekti. Şu da bir gerçektir ki Enver Paşa’nın heyecanlı yapısından bazen ütopyliğe varan hayallerinden endişe eden Mustafa Kemal Paşa Onun Anadolu dışında kalmasını tercih etmiştir. Hatta Enver Paşa’nın Rusya’daki aktivitesinden memnun kalmayan Mustafa Kemal Paşa, Rus Genelkurmayı Frunze ile Ankara’da yaptığı görüşmede Bolşeviklerden Enver’le işbirliğine son verilmesini talep etmiştir. Zaten Enver Paşa’nın Türk İslam Dünyasına olan aşırı ilgi ve tutkusu Rusları rahatsız ediyordu. Enver de bunu fark ediyor, artık göz tutsağı gibi yaşamak onu çok sıkıyordu. Batum’a amcası Halil Paşa’ya gizlice giderek önce Anadolu’ya geçmek arzusunu bildirmiş, amcası onu bu istekten vazgeçirince ise idealini Türkiye-Kafkasya-Türkistan meselesini yeniden ve karşısı alınmaz şekilde gündeme getirmiştir. Beraberinde olan Hacı Sami adlı şahıs, Enver’i Basmacı’larla beraber büyük işler yapabileceğine ikna etmiş, nihayet Enver Türkistan’a yüz tutmuştu. Orada Cemal Paşa’yla görüşme planı Ruslar tarafından önlenmiştir. Cemal Paşa’yı Buhara’da bulamayan Enver Paşa, durumu güzelce tetkik etmiş, ortada bazı oyunların oynandığına inandıktan sonra av bahanesi ile uzaklaşmıştı. Aygün Attar Haşimzade, *a. g. m.*, s. 6.

⁶³⁵ 27 Ekim’de Paşa Kağan’da Rus Konsolosu Jurinev’le görüşmüş, Cemal Paşa’nın Afganistan’a ne zaman döneceğini sormuş konsolos da “Cemal’e yol vermek şöyle dursun, sizin de buralarda ne gibi işlerle meşgul olduğunuzu pek iyi biliyoruz” demişti. Enver Paşa bunu doğrudan doğruya bir tehdit kabul etmişti. Basmacıları gideceğini söylemiş bu memleketin kurtuluş hareketine canını feda etmeye hazır olduğunu kati şekilde ifade etmişti. Ruslarla mücadele için gerekenin yapılmasının zarureti aydınlara anlatmış, kendisini Türklerin anavatanında hissettiğini, Türkleri mücadele sahasına çıkaracağını

Enver Paşa, Turan halklarının Türk hakimiyeti altında birleşmesini Türkiye'nin esas siyasi vazifesi olarak görüyordu. Savaş süresince Kafkasya'ya yönelmesinin gayesi de bu doğrultuda olmuştur. Fakat müttefiklerin ihaneti ve ülkenin içinde bulunduğu zor şartlar sadece Enver Paşanın "Turan" hayalini yıkmakla kalmamış aldığı ağır yenilgi Osmanlı Devletinin hazin sonunu da beraberinde getirmiştir.

V. 3. BAKÜ-TÜRK AYDINLARININ OSMANLI ORDUSUNA SESLENİŞİ

XIX. asrın sonlarından itibaren Hınçak ve Taşnaksütyun örgütleri oluştuktan sonra, Ermeniler meskunlaştığı topraklardan, Azeri Türklerinin kovulması için sistemli bir şekilde icraata başlamışlardır. Ve bu yolda muhtelif aşamalarda; *1-) Soykırım, 2-) Deportasiya, 3-) Terör, 4-) Tarihi sahteleştirme, 5-) Milli ve manevi kültür ve medeniyet abidelerinin yok edilmesi formalarında tezahür etmiştir.* 1905-1920 yılları bu kitlevi tezahürün ilk örnekleri gibi kaydedilebilir. Bu devirlerde tarihi Türk Eli olan Erivan Bölgesinin % 70 Azerilerden, %30 ise diğer halklardan oluşan ahalisi mevcut idi. 28 Mayıs Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin kurulması, 4 Haziran 1918 yılında imzalanan Batum Sulh Mukavelesi ve Kafkas İslam Ordusunun Kuzey Azerbaycan'a gelişi ve bunları müteakiben, Versay Konferansının Ali Şurasında Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması ve Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olarak kabul görmesi bölgede yeni dönemecin oluşmasına neden olmuştur⁶³⁶.

Bölgede meydana gelen yeniliklerin başında hiç kuşkusuz Osmanlı Türk Ordusunun Kuzey Azerbaycan'a gelişi ve Bakü başta olmak üzere tehdit altında olan diğer Azeri topraklarının ve Azerilerin kurtarılması olmuştur. Bakü-Türk aydınlarının Osmanlı Hükümetine ve askerine seslenişi günümüzde de çok anlam içermektedir: Bu

söylemişti. O, Buhara' dan ayrılırken son olarak düşüncelerini şöyle ifade etmişti: "Türkistan için mücadele lazım. Zaten hak olan ölümden korkarsan, köpek gibi yaşamağı ihtiyar edersin. Hem geçmişimizin, hem de geleceklerimizin lanetlerine müstahak oluruz. Halbuki kurtuluş için ölmeyi göze alırsak, bizden sonrakilerin, hür ve bahtiyar olmasını temin etmiş oluruz." Evet, bu kelimeler Enver Paşa'nın gerçek kimliğini ve Dış Türklerle ilgili politikasını tümüyle aydınlatan kelimelerdir. O, son olarak Semerkand merkez olmak üzere bir Türkistan devleti için çarpışmaya atıldı. Eşini ve çocuklarını sonsuz muhabbetle seven ailesine çok düşkün olan Enver Paşa hep onlardan uzak yaşadı. Turan sevgisi onun için tüm sevgilerin üstündeydi çünkü, O koca Osmanlı Devletinde Harbiye Nazırı olduğu zamanlarda da, Kafkasya ve Türkistan yollarında parasız sıkıntılı günlerinde bu sevginin ışığıyla hareket etti. İnandığı bir dava, gönül verdiği bir arzu doğrultusunda yaşadı hep. A. A. Haşimzade, *a. g. m.*, s. 6-8.

⁶³⁶ http://www.mnsgov.az/armenianaggression_az.html/25.10.2007.

seslenişin orijinal metni şöyledir: “Bakü denen milyon ve milyar şehrinin, kapıları önünde günlerden beri zafer kuşunun kanatlarını yakalamak isteyen Şanlı Türk Ordusuna! Bu güzel gönül kapısı şehri eğer siz azat etmeseniz, Türkün ve Türk Ordusunun şerefini içinde bulunduğumuz hendeklere gömmüş olacaksınız. Eğer siz, bu servet ve altın gibi şehri azat etmeseniz, sevgili büyük vatanımıza en kıymetli hediye etme fırsatını kaçırmış olacaksınız. Eğer siz, yeşil denizli bu meşhur şehri azat etmeseniz, Kafkas Türkleri ve Türkistan Müslümanlarının kalbine saplanmış olacak, zehr-i hançerin üzerine ‘eyvah ki, Osmanlı Türkü bize imdada gelmedi’ yazılmış olacaktır. Kafkasya feryat edecektir. Türkistan ağlayacaktır. Eğer siz, bu büyük Türk-İslam şehrini azat etmeseniz, Allah-Allah diyenlerin varlığını şükürlerle ortadan kaldıran ve kaldırmak isteyen düşmanlar önden ve arkadan sizi saracak ve dişlerini yeni mezalimler için bilemiş olacaktır. Eğer siz, demir oluklardan dünyaya devlet akıtan ve sulhun terazisinde çok ağır basacak olan bu harp şehrini azat etmeseniz, tarihin huzurunda mahcubane olacaksınız. Ve bugün dost-düşmen memleketlerinde en küçük evde, en işsiz insanların bile dillerinde adeta destan gibi dolaşan Bakü Şehri, hadise ve hailesi Türklerin bozgunluğuyla bitmiş olacaktır. Düşmanlar azim ve pek azim zaferin anahtarını ellerine geçirmiş olduklarını belki de az da haklı olarak ilan edeceklerdir. Dostlar bile, bir zayeden hasıl olacak, keşkelerini gizlemeyecekler ve bizi şemleriyle kahredeceklerdir. Ey Türk Askeri! Eğer sen, bu şehri alamasan, Bakü’de senin için hazırlanan sofralar misafirsiz kalacak, senin için dikilen libasları düşmenler giyecektir. Senin ayağına kesilecek kurbanlar düşmana kalacaktır. Senin için hediye saklanan altın keselerini düşman yağma edecektir. Eğer sen bu şehri almasan, İslam gelinlerinin örtülerini kafirler yırtacak, yine mübarek İslam kanları kırmızı şaraplar gibi, vahşi işkenceler uğruna akacaktır. Senin zaferin için, duaya uzanan elleri zalimler kesecektir. Eğer sen, bu sarı ışıkla altın şehri almasan, kadınlar saçlarını yolacak, akıllarını kaybedecektir. Şimdiye kadar akan kanlar, boş yere akmış olacaktır. Sen de bu tozlu topraklı yerler içinde perişan halde kalacaksın. Türkün gözlerini oyarak, ipliklere dizen, düşmanlara bayramlar hazırlayacaksın. Fakat sen, ey Türk Askeri, İngilizlerin gücünü kendi gücünle Çanakkale’de kırdın. En büyük savaş gemilerinin büyük silahlarına aylarca göğüs gerdin. Karşıdaki düşmenin çoğunu Ermenileri, belki de Azerbaycan’dan, Kars’tan beri önüne katarak, ta bu şehre diktin. Türkün adını

yücelten, Malazgirt, Çanakkale, Dumlupınar, Sarıkamış'tan sonra, Kafkaslara gelecek, Bakü yiğitlik tacının bir elması olacaktır. Al Bakü'yü ve Vatanına bir altın armağan götür”⁶³⁷.

Kafkas İslam Ordusunun, siyasi, askeri, sosyal ve tarihi öneme haiz neticeleri olmuştur. En büyük neticesi ise yeni kurulmuş olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin (ADC) faaliyetlerini hayata geçirmesi ve toprak bütünlüğünün teminatı olmasıdır. Azerbaycan'ın aydınları da geçtiği bu çetin yollardan Türkiye'nin yardımına büyük ümitler beslemiştir. Ve Harici İşler Nazırı M. H. Hacinski'nin Nuri Paşa ile görüşerek, hem Kafkas İslam Ordusunun daveti hem de müstakil Azerbaycan Ordusunun oluşturulması yönünde fikir mübadelesi yürütmüşlerdir⁶³⁸. Bu bağlamda Kafkas İslam Ordusunun mübareze yolu, bir kurtuluş yolu, bir efsanevi destan gibi değerlendirilmelidir. Kahramanlık sembolüne çevrilmiş şahsi hüner ve şerefi ile tarihle ebedileşen Enver Paşa, Nuri Paşa ve diğer mücahitlerden; Cemil Cahid Bey, Rüştü Türker, Mürsel Paşa, Hasan Bey, Zihni Bey, Halim Pertov, Nazi Bey İbrahimzade, Nazım Bey Ramazanov, Habib Bey Selimov vb. gibi nice-nice efsanevi destanın kahramanları, Türk tarihinde yeni sayfalar açarak unutulmazlar listesinde yer almayı başarmışlardır.

V. 4. KAFKAS İSLAM ORDUSU KUZEY AZERBAIJAN YOLLARINDA

Çar döneminden itibaren Rus Generalleri, Bakü'nün uluslar arası önemine değinmişlerdir. Rus Komiser K. V. Çiçerin bu konuda şöyle der: “Bakü öyle güzeldir ki, macera arayan her bir yabancı onu kendi öz evinden çalmak ister.” Herkes Bakü'yü “Hazarın kara mirvarisi (incisi)” olarak görmekteydi. General A. İ. Denik'in, Rus kıyımına dair makalesinde şöyle diyordu: “Bakü petrolü Avrupa ve Asya politikacılarının akıl ve duygularına tam hakim kesilmişti. Savaş ve siyaset sahnesinde

⁶³⁷ Nizamettin Halil Onk, “Yeni Azerbaycan Cumhuriyeti Kurulurken”, *Türk Dünyası Tarih Bülteni*, İstanbul. Nisan 1992, s. 33-34; Mehman Süleymanov, *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Herbi Neşriyatı, Bakü. 1999, s. 281-282.

⁶³⁸ ARDA, F. 894, Siy. 1, İş. 25, s. 5-8, 70-75.

Enzeli'den İngilizlerin, Azerbaycan'dan Nuri Paşa'nın ve Gürcistan'dan Almanları son amacı olan Bakü ile bağlı faaliyetleri başlamıştır⁶³⁹.

Bakü'de meydana gelen Mart katliamları Osmanlı'da ve Osmanlı insanında büyük heyecan yaratmıştı. Damarlarında kardeş kanının intikamını hissi ile coşturmuştu. Her yönden kurtuluş yolu bağlanan Azerbaycan'a Musul'dan, Ravendiz-Saviçbulak-Nahçıvan yolu ile birçok insan akın etmiştir. Azerbaycan'a ilk yardım olarak gelen Nuri Paşa 1918 Musul'dan birçok grupta oluşan askeri bölmeleri yola koyulmuşlardı. Bundan birkaç gün önce ise Osmanlının Savaş Bakanı Enver Paşa, ordu teşkili için düğmeye basmıştır. 16 Mayıs'ta Nahçıvan Bölgesine yetişen bu birlikler, 25 Mayıs'ta Gence'de büyük ihtişamla karşılanmıştır. Azerbaycan üzerine geniş hücum planları hayata geçirmeye hazırlanan Bolşevik ve Taşnak işbirlikçilerinin güçleri Bakü-Gence yolu ile ilerlemekteydi. Geçtiği her noktada vahşice katliamlar gerçekleştirmişlerdir. Azerbaycan'ın geleceği belirsizdi. Çünkü Bakü'süz Azerbaycan 'kuru bir can' demekti.

28 Mayıs 1918'de Müsavat Partisinin Lideri Mehmet Emin Resulzade'nin başkanlığında Azerbaycan Milli Şurası Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan eder. Bakû, İngiliz - Rus-Ermeni işgali altında olduğu için, Milli Hükümet, Bakû'den sonar ikinci büyük şehir olan Gence'ye yerleşir. Bakû'nün İngiliz-Rus-Ermeni işgali altında olması ve Ermeni Taşnakların Bolşevik adı altında 20 binden fazla Azerbaycanlıyı katletmesi Azerbaycan'da çok ciddi rahatsızlık doğurdu. Bakû'nün işgali bir anlamda genç cumhuriyetin varlığını tehdit eder nitelikteydi. Bu nedenle Azerbaycan hükümeti kardeş Türkiye'den yardım isteğinde bulundu. Osmanlı Devleti ile irtibat kuruldu. Haziran ayında Osmanlı ve Azerbaycan Cumhuriyeti arasında dostluk anlaşması imzalandı. Bu anlaşma ile iki ülke arasında daimi sulh ve ebedi dostluk münasebetleri oluşturuldu ve Osmanlı gerektiği takdirde Azerbaycan'a silahlı yardım yapmayı kabul etti. Anlaşmanın dördüncü maddesine göre Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin Başkanı M. E. Resulzade Kafkaslardaki Türk ve Müslüman halkına yönelik katliamın bir an önce durdurulması için Osmanlı Devletinden askeri yardım istemiştir. 1918 senesinde Şaumyan Hükümetinin Bakü'de yaptığı katliamların bir benzeri henüz başka bir yerde

⁶³⁹ Pervin Darabadi, "XX. Asrın Evvellerinde Güney Kafkas Beynelhalk Geosiyasi Münasebetler Sisteminde", *Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü. 2008, s. 24.

yaşanmamıştır. Bu katliamın ardından Resulzade, Osmanlı ile müzakereler için Batum’a gelmiştir. Bu durumdan rahatsız olan Ermeni çetesi Şaumyan, Ruslara derhal haber vererek: “Yoldaş Lenin, Türkler Bakü’ye geliyor. Bize acele yardım gönderin” der. Oysa bu konuda Resulzade Batum’da Halil Paşa ile ahitname imzalayarak, onların Bakü’ye gelmesini karara bağlamışlardır. Bakü’nün işgali ve akabinde Ermeni eşkıyalarının faaliyetleri Osmanlı Ordusunun takibi altındaydı⁶⁴⁰. Özetle, bu doğrultuda Bakü’ye yapılacak taarruz harekatı için hazırlıklara başlanmış ve Ermeniler ile ülke dahilinde ve ülke hacrinde yapılan raporlar elde edilmiştir⁶⁴¹.

Maverayi Kafkasya Seymi (Meclisi) Hükümeti’nin Türkiye ile sulh akdetmesi Gürcistan’ın ayrılması üzerine Maverayi Kafkasya Konfederasyonunun Milli Cumhuriyetlere ayrılması, Azerbaycan istiklalinin ilan edilmesi ve Milli Azerbaycan Hükümetinin kendisiyle akdettiği ittifak muahedesi gereğinde Türkiye Devleti Azerbaycan’a askeri yardım konusunda Enver Paşa tarafından hazırlanan programı uygulamaya başladı. Türkiye’nin müttefikleri olan Almanya Türk Ordusunun Azerbaycan’a askeri yardım etmesine karşı çıkmakta idi. Yalnız Başkomutan vekili Enver Paşa Azerbaycan’da durumun çok ciddi olduğunu anlayınca ve Almanlarla olan sıkıntının aşılabilmesi için Kafkas İslam Ordusu adını taşıyan teşkilat kurdu. Şark Orduları Komutanlığı bünyesinde bulunan beşinci Kafkas Piyade Tümeninin Kafkas İslam Ordusunun arasına katılması emrini verdi. Bunun üzerine, 9 Haziranda Türk askerlerinin birlikleri Gence’ye hareket etti. Azerbaycan topraklarından Kazak ve Tovuz bölgelerinden geçerek yol boyunca halkın sevgi gösterileri ile karşılandılar. 10 Haziranda Gence’ye ulaşarak Kafkas İslam Ordusunun emrine girdiler. Gence halkı Türk askerlerini kurbanlar keserek karşılamakta idi. Osmanlı Devletini kurtarıcı olarak gören Gencililer şehrin her tarafında Osmanlı Devletinin ve Azerbaycan’ın bayraklarını astılar. Halkın bu sevincini Azerbaycan Milli Şairi Ahmet Cavad “Selam Türkün Bayrağına”⁶⁴² adlı şiirinde; “Vefalı Türk geldi yine, selam Türkün bayrağına” sözleri ile aktarıyor, kendisi de Türk Ordusunu selamlıyordu.

Dış güçler Ermenilere yardım etse de, Anadolu Türkleri, Azeri Türklerine yardıma koşmuştur. Mayıs 1918 tarihinde Enver Paşa, Nuri Paşa ve Reis Nazım Bey,

⁶⁴⁰ ATASE, K. 3828, D. 43.

⁶⁴¹ ATASE, K. 5309, D. 49.

⁶⁴² Türkiye’de bu şiir ve şarkı, “Çırpınırdı Karadeniz” olarak bilinmektedir.

doktor ve yaveri Kılıç Ali Bey Gence toprağına ayak basarlar. 15 Eylül 1918 senesi ise, Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa ve Mürsel Paşa'nın, Bakü'ye geldiğı tarihtir. 28 Mayıs 1918 senesinde Gence'de Milli Şura Hükümeti kurulduktan sonra artan baskılar sebebiyle Türkiye'den yardım istenmiş, Mehmet Emin Resulzade ve zamanın Harici İşleri Nazırı Mehmet Hacınski'nin, İstanbul Hükümetine yaptığı başvuru üzerine Bakü'ye giren 8 bin 500 civarındaki Türk Birliği, şehri Bolşeviklerden temizleyerek, cumhuriyetin başkenti haline dönüştürülmüştür. Nuri Paşa ve ordusu vaziyete hakim olurlar. Bu arada Türk Ordusunun Bakü'ye girişi halk tarafından büyük bir coşkunlukla karşılanmıştır⁶⁴³. Bunu gören Ermeniler, şaşırmış ve Rus ordusunun peşine takılarak onlardan duruma el koymalarını istemiştir. Her şeyden önce Osmanlı Devleti 1918 yılında Azerbaycan'a askeri birlik göndermiş olması iki ülke arasında daha önceden imzalanmış olan antlaşmanın gereğidir. Ve bu konu hukuki bir zemine dayanır. O yıllarda M. E. Resulzade, Alibey Hüseyinzade, Ahmed Cevad, Hüseyin Cavid, Yusuf Vezir Çemenzeminli ve Abdulla Şaik gibi kültür ve tarih elçileri iki ülke arasında fedakarca çalışmaktaydılar.

Tüm bunların sonucunda Azerbaycan'da 1918 senesinde Milli Şura Hükümeti kurulmuştur. Bu hiç de kolay olmamıştır. Bolşevik ve Taşnakların sinsi faaliyetleri ülkeyi kan revan içinde bırakmıştır⁶⁴⁴. Gökçay, Gence, Şirvan, Yevlah, Ağdaş, Kuba ve Karabağ Bölgesinde, Ermenilerin Müslüman Türklerini kırarak, evlerini yağma etmişlerdir. Bu esnada Türklerin Azerbaycan'a geldiğini duyan Ermeniler, Gökçay Bölgesinden kaçmış ve Türkler tarafından derslerini almışlardır. Gökçay savaşında

⁶⁴³ Kaymakam Rüştü Türker'in Kafkas Yollarındaki İslam Ordusunun faaliyetlerini dile getiren eserinde şunlar dikkatimizi çekmektedir: "Azerbaycan Cumhuriyetinin her derdine koşan firkanın hareketi oldukça teferruatlı ve mufassaldır. Uzun zaman geçse de yine o firkanın erkanı harbinde olmak itibarı ile o hareketin içinde yazdığım için, esaslı ve mühim olayları yad ederek, olduğu gibi canlandırılmış ve mümkün olduğu kadar da tafsilat ve izahat verilmiştir. Hatadan kenar olduğunu iddia etmeyeceğim. Bu eserimle, 5. Kafkas Fırkasının esas Osmanlı Ordusundan ayrılarak tek başına memleketten kenarda, Azerbaycan'da ne kadar çetinliler ve yoksulluk içinde çalıştığını ve bu uğurda verdiği şüheda ve kayıpların derecesini silahdaşlarıma arz ve izah edebilsem, kendimi bahtiyar sanar ve bu hareket esnasında şehit düşen çok kıymetli zabıt ve askerlerimizin ruhlarını kemali hürmetle bir daha anarım." (Erkan-i Harbiye Riyaseti Celilesinin 1.12.1933 (1918) tarihli ve 43991 numaralı emirleri doğrultusunda eser yazarak dile getirmiştir): Bknz: Rüştü Türker, *Kafkas İslam Ordusu Bakü Yollarında, 5. Kafkas Piyade Fırkası*, Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı, Bakü. 2008.

⁶⁴⁴ Minehanım Tekleli, "Azatlık ve Kurtuluş Ordusu Hakkında Son Söz veya Türk İslam Ordusunun Dersleri", *Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü. 2008, s. 569; Ali Erol, "15 Eylül 1918 Türk Ordusu Bakü'de", *Azerbaycan Dergisi*, Sayı. 344, Yıl. 50, Eylül-Ekim 2002, s. 3-4-5; A. Ali Emircan-M. Emin Gerger, *Büyük Ermenistan Hayali ve Kars'tan Karabağ'a Ermeni Vahşeti*, Cemre Yay, İstanbul. 1992, s. 89, 106, 108.

Abdülkadir isminde bir yüzbaşı ile 22 er Anadolu Türkü şehit edilmiştir. Gökçay Kazasında çoğunluk olarak Müslümanlar yaşamaktadır. Az kısmı ise Ermenilerden oluşmaktaydı. Ancak Ermenilere ait burada gayrimenkul bulunmamaktadır. Ermenilerin ilk saldırılarının ardından buraya Bolşevikler ayak basmışlardır. Ermeni ahalisi askeri elbise giyerek burada halka saldırmıştır. Azerileri küçük düşürücü faaliyetlerde bulunmuşlardır. Köyler camiler yakıldı. Kuran-i Kerim yırtılarak parçalandı. 20 kişi işkence ile katledildi. Burada Ermenilerin yaptıkları Müslümanlara karşı ulusal bir düşmanlık olarak değerlendirilmiştir⁶⁴⁵.

Gökçay olayları başlar başlamaz Nuri Paşa önderliğindeki Kafkas İslam Ordusu Kuzey Azerbaycan'a gelmiştir. Nuri Paşa önderliğindeki Türk Ordusu ilk olarak Gence Yöresine gelerek, Kafkas İslam Ordusunu teşkil etmiştir. Bu durum Bakü Halk Komiserleri Sovyetini ve Bolşevik güçlerini teşvişe düşürmüştür. Ermeni Şaumyan ise bu hücumun Bolşevikler için uğurlu neticeleneceğinden emin idi. 1918 Haziran başlarında V. İ. Lenin'e gönderdiği mektupta şöyle diyordu: "Biz kendimizi çok iyi hissediyoruz. Ve direniş Bolşeviklerin zaferi ile sonuçlanmaktadır. Şöyle ki, Bakü Halk Komiserliğinin güçleri de Kafkas İslam Ordusu kadar tam teçhizatlı idi. Oysa Şaumyan'ın ordusundaki askerlerin çoğu Ermenilerden oluşmaktaydı. Ordusunda 18 bin asker vardı. Bu askerlerin % 70'i Ermenilerden oluşmaktaydı. Şaumyan'ın önderliğinde Kafkas Kırmızı Ordusunun her bir ihtiyacı Rusya tarafından karşılanmaktaydı⁶⁴⁶.

1918 Haziran sonlarında Türk Kuvvetleri ve Azeri Gönüllüleri Bakü'ye yaklaştıkları ve 27 Haziranda Delican Mevkii yanında Bakü'den gelen Ermeni ve Rus Milis kitalarını yerli Bakü Sovyeti Türk askeri hareketi hakkında Moskova Merkezi Hükümetine haber vererek durumun ciddiyetini anlatmış ve yardım gönderilmesini istemişti. Sovyet Hükümetinin elinde yeterince kuvvet bulunmadığından ve bilhassa mesafenin uzaklığı yüzünden Bakü'ye yardım gönderecek durumda değildi. Ancak diplomatik kanallarla buranın Türklerin eline geçmesine mani olmağa çalışacaktı. Sovyet Rusya Hükümeti Bakü Şehrinin Rusya'nın ayrılmaz bir parçası olduğunu iddia etmekte ve buraya Türk kitalarının taarruzunun Brest-Litovsk Antlaşmasına aykırı bir hareket olduğu kanaatinde idi. Rus Ordusunun Kafkas cephesinden çıkarılması

⁶⁴⁵ ARSPİHA, F. 277, Siy. 2, İş. 16; BCA, 930 01/1/21/2.

⁶⁴⁶ Manaf Süleymanov, *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Harp Neşriyatı, Bakü. 1999, s. 187

sonucunda, Kafkaslarda Rusya'nın öneminin zayıflaması özellikle 3 Mart 1918 senesinde V. İ. Lenin'in ifadesi ile "Ahlaksız Alman-Rus Brest Litovsk Barış Antlaşmasının imzalanması, separatizmin yaranmasını ve bölgede milletler arası münasebetleri, hümanist, siyasi ve iktisadi dengeleri keskin hale getirmekteydi"⁶⁴⁷.

Türk ordusunun Bakü'de askeri yardımları Rusya'yı endişelendirmiştir. Oysa Türk ordusu diplomasisi gelmeden önce bölgede ortamı sakinleştirmek, Osmanlının işgalci olmadığını, Kafkasya'nın dahili işlerine karışmayacağını bildirmiştir. Öte yandan bölgede emniyet ve asayiş oluşturduktan sonra geri çekileceği teminatını da vermişti. Böylece Türk ordusu Bakü'ye geldiğinde, birçok eşkıya ve çapulcu bölgede talan ve yağma hareketleri yaparak, kan dökmektedirler. Türk askerlerinin ilk işi bunların faaliyetlerine son vermek olmuştur. Bölgede güven ve asayiş sağlanmıştır⁶⁴⁸.

V. 4. 1. Nuri Paşa Önderliğindeki Osmanlı Ordusunun Kuzey Azerbaycan'a Kardeş Yardımı

Rusların Kafkaslarda ve Kuzey Azerbaycan'da yayılma politikasının temel amacı, Ermenileri de kullanarak Bakü'yü işgal etmek ve Azeri Petrolüne sahip çıkmak idi. Azeriler Bakü'den göç ederek, güneye sığınmış ve Osmanlı'dan yardım istemiştir. 8 Haziran 1918 tarihinde Kuzey Kafkas Dağlıları⁶⁴⁹ ile dostluk antlaşması imzalamıştır. Bu antlaşmaya esasen Osmanlı Devleti Kuzey Azerbaycan'a askeri yardım etmeye vaat etmiştir. Böylece içten ve dıştan gelen tehditlerin önü alınmış olacaktır. Ve 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan, istiklalini ilan etmiş, bu kardeş cumhuriyete ilk elini uzatan

⁶⁴⁷ Pervin Darabadi, *a. g. m.*, s. 24.

⁶⁴⁸ Halil Bal, "Kuzey Kafkasya'nın İstiklali ve Türkiye'nin Askeri Yardımı (1914-1918)", *Kafkas Araştırmaları*, No: 3, İst. 1997, s. 89; Reşat Bey İsmayilov, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü. 1993, s. 137.

⁶⁴⁹ Birleşik Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Dağlıları Birliğinin ve Dağlı hükümetinin faaliyetleriyle ilişkili olaylar, 1917-1921 yılları arasında Dağıstan'da yaşanan iç savaş tarihindeki beyaz noktalardan biridir. 1917 yılının Mart ayında Vladikafkas'taki aydınlardan ve Kafkas halklarının temsilcilerinden oluşan bir grup, kendi halklarının ulusal ve politik çıkarlarını savunmak için, Kafkas Dağlıları Birliğinin Geçici Merkez Komitesini oluşturarak genel dağlı kongresini gerçekleştirme hazırlıklarına başlar. Sadece, Kafkas Dağlıları Birliği Geçici Merkez Komitesi'nin oluşturulmasında aktif rol almış ve Komitenin de ilk başkanı olan Başıyat Şahanov'un adını belirtebiliriz. Bknz: A. M. Murtazeliyev, "Kuzey Doğu Kafkas Halklarının Dağlı Cumhuriyeti Tarihindeki Rolü (1917-1921)", *Dağıstanlılar Kültür Dergisi*, İstanbul. 2007.

Türk Hükümeti olmuştur. bir muahede imzalayarak, askeri yardımda bulunmayı taahhüt etmiştir⁶⁵⁰.

Güney Kafkasya'nın bağımsızlığını ilan etmesi, Azerbaycan'ın durumunda fazla olumlu değişiklik yaratmıştır. Çünkü Azerbaycan'ın doğusunda Bolşevik Ruslar, batısında Taşnak Ermeniler yerli ahaliyi katletmekle meşgul idiler. Batum Barış Konferansına büyük umutla bakmaktaydılar. Şöyle ki, Azerbaycan heyeti şunu gayet iyi bilmekteydi: 'Sadece Osmanlı ordusunun yardımı ile Bakü'yü Bolşevik Ruslardan ve Taşnak Ermeni çetelerinden temizlemek ve Türk-Müslüman soykırımının karşısını almak mümkündür. Bunun ardından Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan heyeti Batum'da Osmanlı heyeti ile toplanmış ve 4 Haziran 1918 tarihinde anlaşma imzaladılar. Antlaşmayı Azerbaycan tarafından Resulzade ve Harici İşler Nazırı Hacinski imzalamıştır. Antlaşmanın şartları Ermenistan ve Gürcistan için oldukça zor idi. Azerbaycan ve Osmanlı arasında ise daimi dostluk ve kardeşlik antlaşmaları yenilendi. Yeni kurulan Azerbaycan Hükümetinin Harici İşler Nazırı Osmanlı'ya yazdığı yardım talebine istinaden, Osmanlı Devletinin Müdafaa Nazırı Enver Paşa, ilk yardım olarak 2 milyon Türk Lirası kredi sağlamıştır. Bunun dışında Enver Paşa, Resulzade ile İstanbul'da görüşü zamanı Azerbaycan Milli Ordusunun teşekkülü için çalışmaların vacipliğine vurgu yapmıştır⁶⁵¹.

Nuri Paşa Komutanlığındaki Kafkas İslam Ordusunun zamanında yetişmesi sayesinde Azerbaycan Halkı işgal ve mezalimden kurtulmuştur. 1919 yılının Haziran başlarından Eylül ayının ortalarına kadar olan zaman zarfında Nuri Paşa Komutanlığındaki Türk Ordusu, çetin çarpışmalar sonucu Bakü'yü Taşnak Ermenilerin ve Bolşevik Rusların elinden almaya muvaffak olmuşlardır. En ağır çatışmalar Bakü etrafında olmuştur. Türk Ordusunun Kafkaslara girmesinin esas amacı Ermeni Taşnakların Doğu Anadolu'da başlattığı ve Azerbaycan'ın birçok bölgesinde sürdürdüğü katliamı durdurmaktır. Çünkü Azerbaycan'da, Anadolu ile coğrafyası bir olan Oğuz Türkleri yaşamakta idi. Her iki halkın Oğuzhan, Metehan, Dede Korkut,

⁶⁵⁰ Altay Göyüşov, "Kafkas İslam Ordusunun Dağıstan Harekatı", *Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü. 2008, s. 397; Hüseyin Namık, *Türk Dünyası* (Gazi Terbiye Enstitüsünün Türk Tarihi Muallimi), Budapeşte. 1928, s. 192.

⁶⁵¹ Anar İsgenderov, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti", *Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü. 2008, s. 45, 47.

Fuzuli, Nesimi, Nasrettin Tusi, Koroğlu gibi birçok ortak tarihi ve kültürel değerleri mevcuttu. Tek milletin birlikte kurduğu Türk Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan'ı hür ve bağımsız bir Devlet olarak kendi ayakları üstünde durabilmesi için düşmanlarla savaşarak 1.130 Mehmetçik şehit vermiştir. Azerbaycan topraklarını Ermeni çetelerinden kurtaran ve bu yolda şehit olmuş Türk-Kafkas İslam Ordusu Mehmetçik için Azerbaycan'da yaptırılan anıt buna bir örnektir⁶⁵². Nitekim M. E. Resulzade 15 Eylül 1919 senesinde yazdığı bir makalede konuyu şöyle özetlemektedir: “Osmanlı Türk Ordusunun, Azerbaycan ve Bakü üzerinde herhangi bir müdahalesi ve işgali söz konusu değildir. Çünkü Enver Paşa, Osmanlı askerinin Azerbaycan'da kalabilmesi için gereken masrafi karşılamak üzere Osmanlı maliyesinden ayda 50.000 Lira tahsisat ayrılmasını istemiştir. Öte yandan Azerbaycan yönetiminden, mümkün olan en kısa sürede bir milli ordu kurmalarını rica etmiştir. İstilacı bir devlet, müstemlekesine kesinlikle borç para vermez ve milli ordu kurmalarını istemez. Eğer Osmanlı Türk Ordusu işgalci olsaydı, Azerbaycan, hangi sebeple Merkezi Hazar Diktatörlüğü ve İngilizlerden Bakü'yü kurtarma uğrunda şehit olan Türk askerlerinin anısına abide yapılması için aralarında para toplamıştı⁶⁵³.

⁶⁵² Azerbaycan'ın Halk Şairi Merhum Bahtiyar Vahapzade şiirinde, “Bugün mezarın etrafında üzerine ayaklarımızı bastığımız o toprak, Osmanlı Türk Askerlerine borçludur” demiştir.

Yolun kenarında تنها bir mezar
Üstünde ne adı ne de Soyadı var
Yolcu arabayı durdur bir yerde
Bir sor kimdir تنها kabirde
O bir Türk askeri, kahraman metin
Kurşuna dizilen milletimizin
Haklı savaşına yardıma geldi
Uzaktan ses verip, sesine geldi
O dönmedi ülkesine
Düşman sağlarını, o soldan sağa
Biçti, dostlarıyla cepheyi yardı
Toprağın yolunda düştü toprağa
Senin toprağını sana kaydardı (geri aldı)
Kendi koruduğu, hem can verdiği
Yolun kenarında defnedildi o,
Uğrunda canını kurban verdiği
Toprağı kendine vatan bildi o.
Yolcu, arabayı bu yerde eğle
O mezar önünde sen tazim eyle
El aç, dua eyle onun ruhuna
Ayak bastığın yer borçludur ona
www.turan.tc.haber/html/2008.

⁶⁵³ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Gazetesi*, 15 Eylül 1919.

V. 4. 2. Kafkas İslam Ordusunun Kuzey Azerbaycan'ı Ermeni Mezaliminden Kurtarması

1915-1918 tarihlerinde Bolşevik ve Taşnak Stepan Şaumyan Hükümetinin Bakü'de yaptığı katliamların tarih boyunca bir benzeri yaşanmamıştır. Oysa Türk Ordusu bu esnada Bakü'ye gelirken, Şaumyan'ın yüreğine korku düşmüştür. Derhal Ruslar ile durumu analiz edip, daha sonra Müslüman ahaliye seslenerek: "Türkler size amansız musibetler yapacaktır"⁶⁵⁴ demiştir.

Bunların yanısıra, Azerbaycan'ın ilk milli ordusu da teşekkül etmiştir. Bu ordunun ilk zaferi Gence'de gerçekleşmiştir. Ama bu zafer hiç de kolay elde edilmemiştir. Azerbaycan ordusunun 250 neferlik Gence Alayı, 3 bin neferlik Rus ordusuna karşı savaşmıştır. Ve büyük kahramanlıklar göstererek, Gence'yi işgalci Ruslar'dan temizlemiştir. Gence Ermenileri ile birleşen Ruslar, binlerce Azeriyi katletmiştir⁶⁵⁵. Bu olayla ilgili tanıkların dilinden şöyle anlatılmaktadır: "Katliamdan inilleyen Müslümanların sesi tüm Gence'yi inletiyordu. Gözümüzü hangi yöne çevirsek o dehşetli manzarayı hatırlıyoruz. İki Ermeni ve Rus askerinin havaya kaldırdığı süngüdeki minik bebek adeta çırpınıyordu. Askerlerin elinden ve süngüdeki bebeğin kanının aktığını gözümle gördüm. Gence'ye ayak bastığımızda her taraf kaynıyordu. Şehir mezarlıktan farksızdı. Sokaklarda cesetlerin üzerinden atlayarak yürüyorduk. Yüzlerce insan kafası kesilmişti. Gözleri, kulakları, buruları kesilmiş, çıılçıplak soyundurulmuş ve ziynet eşyaları işkence ile alınmış, evler yağma edilmişti⁶⁵⁶. Yüzlerce kadın, çocuk, genç, yaşlı taşlarla parçalanmış, karınları mermi ile doldurulmuştu. Tüm bu katliamları Ermeniler ve Ruslar pılanlı bir şekilde ortak gerçekleştirmişlerdir"⁶⁵⁷.

Nuri Paşa Gence'ye geldiği vakitlerde burada 20 binden fazla Ermeni yaşıyordu. Nuri Paşa burada yaşayan Ermenileri silahsızlandırılmasını uygun görerek, Gence

⁶⁵⁴ Bknz: Stepan Şaumyan, *Seçilmiş Eserleri (1902-1914)*, C. 1-2, Bakü. 1978.

⁶⁵⁵ Öte yandan Ermeni Zori Balayan'ın "Ocak" ve "Yol" adlı kitaplarında Taşnakların yaptıkları şöyle özetlenmekte: "Taşnak Çeteleri Peneskert, Örek, Çolagir, Oğdadap, Haydios ve Kamis Köylerine hücum ederek, Türk askerlerini siz çağırıştınız diye erkekleri öldürdüler, kadınların ırzlarına tasallut ettiler ve çocukları ana-babalarının gözleri önünde parçaladılar." Ayrıca Ermeni Vartanyan'ın "Taşnaksütyun Tarihi" adlı kitabında yer alan şu cümleler olayları özetlemeye kafidir: "Kafkasya'nın Türkiye'de farkı yok. Sason nasıl Turanlı ise Kafkasya da öyledir." Cemal Anadol, *Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi Ermeni Dosyası*, İstanbul. 2007, s. 18, 21.

⁶⁵⁶ ARDA. F. 894, Sij. 10, İş. 57, s. 6-7-8.

⁶⁵⁷ Nesiman Yakuplu, a.g.e., s. 158-159; ATASE, K. 525, D. 2049.

etrafında tehlikenin azalmasını sağlamıştır. Ermeniler yine de Şaumyan'ın Ordusunun Gence'ye gelmesini dört gözle beklemekte idiler. Nuri Paşa'nın emri ile 9. Kafkas Alayı ve müretteb 2. süvari alayından oluşan Gence alayları teşkil edildi. Bu alay 10 Haziranda füze bölüğünün bir tugayını karargahın muhafazası için bekletmekte, geri kalan özel tim ile Gence Nehrinin batı tarafında Yelendorf (şimdiki Hanlar İli) istikametinde hareket etmişlerdir. Böylece Ermeniler Gence etrafında Ermeni köyleri ile ilişkisi önlenmiş oldu. Kafkas İslam Ordusunu beklediği tehlike sadece Ermenilerden değildi, Türkiye'nin Kafkas siyasetini içine sindiremeyen Almanya'nın Gürcistan'ı içeride Türkiye'ye karşı kışkırtmaya başlamışlardı. Haziranın 24'de Doğu Ordular Bölmesinin Komutanı Vehib Paşa şöyle diyordu: "Azerbaycan arazisinde Osmanlı Ordusundan başka diğer başka ordu ola bilmez. Eğer buna karşı çıkan olursa mahvedin." Aynı telgrafta Vehib Paşa yine şöyle diyordu: "Kazak ve Zakatala Bölgeleri, Azerbaycan'a aittir." Aynı dönemde Azerbaycan ve Gürcistan arasında sınırların korunması için Nuri Paşa gereken tüm önlemler almıştı. Kazak Bölgesinde sınırlar, hem Osmanlı Ordusu hem de Azerbaycan gönüllü birlikleri tarafından korunmaktaydı⁶⁵⁸.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Devleti ile Nuri Paşa önderliğindeki Türk Ordusunun Gence'ye gelmesi ve Kafkas İslam Ordusunu teşkil etmesi, Bakü Halk Komiserleri Sovyetini ve Bolşevik güçleri ciddi şekilde korkuya düşürmüştür⁶⁵⁹. Şaumyan, bu hücumun Bolşevikler için uğurla neticeleneceğinden adeta emin idi.

⁶⁵⁸ ATASE, K. 3819, D. 6.

⁶⁵⁹ Baskılar karşısında direnemeyen 26 Bakü Komiserleri yönetimi 31 Temmuz 1918 senesinde istifa ettiğini açıkladı. Rusya Komünist Partisi Bakü Komitesi, bu gelişmeyi bir bildiri yayınlayarak kamuoyuna duyurdu. Bildiride şu ifadeler yer almaktaydı: "Türk Kafkas İslam Ordusunun taarruzları karşısında, Kızılordu Komutanı Avetisov, Bakü'de yaklaşık 160 bin Hristiyan yaşadığını ve bunların hayatını kurtarabilmek için teslim olmaktan başka çare bulunmadığı kanaatine vardı. Öte yandan Avetisov, Bakü Sovyetine yaptığı müracaatta, Türk Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı ile barış şartlarının görüşülmesi için harekete geçilmesini de teklif etmişti. Öte yandan Ordu Komutanı Avetisov ile Petrov'un Kurmay Başkanı yoldaş Stepanov'un Bakü'nün teslim edilmesinin kaçınılmaz olduğu ve bunun kısa sürede gerçekleşeceği yolundaki açıklamalarını, diğer taraftan da halkın galiplerin lutfuna teslim olmak gibi son vasıttan istifade etmek arzularına mani olmamayı nazarı dikkate alarak, Halk Komiserleri Sovyeti yetkilerini devretmeyi, Sovyet Rusya'ya ait olan zenginlikleri ve askeri kuvvetleri de gemilere yükleme kararı almıştır. Biz ne Bakü'nün zenginliklerini Osmanlı Paşalarına teslim etmeyi düşünenlerin ve ne de şehri İngilizlere vermeye hazırlananların yanında olamayız. Biz karar aldık ki, Rusya'daki Sovyet Hakimiyetine sadık olan devrimci kuvvetleri, Astarhan'dan gelecek kuvvetlerle birleştirip, Türk ve İngiliz emperyalizmine karşı savaş ilan edeceğiz. Böylece Bakü'yü devrimci Rusya için korumuş olacağız." Mehman Süleymanov, *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Bakü. 1999, s. 255; Mustafa Görüryılmaz, *a. g. e.*, s. 141.

Haziran başlarında V. İ. Lenin'e gönderdiği mektubunda şöyle diyordu: "Biz kendimizi çok iyi hissediyoruz. Ve direniş Bolşeviklerin zaferi ile sonuçlanmaktadır." Şöyle ki, Bakü Halk Komiserliğinin güçleri de Kafkas İslam Ordusu kadar tam teçhizatlı idi. Oysa Şaumyan'ın ordusundaki askerlerin çoğu Ermenilerden oluşmaktaydı. Orduda 18 bin asker var idi. Bu askerlerin % 70'i Ermenilerden oluşmaktaydı. Şaumyan'ın önderliğinde Kafkas Kırmızı Ordusunun ihtiyacı Rusya tarafından karşılanmakta idi⁶⁶⁰.

Bolşevik ve Taşnak güçleri Kürdemir ve Aksu etrafında dairevi savunma hattı yaratmışlardı. Amaç Osmanlı ve Azerbaycan askerlerinin girişini engellemekti. Öte yandan 5 Temmuz 1918 tarihinde Aksu-Kürdemir hattının ele geçirilmesi için Kafkas İslam Ordusunun Harekatı başlamış oldu. 5. Kafkas Fırkası Taşnaklar karşısında zayıf vermemek için Kürdemir cephesindeki mevkiileri iyice yoğunlaştırmıştı. Böylece Taşnak güçleri zayıf duruma düşerek kuzeye doğru çekilmek zorunda kaldılar. Bakü Halk Komiserleri Sovyeti yeterli savaş mühimmatı oluşturduktan sonra, kara ve deniz işlerinden sorumlu Komutan K. Korganov, 4 Haziran 1918'de 1. Kafkas Kırmızı Bölmesinin Zakafkasya demiryolu boyunca Hacıkabul İlçesinden batıya doğru hücumla geçmesine dair 8 numaralı raporu imzaladı. Bu raporda şöyle denmekteydi: Savaşın başlıca önderleri; 1-) *A. Kuloyan (Birinci Bölmenin Komutanı)*, 2-) *Ter Sarkisev – Sarkisyan (Komutan)*, 3-) *A. Kabişev (Komutan)*, 4-) *S. Şaumyan (Komutan)* olmuştur.⁶⁶¹

Nuri Paşa Önderliğindeki Kafkas İslam Ordusu Kuzey Azerbaycan'a seferi zamanı ilk hedefi, Gökçay, Gence, Kürdemir, Şamahı ve Hacıkabul Bölgesini Bolşevik ve Taşnak çetelerinden temizledikten sonra, Bakü ve Kuzey Bölgelerdeki Ermeni mezalimine son vermek olmuştur. Bolşevik ve Taşnak askerlerinin elde ettiği zaferleri her demir yolunda sevinçle karşılanmasını görünce işin kolay olmadığını da itiraf etmiştir. Nuri Paşa Gökçay ahalisine Kafkas İslam Ordusunun, Azerbaycan'ı Taşnak Ermeni tecavüzünden kurtarmak için geldiklerini söylemiştir. O, Gökçay ahalisine şöyle seslenmişti: "Azerbaycan'ı ve Azerbaycanlıları düşmandan azat etmek için Osmanlı Ordusu memleketinize gelmiştir. Bu yolda sizlerin de bize, canla başla yardım etmeniz gerekli. Askere yiyecek, içecek, giyecek yardımı bile esastır." Gökçay ve Karameryam

⁶⁶⁰ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 537-538.

⁶⁶¹ Süleymanov, a. g. e., s. 187, 189, 197.

etrafında başveren savaşlar Kafkas Ordusunun mağlubiyeti ile neticelenmiştir. Kafkas İslam Ordusu ile birlikte savaşan Azerbaycan Milli Ordusu da, ülkenin kuzey bölgelerinde başveren Ermeni ve Rus mezaliminin buralarda da tekrarlanmaması için öz yurttaşlarını bu facialardan kurtarmak azminde idiler⁶⁶².

Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin Harpzadelere Yardım Heyetinin Kağızman Kazası Vekili ve Kafkas Cephesi Müftüsü İdris Ahundzade Genceli, 7 Mayıs 1918 senesinde 36. Kafkas Tümen Kumandanına gönderdiği yazıda Kafkasya’da meydana gelen Müslüman-Ermeni muharebesinden dolayı, düşmanlığın Erivan Vilayeti Müslümanlarıyla Ermeniler arasında belirmeye başladığı ve bu günlerde Ermeni çetelerinin Müslümanların köylerine saldırarak, masum ahaliyi bedenlerini kestiğini⁶⁶³, köyleri birer ikişer yakıp yıktıklarını ve yüzlerce insanı göçmen durumuna düşürdüklerini yazmıştır. Öte yandan Erivan Vilayetinde Ermeni talimcileri tarafından 30’den fazla Müslüman köylerinin ahalisinin başları kesilerek katledildiğini ve köylerin tahrip edildiğini telgraflarda bildirmiştir⁶⁶⁴.

Osmanlı Ordusu Bakü’ye ilerlemeden önce, Gence Karargahına gelen mektupta şu bilgiler yer almaktaydı: “Bakü’nün bir an önce ele geçirilmesi için hücum edilmesi gerektiği, çünkü Ermeni Komitesi tarafından Enzeli’deki İngiliz birliklerinin 48 saat içinde şehre yardıma geleceği ve bunun için 7 gemi gönderildiğinin açıklandığı, Biçerakov ve Petrov askerlerinin de şehri savundukları, ayrıca bankalarda ve hükümete ait para ve kıymetli eşyanın tamamının gemilere yüklenip kaçmaya hazırlandıkları belirtiliyordu.” Buna karşı Şark Cephesi Komutanı Mürsel Paşa, Bakü’de bulunan Sentro-Kaspi Ordusu Komutanı ve Ermeni Milli Şurası yönetimine 3 Ağustos 1918 senesinde bir mektup gönderdi. Türkçe ve Rusça olan mektubun özeti şöyle idi: “Bakü’deki Ermeni Milli Şurası Başkanı. Bakü’nün çevresinde Türk Kafkas İslam Ordusunun savaştığını ve şehri kuşattığını biliyorsunuz. Eğer şehri savaştan teslim etmeye razı olursanız, milliyeti ve mezhebinden dolayı Bakü’deki bütün insanların hukuki korunacaktır. Özellikle Ermenistan’a gitmek isteyen Ermenilere ise hiçbir engel çıkarılmayacağına dair garanti veriyorum. Eğer şehir teslim edilmezse, akıtılacak kandan ve doğacak zarardan siz sorumlu olacaksınız. Şehri teslim etmeye razı iseniz,

⁶⁶² Süleymanov, *a. g. e.*, s. 187, 189.

⁶⁶³ BCA, 930 01/4/56/5.

⁶⁶⁴ BOA, HR.SYS, 2877/18/1-2.

cevabınızı en kısa sürede temsilcilerinizle gönderiniz⁶⁶⁵. Ermeni Mili Şurası ve Taşnak Partisi bu mektuba cevap vermedi. Stepan Şaumyan ise Bakü'den kaçabilmek için 3 Ağustos'ta teşebbüste bulundu. Ama örgüt üyesi Ter Gabrilyan ile birlikte gizlendikleri gemide gözaltına alındılar.

Türk Kafkas İslam Ordusu, Bakü Şehrinin teslim edilmesi için, Bolşevik ve Taşnaklara aşağıdaki şartları ileri sürmüştür:

- 1-) Bakü, kayıtsız şartsız derhal teslim edilecek**
- 2-) Her nevi silah, sürsat, devlet malı ve binaları teslim edilecek**
- 3-) Nargin adasında olan Türk ve Alman esirler teslim edilecek**
- 4-) Silah ambarları, erzak, yük ve zırhlı arabaları tahvil edilecek**
- 5-) Şehrın savunması yapılan araziler geri verilecek**
- 6-) Herkesin mal ve can güvenliği korunacaktır ⁶⁶⁶.**

Türk Ordusu Bakü'ye gelir gelmez, Resulzade önderliğindeki Müsavat Partisi ile mühim işler gerçekleştirmişlerdir. Bakü'nün üzerinden siyah bulutları def etmişlerdir. Bu konuda daha sonra Nuri Paşa ve Fethali Han Hoyski şöyle demiştir: “Bakü şehri 15 Eylül 1918 saat 09.00'da tümüyle alınmıştır.” Fakat Bakü alınmadan önce, yani 28 Mayıs 1918 senesinde kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti mecliste şu kararları almıştır:

- 1-) 27 Haziran 1918: Türk dili resmi devlet dili olarak ilan edilmiştir.**
- 2-) 12 Temmuz 1918: Bakü saati Azerbaycan'ın her yerinde aynı kabul edilmiştir.**
- 3-) 22 Ağustos 1918: Harici pasaportların verilmesi hukuki guberniyalara havale edilmiştir.**
- 4-) 26 Ağustos 1918: Ağdaş İlçesi şehir ilan edilmiştir.**

⁶⁶⁵ Rüştü Türker, *Kafkas Türk İslam Ordusu Bakü Yollarında (5. Kafkas Piyade Fırkası)*, Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü. 2008, s. 133, 135, Süleymanov, a. g. e., s. 271-275; Görüryılmaz, a. g. e., s. 143-144.

⁶⁶⁶ Osmanlı Türk Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına verilen raporlara göre, Bakü'nün ele geçirilmesinde 17 Ermeni, 9 Rus, 10 Gürcü subayı ile; 1.151 Ermeni, 383 Rus, 4 İngiliz ve çeşitli milletlere mensup 113 esir alındı. Bakü'de bulunan yaklaşık 5-6 bin İngiliz piyadesi 100 makineli tüfek ve 20 top ile birlikte gemilere binip, Enzeli'ye gitmişti. Rus ve Ermenilerin asıl kuvvetleri ise gemilerle Dağıstan'a (Derbend-Mahaçkale) çekilmişlerdi. Osmanlı Türk Kafkas İslam Ordusunun mühimmat ihtiyacını karşılamak için Kürdemir İli cephane parkında bulunan 500 sandık mavzer ve 200 sandık Rus piyade tüfeği cephaneleri Puta İstasyonuna getirildi. Şehirdeki mali değerlerin durumunun tespiti için özel komisyonlar teşkil edildi: *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı*, ATASE, Cilt: II, Ankara. 1993, s. 592-593; Nasir Yüceer, “Kafkas İslam Ordusunun Bakü Şehrini Azat Etmesi”, *Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 2006, Bakü. 2008, s. 351.

5-) 30 Ağustos 1918: Gence'nin Garyagin Kazası Cebrail İli olarak değiştirilmiştir.

6-) 9 Eylül 1918: Azerbaycan milli bayrağı, (mavi-kırmızı-yeşil) 8 yıldız olarak değiştirilmiştir⁶⁶⁷.

Azerbaycan'da Müsavat Cephesinin gittikçe artan nüfusunu ve Milli Ordunun teşekkülü Bolşevik ve Taşnak Ermeni çetelerini korkuya düşürerek Kuzey Azerbaycan, özellikle Bakü uğrunda mübarezeleri gittikçe artmıştır. Bakü'nün sokaklarında askerlerin çoğunluğu Ermenilerden oluşan Kızıl Ordu, adeta kıyımlar gerçekleştirmiştir. Bakü'deki siyasi durumun gerginleşmesi bu ikili çetenin işine geliyordu. 29 Mart 1918 senesinde heyetin çoğu Müslüman olan "Evelina Gemisinin" Bakü'de Bolşevik güçler tarafından silahsızlaştırılması milli katliamın başlamasına bahane oldu. Müslümanları katletmekle yetinmeyen Ermeniler, onların evlerini yakarak, değerli eşyalarını talan ve yağma etmişlerdir. İnsanları diri-diri toprağa gömmüşlerdi⁶⁶⁸. Daha sonralar ise bir tepelikte toprağın altında diri-diri gömülen 57 Müslümanın cesedi bulunmuştur⁶⁶⁹.

Şark Orduları Grubu Komutanı Halil Paşa, Bakü'de yaşayan Türklerin karşılaştığı Ermeni ve Rus mezalimini şu cümlelerle özetliyordu: "Bakü İngilizlerin denetimi altındayken, Ermeniler ve Bolşevikler yerli halka karşı geniş bir katliam işine girişmişlerdir. Ermeniler, şehrin her mahallesinde Türklerin cesetlerinden birer kale kurmuşlardır. Küçük çocuklar kale burçları olmuş, kadınlar edep yerlerinden süngülenmiş ve bıçaklanmışlardır." Nuri Paşa, Başkomutan Enver Paşa'ya 22 Eylül 1918 tarihinde gönderdiği raporda ise şunları kaydetti: "Bakü'nün zaptı günü, bir kısım İslamlar, bir kısım Ermeniler ile birkaç Rus'u öldürmüş ve yağmada bulunmuş ise de bu hal Ermenilerin geçen 18 Mart'ta (31 Mart) Müslümanlara yaptıkları katliamın yüzde birini teşkil etmez. Bu seferki yağmayı yapanların ekserisi petrol işinde çalışmaya gelen İranlı amele kesimidir. Ordu tarafından verilen emir üzerine yağmacılardan yüzden

⁶⁶⁷ Öte yandan Bakü'nün düşman işgalinden kurtarılmasına ilişkin haber, Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya, 16 Eylül 1918 tarihinde bildirildi. Nuri Paşa'nın konuya ilişkin şifre telgrafı şöyle idi: "Allah'ın yardımı ile Bakü Şehri 30 saat şiddetli savaştan sonra, 15.09.334'te saat 09 evvelde zapt edilmiştir. Bütün kıtaat ve bilhassa Binbaşı Fehmi Bey kumandasındaki 56. Alayın kahramanlığı zikredilmeğe değer. Tafsilat arz olunacaktır (No: 424). Nesiman Yakuplu, *Mehmet Emin Resulzade*, Gençlik Neşriyatı, Bakü. 1991, s. 87, 90; Görüryılmaz, *a. g. e.*, s. 181.

⁶⁶⁸ *ARSPİHA*, F. 277, Siy. 2, İş. 25, s. 4-6, 10.

⁶⁶⁹ Anar İsgenderov, "1905-1920 Yıllarında Azerbaycan'da Türk ve Müslümanlara Karşı Hayata Geçirilen Soykırımlar", *Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü. 2008, s. 76.

fazlasının idam olunması üzerine, yağmanın önü derhal alınmıştır. Bugün Bakü’de asayiş tamamıyla sağlanmıştır. Bu ve diğer konularda bazı Ermeni makamlar ve kaynaklar, Bakü’de ölenlere dair 20 bin hatta 30 bin sayısının ortaya çıktığını görmüştür. Bu bilgiler aynı zamanda, tarafsız ve objektif olması beklenilmeyecek olan Ermeni Milli Kurulu tarafından da açıklanmıştır. Oysa, Bolşevik Ruslar ve Taşnak Ermenileri, Türk Kafkas İslam Ordusu’nun Gence’ye gelmesinden önce, 31 Mart 1918 tarihinde sadece Bakü’de 12 binden fazla Müslüman Azeri Türk’ü katletmişlerdi. Daha sonra Azerbaycan’ın pek çok bölgesinde de bu katliam, soykırım ve etnik temizleme faaliyetlerini sürdürmüşlerdi⁶⁷⁰.

Bakü’nün işgalden kurtulmasından sonra, Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığı karşısında duran başlıca vazifelerden biri de Kafkaslara askeri güçlerin gönderilmesi meselesi idi. Çünkü bu bölgeler yabancı güçler tarafından yine de tehlike arz etmekteydi. Azerbaycan bağımsızlığını ilan etse bile, bölgede Ermeni faaliyetleri dinmek bilmiyordu. Ermeni güçleri, Azerileri Dağlık Karabağ ve Zengezur’da⁶⁷¹ kanlı ortamlar gerçekleştirerek çıkarmaya çalışıyorlardı. Onlar, Azerilerin daha çok Karabağ’ın idaresinde esas rol almalarına bir türlü kabul etmiyorlardı⁶⁷².

1918 Mart Soykırımı zamanı, Bolşevik–Taşnak birleşmeleri sadece 30 binden fazla Türkü katletmediler, aynı zamanda milli ve manevi değerleri ortadan kaldırmışlardır. ‘Kaspi’ ve ‘Açık Söz’ gazetelerinin binaları ve matbaaları yakıldı. Bakü’de basın yayın kuruluşları faaliyetlerini durdurmak zorunda bırakıldı. Tiflis’ten Gence’ye taşınan Azerbaycan Milli Hükümeti buradan Milli Matbaa kurma zarureti hissetmiştir. İşte bu yılda Ahmet Bey Ağaoğlu ‘Türk Yurdu’ adlı gazeteyi neşre başlamıştır. Fakat bu gazetenin de ömrü fazla olmamıştır. Ermenilerin ‘Aş Xavator’⁶⁷³ ve Bolşeviklerin ‘Naşa Vremya’ (Bizim Zaman) gazeteleri, Kafkas İslam Ordusunun

⁶⁷⁰ Akdes Nimet Kurat, *a. g. e.*, s. 538; Mustafa Görüryılmaz, *a. g. e.*, s. 188-189; Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş (Anıları)*, s. 227.

⁶⁷¹ *BCA*, 930 01/4/73/2.

⁶⁷² Azerbaycan tarihinin kaderinde mühim rol alan Kafkas İslam Ordusu ile ilgili bazı tarihi eşyalar , günümüzde Azerbaycan tarih müzesinde muhafaza edilmektedir. Bu eşyaları: 1-) *Taltif Nişanları (Numizmatika Fondu)*, 2-) *Silahlar ve Silah Hisseleri (Yeni Tarih Fondu)*, 3-) *Osmanlı Askerlerinin Üzerlerindeki Dualar (Etnografya Fondu)*, 4-) *Mecidiye Nişanı*, 5-) *Altın Liyakat Madalyonu*, 6-) *Gümüş İmtiyaz Madalyonu* olmak üzere değişik gruplar halinde gözlemlemekteyiz.; Mehman Süleymanov, “Kafkas İslam Ordusunun Diğer Faaliyetler ve Missiyasının Sona Çatması”, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu, *Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü. 2008, s. 357.

⁶⁷³ *Aş Xavator-Ermeni Yurdu Gazetesi*, 30 Aralık 1919.

Bakü'yü azat ettiği sırada, güya Ermenilere savaş tecavüzü ettiğini ve haksız yere saldırdığını iddia etmiştir. Ermeni ve Rus birliğini tebliğ eden 'Bakinets' gazetesi ise daha ileri giderek, 15 Eylül 1919 tarihli yazısında Ermenilerin katledildiğini yazmıştır. Oysa 28 Kasım 1918 tarihli Gürcülerin 'Gruziya' adlı gazetesinde, "Bakü'nün alınmasında ve Azerbaycan Cumhuriyeti mevcudiyeti zamanında ölen Ermeni sayısı, bu yıl sadece Mart ayında ölen Müslüman Türklerin sayısından kat-kat azdır" diye yazmıştır. Ayrıca 12 Ekim 1918 yılında Almanya'nın 'Nyus-Panker Dantes Caytunt' adlı gazetesinde, Osmanlı Ordusunun Bakü'yü kurtarmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir⁶⁷⁴. Öte yandan, Bakü'nün kurtuluşu ve tarafsız haberler, o yılın 'Azerbaycan'⁶⁷⁵ gazetesinde "Resmi Haber" başlığı ile neşredilmiştir. 'Hümnet'⁶⁷⁶ ve 'Ahbar' gazeteleri de buna benzer haberlere yer vermiştir. Azerbaycan kurucusu Resulzade⁶⁷⁷, 15 Eylül 1918 tarihli mektubunda Bakü'nün kurtuluşu ile ilgili İstanbul'da iki defa bayram edildiğini F. Hoyski ve M. Hacinski'ye yazmıştır⁶⁷⁸. Ve Kuzey Azerbaycan payitahtının Gence'den Bakü'ye taşındığını ilan etmiştir. Bu aşamadan sonra, 16 Ekim 1918 tarihinde Nuri Paşa ve Enver Paşa, Kuba (Guba) İlinden trenle Bakü'ye gelmiştir. Payitahtın Bakü'ye taşınmasından sonra, bu kez ülkede daha çok ticari ve stratejik çıkarlar ön plana çıkmaya başladığını görmekteyiz. Temel amaç Bakü'nün 'kara altını' olan, Petrole sahip olmak. İşte Osmanlı'nın müttefiki olan Almanya, Osmanlı'dan bu yönde devreye girmesini talep etmiştir. Bu durum Rusya

⁶⁷⁴ Akif Aşırılı Veliyev, "Cumhuriyet Devri Matbaasında Kafkas İslam Ordusu", *Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 2006, Bakü. 2008, s. 522, 524, 526.

⁶⁷⁵ *Azerbaycan Gazetesi*, 28 Mayıs 1919.

⁶⁷⁶ *Hümnet Gazetesi*, No: 36, 1918.

⁶⁷⁷ M. E. Resulzade "Azerbaycan Cumhuriyeti" adlı eserinde şöyle yazar: "25 Mayıs 1918 tarihi vatan tarihimizin unutulmaz günüdür. Bugün, Bakü'yü Azerbaycan'dan ayırıp, memleketi başsız beden olmağa duçar etmek isteyen Bolşevik ve Taşnak çetelerine karşı Kafkas İslam Ordusunun bağımsızlık savaşı başlamıştır. Şaumyan'ın başını çektiği 'Bakü Halk Komiserleri Sovyetinin' Ermeni Taşnaklarından oluşan Andranik ve Amazasp Ordusu durumdan faydalanarak, Bakü, Şamahı, Kuba, Zengezur, Nahçıvan, Dağlık Karabağ, Gence, Gökçay, Kürdemir, Salyan ve diğer vilayetleri talan, yağma, yakma, katliam ve işgal faaliyetlerine devam etmekteydiler. Oysa bu esnada Gence'de, Nuri Paşanın rehberlik ettiği Kafkas İslam Ordusu öz millet ve dindış kardeşlerini katliamlardan korumak için milli devlet kuruluşu olan Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin varlığını tasdik etmek için azatlık savaşına başlamıştı." Akif Aşırılı Veliyev, *a. g. m.*, s. 522, 524.

⁶⁷⁸ *ARDA, F. 894, Siy. 10, İş. 31, s. 23.*

tarafından menfî bir hal gibi takip edilmekteydi. Bu konuda 20 Eylül 1918 senesinde Rusya, Osmanlı Hariciyesine nota göndermiştir⁶⁷⁹.

Bakü'nün kurtuluşu, Birinci Cihan Harbi yıllarında Osmanlı-Türk silahının ve diplomasisinin en büyük zaferlerinden biri idi. Kuzey Azerbaycan'ın payitahtı olan Bakü'nün kurtuluşa ermesi Osmanlı için sadece siyasi değil, aynı zamanda iktisadi, stratejik ve manevi ehemmiyeti var idi. Tıpkı, Osmanlı Baş Nazırı Talat Paşanın, Azerbaycan Bakanı A. Topçubaşov ile görüşünde: "Osmanlı Ordusunun Kuzey Azerbaycan seferi, bölgede birçok sorunu ortadan kaldırmış oldu" dediği gibi. Böylece Osmanlı-Türk diplomasisi Kafkasya istikametinde hedefine ulaşmış oldu.

Öte yandan Birinci ve İkinci Alayın zabıt ve süvari alayı komutanları olan aşağıdaki 13 Azeri askeri erkanı da Osmanlı tarafından madalyalar ile taltif edilmiş ve bu madalyalar günümüzde *ARDTA* müzesinde korunup saklanmaktadır⁶⁸⁰.

Azerbaycan Halk Yazıcısı Gılman İlkin, Türk Kafkas İslam Ordusunun Bakü'ye geldiği günün coşku ve heyecanını yaşayan canlı tanıklardan olmuştur. Yazar, kutlu günü şöyle anlatmaktadır: "Türkler gelende şehir çok karmakarışıktı. Türkler geldikten sonra ikinci günden itibaren şehirde, yahşi yadımdadır, Bakü'de Türkler dar ağacı kurmuşlardı. Burada Ermeniler ve hatta bazı Türk askerler bile idam edilmişlerdi. O bakımdan Türklerde büyük bir nizam intizam vardı. Onlar, Türk askeri, suç işleyene, ister kendi adamları olsun, isterse de yabancı olsun, bakmazlardı. Suçlu olanlar cezalandırılmaktaydı. Azerbaycan'da milli hükümetin kurulmasında bizim Türk kardeşlerimizin büyük hizmeti oldu. Ben diyebilirim ki, bu hükümetin esasını kuranlardan en güçlü unsur, Türkler olmuştur⁶⁸¹.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin oluşumunda, Bakü'nün düşman işgalinden kurtulmasında Azerbaycan Milli Ordusunun teşekkülünde Kafkas İslam

⁶⁷⁹ (Nota 21 Eylül 1918 senesinde Rus 'İzvestiya' gazetesinde yayımlanmıştır), Musa Kasımov, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti (1914-1918)*, Bölüm 2, Bakü. 2001, s. 272.

⁶⁸⁰ **A) Birinci Alayın Zabıtları;** 1-) Komutan Hamit Han, 2-)Yüzbaşı Vekili Sultanov, 3-) Süvari Yüzbaşı Vekili Aliye, 4-) Mülazim-i Evvel Aslanbeyov, 5-) Mülazim-i Sani Aliyev: **B) İkinci Alayın Zabıtları;** 1-) Mülazim-i Evvel Mehmandarov, 2-) Mülazim-i Evvel Savkov, 3-) Süvari Zabıt Vekili Kavzan, 4-) Yüzbaşı Sultanov, 5-) Topçu Miralayı Cevat Şihlinski, 6-) Zabıt Vekili Karatiklinski, 7-) Yüzbaşı Vekili Nesirbeyov, 8-) Yüzbaşı Vekili Ahmediyev: Sebuhi Ahmedov, "Azerbaycan Tarihi Müzesinde Muhafaza Edilen Kafkas İslam Ordusuna Ait Eşyalar", *Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 2006, Bakü. 2008, s. 563.

⁶⁸¹ Halil Nizamettin Onk, "Yeni Azerbaycan Cumhuriyeti Kurulurken", *Türk Dünyası Tarih Bülteni*, İstanbul. Nisan 1992, s. 34; M. Görüryılmaz, *a. g. e.*, s. 183.

Ordusunun adı ve mücadelesi Azerbaycan tarihine altın harflerle kazılmıştır. Kafkas İslam Ordusunun kahramanlık yolu ve kardeş yardımı nesilden nesle aktarılarak şanlı Türk tarihinde her daim korunacaktır. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin banisi M. E. Resulzade de bu günü “Kurtuluş Günü” olarak nitelendirmiştir.

V. 4. 3. Türk Kafkas İslam Ordusunun Derbend (Dağıstan) Harekatı

Kuzey Kafkaslarda halkın büyük çoğunluğu Türk asıllıdır. Dağıstan ve Kuzey Kafkaslarda yaşayan Türkler Rus emperyalizmine karşı isyan edip ayaklanmışlardır. Ancak bu olay da sonuçsuz kalmıştı. Öte yandan Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Ordusunun Dağıstan harekatı ile durum değişik hal almış ve yeni gelişmeler baş vermiştir. Kuzey Kafkaslardaki gelişmeler üzerine, Dağıstan’daki Türklerin milli bir devlet kurma istekleri ve çabaları giderek yoğunlaşmıştı. Bu gelişmeler çerçevesinde Kuzey Kafkaslardaki bütün Müslüman Türk kavimler, Dağıstan Türklerine güvenerek, Ruslardan bağımsız hareket etmeye çalışıyorlardı⁶⁸².

Birleşik Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Dağlıları Birliğinin ve Dağlı hükümetinin faaliyetleriyle ilişkili olaylar, 1917-1921 yılları arasında Dağıstan’da yaşanan iç savaş tarihindeki beyaz noktalardan biridir. 1917 yılının Mart ayı başında Vladikafkas’taki aydınlardan ve Kafkas halklarının temsilcilerinden oluşan bir grup, kendi halklarının ulusal ve politik çıkarlarını savunmak için, Kafkas Dağlıları Birliğinin Geçici Merkez Komitesini oluşturarak genel dağlı kongresini gerçekleştirme hazırlıklarına başlar.

⁶⁸² İngilizlerin planları ve emirleri doğrultusunda hareket eden Rus Kazağı Albay Biçerakov, Duntserville gibi, Kürdemir ve Bakü önlerinde bozguna uğramıştır. Biçerakov, Bakü ve Derbend ile Mahaçkale civarında birçok şiddetli savaflara sebebiyet vermiş ve her defasında ağır kayıplar vererek geri çekilmiştir. Son olarak Tarki Dağı ve Mahaçkale’de Osmanlı Türk Ordusu tarafından kuşatılmış, İngiliz generali gibi üstün kuvvetlerine rağmen, Türklerin cesaret ve kahramanlığı karşısında kesin bir mağlubiyete uğramaktan kurtulmamıştır. Kuzey Kafkas Cumhuriyeti’nin müsaadesi üzerine Mahaçkale’yi terk ederek, Hazar Denizi’nde gemilere binip, kuzeyde Rusya’ya çekilmiştir. Biçerakov, böylece kendisi ve askerlerinin canını kurtarabilmiştir. Türk Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, Gence’de iken, bir askeri teşkilat kurmak amacıyla Kurmay Yarbay İsmail Hakkı (Berkok) Bey’i Dağıstan’a gönderdi. Yarbay İsmail Hakkı Bey, Kuzey Azerbaycan’ın Zakatala Bölgesinde Rus esaretinden kurtulan Türk subay ve erlerinden oluşan küçük birliklerle o bölgede huzur ve güveni sağladı. Ve buradan Dağıstan’daki Ahti Bölgesine geçti. Mahaçkale’ye giden İsmail Hakkı Bey, halkın birlik ve beraberlik içinde bulunması, Bolşevik ve Taşnaklara karşı ortak mücadele edilmesi için milli duygularını harekete geçirmesi yolunda bir bildiri yayınladı. Daha sonra Kafkas İslam Ordusunun Dağıstan’a gitmesinin şart olduğunu bildirdi. Bu suretle Azerbaycan gibi özbeöz Türk olan Dağıstan toprakları da bölgeye musallat olan inatçı düşmandan tamamen temizlenmiştir; Görüryılmaz, *a. g. e.*, s. 232, 234, 270.

Sadece, Kafkas Dağlıları Birliği Geçici Merkez Komitesi'nin oluşturulmasında aktif rol almış ve Komitenin de ilk başkanı olan Başıyat Şahanov'un adını belirtebiliriz. Kafkas Dağlıları Birliğinin Geçici Merkez Komitesi 1 Mayıs 1917 senesinde Birleşik Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Dağlıları Birliğinin kurulduğu Dağlı Kafkas Halkları Kongresini Vladikafkas'ta toplantıya çağırır. Kongreye Dağıstan'ın aşağıda saydığımız çeşitli bölgelerinden 62 katılımcı katılır. Bunlar sırasıyla: 1-) *Dağıstan bölge icra komitesinden 2 kişi*, 2-) *Kaytag-Tabasaran Bölgesinden 15 kişi*, 3-) *Dargin Bölgesinden 6 kişi*, 4-) *Kura Bölgesinden 8 kişi*, 5-) *Samur Bölgesinden 2 kişi*, 6-) *Gunib Bölgesinden 2 kişi*, 7-) *Kazi-Kumuh Bölgesinden 6 kişi*, 8-) *Temirhanşura Bölgesinden 11 kişi*, 9-) *Andi Bölgesinden 10 kişi*: Kongrede Anayasa kabul edilir. Bu Anayasaya göre; Dağıstan bölge icra komitesi. Tere bölge icra komitesi, bölge ve şehir komiteleri Birleşik Kafkas Dağlıları Birliğinin Merkez Komitesinin yerel organlarını oluştururlar. Bu arada olaylar hızlı gelişir. Bölgede oluşan toplumsal-politik durumdan yola çıkan Birleşik Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Dağlıları Birliğinin Merkez Komitesi Andi dağlık Köyünde kendi ikinci kongresini toplama kararı alır. “Devrimin İç Savaş Yıllarındaki Dağıstan Tarihi” adlı kitabında Magomed (Muhammed) Kadi Dibirov şöyle yazar: “Dağıstan Dağlarının uzak köşelerindeki bir köyde kongre yapmanın amacı Dağıstan ve Kafkas halklarının askeri birliklerin mevzilerinden uzakta, maneviyatlarına ve günlük yaşamlarına yabancı güçlerin baskısı olmadan, serbestçe ihtiyaçlarını dile getirebilmeleri ve sorunlarını görüşebilmeleridir”. Ancak kongre, tertipleycilerinin planladığı gibi geçmez. Delegelerin pek çoğu kongreye katılmaktan vazgeçerler. Buna rağmen, Dağıstan'ın dağlık kuzey-batı bölgelerindeki ve Çeçenistan'daki dağlılar N. Gotsinskiy'i Kuzey Kafkasya'nın ve Dağıstan'ın müftüsü ilan ederler. Andi'deki kongre, tertipleycilerinin planladıkları gibi geçmediği için, dağlı halkların temsilcileri bir sonraki kongreyi yeniden Vladikafkas'ta yapmaya karar verirler. 2 Eylül 1917 tarihinde toplanan bu kongrede yaşanan sorunlar ele alınır. İlk ulusal kongrede hazırlanan Anayasa yeniden gözden geçirilir. Kongre 15 kişiden oluşan yeni Merkez Komitesini seçerek, hükümeti ve parlamentoyu oluşturan delegelerin yetkilerini genişleterek çalışmalarını tamamlar. 1917 yılının sonunda politik güçler arasındaki karşıtlıklar kritik bir noktaya ulaşır. Dağıstan iç savaşın eşiğine gelir. Bu kritik dönemde Birliğin Merkez Komitesi ciddi ekonomik reformların gerçekleştirilmesinde son derece

kararsız ve yavaş davranır. Sovyet iktidarının yayılmasına karşı verilecek mücadelede güçsüz kaldıklarını gören Dağlı Birliği MK liderleri, Mart 1918'de dışarıdan destek aramaya karar verirler. Bu amaçla Kafkas-ardı Milli Meclisiyle yakın ilişki tesis etmek için, Gaydar (Haydar) Bammat başkanlığında bir heyet Tiflis'e gönderilir. Birleşik Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Dağlıları Birliğinin Milli Meclis tarafından tanınmasından sonra heyet Sovyet iktidarına karşı mücadelede Türkiye'nin desteğini almak için, İstanbul'a hareket eder. Heyette *Gaydar (Haydar) Bammat (Kumuk), Zubair (Zübeyir) Temirhanov (Kumuk), Magomed (Muhammed) Kadi Dibirov (Avar), Tapa Çermoyev (Çeçen), Pşemaho Kotsev (Kabartay)* yer alırlar. Türk hükümeti heyetin başkanı Bammat'a Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'ın Sovyet Rusya'dan ayrılmasını ve bağımsızlıklarını destekleyeceği sözünü verir. Türk hükümeti Kafkaslarda yaşanan olaylara kendi etki alanını önemli ölçüde arttırma imkanı olarak bakmaktaydı. Özellikle Kafkaslardaki Müslüman halklarla Türklerin dini ve dil benzerlikleri göz önünde bulundurulmaktaydı. Görüldüğü gibi, Dağlı Cumhuriyetinin kısa tarihi Kafkaslardaki diğer halkların yanı sıra Kuzey-Doğu Kafkas halklarının (Dağıstanlıların, İnguşların, Çeçenlerin vs.) temsilcilerinin bu Cumhuriyetin kurulmasına ve faaliyetlerine aktif katkıda bulunduklarına tanıklık etmektedir⁶⁸³.

11 Mayıs 1918 senesinde kurulan Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Osmanlı Devleti tarafından da tanınmıştır. Öte taraftan bu tanınma Bolşevik Rusları çok kızdırmış olacak ki, Bolşevik yönetiminin Dışişleri Komiseri Çiçerin, Osmanlı Devleti'nin Moskova Büyükelçisi Galip Kemali Bey'e bir protesto notası verdi. Ve Dağıstan topraklarının Rusya'nın ayrılmaz parçası olduğunu, kurulan cumhuriyeti tanımayacaklarını bildirdiler. Bu notayı dikkate almayan Osmanlı Devleti, Kuzey Kafkas Cumhuriyeti ile barış ve dostluk anlaşması imzaladı. Anlaşmaya göre, Osmanlı Devleti, Dağıstan'a askeri yardımda bulunacak ve dışarıdan gelecek tehlikelere karşı savunacaktır⁶⁸⁴. Ve ilk yardım ve savunmasını da 20 Eylül 1918 senesinde gerçekleştirmiştir. Türk Kafkas İslam Ordusunun, Kuzey Kafkaslardaki askeri hareket planı şöyle idi: Dağıstan askeri hareketi ile görevlendirilen 15. Piyade Tümeni, süratle Kuba ve Haçmaz Bölgesine nakledilecek, Derbend, mümkün olan en kısa sürede ele geçirilecekti. Askeri birlikler

⁶⁸³ Geniş Bilgi İçin Bknz: A. M. Murtazeliyev , “Kuzey Doğu Kafkas Halklarının Dağlı Cumhuriyeti Tarihindeki Rolü (1917-1921)”, *Dağıstanlılar Kültür Dergisi*, İstanbul. 2007.

⁶⁸⁴ M. Görüryılmaz, a. g. e., s. 233; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, C. 3, Ankara. 1957, s. 252.

şehrin beş kilometre kuzeyine kadar ilerleyecek ve burada tahkimat kuracaktı. Elde edilen mevzi, bazı askeri kuvvetlerle takviye edilecek olan 107. Kafkas Alayından oluşan Derbend Müfrezesi'ne devredildikten sonra, 15. Piyade Tümeni geri çekilecekti. Tüm bu gerekli hazırlıkların tamamlanmasından sonra 15. Piyade Tümeni 1 Ekim 1918 tarihinde Bakü'nün Bileceri İstasyonundan Dağıstan'a gitmek üzere trenlerle hareket etti. Önce 15. Piyade Tümenine bağlı 56. Alay yola çıktı. Daha sonra 38. Alay da hareket etti. Haçmaz Bölgesindeki askeri unsurlarla takviye edilmesi planlanıyordu. Nuri Paşa da denetlemelerde bulunduğu Yukarı Karabağ'ın Ağdam İlinden Haçmaz ve Kuba İline, oradan da Dağıstan'a gitmek üzere Bakü'ye geçti. 4 Ekim 1918 senesinde Kuba ve Haçmaz Bölgesine varan Nuri Paşa, burada yaptığı konuşmada, vatanlarına sahip çıkmalarını ve bunun için evlatlarını askere göndermelerini istedi. Türk Kafkas İslam Ordusunun Derbend'e ulaştığını haber alan Biçerakov, Mahaçkale'den 300 kişilik bir birliği Derbend'e getirdi. Kafkas İslam Ordusu, İstasyon civarında pusu kuran Biçerakov birlikleriyle karşılaştı. Yapılan kanlı çatışmalar sonrası Biçerakov birlikleri Derbend Kalesinden uzaklaştırıldı. Ertesi gün Kafkas Ordusu bölgeyi tamamen kontrol altına aldı. 15. Piyade Tümeni Kurmay Yarbay Süleyman İzzet Bey, öğleye doğru karargahı ile birlikte Derbent'e girdi. Rus birlikleri, 12-13 Ekim 1918 tarihine kadar taarruz girişimlerini sürdürdüler, ancak her seferinde sürekli yenilerek ve ağır kayıplar vererek ger çekilmek zorunda kaldılar⁶⁸⁵.

V. 4. 4. Türk Kafkas İslam Ordusunun Kuzey Azerbaycan'ı Kurtarmasının Dış Ülkelerde Yansımaları

Ermenilerin Azerbaycan'daki faaliyetleri, Taşnakların talimatı ve Azeri Türklerinin mezalime maruz kalması ile neticelenmiştir. Zira Şaumyan ve Andranik'in tüm Ermenilere emri şöyle olmuştur: "Türkleri kırın" dış güçlerle bir olup, Azerbaycan'da ve Anadolu'da "Türkleri kıracağız" diyorlardı⁶⁸⁶. Konuyla ilgili

⁶⁸⁵ Kurmay Yarbay Süleyman İzzet Bey, *Büyük Harpte 15. Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya Harekat ve Muharebeleri* (103 Sayılı Askeri Mecmuanın 44 Sayılı Tarih Kısım), İstanbul Askeri Matbaası 1936, s. 61, 68, 70, 72, 78, 84; M. Görüryılmaz, *a. g. e.*, s. 238-239.

⁶⁸⁶ Havva Memmedova, "Yukarı Karabağ'da Muvakkati General Gubernatörlüğün Yaradılması ve Ermeni Separatizminin Lağv Edilmesi", *Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü. 2008, s. 415.

Zengezur Kazasının Reisi Cemal Bey Sultan Şöyle diyordu: “Andranik, Ermenistan’dan fikir almakta idi. İngilizler ve Ruslar onlara askeri ve silah yardımıyla bulunmaktadır. Öte yandan Zengezur’da bu yardımlar ile 116 Azeri Köyü yağma ve talan edilmiştir. Bu bölgede 37 bin Azeri yaşamakta idi. Azerilerin % 30’u malını mülkünü kaybetmiştir. İşgal edilen köylerde Ermeniler yaşamağa başlamışlardır.” Ayrıca şöyle devam etmiştir: 1-) 20 köy Ermeniler tarafından yakılmıştı. Bunu İngiliz Mayoru Kibbon da tasdik etmiştir, 2-) Zengezur’daki Azeriler, malını, mülkünü yitirmiş ve öz vatanında mülteci statüsündedir, 3-) Andranik’in destesinde 400-500 kişi vardır. Onlar isterse İngilizlerin izni ile seferberlik ilan edebilirler, 4-) Tüm bunlar ilaveten B. Melik Abbasov şöyle bildirmiştir: “Andranik, Zengezur hazinedarlığında 400 atlı ve 600 piyadeden oluşan destesi hazırlık görmekteler⁶⁸⁷ .

Bakü’nün, Kafkas İslam Ordusu tarafından kurtarılması İngilizler tarafından da takip edilmekteydi. İstanbul’da yayımlanan “Yeni Gün” gazetesinde şöyle yazıyordu: “İngilizler, Bakü’ye Ruslara ve Ermenilere kendi ordularının yardımı gitmesini ve kısa sürede geri çekilmesinin ve başarısızlıklarının bir yandan Bakü’de Rusların sevilmemesi, diğer yandan ise Ermenilerin korkakça sahtekarlığına bağlıyordu. Bunun sonucunda da başkent Gence’den Bakü’ye taşınmıştır⁶⁸⁸ . Transkafkasya Komiserliğinin dağılmasından sonra Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan bağımsız devletlerini kurma çabaları olmuştur. Bu yolda Gürcüler Almanlardan, Azeriler Osmanlıdan, Ermeniler ise Ruslardan ve Antanta ülkelerinden siyasi, ekonomik, askeri yardımlar aldıklarını da söyleyebiliriz. Almanlar bölgede sadece bağımsız devlet olarak Gürcüleri görmüştür. Brest Litovsk Antlaşmasından sonra Transkafkasya’da emperyalist siyaset isteyen Almanya, müttefiki Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelmiştir⁶⁸⁹ . Artık Kafkas meselesi Enver Paşa’nın şahsi meselesini halini almıştı. Enver Paşa, elbette hükümetindeki mevkini güçlendirmekle, Kafkaslarda Müslümanların bağımsız olmalarının zarureti düşünmekteydi⁶⁹⁰ .

⁶⁸⁷ Havva Memmedova, a. g. m, s. 415-416.

⁶⁸⁸ Musa Kasimov, “Antanta Ülkelerinin Güney Kafkas Siyaseti”, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu, *Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü. 2008, s. 214.

⁶⁸⁹ BOA, HR. SYS, 2397/6/1-61.

⁶⁹⁰ Mustafa Çolak, “Almanya’nın Kafkas Siyaseti”, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu, *Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü. 2008, s. 160.

İngilizler, Türkleri Kafkas cephesinde daha fazla meşgul etmekle zaman kazanacağı ve bu durumda cepheye asker gönderilmesinin dayandırılacağını ve buna muvaffak olacaklarını, Osmanlı güçlerinin ise bölgede hareketsiz kalacağını, bunun da savaşın sonucunda ciddi tesiri olacağını zannetmekteydiler bu planın elverişliliği ve işe nasıl yarayacağı şüpheliydi. 15 Ağustosta General Denstervill Colonel Keyworthden Bakü'deki durumun son derece ağır olduğuna dair rapor alınca, derhal bölgeye doğru harekate karar vermiştir. General Denstervill, 16 Ağustos gününde “Prezident Krugov” gemisinde Enzeli'den yola çıkarak, ertesi gün Bakü'ye ulaşmıştır. O raporunda şu ifadeleri dile getirmiştir: “Burası açık arazi, çıplak ve kumlu çölden ve tuzlu göllerden oluşmaktadır. Başlıca petrol kaynakları Binegedi, Balahanı, Bibi Heybet ve en büyük petrol ayırma müessesesi ise, Kara Şehirdedir. Bakü'de iki millik limanlar vardır”⁶⁹¹.

Bakü'nün kurtarılmasına yönelik sıcak münasebet besleyen ülkelerden biri de Avusturya-Macaristan oldu. Avusturya-Macaristan'ın Gürcistan'daki temsilciler heyetinin başkanı Baron Fon Frankelşteyn, şahsen Azerbaycan'ın Gürcistan Hükümeti yanındaki heyeti M.Y. Caferov'a gelerek, Osmanlı-Azerbaycan orduları tarafından Bakü'nün kurtarılması münasebetiyle ilgili tebrik etti. Aynı zamanda Türk-Macar dostluğuna taraftar olan aydınlar da Ermenilerin yurt dışında yaptıkları su-i zan niteliğindeki bilgileri gidermek için bildiri yayımlamışlardır ⁶⁹². Ve Azerbaycan Hükümet heyetine uğurlar diledi. Daha sonra Başbakan Hoyski'ye de aynı dileklerini ilettiler⁶⁹³.

Savaş bittikten sonra Rusya, dış güçler ve Ermenistan, Azerbaycan üzerinde oyunlarını ve baskılarını bırakmadılar. Bakü'ye İngiliz General Thomson başta olmak üzere İngilizlerin gelişini, Almanlar ile yapılan ticari ilişkileri ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını kabul etmiyordu. Rusya, Azerbaycan'ı hâlâ da kendi arazisi hesap etmekteydi. Ve böylece Bakü'nün işgalden kurtarılmasına en sert tepkiyi Bolşevik Rusyası vermiştir. Bolşevikler, Türk-Azerbaycan askeri güçlerine ‘kara kuvveler’ adı vermişlerdi. Hatta buna dair Osmanlı Devletinin Harici İşler Nazırına (Dış İşleri Bakanı) nota ile vermişlerdir. Öte yandan 21 Eylül 1918 senesinde Rusya'nın Harici

⁶⁹¹ Mehmet Rıhtım, “İngilizlerin Bakü ve Hazar Denizine Hakim Olmak Hususunda Cehlteri”, *Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü. 2008, s. 508.

⁶⁹² BOA, HR.SYS, 2883/22/1-8.

⁶⁹³ RFDTA, F. 544, SİY. 13, D. 20, s. 13-14.

İşler Nazırı Çiçerin Almanya'nın Moskova'daki Büyükelçiliğine nota göndererek, Osmanlı Ordusunun Bakü'nün kurtarılmasında Almanya'yı da suçlu bulduğunu bildirmiştir. Ruslara göre, Osmanlı birliklerinin Bakü'ye girişi güya, Brest Litovsk Mukavelesine aykırıdır. Oysa bu görüş gerçekten uzak idi. Çünkü Rusya Brest Litovsk Mukavelesi ile Doğu Anadolu'nun kısa sürede boşaltarak ve Türk Ordusu gelene kadar bölgede güvenlik ve asayiş temin ve Ermenileri terki silah etmek idi. İşte Rusya anlaşmaya göre bunların hiçbirini uygulamamıştı.

Ermenilerin Azerilere yaptığı bu mezalimi, Merkezi Rusya'ya yalan şekilde intikal ettirilerek, Osmanlı-Türk Ordusunun bölgeden çekilmesini sağlamak ve Bolşeviklerin hakim güç kılma çabala sonuç verme yoluna girmiştir. Öte yandan Talat Paşa, Türk ordularının işgalci niyetinde olmadığını, tüm anlaşmalara sadık kaldığını ve Brest Sulh Mukavelesi prensipleri doğrultusunda serhatlara kadar çekileceğine razı olmuştur⁶⁹⁴. Lakin bu arazilerin Ruslara verilmesine de razı olmamıştır. Bölgede her halk kendi mukadderatını halletmesi gerektiğini bildirmiş ve Kafkasya'nın dahili işlerine karışmayacağını resmi şekilde bildirmiştir. Çünkü artık Bakü Şehri kurtarılmıştır. Ve Azerbaycan müstakil devlet olarak dünyaya açılmıştır. Azerbaycan Hükümeti yetkilisi F. Hoyski de Nuri Paşa'ya mektup yazarak, bölgede durumun farklı yönde değiştiğini, askeri güçten ziyade siyasi manevraların ortaya konması gerektiğini bildirmiştir⁶⁹⁵. Neticede 22 Ekim tarihinde Kazım Karabekir Paşa, Osmanlı askerlerinin Azerbaycan'dan çıkarılma emrini vermiştir. Türk Ordusunun geri çekilme emrini duyan Ahıska, Ahalkalek, Gümrü, Iğdır ve Nahçıvan ahalisi, 9. Kolordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'nın yanına gelerek askerlerin çıkarılmaması için ricada bulundular⁶⁹⁶. Onların dediğine göre, eğer Osmanlı askerleri geri çekilirse, Müslüman Türklerin savunma garantisi yoktur. Hiç değilse her kazada bir rehber gibi muhafaza alayları kurulsun. Bu istek Osmanlı yetkililerine iletildi. Lakin Kazım Paşa duygulu bir halde bunun mümkün olmadığı söyledi. Bundan sonra bölgede 3 Kasım 1918 tarihinde merkezi Iğdır Vilayeti olmak üzere Aras-Türk Hükümeti kuruldu. Bu hükümetin hudutları, Nahçıvan, Şerur, Sürmeli, Iğdır ve Eçmiyadzin olmuştur. Asıl amaç bölgede yaşayan Müslüman Türklerin hak ve hukuklarını korumaktı. Lakin Türk Ordusunun

⁶⁹⁴ ATASE, D. 3194, K. 88.

⁶⁹⁵ ARDA, F. 894, Sıy. 10, İş. 47, s. 1-3-4.

⁶⁹⁶ ATASE, D. 3789, K. 3 A.

buradan da geri çekilmesi ile, Ermeni silahlı çeteleri bölgede yeniden masum ahaliyi kitlevi şekilde kıyım girişime başlamış oldular⁶⁹⁷.

Nisan 1920 senesinde Azerbaycan Milli Hükümeti devrilince ve Sovyet Hakimiyeti kurulduktan sonra, Ermeniler bu sefer Bolşevik bayrağı altında resmi şekilde Azerbaycan'da hakimiyeti ele geçirmiş oldular. Artık bu aşamadan sonra ülkenin milli ve manevi değerleri uğruna mücadele eden ulema ve aydın kesimi hedef alınacaktır. 23 aylık kısa bir zaman zarfında Azerbaycan için sayısız kazanımlar elde eden Azerbaycan'ın kurucuları artık mücadelelerini muhacerette sürdürmeğe zorlandılar. M. E. Resulzade başta olmak üzere diğer arkadaşları milli mücadelelerini bundan böyle Türkiye başta olmak üzere diğer ülkelerde sürdüreceklerdir⁶⁹⁸. F.Hoyski ve Hacinski'nin buna dair değişik ülkelerdeki faaliyetlerini içeren yazışmaları olmuştur. Ayrıca Dağlık Karabağ meselesinin temeli de bu yıllarda atılmış oldu. İlk dönemden itibaren tüm bu işlerin iştirakçısı Ermeniler olarak tarihe kazıldı⁶⁹⁹.

V. 5. 1918 YILINDA KUZEY AZERBAYCAN'DA SİYASİ GELİŞMELER

Bölgede meydana gelen karmaşık durum Osmanlı Devletinin Azerbaycan'a yönelik eski siyasetini yürütmeye imkan vermemekteydi. Osmanlı'ya göre Bakü'nün kurtuluşu başlı başına bir galibiyet demektir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı'nın dört bir taraftan kuşatma altında olması, zayıflamaya yüz tutması, şark ve garp cephelerindeki çatışmalar milli mücadeleyi beraberinde getirmiştir. Mustafa Kemal Paşa da aynı tarihlerde Milli Mücadele için Anadolu yollarına düşmüştü. Anadolu perişandı. Ülke dört taraftan düşman çemberindeydi. 1905-1917 yılları Rusya'da kelimenin tam anlamıyla kaos dönemidir. Ülkede baş gösteren isyanlar ve grevler karşısında Çar Hükümeti Duma'yı fes etmiştir. Bu durum Rusya tabiiğinde yaşayan Müslümanların kendi kaderlerini tayin etmek hakkını da yaratmış oluyordu. Yapılan kongrede alınan kararlar Rus emperyalistler arasında kısa sürede reaksiyon bulmuştur.

Çar Rusya'sındaki ihtilal ve buhran ve aynı zamandaki Kafkaslarda olup bitenler Rus emperyalistler arasında kısa sürede reaksiyon bulmuştur. Ermeni Bolşeviklerinden

⁶⁹⁷ ARSPİHA, F. 277, Siy. 2, İş. 14, s. 21-22, 34, 44, 49.

⁶⁹⁸ ARDA, F. 894, Siy. 10, İş. 31, s. 1-8.

⁶⁹⁹ ARDA, F. 894, Siy. 10, İş. 66, s. 3-4.

Şaumyan, Lenin tarafından Kafkasya Komiserliğine atanmıştır. Şaumyan'ın bölgede ilk işi, Ermenilerin aracılığıyla Azerbaycan'da katliamlar gerçekleştirmektir. Bunun sonucunda 40 bin Müslüman Türk katledilerek şehit düşmüştür. Bakü'yü işgal eden Şaumyan komutasındaki Bolşevikler, Bakü'yü bölgedeki komünist propagandaları için merkez seçtiler. Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmeleri Kafkasya'da tedirginlik yaratmıştı. Azeriler ve Gürcüler'in önderliğinde diğer Kafkas halkları Sovyet Rusyası'nın idaresine katılmamak yerine kendi kaderlerini kendilerinin sahip olması düşüncesiyle 28 Kasım 1917 senesinde Trans-Kafkasya (Maverayı Kafkas) adlı bir idare organı oluşturdular. Azeri-Gürcü-Ermeni temsilcilerinden oluşan Seym Meclisi, Maverayı Kafkas Komiserliğinin en yüksek organı durumundaydı. Trans-Kafkasya oluşumu Azeri-Gürcü-Ermeni temsilcilerden oluşan ve merkezi Tiflis'te bulunacak bir federasyon olacaktı. Bu federasyon Sovyet Hükümetini tanımamakla birlikte ilişkilerini tümüyle de kesmiş değildi. Seym, aynı zamanda kendi bünyesinde bir olağan meclis oluşturmuştur⁷⁰⁰.

Seym Meclisi, Osmanlı Devletinin Bölge Komutanı Vehip Paşa'nın çabaları sonucu toplanarak Ermenilerin yaptığı katliamlar müzakere olunmuştur. Kafkasya Seymi Meclisinde Resulzade buna dair şöyle demiştir: “Evvelce Müslümanların intikamından ve Tiflis'in muavenetinden korkan isyankar Bakü tedafii bir vaziyet almışken, sonra cesaret peyda etmiş, Bolşevik Bakü, Gence'ye doğru hareket etmek zorunda kalmıştır. Bu hareketle, ilk önce Şamahı, daha sonra Salyan, Kuba, Lenkeran, Kürdemir vb. bölgeler maruz kalmış, şehirler yerle yeksan, ırz ve namuslar ayaklar altına alınmış, mal-mülk ganimet edilmiştir. Gence bizzat tehdit olunmakta, diğer taraftan dahi Karabağ Ermenileri Bakü Bolşevikleri ile birleşmek üzerine bir plan hazırlamaktaydı. Azerbaycan'ın ateş ve kılıçla teslime mecbur edilmek planı çizilmekteydi”⁷⁰¹.

Lakin zaman ilerledikçe bu federasyon başarılı olmamıştır. Nihayet 18 Ocak 1918 yılında Bolşevikler bu meclisi zorla dağıtmışlar. Bunun yerine bir Diyet Meclisi kurmuşlardır. Maverayı Kafkas Seymi'nin özelliği konfederasyon içerisinde üç ulusun dahili işlerinde bağımsız oldukları ancak harici işlerinde ortaklaşa belirleneceği bir

⁷⁰⁰ Mehmet Emin Resulzade, “Azerbaycan Cumhuriyeti”, *İstiklal Özel Nüshası*, Bakü. 1919, s. 18.

⁷⁰¹ M. E. Resulzade, *a. g. m.*, s. 18-19.

yapıda olmasıydı. Ancak bu yapay oluşum fazla sürmemiş. Ermeniler müttefik aramaya, Gürcüler Almanya'ya yanaşmaya başlamışlardır. Azeriler de Osmanlı Devletine yaklaşmışlardır böylece 26 Mayıs 1918 senesinde Maverayı Kafkas Seymi dağılmış ve son bulmuştur. Gürcistan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Almanya Gürcistan'a bir tümen göndererek kritik ekonomik bölgeleri kontrol altına almıştır⁷⁰². Buna dair en vacip örnek olarak, A. Göyüşov'un eserinde, Maverayı Kafkas Fırkası ve Resulzade önderliğinde kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin (ADC) ülke içinde Sovyet güçleri ve Ermeni Taşnak çetelerine karşı yürüttüğü mücadeleyi ve masum Müslüman Türk halkına yönelik, işbirlikçileriyle birlikte yaptıkları insanlık dışı dramı ve halkın bağımsızlık meselesini en ince detaylarına dair görmekteyiz, anlamaktayız. Öte taraftan F. Hoyski de, Maverayı Kafkas Seymi hakkında bölgede, özellikle Gürcistan ile ilgili verilen beyanatlarda genel olarak şu cevabı vermiştir: “Maverayı Kafkasya milletleri birbirileriyle sayısız çıkarlarla o kadar sıkı şekilde bağlanmışlar ki, onları kolaylıkla ayırmak mümkün olmaz. Fakat, eğer Gürcü milletinin iradesi böyle ise biz muhalefet etmeye hiç de haklı değiliz ve Azerbaycan Türklerine de bu yeni hadiseye göre lazım gelen kararı çıkarmaktan başka bir şey kalmıyor”⁷⁰³. Böylece aralarında çıkan muharebe ve mühimmat meselesinde esaslı ayrılık olduğu için Seym, Maverayı Kafkas taksiminin emri vaki olduğunu ve kendi salahiyetini terk etmiştir.

Şaumyan'ın komuta ettiği 'Bakü Halk Komiserleri Sovyetinin' Ermeni Taşnaklarından oluşan Andranik ve Amazasp ordusu yaranan ortamdan faydalanarak, Bakü, Şamahı, Kuba, Zengezur, Nahçıvan, Dağlık Karabağ, Gence, Gökçay, Kürdemir, Salyan ve diğer vilayetleri talan, yağma, yakma, katliam ve işgal faaliyetlerine devam etmekteydiler. Bu mezalim ve yağmaların gerçek boyutunu bölgedeki Rus Araştırma Komisyon Üyesi Mihaylov'un Azerbaycan Adliyesine gönderdiği raporlardan da görmekteyiz⁷⁰⁴. Oysa bu esnada Gence'de, Nuri Paşanın rehberlik ettiği Kafkas İslam Ordusu öz millet ve dindaş kardeşlerini katliamlardan korumak için milli devlet

⁷⁰² Kamil Necdet Ar, Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923), *Basılmamış Doktora Tezi*, İzmir. 2009, s. 99-100; Mim Kemal Öke, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu*, Aksoy Yayınları, İstanbul. 2000, s. 168-169.

⁷⁰³ A. Göyüşov, *1917-1920 Yıllarında Şimali Kafkas Dağlarının Azatlık Uğrunda Mübarezesi*, Bakü. 2000; R. Kösalı, “Seymden Parlımana”, *İstiklal Özel Nüshası*, Bakü. 1919, s. 70, 72.

⁷⁰⁴ ARMDA, F. 970, Siy. 1, İş. 161, s. 7-9.

kuruluşu olan Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin varlığını tasdik etmek için azatlık savaşına başlamıştır⁷⁰⁵.

1917 yılında Rusya, Bolşevik Devrimi'ni takiben Birinci Dünya Savaşı'ndan fiilen çekildiğinde, Güney Kafkasya'da üç önemli siyasi güç vardı. Bunlar Gürcülerin Sosyal Demokrat Menşevik Partisi, Azerilerin Müsavat Partisi ve Ermenilerin Taşnaksütyun Örgütü idi. Hepsi Bolşevik karşıtı olan bu üç hareket, 24 Kasım 1917'de, merkezi Tiflis olan Maverâ yı Kafkas Federasyonu'nu kurdular. Ancak federasyon, Osmanlı ordularının bölgedeki harekâtları ve Bolşevik Rusya'nın savaştan hukuken çekilmesini sağlayan 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Anlaşması'nın ardından dağıldı ve yerine Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetleri kuruldu.

V. 5. 1. Müsavat Partisinin Azeri-Ermeni İlişkilerindeki Yeri

M. E. Resulzade Birinci Cihan Harbinde Rus Çarlığının, Türk Milletine karşı düşünce ve davranışının çok ciddi olduğunu eleştirerek şöyle yazıyordu: “40 milyona yakın Müslüman Türkü esaret altında bırakan Çarlık ve Sovyet Rusya'sının mağlup olması Milli Kurtuluş Harekatı için çok önemli olacaktır⁷⁰⁶.”

Kuzey Azerbaycan'da bağımsızlık mücadelesinin geniş halk kitleleri arasında benimsenmesini sağlayan teşkilat ise Müsavat Partisi'dir. Bilindiği gibi bu olayların yaşandığı dönem M. E. Resulzade önderliğine Azerbaycan'ın Milli İstiklal Davası yolunda siyasi mücadele verdikleri dönemdi. Bu dönemde bile Andranik Ozanyan, Amazasp, Lalayev, Şaumyan ve Emiryan'ın liderlik ettiği terör çeteleri ülkenin çeşitli yerlerinde mazlum halka karşı insanlık dışı faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Ermeniler ideolojik, sayı ve mensubiyet bakımında değişik olsalar da, konu Türk düşmanlığı olunca aynı çatı altında birleşiyorlar. Bolşevik Ruslar Bakü petrollerini ele geçirmek için, Taşnak Ermeniler ise, “Büyük Ermenistan” kurmak hevesiyle Anadolu ve Kuzey Azerbaycan'da mezalim uygulayarak, komünist bolşevizmin Azerbaycan'da

⁷⁰⁵ M. E. Resulzade, eserinde olayları şöyle özetler: “25 Mayıs 1918 tarihi vatan tarihimizin unutulmaz günüdür. Bugün, Bakü'yü Azerbaycan'dan ayırıp, memleketi başsız beden olmağa duçar etmek isteyen Bolşevik ve Taşnak çetelerine karşı Kafkas İslam Ordusunun bağımsızlık savaşı başlamıştır.” Geniş Bilgi İçin Bknz: M. E. Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekküllü*, Bakü, 1918.

⁷⁰⁶ Akif Aşırılı Veliyev, “Cumhuriyet Devri Matbaatında Kafkas İslam Ordusu”, *Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü. 2008, s. 522, 524, 526.

hakim kılınmasında azimkar mücadeleler sergilemişlerdir. Bu megamda en büyük faaliyetler Kuzey Azerbaycan’da Mehmet Emin Resulzade önderliğinde yürütülmekteydi. Balkan Harbi, Rus liberallerinin de Türklük ve Müslümanlık aleyhinde vaziyet aldıklarını göstermişti. Müsavat Partisi siyasi faaliyetlerine 1911 yılında daha etkinlik katarak, 1917 yılında bölgenin en büyük siyasi gücü olmuştur. 1917 senesinde Bakü’de toplanan Kafkasya Müslümanları Kongresinde Gence şehrinde kurulan Türk Ademi Merkeziyet Partisi ile Müsavat Partisinin birleşmeleri meselesi görüşülmüş. Ve M. E. Resulzade ile Yusufbeyli bir araya gelerek iki partinin birleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Genel Başkanı da Resulzade olmuştur. Müsavat Fırkası merkezi komitesi ve tüm teşkilatlarıyla üç ayrı fonksiyona sahip idi.

- 1-) Küçük burjuva unsurları ile birlikte merkezde mevki tutan M. E. Resulzade grubu**
2-) İnkilabi hareketin tesiri altında kalan sol temayüllü M. B. Memmedzade grubu
3-) Sağ cenaha mensup olan Nasip Bey Yusufbeyov’un kapitalistler grubu”⁷⁰⁷.

Bakinskiy Raboçii gazetesi şöyle yazıyordu: “Yetkili komitelerde Müslüman Şurasının silahları geri vermesi ile bağlı talebi müzakere olunduktan sonra işlem gerçekleşti. (Böylece Türkler savunmasız bırakıldı) Gazete yazısına şöyle devam etmekteydi; ‘eğer rejimi gerçekleştiren Sovyet Hakimiyeti Müsavat Partisine fırsat verseydi, o zaman bunca dökülen kanlar ve ölen Türkler daha da çok olurdu.’ Çünkü o zaman epey silahlı Ermeni, Müsavat Partisini tanımak istemiyordu. Ve milli zeminde kısımlar gerçekleştirmek niyetindeydi. Şaumyan’ın ‘yalnız Sovyet Hakimiyeti daha az kan dökerek, müsavatın hakimiyetine son verebilir’ sözleri de yer almaktadır”⁷⁰⁸.

29 Mart 1918 senesinin Azerbaycan ‘Vahşi Divizyasının’ (Birlik-Karargâh) Komutanı General Talışinski, 26 Bakü Sovyetinin Başkanı Şaumyan’ın verdiği emir doğrultusunda hapse atıldı. Şaumyan’ın bu davranışı Azerileri kışkırtmaya yetti. Yapılan mitinglerde Şaumyan’a karşı silahlı mukavemet göstermeye davet ediyorlardı. Fakat V. İ. Lenin’den Şaumyan’a gelen övgü dolu ve olayları yatıştırması için gelen telgrafından sonra, Şaumyan olayları hemen yatıştırdı. 1920-1930 yıllarında Sovyet tarihçilerinin de itiraf ettiği gibi, Ermeni askeri birliklerinin Bolşeviklerle birleşerek

⁷⁰⁷ Hüseyin Baykara, *a. g. m.*, s. 258-259.

⁷⁰⁸ *Bakinskiy Raboçii Gazetesi*, No: 79, Bakü. 1 Mayıs 1918.

hadiselere müdahale etmeleri sonucu, iç savaş milli katliama çevrilmiş ve Bakü'de Sovyet Hakimiyeti kurulmuştur. Bakü Sovyetinin de asıl rakibi Müsavat Partisinin önderi M. E. Resulzade ve silah arkadaşları; Mirza Bala Memmedzade⁷⁰⁹, Fetali Han Hoyski⁷¹⁰, Ali Merdan Bey Topçubaşov⁷¹¹ vb. olmuştur⁷¹². Bolşevikler ve Taşnaklar

⁷⁰⁹ **Mirza Bala Memmedzade:** 1898 senesinde Bakü'de dünyaya gelmiştir. Matbuat hayatına 'Açık Söz' gazetesinde başlayan Mirza Bala daha sonra Türk Adem-i Merkezîyet Milli Müsavat Halk Partisine katılmıştır. A. Vahap Yurtsever, Cafer Cebbarlı, Mehmet Sadık Kulizade, Rahim Vekilli ve Mehmet Hasan Baharlı gibi istiklal yolcuları ile birge İstiklal Komitesine Başkan seçildi. Yurt içi ve yurt dışında Türk gençliğinin milli, manevi kültürel, sosyal ve siyasi yönden maarifleşmesini sağladı. Bir ara Bolşevikler tarafından yakalanarak hapse atıldı. Hapisten çıktıktan sonra istiklal davasını Güney Azerbaycan'da yürütmüştür. Mehmet Emin'den aldığı talimatlar doğrultusunda faaliyetlerini tüm dünyaya yaydı. 1927 yılında İstanbul'a gelerek matbuat ve milli teşkilat konusunda buradaki ülküdaşlarına yardımda bulundu. Ve aynı yıllarda İstanbul Hukuk Fakültesine kayıt yaptırarak, tahsilini de devam ettirmiştir. 1931 senesinde faaliyetlerini Avrupa'ya taşıdı. 1932 yılında Polonya'nın başkenti Varşova'ya yerleşerek, teşkilatını burada sürdürdü. Bu yıllarda Azerbaycan neşriyatında sayısız eser ve makaleleri yayımlandı. Yeni Kafkasya, Azeri Türk, Odlu Yurt, Bildiriş, İstiklal, Kurtuluş, Müsavat Partisi Bülteni Azerbaycan Yurt Bilgisi, Birleşik Kafkasya ve Cumhuriyet gibi yayın organlarında yazı ve makaleleri geniş yer alır. İslam Ansiklopedisi ve Türk İslam Ansiklopedisinde birçok maddeleri kapsayan makaleler yazdı. 1955 yılında Resulzade'nin vefatı üzerine Müsavat Partisinin Liderliğine üstlendi. Ve 4 yıl bu vazifeyi yürüttü. 1959 yılında Münih'te Sovyetler Birliği Öğrenme Enstitüsünde çalışmıştır. Ve bu enstitünün neşrettiği derginin baş yazarlığını yaptı. Ayrıca bu enstitünün İlmi Şurasının Başkanlık ve Başkan Yardımcılığını yapmıştır. 8 Mart 1959 senesinde kalp rahatsızlığı nedeniyle istirahat için geldiği İstanbul'da evinde kalp krizi geçirerek vefat etmiştir. 9 Mart 1959 yılı Pazartesi günü Karaca Ahmet Mezarlığında 3 ADA 2333 Nolu mezarda toprağa verilmiştir. Yazılarında, Mirza Bala, Nuhoğlu, A. Kut, M. M. Mehmetzade, M. B. Daşdemir ve Ali Kutluk imzalarını kullanmıştır. Başlıca eserleri: 1) *Ermeniler ve İran (İstanbul. 1927)*, 2) *Azerbaycan Tarihinde Türk-Albanya (Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları. Ankara. 1951)*, 3) *Azerbaycan Misak-i Millisi (Azerbaycan İstiklal Beyannamesinin Tahlili, İstanbul. 1927)*, 4) *Milli Azerbaycan Harekatı (Azerbaycan Milli Müsavat Halk Partisi Tarihi, Berlin. 1938)*, Mirza Bala Memmedzade, *Milli Azerbaycan Harekatı*, Azerbaycan Kültür Derneği Yay, Ankara. 1991.

⁷¹⁰ **Feteli Han Hoyski (Fetheli Han Hoylu):** Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucularından ve dönemin ünlü siyasi liderlerinden biri olan F. Hoyski 25 Kasım 1875 yılında Şeki Şehrinde dünyaya gelmiştir. Babası İskender Han Güney Azerbaycan Hoy Şehrinden olduğu için soyadını buradan almıştır. Kafkasya'ya göç eden İskender Han, Şeki'de evlenmiş ve Rus Ordusunda Tümgeneral rütbesine kadar ulaşmıştır. Feteli Han önce Gence Kolejinden, ardından Moskova Hukuk Fakültesini bitirmiştir. Tiflis ve Rusya'da çeşitli vazifelerde bulunmuştur. Devlet Dumasında milletvekili seçilmiştir. F. Han, Rusya'da 1917 yılında başveren Şubat inkılabından sonra faal siyasi hayata atılıyor. 1917 yılında Bakü'de Umum Kafkasya Müslümanları Kurultayı yapıldı. Aynı yılın Kasım ayında Tiflis'te Transkafkasya Komiserliği kuruluyor. Ermenilerin Kafkasya'da özellikle Müslüman Türklere karşı yaptıkları katliamlar F. H. Hoyski'yi de telaşlandırıyor. 23 Şubat 1918 senesinde Tiflis Güney Kafkasya Seymi faaliyete başlar. 4 Aralık 1918 tarihinde Osmanlı Devleti ile Güney Kafkasya Komiserliği arasında imzalanan 14 maddelik Erzincan Mütarekesi gereği Rus Birlikleri Kafkasya'dan çekilmiş ve böylece Nahçıvan, Zengezur ve Karabağ Bölgeleri geçici de olsa Ermeni tecavüzünden kurtulmuştur. Bu uğurda F. Han'ın gayretleri misilsizdir. Fakat daha sonra Rusya, bölgede yine Ermenileri kullanarak, Ermeni askerlerini bu topraklarda barındırmıştır. Aygün Attar Haşimzade, "Türk Dünyasının Bir Büyüğü: Feteli Han Hoyski", *ATASE Yay*, Yıl. 26, Sayı. 51, Ankara. Ağustos 2001, s. 155-156-157.

⁷¹¹ **Ali Merdan Bey Topçubaşov:** 4 Mayıs 1865 Tiflis'te doğmuştur. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin (1918-1920) kurucularından birisi, dışişleri bakanı ve parlamento sözcüsü olmuştur. Mehmet Emin Resulzade'nin yol arkadaşı olan Alimerdan Bey Topçubaşov gibi siyasetçilerin önderliğinde Azerbaycan'da ilk kez milli ordu kuruldu. İlk resmi bayrak ve İstiklal Marşı yapıldı. Devlet ve ordu yapılanmasında Osmanlı subaylarının da önemli etkisi olmuştur. 1920 yılında Rusların bölgeyi yeniden işgal etmesi ile Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti yıkıldı. Alimerdan Bey Topçubaşov

Azerbaycan'da oluşan bu siyasi gücü sarsmak için iç savaş çıkarılmış. Bolşevik ve Taşnak eteleri Bakü'y ateşe tuttıkları ve halkın iradesini hiçe saydıkları için Azerbaycan halkını müdafaa etmek için, bu halkın koruyucusu olan Azerbaycan Milli Birlikleri tarafından karşılık vermek mecburiyetinde kalmışlardır. Çünkü Bolşevik ve Taşnak yönetimi Azerbaycan Milli Birliklerini yok etmek için elinden gelen çatışmayı, kışkırtmayı ve en sonunda da katliamı gerçekleştirmiştir. Azerbaycan Milli Cumhuriyeti'nin öncülerinden ve Resulzade'nin silah arkadaşlarından Fethali Han Hoylu, Azerbaycan'daki Ermeni taarruzuna karşı olağanüstü hal getirir ve olağanüstü hal nedeniyle tüm Azerbaycan'da savaş ve seferberlik hal ilan eder. İç İşleri Bakanı, Kafkas İslam Ordusunun Baş Kumandanı ile bu ferman nedeniyle uygun tedbirler alması için talimat vermiştir. (19 Haziran 1918)⁷¹³.

Azerbaycan bağımsızlık hareketlerinde hiçbir parti veya teşkilat Müsavat Partisi kadar önemli rol oynamamıştır. Bu parti adeta Müslüman Azeri Türklerinin umudu haline gelmişti. Parti az zamanda beklenmedik yayılma ve inkişaf trendi yakalamıştır. Çünkü Azeri Türklerinin z kökünde gereken iktisadi, sosyal ve kültürel orta, tarihin akışı içinde olgunlaşmış ve siyasi platformunu aramıştır. Böyle bir zamanda Müsavat Partisi bu olgunlaşmaya cevap vermiştir. Ve tarihte ilk olarak Azerbaycan Cumhuriyeti adıyla bir Müslüman Türk Devleti bu parti ve lideri Resulzade önderliğinde kurulmuş oldu. Müsavat Fırkasının tüzüğüne göre, Azeri Türkleri, Muasırlık-Türkçülük-

faaliyetlerine yurtdışında devam etti. Türkiye'de de birçok faaliyetlerde bulunmuştur. 8 Kasım 1934 yılında Paris'te vefat etti.

⁷¹² Kuzey Azerbaycan istiklal davasına hizmet veren bazı önemli şahsiyetler şunlardır: 1-) Mehmet.Emin Resulzade (1884 Bakü-1955 Ankara-Azerbaycan Cumhuriyetinin Devlet Kurucusu-Azerbaycan Milli şurasının Reisi-Milli Müsavat Partisinin Başkanı), 2-) Mirza Bala Memmedzade (1898 Bakü-1959 İstanbul), 3-) Mehmet Sadık Aran (1895 Zengezur-1971 İstanbul), 4-) Alibey Hüseyinzade (1864 Salıyan-1940 İstanbul), 5-) Ali Merdan Topçubaşov (1862 Tiflis-1934 Paris-Milletvekili ve Meclis Başkanı), 6-) Hamit Halil Ataman (1900 Kars-1979 Ankara), 7-) Abdülvahap Yurtsever (1898 Bakü-1976 Ankara), 8-) Feyzi Aküzüm (1922 Kars-1991, Ankara), 9-) Ahmet Caferoğlu (1889 Gence-1975 İstanbul), 10-) Ahmet Ağaoğlu (1869 şuşa-1939 İstanbul), 11-) Mustafa Vekiloğlu (1896 Kazah-1965 Ankara), 12-) Necef Bey Yusufbeyli (1881-1920-İktisadiyattan Sorumlu Hükümet Sözcüsü), 13-) Feteli Han Hoyski (1875-1920-Azerbaycan'ın İlk Başbakanı), 14-) Nağı Bey şeyhzamanlı (Azerbaycan Milli şurası ve Kafkas Seymi Azerbaycan Bölmesinin Osmanlıya Askeri Yardım Komitesinin Resmi Temsilcisi), 15-) Aliağa şihlinski (Azerbaycan Generali), 16-) Adil Han Ziyadhanov (Tebriz Siyasi Mümessili-Gacarlar Neslinden), 17-) İsmail Han Ziyadhanov (İstiklal Kurbanlarından), 18-) şahverdi Han Ziyadhanov, 19-) Yusuf Bey Vezirov (İstanbul Temsilcisi), 20-) Cafer Bey Rstembeyli (Kuban Temsilcisi), 21-)Mahmud Bey Efendiyev (Batum Siyasi Nümayendesi), 22-) Mehmedhan Tekinski (Erivan Mümessili), 23-) Mehmet Yusuf Caferov (Tiflis Siyasi Mümessili), 24-) Mehmet Kengerli (1914 şuşa'da doğmuştur) vb. Cahangir Zeynaloğlu, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, İstanbul. 1924, s. 140-141.

⁷¹³ Cemil Hesenli-Eldar İsmayılov, *Azerbaycan Tarihi*, Muallim Neşriyatı, Bak. 1995, s. 23; Tahir Gaffarov, *Azerbaycan Tarihi*, aşıoğlu Neşriyatı, Bak. 2005, s. 18, 20.

İslamcılık fikirlerinde birlik haline gelmişlerdir. Müsavat Partisinin program maddeleri şöyle idi:

Madde 1-) Milliyet ve mezhep farkı gözetmeden tüm Müslümanların birleşmesi.

Madde 2-) İstiklallerini kaybetmiş Müslüman memleketlerinin yeniden müstakil olmalarına çalışmak.

Madde 3-) İstiklallerini müdafaa ve ihya için çarpışan bütün Müslüman memleketlerine maddi ve manevi yardımda bulunmak.

Madde 4-) Müslüman milletlerin ve memleketlerin taarruzu kuvvetini arttırmak için yardımda bulunmak.

Madde 5-) Bu ideallerin yayılmasına mani olan bütün engelleri yıkmak.

Madde 6-) Müslümanların birleşmesine ve terakkisine çalışan diğer tüm fırkalarla irtibat tesis eylemek.

Madde 7-) Müslümanların yaşamak uğrunda savaşı vesaitini, onların ticaret, sanayi ve alelumin iktisadi hayatlarını kuvvetlendirmeğe çalışmak.

***Madde 8-) Beşeriyetin saadet ve terakkisine çalışan yabancı kurullar ile ihtiyaç görüldüğü nispette irtibatla bulunmak*⁷¹⁴.**

1918 Mart Soykırımı zamanı, Bolşevik-Taşnak birleşmeleri sadece 30 binden fazla Türkü katletmediler, aynı zamanda milli ve manevi değerleri ortadan kaldırmışlardır. ‘Kaspi’ ve ‘Açık Söz’ gazetelerinin binaları ve matbaaları yakıldı. Bakü’de basın yayın kuruluşları faaliyetlerini durdurmak zorunda bırakıldı. Tiflis’ten Gence’ye taşınan Azerbaycan Milli Hükümeti buradan Milli Matbaa kurma zarureti hissetmiştir. İşte bu yılda Ahmet Bey Ağaoğlu ‘Türk Yurdu’ adlı gazeteyi neşre başlamıştır. Fakat bu gazetenin de ömrü fazla olmamıştır. Ermenilerin ‘Aş Xavator’⁷¹⁵ ve Bolşeviklerin ‘Naşa Vremya’ (Bizim Zaman) gazeteleri, Kafkas İslam Ordusunun Bakü’nün kurtuluşu sırasında, güya Ermenilere haksız yere saldırdığını iddia etmiştir. Ermeni ve Rus birliğini tebliğ eden ‘Bakinets’ gazetesi ise daha ileri giderek, 15 Eylül 1919 tarihli yazısında Ermenilerin katledildiğini yazmıştır. Oysa 28 Kasım 1918 tarihli Gürcülerin ‘Gruziya’ adlı gazetesinde, “Bakü’nün alınmasında ve Azerbaycan

⁷¹⁴ Mehmet Saray, a. g. e., s. 39; Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul. 1975, s. 203, 205.

⁷¹⁵ *Aş Xavator-Ermeni Yurdu Gazetesi*, 30 Aralık 1919.

Cumhuriyeti mevcudiyeti zamanında ölen Ermeni sayısı, bu yıl sadece Mart ayında ölen Müslüman Türklerin sayısından kat-kat azdır” diye yazmıştır. Ayrıca 12 Ekim 1918 yılında Almanya’nın ‘Nyus-Panker Dantes Caytunt’ adlı gazetesinde, Osmanlı Ordusunu azat etmesinden duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir⁷¹⁶. Öte yandan, Bakü’nün kurtuluşu ve tarafsız haberler, o yılın ‘Azerbaycan’⁷¹⁷ gazetesinde “Resmi Haber” başlığı ile dercolumuştur. ‘Hümmet’⁷¹⁸ ve ‘Ahbar’ gazeteleri de buna benzer haberlere yer vermiştir. Öte yandan Azerbaycan kurucusu Resulzade, 15 Eylül 1918 tarihli mektubunda Bakü’nün kurtuluşu ile ilgili İstanbul’da iki defa bayram edildiğini F. Hoyski ve M. Hacinski’ye yazmıştır⁷¹⁹. Ve Kuzey Azerbaycan payitahtının Gence’den Bakü’ye taşındığını ilan etmiştir. Bu aşamadan sonra, 16 Ekim 1918 tarihinde Nuri Paşa ve Enver Paşa, Kuba (Guba) İlinden trenle Bakü’ye gelmiştir. Payitahtın Bakü’ye taşınmasından sonra, bu kez ülkede daha çok ticari ve stratejik çıkarlar ön plana çıkmağa başladığını görmekteyiz. Temel amaç Bakü’nün ‘kara altını’ olan, Petrole sahip olmaktır. İşte Osmanlı’nın müttefiki olan Almanya, Osmanlı’dan bu yönde devreye girmesini talep etmiştir. Bu durum Rusya tarafından menfi bir hal gibi takip edilmekteydi. Bu konuda 20 Eylül 1918 senesinde Rusya, Osmanlı Hariciyesine nota göndermiştir. Nota 21 Eylül 1918 senesinde Rus ‘İzvestiya’ gazetesinde yayımlanmıştır⁷²⁰.

Kuzey Azerbaycan Cumhuriyeti’nin ikinci inkişaf safhası olan bu devirde, ilk devirdeki Rus tesirine mukabil, Osmanlı dil ve edebiyatının büyük tesirlerini görmek mümkündür. Alibey Hüseyinzade, Mirze Ali Ekber Sabir gibi edebiyatçı ve aydın kesim Osmanlı edebi lehçesini kullanmışlardır. Öte yandan Hüseyin Cavit (1882-1941)⁷²¹,

⁷¹⁶ Akif Aşırılı Veliyev, *a. g. m.*, s. 524, 526.

⁷¹⁷ *Azerbaycan Gazetesi*, 28 Mayıs 1919.

⁷¹⁸ *Hümmet Gazetesi*, No: 36, 1918.

⁷¹⁹ *ARDA*, F. 894, Siy. 10, İş. 31, s. 23.

⁷²⁰ Musa Kasımov, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti (1914-1918)*, Bölüm 2, Bakü. 2001, s. 272.

⁷²¹ **Hüseyin Cavit**: Ünlü Azerbaycan şairi ve dramaturgudur. 1882 yılında Nahçıvan’da doğmuştur. İlk eğitimini Nahçıvan’da molla okulunda, orta eğitimini Mekteb-i Terbiye adlı yeni usullü okulda almıştır (1894-1898). 1899-1903 yıllarında Güney Azerbaycan’da Tebriz’in Talibiye medresesinde eğitime devam etmiştir. Hüseyin Cavit yüksek tahsilini İstanbul üniversitesi’nin edebiyat fakültesinde almıştır (1909). Nahçıvan, Gence, Tiflis ve 1915 yılından itibaren de Bakü’de öğretmenlik yapmıştır. ‘İblis’, ‘Şeyda’, ‘Uçurum’, ‘Afet’, ‘Topal Teymur (Timur)’, ‘Peygamber’, ‘Azer’, ‘Knyaz Faciaları’, ‘Telli Saz’, ‘Seyavuş’, ‘Şehla’, ‘İblisin İntikamı’, ‘Hayyam’ gibi birçok drama eserleri vardır. 1941 yılında Sibirya’da ölmüştür. http://www.turkbirlik.gen.tr/lang/html/03_Haziran_2008.

Ahmet Cevat (1892-1937)⁷²², Abbas Sıhhat, Abdulla Şaik, A. Kazımzade, Mirze Ali Ekber Sabir, Mirze Fethali Ahundov, Üzeyir Hacıbeyov (1885-1948)⁷²³, Hüseyin Ereblinski (1881-1919), Gültekin Emin Abid ve daha sonralar Mikayıl Müşfik⁷²⁴ gibileri de ayrıca örnek verilebilir⁷²⁵. Öte yandan devlet kurucusu Resulzade'nin 1903'te ilk makalesi "Şark-i Rus" gazetesinde yayınlanmıştır. Sonradan *"Hayat"*, *"İrşad"*, *"Terakki"* ve başka gazetelerde makaleler yazmış, *"Tekamül" (Bakü)*, *"İran-i Nov" (Tahran)*, *"Açık Söz" (Bakü 1915-1917)*, *İstanbul'da yayınlanan "Yeni Kafkasya" (1923-1928)*, *"Azeri Türk" (1928-1929)*, *"Odlu Yurt" (1929-1931)* ve 1933-1939'da Berlin'de

⁷²² **Ahmet Cevat:** Eserleriyle, yaşam mücadelesiyle hayatı pahasına katkı sağlamış, Azerbaycan'ın İstiklal şairi A. Cevat da bunlardan biridir. Tanıtmaya çalışacağım şair, Azeri Edebiyatı içerisinde şiir alanında tanınan, Türkiye'deki şiir akımının da etkisi altında kalan ve dönemin bütün heyecanlarını üzerinde toplayan A. Cevat'tır. Türkiye'de öğrenim gören Azerilerin A. Cevat üzerinde önemli etkisi olur. Ahmet Cevat adını, aynı dönemde Türkiye'de yaşamış olan dilbilimci Ahmet Cevat (Emre) den almıştır. Azerbaycan milli kimliğinin oluşması için mücadele verir, demokratik ve modern bir Azerbaycan'ı hedefler. "Koşma" adlı ilk şiir kitabını 1916'da, "Dalga" adlı ikinci kitabını da 1919'da yayımlar. 1912-1913 yıllarında, Azerbaycan'da Türk ordusu için maddi yardım toplanır. Bir çok genç Türk ordusunda savaşmak için İstanbul'da kurulan "Kafkas Gönüllüleri Birliği"ne yazılırken, henüz 20 yaşında olan Cevat da bu gönüllülerle Türk ordusuna katılmıştır. A. Cevat, 1915'te Ermeni katliamına maruz kalmış Kars-Erzurum yöresine yardım amacıyla düzenlenen "Kardeş Kömeği" adıyla bilinen faaliyetlere katılmış, cephe vekili Hüsrev Paşa'nın yardımcısı ve sorumlu katibi olarak maddi yardım dağıtmış, yaralı ve esir Türk askerlerin ziyaret ederek onların ihtiyaçlarını karşılamıştır. A. Cevat, Türkiye'yle ilgili şiirlerin bir bölümünde de Türk ordusuna duyulan sevgi duygularını işlemiştir. Ayrıca Azerbaycan milli marşının sözlerini A. Cevat kaleme almıştır. 1937'de Sovyet yönetimi tarafından yargılanmadan kurşuna dizilerek öldürülmüştür. Fuat Uçar "Ahmet Cevat", http://www.turkbirlik.gen.tr/lang/html/03_Haziran_2008.

⁷²³ **Üzeyir Hacıbeyov:** 18 Eylül 1885'te doğdu ve çocukluğu Karabağın Şuşa kentinde geçti. Gori Öğretmen Lisesi'ne devam ederken keman ve teori dersleri aldı. Daha sonra müzik eğitimini Moskova ve St. Petersburg'ta sürdürdü. 1907 yılında Fuzulî'nin "Leyla ile Mecnun" adlı şiirini opera olarak besteledi. Daha sonra *"Şeyh Sinan"*, *"Rüstem İle Zöhrab"*, *"Şah Abbas ve Hurşid Banu"*, *"Kerem ile Aşlı"*, *"Harun ve Leyla"* adlı operalarını ve "Karı ile Koca", "O Olmazsa Bu Olsun / Meşhedi İbad" ve "Arşın Mal Alan" adlı müzikli komedileri besteledi. 1922'de Azerbaycan Konservatuvarını kurdu. Aynı okulda rektörlük yaptı. Eserlerinde, Azeri halk müziğini çağdaş bir şekilde yorumlayarak kullanan Hacıbeyov, aynı zamanda bir yazar ve şairdir. Ü. Hacıbeyov, 1937 yılında *"Koroğlu"* operasını besteledi, bu eser *"Arşın Mal Alan"* müzikli komedisi ile birlikte SSCB döneminde "Devlet Mükafatı"na layık görüldü. Hacıbeyov, Azerbaycan Besteciler Kurumu Başkanlığı yaptı ve Sovyetler Birliği Yüksek Prezidium üyeliğine de getirildi. Bu şekilde batı kaynaklı klasik müziğin Azerbaycan kültüründe kendine özgü bir yeri olmuştur. Besteci Hacıbeyov'un bestelediği eserler arasında, *Azerbaycan Milli Marşı da bulunmaktadır*. Besteci, 1948 yılında yaşama veda etti. http://www.turkbirlik.gen.tr/lang/html/03_Haziran_2008.

⁷²⁴ **Mikayıl Müşfik:** Azerbaycan'ın İstiklal Şairi. 1939 yılının Stalin döneminde, Pantürkizm ve Panislamizm damgası yiyerek, Stalin tarafından represiye (sürgüne) maruz kalmıştır. Ve 29 yaşında Taşnakların da işbirliği ile kurşuna dizilerek öldürülmüştür. O, "Hayale Sıgmayan Vahşet" adlı şiirinde, Ermeni Taşnaklarının Azerbaycan'da yapıkları mezalimi ele aldığını görmekteyiz. Şair bu şiirini 1936 senesinde dönemim "Komünist" gazetesinde yayımlamayı bile başarmıştır. Şiirde 'cellat' dediği şahıs, tüm insanlığın amansız düşmanı, katil Andranik'tir. Şair buna dair duygularını şöyle terennüm etmiştir: *Bu ne yoldur? Taşnak yolu / Her deresi kanla dolu, / Ne acıdır bunun adı! / O denizden bu denize, / Deyip çıktı göğsümüze / Bir taptadı (bastı), bir doğradı / Orda dehşet, burada vahşet, / Tamırsınız o celladı! / Ne bağ kaldı, ne bahçıvan / Kurşun, ölüm, ateş, duman / Yakamızı parçaladı, / Bilen bilir, bu zulmete / Bu uğursuz felakete, Kim el çaldı (alkışladı), kim ağladı.* Mikayıl Müşfik, *Teterhes Nağmeleri*, Bakü. 1936.

⁷²⁵ Fuad M. Köprülü, "Azeri", *İ.A. C. 2*, MEB Yay, İstanbul. 1979, s. 147-148.

yayınlanan "*Kurtuluş*" dergilerinin ve "*İstiklal*" gazetelerinin kurucusu olmuştur. 1952'de ise Resulzade rehberliği ile "Azerbaycan" dergisi kurulmuştur. M. Emin Resulzade'nin gazeteci aktiviteleri dışında birçok kitabı da yayınlanmıştır. 1905 yılının başlarında 'Müslüman Demokrat Müsavat' cemiyetinin esnasında 'Müslüman Sosyal Demokrat Hümmet' teşkilatını 'Hümmet' adlı gazetesini çıkarmıştır. 1907 senesinde artık romanlar ve hikayeler yazmağa başlamıştır. 1908 senesinde 'Karanlıkta Işıklar' adlı eseri sahnelenmiştir. O, bu eserinde Azerbaycan'ın istiklal hareketini ele almış ve canlandırmıştır. Bu devirde yayımlanan "*Füyüzzat*", "*Terakki*", "*Açık Söz*", "*Tercüman*", "*Hayat*", "*İrşad*"⁷²⁶ gibi gazete ve dergiler Türk Lehçesi ve Anadolu Türk yazar ve ediplerinin yolundan gitmişlerdir.

XX. yüzyılın başlarında yeni-yeni oluşan devletler kendisinin uluslararası arenada kabul görmesi için 'Devletler Hukuku' prensiplerine ve kurallarına uyması gerekiyordu. Azerbaycan Cumhuriyetini de dünya Ülkeleri bu prensiplere esasen tanımışlardır. Böylece kendini kabul ettirmiş ve fiilen tanınmıştır. Bunun sonucunda kendine yakın olan birçok ülkeler ile her sahada ilişkiler kurmuş, birtakım antlaşmalar imzalamış ve o ülkelere nümayendeler göndermiştir⁷²⁷.

Azerbaycan'ın Paris'teki temsilciler heyeti üyesi Dr. Mir Yakup, Azerbaycan ve Gürcistan'ın bağımsızlığının Avrupa ülkelerince tanınmasını şöyle anlatıyor: "Versal Konferansında mevcut Kafkasya ülkelerinin onayı için bir ortam hazırlanmış bulunuyordu. Sadece bu konunun gündeme alınması kalmıştı. Konunun gündeme alınma işi İngiltere Harici İşler Bakanı tarafından yapıldı. Böylece 12 Ocak 1919 senesinde Büyük Devletler Konseyi Azerbaycan'ı tanıdığını deklare etmiştir. Bu tarihten itibaren Azerbaycan tüm uluslar arası toplantılara çağrılmağa başlandı." Şöyle ki, Başbakan Feteli Han Hoyski önderliğindeki hükümet üyeleri ilk uluslar arası ahitnameyi Osmanlı ve Batum'a yapmıştır. Bu tarihte Osmanlıdan yardım istenmiş ve

⁷²⁶ 'İrşat' gazetesin bazı nüshaları Osmanlı arşivinde muhafaza edilmektedir. Gazetede Resulzade ve yol arkadaşlarının istiklal hareketi ile alakadar 1907 yılına ait makalelerinden bölmeler yer almaktadır: *BOA, HR.TO, 360/41/1*.

⁷²⁷ Dış siyasi temsilciler şu üyelerden oluşmaktaydı: 1-) *Yusuf Bey Vezirov (İstanbul-Türkiye Siyasi Mümessili)*, 2-) *Adil Han Ziyadhanov (Tebriiz-İran Siyasi Mümessili)*, 3-) *Ali Merdan Bey Topçubaşov (Paris-Fransa Siyasi Mümessili)*, 4-) *Cafer Bey Rüstembeyli (Kazak-Kuban Siyasi Mümessili)*, 5-) *Mahmud Bey Efendiyeu (Batum-Acaristan Siyasi Mümessili)*, 6-) *Mehmet Yusuf Caferov (Tiflis-Gürcistan Siyasi Mümessili)*, 7-) *Mehmet Han Tekinski (Erivan-Ermenistan Siyasi Mümessili)*, 8-) *A. Sadikov (Türkistan Siyasi Mümessili)*; Hüseyin Baykara, a. g. m., s. 281.

yardım talebi kabul görmüştür. Akabinde Azerbaycan Devleti de kurtuluş savaşında aynı şekilde Türk milletine kardeş yardımını esirgememiştir. Böylece ilk uluslar arası münasebetlerin temelleri atılmış oldu. Komşu ülke Gürcistan ile ittifak beyannamesi imzalanmıştır. Aynı şekilde Ermenistan ile de ilişki kurmak için 1920 senesinde Bakü’de Azeri-Ermeni Konferansı düzenlenmiştir. Öte taraftan güney komşusu İran Hükümeti ile siyasi, ticari, sosyal ve kültürel ilişkileri sağlamak için Bakü’de yine bir konferans yapılmış ve anlaşmaya varılmıştır. Ve bu anlaşmaya esasen de İran Kuzey Azerbaycan’ı resmen tanıdığını beyan etmiştir. Sovyetler Birliği kuruluncaya dek iki ülke ilişkileri ileri düzeyde devam etmiştir.

V. 5. 2. Ermeni Faaliyetlerinin Şarkta Kurulan İlk Müslüman Türk Cumhuriyetine Etkisi

Müsavat Lideri Mehmet Emin Resulzade önderliğinde Azerbaycan Milli Şurası 28 Mayıs 1918 tarihinde ülkenin bağımsızlığını ilan eder. Bir gözlemci ilan merasimini şöyle anlatıyor: “Akşam, Grandük’ün Sarayında seymin Müslüman gurubuna ayrılan mavi salonda Azerbaycan Milli Şurası üyeleri, Hasan Bey Ağayev’in başkanlığında toplandık. Hasan Bey meclisi açtı. Ve söze başlayarak konuşmasını şöyle devam etti. “Şimdi anlaşma tüm azalar arasında tamamdır. Oy vermek her azanın vazifesidir. Tarafsız kalmak isteyenler lütfen meclisi terk etsinler.” Hiç kimse yerinden kalkmadı. Hasan Bey Azerbaycan’ın müstakil devlet olmasını oylamaya sunuyor. Kâtip Mustafa Mahmudi isimleri okuyor. Her aza ‘razıyım’ cevabını veriyor. Herkesin yüzü neşeli ve sevinçli görünüyordu. Hasan Bey ayağa kalkarak, tüm azalara hitaben: “Bu saatte yani 20.10’da Azerbaycan’ın İstiklaliyeti kabul edilmiştir. Yeni hükümeti tebrik edelim.” dedi. Azaların çoğunun gözleri yaşla dolarak birbirilerini ellerini sıkıyorlardı. Herkes: “Yaşasın Müstakil Azerbaycan” diye bağırarak, saraydan çıkan üyeleri alkışlıyorlardı”⁷²⁸.

28 Mayıs 1918 senesinde Şark dünyasında kurulan ilk müstakil Türk Cumhuriyeti olan Kuzey Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin ‘İstiklal Beyannamesi’ dünyaya şu şekilde ilan edilmiştir:

⁷²⁸ “Azerbaycan İstiklal Beyannamesi”, *İlham Kaynağı Yayın Organı*, No: 1, Mayıs 1938.

Madde 1-) Azerbaycan halkı hakimiyet hakkına maliktir. Cenubi ve Şarki Maverayı Kafkasya'dan ibaret Azerbaycan, kamile hukuk müstakil bir devlettir.

Madde 2-) Müstakil Azerbaycan Devletinin şekli idaresi, Demokratik Halk Cumhuriyetidir.

Madde 3-) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bütün milletler ve bilhassa mücavir millet ve devletlerle hüsnü münasebeti tesis eder.

Madde 4-) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, millet, mezhep, sınıf, silk ve cins farkı gözetmeden bütün vatandaşlara siyasi ve vatani hukuk temin eder.

Madde 5-) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, hududu dahilinde yaşayan bütün milletlerin medeni inkişaflarına meydan verir.

Madde 6-) Azerbaycan Kurucu Meclisi toplanıncaya kadar, Azerbaycan'daki en yüksek yetkili merci, genel oy ile tespit edilmiş olan Milli Şuraya karşı mesul olan geçici hükümettir⁷²⁹.

Şarkta kurulan ilk Müslüman Türk Cumhuriyeti olan Azerbaycan Demokratik Halk Cumhuriyeti, Batıda da geniş yankı uyandırmıştı. Özellikle Alman ünlü Doğu Uzmanları⁷³⁰ ve Siyasileri yazdıkları makalelerde ve verdikleri demeçlerde bunu Şarkta bir devrim olarak görmekteydiler. 28 Mayıs 1918 senesinde Gence'de Milli Şura Hükümeti kurulduktan sonra artan baskılar sebebiyle Türkiye'den yardım istenmiş, Mehmet Emin Resulzade ve zamanın Harici İşleri Nazırı Mehmet Hacinski'nin, İstanbul Hükümetine⁷³¹ yaptığı başvuru üzerine Bakü'ye giren Türk Birliği, şehri

⁷²⁹ “Azerbaycan İstiklal Beyannamesi”, *İlham Kaynağı Yayın Organı*, No: 1, Mayıs 1938.

⁷³⁰ Bu konuda özellikle Alman asıllı Ünlü Doğu Uzmanı Gotthard Jaschke (1894-1983) kafa yormuştur. Azerbaycan'da bulunan Uzaman Jaschke, bu dönemlerde Azerbaycan ile ilgili birçok bilimsel çalışma yapmıştır. Bilimsel araştırmaları ile Kafkasya'daki siyasi ve askeri gelişmelere ışık tutan Alman Uzman Jaschke, 28 Mayıs 1918 senesinde bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan'ın son dönemlerde yeniden bağımsızlığına kavuşması için Azerbaycan için bilimsel açıdan büyük mücadele vermiştir. “Kurtuluş” Dergisinde yayımlanan “Azerbaycan İstiklal Münasebeti İle” başlıklı yazısında; “Azerbaycan halkının tarihinde en gururlu günlerinden biri olan 28 Mayıs Milli Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulduğunu, bu mutlu ve tarihi günü 20.kez karşılıyoruz.” demiştir. Johannes Bensing: “28 Mayıs ülküsünün yaşandığını vurgulayan Gerd Von Mende ile Azerbaycanlı dostlarına seslenerek, Azerbaycan'ın çok yakında siyasi bağımsızlığına da kavuşmasını dilemiştir.”; Bknz: Selami Kılıç, “Ünlü Alman Doğu Uzmanı Gotthard Jaschke (1894-1983) Dilinden”, *Türkiyat Araştırmaları*, Erzurum. 2001.

⁷³¹ Ayrıca bu başvurudan önce, 31 Ağustos 1918 yılında dönemim Meclis Başkanı Ali Merdan Bey Topçubaşov,, Osmanlı Hükümeti ile İstanbul'da görüşmek için tayin edilmiş ve Osmanlı Türkiye'si ile bundan böyle o dönemde Topçubaşov önderliğinde üst düzeyde temsil edilmiştir. *BOA. HR. SYS. 2457/60/1-2.*

Bolşeviklerden temizleyerek, cumhuriyetin başkenti haline dönüştürülmüştür. Bu arada Türk Ordusunun Bakü'ye girişi halk tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmıştır. Her şeyden önce Osmanlı Devleti 1918 yılında Azerbaycan'a askeri birlik göndermiş olması iki ülke arasında daha önceden imzalanmış olan antlaşmanın gereğidir. Ve bu konu hukuki bir zemine dayanır⁷³². O yıllarda M.E. Resulzade, Alibey Hüseyinzade, Ahmed Cevad, Hüseyin Cavid, Yusuf Vezir Çemenzeminli ve Abdulla Şaik gibi kültür ve tarih elçileri iki ülke arasında fedakarca çalışmaktaydılar. Tüm bunların sonucunda Azerbaycan'da 1918 senesinde Milli Şura Hükümeti kurulmuştur. Kuşkusuz bu hiç de kolay olmamıştır.

Resulzade'nin kurduğu Azerbaycan Cumhuriyeti ilk günden başlayarak, karşısına koyduğu esas gayelerden birisi de özellikle Şubat 1917 devrimi ile Rusya'da Çar Hükümetinin yıkılması, Ekim 1917 Bolşevik iktidarından yararlanarak, Ermeniler'in Güney Kafkasya'da Azeri Türklerine yönelik yaptıkları mezalim ve soykırım siyasetinin neticelerinin araştırılması ve ortaya çıkan gerçeklerin tüm dünyaya beyan edilmesi olmuştu. Bu yönde ilk adım Temmuz 1918 tarihli Gence toplantısında, Azerbaycan Türklerine karşı yapılan soykırımın araştırılması için 'Soruşturma Komisyonu' tesis etmek hususunda karar alınır ve tüm dünyaya gerçekler ilan edilir. Raporda Ermeniler tarafından mezalime tabi tutulan Azeri Türklerinin ve talan edilen yerleşim yerleri, tahrip edilen beşeriyete mahsus medeni ağabeylerin istatistiki bilgileri yer almaktadır⁷³³.

28 Mayıs 1918'de Tiflis'te toplanan Milli Şura M. E. Resulzade tarafından Kuzey Azerbaycan'ın istiklalini ilan etmiş ve Feteli Han önderliğinde birinci hükümetin yeni kabinesi oluşturulmuştur. 10'u aşkın bakandan oluşan birinci hükümet kadrosu ülkeyi bir dönem idare etmiştir⁷³⁴. Bakü'de Ermenilerin gerçekleştirdikleri katliamlar sırasında birinci hükümet iş başında idi. Bu olaydan sonra birinci hükümet yerini

⁷³² Ali Erol, "15 Eylül 1918 Türk Ordusu Bakü'de", *Azerbaycan Dergisi*, Sayı. 344, Yıl. 50, Ankara. 2002, s. 3-4.

⁷³³ *BCA*, 930 01/5-103-2.

⁷³⁴ İlk kabinenin üyelerinden olan istiklal yolcuları: 1-) M. E. Resulzade (*Devlet Başkanı*), 2-) Behbut Bey Cavanşir (*Dahili İşler Nazırı*), 3-) Muhammed Hasan Hacinski (*Hariciye Nazırı*), 4-) Ali Merdan Bey Topçubaşov (*Meclis Başkanı*), 5-) H. Sultanov (*Milli Savunma Nazırı*), 6-) Nesib Bey (*Maarif-İlim Nazırı*), 7-) M. Y. Caferov (*Ticaret ve Sanayi Nazırı*), 8-) Hudadat Bey (*Yollar ve Telgraf Nazırı*), 9-) Feteli Han Hoylu (*İlk Başbakan*), 10-) Refibeyli (*Devlet Nazırı*), 11-) A. Şeyhülislamzade (*Tarım Nazırı*), Cihangir Zeynalov, a. g. e., s. 117.

değiştirerek, Tiflis'ten Gence'ye taşınmıştır. İlk başkent olan Gence, istiklali tüm dünyaya duyurmuştur. Antanta ülkeleri, İran, Osmanlı, Gürcistan, diğer Avrupa Devletleri ve ABD Hükümeti tarafından tanınmıştır⁷³⁵.

V. 5. 3. Azerbaycan Milli Meclisinin Ermeni Faaliyetleri Karşısındaki Konumu

Gence'de açılan ilk mecliste (17 Haziran 1918) Nazır Nesib Bey Yusufbeyli, şöyle der: “Azerbaycan'ın hilası ve nicatı Osmanlı Türkiye'si ve yüce ordusudur.” Daha sonra Milli Şuranın Reisi Mehmet Emin Bey söz alarak şöyle der: “Öncelikle milli bayramınızı kutlarım. Tüm davetlileri selamlarım. İstiklal şehitlerimizi hürmet ve ihtiramla bir dakikalık saygı duruşu ile yad edelim.” En son olarak mavi-kırmızı-yeşilden oluşan üç renkli bayrağı ve milli marşı meclis iştirakçilerine tanıtır. Mirza Bala Memmedzade ise, Odlu Yurt gazetesinin unvanına gelen mektupları okuyarak, meclise Osmanlı, Güney Azerbaycan, Paris, Varşova, Berlin, Tiflis ve Tahran'dan gelen tebrik telgraflarını meclis üyeleri ile paylaşır. Hükümet adına söz alan Başbakan F. Topçubaşov şu tarihi açıklamayı yapar: “Bakü Şehri, 15 Eylül 1918 saat 9.00'da alınmıştır”⁷³⁶.

⁷³⁵ Bu hükümetin 23 ay kadar kısa sürmesine rağmen beş kabine değiştirdiğini görmekteyiz. Gence'ye gelen hükümet şu ikinci kabine üyeleri ile icraatına başlamıştır. 1-) Mehmet Emin Resulzade (Reisi Cumhur), 2-) Feteli Han Hoyski (Başbakan ve Dahili İşler Nazırı), 3-) Ali Merdan Bey Topçubaşov (Meclis Başkanı-Hariciye Nazırı), 4-) M. H. Hacinski (Dahiliye Müsteşarı) 5-) H. Sultanov (Savaş Nazırı), 6-) H. Yusufbeyli (Maliye ve Halk Maarifi Nazırı), 7-) H. Hasmemmedov (Adliye Nazırı), 8-) M. Y. Caferov (Ticaret Nazırı), 9-) A. Şeyhülislamzade (Emek ve Ekin Nazırı), 10-) H. Melikaslanov (Yollar ve Telgraf Nazırı), 11-) C. Hacinski (Devlet Müfettişi), 12-) Mirze Bala Memmedzade (Hükümet Sözcüsü), Öte yandan Azerbaycan Hükümeti bünyesinde bulunan dış siyasi temsilcileri de şu üyelere oluşturmaktaydı: 1-) N. A. Stolpako (Türkistan Kaspi Hükümeti Nümayendesi), 2-) Albay Gaksel (ABD Kafkas Ardi Olağanüstü Komiseri), 3-) Mr. Randalt (ABD Bakü Nümayendesi), 4-) T. A. Bekzadyan (Ermenistan Nümayendesi), 5-) Mr. A. Gaye (Fransa Devlet Nümayendesi), 6-) K. Alşiboya (Gürcistan Hükümet Temsilcisi), 7-) Alihan Kantemir (Kuzey Kafkasya Sorumlusu), 8-) Mr. V. Konsolos (Ukrayna Daimi Nümayendesi), 9-) Albay Stoks (İngiliz Devlet Nümayendesi), 10-) Mr. G. Smith (ABD Bakü Fahri Konsolosu), 11-) Albay Belyayev ve Politsin (Beyaz Rusya Hükümeti Temsilcisi), 12-) Albay Osberg (Fransa Askeri Ataşesi), 13-) Albay Barbaris ve Anri İnsam (İtalya Devlet Nümayendesi), 14-) Mr. Leynsner (Polonya Nümayendesi), 15-) Mr. Antuan Delabus (Papa-Vatikan Temsilcisi), 16-) Muhammedhan Saidül Vüzara (İran Devlet Yetkilisi), 17-) Sadıkhhan Saidül Dovle (İran'ın Lenkeran Konsolosu), 18-) FR. Delide ve Mr. Mitskeviç (Litvanya Devlet Temsilcisi), 19-) Mr. Robert de Riez (İsviçre Nümayendesi), Cihangir Zeynalov, a. g. e., s. 117, 141-142.

⁷³⁶ Öte taraftan mecliste aşağıdaki tarihi kararlar alınır. 1-) Azeri Türkçe'si Resmi Devlet Dili İlan Edildi (27 Haziran 1918), 2-) Bakü Saatini Azerbaycan'ın Her Yerinde Kabul Eder (12 Temmuz 1918), 3-) Harici Pasaportların Verilmesi Hukuki Valiliklere Havale Edilir (22 Ağustos 1918), 4-) Ağdaş Kazası Şehir İlan Edilir (26 Ağustos 1918), 5-) Yelizavetpol (Gence) Şehrinin Karyargin Kazası Cebrail İli Olarak Değiştirilir (30 Ağustos 1918), 6-) Azerbaycan'ın Milli Bayrağı, Mavi-Kırmızı-Yeşil Renklerinden

Azerbaycan'ı dünya devletlerarası arenasında tanıtmak için Meclis Başkanı Ali Merdan Bey Topçubaşov önderliğinde bir heyet, Paris Sulh Konferansına gönderilmiştir. Parlamento ayrıca kısa bir zamanda önemli reformlar gerçekleştirmiştir. Öncelikle devlet sınırları belirlendi. O zamanki toprakların yüzölçümü 113 bin 869 km² idi. Ne yazık ki, Rus ve Ermeni işgalinden sonra toprakların büyük bir kısmı Ermenilere hediye edildi. Ve bugünkü Azerbaycan topraklarının yüzölçümü 86 bin 600 km²'dir. Ülkede eğitim ocaklarının sayısı artırıldı. Üniversiteler açıldı. Bakü Devlet Üniversitesinin temeli atıldı. Ülke haricine eğitim için öğrenci gönderildi. Öte taraftan, Milli Mecliste 120 milletvekilinin bulunması gerekirken, politik şartları ağır olmasından ve zaman açısından 95 milletvekili bulunmaktaydı. Milletvekillerin parlamentodaki sandalye dağılımı ise şöyle idi: Müsavat Partisi-32, İhtilal Grubu-11, Sosyalist Fırkası-11, Ehrar Fırkası-10, Demokrat Parti-7, Rus-5, Bağımsız-19. Ayrıca Milli Şura bildirilerine ve Kafkaziskaya (Kafkas Takvimi) Kalendar'a göre bu dönemde Kuzey Azerbaycan'da (Gence-Zakatala-Bakü-Zengezur-Nahçıvan Guberniyaları ve Tiflis-İrevan Guberniyalarının bir bölümü) 2.750.000 (2 milyar 750 bin) ahali yaşamakta idi. bunların, 1.900.000 Müslüman, 500.000 Ermeni, 230.000'i Rus idi. İşte bu istatistiğe esasen parlamentoda milletvekili sandalye sayısı şekillenmişti. Öte taraftan yine Müslümanlar 80, Ermeniler 21 Ruslar 10, Almanlar 1 ve Yahudiler 1 temsilci gönderebiliyorlardı⁷³⁷.

23 aylık bir ömrü olan Azerbaycan Cumhuriyeti, ülke tarihinin dönüm noktasını oluşturmuştur. Bolşevik ve Taşnak yönetimi Azerbaycan Milli Meclisini de yok etmek için elinden gelen çatışmayı, kışkırtmayı ve en sonunda da katliamı gerçekleştirmiştir. Resulzade'nin de dediği gibi: "Azerbaycan Milli Meclisi, komünist fırkasının ultimatomu karşısında direnerek, ülkenin muhafazasına mahsus gönüllü ahaliden teşkil olunan ve zabitanı sırf Anadolu'dan teşekkül eden yardım alayının, gene Türkiyeli zabitan tarafından idare olunan zırhlı otomobillerin ve filoda hizmet eden Osmanlı zabitlerinden bir kısmının Bolşevik lehinde oldukları, daha teşekkül etmemiş bulunan

Oluşan ve 8 Yıldızlı Ay Olarak Kabul Edilir (9 Eylül 1918), 7-) Vatandaşlık Kanununa Göre Ülke Topraklarında Doğan Herkese Din-Dil-Irk-Cinsiyet-Siyasi Mensubiyet Farkı Gözetilmeden Vatandaşlık Hakkı Verilir (4 Ağustos 1919), Nesiman Yakuplu, Mehmet Emin Resulzade, Gençlik Neşriyatı, Bakü. 1991, s. 81, 90.

⁷³⁷ *Azerbaycan Gazetesi*, No: 115, Bakü. 21 Mayıs 1998; Atahan Paşayev, *a. g. e.*, s. 38.

yeni kabine ile istifası kabul edildiği halde, umumi hükümeti daha devir ve teslim etmemiş bulunan eski kabine arasında asılı duran hükümet ve onunla beraber Meclisi Mebusan, Azerbaycan Komünist Fırkası ultimatomu karşısında bulundu. Bu ultimatoma, hükümetin Azerbaycan Komünist Fırkası Merkezi Komitesine teslimini talep etmekle beraber, Azerbaycan istiklalinin taht-i emniyette bulunacağını ve hükümetin Ruslara terk edilmeyeceğini temin ediyordu”⁷³⁸.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin kurulmasında, Bakü’nün Bolşevik ve Taşnaklardan temizlenmesinde, Azerbaycan Milli Ordusunun teşekkülünde Kafkas İslam Ordusunun adı ve mücadelesi Azerbaycan tarihine altın harflerle kazılmıştır. Kafkas İslam Ordusunun kahramanlık yolu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin yaptığı misilsiz faaliyetler nesilden nesle aktarılarak tarihte yerini her daim koruyacaktır.

V. 5. 4. Azerbaycan Milli Ordusunun Ermeni Faaliyetleri Karşısındaki Eylemleri

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin uğurlu adımlarından biri de milli ordunun oluşturulmasıdır. Çar Hakimiyeti devrildikten sonra diğer Kafkas ülkelerinin aksine, Azerbaycan’da silah ve talimli asker yok denecek kadar az idi. Çünkü Müslümanlar güçlü düzeyde ordu talimine tabii tutulmamaktaydı (SSRİ döneminde de bu uygulama devam etmiştir). Müslüman ahaliyi ordudan muaf tutması ve üst rütbelerde görevlendirmemesinin altında yatan gerçek işte bu olsa gerek. Kendilerine özgü bir ordusu ve silah mühimmatı bile yoktu. 1917 senesinde Azeri siyasileri tarafından bir ordunun oluşturulması yönünde bir fikir ortaya atıldı. Ekim devriminden sonra bu yönde ilk adımlar atılmıştır. İlk olarak Gence, Bakü ve Tiflis’te buna dair hazırlıklar başlamıştır. İlk birlikler General Aliaga Şihlinski kumandanlığında kurulmuş oldu. Bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin (ADC) 4 Haziran 1918 yılında Osmanlıdan silah yardımı ve askeri talimciler almıştır. Bu esnada orduda 600 nefer görevlendirilmişti. 19 Haziran 1918 senesinde tüm yurttan olağanüstü hal ilan edilerek, 19 yaşından gün alan tüm gençler zorunlu askeri talime alındı. 25 Aralıkta General Samedaga Mehmandarov, Savunma Bakanı General Aliaga Şihlinski

⁷³⁸ M. E. Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü*, Bakü. 1918, s. 109-110.

ve muavini General Süleyman Sulkeviç ise Azerbaycan ordusunun Baş Karargah Reisi tayin edildi. Böylece 1919 senesinde ordudaki asker sayısı 25 bine çıkarılmıştır. Ayrı birçok ülke arasında savunma paktları imzalandı. Bunlardan biri de 16 Haziran 1919 yılında Gürcistan ile Azerbaycan arasında savaşta savunma paktı imzalanmıştır. Ve Gürcistan'dan 12 top, 12 dağ topu, 24 roketatar, 3.000 tüfek, 211 kılıç, 795 küçük çaplı silahın yanısıra birçok savaş mühimmatı alındı⁷³⁹.

Çar Rusya'sında meydana gelen inkılabtan sonra Bolşeviklerin (Aynı zamanda yandaşları olan Taşnakların) izlediği siyaset Müsavat Partisi tarafından önce müdafaa olunmaktaydı. Fakat Bolşeviklerin darbe ve Taşnaklar ile işbirliği, Müsavat Partisini bu düşüncesinden uzaklaştırdı. Azerbaycan'da siyasi hakimiyet uğrunda mücadele artık onları birbirilerine karşı düşmana çevirdi. Müsavat Partisi Başkanı M. E. Resulzade diyordu ki: "Müsavat Partisi prensip olarak bütün hakimiyetin Sovyetlere verilmesine itiraz etmiyor. Sadece Bakü Sovyeti demokratik yollarla seçilmediğinden ve aynı zamanda kırsal kesimler tam olarak temsil edilmediğinden, Müsavatçılar hakimiyetin Ruslara verilmesine itiraz etmektedir. Ve icra komitesine girmeyi reddediyor." Bundan böyle Müsavatçılar ve Bolşevikler arasında bir anlaşmazlığın doğması kaçınılmaz oldu. Her iki parti de değişik politikalar izlemişlerdir. Bakü her zaman bir kargaşa içerisinde yaşamaktaydı. Şaumyan başta olmak üzere Bolşevik ve Taşnak güçleri Kafkas Cephesinde ordunun bölünmesi ile Kuzey Azerbaycan'da Rus ve Ermeni neslinin yok olacağından korkuyorlardı. Kuzey Azerbaycan'da Milli Silahlı Birliklerin kurulması Sovyetleri ve Ermenileri rahatsız ediyordu. Fakat buna rağmen onlar kendi planlarını uygulamaktan hiçbir zaman geri kalmadılar. Bolşevik ve Taşnak çeteleri Bakü'yü ateşe tuttukları ve halkın iradesini hiçe saydıkları için Azerbaycan halkını müdafaa etmek için, bu halkın koruyucusu olan Azerbaycan Milli Ordusu tarafından karşılık vermek mecburiyetinde kalmışlardır. Çünkü Bolşevik ve Taşnak yönetimi Azerbaycan milli iradesini yok etmek için elinden gelen çatışmayı, kışkırtmayı ve en sonunda da katliamı gerçekleştirmiştir⁷⁴⁰.

Azerbaycan'ın mevcut milli ordu hisseleri Yevlah İstasyonu ve Kür (Kura) Nehri üzerindeki büyük köprüyü muhafaza ederek, Osmanlı Ordusu gelene dek Bolşevik ve

⁷³⁹ Cemil Hesenli-Eldar İsmayılov-Tahir Gaffarov, *a. g. e.*, s. 37.

⁷⁴⁰ Nesiman Yakuplu, *a. g. e.*, s. 87-88.

Taşnak güçlerini oyalamıştır. Osmanlı Ordusunun Bakü'ye Şaumyan'ın yüreğine korku salmıştı. Derhal Rus ağabeyleri ile durumu müzakere eder, daha sonra Müslüman ahaliye seslenerek: “Türkler size amansız musibetler yapacaktır” der. Bilakis Kafkas İslam Ordusu önce Gence'de daha sonra Bakü ve dire bölgelerde çok mühim işler gerçekleştirmiştir ⁷⁴¹ . Azerbaycan'ın milli ordusunun ilk zaferi Gence'de gerçekleşmiştir. Ama bu zafer hiç de kolay elde edilmemiştir. Azerbaycan ordusunun 250 neferlik Gence Alayı, 3 bin neferlik Rus ordusuna karşı savaşmıştır. Ve büyük kahramanlıklar göstererek, Gence'yi işgalci Ruslar'dan temizlemiştir. Gence Ermenileri ile birleşen Ruslar, binlerce Azeriyi katletmiştir. Bu olayla ilgili tanıkların dilinden şöyle anlatılmaktadır: “Katliamdan inilleyen Müslümanların sesi tüm Gence'yi inletiyordu. Gözümüzü hangi yöne çevirsek o dehşetli manzarayı hatırlıyoruz. İki Ermeni ve Rus askerinin havaya kaldırdığı süngüdeki minik bebek adeta çırpınıyordu. Askerlerin elinden ve süngüdeki bebeğin kanının aktığını gözümle gördüm. Gence'ye ayak bastığımızda her taraf kaynıyordu. Şehir mezarlıktan farksızdı. Sokaklarda cesetlerin üzerinden atlayarak yürüyorduk. Yüzlerce insan kafası kesilmişti. Gözleri, kulakları, burunları kesilmiş, çırlıçıplak soyundurulmuş ve ziynet eşyaları işkence ile alınmış, evler yağma edilmişti ⁷⁴² . Yüzlerce kadın, çocuk, genç, yaşlı taşlarla parçalanmış, karınları mermi ile doldurulmuştu. Tüm bu katliamları Ermeniler ve Ruslar pılanlı bir şekilde ortak gerçekleştirmişlerdir” ⁷⁴³ . Azerbaycan'da Müsavat Cephesinin gittikçe artan nüfusunu ve Milli Ordunun teşekkülü Bolşevik ve Taşnak Ermeni çetelerini korkuya düşürerek Kuzey Azerbaycan, özellikle Bakü uğrunda mübarezeleri gittikçe artmıştır. Bakü'nün sokaklarında askerlerin çoğunluğu Ermenilerden oluşan Kızıl Ordu, adeta kıyımlar gerçekleştirmiştir. Bakü'deki siyasi durumun gerginleşmesi bu ikili çetenin işine geliyordu. 29 Mart 1918 senesinde heyetin çoğu Müslüman olan “Evelina Gemisinin” Bakü'de Bolşevik güçler tarafından silahsızlaştırılması milli katliamın başlamasına bahane oldu. Müslümanları katletmekle

⁷⁴¹ Ebülfez Elçibey, *Bütöv Azerbaycan Yolunda*, Ecdat Yayınları, Ankara. 1997, s. 125; Yakuplu, *a. g. e.*, s. 88, 199.

⁷⁴² *ARDA. F. 894, Sij. 10, İş. 57, s. 6-8.*

⁷⁴³ *ATASE, K. 525, D. 2049.*

yetinmeyen Ermeniler, onların evlerini yakarak, değerli eşyalarını talan ve yağma etmişlerdir. İnsanları diri-diri toprağa gömmüşlerdi⁷⁴⁴.

Daha sonralar ise bir tepelikte toprağın altında diri-diri gömülen 57 Müslümanın cesedi bulunmuştur. Bakü'nün azat edilmesinden sonra Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığı karşısında duran başlıca vazifelerden biri de Kafkaslara askeri güçlerin gönderilmesi meselesi idi. Çünkü bu bölgeler yabancı güçler tarafından yine de tehlike arz etmekteydi. Azerbaycan bağımsızlığını ilan etse bile, bölgede Ermeni faaliyetleri dinmek bilmiyordu. Ermeni güçleri, Azerileri Dağlık Karabağ ve Zengezur'da⁷⁴⁵ kanlı ortamlar gerçekleştirerek çıkarmaya çalışıyorlardı. Onlar, Azerilerin daha çok Karabağ'ın idaresinde esas rol almalarına bir türlü kabul etmiyorlardı.

Rus İhtilali sonrası askeri olmayan Azerbaycan'ı zor duruma sokmuştu. İlk astsubay okulu Gence'de kurulmuştu. Birinci Piyade Tümeni Tümgeneral Cevat Paşa idi. Bu tümen, Zakatala, Cevanşir ve Gence alayından oluşmaktaydı. İkinci tümenin kuruluşuna, Kuba, Bakü, Şamahı ve Gökçay Piyade Alayı dahil idi. Tümen Komutanı ise Tümgeneral İbrahim Vasifov idi. üçüncü tümenin kuruluşuna ise Lenkeran Alayı dahil idi. Süvari Fırkası ise Tatar, Karabağ ve Şeki Alaylarından oluşmaktaydı. Orduda, 2 topçu alayı, 2 zırhlı tren, 6 zırhlı otomobil, 8 deniz uçağı, Kars ve Ardahan adlı 2 deniz gambota bulunuyordu. Orduda 600 subay mevcut idi. bunların yarısı Osmanlı askerlerindendi. Ordu toplam 30 bin neferlik kuvvetten oluşmaktaydı. Ayrıca arşiv belgelerinden de anlaşılıyor ki Osmanlı-Türk Ordusu Kuzey Azerbaycan'a gelmeden önce ve geldikten sonra milli ordunun teşekkülünde emirler, yazışmalar ve icraatlar gerçekleştirmiştir⁷⁴⁶.

Azerbaycan Milli Ordusunun kurulması için insan üstü bir çaba harcanıyordu. Subaylar olmadığı için Rus, Gürcü, Çerkez subaylardan kadrolar doldurulmaya

⁷⁴⁴ ARSPİHA, F. 277, Siy. 2, İş. 25, s. 4-6, 10.

⁷⁴⁵ BCA, 930 01/4/73/2.

⁷⁴⁶ Bu doğrultuda Azerbaycan Milli Ordusunda, Kafkas İslam Ordusu ile birge yer alan bazı Osmanlı ve Azeri askerler şunlardı: 1-) Aliğa Şihlinski (Azerbaycan'ın İlk Generallerinden-Savunma Bakanı), 2-) Nazım Bey (Kurmaya Binbaşı), 3-) Naim Bey (Kurmaya Binbaşı), 4-) Kemal Doğan (Topçu Komutanı-Binbaşı), 5-) Teyfik Bey (Kurmaya Binbaşı), 6-) Asif Efendi (Ordu Yaveri-Teğmen), 7-), Muzaffer Tuğsavul (Üsteğmen), 8-) Süleyman İzzet Bey (Zabit), 9-) Cemil Cahid Bey (Zabit), 10-) Semedağa Mehmandarov (General), 11-) Süleyman Sulkeviç (General-Baş Karargah Reisi), 12-) Sami Yanardağ (Atatürk'ün Yaveri-Süvari Yüzbaşı), İsmail Hagani, a. g. e., s. 20.

çalışılıyordu. Rus Ordusundan ise Azerbaycan'a sadece 300 kadar yetişmiş subay kadrosu kalmıştı. Bu subayların 30'dan fazlası Kurmay idi⁷⁴⁷.

Ayrıca yerli halk bile gönüllü birlikler oluşturarak, ister Osmanlı Kafkas İslam Ordusu isterse de Azerbaycan Milli Ordusu bünyesinde ülke savunmasında mühim rol almışlardır. Buna dair Azerbaycan Dahiliye Nazırı M. H. Hacınski tarafından bölgenin Genel Valilerine tehlikeli durumlar vuku bulduğunda Milli Orduya destek amacıyla yerli Müslüman halktan silahlı desteler oluşturularak, mücadelelere katılmalarına yönelik rapor gönderilmiştir⁷⁴⁸. Bu bir nevi gerekli hallerde halk seferberliği mekanizmasının devreye girmesi anlamına da geliyordu ki zaten yerli halk bunu yapmakta gönüllü idi.

V. 5. 5. Milli Devletin Sona Ermesinde Ermeni Faaliyetlerinin Etkisi

23 aylık bir ömrü olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, ülke tarihinin dönüm noktasını oluşturmaktadır. Bu devirlerde A. İ. Mikoyan, S. Şaumyan ve Andranik gibi Ermeni asıllı Bolşevik ve Taşnak çeteleri, Rusya'nın talimatıyla Azerbaycan'da ve Kafkaslarda faaliyetlerini genişletmişlerdir. Azerbaycan Cumhuriyetini yıktıktan sonra, ellerine geçen güzel fırsatla Sovyet Rusyası ve Taşnaksütyun örgütü birlikte Azerbaycan üzerinde istediği oyunları oynamışlardır. Moskova'nın emri doğrultusunda 22 Mart 1920 senesinde Nevruz Bayramı günü Hankendi, Gence ve Kazak Bölgelerinde yaşayan Ermeniler, isyan çıkarmış ve yöre halkını acımazsıca katletmiştir. Ermeni Bolşevik desteleri Ruslara iyi görünmek için: "Azerbaycan'da isyan vardır" diyerek, XI. Kızıl Ordunun ülkeye girmesini (Tıpkı 19-20 Ocak 1990 yılında olduğu gibi) sağlamıştır. Daha sonra bunu resmileştiren Mikoyan, Azerbaycan adından Rus Ordusunu Azerbaycan'a davet etmiştir. Rus Ordusu da, Bakü petroleri aşkı ile 27 Nisan 1920 tarihinde ülkeye girerek, parlamentoya ultimatom

⁷⁴⁷ Öte taraftan Rus ordusunda yetişip, Azerbaycan Milli Ordusuna katılan bazı Kuzey Azerbaycanlı Generallerin adları şöyle idi. Ayrıca Bu generallerin hepsi Azerbaycan Cumhuriyeti son bulduktan sonra Ruslar tarafından kurşuna dizilmiştir. 1-) Süleyman Sulkeviç (General), 2-) Hüseyin Nahçıvanlı (Tümgeneral), 3-) Hamit Gaydabaşı (Tümgeneral), 4-) Prens Kazım Kaçar (Tümgeneral), 5-) Yadigarov (Tümgeneral), 6-) Murat Dilay Dilhas (Tümgeneral), 7-) Çheidze (Tümgeneral); Hüseyin Baykara, a. g. e., s. 286.

⁷⁴⁸ BCA, 930. 01/3-50-11.

vererek, yönetimi Bolşeviklere devretmesini sağlamıştır⁷⁴⁹. Ocak 1920 senesinde Versal Konferansı Ali Şurası tarafından Azerbaycan'ın bağımsızlığı tanındığı ve korunacağına dair teminat aldığı halde, aynı yılın Nisan ayının 27'de Azerbaycan, Sovyet Rusya'sının XI. Kızıl Ordusu tarafından işgali neticesinde Cumhuriyetin devamına son verilmiştir. Bu olayların evveliyatında olduğu gibi ahirinde de Ermeniler için elverişli imkanlar doğmuştur. En acı hadise ise, 20.000 km²'lik ülke arazisi Ermenistan'a verilmiş ve Hankendi, Dağlık Karabağ ve Erivan'da yaşayan 10 binlerce Azeri Türkü deportasyaya maruz kaldı⁷⁵⁰.

Moskova yalnız Azerbaycan'ı işgal ve parçalamakla iktifa etmiyordu. Lenin ile Stalin, 31. Kanuna esasen 1917 senesinde imza attıkları anlaşmayı tatbik etmek üzere Türkiye'nin Şark Vilayetlerini Ermenistan'a vaat etmişti. Ve 1920 senesinin yazında Moskova'da bulunan Türk Heyeti Murahhassının Reisi ve Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'den, Sovyetler misillu Türkiye'nin de Ermeniler lehinde arazice bazı müsaadatta bulunmasını istemiştir. Şöyle ki, Moskova Türkiye'yi o zaman 4 Bölgeye parçalamak istiyordu: **1-) Batı Ermenistan (Doğu Anadolu), 2-) Lazistan (Karadeniz), 3-) Kürdistan (Güney Doğu Anadolu), 4-) Trakya (Batı Vilayetleri)** Bu teklif Rusya tarafından defalarca Türk heyetine iletilmiş ve hatta Sovyet Rusya Hariciye Komiseri Çiçerin tarafından TBMM reisine nota bile göndermiştir. Fakat bu teklif ne Türk yetkililerince ne de beynelmilel camiada kabul görmemiş ve dikkate alınmamıştır⁷⁵¹.

İşte Rusya Batılı devletlerin yapamadığını yapmak istemiş ve isteği baş tutmamıştır. Bu plan da ta Çar Rus emperyalizminin bir parçası idi. Rusya bu yolla Deli Petro'nun Vasiyetnamesinde olduğu gibi sıcak denizlere açılmak için bu yolu seçmiş ve uygulamak niyetindeydi. Ve bu yolda Ermenileri seçmişlerdi. Ermeniler de Kızıl Rusya'nın bayrağına sığınıyorlardı. Ve Rus Orduları Kuzey Azerbaycan'a girdiklerinde karşılarında yine Ermenileri bulmuşlardır. 1920-1930 yıllarında Sovyet tarihçilerinin de itiraf ettiği gibi, Ermeni askeri birliklerinin Bolşeviklerle birleşerek hadiselerle müdahale etmeleri sonucu, iç savaş milli katliama çevrilmiş ve Bakü'de Sovyet Hakimiyeti

⁷⁴⁹ Memmedeli Babaşov, "İslam Dünyasının İlk Cumhuriyeti", *Bizim Hayat Gazetesi*, No: 10 (110), Bakü. 30 Mayıs 1991.

⁷⁵⁰ http://www.mns.gov.az/armenianaggression_az.html/25.10.2007.

⁷⁵¹ Mirza Bala Memmedzade, *Milli Azerbaycan Harekatı*, ('Dekret No: 13' Moskova. 13 Ağustos 1920), Azerbaycan Kültür Derneği Yay, No: 40, Ankara. 1991, s. 123-124, 126.

kurulmuştur. Bakü Sovyetinin de asıl rakibi Müsavat Partisinin önderi M. E. Resulzade ve arkadaşları olmuştur. Ve onların gücünü sarsmak için iç savaş çıkarılmış. Bolşevik ve Taşnak çeteleri Bakü'yü ateşe tuttukları ve halkın iradesini hiçe saydıkları için Azerbaycan halkını müdafaa etmek için, bu halkın koruyucusu olan Azerbaycan Milli Birlikleri tarafından karşılık vermek mecburiyetinde kalmışlardır. Çünkü Bolşevik ve Taşnak yönetimi Azerbaycan Milli Birliklerini yok etmek için elinden gelen kışkırtmayı ve en sonunda da katliamı gerçekleştirmiştir. Bakü'ye giren Kızıl Ordu Birlikleri, şehirde ilginç durumlar ile karşılaşmıştır. Ve Bakü proletaryasının isyan edip, Sovyet rejimi kurduklarından bahseden bazı kesimler, ihtilal komitesinin yerleştiği parlamento binası üzerinde bile Bolşevik bayrağını asmağa cesaret edememişlerdi. Nitekim bu bayrak günler sonra gözükmüştü. Böylece 1920 Nisan işgali ile Azerbaycan Milli Hükümeti devrilmiş, Bolşevik bayrağı altında Ruslar, Ermeniler ile Azerbaycan'da resmen ikinci defa hakimiyeti ele geçirmişlerdir. Neticede Azerbaycan'da sadece milli görüşlü aydın kesime değil, hatta milli bakışlı komünistlere bile divan tutuldu. Ve Ermeniler de tüm bu işlerin icraatçıları olarak tarihe kazılmış oldu.

V. 6. MİLLİ DEVLET VE ERMENİ FAALİYETLERİ İLE İLGİLİ MUHACERETTE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Bakü'nün kurtuluşu ve Türk Kafkas İslam Ordusunun, Kuzey Azerbaycan'a askeri harekatı, Osmanlı basını tarafından da yakından izleniyordu. Tanin Gazetesinin 25 Eylül 1918 tarihli sayısında yayınlanan haberde, Osmanlı Türk Birliklerinin savaşa katılmadığı süsü verilerek, Azerbaycanlı Türklerden kurulan ordunun Bakü'yü düşman işgalinden kurtardığı belirtildi. Gazetenin başyazısında özetle şu ifadeler yer alıyordu: “Çok önemi gelişme... Bir süre önce Güney Kafkaslarda kurulan üç devletten Gürcistan, Almanya ve Rusya tarafından tanınmıştı. Azerbaycan hükümeti ise Gürcistan gibi siyasi durumdan istifade edememişti. Lakin kendi kuvvetleriyle mevcudiyetlerini temin eden kavimlerin hakkı hayatı, belki diğerlerine faiktir (üstün) ve Bakü'yü

İngiliz'in elinden kurtaran Azerbaycan Hükümeti, bugün kendi kuvvetlerine dayanarak, hayatını temin etmiştir”⁷⁵².

Azerbaycan'ın önemli devlet adamlarından olan Topçubaşov da ülke dışında olup bitenleri yürek acısıyla takip etmekte idi. Ermeni Taşnakları ve Rus Bolşeviklerinin Bakü'de gerçekleştirdikleri katliamlar insanlık dışı, iğrençlik olarak görmekteydi. Ali Merdan Bey'e göre patlak veren bu olaylar daha sonra seyrini değiştirerek tüm Müslüman Türk Milletine karşı katliam, yağmalama ve yakma hadiselerine çevrilmiştir. Taşnaklar ve Bolşevikler Bakü'yü ele geçirmek için tüm Müslüman Türk Milletini katlederek yok etmek istiyordu. Ali Merdan Bey'e göre 31 Mart 1918 senesinde Bakü'de öldürülen Azerilerin sayısı 6 binden fazla olmuştur⁷⁵³.

Evet Ermeniler intikam alıyorlardı. Asırlardır aynı bölgelerde komşuluk ve vatandaşlık bağı ile yaşayan bir toplum dış güçlerin maşası olarak kullanılmış ve Müslüman-Türk aleminde mezalim yaparak, topraklarını parçalamak istiyorlardı. İntikam ve bu intikam hissi ile Bolşevik yandaşlarıyla birlikte hakimiyeti ele geçireceklerdi. Azerilere ise sadece muhtariyet verilecekti.

Anadolu-Azerbaycan ilişkilerinde o devirde müzakere edilen mevzulardan biri de Türkiye'de muhacerette olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin devlet adamlarının teşkilat ve faaliyetlerini yasaklamak idi. Bolşevik Azerbaycan'ın bu faaliyetleri tehlikeli bir memba gibi görmekteydi. Ve hatta bu faaliyetleri yürüten muhacirleri Türkiye'den çıkarılması talebinde bulunmuştu. Ve bu isteklerine kavuşmuşlardır. Rusya'da hakimiyette olan Bolşevik Hükümeti Azerbaycan için hariçte ve dahilde yapılan tüm olumlu hadiseleri kendi emlakı gibi görmüştür. Azerbaycan-Türkiye ilişkileri artık, Rusya-Türkiye ilişkileri ekseninde devam etmiştir. Türkiye'nin Azerbaycan'a olan resmi ilişkileri yasaklanmış, tüm yardımlar durdurulmuştur. Bu durum Kars Antlaşması (13 Ekim 1921) ile gerçekleşmiştir. Öte yandan Nahçıvan'ın bir Türk yurdu gibi Azerbaycan'ın terkinde korunup saklanması, o yıllarda atılan en olumlu diplomatik adımlardan olmuştur⁷⁵⁴.

⁷⁵² Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: III, TTK Yayınları, Ankara. 1991, s. 238-239.

⁷⁵³ Ali Merdan Bey Topçubaşov, *Azerbaycan'ın Teşekkülü*, Bakü. 1990, s. 130-131.

⁷⁵⁴ Musa Kasımov, *Azerbaycan-Türkiye Diplomatiği, Siyasi Münasebetleri (Nisan 1920-Aralık 1922)*, Bakü. 1998, s. 91, 117-118.

Muhacerette yaşamış ve Azerbaycan için çalışan Nağı Bey Şeyhzamanlı (Aynı zamanda Azerbaycan Milli Şurası ve Kafkas Seymi Azerbaycan Bölmesinin Osmanlıya Askeri Yardım Komitesinin Resmi Temsilcisi), Azerbaycan'ın bağımsızlığı ile alakadar yazmış olduğu eserlerde vatanın ne denli acılardan geçtiğini aksettirmiştir. O, eserinde özellikle Ruslar tarafından Gence ahalisinin silahsızlandırıldığını ve Ermenilere karşı savunmasız bırakıldığını yazmaktadır. Buna rağmen Azerbaycan Milli Ordusu, Kafkas İslam Ordusu ile birge Gence'de ilk zaferi elde etmişlerdir.

Öte yandan Bakü'de masum Türklerin kanını döken ve Bakü Soykırımını gerçekleştiren Bolşevik Şaumyan ve Bakü Zenginlerinden Ermeni Lalayan'ın da sinsî çıkışlarını ve iç yüzlerini ortaya çıkarmıştır. Komünizm ne yaparsa yapsın, Rusya esareti hangi kılıfa girerse girsün, bir gerçeği görememiştir; O da, milletlerin kendilerini tanımları.

Azeri Türkleri de 1905-1920 yılları zarfında Taşnak Ermenilerinin yaptıkları mezalim ve Bolşevik Rus emperyalizmi karşısında kendi mukadderatını tayin edebilmiştir. Lakin bu zaman zarfı kısa sürse de, çok mühim görevler yapmış ve sayısız başarılar imza atmıştır⁷⁵⁵. Resulzade ve arkadaşlarının kurduğu ilk Müslüman Türk Cumhuriyeti olan Azerbaycan'ın milli, manevi, medeni, iktisadi, siyasi, askeri, hümanist ve tahsil alanında milletin dirçelişi için devrin şartları çerçevesinde çok büyük vazifeler gerçekleştirmiştir⁷⁵⁶.

⁷⁵⁵ Nağı Bey Şeyhzamanlı Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Hatıraları*, Bakü. 1997; Nesib Nesibzade, “28 Mayıs Azerbaycan'ın İstiklal Günüdür (Bir Kere Yükselen Bayrak Bir Daha İnmez)”, *Dan Ulduzu Gazetesi*, No: 18 (194), Bakü. 31 Mayıs 1991.

⁷⁵⁶ M. E. Resulzade, Türkiye'de ve dünyanın birkaç yerinde muhaceretteyken, Azerbaycan'ın istiklali için basın-yayın alanında faaliyete geçmiştir. 1-) *Türk Yurdu (Azerbaycan Gençlik Derneği Bülteni)*, 2-) *Odlu Yurt (Milli Azerbaycan Fikriyatını Terviç Eden Aylık Mecmua-1929-1931)*, 3-) *Bildiriş (Haftalık Siyasi Gazete-1930-1931)*, 4-) *Azerbaycan Yurt Bilgisi (1933-Aylık Yayın Organı)*, 5-) *İstiklal (Milli Azerbaycan İstiklal Davasını Terviç Eden Siyasi Gazete)*, 6-) *Aydın Yol (Milli Azerbaycan Mecmuası)*, 7-) *Kurtuluş (Azerbaycan Milli Kurtuluş Aylık Harekatı Organı)*, 8-) *Kutlu Od (Milli Azerbaycan Mecmuası)*, 9-) *Açık Söz (Milli Azerbaycan Mecmuası)*, 10-) *Hakikat (Aylık Yayın Organı-1937)*, 11-) *Doğru Söz (Milli Azerbaycan Mecmuası)*, 12-) *Vatan Dileği (Aylık Yayın Organı)*, 13-) *Milli Ateş (Aylık Mecmua-1938)*, 14-) *Yeşil Yaprak (Aylık Mecmua-1928)*, 15-) *Yeni Kafkasya (Aylık Mecmua-1923-1927)*, 16-) *Azeri-Türk Mecmuası(1928-1930)*, Ayrıca, muhaceret yıllarında Türkiye'de birçok dernek faaliyet göstermiştir. Bunların bazıları Resulzade'nin vefatından sonra, bazıları da günümüze kadar mücadelelerini devam ettirmektedir. 1-) *Azerbaycan Mudafa-i Hukuk Cemiyeti (Ankara)*, 2-) *Azerbaycan Kültür Derneği (Ankara-1949)*, 3-) *Azerbaycan Milliyetçiler Derneği (Ankara-1952)*, 4-) *Azerbaycan Kültürünü Tanıtma Derneği (İstanbul-1953)*, 5-) *Azeri Kardeşler Yardımlaşma Derneği(İstanbul-1954)*, 6-) *Azerbaycan Gençlik Derneği (İstanbul-1961)*, 7-) *Azerbaycan Milli Kurtuluş Birliği*. İsmail Aka, “1920-1930 Yılları Arasında Azerbaycanlıların Yurt Dışındaki Basın Faaliyetleri”, *Türk Kültürü*, XXXVII-431, Mart 1999, s. 139, 143; Sebahattin Şimşir, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi*, Kültür-Sanat Yay, İstanbul. 2002, s. 36.

V. 7. MİLLİ DEVLET SONA ERDİKTEN SONRA RUSLAR VE ERMENİLERİN KUZEY AZERBAYCAN SİYASETİ (1920)

Nisan-Aralık 1920 arasında, Lenin ve Stalin'den Kafkasya'yı Bolşevikleştirme emrini alan Kızıl Ordu, Kafkaslar'daki Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan gibi bağımsız Cumhuriyetleri tarihe gömdü. 28 Nisan 1920 tarihinde Bolşevikler Bakü'ye girdiler. Ertesi gün Ermeni hükümetine şu ültimatom yollandı: “Sovyet Azerbaycan'ındaki işçi-köylü hükümetinin devrim komitesi adına talepleri şudur:”

1-) İlk olarak ordunuz Karabağ ve Zengezur'u terk edecek.

2-) İkinci olarak kendi gerçek sınırlarınız içine çekileceksiniz.

3-) Nihayet halklar arası boğazlaşma durdurulacak.

Yukarıdaki nedenlerden dolayı Azerbaycan Sosyalist Cumhuriyeti Devrim Komitesi Ermenistan ile savaşmayı göze almıştır. Böylece Ermenistan, ileride dünya kamuoyunu saldırıyı bizzat Türk tarafının başlattığına, kendisinin ise sadece saldırıya karşılık verdiğiğine ikna etme imkanı bulacak olan Türkiye ile karşı-karşıya gelecektir. Nahçıvan-Ermenistan sınırında yaşanan olaylar sırasında, abluka altında olan yakıtsız ve hammaddesiz kalan Ermenistan, Nahçıvan-Türkiye sınırlarını ele geçirmekle suçlanmış, yabancı güçler bu hikayeyi içtenlikle desteklemiştir. Bu olaylar, Güney Kafkas'taki gelişmelerin bu yönde cereyan edeceğini açıkça ortaya koymaktadır⁷⁵⁷.

1 Aralık 1920'de, Rusya Komünist Partisi'nin Kafkas sorumlusu Orconikidze'nin Başkanlığında Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya Komünist Partisi temsilcilerinin katıldığı bir toplantıda, Azerbaycan lideri Nerimanov, Zengezur, Nahçıvan ve Dağlık Karabağ bölgelerini Ermenistan'a bırakarak, Müslümanlarla Ermeniler arasındaki tarihsel kavgaya son verdiğini ilan etti. Karar Orconikidze tarafından Lenin ve Stalin'e ulaştırıldı ve 4 Aralık 1920 tarihli Pravda Gazetesinde Milliyetler Komiseri Stalin'in bu kararı tarihte eşi benzeri görülmemiş bir olay olarak kutsadığını anlatan haber çıktı. Ancak bunun Ermeni Bolşeviklerini ve genel kamuoyunu etkilemek için yapılan bir manevra olduğu kısa sürede anlaşılacaktı. 16 Mart 1921 tarihli Moskova ve 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşmalarının ödülü olarak Ermenistan Türkiye sınırında bulunan

⁷⁵⁷ Aşot Ayrapetyan, *Pro Armenia Dergisi*, Sayı: 61, Çev: Emre Özkan, İstanbul. 1992, s. 31, 48.

Nahçıvan, Azerbaycan'a bağlı otonom bölge olarak tanımlandı. O tarihlerde Nahçıvan'ın nüfusunun yüzde 85'ini Azeriler, yüzde 15'ini Ermeniler oluşturduğu için Ermeniler karara itiraz etmediler. Bir ay sonra, Bolşevikler Zengezur bölgesinde Taşnaklar tarafından yönetilen milliyetçi bir Ermeni direnişi ile karşılaşp, Zengezur'u Ermenistan ile Azerbaycan arasında paylaştırmada ses çıkarmadılar⁷⁵⁸.

Ancak sadece üç hafta sonra, 5 Temmuz 1921'de, Rusya Komünist Partisi Kafkasya Bürosu'ndan Stalin, Kirov, Orconikidze, Nerimanov gibi bir dizi önemli şahsiyetin katıldığı toplantıda yine fikir değiştirildi ve Dağlık Karabağ bu sefer Azerbaycan'a bağlı özerk bir bölge olarak tanımlandı. Dahası bölgenin sınırları çizilirken, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la ilişkisini kesmek için Laçın Bölgesi Azerbaycan'a bırakılmıştı⁷⁵⁹.

⁷⁵⁸ Azerbaycan topraklarını Ermenistan'a veren Ruslar, Ermeni Bolşeviklerle işbirliği yaparak verilmiş bölgelerin önemsiz, değersiz, gereksiz toprak parçalarından ibaret olduğunu, Azerbaycan'ın Rusya'nın nezdinde de hiçbir kıymeti bulunmayan bu bölgelerden kurtulduğu için sevinmesi gerektiğini iddia ediyorlardı. Bu komik ve hayasız yaygaralar karşılığında Azerbaycan'ın "Sağlam Komünistleri" sessiz kalmakla yetinmişlerdir. Orconikidze'nin başını çektiği "Azerbaycan'ın menfaatlerini savunan" grup karşısında "Milli Komünistler" sindirilmiş tavır sergiliyorlardı. Hatta N. Nerimanov Bakü Sovyeti'nin toplantısında, Sovyet Azerbaycan'ına mahsus askeri birliklerin Zengezur'u terk ettiğini söylemekle yetinmemiş, Azerbaycan'ın sahip olduğu servetlerin Sovyet Ermenistanı'nın istifadesine sunulduğu müjdesini de komünist yoldaşlarla paylaşmıştı. Ertesi gün Orconikidze aynı mutlu haberi Bakü'den Lenin ile Stalin'e müjdeliyordu: "Azerbaycan Hükümeti" dünden itibaren Zangezur, Nahçıvan ve Dağlık Karabağ'ın Sovyet Ermenistanı'na verilmesini resmen beyan etti. Azerbaycan topraklarının parçalanması ve Türk yurdunun Ermenilere bağışlanmasında hiç şüphesiz ki "en büyük hizmet" Stalin'in olmuştur. Azerbaycan'ın kendi topraklarından böyle kolay, kardeşlik, birlik ve beraberlik gibi Bolşevik sloganlarına inanarak el çektirilmesi Sovyet ideolojisinin başarısı gibi de değerlendirilebilir. Yalnız bir ayrıntıyı unutmamak gerekiyor ki, Lenin'in milli siyaseti ve halklar dostluğu ideallerine inanan Azerbaycanlı komünistler halkın topraklarını Taşnaklara bağışlarken, Lenin'in etrafında adeta canlı duvar ören Ermeni Komünistler (Şaumyan, Mikoyan, S.Ter-Danilyan. v.b.), Ermenistan'ı Azerbaycan'dan koparılan topraklar sayesinde genişletmek yönünde faaliyet göstermekteydiler. Ayrıca unutmamak gerekiyor ki Azerbaycan her ne kadar "özgür" sosyalist cumhuriyet gibi gözükse de ülke yönetiminde diğer milletlerin nümayendeleri, S. M. Kirov (Rus), S. Orconikidze (Gürcü), A. Mikoyan (Ermeni), L. Mirzoyan (Ermeni)- söz sahibi idiler. Öteki Kafkasya Cumhuriyetleri'nde, Gürcistan ve Ermenistan'da Sovyet totaliter rejimin yaratılması süresinde Gürcü ve Ermeniler aktif rol oynadıkları halde, Azerbaycan'da bu görevi üstlenen kişilerin gayri milletlerden, özellikle Azerilere karşı hep düşman tavırlar sergileyen Taşnaklardan oluşması Azerbaycan'ın gerçek faciası olmuştur. Sovyetlerin iktidara geldiği tarihte Azerbaycan'ın yüzölçümü 113.895.97 km² iken sonraki yıllarda 86.6 km.² olmuştur. N. Nerimanov aldatıldığını anladığı zaman Kreml'e Lenin'e isyan yüklü mektuplar göndermeye başladı: "Durumun vahametini anlatmakta zorlanıyorum. Azerbaycan'a ait önemli bölgelerin Taşnaklara verilmesi telafisi zor olan sorunlar yaratacaktır. Merkez (Moskova) Taşnak komünistlerin mundar hareketlerine son vermezse, tüm Müslüman şark bizden (yani komünistlerden) yüz çevirecektir. Aygün Attar Haşimzade, "Zengezur İli Nasıl Ermenilerin Oldu?", *ATASE Yay*, Yıl. 1, Sayı. 2, Ankara. Ağustos, 2003, s. 7-8-9; *Bakinskiy Raboçii Gazetesi*, Aralık Sayısı, 1920.

⁷⁵⁹ 24 Temmuz 1923'te Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlı olduğu bir kez daha tekrarlanınca (tek değişiklik başkentin Şuşa değil, Hankendi olmasıydı) Ermeniler büyük hayal kırıklığına uğradılar. 1927'de, aralarındaki siyasi ayrılıkları bir yana bırakan Taşnaklar, Menşevikler ve Sosyal Devrimciler,

Ermenilere göre; Dağlık Karabağ problemi diye bir şey kalmamıştır. Önce değişik fitne fesatla ve temizleme, ardından uygun bir ortamda kozları ortaya koyma, kozların başında ise ağlamak, kandırmak, dolandırmak ve bunların sonucu olarak uluslar arası camiayı arkasına alarak, savaşmak olmuştur. Günümüzde de zaten Rus Ordusu Ermenistan ve Dağlık Karabağ'da konuşlanmış durumda. Böylece, Karabağ sorunu bir daha hiç çıkmamak üzere ve çözüm umudu vaat etmeksizin Kafkasya gündemine girmiş oldu⁷⁶⁰.

Kafkaslar'da ve Kuzey Azerbaycan'da, Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan, Rusya-Ermenistan, ABD-AB'nin ortak çıkarlarını dikkate alırsak bu bölgede istikrarın tesisinin ne kadar zor olduğunu bir kere görebiliriz. Geçtiğimiz yüzyılda dünya haritasında idari ve siyasi şeklinin değişmesine göre Kafkasya ile mukayese edilebilecek ikinci bir ülke yoktur. Kafkaslarda hem yerel coğrafyasından hem de jeopolitik bakımdan merkezi önem taşıyan vaka Azerbaycan'ın Yukarı Karabağ Bölgesidir. Yukarı Karabağ Bölgesinde:

- 1-) AGİT (Fransa-ABD-Rusya) Minsk grubunun çabaları sonuç vermemektedir.**
- 2-) Ermeniler halen de Rusya tarafından silah ve askeri üs şeklinde desteklenmektedir.**
- 3-) İran ile Ermenistan yakın işbirliği içindedir.**
- 4-) Azerbaycan'a sadece Türkiye'den siyasi destek vardır.**
- 5-) Ermenistan, Azerbaycan'ın Nahçıvan Bölgesini abluka altında tutmaktadır.**
- 6-) ABD ve AB ülkeleri petrol boru hatları için bölgede çıkar peşindeler.**

Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a bağlamak için Moskova'ya başvurdular ancak destek bulamadılar. Stalin'in bu çözülmemiş sorunu, iki tarafa da müdahale etmek için kullanmayı düşündüğü anlaşılıyordu. Böylece 1930 Stalin döneminin represya (sürgün) yıllarından sonra Sovyet rejimi tümüyle kök salmıştır. İkinci Cihan Muharebesinden zaferle çıkması bunu daha da güçlendirmiştir. Kırım Tatarları, Çeçenler, Ahıska Türkleri ve birçok Müslüman halklar ve Azerbaycan'ın önde gelen aydın kesimi Sibiry'a sürgün edilmiştir. Ermenistan'da yaşayan Azeriler da 1948-1953 yıllarında sürgün olunmuşlardır. Halklara, insanlarına ve ülkelere acımasız, taraflı davranan Sovyet Totaliter rejimini artık tarih sahnesinden silinmiş ve 1990 sonrası (İlk olarak Baltik Ülkeleri ve Kuzey Azerbaycan, bağımsızlığını ilan etmiştir) kendi sonunu getirmiştir. Süleyman Seydi, "Sovyetler Birliğinin Ermeniler İçin Başlattıkları Anavatana Dönüş Projesi", *ASAM-EREN Yay*, C. 2, Ankara. 2007, s. 1171-1172.

⁷⁶⁰ Karabağ Savaşının başlangıcı olarak 13 Şubat 1988 tarihini kabul etmek daha doğru olacaktır. Bu tarihte, Karabağ'ın merkezi Stepanakert'te (Hankendi) on binlerce kişinin katılımıyla yapılan birinci gösteri düzenlenmiş ve ilk kez burada Dağlık Karabağ Özerk Bölgesinin Azerbaycan'dan ayrılıp Ermenistan sınırları içine katılması gündeme getirilmiştir. 20 Şubat 1988 yılında Azerbaycan milletvekillerinin katılımı olmadan yapılan toplantıda, Dağlık Karabağ Özerk Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti, Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrıldığı ve Ermenistan'la birleştiğini kabul etti. İsmihan Yusubov, "Ermeni Yayılımcılığına Karşı Mütakabiliyet", *ASAM-EREN*, C. 2, Ankara. 2007, s. 1135.

7-) Hem Gürcistan hem de Azerbaycan, Rusya ilişkilerinde kendilerini güvensiz hissetmekte⁷⁶¹.

Dağlık Karabağ Bölgesi, Ermeniler açısından “*Büyük Ermenistan*” hayalinin gerçekleştirilmesi için sembol özelliği taşımaktadır. Karabağ’daki Ermeni nüfusunun bilinçli Rus politikalarıyla artırılarak, bu bölge Ermeniler’in ‘self determinasyon’ hakkını uluslar arası platformlarda kabul ettirmek suretiyle bölgenin bağımsız bir cumhuriyet olarak tanınması, akabinde referandumla Ermenistan’a birleştirilmesini sağlamak nihai hedefleridir. Oysa hem Ermenistan hem de Rusya politikaları, ‘işgalci’ ve soykırımcı’ olarak bütün dünya tarafından belgelenmiş ve kabul edilmiş durumdadır. Ancak Ermeniler, Dağlık Karabağ ve Azerbaycan’ın diğer % 20’lik topraklarının işgaliyle ilgili olarak kabul gören tüm uluslararası kurum ve kuruluşlar tarafından defalarca uyarılmasına rağmen bu uyarıları ciddiye ve dikkate almamaktadır.

V. 7. 1. Kuzey Azerbaycan Petrolünün Ermeni Faaliyetlerindeki Yeri

Petrol insan hayatının ve devletler arasında her zaman tartışılmaz bir şekilde etkisini gösteren bir madde haline gelmiştir. Çünkü petrol, askeri ve politik olarak paraya ve güce çevrilebilen en uygun maddedir. Petrol için verilen mücadeleler, bu konuyu açıkça ortaya koymaktadır. Özellikle 1900-1914 ve 1915-1920 dönemleri hakim ülkeler sırf petrol için Birinci Dünya Savaşına girmeyi göze almışlardır. Neticede galip ülkeler tarafından petrol bölgeleri kendi nüfus alanlarına geçirilecek şekilde paylaşılmış ve özellikle Orta Doğu ve Azerbaycan petroleri, Batlı devletlerin petrol için mücadele alanı olmuştur⁷⁶². İlk ciddi teşebbüs Nobel Kardeşler⁷⁶³ tarafından (1884) yapıldı⁷⁶⁴.

⁷⁶¹ Hacali Necefoğlu, “Kafkasya’da İstikrarın Tesisi Sorunu”, Türkiye’nin Güvenirliği Sempozyumu, Tarihten Günümüze Dış Tehditler, Bildiriler, *Fırat Üniversitesi Rektörlüğü Yay*, Elazığ, 2004, s. 523-524.

⁷⁶² 1770 yılında yapılan ilk petrol üretimi, talepler üzerine Bakü’de ileride üretimi daha da artırmıştır. Bu da petrol sanayinin gelişimine neden olan şartları ve sorunları beraberinde getirdi. Ve 1859 senesinde Rus kapitalistlerinden olan Kokorev ve Gubonin ilk rafineriyi Kuzey Azerbaycan’da kurmuş oldular. Zaman geçtikçe Bakü’de petrol şirketlerinin sayısı artmaya başlarken, ülke yabancı sermaye nüfus etti. Dünyada ilk petrol kuyuları Bakü ve çevresinde kazılmıştır. XX. yüzyılın başlarında dünyada petrol çıkarılan bölgeler, ABD, Basra Körfezi, Musul, Kerkük ve Bakü’de bulunuyordu. 1900’lü yıllara geldiğinde, ‘dünyanın harika yakıtı, ekonominin en güçlü kaynağı, hatta tıbbın en değerli ilacı’ olan petrolün

Azeri-Ermeni savaşı, Karabağ'ın işgali, Rusya, ABD ve Batılı devletlerin sırf çıkarları doğrultusunda meydana gelmiştir. 'Dağlık Karabağ' meselesinde petrol sebebiyle birçok ülke yön ve fikir değiştirerek Kuzey Azerbaycan'ı yanında saf tutmuşlardır. Karabağ ve diğer Azerbaycan topraklarının işgali, Ermenilerin dış politikasının manevra alanını ciddi bir ölçüde daraltmıştır. Bu işgaller açık hukuk ihlalleridir. Ve savunulması oldukça güçtür. Bunun Ermenistan'a bir yük getirdiği aşıkardır. Azerbaycan maalesef şu ana kadar bunu dünya kamu oyuna yeterli düzeyde anlatamamıştır. Onun için Ermenistan bu konuda çok rahat davranmaktadır⁷⁶⁵.

Türkiye Cumhuriyeti ise, soğuk savaşın sonuna kadar geçmişteki çok kültürlü zenginliğinden yararlanma yoluna gitmesi, genç cumhuriyetin Osmanlı gibi dev bir geçmişini neredeyse kolayca inkâr eder hale geldi. Öte yandan bu zamana kadar sadece maalesef üç teşkilat kurabilmiştir.

dünyadaki üretiminin yarsını, Bakü ve çevresi elinde bulunduruyordu. Petrol o kadar fazlaydı ki, kazılan her kuyudan 'kara altın' fışkırıyordu. Bakü'de 1875 yılında 5. 300.000 put (1 Put 16 kg'dır), 1901 yılında ise 681 milyon put ham trol üretiliyordu. Bakü Petrollerinin Birinci Dünya Savaşından önce yıllık harcı 22 milyon ton civarındaydı. Manaf Süleymanov, *Okuduklarım, Eşittiklerim, Gördüklerim*, Bakü. 1989, s. 64-65.

⁷⁶³ **Nobel Kardeşler:** Kuzey Azerbaycan'a ilk gelen yabancı petrol sanayicilerindendir. Sanayinin başında Emmanuel Nobel vardı-aslen İsveçli olan bir sülaleden gelmekteydiler. İlk başta bu işe çok ilkel metotlarla başlayan Nobel Kardeşler, daha sonra Bakü'yü adeta bilimsel bir laboratuara çevirdiler. Ayrıca Alfred, Ludwig ve Robert adında üç oğlu vardı. Öte yandan Rusların emriyle tüm savaşlarda Rus Ordusuna adeta sponsorluk yaparak silahla teçhiz etti. Nesrin Sarıahmetoğlu, *a. g. e.*, s. 30; Gilman İlkin, *Şahsiyet*, Bakü. 1995, s. 73-74.

⁷⁶⁴ Musa Kasımov, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti*, C. 1, Bakü. 2000, s. 56-57.

⁷⁶⁵ Günümüzde ekonominin bel kemiğini enerji, enerjinin de bel kemiğini petrol oluşturmaktadır. Azerbaycan ve Türkiye, petrolün Bakü'nün güneyinden İran'a inmesini, daha sonra değişerek Nahçıvan üzerinden Türkiye'ye girmesini savunmuştur. Böylece petrolün, Akdeniz üzerinden İskenderun'a indirilmesini gerçekleştirmiş olacaktı. Fakat ABD ve Batılı konsorsiyum İran'dan geçmesine sıcak bakmamıştır. Dolayısıyla petrolün ya mevcut boru hattından Karadeniz'e ulaştırılması yada Gürcistan üzerinden Bak-Ceyhan boru hattıyla Akdeniz'e indirilmesi üzerinde seçim yapılmalıydı. Böylece Bakü-Ceyhan hattı gerçekleşmiş oldu. 2.5 milyar dolar maliyeti olan Bakü-Ceyhan hattının uzunlu 1. 700 km'den 1. 10 km'e düşüren ve maliyeti 2 milyar dolara çeken Ermenistan hattı Ankara ve Bakü tarafından Dağlık Karabağ sorunun çözümüne bağladı. 1988 tarihinden beri 20 yıl zarfında, Dağlık Karabağ savaşı ve ardından 1994 ateşkesinden sonra bölgedeki gelişmeler istenilen sonuca ulaşmadı. AĞİT, Karabağ probleminin çözmeye yönelik Minsk Grubu kararları denilen anlaşmazlığın aşamalığının aşamalı çözüm teklifi gerek Azerbaycan gerekse de Ermenistan tarafından prensip itibariyle kabul edilmiştir. ABD başta olma üzere Batılı ülkelerin Güney Kafkasya ve Dağlık Karabağ sorununa gösterdikleri hassasiyet aslında Hazar petrollerinin işlemesi ve nakledilmesine bağlı olan stratejik ilgilerden kaynaklanmaktadır. Fakat uluslar arası arenada gücü ve önemi daha çok petrol ve doğal gaz gibi yer altı zenginlikleri sayesinde günden güne artan bir Azerbaycan, Karabağ konusunda büyük sorunlar çıkarma potansiyeline sahiptir. Nesrin Sarıahmetoğlu, "Kafkasya Ötesindeki Siyasal Gelişmeler ve Hazar Petrolleri", *Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları Dergisi*, İstanbul. 1998, s. 23; Bknz: Haydar Aliyev, *Dünya Siyasetinde Azerbaycan Petrolü*, Sabah Yay, İstanbul. 1998.

1-) KEİK (Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi-1992)

2-)ECO (Ekonomik İşbirliği Teşkilatı)- (Türkiye-Pakistan-İran-Azerbaycan-Afganistan-Özbekistan-Tacikistan-Kırgızistan-Kazakistan-Türkmenistan)

3-) TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı-1994)- (İç Asya-Gürcistan-Azerbaycan-Balkanlar)

V. 7. 2. Hazar Petrollerinin Artan Ekonomik ve Stratejik Önemi

Şubat 1917 ihtilali sonucu Çarlık rejimi devrilince Kafkasya halklarına müstakillğe giden yolu açtı. Fakat bölgede mevcut siyasi güçler bu bağımsızlık konusunda hemfikir değillerdi. Şöyle ki, Çarlık döneminde Rusya'nın petrol ihtiyacı Bakü'den karşılanıyordu. Petrol, Volga (İdil) Nehri üzerinden Rusya'nın tüm şehirlerine taşınmaktaydı. İşte Bolşeviklerin ilk işi kısa sürede şehri işgal etmek ve her alanda söz sahibi olmaktı. Ve bu işgal sırasında yanında destekçi, ajan ve maşa olarak Ermeni Taşnakları ve sadık Şaumyan tiplmesini seçmişti”⁷⁶⁶.

İkinci Dünya Savaşından sonra ise en önemli olaylardan biri de eski Sovyet petrol üretimi ağırlık merkezinin yer değiştirmesidir. Bu merkez Hazar Denizi kıyılarındaki Bakü'den 1.500 km kuzeyden, çok defa ikinci Bakü diye adlandırılan Volga ve Ural Dağları arasındaki bölgeye geçmiştir. Bölgede petrol, ta ilk dönemlerden beri önemli ölçüde Rusya'nın arzuları ve tercihleri doğrultusunda değerlendirilmiştir. Bu siyasi ve iktisadi gelişme iki açıdan ele alınabilir.

1-) Ülkenin emperyalist veya hegemonyacı güce karşı siyasi bağımsızlığını kazanmasından sonra, bu bağımsızlığını iktisadi, siyasi, kültürel gelişme ve yapılanmalarla pekiştirmesidir. Ve yeniden emperyalist gücün kontrolüne girme ihtimalinin her geçen gün azalmasıdır.

2-) Ülkenin siyasi durumuyla ilgilidir. Azerbaycan siyasi durumun karmaşık olan ülkenin başında gelmektedir. Bu da Kafkasların yeniden yapılandırılması ihtimalini

⁷⁶⁶ Elçin Neciyev, *a.g.e.*, s. 138; Alaeddin Yalçınkaya, “Türk Cumhuriyetlerinin Siyasi Gelişimi”, İstanbul. 1998, s. 256.

azaltmıştır. Bakü-Ceyhan petrol boru hattının gerçekleşmesi bu yapılandırmaya ön ayak olmuştur⁷⁶⁷.

Rusya her zaman Hazar Denizinin Batı ve Doğusundaki Cumhuriyetlerin kontrolünü eline almayı amaçlamıştır. Ve Azerbaycan'da Ermeni işgalini gerçekleştirmiştir. Bu uğurda Ermenileri kullanmıştır. Azeriler ve Ermeniler arasındaki ilişkilerin gerginliğine iş hayatındaki dengesizliklerin sebep olduğu söylenebilir⁷⁶⁸.

⁷⁶⁷ A. Mehmet Kocaoğlu, *Petro Strateji*, İst. 1998, s. 22, 26, 117, 142; Alaeddin Yalçınkaya, *a. g. m.*, s. 256.

⁷⁶⁸ Rus Çarı Birinci Alexandre'nin: "Coğrafya benim boğazlara sahip olmamı emrediyor. Eğer boğazlar başkasının elinde ise kendi evimin sahibi sayılmam imkansızdır." sözleriyle eskiden olduğu gibi günümüzde de Rusya tarafından uygulanan sahte amellerini sürdürmekte olduğunu görmekteyiz. Napolyon Bonaparte ise: "O dar boğazları Rusya'ya bırakmaktansa dünyanın yarısını bırakmayı yeğlerim" dediği sözleriyle Türk Boğazlarının önemini vurgulamıştır. Montrö Antlaşmasına göre Türk Boğazlarının geçiş ve denetim hakkı Türkiye'ye tanınmıştır. Sözleşmeye göre Türkiye'nin güveliği ön plandadır. Ancak bu sözleşme günümüzde çerliliğini yitirme noktasına gelmiştir. 11 Ocak 1994 senesinde Resmi Gazetede yayımlanan "Boğazlar ve Marmara Bölgesi Trafik Düzeni" konusunda tüzük, 1 Temmuz 1994 yılından itibaren yürürlüğe girmiş ve Türkiye Boğazlar İdaresine bildirilecektir. Yabancı bayraklı, çok iyi görüntü vermeyen gemiler boğaza sokulmayacaktır. Ruslar ise bu tüzüğün Montrö Antlaşmasına aykırı olduğunu ileri sürmekte. SSCB'nin dağılmasına rağmen Rusya yine de dış politikasında Avrasya eksenine öncelik vererek, Kafkasya ve İç Asya'ya doğru yayılma politikasını açık bir şekilde uygulamaya başladı. Bölgede Ermeni-Azeri ve Rus-Çeçen savaşlarının nedeni olarak Rusya'nın Avrasya eksenini dış politikasını göstermek hiç yanlış değil. Globalleşen dünyada Azeri petrolü hiç kuşkusuz dün olduğu gibi bugün de daha çok Rusya'nın iştahını kabartmaktadır. Ve LUKOIL isimli Rus Petrol Şirketinin Azerbaycan Devlet Neft (petrol) Şirketinin (SOCAR) payından bile % 10 alarak uluslararası konsorsiyuma katıldığını görmekteyiz. Olayın püf noktası Rusya gibi petrolü olan bir ülkenin Azeri petrolüne hiç de ihtiyacı yokken neden Azeri petrolüne ortak olduğudur! Esasa amaç petrolü sağlamaktan ziyade onun kontrolündeki çirkin oyunu, bölgede önemli güç olan İran ile işbirliği içinde sürdürebilmektedir. Pazarın statüsünü belirleme konusundaki anlaşmanın nedeni Hazar Petrolüne egemen olma stratejisi yatmaktadır. A. Mehmet Kocaoğlu, *a. g. e.*, s. 22, 142.

SONUÇ

Asur-Babil, Pers-Makedon, Part-Roma, Sasani-Bizans, Türk-Sasani, Arap-Sasani, Türk-Moğol, Akkoyunlu-Karakoyunlu, Akkoyunlu-Safevi, Safevi-Osmanlı, Osmanlı-Rus arasında kara Azerbaycan Toprağı kızıla boyayan kavgalar, savaşlar hep bu talihsiz coğrafyada oldu. M.Ö. VII. Asırda Saka Türklerine bağlı topluluklar Derbend yolu ile Kafkasların kuzeyinden Azerbaycan'a yerleştiler. Bu kapıdan o kadar Türk geçti ki, adına adeta 'Türk Kapısı' denildi⁷⁶⁹.

Ermenice yazılan tarih kitaplarında çok ilginç bilgiler yer almaktadır. Bu eserlerde Ermeni yazar ve tarihçiler, Ermenilerin özel bir halk olduğunu belirterek tarihlerini ve kültürlerini mümkün olduğu kadar eskiye dayandırmaktalar. Ermenilerin verdikleri bilgiler rivayetlere ve mitolojik efsanelere dayanmaktadır. Bilimsel ve tarihi gerçeklik payı olmadığı halde gerçek tarihi olayları da tahrif ve tahrip etmekten de bir türlü vazgeçmemekteler. Kuzey Azerbaycan ve Türkiye toprakları hakkında işgalcilik hisleri beslemekteler. Şöyle ki, Doğu Anadolu, Karabağ ve Nahçıvan toprakları Türk yerleşim birimleri olmasına rağmen haksız yere Ermeni toprakları olarak belirtilmiştir. Günümüz Ermeni tarihçiliğinde de bunu böyle aksettirilmektedir. Oysa Gürcü ve Rus kaynakları daha farklı bilgiler vermektedir. Ermeniler sadece Türkler üzerinde değil, aynı zamanda Farslar ve Gürcüler üzerinde farklı iddialarda bulunmaktalar. Rus araştırmacı Veliçko eserinde şöyle demektedir: "Ermeniler gelecekte başkenti Tiflis olan 'Büyük Ermenistan' peşinde de olacaklardır. Ermeniler bu yolda Gürcüleri acımasızca yağma etmişlerdir. Tarihi kitabelerini, eski Gürcü yazıtlarının izlerini silmişlerdir. Kiliselerini zaptetmişlerdir. Gürcülere ait olan toprakları Ermenilere aitmiş gibi göstermişlerdir. Onları Ruslara haksız yere şikayet etmişlerdir. Azerilere karşı kıskırtmışlardır." Nitekim Gürcü araştırmacı İlya Çavçavadze bu bilgileri doğrular nitelikte bilgiler vermiştir.

Tarih boyunca Ermeniler Küçük Asya geneline dağılmış bir cemaat toplumu olmuşlardır. Bu cemaat toplumunu siyasal anlamda örgütleyen güç ise Ruslardır. Ermenistan ve Ermeniler, Rusya'nın Kafkasya'daki bir uydusu konumundalar. İşte

⁷⁶⁹ Ali Sinan Bilgili, *Osmanlı-İran ve Azerbaycan, I-XVI-XVIII. Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Erzurum. 2004, s. 5.

bizim üzerinde durduğumuz bu çalışma da bir anlamda bu gerçeğin tarihsel serüvenini açığa çıkartmaktadır. 1715-1718 yılları arasında I. Petro'nun emriyle Volski'nin Kafkasya'ya yapılan siyasi amaçlı gezisinden günümüze Rusya tarafından Ermenilerin bir cemaat toplumundan bir ulus konumuna nasıl getirildiği üzerinde durulmaktadır. Bu sürecin bir gerçeği olarak da Ermenilerin eliyle Kafkasya'da yapılan Türk soykırımı anlatılmaktadır.

Aslında, XIX. yüzyılın başından itibaren başlayan Ermenilerin uluslaşma serüveni ile bölgede ortaya çıkan etniksel çatışmalara Kafkasya ve Anadolu olarak ayrılmaksızın bir bütün olarak bakılmalıdır. Bu bütünlük, 1879 Berlin Antlaşması'ndan bugüne Ermenilerce olduğu gibi kabul edildiği halde, sorun karşısında Azerbaycan ve Türkiye'nin farklı politik tavır sergilemeleri anlaşılmamaktadır. Yani, gerek Azerbaycan, gerekse Türkiye araştırmacıları ve tarihçileri sözde "Ermeni soykırımı" karşısında, gerçekte ve tarihsel olarak da kanıtlanması güç olmayan Türk soykırımını ortak bir dava edinmelidirler.

31 Mart 1918 senesinde Bakü ve diğer vilayetlerde on binlerce Azeri Türkü katledilmiştir. Temel amaç hiç kuşkusuz Bakü'yü işgal etmek ve Petrolüne sahip çıkmaktır. Azeriler Bakü'den göç ederek, güneye sığınmış ve Osmanlıdan yardım istemiştir. Nuri Paşa Komutanlığındaki Kafkas İslam Ordusunun zamanında yetişmesi sayesinde Azerbaycan Halkı işgalden ve mezalimden kurtulmuştur. 1919 yılının Haziran ayının başlarından Eylül ayının ortalarına kadar olan zaman zarfında Nuri Paşa Komutanlığındaki Osmanlı Ordusu, çetin çarpışmalar sonucu Bakü'yü Taşnak Ermenilerin ve Bolşevik Rusların elinden azat etmeyi muvaffak olmuşlardır. En ağır çatışmalar Bakü etrafında olmuştur. Çünkü Bakü'süz Azerbaycan başsız bir vücut anlamına geliyordu.

Dış görüşler şu konuda mutabık oldukları bir gerçektir: "Ermeniler her zaman dini, kiliseyi, Hristiyanlığı kullanarak Batı dünyasını yanlarına çekmeyi başarmış, zayıf olandan kaçmış, hep güçlünün yanında yer almışlardır. Nerde zenginlik, kendi emellerini icra etmek için hoşgörü ortamı varsa fırsat kollamış ve orda yer edinmişlerdir"⁷⁷⁰. Tıpkı bir zamanlar Bizans, İran ve Osmanlı'nın yanında yer aldığı gibi. Fakat Osmanlı zayıflamaya yüz tutunca bu sefer ibreyi Ruslardan yana kullanarak

⁷⁷⁰ RFDTA, F. 841, SİY. 7, İŞ. 290, s. 38.

onların maşası gibi, Kafkaslara göç etme politikası sayesinde Kuzey Azerbaycan'da istedikleri gibi faaliyet gerçekleştirmişlerdir. Oraları da yıkıp, kırıp, yakmakla ve Ermeniceleştirmek istedikleri son olaylar ile gerçeklik payını ortaya koymuştur. Müslüman yerleşim merkezlerinde evleri talan, yağma, yakma, çocukları, kadınları, yaşlıları, sakatları, kundaktaki ve anne karnındaki bebekleri hunharca öldürme ve diri-diri toprağa gömme, cesetlerini bile yakmak Ermenilerin insanlık kitabında yer alan karakterlerini göstermektedir. İşte dini kullanma, milliyetçilik ve paraya pula ihtiras Ermeni ırkının ortaya çıkması ve değişik coğrafyalardaki faaliyetleri ile başlar⁷⁷¹.

Soykırım-Genosit insanlığa karşı işlenen en ağır cinayetlerden, katliamlardan ve facialardan sayılmaktadır. Tarihte Hitler Almanyası döneminde Yahudilere karşı yapılan katliam herkes tarafından bilinmektedir. Öte yandan, 1905-1920 yıllarında Azerbaycan'da Bolşevikler ve Taşnaklar tarafından Azerilere yönelik gerçekleştirilen planlı katliam ve soykırım maalesef yeterli ölçüde ele alınmamıştır. Özellikle, 31 Mart 1918 Bakü vahşeti yukarıda verdiğimiz tanımlar doğrultusunda kelimenin tam anlamıyla 'soykırım'dır. Bu yüzden bu soykırımın yeniden araştırılması gerekmektedir. Değişik yöntemlerle uygulanan bu soykırım, aniden patlak veren bir olayın neticesi değildi elbet. Çarlık Rusya'sının Kafkaslar, Kuzey Azerbaycan ve Osmanlı üzerindeki plan ve oyunların, karşıt milli cephelerin belirginleşmesi, akabinde Sovyet Rusya'sının bölgedeki politik oyunlarında bu etnik çatışmayı kendi çıkarları doğrultusunda kullanma gayretleri gibi çeşitli etkenler Mart Soykırımına ortam hazırlamıştır.

1905-1915, 1915-1918, 1918-1920, 1920-1988, 1988-2009 yıllarında yapılanlar ve günümüz Ermeni devletinin varlığı bütün bu olaylara meşruluk kazandırmaktadır. Yani, sözde "Ermeni Soykırımı" iddiası, "Büyük Ermenistan" hayali, bir kabus gibi Kafkasya, Kuzey Azerbaycan, Güney Azerbaycan ve Türkiye üzerinde dolaşmaktadır. Bu iddiaya karşılık, gerçekte tarih sayfalarında birer kanlı yazıyla kazılmış olan Müslüman Türk Soykırımını ortaya çıkarmak tarihçilerin bir görevidir.

Bakü olayları, dönemin Azerbaycan Milli Tarihi kaynaklarında maalesef yeterince ve hakkıyla yer almamıştır. Bunun asıl sebebinin hiç kukusuz Azeri tarih yazıcılarının devrin siyasi ve askeri baskıları neticesinde Rusların istekleri doğrultusunda ele almak mecburiyetinde kalmalarıdır. Oysa canlı şahitler bu yıllarda

⁷⁷¹ RFDTA, F. 821, SİY. 7, İŞ. 220, s. 41.

cereyan eden hadiseler hakkında bilgi vermekte hiçbir baskı altında kalmamışlardır. Çünkü araştırdığımız arşiv materyallerinde karşımıza çıkan olayların çoğu canlı tanık ifadelerine dayanmaktadır. Bu ifadeler de bizzat dönemin Rus ve diğer yabancı yetkilileri tarafından dinlenmiş ve rapor edilmiştir.

Hem Çarlık Rusyası hem de Sovyet Rusyası, arşiv kayıtlarında Ermenilerin Kafkaslar'da ve Osmanlı döneminde iyi koşullarda yaşadığı yazılmaktadır. Ermenilerin yaşam koşulları Rusya Ermenilerine göre daha iyi koşullardaydı. Hatta Ermeni köylüleri birçok yerde müslümanlara oranla daha varlıklıydı. Gerek buradaki gerekse de Rus ve Azeri arşivleri Ermeni meselesinde gerçeklerin saptırıldığına dair önemli ölçüde rol oynayacak belgelere sahiptir. Belgeler Rus ve Ermeni yetkililerin imzaları ile 1905-1920 yılları arasında Ermeni çetelerinin Kafkaslarda, Kuzey Azerbaycan'da ve Doğu Anadolu bölgesinde Türklere yönelik sistemli kırım, katliam politikası izlendiğini kanıtlamaktadır. Çarlık Rusyası arşivlerinde çarpıcı belge ve bilgiler yer almaktadır. Çarlık görevlilerinin dahili resmi yazışmalarındaki Rusların Ermenileri Müslüman Türklerin üzerine sürüp kırdırmak ve ardından Kafkaslara ve Doğu Anadolu'ya Don Kazaklarını yerleştirme projeleri yatmaktadır. Kısaca Rusların asıl amacı "Ermenisiz Ermenistan" oluşturmaktı. Oysa daha sonra Bolşevik hakimiyeti devrinde bunun yerini değişik plan ve projeler almıştır. Bunları da Azeri ve Sovyet arşivleri kanıtlamaktadır.

SSCB döneminde bile Lenin ve Stalin bu yönde saptamalarda bulunduğuna dair bilgi ve belgeler mevcuttur. Diğer bir saptama ise, Taşnakların emperyalist planlarına alet olduklarıdır. Rus arşivlerine göre Türk ve SSCB'nin birge planları arasında Taşnak Ermenilerinin ortadan kaldırılması olmuştur. Çoğu kaynaklar bunu 'Müslüman-Ermeni Boğazlaşması' ve Taşnak Ermenilerinin oynadığı rol, 'Müslüman Türklerin etnik temizleme politikası' olarak tanımlar. Bunların da temel sorumlusu dış güçlerin kışkırtma ve destekleri olduğunu yazar

Rusların Ermenilere karşı olan tutumundaki değişikliklerin esas sebebi Ermeniler arasında başlayan milliyetçilik fikrinin artmaya başlamasıydı. Milliyetçilik fikirlerinin aşılması, Ermenilerin fiilen ve potansiyel olarak bir düşman gibi görülmesine yol açacaktı. Bu fikirleri bertaraf etmek için ise Ruslar Ermenileri Azerilere karşı kışkırtma metodlarını kullanmıştır. 1905 olayları da sırf bu milliyetçilerin halkı çeşitli nedenlerle kışkırtmaları neticesinde ortaya çıkmıştı. Ermeniler 1905 hadiseleri ile alakalı olarak

yaptıkları faaliyetlerle dünya kamuoyuna en ağır kayıpları veren tarafın kendileri oldukları imajını oluşturma becerisini göstermişlerdir.

Türk tarihinin en karanlık dönemlerinden olan 1905-1920 yılları, Müslüman-Türk soykırımının araştırılması ve dünya kamuoyuna duyurulması her geçen gün önem arz etmektedir. Tarihi belgeler ispat etmektedir ki, özellikle 1905-1920’li yıllarda zor dönemlerden istifade eden Ermeniler, Güney Kafkasya’da ve Kuzey Azerbaycan’da konumlanan ve güçlenen Bolşevikler kendi emelleri doğrultusunda bir “Ermeni Devleti” kurma planını gerçekleştirmek için bölgede Müslüman-Türk ahaliye soykırım uygulayarak, yok etmeye çalıştılar. Lakin ne acı gerçektir ki, Ruslar ve Ermeniler tarafından uygulanan bu insanlık dışı felaketler eski SSCB dönemi boyunca hafızalardan silinmeye ve maksatlı bir şekilde unutturulmaya çalışılmıştır.

1905-1920 yıllarında olduğu gibi, 1990 sonrasında da bir soykırım yaşanmıştır. Dün nasıl Batı, ister Rusya, isterse de İngiltere, Kafkasya’da Ermenistan’ı “güvenilir” ve “kullanılabilir” karakol olarak gördüyse, bugünkü jeostratejik hesaplarda da benzeri ipuçları gizlidir. Görüldüğü gibi bu jeopolitik ve jeostratejik ortamda Ermeni meselesi kesinlikle Azerileri ve Ermenileri birinci elden ilgilendiren konuların ortaya çıkardığı bir mesele değildir. Dış güçler tarihen başka milletlere ve azınlıklara nasıl bir yöntem uygulamış iseler, Ermeniler için de aynı yönteme başvurmuşlardır. Bunların başında kışkırtma, kin, nefret ve nifak gelmekteydi. Yalnız Ermenilerin diğerlerine göre iki hassas yönü bulunmaktaydı. Birincisi yaşadıkları coğrafyada hiçbir zaman çoğunlukta değillerdi. İkincisi ise, yaşadıkları coğrafyanın denizden uzaklığı Batılı güçlerin diğer Hristiyan güçler için denizden kolay sağladığı benzer desteğin kendilerine iletilmesine olanak sağlamamaktaydı. Bu yolda onlar arasında milliyetçiliğin uyanması sağlanmalıydı. Bunun için de en önemli faktör hiç kuşkusuz ‘din’ ve ‘kilise’ faktörü idi.

Kilisenin dokunulmazlığı ve Allah’ın evi olması hususunu dikkatle vurgulayan ve bu fikri aşıl原因an papazlar, kiliseleri 1905-1906 yıllarında Azerilere karşı Ermeni örgütlerini silahlandıran, savaş mühimmatlarının bulunduğu bir depoya çevirdiler. Bu tip depoların mevcudiyeti ihbarlar neticesinde hükümet memurlarının yaptıkları baskınlar neticesinde öğrenilmekteydi. Dolayısıyla yüzyılın evvellerinde Ermeni ırkçıları tarafından Azerilere karşı yürütülen açık veya örtülü politikanın teşkilatçısı olarak esas güç kilise ve onun etrafında toplanmış Ermeni zıyalıları idi. Bu bağlamda

Kafkasya’da ve Kuzey Azerbaycan’da gerek siyasi, gerek sosyal amaçlı pek çok örgüt kurulmuştur. Buraya aydınlar, din adamları, gençler, sanatçılar toplanmakta idi. Bu örgütler din, kilise ve din adamları adı altında gereken savaş malzemelerini, değişik ülkelerden, milletlerden özellikle Rus Çarı’nın memurlarından, subaylarından ve zengin Ermeniler’den para toplanması gibi vazifeleri de yerine getiriyorlardı. Kısacası çalışmamızın birinci bölümünde de ifade edildiği üzere, Ermeni’yi Ermeni yapan ‘kilise’ faktörüdür. Ermeni Keşişi T. Geğemyants “Ermeni Tarihi” kitabında Ermenilerin kurtuluş hareketi tarihinin Grigoryen Kilisesi başkanlığında Ermenilerin tek merkezden idare edildikleri zamandan başladığını bildirmektedir.

Bu güne kadar dünyada “sözde soykırım” yalanı ile sürekli Ermeni kayıplarından konuşulmuş, Azeri Türklerinin kayıplarından fazla söz edilmemiştir. Doğu Anadolu, Yukarı Karabağ ve Azerbaycan’ın diğer bölgelerinde yıllardan beri açılan toplu mezarlardan çıkarılan binlerce iskelet Müslüman-Türk katliamının büyüklüğünü açıkça ortaya koymaktadır. İskeletlerin sayısı 530 bini geçmiştir. Kafkasya’da Rusya’nın himayesi altındaki Ermeniler, dün karşılarında kendilerini kul olarak bildikleri komşularına karşı toprak iddialarına başlamıştır. Türkiye’nin Doğu Anadolu Vilayetleri ve Güney Kafkasya’nın Azerbaycan Türklerinin oturdukları, özellikle Dağlık Karabağ ve Yukarı Karabağ topraklarında “Büyük Ermenistan” kurma hayallerini gerçekleştirmek için dün olduğu gibi bugün de katliam ve soykırım yapmışlardır. Ama bu konu Batıdan nedense ilgi görmüyor. Demokrasi dedikleri şey bu olsa gerek. Oysa Ermenilerin verdikleri sahte siyasi içerikli belge ve bilgiler hep gündemde kalmaktadır. Hatta bugün herkesin gözü önünde cereyan eden ‘Hocalı’ ve Karabağ’ın diğer bölgelerindeki katliamlar, 20 yıla yakındır Azerbaycan’ın değişik vilayetlerinde aç, sefil perişan 1 milyondan fazla göçmenin durumu kimseyi ilgilendirmemektedir. Batı, Rusya ve ABD böyle davrandıkça, herhalde beklenen barış gelmeyecek kanaati hakim.

Ermenilerin Kuzey Azerbaycan’da mezalim uygulaması, soykırım yapması ve topraklarını işgal etmesi hakkında en iyi örnek yine kendi itirafları, bazı Rus ve Gürcü bilim adamlarıdır. Bu konuda Kaçaznuni, Lalayan, Veliçko, Glinka, Çavçavadze, Karinyan, Karibi vb. Ermenilerin planlarından, faaliyetlerinden, mezalimlerinden yazdıkları eserlerinde bilgi vermişleridir. Hatta Rus araştırmacısı Veliçko, Ermenilerin gelecekte başkenti Tiflis olan ‘Büyük Ermenistan’ planı üzerinde işlediklerini bile

yazmıştır. Bazı Ermeni araştırmacılarına göre Kafkasya’da gelecek Ermenilerindir. Ermeni ırkçılığı öyle boyutlarda idi ki, onlar Kafkaslarda başka halk görmek istememekteydiler. Anlaşılmaktadır ki, Ermeniler sadece Müslüman Azeri Türklerine karşı değildi, aynı zamanda Gürcüler ve diğer halklar idi. Bu konuda özellikle dönemin ‘*Hümmet*’, ‘*Hayat*’, ‘*Kaspi*’, ‘*İzvestiya*’, ‘*Mişak*’, ‘*İttihat*’, ‘*Açık Söz*’ vb gazete ve dergilerinde önemli bilgiler olduğu da bilim camiasınca bilinenler arasındadır.

Kafkasya’nın bilinen halklarından olan Ermeniler ve Azeriler arasında meydana gelen hadiseler asırlar boyunca kanlı çekişmelere sahne olmuştur. Sadece 70 kusur yıllık eski SSCB dönemi boyunca olayların yumuşamış gibi gözükse de, Ermeniler fırsat buldukları ortamlarda hemen harekete geçmiş ve toprak iddialarını değişik platformlarda dile getirmişlerdir. Ve sinsice ister yut dışında istese de yurt içinde her yere sızmış, yanlarına aldıkları destekçileriyle “Büyük Ermenistan” hayalini reala çevirme çabasında olmuşlardır. 1850-1890, 1905-1907, 1910-1915-1920 ve akabinde 70 yıl Sovyet komünist yıllarından Dağlık Karabağ savaşına kadarki devrelerde tek amaca; “Büyük Ermenistan” yaratmak pılanı olmuştur. Oysa Ermeniler Mayıs 1918 Batum Antlaşmasına kadar 9 bin km²’lik araziye sahip idi.

Başta Ruslar olmak üzere diğer emperyalist güçlerin desteğiyle Anadolu ve Azerbaycan’da Türk topraklarını basarak, yakmak, yıkmak, yağmalamak ve katletmekle Türk milletini sarsmak için sözde korkutarak, onu yok etmek, varlığını büsbütün ortadan kaldırmaktı. Ermenilerin içinden çıkan haris, açgözlü ve şaşkın komitecilerin, Rusya, İngiltere, Fransa, ABD gibi devletlerin sırf kendi menfaatleri için ileri sürdükleri yalan vaatlerine kapılarak, Ermenileri büyük bir sefaletle sürükleyen ve hem de bir milyon Türkün bu yüzden ölümüne sebebiyet veren bu hareketleri bugün kapanması güç bir yara açılmasına meydan vermiştir. Bir diğer yabancı gözüyle de meseleyi körükleyicilerin başında yine Rusya’nın ağırlığını görmekteyiz. Şöyle ki: Hem Azerbaycan’ı hem de Türkiye’yi derinden etkileyen bu sorunu daha da karmaşıklaştıran, yine daha çok Rusya’nın Kafkaslara ve Anadolu’ya ilişkin emellerinden ve Ermenileri koruma adına Türk Milletinin işlerine karışmasından kaynaklanmaktadır⁷⁷².

Çalışmamızda da ifade ettiğimiz gibi, Ermenilerin ırkçılık fikirlerinin gelişmeye başlaması ile önce Osmanlı İmparatorluğu içinde, daha sonra ise Kafkaslar ve Kuzey

⁷⁷² Gaston Gaillard, *Türk-Ermeni Sorunu (Les Turcs-I’ Evrope)*, İzmir. 2003, s. 1-2.

Azerbaycan’da gerek siyasi, gerek sosyal, gerek askeri, gerekse de iktisadi amaçlı pek çok komite kurdular. Bu komitelere aydınlar, gençler, sanatçılar, tüccarlar ve din adamları üye idiler. Komiteler, bilindiği üzere Azerbaycan’da ve Osmanlı sınırları içerisinde isyanlar ve katliamlar gerçekleştirmişlerdir. Önce Çar Hükümeti, daha sonra Bolşevik Rusların memurlarından ve askerlerinden rüşvetle ele geçirmek için varlıklı Ermeni toplumundan para alınması gibi görevleri yerine getiriyorlardı. Ruslar Kafkasları ve Kuzey Azerbaycan’ı ele geçirmek için Ermenileri, Ermeniler ise “Büyük Ermenistan” yaratmak hayaliyle her türlü desteği birbirlerine gösterdiler. Azerbaycan’ın siyasi, askeri, iktisadi ve sosyal durumu ile ilgili bilgiler verdiler. Hem 1905 olayları hem de 1918 Mart soykırımı, Ermeni milliyetçilerinin kışkırtmaları ve ayaklanmaları neticesinde ortaya çıkmıştır.

Azeri Türkçesi, Ermenice, Gürcüce ve Rusça gazete ve dergilerden de elde ettiğimiz bilgi ve belgelerden, özellikle ‘Azerbaycan’, ‘Hayat’, ‘Mişak’, ‘Bakinskiy Raboçii’, ‘Kaspi’, ‘Hümmet’, ‘Terakki’, ‘İrşad’ ve ‘Basiret’ gibi organlarda yayımlanan yazılarda bu konuda önemli bilgiler yer aldığını adeta bir tartışma platformu oluşturulduğunu bilmekteyiz. Azerbaycan Edebiyat ve İncenanat Arşivinden araştırmalar sonucu daha enteresan bilgilere rastlamışızdır. Şöyle ki; ta XIII. Yüzyılda Azeriler ve Ermeniler arasında kültürel ve edebi münasebetler önemli ölçüde müspet seyir göstermiştir. Özellikle şifahi edebiyatta Ermeni sanatkarlarının Azerice şiirler ve maniler okuyup söylemeleri köklü tarihe malik Azeri kültüründen istifade ettiklerinin göstergesidir. Örnek olarak da Ermeni aşıklar arasında Sayat Nova ve Miran gibi sanatçıların isimlerini verebiliriz. Edebi ve kültürel boyutta seyreden bu ilişkiler daha çok eski SSCB döneminde ‘*Halkların Dostluğu*’, ‘*Kür-Aras-Ararat*, *Kardeş Olup Hayestan*’ şiirleri ve anlayışı ile ılımlı rüzgar estirmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın ekler bölümünde yer verdiğimiz Ermeni, Azeri, Rus ve Osmanlı kaynaklarından aldığımız Osmanlıca, Azerice, Rusça vb. arşiv belgeleri harita ve resimlerden oluşan deliller anlattıklarımıza ışık tutacak mahiyettedir. Çünkü harita, arşiv belgeleri ve resimlerden Ermeniler ve destekçilerinin Müslüman Türk Dünyasını hedef aldıklarını, kelimenin tam anlamıyla insanlık dışı mezalim ve soykırım uyguladıkları apaçık anlaşılmaktadır.

Araştırmalar neticesinde Ermeni mezaliminde masum Türk insanına, hasta, bebek, çocuk, yaşlı, kadın ve silahsız demeden katletmesi sonucu suçlular yargılanmamış ve cezasız kalmışlardır. Ve hatta tüm bunlar gözardı edilerek bugün Ermenistan ve birçok ülkede devlet protokolünde yer almaktadır. Tüm bunlar azmış gibi Türkiye ve Azerbaycan topraklarına göz dikmesi, Azerbaycan Topraklarının % 20'ni işgal etmesi, 1 milyon Azeri'nin öz vatanında göçmen-kaçkın statüsünde yaşaması ve onlarca insanının halen esir olduğu gerçeği hafızalarda tazeliğini korumaktadır. Durum böyle iken Erivan yönetimi ile koordineli bir şekilde çalışan Ermeni diasporası ezilmiş toplum kimliğine bürünmüşlerdir. Böylece gerek Azerbaycan, gerekse Osmanlı döneminde yaptıkları isyan ve katliamları kamufle etmeye ve günümüzde işgal altında tutulan Dağlık Karabağ Bölgesini dünya kamuoyuna unutturmaya çalışmaktadırlar.

İhtirasların ve duyguların son derece ağır bastığı Ermeni faaliyetleri ve “Ermeni Meselesi” iddia edildiği gibi Türk Milletinin suçlu olmadığını ispat etmeyi amaçlayan bu tartışmada araştırmanın ne kadar samimi ve inançlı olarak kullandığımız konusunda sadece bu savunmanın altına imzayı koymuş olmamız bile bana göre yeterli bir ağırlık ve ciddiyet ifade eder. Çünkü burada Ermeni Örgütleri ve itilaf emperyalist devletleri ile ilgili çok acı gerçekleri gözler önüne sermek gerektiği kanaatindeyim. Araştırmamızı noktalarken son sözü bu arada bir daha tekrar ederek diyorum ki, Tarihe karşı bu cinayetleri işleyenler, kin, nefret ve nifak besleyenler ve böylece tarihin akışını değiştirenler kendilerine gelmelidir. Kin, nefret, nifak, yalan, iftira ve düşmanlıkla bir yere varılmayacağı apaçık ortada. Mesele bilgi ve belgelere dayanılarak, tarihçiler ve araştırmacılar tarafından tarafsız ve objektif bir biçimde, arşiv ve tanıklara dayanılarak çözüme kavuşturulmalıdır.

Dış güçlerin yüzyıllardan beri Ortadoğu'ya açılma politikasında özellikle asker ve donanma kullanmayıp, yerine daha çok misyonerleri kullandığı izlenmektedir. Ancak misyoner faaliyetleri zamanla bir din mücadelesine ve devlete ve Türklere karşı isyanların organize edildiği, başta Ermeniler olmak üzere, azınlıkların milliyetçiliklerinin kışkırtıldığı odaklar halini almıştır. Bunun neticesinde birlikte yüzyıllardır komşu olarak yaşayan insanlar birbirini kırmaya başlamış ve bölgede sosyal fay hattı oluşmuştur.

Konuyla ilgilenenleri ve gelecekte ilgilenecek olanları, özellikle dünya kamuoyunu hakikatlerle aydınlatmaya ve yıllarca kin ve ısrarla sürdürülen Ermeni isyan ve mezalimini bütün açıklığı ile bilimsel arşiv ve kütüphane kaynakları vasıtasıyla ortaya koymaya ihtiyaç ve zaruret vardır. Takdir edileceği üzere, tarihin gerçek bilgileri ilk elden objektif ve birinci elden kaynaklara dayanır. Belgesiz ve bilgisiz tarih yazılamaz ve olayların gerçek yönleri gün ışığına çıkarılamaz. Arşiv belgeleri olmadan varsayımlarla tarih yazmak belirli bir devir hakkında hüküm vermek, tarih ilminin gerektirdiği objektifliğe sığmaz kanaatindeyim. Tarihi gerçekleri arşiv belgelerine dayanarak ortaya çıkarmak, esas zalimin ve mezalim yapanın Ermeniler olduğunu arşiv belgeleri ışığında ortaya çıkarmak ve bu kabilden haksız uluslararası kışkırtmalara karşı koymanın en sağlam ve doğru yoludur.

Yıllar süren doktora çalışmamız, ister Azerbaycan'da isterse de Türkiye'de konusunda büyük bir boşluğu dolduracağı kanaatindeyim. Bizim gibi bilim araştırmacılarının amacı elbette tarihi yargılamak görevi değildir. Amacımız bu konuda bilgi ve belgeleri aktarmak, gün ışığına çıkarmaktır. Tarihin süzgecinden siyasi, askeri ve sosyal analizini yapmaktır. Ulaştığımız her belge ve bilgi Ermeniler ve destekçilerinin iddialarını yalanlamaktadır. Bunun böyle olmadığını da hem Ermeniler hem de yandaşları pek ala bilmektedir. Hiç kuşkusuz ortada bir oyun vardır. Elde ettiğimiz bilgi ve belgelerden görüldüğü gibi Ermeniler ve destekçilerinin hayali yıllar önce başlamış ve halen de devam etmektedir. Bu daha çok yayılmacı ülkelerin planıdır. Yayılmacı ülkeler kendi çıkarları için onları kullanmayı amaçlayan politikalarını devreye sokmadan evvel barış ve dostluk içerisinde yaşamış bulunan Ermeniler ve Azeriler daha iyi bir gelecek için kendi ayrılıklarını barışmaya çevirmek ve mevcut sorunlarını çözmek durumundadırlar. Eğer ilgili ülkeler kendi aralarındaki meseleleri uzlaşmaya çevirmeyi gerçekten arzu ediyorsa, bu meseleler ne kadar kökleşmiş görünse de, çözüm için ortak bir zemini mutlaka bulacaklardır. Dışarıdan müdahale edilmediği ve kışkırtılmadığı sürece Ermeniler ile Anadolu ve Azerbaycan Türkleri karşılıklı hoşgörü ve anlayış içerisinde yaşamasını bilmişlerdir. Eğer Ermenistan bekasını sürdürmek istiyorsa, tarihen onları koruyan ve kollayan Azerbaycan ve Türkiye'ye muhtaçtır. Özetle Ermeniler 1905 yılından beri Kafkaslar ve Kuzey Azerbaycan'da Türklere ve insanlığa karşı dünyanın gözü önünde suç işlemektedir.

Dünyada mevcut 4-5 milyonluk Ermeni, 250 milyonluk Türk Dünyası ve 1.5 milyarlık Müslüman alemi ile baş ediyor.

“Mehmet Emin Resulzade diyor ki: “Ey Gençlik: Senin uhdende büyük bir vazife var. Senden evvelki nesil büyük gayelerle bir bayrak ve mukaddes bir ideal remzi oluşturdu. Onu bir müşkülata yücelterek dedi ki: *“Bir kere Yükselen Bayrak Bir Daha İnmez”* Elbette ki, sen onun ümidini kırmayacak, bugün parlamento binası üzerinde Azerilerin yanık yüreklerine inmiş bu bayrağı tekrar o bina üzerine dikecek ve bu yolda ya gazi ya da şehit olacaksın.” Doğuda yeni bir Müslüman-Türk Hükümeti (dün olduğu gibi bugün de) doğmuştur. Birkaç bin yıllık tarihe malik olan Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulmasını Rus-Ermeni ve bazı Batılı güçler hazmedemedi. Bırakın Hristiyan ülkeleri Müslüman ülkeler bile bu durumdan bilgisiz, ilgisiz ve kayıtsız idi. Oysa Azerbaycan ideolojisi Türkçülük ve İslamcılık üzerine inşa edilmiştir. Tarihimizi bilmek, şanlı geçmişimizi öğrenmek ve yeni istiklalimiz için hazırlanmayı kendimize bir vatan borcu, namus borcu bildik. Biz Azeri Türkleri hiçbir komşu ve diğer devletlerin toprağına ve özgürlüğüne göz dikmemiş, sadece kendi cumhuriyetimizin muhafazası için tüm uluslar ile iyi geçinmişizdir. Bunun için yine de çalışmamız lazım. Tüm dünyaya ve Avrupa ile entegrasyona girmemiz ve onların çağdaşlık ideallerini kazanmamız gerekmektedir. Bilim ve teknoloji bunun en önemli unsurlarındandır. Bunu her bir Türk bilmeli, anlamalı ve tatbik etmelidir. Aksi halde bu yüce millet mahv olup gitmeye mahkumdur”⁷⁷³.

⁷⁷³ Nesiman Yakuplu, *Mehmet Emin Resulzade*, Gençlik Neşri, Bakü. 1991, s. 302.

KAYNAKLAR

ARŞİV BELGELERİ

(Azerbaycan Arşivleri-ARDA-ARDTA-ARSPİHA-Bakü-Kuba)

ARDA, Fond (Yer). 100, Siyahı (Liste). 2, İş. (Dosya) 791

ARDA, Fond. 1061, Siyahı. 1, İş. 1

ARDA, Fond. 1061, Siyahı. 1, İş. 100

ARDA, Fond. 1061, Siyahı. 1, İş. 105

ARDA, Fond. 1061, Siyahı. 1, İş. 108

ARDA, Fond. 1061, Siyahı. 1, İş. 5

ARDA, Fond. 1061, Siyahı. 1, İş. 85

ARDA, Fond. 1061, Siyahı. 1, İş. 95

ARDA, Fond. 1061, Siyahı. 1, İş. 96

ARDA, Fond. 2775, Siyahı. 1, İş. 3

ARDA, Fond. 2775, Siyahı. 1, İş. 52

ARDA, Fond. 2894, Siyahı. 1, İş. 1-2-3-4-5-6-7-8-10-11-13-14-15-16-17-18

ARDA, Fond. 39, Siyahı. 1, İş. 53

ARDA, Fond. 40, Siyahı. 1, İş. 10

ARDA, Fond. 40, Siyahı. 1, İş. 26

ARDA, Fond. 894, Siyahı. 7, İş. 22

ARDA, Fond. 894, Siyahı. 1, İş. 22

ARDA, Fond. 894, Siyahı. 1, İş. 24

ARDA, Fond. 894, Siyahı. 1, İş. 25

ARDA, Fond. 894, Siyahı. 10, İş. 69

ARDA, Fond. 894, Siyahı. 10, İş. 100

ARDA, Fond. 894, Siyahı. 10, İş. 170

ARDA, Fond. 894, Siyahı. 10, İş. 31

ARDA, Fond. 894, Siyahı. 10, İş. 57

ARDA, Fond. 894, Siyahı. 10, İş. 66

ARDA, Fond. 894, Siyahı. 10, İş. 78

ARDA, Fond. 894, Siyahı. 10, İş. 81
ARDA, Fond. 894, Siyahı. 10, İş. 86
ARDA, Fond. 894, Siyahı. 10, İş. 91
ARDA, Fond. 894, Siyahı. 2, İş. 81
ARDA, Fond. 894, Siyahı. 4, İş. 65
ARDA, Fond. 894, Siyahı. 7, İş. 21
ARDA, Fond. 894, Siyahı. 7, İş. 29
ARDA, Fond. 894, Siyahı. 9, İş. 5
ARDA, Fond. 895, Siyahı. 1, İş. 103
ARDA, Fond. 895, Siyahı. 1, İş. 299
ARDA, Fond. 897, Siyahı. 1, İş. 112
ARDA, Fond. 970, Siyahı. 1, İş. 161
ARDA, Fond. 970, Siyahı. 1, İş. 65
ARDTA, Fond. 524, Siyahı. 1, İş. 57
ARDTA, Fond. 895, Siyahı. 1, İş. 1
ARDTA, Fond. 83, Siyahı. 1, İş. 201
ARDTA, Fond. 62, Siyahı. 1, İş. 59
ARDTA, Fond. 821, Siyahı. 133, İş. 461
ARMDA, Fond. 894, Siyahı. 4, İş. 119
ARMDA, Fond. 894, Siyahı. 4, İş. 65
ARMDA, Fond. 894, Siyahı. 7, İş. 8
ARSPİHA, Fond. 276, Siyahı. 2, İş. 22
ARSPİHA, Fond. 277, Siyahı. 2, İş. 13
ARSPİHA, Fond. 277, Siyahı. 2, İş. 14
ARSPİHA, Fond. 277, Siyahı. 2, İş. 15
ARSPİHA, Fond. 277, Siyahı. 2, İş. 25
ARSPİHA, Fond. 276, Siyahı. 9, İş. 3
Azərbaycan Milli Arşivi Kuba İli Şubesi , Fond No: 136

(Türkiye Arşivleri-ATASE-Genelkurmay Askeri Tarih Arşivi-Ankara)

Klasör-Dosya

207-876	2287-11	3822-18
310-1260	2818- 59	3824-26
385-1530	2915-481	3825-34
395-1561	2918-496	3827-38
516-2013	2922-512	3828-43
520-2024	2930-555	3899-2
525-2049	2943-611	3928-113
526-2052A	3187- 41	4844 -22
527-2057	3194-88	4880-2
528-2063	3789-3A	5308-39
530-2069	3818 -1	5309-49
1857-133	3819- 6	5345-1
1962-297	3820-11	

(BOA-Başbakanlık Osmanlı Arşivi-İstanbul)

Fon Kodu	Dosya No	Gömlek No
<i>A.MKT.MHM</i>	548	23
<i>A.MKT.MHM</i>	549	15, 22
<i>DH.EUM.2.Şb</i>	5	31
<i>DH.EUM.AYŞ</i>	23	69
<i>DH.EUM.AYŞ</i>	32	33
<i>DH.KMS</i>	47	17
<i>DH.KMS</i>	53-2	87
<i>DH.ŞFR</i>	87	330
<i>HR.SYS</i>	2307	4
<i>HR.SYS</i>	2762	38
<i>HR.SYS</i>	2877	16, 18, 19, 63
<i>HR.SYS</i>	2878	1, 79, 83
<i>HR.SYS</i>	2885	6

HR.SYS	2398	2
HR.SYS	2457	60
HR.SYS	2458	84
HR.SYS	2776	69
HR.SYS	2878	2, 23, 28, 31
HR.SYS	2883	22
HR.TO	360	41
Y.A.HUS	489	18

(Basılmış Arşiv Belgeleri-ARDA-ARSPİHA-BCA-BOA-RFDTA)

1) Aygün Attar Haşimzade, *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, Ankara. 2005; 2) Seyit Sertçelik, *Rus Arşiv Belgeleri Işığında Ermeni Soykırımı İddialarına Dair*, Ankara. Trsz; 3) Aygün Attar Haşimzade, "Rus Arşiv Belgelerine Esasen Ermeni Terörü", *Türkiye'nin Ermeni Meselesi Sempozyumu (Bildiriler)*, 23-25 Mayıs, Manisa. 2002; 4) Araz Kurbanov, *Skazki Armiyanskikh "Mudretsov"*, Bakü. 2005; 5) Atahan Paşayev, *Açılamamış Sayfaların İzi İle*, Bakü. 2001; 6) Mehmet Perinçek, *Rus Devlet Arşivlerinden 100 Belgede Ermeni Meselesi*, İstanbul. 2007; 6) Anar İsgenderov, *Azerbaycan Türk-Müslüman Soykırımı Probleminin Tarihşünaslığı*, Bakü. 2006; 7) Musa Kasimov, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti (1914-1918)*, Cilt: I-II-III, Bakü. 2000; 8) *Arşiv Belgeleri, Osmanlı Belgelerinde Ermeni Sevk ve İskanı (1878-1920)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü BOA Yay, No: 91, Ankara 2007; 9) *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (1906-1918)- (1919)*, C. I-II, BOA Yay, No: 23-24, Ankara, 1995; 10) *Arşiv Belgeleri, Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 100. Yıl Armağanı, Ankara, 2009; 11) *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivleri Daire Başkanlığı Yay, No: 28, Ankara, 2001.

GAZETE ve DERGİLER

Açık Söz Gazetesi, 29 Ağustos, 1917

Açık Söz Gazetesi, No: 627, 1918

Azatlık Gazetesi, 29 Mart, 1994

Azerbaycan Dergisi, Sayı: 310, 30 Temmuz- Ağustos, 1996

Azerbaycan Dergisi, Sayı: 391, Yıl: 50, Mart-Nisan, 2002

Azerbaycan Gazetesi, 8 Ekim, 1918

Azerbaycan Gazetesi, No: 1, 19 Aralık, 1918

Azerbaycan Gazetesi, No: 4 -12, 1918

Azerbaycan Gazetesi, 31 Mart-28 Mayıs-10 Ekim, 1919

Azerbaycan Gazetesi, 26 Mart, 1998

Bakinskiy Raboçiy Gazetesi, No: 70- Nisan, No: 79-Mayıs-1918

Bakü Üniversitesi Haberleri Yayın Organı, No: 2, Yıl. 1998

Basiret Gazetesi, No: 219-221, 1919

Bizim Hayat Gazetesi, No: 10, 30 Mayıs, 1991

Dan Ulduzu Gazetesi, Sayı: 18, 31 Mayıs, 1991

Elturan Dergisi, No: 1-2-3, 1993

Hümmet Gazetesi, No: 36, No: 65-1918

İlham Kaynağı, No: 1, Mayıs 1938

İrşad Gazetesi, 1918 – 1920

İttihat Gazetesi, No: 14, 28 Ağustos, 1919

İttihat Gazetesi, 9 Mayıs, 1919

İttihat Gazetesi, 8-10 Haziran, 11-12 Temmuz, 14 Ağustos, 1919

İttihat Gazetesi, No: 6 Temmuz, 1919

İttihat Gazetesi, No: 26 Temmuz, 1919

İttihat Gazetesi, No: 9, 27 Mayıs, 1919

İzvestiya Gazetesi, No: 62, 9 Nisan (284), 1918; No: 9, 23 Nisan, 1918

İzvestiya Gazetesi, No: 73 (295), 21 Nisan, 1918; No: 74 (296), 23 Nisan, 1918

Kaspi Gazetesi, No: 206, 28 Ekim 1905

Kaspi Gazetesi, 27-30 Kasım, 1906

Kaspi Gazetesi, 5 Kasım 1914-1918

Komünist Gazetesi, No: 14, 20 Ocak, 1991

Naş Golos Menşevik Gazetesi, 24 Mart, 1918

Odlar Yurdu Gazetesi, No: 3, Temmuz, 1991

Yeni Kafkasya Dergisi, No: 2, Yıl: 13, 31 Mart, 1925

Gruziya Gazetesi (Gürcistan'ın 'Gruziya', Ermenistan'ın 'Aşxavator' Gazetesine Verdiği Cevap), 28 Kasım 1918

Halk Gazetesi, 26 Şubat, 2002

KİTAPLAR

*1. Milli Arşiv Şurası, Tebliğler-Tartışmalar, , T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay, No: 12, Ankara 20-21 Nisan, 1998.

26 Bakü Komissarı, (Oçerkler), Bakü, 1958.

AĞAYAN T. P, *Vekovaya Drrujba Narodov Zakaşkasya*, Erivan, 1972.

_____, *Veliki Oktyabr İ Borba Trudyashiya Armenii Ta Pobeda Sovyetskoy Vlasti İzdaleistvo A. N. Armyanskoy SSR*, Sayfa. 29, Yerevan, 1962.

AKA İsmail, *Timurlular*, Türkiye Diyet Vakfı Yay, Ankara, 1995.

AKÇA Bayram, *1915 Ermeni Tehciri ve Urfa Mutasarrıfı Şehit Nüsret Bey*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara, 2007.

AKGÜNDÜZ Ahmet-ÖZTÜRK Sait-KARA Recep, *Sorularla Ermeni Meselesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay, İstanbul, 2008.

ALİYARLI Süleyman, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1996.

ALİYEV A, *Elince Yaddaşı ; Nahçıvan (1914-1992)*, Bakü, 1997.

ALİYEV Celal-BUDAGOV Budag, *Türkler-Azerbaycanlılar-Ermeniler; Tarihi Hakikatin Soykırımı*, Azerbaycan Neşriyatı, Bakü, 2003.

ALİYEV Haydar, *Dünya Siyasetinde Azerbaycan Petrolü*, Sabah Yay, İstanbul, 1998.

ALİYEV M. B, *Kanlı Günlerimiz*, 1918-1920 Nahçıvan Olayları, Bakü, 1993.

ANADOL Cemal, *Ermeni Dosyası* (Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi), İstanbul, 2007.

- ARAKELYANA B. N-İONNİSYANA A. R, *İstoriya Armyanskogo Naroda*, Erivan, 1951.
- **Arşiv Belgeleri, Osmanlı Belgelerinde Ermeni Sevk ve İskanı (1878-1920)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü BOA Yay, No: 91, Ankara 2007.
- **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (1906-1918)-(1919)*, C. I-II, BOA Yay, No: 23-24, Ankara, 1995.
- * *Arşiv Belgeleri, Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 100. Yıl Armağanı, Ankara, 2009.
- ARZUMANLI Vagif-Mustafayev N, *Tarihin Kara Sayfaları Deportasiya-Soykırım-Kaçkınlık*, Bakü, 1998.
- ARZUMANLI Vagif-MUHTAROV Kamil, 1918 Yılı Kırğınları, Bakü, 1995.
- ASAF Mehmet, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, Hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 1986.
- ASLAN Yasin, *Ermenistan Tarihi Yol Ayrımında*, Türk Demokrasi Vakfı Yay, Ankara, 1997.
- AŞURBEYLİ Sara, *Bakü Şehrinin Tarihi*, Bakü, 1988.
- _____, *Gosudarstvo Şirvanşahov*, Bakü, 1983.
- ATATÜRK Mustafa Kemal, *Atatürk Diyor ki*, MEB Yay, Ankara, 1981.
- _____, *Nutuk*, C. 2, TTK Yay, Ankara, 1989.
- ATATÜRK'ÜN *Söylev ve Demeçleri*, C. III, A.T.A.M., Ankara. 1989.
- _____, 1 Mart 1922, TBMM'nin 3. Toplanma Yılı Açılış Konuşması, Maarif Matbaası, İstanbul. 1945.
- ATAY Falih Rıfkı, *Çankaya, Atatürk Devrimi Hatıraları*, İstanbul, 1961.
- ATTAR Aygün Haşimzade, *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, Ankara, 2005.
- AYTEKİN Halil, *Kıbrıs'ta Monango (Boztepe), Ermeni Lejyonu Kampı*, Ankara, 2000.
- AYVERDİ Samiha, *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, İstanbul, 2007.
- **Azerbaycan Arşivi, Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivleri Malumat Kitabı*, Azerbaycan Milli Ansiklopedisi Neşriyat Poligrafiya Birliğı, Bakü, 2003.

- **Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu* (1918-1920), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivleri Daire Başkanlığı Yay, No: 28, Ankara, 2001.
- **Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası*, (Son Değişiklikleriyle), Bakü., 2004.
- **Azerbaycan SSR Atlası*, Moskova, 1979.
- BAKIHANOV Abasgulu Ağa, *Gülistan-i İrem*, Bakü, 1991.
- BALCI Gökhan, *Türkler Soykırım Yaptı mı?* ATASE Başkanlığı Arşiv Belgeleri Işığında, İstanbul, 2007.
- BANOĞLU Niyazi Ahmet, *Ermeninin Ermeniyeye Zulmü*, Ankara, 1976.
- BARDAKÇI Murat, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi* (Talat Paşa'nın Özel Arşivinde Bulunan Ermeni Tehciri Konusundaki Belgeleri ve Hususi Yazışmalar), İstanbul, 2008.
- Barış Güvercini Ermenistan'a Ne zaman Konacak?*, TOGED Yay, No: 3, Ankara, 2006.
- BASMAÇIYAN K, *İstoriya Armenii*, Paris, 1917.
- BAŞBAY H. Murat, *Ermeni Katliamları* (Belge ve Canlı Tanıklar), Truva Yay, İstanbul, 2007 .
- BAŞGÜN Necla, *Türk-Ermeni İlişkileri* (Abdülhamit'in Cülusundan Zamanımıza Kadar), İstanbul, 1973.
- BAYKARA Tuncer, *Türk Kültür Araştırmaları*, Akademi Kitapevi, İzmir, 1997.
- BAYUR Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: III, TTK Yay, Ankara. 1991.
- BELGELER, *Dokumenti Materyalı Po Vnsney Politik Zakafkasya İ Gruzii*, Tiflis, 1919.
- BERKAN Bülent, ÖZTÜRK Necdet, BEYOĞLU Süleyman, *Ermeni Sorunu*, İstanbul, 2001.
- BİLGİ Nejdet, *Ermeni Tehciri ve Boğazlayan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey'in Yargılanması*, Ankara, 1999.
- _____, *Yozgat Ermeni Tehciri Davası*, İstanbul, Nisan 2006.
- BİLGİLİ Ali Sinan, *Osmanlı-İran ve Azerbaycan, XVI ve XVIII. Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomi Tarihi*, Erzurum, 2004.
- BİNARK İsmet, *Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri*, TBMM Kültür- Sanat ve Yayın Kurulu Yay, No: 92, Ankara, 2001.
- BOZDAĞ İsmet, *Tarihi Vicdanını Sızlatan Soykırım Efsanesi*, Çankaya Özel Arşiv Belgelerinde Atatürk Soykırım İddialarını Reddediyor, İstanbul, 2005.

- BRYCE James, *Arnold Toynbee, Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler Karşı Muamele* (1915-1916), C. 2, İstanbul, 2005.
- BUDAGOV B. A.-ALİYEV H. B., *Azerbaycan Coğrafyası*, Bakü, 1984.
- BÜNYADOV Ziya M, *Azerbaycan Atabeyleri Tarihi Devleti*, Bakü, 1985.
- _____, *Revan Eyaletinin Tahrir Defteri*, Bakü, Trsz.
- _____, *Kırmızı Terör*, Bakü, 1993.
- CARR E. H, *Bolşevik Devrimi Sovyet Rusya Tarihi* (1917-1923), C. 3, Çev: Tuncay Arıkan, Metis Yay, İstanbul, 2004.
- CAVADOV G, *Azerbaycan'ın Azsayılı Halkları ve Milli Azınlıkları*, Bakü, 2000.
- CENGİZ H. Erdoğan, *Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekatı İhtilaliyesi*, Ankara, 1983.
- CONTENSON Ludoviç De, *Anadolu'da Islahat, Ermeni Meselesi, Suriye Meselesi*, Çev: Ragıp Rıfkı, İstanbul, Trsz.
- ÇALIK Ramazan, *Ermeni Olayları (Alman Kaynaklarına Göre) II. Abdülhamit Dönemi*, Ankara, 2000.
- ÇARKÇIYAN Rahip G, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul, 2006.
- ÇAYCI Abdurrahman, *Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2006.
- ÇELİK Hüseyin, *Görenlerin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi*, 100. Yıl Üniversitesi, No: 11, Van, 1998.
- ÇEMENZEMİNLİ Yusuf Vezir, *Harici Siyasetimiz*, Bakü, 1993.
- ÇIRAKZADE Vahit, *İstiklal Yollarında*, Bakü, 1992.
- DAĞLIK KARABAĞ, *Hayaller ve Gerçekler-Uydurmalar ve Hakikatler* (Bergland Karabagh-Utopien Und Wahrheiten), Azerbaycan Kültür Derneği Yay, No: 37, Ankara, 1989.
- DELİORMAN Altan, *Türklere Karşı Ermeni Komiteleri*, İstanbul, 1980.
- DEMİR Neşide Kerem, *Bir Şehit Anısında Tarihin Söyledikleri; Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, Celal Bayar Üniversitesi Yüksek Öğrenim Vakfı Yay, Manisa, 2001.
- DEMİR A. F., *Türk Dış Politikasının Perspektifinde Güney Kafkasya*, İstanbul, 2003.
- DEMİROĞLU Faiz, *Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)*, Ankara, 1985.

- DEVLET Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi* (1905-1917), TTK, Ankara, 1998.
- _____, *Dış Tükler, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Ek Cilt*, İstanbul, 1993.
- ELÇİBEY Ebülfez, *Bütöv Azerbaycan Yolunda*, Ecdat Yay, Ankara, 1997.
- ELEKBERLİ Aziz, *Kadim Türk Oğuz Yurdu-“Ermenistan”*, Sabah Neşriyatı, Bakü, 1994.
- EMİRCAN A. Ali-GERGER M. Emin, *Büyük Ermenistan Hayali ve Kars’tan Karabağ’a Ermeni Vahşeti*, Cemre Yay, İstanbul, 1992.
- ERCAN Yavuz, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara, 1988.
- **Ermeni Makaleleri, XX. Yıl Armağanı, Derlemeler*, Atatürk Üniversitesi Yay, Ankara, 1978.
- **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri* (1914-1921), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivleri Daire Başkanlığı Yay, No: 49, C. 1, Ankara, 2001.
- **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri* (1919-1921), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivleri Daire Başkanlığı Yay, No: 50, C. 2, Ankara, 2001.
- EROĞLU Mecbure, *Ermeni Meselesi* (Rusça Belgelere Göre), Kök Sosyal Stratejik Araştırmalar Serisi, No: 4, Ankara, 1999.
- EROĞLU Veysel, *Ermeni Mezalimi*, İstanbul, 1978.
- ERSAN Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler*, TTK Yay, Ankara, 2007.
- ETHEMOĞLU Mehmet, *Ermeni Terörünün Kısa Tarihi*, Diyarbakır, 1987.
- **Fotoğraflar, 1. Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin Türklere Yaptığı Katliam*, ATASE Başkanlığı Yay, Ankara, 2000.
- **Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları* (1914-1918), Haz: Hasan Dilan, C.1, TTK Yay, XVI Dizi, Sayı: 106, Ankara, 2002.
- GAFFAROV Tahir, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 2005.
- GAİBOV B, *Daşnaki, İz Materyalov Deportamenta Politsi*, Bakü, 1990.
- GAILLARD Gaston, *Türk-Ermeni Sorunu*, (Les Tures-ı Evrope), İzmir, 2003.

- GAZİGİRAY Alper, *Ermeni Terörünün Kaynakları* (Osmanlıdan Günümüze), İstanbul, 1982.
- GELLER Mihail, *İstoriya Rossiyskoy İmperiya*, Moskova, 1997.
- GENCEVİ Nizami, *İskendername (Hamse)*, Çev: Abdullah Şaik, Bakü, 1982.
- GEYBULLAYEV Gıyaseddin, *Karabağ* (Etnik ve Siyasi Tarihine Dair), Bakü, 1990.
- _____, *Kadim Türkler ve Ermenistan*, Azerbaycan Devlet Neşri, Bakü, 1992.
- GLİNK A. S. H, *Ermenilerin Azerbaycan'a Göçürülmesi*, Rusya'nın Erzurum'daki Başkonsolosu Mayeviski'nin Kayıtları, Azerbaycan Neşri, Bakü, 1995.
- _____, *Opisaniye Pereseleniya Armiyan Adderbidjanskiy V Predel Rossii*, Moskova, 1931.
- GÖKALP Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara. 1976.
- GÖMEÇ Saadettin, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara, 1999.
- GÖRGÜLÜ, İsmet, *Atatürk'ten Ermeni Sorunu*, Belgeler (1918-1920), Ankara, 2002.
- GÖRÜRYILMAZ, Mustafa, *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler 1918*, Bilge Oğuz Yay, İstanbul, 2007.
- GÖYÜŞOV A, *1917-1920, Yıllarında Şimali Kafkas Dağlarının Azatlık Uğrunda Mübarezesi*, Bakü, 2000.
- GRANVILLE Edgar, *Çarlık Rusya'sının Türkiye'deki Oyunları* (Ermeni Meselesine Işık Tutan Bir İnceleme), Ankara, 1967.
- GULİYEV A.H-AZİZOV T. A, *Azerbaycan Tarihi*, Maarif Neşri, Bakü, 1990.
- GÜLER Halit, *Sovyetler Birliğindeki Türkler*, Ankara, 1990.
- Güneybatı Kafkas'ta Taşnak Mezalimi*, İngilizlerin Mavi Kitabına Sovyetlerin Yanıtı Kızıl Kitap, Çev: Kayhan Yükseller, İstanbul, 2006.
- GÜRÜN Kamuran, *Ermeni Dosyası*, TTK Yayınları, Ankara. 1983
- HABİBOĞLU Veli, *Azerbaycanlı'ların Soykırımının Teşkilatçıları*, Bakü, 2001.
- HACALOĞLU M, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul, 1976.
- HACIYEV Ş, *Türkiye Rusya Münasebetleri ve Ermeni Terörü*, Bakü, 1998.
- HACİKOĞİYAN T, *10 Let Armiyanskoy Strelkovoy Divizii, İzdatelstvo Polit Uprav, KKA*, Sayfa:4, Tiflis, 1930.

- HALAÇOĞLU Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler* (1914-1918), TTK Yay, Ankara, 2001.
- _____, *Ermenilerin Suriye'ye Nakli Sürgün Mü Soykırım Mı?* Belgeler, ATO Yay, Ankara, 2007.
- _____, *Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları*, İstanbul, 2008.
- _____, *Tarih Gelecektir* (Etnik Yapısından Ermeni Meselesine Türkiye), İstanbul, 2007.
- HALİLOV Aslan, *Genosit Protiv Müslümanaskogo Naseleniya Zakafkasya V İstoriceskñ İstoçnikah* (1917-1920), Bakü, 2000.
- HAYİT Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Ankara, 1995.
- HESENİ Cemil, *Ak Lekelerin Kara Gölgesi*, Bakü, 1991.
- _____, İSMAYILOV Eldar, GAFFAROV Tahir, *Azerbaycan Tarihi*, Muallim Neşri, Bakü, 1995.
- HÜSEYİN Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, Başbakanlık Arşivi 1998, C. 1, Haz. Necati Aktaş, Ankara, 2001.
- HÜSEYNOV G. H, *Atatürk Devrinde Türkiye'nin Harici Siyasetine Dair*, Bakü, 1970.
- İBRAHİMOV Aydın, *Azerbaycan Coğrafyası*, E.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay, İzmir, 1994.
- İHSANOĞLU Ekmeleddin, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. 1 İstanbul, 1999.
- _____, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, C. 2, İstanbul, 1999.
- İLKİN Gilman, *Şahsiyet*, Bakü. 1995.
- İLTER Erdal, *Armenian and Russian Oppressions* (1914-1916), Testimonies of Witnesses, Ankara, 1999.
- _____, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara, 1999.
- _____, *Ermeni Meselesinin Perspektifleri ve Zeytun İsyanları* (1780-1890), Ankara, 1988.
- _____, *Ermeni ve Rus Mezalimi* (1914-1916), Tanık İfadeler, Azerbaycan Kültür Derneği Yay, No: 47, Ankara, 1996.
- _____, *Türk-Ermeni İlişkileri Bibliyografyası*, Atatürk Kültür Merkezi Yay, Ankara, 2001.

- İNAN Afet, *Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara, 2000.
- İNÖNÜ İsmet, *İstiklal Savaşı ve Lozan*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara, 1998.
- İPEK Nurdan, *Kutsamış Topraklar ve Ermeniler*, Kültür Yay, İstanbul, 2006.
- İSKENDEROV Anar, *Azerbaycan'da Türk-Müslüman Soykırımı Probleminin Tarihşüinaslığı*, Bakü, 2006.
- İSMAYILOV Mahmud, *Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Devlet Neşri, Bakü, 1993.
- _____, *Senin Ulu Baban*, Bakü, 1989.
- İSMAYILOV Hagani, *Azeri Soykırımı*, Bakü, 2002.
- İSMAYILOV Reşat Bey, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1993.
- KABACALI Alpay, *Hatıralar, Cemal Paşa*, İstanbul, 2001.
- KAÇAZNUNİ Ovanes (Ermenistan'ın İlk Başbakanı), *Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok* (1923 Parti Konferansına Rapor), Kaynak Yay, İstanbul, 2007.
- KAFESOĞLU İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yay, İstanbul, 2000.
- KAFKASYALI Ali, *Kırk Yıllık Kara Günler*, Erzurum, 2005.
- KAHRAMANOV Bakış, *Doktor Neriman Nerimanov*, Azerbaycan Devlet Neşri, Bakü, 1990.
- KALANKATUKLU Musa (Moisey), *Albanya Tarihi*, Çev: Ziya Bünyadov, Bakü, 1993.
- KANTARCI Şenol, *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Türk-Ermeni İlişkileri Milli Komitesi, EREN Yay, Ankara, 2003.
- Karabağ-Yaddan Çıkmaz Karabağ*, Azerbaycan Respublikası Medeniyet ve Turizm Nazirliği, M.F.Ahundov Adına Azerbaycan Milli Kitaphanesi Yay, Bakü, 2007.
- KARABAĞI Mirza Yusuf, *Tarih-i Safi, Karabağnameler*, Sadeleştiren, Nazım Ahundov, Bakü, 1991.
- KARABEKİR Kazım, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, Erzurum, 1990.
- _____, *Gizli Harp-İstihbarat*, İstanbul, 1998.
- _____, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, 1969.
- KARACAKAYA Recep, *Ermenilere Yönelik Ermeni Suikastları*, İstanbul, 2006.

- _____, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay, No: 52, İstanbul, 2001.
- KARİBİ, *Ermeni İddialarına Yanıt, Gürcü Devletinin Kırmızı Kitabı*, Kaynak Yay, İstanbul, 2007.
- KARİNYAN A. B, *Ermeni Milliyetçi Akımları* (Ermeni Belgeleri İle Sözde Ermeni Soykırımı Yalanı), Çev: Arif Acaloğlu, İstanbul, 2006.
- _____, *Şaumyan ve Milliyetçilik Akımları*, Çev. Z. Gayıblı, Bakü, 1929.
- KARTAL Kinyas, *Erivan'dan Van'a Hatıralarım*, Anadolu Basın Birliği Genel Merkezi Başkanlığı, No: 23, Ankara, 1987.
- KASIMOV Musa, *Azerbaycan-Türkiye Diplomatik Siyasi Münasebetleri* (Nisan 1920-Aralık 1922), Bakü, 1998.
- _____, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti* (1914-1918), C. 1, Bakü, 2000.
- _____, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti* (1917-1918), C. 2, Bakü, 2001.
- _____, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti*, C. 3, Alman Arşivlerinin Basılmış Senetleri, Bakü, 2004.
- KAŞGARLI Mehlika Aktok, *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara, 1990.
- KAZIMZADEH Firuz (Feruz), *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, New York. 1951.
- KERİMOV Cahit, *Kansızlar*, Bakü, 1991.
- KERİMOVA S., *Çarizmin Azerbaycan'ın İşgalinde ve Müstemlekecilik Siyasetinde Ermeni Siyasetbazlarının Rolü*, Bakü. 1995.
- KEROVPYAN Kegam, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, İstanbul, 2000.
- KESER Ulvi, *Kıbrıs-Anadolu Ekseninde Ermeni Doğu Lejyonu*, KKTC Kültür Derneği Genel Merkezi Yay, Ankara, 2007.
- KILIÇ Aydoğan, *ASALA'nın Ardındaki Sır*, İstanbul, Şubat 1996.
- KILIÇ Davut, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Münasebetler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara, 2006.

- KIRZIOĞLU Fahrettin, *Kars İli Çevresinde Ermeni Mezalimi* (1918-1920), Ankara, 1970.
- _____, *Anı Şehri Tarihi*, Ankara, 1982.
- KOCABAŞ Süleyman, *Ermeni Meselesi Nedir Ne Değildir*, İstanbul, 1987.
- KOÇAOĞLU Mehmet, *Petro Strateji*, Ankara, 1999.
- KOCATÜRK Utkan, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Ankara, 1984.
- KOÇAŞ Sadi, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1967.
- KONUKÇU Enver, *Ermenilerin Yeşil Yayladaki Türk Soykırımı* (11-12 Mart 1918), Ankara, 1990.
- KÖÇERLİ T, *Tarihi Sahteleştirilenler Aleyhine*, Bakü, 1972.
- KÖSOĞLU Nevzat, *Şehit Enver Paşa*, Ötüken Yay, İstanbul, 2007.
- _____, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, Ötüken Yay, İstanbul, 1997.
- KÖYMEN Atilla, *Ermeni Soykırımı İddiaları ve Arşivdeki Gerçekler*, Ankara, 1990.
- KÖYMEN M. A, *Alp Arslan ve Zamanı*, İstanbul, 1971.
- _____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. 1-2, Ankara, 1979.
- _____, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul, 1976.
- KUMKALE Tahir Tamer, *Diaspora Ermenilerinin Soykırım Yalanları ve Mücadele Yöntemlerimiz*, İstanbul, 2007.
- KUNDAKÇI Hasan, *Emperyalizmin Maşası Ermeniler*, Alfa Yay, İstanbul, 2007.
- KURAT Akdes Nimet, *Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, İstanbul, 1986.
- _____, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara, Trsz.
- _____, *Türkiye ve Rusya (1798-1919)*, Ankara, 1990.
- KURBANOV Araz, *Skazki Armiyanskikh Mudretsov, İnstituta Po Pavam Çeloveka Nan Azerbaydjana*, Bakü, 2005.
- KÜÇÜK Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara, 1997.
- KÜÇÜK Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı* (1878-1897), İstanbul, 1986.
- KÜMBÜL Bengi, *Osmanlı Ermenileri (1814-1918)*, Tercüman-i Hakikat Gazetesine Göre, İstanbul, 2006.

- KÜTÜKOĞLU Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul. 1993.
- LAÇINER Sedat, *Türkler ve Ermeniler, Bir Uluslar arası İlişkiler Çalışması*, USAK Yay, Ankara, 2005.
- _____, *Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası*, USAK Yay, Ankara, 2008.
- LALAYAN A. A, *Taşnak Partisinin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923)*, Ermeni Belgeleriyle Sözde Ermeni Soykırımı Yalanı-2, Kaynak Yay, İstanbul, 2006.
- MAHMUDOV Yakup, *Öğrenilmemiş Sayfalar*, Gençlik Neşri, Bakü, 1972.
- MALEVİLLE De Georges, *1915 Osmanlı-Rus-Ermeni Trajedisi*, Çev: Nejdet Bakkaloğlu, (Fransız Avukatın Ermeni Tezleri Kapsamında Türkiye Savunması), İstanbul, 2005.
- MANANDİYAN Y. A, *O Torgovle İ Gorodah Armeii V Syazi Smirovoy Torgovley Drevih Vremen*, Erivan, 1994.
- MANSUROV A, *Tarihin Ak Lekeleri ve Yenidenkurma*, Bakü, 1991.
- MAYEVİSKİ (Rus General-Van-Erzurum Başkonsolosu), *Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar, Neden?*, Çev: Azmi Süslü, Ankara, 1986.
- MAZICI Nurşen, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni (1878-1918)*, İstanbul, 1987.
- McCARTHY Justin, *Kim Başlattı ?*, E.Ü, İzmir, 2003.
- MELİKOV İren, *Efsaneden Gerçeğe*, Bakü, Trsz.
- MEMMEDLİ Atomoğlu, *Ermenilerin Gerçek Tarihi*, Bakü, 2005.
- MEMMEDOV H, *Azerbaycan Milli Harekatı (1875-1918)*, Bakü, 1996.
- MEMMEDOV İ-ESEDOV S, *Ermenistan'daki Azerbaycanlı'ların Acı Taleyi*, Bakü, 1992.
- MEMMEDOV İsrafil, *Tarihimiz, Toprağımız, Talihimiz*, Bakü, 2003.
- MEMMEDOVA Feride, *Azerbaycan'ın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, Bakü, 1993.
- MEMMEDZADE Mirza Bala, *Ermeniler ve İran*, Azerbaycan Devlet Neşri, Bakü, 1993.
- _____, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yay, No: 40, Ankara, 1991.

- METEL Ali Balkan, *Ermeni Mezalimi ve Gerçekler*, Yeni Türkiye Dergisi Yay, No: 6, İstanbul, 2005.
- MUSAYEV İ, *Azerbaycan-Türkiye İlişkileri*, Bakü, 1998.
- MURADOV Boran-VELİZADE İnkılap, *Ermenistan Azerbaycanlı'larının Soykırımı*, Gençlik Yay, Bakü, 1996.
- MÜNİR Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yay, No: 53, Ankara, 2001.
- NALBANTOĞLU Muhittin, BAL Mehmet, *Türklere Karşı Ermeni Vahşeti, Resim ve Belgelerle, Dün Türkiye Bugün Azerbaycan*, Tercüman Yay, İstanbul, 1992
- NAMIK Hüseyin, *Türk Dünyası*, Budapeşte, 1928.
- NECİYEV Elçin, *Kafkaslarda Türk Katliamı*, İstanbul, 2006.
- NERİMANOV Neriman, *Biz Kafkasya 'ya Hangi Şiarla Geldik*, Bakü, 1989.
- NERİMANOV Neriman, *Makaleler ve Mektuplar*, Moskova, 1926.
- NEVVAB Mir Möhsün, *1905-1906 Yıllarında Ermeni Müslüman Davası*, Bakü, 1993.
- NOVRUZOĞLU Rovshan, *Karabagh: Uncontrolled Zone* (From the Series of International Terrorism Armenian Terror), Bakü, 2002.
- ONUR Hudavendigar, *Ermeni Portreleri (Milleti Sadıkadan Haykın Çocuklarına-2)*, İstanbul, 2000.
- ORDUBADİ M. Sait, *Kanlı Yıllar*, Bakü, 1991.
- ORTAYLI İlber, *Tarihin İzinde*, İstanbul, 2008.
- **Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Ermeni Meselesi, Talori Olayları*, 1-2-3, Tarih Araştırmaları ve Dokümantasyon Merkezleri Kurumu ve Geliştirme Vakfı (Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Question Talori Incidents) Ankara, Trsz.
- **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1839-1895)*, C: 1, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay, No: 86, Ankara, 2007.
- **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919)*, C: 2, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay, No: 86, Ankara, 2007.

- **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922)*, C. IV, , T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay, No: 14, Ankara, 1995.
- ÖKE Mim Kemal, *Ermeni Sorunu*, İstanbul, 1986.
- _____, *Türk Dünyası*, İrfan Yay, İstanbul, 1997.
- _____, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu*, Aksoy Yay, İstanbul. 2000.
- ÖKTEM Ertuğrul Zekai, *Ermeni Meselesi*, Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi, İstanbul, 1989.
- ÖVER Kıvanç Galip, *Alman Belgelerinde Ermeni Meselesi ve 1915*, İstanbul, 2007.
- ÖZCAN Ömer Coşar, *Soru ve Cevaplarla Osmanlı Tarihine Seyahat*, Ankara, 2006.
- ÖZDEMİR Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölüm (1914-1918)*, TTK Yay, Ankara, 2005
- ÖZKAN Zafer, *Tarihsel Akı İçerisinde Terörden Politikaya Ermeni Meselesi*, İstanbul, 2001.
- ÖZTUNA Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, İstanbul, Trsz.
- _____, *İslam Devletleri*, C. I, Ankara. 1989.
- ÖZTÜRK Hıdır, *Tarihimizde Tunceli ve Ermeni Mezalimi*, Ankara, 1984.
- PARMAKSIZOĞLU İsmet, *Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller*, Ankara, 1981.
- PAŞAYEV Atahan, *Açılmamış Sayfaların İzi İle*, Bakü, 2001.
- PERİNCEK Doğu, *Ermeni Sorununda Strateji ve Siyaset*, İstanbul,. 2006.
- PERİNCEK Mehmet, *Ermeni Devlet Adamı B. A. Boryan'ın Gözüyle Türk-Emeni Çatışması*, Kaynak Yay, İstanbul,. 2006.
- _____, *Rus Devlet Arşivlerinde 100 Belgede Ermeni Meselesi*, İstanbul, 2007.
- POMPEYEV Yuri, *Karabağ Kan İçinde*, Azerbaycan Ansiklopedisi Neşriyatı-Poligrafiya Birliği, Bakü, 1996.
- RAMAZAN K, *Genel Olarak Ermeni Sorunu ve Canlı Kaynaklardan Çıldır'a Yapılan Ermeni Mezalimi*, Ankara, 1990.
- RAMSDEN Hartill Leonardo, *Bir Ermeni Anılarında Azerbaycan Olayları (1918-1922)*, Kafkas Tarihsel Araştırmaları Dizisi Yay, İstanbul, 1990.
- RESULZADE Mehmet Emin, *Asrımızın Siyavuşu*, Bakü, 1991.

- _____, Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekküllü, Bakü, 1918.
- RESULOĞLU B, *Urmiya'dan Şamahi'ya Mart Gırğınları*, Bakü, 2001.
- ROUX Jean Paul, *Orta Asya Tarihi ve Uygarlık*, Kabalcı Yay, Çev: L. Arslan, İstanbul, 2001.
- RUNCİMAN S, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev: Fikret Işıltan, TTK Yay, Ankara, 1986.
- RÜSTEM Bey Ahmet, *Cihan Harbi Türk-Ermeni Meselesi*, (Osmanlı Washington Eski Büyükelçisi, Born, 1918), İstanbul, 2005.
- SADULLAH Ahmet Mustafa, *Türklere Karşı Rus Vahşeti*, Haz: Muhiddin Nalbantoğlu, İstanbul, 1970.
- SAKARYA İhsan, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, ATASE Başkanlığı Yay, Ankara, 1983.
- SAKİN Orhan, *Ermeni İsyanları 1905*, (Osmanlı Arşivi Tanık İfadeleri), İstanbul, 2007.
- SARAL Ahmet Hulki, *Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1996.
- SARAY Mehmet, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, İstanbul, 1985.
- _____, *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara, 2005.
- _____, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, TTK Yay, Ankara, 1996.
- SARIAHMETOĞLU Nesrin, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, TTK Yay, Ankara, 2006.
- SARIKAYA Musa, *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri, Meşrutiyetin İlanından Önce ve Sonra*, İstanbul, 2006.
- SARINAY Yusuf, *Ermeni Komiteleri (1851-1895)*, Ankara, 2001.
- SEFEROĞLU Ş.Kaya, *Milli Mücadele Yıllarında Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri*, İstanbul, 1990.
- SEKİ YUSUF, *Dış Basında Ermeni Meselesi (1999-2003)*, Ankara, 2004.
- SELVİ Haluk, *1. Dünya Savaşından Lozana Ermeni Sorunu*, Sakarya Üniversitesi Yay, Sakarya, 2003.
- SERDAR Mehmet Törehan, *Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, 100 Yıl Üniversitesi Yay, Bitlis, 1996.
- SERTÇELİK Seyit, *Rus Arşiv Belgeleri Işığında Ermeni Soykırımı İddialarına Dair*, Ankara, Trsz.

- SEVİNÇ Necdet, *Arşiv Belgeleriyle Tehcir, Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, ASAM Yay, Ankara, 2003.
- SEYFELİ Canan, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, İstanbul, 2005.
- SEYİDAĞA Onullahi, *Ermeni Milliyetçileri ve İran*, Bakü, 2002.
- SOLMAZ Gürsoy, *Ermeni Vahşeti (Tanıkların Diliyle)*, Yeni Türkiye Yay, Ankara, 2001.
- _____, *Yaşayanların Dilinden Erzurum-Sarıkamuş-Kars'ta Ermeni Zulmü (1918-1920)*, Van, 1995.
- SOMÇAĞ Selim, *AB-Kıbrıs-Ermenistan (Bir Teslimiyet Güncesi)*, İstanbul, 2006.
- SONYEL Salahi R, *Türk-Ermeni Çıkmazı Barışma Ümitleri*, Kıbrıs Türk Cemiyeti Yay, No: 10, Londra, Trsz.
- _____, *İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vukubulan Türk-Ermeni Olayları*, Temmuz-Aralık 1908, Ankara, 1988.
- SÜLEYMANLI Ebülfez, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken Yay, İstanbul, 2006.
- SÜLEYMANOV Manaf, *Nuri Paşa*, Bakü, 1999.
- _____, *Okuduklarım İşittiklerim Gördüklerim*, Bakü, 1991.
- SÜLEYMANOV Mehman, *Azerbaycan'da Türk Şehitlikleri*, Harbi Neşriyat, Bakü, 2000.
- _____, *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Herbi Neşr, Bakü, 1999.
- SÜMER Faruk, Oğuzlar, Trsz.
- SÜSLÜ Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara, 1990.
- _____, *Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim*, Ankara, 1987.
- SWIETOCHOWSKI Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı (1905-1920)*, Çev: Nuray Mert, Bağlam Yay, İstanbul, 1988.
- ŞAHİN Recep, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul, 1988.
- ŞAUMYAN, Stepan, *Seçilmiş Eserleri (1902-1914)*, C. 1-2, Bakü, 1978.
- ŞEMSEDDİNOV A, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği Alâkaları*, Bakü, 1998.

- ŞEŞEN Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara, 1997
- ŞEYZAMANLI Nağı Bey Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Hatıraları*, Bakü, 1997.
- ŞİHMEMMEDOV Şihmemmed, *Guba Şehitleri*, Bakü, 1996.
- ŞIRACIYAN Arşavir, *Ermeni Teröristin İtirafı* (Sait Halim Paşa Bahaddin Şakir, Cemal Azmi Suikastlarının Perde Arkası), Çev: Kadri Mustafa Orağlı, İstanbul, 2006.
- ŞİMŞİR Bilal, *Ermeni Meselesi (1774-2005)*, Bilgi Yay, İstanbul, 2006.
- _____, *Osmanlı Ermenileri*, Ankara, 1986.
- _____, *Şehit Diplomatları (1973-1994)*, Ankara, 2000.
- ŞİMŞİR Sabahattin, *M.E. Resulzade'nin Meclis-i Mebusan Konuşmaları (1918-1920)*, Kültür Bakanlığı Yay, İstanbul, 2003.
- _____, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi*, Kültür-Sanat Yay, İstanbul, 2002.
- TALAT Paşa, *Hatıralarım ve Müdafaa*, İstanbul, 2006.
- TAPDIKOĞLU Nazim, *Şemkir Rayonu ve Onun Toponomiyası*, Bakü. 2005.
- TEKİNOĞLU Hüseyin, *Geçmişten Günümüze Ermeniler ve Ermeni Sorunu*, Kum Saati Yay, İstanbul. 2007.
- TOGAN Zeki Velidi, *Tarihte Usul*, İstanbul, 1985.
- _____, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981.
- TOKER Metin, *Şeyh Sait İsyanı*, Ankara, 1968.
- TOKÖZ H.Kemal, *Dünkü ve Bugünkü Ermeni Terörizminin Düşündürdükleri*, İstanbul, 1985.
- TOPÇUBAŞOV Ali Merdan Bey, *Azerbaycan'ın Teşekkülü*, İstanbul, 1918; Bakü, 1990.
- TORNAN Feodor Feodorovi, *Bir Rus Subayının Kafkasya Anıları*, Çev: Keriman Yurdem, İstanbul, Trsz.
- TURAL Sadık, *Ermeni Meselesine Dair*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay Ank. 2001
- TURAN Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1981.
- Türk Tarihinde Ermeniler*, Sempozyum Kitabı, 9 Eylül Üniversitesi Rektörlüğü Yay, No: 2, İzmir, 1983.

- TÜRKER Rüştü (Kaymakam), *Kafkas Türk-İslam Ordusu Bakü Yollarında (5. Kafkas Piyade Fırkası)*, Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Yay, Bakü, 2008.
- TÜRKKAYA Ataöv, *Ermeni Sorunu Bibliyografyası*, Ankara, 1981.
- TÜRKÖZÜ Halil Kemal, *Ermeni Mezalimi, Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle*, Ankara, 1982.
- TVERDOHLEBOY (Lt. Col), Yarbay, *Gördüklerim, Yaşadıklarım, Witnessed And Lived Through Ce Que J'ai Vu Et Vecu Moi-Même (Erzurum-1917-1918)*, Haz: Dr. Öğ. Alb. Ahmet Tetik, ATASE Başkanlığı Yay, Ankara, 2007.
- URAS Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987.
- ULUÇAY M. Çağatay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, MEB Yay, İstanbul, 1977.
- URFALI MATEOS, *Vekayi-Namesi ve Papaz Grigorun Zeyli (952-1136), (1136-1162)*, 2. Baskı, Çev: Hrant Andresan, Ankara, 1987.
- VAHAPOĞLU Hidayet, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Ankara, 1997.
- VASİLYEV A, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, C. 1, Mansel A, İstanbul, 1991.
- VELİÇKO V. L, *Kafkas*, Bakü, 1995.
- VELİHANLI Naile M., *IX-XII. Asır Arap Coğrafyaşünas Seyyahları Azerbaycan Hakkında*, Bakü, 1974.
- YALÇIN Ayhan, *Türk-Ermeni Meselesinin İçyüzü*, İstanbul, 1975.
- YAKUBLU Nesiman, *Mehmet Emin Resulzade*, Gençlik Neşri, Bakü, 1991.
- YAKUBOV Şakir, *Men Şahidem Ki*, Bakü, 1992.
- YALÇINKAYA Alaeddin, *Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları*, İstanbul, 1998.
- YALÇINTAŞ Nevzat, *Türk Birliği, Türk Dünyası Nasıl Birleşir?*, İstanbul, 2007.
- YAMAN Abdullah, *Ermeni Meselesi Nedir*, İstanbul, 1993.
- YAŞARBAŞ Enver, *Ermeni Terörünün Tarihçesi (Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri)*, İstanbul, 1984.
- YAVİ Ersal, *1856-1923 Emperyalizm Kısacasında Türkler, Ermeniler, Kürtler*, İzmir, 2001.
- YETİŞKİN Mehmet, *Ermeni Meselesi*, Sütçü İmam Üniversitesi, Kahraman Maraş, 2001.
- YILDIRIM Hüsamettin, *Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri (1914-1918)*, Ankara, 1990.

YILDIZ Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yay, İstanbul, 1992.

YINANÇ M.H, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul, 1944.

YURTSEVER Cezmi, *Zeytunlunun 311 Mirası*, Ankara, 1991.

ZAİM Sabahaddin, *Türk ve İslam Dünyasının Yeniden Yapılanması*, İstanbul, 1998.

ZEYNALOĞLU Cihangir, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, İstanbul, 1924.

ZİYADHAN Adil Han, *Azerbaycan'ın Tarihine, Edebiyatına ve Siyasetine Dair*, Fransa-Paris, 1919. Bakü, 1993.

MAKALELER

“Asra Beraber Gece”, *Komünist Gazetesi*, No: 14 (21382), Bakü, 20 Ocak, 1991.

“Azerbaycan”, *Azerbaycan Kültür Dergisi*, 50. Yıl Armağanı, Ankara, Trhz

“Bitsin Bu Ermeni Yalanı”, *Milliyet Gazetesi*, Aktüalite Yazısı, 24 Nisan, 1983.

“Mart Faciası”, 17-21 Mart 1918, *Yeni Kafkasya Dergisi*, No: 2, Yıl. 13, 31 Mart 1925

“VIEW TO A SLAUHER”, *The Economist*, 7 Mart 1992.

AĞACAN Kamil, “Bir Başka Ermeni Ayrılkçılığı Örneği ; Cevaheti Sorunu”, *ASAM-EREN* Yay, C. 2, Ankara, 2007.

AHMEDOV Sebuhi, “Azerbaycan Tarihi Müzesinde Muhafaza Edilen Kafkas İslam Ordusuna Ait Eşyalar”, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu, Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü, 2008.

AHMEDOV Teymur, “Ermeni Milliyetçi Partileri ve Onların Kafkasya’da Aldatıcı Siyaseti”, *Elturan Dergisi*, No: 1-2-3, Azerbaycan İlimler Akademisi Milli Münasebetler Enstitüsü Yay, Bakü, 1993.

AKA, İsmail, “1920-1930 Yılları Arasında Azerbaycanlıların Yurt Dışındaki Basın Faaliyetleri”, *Türk Kültürü*, XXXVII-431, Mart 1999.

AKBIYIK Yaşar, “Haçın ve Zeytun Ermeni Meselesinin Çözümü”, *Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu* (21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış), Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara, 2000

AKGÜN Mensur, “Türkiye’den Bakarak Türk-Rus İlişkileri”, *Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları*, İstanbul, 1998.

- AKTAN Gündüz, “Avrupa’da Irkçılığın Kökenleri”, *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, Ömer Engin Lütem Der, ASAM-EREN Yay, Ankara, 2007.
- _____, “Devletler Hukukuna Göre Ermeni Sorunu”, *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, Ömer Engin Lütem Der, ASAM-EREN Yay, Ankara, 2007.
- _____, “Lozan Barış Antlaşması ve Ermeni Sorunu”, *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, Ömer Engin Lütem Der, ASAM-EREN Yay, Ankara, 2007.
- AKTER Ahmet, (Deveci Bozkuş), “Tehcir Öncesi Anadolu’dan Amerika’ya”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, ASAM-EREN Yay, Sayı: 25, Ankara, 2007.
- AKYÜZ Yahya, “Türk Kurtuluş Savaşında Fransa’da Ermenilerin Türklere Karşı Propagandaları ve Türk Sever Fransızların Karşı Propagandası”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. IV, E.Ü. Kayseri, 2007.
- ALESKERLİ Alesker, “Ermenilerin 1918 Yılında Bakü’de Uyguladıkları Soykırım”, *Azerbaycan Dergisi*, Sayı: 391, Yıl: 50, Ankara, Mart-Nisan, 2002.
- ALİYEV Gamid, “Poçemu Daşnaki Ne Unimayutsiya?”, *Elturan Dergisi*, No:1-2-3, Azerbaycan İlimler Akademisi Milli Münasebetler Enstitüsü Yay, Bakü, 1993.
- ALİYEV Haydar, “Azerbaycanlıların Soykırımı Hakkında Ferman”, *Azerbaycan Gazetesi*, Bakü 26 Mart, 1998.
- ALİYEV Salih Muhammedoğlu, “Kafkasya (Tarih)”, *TDVİA*, Cilt: 24, İstanbul. 2001.
- ALİYEVA Tamilla Abashanlı, “Ermeniler İle Birlikte Yaşayan Azerbaycanlı’ların Tiyatro Eserlerinde Gösterilmesi”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. IV, E.Ü. Kayseri, 2007.
- ALKAN Sevinç Gural, “Psikoloji ve Psikanaliz Penceresinden Türk-Ermeni Meselesi, Mağduriyet Psikoloji ve Büyük Grup Kimliğinin Etkisi”, *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, Ömer Engin Lütem Der, ASAM-EREN Yay, Ankara, 2007.
- ALKIN Selçuk, “Türkiye ve Türk Dünyasının Ermeni Sorunu”, *Azerbaycan Dergisi*, Sayı: 337, Yıl: 49, Ankara, Ocak-Şubat, 2001.
- AMANOĞLU Ebülfez, “Bakü’de Ermenilerin Yaptıkları Soykırım (Mart 1918) ve Edebiyata Yansımaları”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 5, Erzurum, 2005.
- ARSLAN Esat, “Ermeni İsyancıları ve Reform Hareketleri (1877-1915)”, *Uluslararası Askeri Tarih Dergisi*, ATASE Başkanlığı Yay, No: 87, Ankara, 2007.

- ARSLAN Yavuz, “Rus İstilasından Sovyet Ermenistan’ına Erivan Vilayetinin Demografik Yapısı (1827-1922)”, C. 2, Yıl. 7, Sayı: 38, Mart-Nisan, 2001.
- ASLAN Betül, “Kardeş Kömeği Dergisi ve Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriyesi (1915-1917)”, *Azerbaycan Dergisi*, Sayı: 349, Yıl: 51, Ankara, Temmuz-Ağustos, 2003.
- ASLAN Kevork, “Ermeni Milleti Hakkında Tarihi Belgeler”, Paris, 1909.
- ASLANLI Araz, “Ermenistan Bir Terörist Devlettir, Hak Ettiği İsmi de Alması Gerekıyor”, *Azerbaycan Dergisi*, Sayı: 337, Yıl: 49, Ankara, Ocak-Şubat, 2002.
- _____, “Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu”, *Avrasya Dosyası* Azerbaycan Özel Sayısı, C. 7, Sayı. 1, Sayfa. 413, Ankara, 2001.
- AŞIRLI Akif, “Cumhuriyet Devri Matbaatında Kafkas İslam Ordusu”, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu, Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü, 2008.
- ATAÖV Türkkaya, “Ermeni Terörizmine Silah Sağlanması, Osmanlı Belgelerine Dayalı Gerçekler”, Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı, Ermeni Terörizmi Kaynakları Uyuşturucu Trafığı ile İlgili Tarihinin Saptırılması, *A.Ü. Sempozyumu*, Ankara, Nisan 1984.
- ATAR Zafer, DEMİRKOL Kurtuluş, “Azerbaycan’da Ermeni Katliamlarını Araştırmak Üzere Oluşturulan Fevkalade Soruşturma Kurulu ve Raporlarından Bazı Örnekler (1918-1920)”, *ASAM-EREN* Yay, C.1, Ankara, 2007.
- ATTAR Aygün Haşimzade, “Azerbaycan Türkleri’nin Ermenistan’dan Zorunlu Göçü, 1948-1956”, *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2006.
- _____, “Türk Dünyasının Bir Büyüğü; Feteli Han Hoyski”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, ATASE Başkanlığı Yay, Yıl: 26, Sayı: 51, Ankara, Ağustos, 2001.
- _____, “Zengezur İli Nasıl Ermenilerin Oldu”, *Askeri Tarih Bülteni*, ATASE Başkanlığı Yay, Yıl: 1, Sayı: 2, Ankara, Ağustos, 2003.
- _____, “Ermeni Ulusalçılığının Siyasal Oluşumu”, Ermeni Araştırmaları, *ASAM-EREN* Yay, C. 1, Ankara, 2007.
- _____, “Karabağ Sorunu ve Çözüm Arayışları”, *IX. Askeri Tarih Seminerleri Bildirileri*, Ankara. 2005.

- _____, “Rus Albayları Ermeni Terörünü Açıklıyor”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, ATASE Başkanlığı Yay, Yıl: 1, Sayı: 1, Ank. Şubat, 2003.
- _____, "Türkiye'nin Kafkasya Politikası", Genelkurmay ATASE Başkanlığı 8. Askeri Tarih Semineri, 23-25 Ekim.2001, İstanbul. 2001.
- _____, “Türk-Ermeni İlişkileri Kapsamında Etnik Kimlikler, *Osmangazi Üniversitesi (Ulusal Bildiriler)*, Eskişehir. 30 Mart 2006.
- _____, “Ermeni Ulusalçılığının Siyasal Oluşumu” *Ermeni Araştırmaları II. Kongresi*, Ankara 2004.
- _____, “Dünden Bugüne Karabağ Sorunu”, İstanbul Üniversitesi, *Türk-Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar Sempozyumu*, İstanbul 2006.
- _____, “Milli Mücadelede Azerbaycan Yardımları; Milli Mücadeleye Katılan Azerbaycan Birlikleri”, Trsz.
- _____, "Rus Arşiv belgelerine Esasen Ermeni Terörü", *Türkiye'nin Ermeni Meselesi Sempozyumu (Bildiriler)*, 23-25 Mayıs, Manisa. 2002.
- _____, “Türk Dünyası ve Diaspora”, Trhz.
- _____, “Türk Ordusu Transkafkasya’da”, *Askeri Tarih Bülteni*, Şubat 2001, Sayı: 50, Ankara. 2001.
- AYDIN, Mustafa, “Karabağ”, *TDVİA*, C. 24, İstanbul. 1991.
- AYRAPATYAN Aşot, “Ermeni Milliyetçiliğinin Bakış Açısı, Türkler ve Bolşevikler 1920 Yılında Ermenistan’ı Nasıl Hakladılar”, *Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu* (Tahliller-Belgeler-Kararlar), Kaynak Yay, İstanbul, 2007.
- BABAŞOV Memmedeli, “İslam Dünyasının İlk Cumhuriyeti”, *Bizim Hayat Gazetesi*, No: 10 (110), Bakü, 30 Mayıs, 1991.
- BAL Halil, “Kuzey Kafkasya’nın İstiklali ve Türkiye’nin Askeri Yardımı (1914-1918), *Kafkas Araştırmaları Dergisi*, No: 3, İstanbul, 1997.
- _____, “Birinci Dünya Muharebesinin Sonunda Kafkas Cephesi ve Osmanlı Devletinin Ermeni Siyaseti”, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu, *Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü, 2008.
- BARDAKÇI İlhan, “İşte O Ermeniye Cevabımız”, (Fransızca Mektup), *Zaman* 27 Mart, 1995.

BAŞARAN Cevat, “Hak Mehmet Öncesi Toplu Mezar Kazılarına Bakış”, *Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara, 2000.

BATUR Nur, “Shultz’un Mektubu” (ABD Eski Dışişleri Bakanı), *Milliyet Gazetesi*, 28 Aralık, 1985.

_____, “Anlamak İstemeyenler”, *Milliyet*, 28 Aralık, 1985.

BAYHAN Ersen, “Ermeni Sorunu ve Bugünkü Alman Politikası”, *Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu (Tahliller-Belgeler-Kararlar)*, Kaynak Yay, İstanbul, 2007.

BAYKARA Hüseyin, “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin İki Askeri Zaferi”, *TTK Yay*, Sayı: 35, İstanbul, 1965.

BAYRAMOĞLU Alhan, “Cumhuriyet Edebiyatında Kafkas İslam Ordusu”, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu, Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü, 2008.

*BELGE: ABD Temsilciler Meclisindeki Tasarı, Ermeni Soykırımına İlişkin ABD Kayıtlarının Teyidi Kararı, *Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu (Tahliller-Belgeler-Kararlar)*, Kaynak Yay, İstanbul, 2007.

*BELGE: Almanya Federal Meclisine Sunulan İmza Kampanyası Metni / Soykırımı Mahkum Etme Zamanıdır, *Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu (Tahliller-Belgeler-Kararlar)*, Kaynak Yay, İstanbul, 2007.

*BELGE: Avrupa Parlamentosu Kararından Sözde Ermeni Soykırımı İle İlgili Bölüm (15 Kasım 2000), *Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu (Tahliller-Belgeler-Kararlar)*, Kaynak Yay, İstanbul, 2007.

*BELGE: Fransız Meclisinin Sözde Ermeni Soykırımını Tanıma Kararı, *Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu (Tahliller-Belgeler-Kararlar)*, Kaynak Yay, İstanbul, 2007.

BENNET E.N, “Anadolu Politikamız ve Saklı Tutulan Rapor”, *Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu (Tahliller-Belgeler-Kararlar)*, Kaynak Yay, İstanbul, 2007.

BEYDİLLİ Kemal, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, *Belgeler* No: 17, Ankara, 1988.

BİLDİRİCİ Ziya, “Fransa-Ermeniler ve Soykırım”, *Askeri Tarih Bülteni, ATASE Başkanlığı Yay*, Yıl: 26, Sayı: 51, Ankara, Ağustos, 2001.

- BİRGEN Muhittin (Eski Tanin Gazetesi Başyazarı-1936), “Ermenilerin İsyanı”, Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Grubu, E.Ü. Yay, İzmir, 2005.
- BUDAK Mustafa, “Nuri Paşa’nın Kafkas İslam Ordusunda Raportu”, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu, *Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü, 2008.
- BÜNYADOV M. Ziya, “Neden Sumgayıt?”, *Azerbaycan İlimler Akademisi Bilim Dergisi*, Bakü, 13 Mayıs 1988.
- _____, “Azerbaycan”, *TDVİA*, C. 4, İstanbul. 1994.
- CAEN (Cohen) C, “ Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi”, Çev. Y. Yücel, B. Yediyıldız, *Belleten*, C. II, Sayı: 201, Ankara, 1988.
- CAFEROĞLU Ahmet, “Azerbaycan Tarihine Genel Bakış”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi*, Sayı: 1, Bakü, 1932.
- CAFEROĞLU Ahmet, “Kuzey Azerbaycan”, Türk Dünyası El Kitabı, İstanbul 1976.
- CELİLOV Firudin, “Ermeni Boyları ve Pseudo Ermeni Hoyları (M.Ö. Türk-Ermeni İlişkileri)”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 2, S. 547, Trsz.
- ÇAKMAKLI Gaffar, “Ermeni Meselesi Nece Meydana Çıktı”, *Elturan Dergisi*, No: 1-2-3, Azerbaycan İlimler Akademisi Milli Münasebetler Enstitüsü Yay, Bakü, 1993.
- ÇAY, M. Abdülhaluk-İlhami Durmuş, “İskitler”, *Türkler*, C. 1, Ankara. 2002.
- ÇAYCI Abdurrahman, “Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler”, *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye’nin Sorunları Sempozyumu*, Dün-Bugün-Yarın, Bildiriler, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 8-9 Mart, 1990.
- ÇAYCI Sadi, “Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu ve 1915 Olayları”, *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, ASAM-EREN Yay, Ankara, 2007.
- ÇELİK Harun, “Ermeni Yalanlarıyla Savaşan General”, *Aksiyon*, Sayı. 631, Yıl. 8 Ocak 2002
- ÇİÇEK Kemal, “Halep Amerikan Konsolosu J.B. Jakcon ve Ermeni Tehcirindeki Yeri”, *Tarihi Gerçeklerle ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*, İstanbul, 2007.
- ÇOLAK Mustafa, “Almanya’nın Kafkas Siyaseti”, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu*, *Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, Bakü, 2008.

- DARABADİ Pervin, “XX Asrın Evvelerinde Güney Kafkas Beynelhalk Geosiyasi Münasebetler Sisteminde”, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu, Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü, 2008.
- DEVEÇİ Yıldız, “İran’da Hristiyan Bir Grup Ermeni”, *ASAM Yay*, C.1, Ankara, 2007.
- DOĞAN Ali, “Millet-i Sadıkanın İhaneti”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel*, Sayı: 37, Yıl: 7, Ank. Ocak-Şubat, 2001.
- DURSUN Davut, “Kafkasya (Coğrafya)”, *TDVİA*, Cilt: 24, İstanbul. 2001.
- EFENDİYEV Emin, “Muasır Rus Ziyahları Azerbaycan-Ermeni Münakaşası Hakkında”, *Elturan Dergisi*, No: 1-2-3, Azerbaycan İlimler Akademisi Milli Münasebetler Enstitüsü Yay, Bakü, 1993.
- EREN Oya, “A Critical Analysis Of Armenian Genocide Resolution H.Res.106”, *ASAM, Review Of Armenian Studies*, No: 13-14, Page: 167, Ankara, 2007.
- EROL Ali, “15 Eylül 1918 Türk Ordusu Bakü’de”, *Azerbaycan Dergisi*, Sayı: 344, Yıl: 50, Ankara, Ekim, 2002.
- ERSAN Mehmet, “Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel*, Sayı: 38, Yıl: 7, Ankara, Mart, 2001.
- _____, “Türk Yönetim Tarzı, Ermenilerin Türk İdaresini Kabulü ve Kendilerine Tanınan Haklar”, *Uluslar arası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, İ.Ü. Rektörlüğü Yay, 24-25 Mayıs, İstanbul, 2001.
- ERSANLI Büşra, “Çok Boyutluluğu Yeniden Keşif, Türkiye’nin Türk Cumhuriyetleri İle İşbirliği Arayışı”, *Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları Dergisi*, İstanbul, 1998.
- EYİCE Semavi, “Azerbaycan Yurt Bilgisi”, *TDVİA*, C. 4, İstanbul. 1991.
- FEIGL Erich, “Ağrı Dağı ve Iğdır Açısından Dostlara Dostça Bakış”, *Türk-Ermeni İlişkileri 21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000.
- GEYBULLAYEV Gıyaseddin, “General de Gool V Bakü”, *Jurnal Gasırlar Avazı-Yeho Veko*, No: 1-2, Kazan, 1996.
- GIYASİ A. Cafer, “Iğdır Soykırımı Anıt ve Müzesi”, *Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara, 2000.

- GÖKA Erol, “Ermeni Sorunun Psikolojik Boyutu”, *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, ASAM-EREN Yay, Ankara, 2007.
- GÖKÇE Abbas, “Sözde Ermeni Soykırımı ve De Fransa”, *Azerbaycan Dergisi*, Sayı: 337, Yıl: 49, Ankara, Ocak-Şubat, 2001.
- GÖYÜŞOV Altay, “Kafkas İslam Ordusunun Dağıstan Harekatı”, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu, Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü, 2008.
- GULİYEVA Vefa, “Rusların Ermenileri Güney Kafkasya’ya Yerleştirme Siyaseti ve Azerbaycan Topraklarının Parçalanması”, Çev: Semra Alyılmaz, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, Erzurum, 2004.
- GÜLER Ali, “Azınlıklar İle İlgili Lozan’da Oluşturulan Statü ve Bunun Türkiye’nin Milli Birlik ve Bütünlüğü Bakımından Önemi”, *Askeri Tarih Bülteni*, ATASE Yay, Yıl: 25, Sayı: 48, Ankara, Şubat, 2000.
- GÜRBÜZ Musa, “1917 Rus İhtilali Sonrası Kafkasya’da Türk Askeri Faaliyetleri; Serdarabad Savaşları ve Siyasi Sonuçları”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, ASAM-EREN Yay, Sayı: 25, Ankara, 2007.
- GÜRBÜZ Vedat, “1. Dünya Savaşı Sonrası Azerbaycan’a ve Türkistan’a Uzanan Ermeni Hareketleri”, *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, ASAM-EREN Yay, C.1, Ankara, 2007.
- GÜZEL Hasan Celal, “Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, Ankara, 2001.
- HABİBBEYLİ İsa, “Azerbaycan Kaynaklarında Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar”, *Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara, 2000.
- HACIYEV İsmail, “Moskova ve Kars Antlaşmalarında Nahçıvan”, *Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara, 2000.
- _____, “Ermenilerin Nahçıvan İddiaları: Hayal ve Gerçekler”, *ASAM-EREN Yay*, C.1, Ankara, 2007.
- HALAÇOĞLU Yusuf, “Ermeni Meselesi İle İlgili Birkaç Rus Kaynağı”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorun Özel Sayısı*, Yıl: 7, Sayı: 38, Mart-Nisan, 2001.

_____, “Osmanlı Milleti İçinde Ermeniler”, *Uluslararası Askeri Tarih Dergisi*, ATASE Başkanlığı, *Uluslararası Dergi*, Yay, No: 87, Ankara, 2007.

_____, “Soykırımı Asıl Ermeniler Yaptı”, *Zaman*, 23 Aralık, 2004.

HASANOV Hasan, (Azerbaycan Eski Dışişleri Bakanı), “Ermenistan’a Karşılıksız Taviz Verilmemeli”, *Zaman*, 25 Nisan, 1995.

HESENİ Cemil, “Mart 1918; Vatandaş Muharebesi mi, Yoksa Türk-Müslüman Soykırımı mı?”, *Azadlık Gazetesi*, Bakü, 29 Mart, 1994.

İBADOV Adalet, “Ermeni Meselesi ve Azerbaycan’da Ermeni Sorunu”, *ASAM-EREN* Yay, C.1, Ankara, 2007.

İLTER Erdal, “Büyük İhanet; Ermeni Kilisesi ve Terör-Tarih-i Seyri”, *ASAM-EREN* Yay, Sayı: 25, Ankara, 2007.

_____, “Taşnak Partisinin Ermeni İsyanlarındaki Rolü”, Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış), Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ank. 2000.

İNBAŞI Mehmet, “XVI. Yüzyılda Kayseri ve Civarında Ermeniler”, *Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara, 2000.

İPEK Nurdan, “ARMAŞ Manastırı Ruhban Okulu”, *ASAM-EREN* Yay, C.2, Ankara, 2007.

İSKENDEROV Anar, “1915-1920 Yıllarında Azerbaycan’da Türk ve Müslümanlara Karşı Hayata Geçirilen Soykırımlar”, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu, Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü, 2008.

“28 Mayıs 1918’de İlan Olunan Azerbaycan İstiklal Beyannamesi”, *İlhan Kaynağı Yayın Organı*, No: 1, Mayıs, 1938.

KALAFAT Yaşar, “Toplu Mezar Kazısı Soykırım ve Nahçıvan Gezisi”, *Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara, 2000.

KAMALOV İlyas, “Ermeni Olayları Hakkında Rus Yarbay Lyahov’un Raporu”, *ASAM-EREN* Yay, C. 1, Ankara, 2007.

- KANDİLOV L, (Azerbaycan Eski Büyükelçi Müsteşarı), “31 Mart Azerilerin Soykırım Günüdür”, *Zaman*, 1 Nisan, 2003.
- KANTARCI Şenol, “Azerbaycan Yönetimi ve 1 Milyon Azerbaycan Türkü AIHM’ne Gitmeli”, İstanbul, 4 Şubat, 2005.
- _____, “Karabağ Sorunu Diplomasi ile Çözülemez; Askeri Müdahale Şart”, Trsz.
- KASIM Kamer, “Başlangıçtan Barış Sürecine Dağlık Karabağ Çatışması”, (www.eraren.com), 4 Şubat 2005.
- KASIMOV Musa, “Antanta Ülkelerinin Güney Kafkas Siyaseti”, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu, Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü, 2008.
- _____, “Azerbaycan Belgelerindeki Rus ve Ermeni Kaynaklarına İstinaden Ermeni Silahlı Gruplarının Hazırlanması ve Terörü (1914-1917)”, *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, İ.Ü. Rektörlüğü, No: 40305, Bildiriler, İstanbul, 24-25 Mayıs, 2001.
- _____, “Bolşevik Rusya’sının Güney Kafkas Siyaseti”, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu, Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü, 2008.
- KAŞGARLI A. Mehlika, “Haçlı Seferleri ve Ermeniler”, *Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara, 2000.
- KENGERLİ Mehmet, “Azerbaycan’ın Karabağ Felaketi”, *Azerbaycan Dergisi*, Sayı: 310, Ankara, Temmuz-Ağustos, 1996.
- KEVORKYAN Dikran (Türkiye Ermeni Patrikhanesi Danışma Kurulu Üyesi), “*Türk Ermenilerinin Terör Karşısındaki Düşünceleri*”, *Tebliğler ve Panel Konuşmaları*, 9 Eylül Üniversitesi Rektörlüğü Yay, No: 2, İzmir, 1983.
- KILIÇ Aydoğan, “Asala’nın Ardındaki Sır”, *Aksiyon*, Sayı. 62, Yıl. 10 Şubat 1996.
- KONUKÇU Enver, “Sürmeli’de Eçmiyadzin Kutsal Kilisesi ve Aras Yakınlarındaki Hak Mehmet Köyü Olayları”, *Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara, 2000.

- KÖNİ Hasan, “Günümüzde Ermeni Sorunu v Çözüm Yolları”, *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, İ.Ü. Rektörlüğü, No: 40305, Bildiriler, İstanbul, 24-25 Mayıs, 2001.
- KÖPRÜLÜ M. Fuat, “Azeri”, İA, C. 2, MEB Yay, İstanbul, 1979.
- KÖSALİ R., “Seymden Parlımana”, *İstiklal Özel Sayısı*, Bakü, 1919.
- KRVAJİN V. Gurko, “Büyük Sovyet Ansiklopedisinde Ermeni Sorunu”, *Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu (Tahliller-Belgeler-Kararlar)*, Kaynak Yay, İstanbul, 2007.
- KÜRKÇÜOĞLU Erol, “Doğu Anadolu’da Türk Soykırımı ve Ermeniler”, A.Ü. Türk-Ermeni Araştırmalar Merkezi, Erzurum, 2002.
- _____, “Ortaçağda Bizans ve İran’ın Ermeni Siyaseti”, *Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara, 2000.
- LÜTEM Ö. Engin, “Ermeni Sorununun Olası Gelişmeleri”, *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, ASAM-EREN Yay, Ankara, 2007.
- _____, “Günümüzde Ermeni Sorunu”, *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, ASAM-EREN Yay, Ankara, 2007.
- _____, “Karabağ Sorunu”, *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, ASAM-EREN Yay, Ankara, 2007.
- _____, “Lozan’dan Sonra Ermeni Sorunu”, *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, ASAM-EREN Yay, Ankara, 2007.
- MANGO Andrew, “Ermeni Sorunu Nasıl Çözümlemeli”, *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, İ.Ü. Rektörlüğü, No: 40305, Bildiriler, İstanbul. 24-25 Mayıs, 2001.
- MAZICI Nurşen-SOYSAL İlhami, “Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler”, *Milliyet Gazetesi*, 24 Nisan, 1983.
- McCARTHY Justin, “Bırakın Tarihçiler Karar Versin”, *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, ASAM-EREN Yay, Ank. 2007.
- _____, “Ermeni İsyanları ve Osmanlılar”, *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, ASAM-EREN Yay, Ank. 2007.
- MELİKZADE Tohid, “Güney Azerbaycan’da Ermenilerin Katliamları, 1905-1918 Yıllarından Örnekler”, *Azerbaycan Dergisi*, Sayı: 337, Yıl: 49, Ank. Ocak-Şubat, 2202.

- MEMMEDLİ Razim, “Asrımızın Faciası-Hocalı Gırğını”, *Elturan Dergisi*, Azerbaycan İlimler Akademisi Milli Münasebetler Enstitüsü, İçtimai, Siyasi, İlmi, Kitlevi Yayın Organı, Natçionalnie Vaprosı, No: 1-2-3, Bakü, 1993.
- MEMMEDOVA Havva, “Yukarı Karabağ’da Muvakkati General Gubernatorluğunun Yaratılması ve Ermeni Separatizminin Lağvedilmesi”, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu, Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü, 2008.
- MEMMODEV Süleyman, “Tarihte Ermeni Terörü, 1. Dünya Muharebesi Yıllarında”, *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, İ.Ü. Rektörlüğü, No: 40305, Bildiriler, İstanbul, 24-25 Mayıs, 2001.
- MEMMODEV Şükür, “Ermenilerin Türkiye ve İran’dan Göç Ettirilmeleri Politikası”, *Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara, 2000.
- MERCAN Salih, “Hocalı Katliamı ve Ermeni-Rus İşbirliği”, *ASAM* Yay, C.1, Ankara, 2007.
- MİRZAYEV Cafer Guli, “Andranik’in Nahçıvan’daki Vahşetleri”, *Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara, 2000.
- MURTAZALİYEV A. M, “Kuzey Doğu Kafkas Halklarının Dağlı Cumhuriyeti Tarihindeki Rolü (1917-1921)”, *Dağıstanlılar Kültür Derneği*, İstanbul, 2007.
- MUSAYEV İ, “Ermeni Genositi, Yoksa Türk-Müslüman Soykırımı”, Bakü, 2001.
- MUSTAFA Nazım, “Gümrü Tarihinden Sayfalar”, Çev: Beşir MUSTAFAYEV, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 20, Yıl: 9, Erzurum, 2001.
- Naş Golos, Menşevik Yayın Organı*, Bakü, 24 Mart 1918.
- NEBİYEV Azad, “Kuba Soykırımı”, <http://www.mns.gov.az/html>, Azerbaycan Milli Tehlikesizlik Nazirliği, Bakü, 23 Eylül, 2007.
- NECEFOĞLU Hacali, “Gelecek Hakkında Düşünceler: Ermenistan’ın 2020 Projesi”, *ASAM-EREN* Yay, C.1, Ankara, 2007.

- _____, “Kafkasya’da İstikrarı Tesisi Sorunu”, *Türkiye’nin Güvenliği Sempozyumu*, Tarihten Günümüze Dış Tehditler, Bildiriler, Fırat Üniversitesi Rektörlüğü Yay, Elazığ, 2004.
- NESİBZADE Nesib, “28 Mayıs Azerbaycan’ın İstiklal Günüdür”, *Dan Ulduzu Gazetesi*, No: 18, Bakü, 31 Mayıs, 1991.
- OGAN Sinan, “Yüzyılın Dramı: Azerbaycan’da Kaçkın (Göçmen) Sorunu”, *Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel Sayısı*, C. 7, Sayı. 1, Sayfa. 1, Ankara, 2001.
- OĞUZOĞLU Yusuf, “XVII. Yüzyılda Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Hakkında Bazı Bilgiler”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu* A.Ü. Rektörlüğü Yay, 8-12 Ekim, Erzurum, 1984.
- ORTAYLI İlber, “Osmanlı Ermenileri”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel*, Sayı: 38, Yıl: 7, Ankara, Mart 2001.
- ONK Nizamettin, “Yeni Azerbaycan Cumhuriyeti Kurulurken”, *Türk Dünyası Tarih Bülteni*, İstanbul, Nisan 1992.
- ÖNDER Ali Rıza (Emekli Yargıtay Üyesi), “Göksunda Ermeni Çılgınlığı”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 12 Ekim, 1986.
- ÖZDEMİR Hikmet, “Türk-Ermeni İhtilafı”, *ASAM-EREN* Yay, Sayı: 25, Ankara, 2007.
- ÖZDEN Neşe, “Ermeni Sorunu İle İlgili İngiliz Tezleri (İngiliz Belgelerine Göre-1920)”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, *ASAM-EREN* Yay, Sayı: 25, Ankara, 2007.
- ÖZGÜL M. Cemil, “Osmanlı Devletinde Ermeniler”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel*, Sayı: 37, Yıl: 7, Ankara, Ocak-Şubat, 2001.
- PALABIYIK M. Serdar, “Ermeni Sorununa Giriş; Başlangıçtan Lozan Antlaşmasına Kadar”, *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, *ASAM-EREN* Yay, Ankara, 2007.
- _____, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri (1918-2007)”, *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, *ASAM-EREN* Yay, Ankara, 2007.
- PARMAKSIZOĞLU İsmet, “Ermeniler”, *TA*, XI, Ankara. 1968.
- PERİNCEK Mehmet, “Atatürk ve Ermeni Sorunu”, *Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu* (Tahliller-Belgeler-Kararlar), Kaynak Yay, İstanbul, 2007.
- PERİNCEK Şule, “Bizim Ermeniler”, *Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu* (Tahliller-Belgeler-Kararlar), Kaynak Yay, İstanbul, 2007.
- PULUR Hasan, “Pravdaya Sunulur”, *Hürriyet Gazetesi*, 1985.

RESULZADE Mehmet Emin, “Azerbaycan Cumhuriyeti”, *İstiklal Özel Sayısı*, Bakü, 1919.

_____, “Kafkasya Türkleri”, *Azerbaycan Dergisi*, No: 1, Bakü, 1991.

RIHTIM Mehmet, “İngilizlerin Bakü ve Hazar Denizine Hakim Olmak Hususunda Cehtleri”, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu, *Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü, 2008.

SADIKOV Hasanbala, “Ermenilerin 1905’de Azerbaycan’da Yaptıkları Katliamlar”, *ASAM-EREN*, C. 1, Ankara, 2007.

SAHİLLİOĞLU Halil, “Yabancı Gözüyle Türkler, Yahudiler, Ermeniler ve Rumlar”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C. 3, Sayı: 15, İstanbul, Aralık, 1968.

SARAY Mehmet, “Ermeni Sorunu Nedir, Nasıl Halledilmeli”, *Tarihi Gerçeklerle ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*, İstanbul, 2007.

_____, “Ermeniler Yol Ayrımında”, *Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara, 2000.

_____, “Türk-Rus Münasebetleri ve Ermeni Meselesi”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeniler ile İlişkileri Sempozyumu*, 8-12 Ekim 1984, Erzurum, S. 126-128, Ankara, 1985.

SARIAHMETOĞLU Nesrin, “Kafkasya Ötesindeki Siyasi Gelişmeler ve Hazar Petrolleri”, *Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları*, İstanbul, 1998.

_____, “26 Bakü Komiserleri ve Stepan Şaumyan Yeniden Sorgulanıyor”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı. 14, Erzurum. 2000.

SARINAY Yusuf, “Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Tehciri”, *Uluslararası Askeri Tarih Dergisi Komisyonu*, *ATASE Başkanlığı Yay*, Ankara, 2007.

_____, “Türk Arşivleri ve Ermeni Meselesi”, *Belleten*, C. LXX, Sayı: 257, Ankara, Nisan, 2006.

SEFEROV Rehman-İBADOV Adalet, “Ermenilerin Karabağ’ı İşgal Süreci ve Sonrasında Yaşanan Zorunlu Göçler ve Sorunları”, *Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi Yay*, Sayı: 18, Konya, 2007.

SEVİM Ali, “Selçuklular ve Ermeniler”, *Yeni Türkiye Ermeni Sayısı*, No: 38, İstanbul, 2001.

- SEYDİ Süleyman, “Sovyetler Birliğinin Ermeniler İçin Başlattıkları Anavatana Dönüş Projesi”, *ASAM-EREN* Yay, C. 2, Ankara, 2007.
- SONYEL Salahi, “Yeni Belgelerin Işığı Altında Ermeni Tehcirleri”, *Belleten*, C. XXXVI. No: 141, Ankara, Ocak, 1972.
- SOYSAL İsmail, “Hazar Bölgesinde Petrol ve Gaz Kaynakları”, *Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları*, İstanbul, 1998.
- SÜLEYMANOV Mehman, “Kafkas İslam Ordusunun Azerbaycan’ın Arazi Bütövlüğü Uğrunda Mübarezesi”, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu, Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü, 2008.
- _____, “Kafkas İslam Ordusunun Diğer Faaliyetleri ve Missiyasının Sona Çatması”, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu, Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü, 2008.
- _____, “Kafkas İslam Ordusunun Kuruluş, Hazırlık ve Seferberlik Vaziyeti”, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu, Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü, 2008.
- ŞAHİN İlhan, “Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğunda Gayri Müslimler”, *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul, 2001.
- ŞİHALİYEV Emin Arif, “Ermenistan-Azerbaycan Sorununun Perde Arkası, Rusya-Türkiye Çatışması”, *ASAM-EREN* Yay, C.1, Ankara, 2007.
- TAHİRLİ Abid, “Ermeni Entrikalarının Perde Arkası”, *Odlar Yurdu Gazetesi*, No: 3 Bakü, Temmuz, 1991.
- _____, “Ermeni Teröristlerine Beraat Veren Mahkemeler”, *Bakü Üniversitesi Humanitar Haberler Gazetesi*, Humanitar İlimler Serisi, No: 2, Bakü, 2002.
- TAŞKIRAN Cemalettin, “Karabağ Problemi”, *Askeri Tarih Bülteni*, ATASE Başkanlığı Yay, Yıl: 25, Sayı: 48, Ankara, Şubat, 2000.
- TEKLELİ Minehanım, “Azatlık ve Kurtuluş Ordusu Hakkında Son Söz veya Türk-İslam Ordusunun Dersleri”, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu, Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü, 2008.
- TOĞAN Zeki Velidi, “Azerbaycan”, *İA*, C.2, İstanbul, 1979.

- TURAN Ömer, “Amiral Bristol ve Türk-Ermeni İlişkileri Bağlamında Amerika’da Yürütülen Türk Karşıtı Propaganda (1919-1922)”, *Uluslararası Askeri Tarih Dergisi*, ATASE Başkanlığı Yay, No: 87, Ankara, 2007.
- TÜMER Günay, “Azeri”, *TDVİA*, C.4, İstanbul, 1991.
- TÜRKDOĞAN Berna, “İğdır’da Soykırım Anıt ve Müzesinin Açılış Töreni Haberi”, *Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara, 2000.
- TÜRKKAYA Ataöv, “İzmir’i Ermeniler ve Rumlar Yaktı”, *Milliyet Gazetesi*, 24 Eylül, 1986
- UÇAR Ahmet, “Özgürlük ve Kahramanlık Şairi Ahmet Cevat Üzerine Makaleler”
http://www.turkbirlik.gen.tr/lang-tr/Makale/107-fuat-ucar/337/03_Haziran_2008
- ULUÇAM Abdüsselam, “Doğu Anadolu Mimarisinde Türk-Ermeni Kültür İlişkileri”, *Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara, 2000.
- ULUSOY Mehmet, “Taner Akçam Örneğinde Mandacı Aydının Ermeni Sorunundaki İşlevi”, *Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu* (Tahliller-Belgeler), Kaynak Yay, İstanbul, 2007.
- UZUNDERE Ali Eşref, “Hak Mehmet Köyü Toplu Kuyu Mezar Kazısı”, *Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara, 2000.
- ÜNAL Cemil, “Ermeni Soykırımı İddiaları, Gerçekler”, *Azerbaycan Dergisi*, Sayı: 337, Yıl: 49, Ankara, Ocak-Şubat 2001.
- “Kafkasya’da Ermeni Zulmü, Azeri Tehciri ve Karabağ’ın İşgal Edilmesi”, www.euroasiaform.com, Azerbaycan Milli Meclisinin Neşri, Bakü, 2000.
- YALÇIN Nedim, “Ermenilerinki Düpedüz Katliam”, *Azerbaycan Zaman*, Bakü, 17 Aralık, 1993.
- YALINÇINKAYA Alaeddin, “Türk Cumhuriyetlerinin Siyasi Gelişimi”, *Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları*, İstanbul, 1998.
- YAMAN Ahmet Emin, “Bir Ulusun Yeniden Doğuşu-Mondros’tan Lozan’a (1918-1923)”, *Uluslararası Askeri Tarih Dergisi*, ATASE Başkanlığı Yay, No: 87, Ankara, 2007.

- YAVUZ Yusuf Şevki, “Araz”, TDVİA, C. 3, İstanbul. 1991
- YEDİYILDIZ Bahaddin, “XIV-XIX. Asırlarda Gayrimüslimlerin Türk Toplumunda İçindeki Yeri”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu* A.Ü. Rektörlüğü Yay, 8-12 Ekim, Erzurum, 1984.
- YEL Selma, “Osmanlı Ordusunun Kafkasya Harekatı ve Bakü’nün Kurtarılması”, *Askeri Tarih Bülteni*, ATASE Başkanlığı Yay, Yıl: 1, Sayı: 2, Ankara, 2003.
- YILDIRIM Hüsametdin, “Türk-Ermeni İlişkilerinde Ermenilerden İtirafı”, *Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara, 2000.
- YILDIZ Ramazan, “Vilayet-i Sitte’de Ermeniler İle İlgili Reformlar”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, ASAM-EREN Yay, Sayı: 25, Ankara, 2007.
- YILMAZ Reha, “Birinci Dünya Muharebesi Başlangıcında Osmanlı Devletinin Kafkas Siyaseti”, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu, Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü, 2008.
- YILMAZÇELİK İbrahim, “Tarihi Dönemler İçerisinde Türkiye’nin Güvenliği Açısından Kafkasya’nın Önemi”, *IV. Türkiye’nin Güvenliği Sempozyumu*, Bildiriler, Tarihten Günümüze Dış Tehditler, Fırat Üniversitesi Rektörlüğü Yay, Elazığ, 2004.
- YURTÇİCEK Bayram, “Ermeni Sorununa Genel Bir Bakış”, *Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu* (Tahliller-Belgeler-Kararlar), Kaynak Yay, İstanbul, 2007.
- YUSİFOV Ali, “Nahçıvan Şehrinde Ermeni Mezalimi”, *Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara, 2000.
- YUSUBOV İsmihan, “Ermeni Yayılımcılığına Karşı Mütakabiliyet”, *ASAM-EREN* Yay, C.1, Ankara, 2007.
- YÜCEER Nasir, “Kafkas İslam Ordusunun Bakü Şehrini Azat Etmesi”, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu, Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, No: 006, Bakü, 2008.

TEZLER

AR Kamil Necdet, Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923), *Basılmamış Doktora Tezi*, İzmir, 2009.

GÖKÇİMEN Ahmet, Ata Govşudov'un Romanları Üzerine Oluşumsal Yapısalcı Bir İnceleme, *Basılmamış Doktora Tezi*, Erzurum, 2006.

KÜRKÇÜOĞLU Erol, Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1918-1920), *Basılmamış Doktora Tezi*, Erzurum, 1994.

MUSTAFAYEV Beşir, Ortaçağda Berde Tarihi, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum, 2002.

SARIAHMETOĞLU Nesrin, Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920), *Basılmış Doktora Tezi*, İstanbul. 1996.

SEVİMLİ Yakup, Hayat Gazetesi Üzerine Bir Araştırma, C. 2, *Basılmamış Doktora Tezi*, İzmir, 2001.

SOLMAZ Gürsoy, Selçuklulardan Osmanlılar'a Gence, *Basılmamış Doktora Tezi*, Erzurum, 1997.

ŞİMŞİR Sebahattin, Azerbaycan'ın İstiklali İçin Türkiye'de Yapılan Siyasi ve Kültürel Faaliyetler (1920-1991), *Basılmış Doktora Tezi*, İzmir, 1999.

INTERNET ve CD

www.aksiyon.com.tr/yazdir.php

www.ancme/articled

www.anl.az/tarixelm/php

www.atem@tsk.mil.tr

www.avrasyaforum.com/24.02.2007.14:57/

www.azeritukleri.com

<http://www.azadt.net/x18291.html/azerpfoto.com> (Ceyhun Musayev)

www.eraren.org

www.ermenisorunu.gen.tr

www.forsnet.com.tr

www.forumturkiye.com/arsiv/indexphp/html/08.03.2008
www.tukishforum.com.tr/ermeni/tarihci/lalayan/birbelge/2009/02/24
www.haberaliz.com/detay.php
www.kitap.az
www.mfa.gov.az
www.mktup.gov.tr
www.mns.gov.az/qubasoyqirimi.az/http//64.233.183.104/search/13.10.2007.23:10
www.msb.gov.tr.http://2006
www.president.gov.az/azerbaijan/armenianaggression_az.html/25.10.2007
www.tarix.az
www.tbmm.gov.tr/tpb
www.tebyan.com
www.tsk.mil.tr
www.ttk.gov.tr
[www.turkersam@ata.uni.edu.tr](mailto:turkersam@ata.uni.edu.tr)
www.turkbirlik.gen.tr
www.turan.tc.haber
www.turkishembassy.org
Ermeni Meselesi İle İlgili Arşiv Belgeleri, Genelkurmay ATASE Arşivi, No: 82 (CD)
Ermeni Sorunu İle İlgili Belgeler (1905-1920), BOA, İstanbul, 2008. (CD)
Ermeni Sorunu, Başbakanlık, Ankara,. 2000. (CD)
Tarihin Tanıklığında Türk-Ermeni Sorunu, TRT, Ankara. 2008. (CD)
Kelebek Kanatlı, Cenup Garbi Kafkas Demokratik Cumhuriyeti, Cumhuriyet Gazetesi Kültür Hizmeti, İstanbul. 2006. (CD)
Özgürlüğe Doğru ve Kafkas Cephesi, Cumhuriyet Kültür Hizmeti, İstanbul. 2006. (CD)

KRONOLOJİ

12 Ekim 1813

Gülistan Antlaşması İmzalanmıştır

10 Şubat 1828

Türkmençay Antlaşması İmzalanmıştır

24 Mayıs 1860

Osmanlı Gregoryen Ermeni Cemiyeti Nizamnamesi Yayımlandı

22 Haziran 1875

Hasan Bey Zerdabi Tarafından İlk Azeri Türkçe'si Çıkarılan İkinci Gazetesi

3 Mart 1878

Ayastefanos Antlaşmasının 16. Maddesine Ermeniler İle İlgili Hüküm Eklenmiştir

13 Temmuz 1878

Osmanlı ve Rusya Arasında Berlin Barış Antlaşması İmzalandı

13 Eylül 1878

Ruslar Tarafından Osmanlı Topraklarındaki Ermenilerin Rusya'ya Göçü Engellenmiştir

1880

Ermeni Birleşik Cemiyeti Kuruldu

1882

Ermeni Silahlılar Derneğinin Kurulması

1884

Rus Baskıları Sonucu İstanbul'daki Meşak Ermeni Gazetesi Kapatılmıştır

1885

Mıgırdıç Portokalyan'ın Marsilya'da L'Armenie Adında Gazete Çıkarmaya Başlamıştır

1887

7 Rus-Ermeni Öğrencisi Tarafından Cenevre'de Hınçak Partisi Kuruldu

20 Haziran 1890

Erzurum'da Ermeni İsyanı

Temmuz 1890

Kumkapı'da Ermeni İsyanı

1890

Birinci Sason Ermeni İsyanı

25 Kasım 1891

Atina’da Muradyan Basımevi Tarafınca Çıkarılan Ermenice Aspares Gazetesinin Osmanlı Devletine Saldırı Haberler İle Ermenileri Tahrik Etmesi

21 Haziran 1892

Azerbaycan-Türkiye Sınırları Yakınlarında Bazı Ermeniler Tarafından Yapılan Fesatçıların Başçısı Stepan Muhtaryan Adlı Bir Ruhani Ermeni Din Adamı Çıktı

1892-1893

Kayseri,Yozgat ve Merzifon İsyancıları

30 Eylül 1895

Babıali İsyanı Başladı

3 Aralık 1895

Diyarbakır ve Zeytun’da Ermeni Ayaklanmaları Başladı

6 Aralık 1895

Hınçak, Troşak ve Haik Adlı Ermeni Gazetelerinin Türkiye Aleyhine Ermenileri İhtilale Teşvik Etmeleri

1895

Maraş’ta Ermeni İsyanı

30 Ekim 1896

İstanbul’da Ermeni Ayaklanması Meydana Geldi

1 Haziran 1896

Van’da Ermeni İsyancıları Vuku Buldu

26 Ağustos 1896

Osmanlı Bankası Eylemi Patlak Verdi

1904

İkinci Sason Ermeni İsyancıları

21 Temmuz 1905

Yıldız Camii’nde Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid’e Suikast Girişimi

7 Aralık 1908

İzmirliyan’ın İstanbul Ermeni Patriği Seçilmesi

1908

Ermenilerin Jamanak Adlı Gazetesi Yayına Başladı

1908

İkinci Meclis Açıldı ve Ermeni Komitecilerin Bazıları Milletvekili Seçilerek Osmanlı Meclisine Girdi

31 Mart 1909

İstanbul'da 31 Mart Hadisesi Meydana Geldi

14 Nisan 1909

Adana'da Ermeni Ayaklanması Çıktı

24 Haziran 1911

Rum, Ermeni Gregoryen, Ermeni Katolik Patrikhanelerinin Bulgar Eksarhanesi Arasında Askeri Antlaşma İmzalandı

1 Temmuz 1913

Hrasyan Gazetesinin Yazdığına Göre 1903 Senesinden 1912 Senesi Nisan Ayı Sonuna Kadar 32 Bin Ermeni Anadolu'dan ABD'ye Göç Etmiştir

5 Kasım 1914

İngiltere ve Fransa Osmanlı Devletine Savaş İlan Etti

24 Nisan 1915

Osmanlı Devleti Aleyhinde Faaliyette Bulunan Ermeni Örgütleri Kapatıldı. Bu Örgütlerin İdarecilerin 2.345 Üyesi Tutuklandı

3 Mayıs 1915

Ermeniler Van'da Türk-Kürt Müslüman Katliamı Yaptılar

27 Mayıs 1915

Tehcir (Yer Değiştirme) Kanunu Çıkarıldı

23 Temmuz 1915

Boğazlıyanda Ermeni İsyanı Meydana Geldi

10 Mayıs 1917

Kafkas Orduları Grup Komutanı Ahmet İzzet Paşa'nın Kumandanlığında Rusların Erzincan'daki Müslümanları Toplayıp Ermenilere Teslim Ettikleri ve Mezalim Gerçekleştirmeleri

17 Haziran 1916

Ermeniler ve Ruslar Van'da Katliam Yaptılar

1-11 Mayıs 1917

Rusya Müslümanları Kurultayı Başladı

Şubat 1917

Çar Rusyası Devrilmiştir

1917

Türk Adem-i Merkeziyet Partisi İle Müsavat Partisi Birleşti

Ekim 1917

Bolşevik İhtilali Gerçekleşmiştir

1 Şubat 1918

Ermeni Komiteci Arşak, Bayburt'ta Katliam Yaptı

15 Mart 1918

Bakü Sovyeti'nin Toplantısında Şaumyan'ın Maruzatı

Mart 1918

Brest Litovsk Milletlerarası Antlaşması İmzalandı

31 Mart 1918

Azerilere Karşı Ermeniler Soykırım Yaptılar

10 Nisan 1918

Kafkas Hükümeti Brest-Litovsk Antlaşmasını Kabul Etti

25 Nisan 1918

Ermeni Çeteleri Kars İlinin Subatan Köyünde 750 Müslüman'ı Katletti

Mayıs 1918

Batum Antlaşması Yapıldı

1918

Müsavat Partisinin Programı Kabul Edilmiştir

Mayıs 1918

Sözde Ermeni Devleti Kurulmasına İzin Verilmiştir

1918

Azerbaycan Milli Ordusu Kuruldu

25 Mayıs 1918

Nuri Paşa Gence'yi Ermeni ve Taşnaklardan Temizledi

28 Mayıs 1918

Tiflis'te Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Kurulmuştur

4 Haziran 1918

Gürcistan-Azerbaycan-Ermenistan Arasında Batum'da Osmanlı Devleti İle Ayrı-Ayrı Barış Antlaşmaları İmzalandı

20 Haziran 1918

Gence'de Azerbaycan Cumhuriyeti Tarafından Aliaga Şihlinski Kumandanlığı Altında Azerbaycan İle Dünya Arasında Köprü Oluşturulmuştur

27 Haziran 1918

Azeri Türkçe'si Resmi Devlet Dili İlan Edilmiştir

29 Haziran 1918

Ermeniler Ermenistan'da Soykırım Nedeniyle Türkiye'ye Göç Etmek İsteyen Müslümanlara Müsaade Edilmiştir

15 Eylül 1918

Bakü, Azeri ve Anadolu Türklerinden Oluşturulan Kafkas İslam Ordusu Tarafından Taşnak Ermenilerden Temizlenmiş ve Bakü Başkent Olmuştur

8 Ekim 1918

Osmanlı Ordusu Karabağ'da Şuşa'yı Ermenilerden Kurtardı

30 Ekim 1918

Mondros Mütarekesi

9 Kasım 1918

Azerbaycan Cumhuriyeti 3 Renkli Bayrağı İlan Edilmiştir

7 Aralık 1918

Azerbaycan Cumhuriyeti Parlamentosu Açılmıştır

16 Haziran 1919

Gürcistan İle Azerbaycan Arasında Savaşta Savunma Paktı İmzalandı

16 Temmuz 1919

Nahçıvan ve Şerur Havalisinde Ermeniler Tek Bir Müslüman Kalmayıncaya Kadar Tüm Müslümanları Katletmişlerdir

18 Temmuz 1919

Kafkas Cephesinden Gelen Muhacirlerin Yollarda Ermeniler Tarafından Soyulması

4 Eylül 1919

Sivas Kongresi Açıldı. Mustafa Kemal Paşa Açılış Konuşmasında Ermeni Konusunun Değindi

27 Eylül 1919

Kafkasya İttihat Partisinden Ahmet Ağazade Sadık, Kazım Karabekir Paşa'ya Gelerek Rus ve Ermeni Saldırısına Karşı Türkiye'den Yardım Talep Etmiştir

20 Kasım 1919

Osmanlı Bürokrasisinde Üst Düzeyde Görev Yapan Bogos Nubar Paşa ve Şerif Paşa, Ermeni-Kürt Bağımsızlık Belgesini İmzaladılar

12 Ocak 1920

ADC İstiklaliyeti Antanta (İngiltere, Fransa, İtalya) Devletleri Tarafından Tanınmıştır

12 Ocak 1920

450 Kişilik Ermeni Çetesi Antep'in Arapdar Köyünde Müslümanlara İşkence Yaptı

14 Şubat 1920

Atatürk'ün Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine Kafkas Bölgesindeki Ermeni ve Gürcü Faaliyetleri İle İlgili Bilgi Veren Telgrafi

3 Mart 1920

Ermeniler Kozan'da Katliam Yaptı

27 Nisan 1920

Sovyet Rusyası'nın 11. Kızıl Ordusu Baku'yü İşgal Ederek Milli Hükümeti Devirmiş ve Azerbaycan Sovyet Hakimiyeti Kurulmuştur

28 Nisan 1920

Ermeniler Kafkasya'da Müslüman Ahaliye Silah Toplamak Bahanesiyle Baskı Yaparak Türkleri Katletmişler

16 Haziran 1920

Doğu Ordusuna Bağlı 3. Kafkas Tümeni Ermenistan Üzerine Harekate Başladı

5 Temmuz 1920

Türk Birliği Nahçıvan Bölgesine Gelerek, Ermenistan Saldırısına Karşı Tedbirler Aldı

13 Ağustos 1920

Moskova’da Türk-Sovyet Görüşmeleri Başladı

1 Eylül 1920

Kazım Karabekir Paşa 9. Kafkas Tümeni Komutanı Halit Bey’e Ermeni Saldırılarına Karşı Misillemeye Bulunmasını Emretti

2 Aralık 1920

Gümrü Antlaşması İmzalandı

9 Mart 1921

Ermeniler ve Bolşevikler Borçalı’da Müslüman Ahaliye Zalimce Katlettiler ve Mallarını Talan Etiler

15 Mart 1921

Talat Paşa Berlin’de Ermeniler Tarafından Katledildi

16 Mart 1921

Moskova Antlaşması İmzalandı

18 Mart 1921

Ermeni Mişak Torlakyan Azerbaycan İçişleri Bakanı Cevanşir Han’ı Tepebaşı’ndaki Pera Palas Oteli Önünde Katletti

2 Nisan 1921

Erivan 11. Kızıl Ordu Birlikleri Tarafından İşgal Edildi

13 Ekim 1921

Kars Antlaşması İmzalandı

22 Temmuz 1922

Cemal Paşa, Tiflis’te Ermeniler Tarafından Katledildi

1923

Nahçıvan’ın Muhtariyeti İlan Edildi

24 Temmuz 1923

Lozan Antlaşması İmzalandı

1923

Ermeniler Lozan Konferansında İsmet İnönü’ye Suikast Düzenledi

20 Nisan 1925

Atatürk’e Suikast Hazırlayan 4 Ermeni Çetesi Ortaya Çıkarıldı

1941-1945

Azerbaycan Sovyet Ordusu İçerisinde Yer Alarak 2. Dünya Savaşına Katılmıştır

1965

24 Nisan 1915 Tehcirinin 50. Yılı Dolayısıyla Ermeniler ABD, Fransa ve Sovyetler Birliğinde Türk Düşmanlığı Girişimine Başladır

27 Ocak 1973

Türkiye’nin Los Angeles Başkonsolosu Mehmet Baydar ve Yardımcısı Bahadır Demir, Mıgırdıç Yanıkyan Adlı Ermeni Tarafından Katledildi

20 Ocak 1975

ASALA (Gizli Ermeni Kurtuluş rgt) Kuruldu

22 Ekim 1975

Türk Büyükelçi Daniş Tunalıgil Viyana’da Ermeniler Tarafından Katledildi

24 Ekim1975

Paris Büyükelçisi İsmail Erez ve Polis Memuru Talip Yener Paris’te Ermenilerce Katledildi

16 şubat 1976

Beyrut Büyükelçisi Oktay Cerit Katledildi.

9 Haziran 1977

Vatikan Büyükelçisi Taha Carım Ermeniler Tarafından Katledildi

17 Aralık 1978

THY Cenevre Bürosuna Patlayıcı Madde Atıldı. Saldırısı “ASALA” Ermeni rgt stlendi

17 Nisan 1980

Vatikan Büyükelçisi Vecdi Trel Silahlı Saldırısı Uğradı

19 Nisan 1980

Marsilya Türk Konsolosluğuna Roketatarlı Saldırısı Düzenlendi. Saldırısı “ASALA” Ermeni rgt stlendi

10 Kasım 1980

Sydney Başkonsolosu şarık Arıkyan ile Koruma Polisi Engin Sever Katledildi. Saldırısı “ASALA” Ermeni rgt stlendi

5 Mayıs 1982

ABD'nin Boston Fahri Konsolosu Okan Gündüz Ermeniler Tarafından Katledildi

7 Ağustos 1982

3 Ermeni Terörist Ankara Esenboğa Havaalanına Silahlı Saldırıda Bulundular ve Katliam Yaptılar. 9 Türk Öldürüldü, 78 Kişi de Yaralandı. Levon Ekmekçiyan İsimli Ermeni Terörist Yakalandı

Kasım 1987

Hankendi'nde Toplanan Ermeniler Karabağ'ın Ermenilere Verilmesi İçin Gösteri Yaptılar

17 Kasım 1988

Azerbaycan'da Ebülfez Elçibey Önderliğinde Milli Azatlık Harekatı Başlamıştır

Arlık 1988

Ermenistan'dan (Batı Azerbaycan) Azerilerin Kitlevi Şekilde Depostasiyası Başlamış ve Sonuçlanmıştır.

19-20 Ocak 1990

11. Kızıl Ordu Bakü'de Katliam Yaptı

21 Ocak 1991

Ermeniler Hacılar Kentine Bombalı Saldırı Düzenledi. Saldırıda 3 Sovyet Askeri İle 2 Azeri Öldü. Ermeniler Azerbaycan'nın Sesi Gazetesi Muhabiri Salatin Askerova'yı Katletti

13 Nisan 1991

Karabağ'da Ermeniler İle Azeriler Arasında Çatışmalar Çıktı. Azeri Köyleri Ermeniler Tarafından Top Ateşine Tutuldu

23 Nisan 1991

Şuşa İline Bağlı Azeri Köyleri Ermeni Köylerinden Açılan Top ve Makineli Tüfek Ateşine Maruz Kaldı. Olayda 3 Azeri Öldü, 3 Ev Yıkıldı, 3 Ev de Oturulmaz Hale Geldi

26 Nisan 1991

Karabağ Bölgesinde 4 Azeri Güvenlik Görevlisi Öldürüldü. Olayı Karabağ Savaşçıları Adlı Ermeni Örgütü Üstlendi

18 Ekim 1991

Azerbaycan'ın Bağımsızlığı İle İlgili Anayasa İlan Edildi

18 Şubat 1992

Hocavend Ermeniler Tarafından İşgal Edildi

26 Şubat 1992

Hocalı Soykırımı

9 Mayıs 1992

Şuşa'nın İşgali

17 Mayıs 1992

Laçın İli Ermeniler Tarafından İşgal Edildi

06 Nisan 1993

Kelbecer Ermeniler Tarafından İşgal Edildi

17 Haziran 1993

Ağdere Ermeniler Tarafından İşgal Edildi

23 Temmuz 1993

Ağdam'ın İşgali

18 Ağustos 1993

Cebrail İşgal Edildi

23 Ağustos 1993

Fuzuli İli Ermeniler Tarafından İşgal Edildi

31 Ağustos 1993

Kubathı İli İşgal Edildi

25 Ekim 1993

Zengilan Ermeniler Tarafından İşgal Edildi

25 Nisan 1996

Yunanistan Parlamentosu Sözde Ermeni Soykırımı Anma Günü İlan Etti

20 Mart 1997

Taşnaksütyun Örgütü Başçısı Robert Koçaryan Başbakan Oldu

Şubat 1998

Azerbaycan Eski Halk Cephesi Partisi Lideri Merhum Ebülfaz Elçibey, Koçaryan'ın Geçmişte Rusları Arkasına Alarak Karabağ'da Azerbaycan'a Karşı Ayaklandığını Bildirdi

27 Mart 1998

Belçika Senatosu Sözde Soykırım İle İlgili 1-736/3 Sayılı Kararı Kabul Etti

10 Ocak 2001

Fransa Ulusal Meclisi Dış İlişkileri Komitesi Sözde Ermeni Soykırımı Yasa Tasarısını İmzaladı

3 Mart 2001

Fransa'nın Sevr Kentinde Sözde Ermeni Soykırımı Anıtı Dikildi

13 Haziran 2002

Kanada Senatosu Sözde Ermeni Soykırımı Hakkında Yasa Kabul Etti

18 Mart 2004

Arjantin Hükümeti Sözde Ermeni Soykırımı Yasa Tasarısını İmzaladı

30 Kasım 2004

Slovakya Parlamentosu Sözde Ermeni Soykırımını Tanıyan Bir Karar Aldı

5 Aralık 2004

Hollanda Parlamentosu Sözde Ermeni Soykırımını Tanıyan Bir Karar Aldı

2 Mayıs 2005

Genelkurmay ATASE Belgelerinde 1915'te Osmanlı Topraklarında 987 Bin Ermeninin Yaşadığını, Bunların Sadece 413 Binin Göçe Tâbi Tutulduğunu Açıkladı

4-6 Mayıs 2005

Atatürk Araştırma Merkezi İle Azerbaycan Atatürk Merkezi Birlikte, Ankara'da "Ermeni İddiaları ve Azerbaycan Gerçeği" Konulu Uluslararası Sempozyum Düzenledi

EKLER

EK-1. Tehcir Öncesi Anadolu’da Ermeni Ayaklanmaları ve Sonuçları

Ermeni örgütleri, Anadolu’nun yedi vilayeti ve Kuzey Azerbaycan’ın bir hissesi işgal etmekle “Büyük Ermenistan” oluşturmak hayali içindeydiler. 1905-1920 yıllarında Azeri Türkleri ile Anadolu Türkleri birlikte hareket etmesi aslında her iki tarafın da aynı amaç taşıdığını göstermekte idi⁷⁷⁴.

Tabi bu fiiliyatın evvelinde Ermeni komiteleri ve onların ABD, Rusya ve AB’deki bağlantıları, özellikle Taşnak, Hınçak ve Ramgavar örgütlerinin “Troşak” gibi yayın organlarında Osmanlı aleyhinde tasvir edilmesi mümkün olmayan aşağılamalar ve sütunlar dolduruyorlardı. Bu durum 1906 sensinde daha çok hal almıştır. Ve Hırımyan Katogigosluğu zamanında tatbiki başlamıştı⁷⁷⁵.

Osmanlı arşivlerindeki belgeler Ermeniler ile ilgili birçok karanlık köşelerini aydınlatmaktadır. İlk dönem tapu-tahrir defterlerinde⁷⁷⁶ daha çok Türk-USul-i idaresinde Ermenilerin ve aynı zamanda diğer gayri Müslimlerin Osmanlı’ya karşı sorumlulukları ve son derecede zevki-sefa içindeki yaşamları göze çarpmaktadır. XIX.yüzyılın ikinci yarısında silahlı savaşın ilk çekirdeklerine Osmanlı Ermenilerinden çok “Narodniklerin” (Milliyetçilerin) etkisi altında kalan Rus-Ermeni aydınlarının arasında rastlanmaktadır.

Ermenilerin Kurtuluş Birliği Cephesi, bazı Ermeni-Rus aydın örgütleriyle temasa geçerek, ajan alış veriş ve silah satın alabilmek için para toplama konularında

⁷⁷⁴ Ermeni olaylarının güvenlik ve savunma bağlamındaki askeri boyutu, basit bir anlatımla, ayaklanma, düşmanla işbirliği ve ihanet; hukuki boyutu ise, bütün bu süreçte alınan idari önlemlerle tüm ilgili taraflarca işlenen haksız fiillerden kaynaklanabilecek hukuki sorumluluklarıdır. Bknz: Fahrettin Kırzioğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)*, Ankara. 1970; Sadi Çaycı, “Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu ve 1915 Olayları”, *ASAM-EREN* Yay, Ankara. 2007, s. 171.

⁷⁷⁵ Musa Sarıkaya, *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri (Meşrutiyetin İlanından Önce ve Sonra)*, İstanbul. 2006, s. 11, 24, 44.

⁷⁷⁶ Bilindiği gibi tapu-tahrir defterleri Osmanlı Devletinin nüfus ve arazi sayımını ihtiva eden en önemli istatistikleri araştırmacılara vermektedir. Bu defterlerde tahrir edilen yerin şehir merkezinden başlanmak üzere mahalleler sırasıyla kaydedilmektedir. Şehirde önce Müslüman mahalleler, sonra da gayri Müslim unsurlar “Cemaat-i Zimmi” yada “Cemaat-i Cebran” adı altında bu defterlerde yazılmaktadır. Şehirde bulunan Müslim ve gayri Müslim halk içerisinde belli bir sanat erbabı olanların isminin altında hangi sanatı icra ettikleri kayıt edilirdi. Vergi veren Müslüman ya da gayri Müslim nüfusun erkeklerinden evli olanlar “hane” bekarlar ise “mücerret” olarak değerlendirilirdi. Daha sonra iskan birimleri adını verdiğimiz köyler de tek-tek ele alınarak yazılır ve kayde yetiştirilen mahsulleri de “akçe” olarak yıllık değerleri gelirler kısmında gösterilirdi. Mehmet İnbaşı, “Osmanlı Tahrir Defterleri Hakkında”-“XVI Yüzyılda Kayseri ve Civarında Ermeniler”, *Atatürk Araştırma Merkezi* Yay, Ankara. 2000, s. 50-51.

işbirliği yapmışlardır. Kafkaslarda Taşnaklardan bir gurup, Türkiye’de ihtilalci amaçlar için bomba üretmek üzere Balkanlara giden Konstantin Khatisyan’ın öncülüğünde Fraksia’yı kurmuşlardı. Taşnak partisinin şubeleri birçok Türk, Rus ve İran kentlerinde kurulmuştu. Bu arada İran toprağı, Türkiye’ye karşı eylemler için daha elverişli oldu. Kuşku yok ki, Ermeni siyasal partileri Avrupa Devletlerinin ilgisini çekebilmek için terör yollarını seçmişlerdi⁷⁷⁷.

Osmanlı Devleti iktisadi yönden geriliğı ve siyasi yönden çürüklüğünden faydalanan harici güçler olan Fransa, İngiltere, Rusya ve Almanya Anadolu’nun yarısını işgal etmişlerdir. 1911-1912’de İtalya-Osmanlı Savaşı, 1912-1913 Balkan Savaşları ülkeyi iyice zayıflatmıştır. Öte yandan ülkenin zayıflamasından yararlanmak isteyen batı ülkelerinin tutumu Çar Rusyası’nı rahatsız etmekteydi. Azeri tarihçisi G.H. Hüseyinov’un deyimi ile desek: “Çar Rusyası İstanbul’u, Kara Deniz’den Akdeniz’e kadar uzanan Boğazları ele geçirmek ve Osmanlı hakimiyetinde olan Ermenileri ve Ermenistan’ı zaptetmek istiyordu”⁷⁷⁸. Bu yönde dünyanın birçok yerinde Ermeniler lehinde propaganda çalışmaları hız kazanmıştır.

Sultan Fatih (1430-1481)’in İstanbul’u fethetmesiyle Ermenilerin istikbali için yeni bir yıldızın parlamaya başladığını söylersek tarihi bir gerçeğı ortaya çıkarmış oluruz. Fatih’in çizdiği yoldan yürüyen diğer Osmanlı Sultanları, her ne maksatla yapmış olurlarsa olsunlar, Ermenilerin ilerlemesini arzu ettiklerini görmekteyiz.

Böylece XVII. Asırdan başlayarak Ermeni vatandaşları devlet ve hükümet hizmetlerine alınıyor, hatta 1821 Rum isyanından sonra, Ermeniler devletin harici hizmetlerine girmeye başlıyorlardı. Bu devirden başlayarak ülke dahilinde huzursuzluklar meydana gelmeye başlamıştır. Buna rağmen Osmanlı iç siyasetine halel getirecek herhangi bir hareketten kaçınmış, hatta oluşan talihsizliklere rağmen, hünerli bir siyasetle halkını bunların etkisinden uzak tutmaya gayret göstermiştir. Bazen katı, bazen de mülayim kararlarla emniyet ve asayiş bozmak isteyenleri bertaraf edebilmiştir⁷⁷⁹.

⁷⁷⁷ Ataöv Türkkaya, “Ermeni Terörizmine Silah Sağlanması: Osmanlı Belgelerine Dayalı Gerçekler”, Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı, Ermeni Terörizmi Kaynakları Uyuşturucu Trafığı İle İlgili Tarihinin Saptırılması, A. Ü. *Sempozyumu*, Ankara. Nisan 1984, s. 165, 168.

⁷⁷⁸ G. H. Hüseyinov, *Atatürk Devrinde Türkiye’nin Harici Siyasetine Dair*, Bakü. 1970, s. 6, 30.

⁷⁷⁹ Rahip G. Çarkçıyan, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul. 2006, s. 13-14-36; A. Alboyacıyan, *Yedikule Hastanesi Salnamesi*, İstanbul. 1910, s. 76-77.

Milletleşme sürecinde Ermeni Nizamnamesi ıslahat fermanının meydana getirdiği geniş hak ve hürriyet ortamı içerisinde hazırlanarak 19 Mart 1862 senesinde Babıâli tarafından onaylanmış. Ve 1869 yılında İstanbul Ermeni Patrikhanesinde bağımsızlık düşüncesi ortaya atıldı. Daha sonra oluşan bu ortam içerisinde özellikle Berlin Konferansı (İleride geniş olarak anlatılacaktır) esnasında, Ermeni toplumuna özerklik tanınması için çok mühim bir rol oynayacak meşhur Hırimyan Patrikliğe getirildi⁷⁸⁰. Özellikle bu yıllardan itibaren Ermenilerin sinsi faaliyetleri artar ve ayaklanmalara zemin hazırlanır.

Tarihi belgelere göre Ermenilerin ilk ruhani merkezi Kütahya'da olmuştur. Daha sonra Osmanlı Payitahtı Bursa olunca, merkez buraya taşınmıştır. Zikrettiğimiz gibi Fatih Sultan dönemi itibariyle Ermenilere İstanbul'da yüksek statüde Patrikhane verilmiştir. Böylece ülkenin her yerinden (Kars, Diyarbakır, Kayseri, Karaman, Sivas, vs.) gelen Ermeniler, ticaret ve sanatla uğraşmak amacıyla İstanbul'a akın eder. Osmanlı usul-i idaresinde her kademede yer alamaya başlarlar. Maliye, Bayındırlık, Adliye, Telgraf, Sağlık ve Taşra Teşkilatlarında görev almışlardır. Aralarında en üst düzeye bile yükselenler olmuştur⁷⁸¹.

Erivan ve Kudüs'te birer Gregoryan Ermeni Patrikhanesi Bulunduğu halde, İstanbul'da da bir üçüncüsü kuruldu. Osmanlı Sultanı bu teşebbüsünün siyasi bir takım mülahazalar yanında, Anadolu Ermenilerinin dini işlerini belirtilen patrikhanelerden yönetilmesindeki sakıncalar da söz konusu olmalıdır. Nitekim 1461 yılından sonra, Habeş, Kıpti ve Süryani Kiliseleri de İstanbul'daki bu Ermeni Patrikhanesine bağlanmıştır. Böylece Osmanlı merkezi yönetimi devlet sınırları içindeki Hristiyan cemaatlerini ve kiliselerini İstanbul'dan kontrol edebilir duruma gelmiş oluyordu. Bu durum XVI-XVII. yüzyılda da sürmüştür. Ancak merkezi yönetimin çeşitli sebeplerle zayıflamaya başladığı XVIII. ve bilhassa XIX. yüzyılda bu denetim başarılı olamadı. Genellikle Rumlar Ortodoks, Ermeniler Gregoryan mezhebine bağlı olmakla birlikte aralarında Katolikliğe mensup olanlar da vardı⁷⁸².

Osmanlı toplumunun bir parçası olan Ermeniler, kendilerine geniş haklar tanınmış olmasına rağmen devlete karşı ayaklanmasının temel nedenlerinden biri de

⁷⁸⁰ Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara. 1997, s. 196.

⁷⁸¹ Rahip G. Çarkçıyan, *a.g.e.*, s. 21.

⁷⁸² Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Cilt II, İstanbul. 1999, s. 117.

kilisenin iç ve dış emperyalistlerle işbirliğinde olması ve halkı kışkırtmasıdır⁷⁸³. Başta Ermeni kilisesi olmak üzere, yurt içinde ve yurt dışında kurulan çeşitli Ermeni komite ve dernekleri bir taraftan Anadolu'da hadise çıkarmağa çalışıyorlar, bir taraftan da bunları mübalağalı bir şekilde Avrupa'ya yaymağa çalışıyorlardı. Ermeni Patriği Nerses 31 Mayıs 1879 tarihinde Layard'a bir mektup göndererek bir Ermeni Genel Valisinin idaresi altında Doğu Anadolu'da muhtar bir Ermeni Vilayetinin kurulmasını talep etmişlerdir⁷⁸⁴.

Ermeniler nedense yıllarca kin ve nefretlerini gün yüzüne çıkararak, tüm güçleriyle örgüt kurmaya ve isyan faaliyetleri yaparak katliam gerçekleştireceklerdir⁷⁸⁵.

⁷⁸³ Birinci Cihan Harbinin iştirakçılarında olan Osmanlı İmparatorluğu kendi iç meselelerinin yanı sıra Ermeni çetelerinin mezalimine maruz kalan hem Anadolu insanına hem de Azerbaycan Türklerine yardım etmesi, özellikle Doğu Anadolu'da ve Güney Kafkas'ta Müslüman ahaliye yapılan soykırıma dur demek için olağanüstü çaba sarf etmekte idi. Günümüzde bile Ortadoğu ve Balkanlardaki toplumların bu düzene hem yatkın hem de ona karşı özleminden ileri geldiğini gözlemlemekteyiz. Bunun da asıl nedeni, Osmanlının asırlar boyunca hükümler ve hakim kılan sır, Türk ve Müslüman olmayan azınlıklara, onların örf ve adetlerine, yaşayış ve inançları üzerinde hiçbir baskı yapmadan adil bir şekilde idare etmesindendir. Ayrıca Doğu Anadolu'da görev yapan Rus askerlerinin günlüklerinde mezalimi anlatan anılara da rastlamaktayız. Bknz: Veysel Eroğlu, *Ermeni Mezalimi*, İstanbul. 1978; Abdullah Yaman, *Ermeni Meselesi Nedir?*, İstanbul. 1993, s. 14; İsmet Binark, *Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay, No: 92, Ankara. 2001, s. 2; Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1879)*, İstanbul. 1984, s. 38; Hikmet Özdemir, "Türk-Ermeni İhtilafı: Makaleler", *ASAM-EREN* Yay, Sayı: 25, Ankara. 2007, s. 119.

⁷⁸⁴ Tarihi olayları gerçek yönleriyle ortaya çıkarmak, öğrenmek ve aydınlatmak için tanıkların şahitliğine başvurmak yerinde olsa gerek. Bu hadiselerle ışık tutan en önemlisi yabancı gözlemcilerin oluşturduğu belgeler ve kendi dillerinden yazılanlar en büyük delildir. Şöyle ki, dönemin Van-Erzurum Başkonsolosu Rus General Mayevski'nin, Ermenilerin yaptıkları kıyımları ve insanlık dışı faaliyetleri görerek ve yaşayarak kendi eliyle kaleme almıştır. Onun şahitliğinden birkaç pasaj veriyoruz: "12-13 Eylül 1896 senesinde ortaya çıkan Hınçak çetesi Van Şehrinin Ovannis Köyüne sürekli saldırı düzenlemekte idi. Saldırdıkları her yeri tahrip etmiş olan bu çeteciler Ermeni mahallelerinin bahçelerine kadar ilerlemişlerdir. Savunma için son derecede elverişli olan bir Ermeni evini işgal etmişlerdir. Ertesi gün B. Williams'ın yanından geçerken, bana 'bugünden itibaren yeniden trajik hadiselerin beklediğini ve çete başlarının Rus olduğunu' söylemiştir. Çetecinin bulunduğu yerin sekiz bölük tarafından kuşatılması sadece Ermenileri değil, aynı zamanda Türkleri de rahat durmaya mecbur etmiştir. Gece oluna Ermeni isyancılarının mevzilendikleri evden siyah bir duman yükselmiş ve bina tamamen yanmıştır. Kuşatılanların geleceği konusunda ise değişik görüşler yayılmıştır. Ertesi gün top sesleri işitilmiştir. Top ateşleri kesilince Ermenice şarkılar duyulmaya başladı. Ermeniler kırmızı Van şerabını içerken dört bir tarafa ateş ederek eğlenmişlerdir." *ATASE, Klasör. 525, Dosya. 2049*; Mayevski, *Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar-Neden?*, Ankara, s. 54, 56.

⁷⁸⁵ Ermeni meselesi olarak bilinen ve devamlı olarak gündemde tutulmak istenen meselenin; Ermeni örgütlerine haklılık kazandırarak onu meşrulaştırmak isteyenlerin tarihi gerçeklerle ilgisi bulunmayan propaganda malzemesi olduğu görülmektedir. Ermeniler Anadolu ve Kafkaslara Trakya Bölgesinden M.Ö. 1200' lerde geldiği rivayet edilir. Her ne kadar varlığı Ermeniler tarafından iddia edilse de M.Ö. 9.ve 10. yüzyıllar arasında bölgeye hakim olan Urartu Medeniyeti toplumu arasında tarihsel bir bağ olduğu kanıtlanmamıştır. Türklerin Anadolu'ya gelmesinden asırlar sonra, Osmanlı döneminde ordunun 1683 senesinde Viyana'da bozguna uğramasıyla uyanan, 1789 Fransız ihtilaliyle gıdalan, 1870'li yıllarda imparatorluğun iktisadi cihetten buhrana uğramasını fırsat bilen ve azgınlaşan, bağımsızlık

Osmanlının 20 Ekim 1895 tarihinde almış olduğu karara esasen, ülkeden çıkan ve uzaklaştırılan yabancıların ülkeye geri dönmeleri kabul edilmiştir⁷⁸⁶. İşte en çok bu devirlerden başlayarak Ermeniler daha da cesaretlenerek, Rusya’da almış olukları dersleri Osmanlı topraklarında tatbik etmeye koyuldular. Bu yolda başta Rusya olmak üzere diğer Batılı emperyalist güçlerin desteğini yanlarında buldular.

Böylece Rusya ve Batılı sömürgeci devletlerin tahrikleriyle isyanlar ortaya çıkmış ve Anadolu, Ermeni ihtilal örgütlerinin sebep olduğu çatışmalara sahne olmuştur. İhtirasları kabaran Ermeniler bununla yetinmeyip, bütün Doğu Anadolu’yu ve Kafkasları hatta eskiden Kilikya diye tabir edilen Çukurova Bölgesini de içine alan “Büyük Ermenistan” hayal ediyorlardı. Ancak bu adı geçen topraklar üzerinde binlerce yıldır milyonlarca Müslüman Türk yaşamaktaydı. Aynı zamanda bu topraklarda Müslüman Türklerin himayesinde yaşayan Ermeniler bu sefer Türkleri topraklarından atma düşünce ve hareketlerine başlamış oldular. Bunların başında gelen iki merkez; **1-) Zeytun 2-) Haçin**⁷⁸⁷ vardı. Bu dönemden itibaren Ermenilerin bölgede yaptıkları katliamlar bugün elle tutulur belge ve bulgularla ortaya konulmuştur. Uzun süredir ister Doğu Anadolu’da (Erzurum, Iğdır, Kars, Van vb.) isterse de Kuzey Azerbaycan’da (Kuba İli Kırmızı Kasaba Bölgesinde geçtiğimiz aylarda bulunan katliam bulgu ve belgeleri bunun son örneğidir) yürütülen yüzey araştırmaları ve canlı tanıkların

isteklerini uygulamak için Batı ile, özellikle Rusya ile müşterek hareket etmişlerdir. Osmanlıyı yok etmek için istismar ve ifsada başvurmuşlardır. Aslında Ermenilerin emperyalist güçlerin piyonu olarak kullanılarak terörist bir millet ve devlet olduklarını bazı Ermeni araştırmacılar ve din adamları da dile getirmektedirler. Nitekim bu durumu Türkiye Ermeni Patrikhanesi Danışma Kurulu Üyesi Kevorkyan da makalesinde şöyle dile getirmekte: “Dost ve müttefik bildiğimiz ülkelerin Ermeni propaganda ve terörüne müsamahasını anlamak mümkün değildir. Teröristler ve kendi çıkarları için onları destekleyen Ermenileri alet olarak kullanmak isteyen ülkeler, bu menfur maksatlarına erişmek için Türk-Ermeni ilişkilerini ve Türkiye Ermenilerinin yaşantılarını çarpıtılarak tek yönlü propaganda malzemesi yapmaktadır. Ermeni meselesi, sadece Türk Tarihi açısından değil, aynı zamanda “Doğu Sorunu” ve Yakın Doğu Tarihi açısından da son derece önem arz etmektedir. Ermeni meselesini ele alırken unutulmaması gereken bir hususu belirtmekte yarar vardır. Şöyle ki; Batı yüzyıllar boyu mezhep savaşları içinde çalkalanırken, aynı dönemde Türkler egemen oldukları coğrafyaya barış, huzur, din ve vicdan özgürlüğü götürmüşlerdir. Türk devletleri, himayesinde bulunan insanlara başkaldırı olmadığı müddetçe dinlerinde, dillerinde ve kültürel faaliyetlerinde serbestiyet tanımışlardır. Örnek olarak, Osmanlı Devleti yeterlidir. İşte o dönemlerde bile daha çok dini baskılara uğrayan, vicdan özgürlüğünden yararlanmak isteyenler Batıdan Doğuya iltica etmişlerdir. Tıpkı İspanya’dan kaçıp, Osmanlıya sığınan Museviler gibi. Erdal İlter, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1880)*, Ankara. 1988, s. 131; Dikran Kevorkyan, “Türk Ermenilerinin Terör Karşısındaki Düşünceleri” (Tebliğler ve Panel Konuşmaları), *9 Eylül Üniversitesi Rektörlüğü Yay*, No: 2, İzmir. 1983, s. 118.

⁷⁸⁶ Esat Uras, a.g.e., s. 341-342.

⁷⁸⁷ Yaşar Akbıyık, “Haçin ve Zeytun Ermeni Meselesinin Çözümü”, 21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış, *Atatürk Araştırma Merkezi Yay*, Ankara. 2000, s. 107.

ifadeleri, tarihi arşiv belgelerini doğrulayıcı yönde sonuçlar vermiştir. C.Başaran⁷⁸⁸, B.Türkdoğan⁷⁸⁹, A.E. Uzundere⁷⁹⁰ gibi birçok tarihçi, arkeolog ve araştırmacıdan oluşan ekip eşliğindeki ortaya çıkarılan orijinal bilgi ve bulgular, hem Ermeni hem de dünya kamuoyu açısından tatmin edici niteliktedir. Bu katliamlar karşısında Ermenilerin kanlı olaylarına karşı alınan tedbirler tersine olarak Batıda Hristiyanlara karşı işlenen “kıtal” olarak aksettirilmesi durumu cahillikten öte bir şey değildir. Müslüman Türkleri terörist, Hristiyanları mağdur ve günahsız gibi takdim eden batı dünyasının bu tavrı Ermeni meselesinin özünü oluşturmaya devam etti. 1905-1920 yıllarında Kuzey Azerbaycan’da ve yine 1988 sonrası Kuzey Azerbaycan’da yaşanan Ermeni vahşiliklerini görmezden geldi⁷⁹¹.

Ermeni ve yandaşlarının “Türk Ermenistan’ı”⁷⁹² ve “Elviyeyi Selase”⁷⁹³ olarak bilinen yerlerde Ermeni nüfusunun Türk nüfusundan kat-kat az olduğu yerli ve yabancı kaynaklarca⁷⁹⁴ bilinen gerçektir. Buna rağmen Ermenilerin ayaklanma yaptığı ilk bölgeler buralar olmuştur. “Türk Ermenistan’ı diye söylenen bölgeler ve Ermeni iddia ve talepleri hususunda Stalin’in Lenin’e gönderdiği telgrafta şöyle mesaj vermektedir: “Yoldaş Lenin! Ben yalnız dün öğrendim ki, Çiçerin ne zamansa Türklere aptalca ve provokatörce bir talep ileterek, Türk nüfuzunun çoğunlukta olduğu Türkiye eyaletleri olan Van, Bitlis, Erzurum, Elazığ, Sivas ve Diyarbakır’ı boşaltmalarını istemiştir. Bu emperyalist Ermeni talebi bizim talebimiz olamaz. Çiçerin’in milliyetçi ruhlu Ermeni telkinleri doğrultusunda Türklere nota gönderilmesini yasaklamak gerekir”⁷⁹⁵.

1870 Osmanlı dönemlerinden başlayarak 1920 yıllarına kadar Ermeniler Anadolu’da ve Azerbaycan’da Müslümanların yaşadıkları yerlere saldırmaya başladılar. İlk günden planlarını uygulamaya başlayan Ermeniler, önce “silahlarınızı bize teslim edersiniz size asla dokunmayacağız” diyerek söz verdiler. Ermenilerin bu yeminli

⁷⁸⁸ Cevat Başaran, “Hak Mehmet Öncesi Toplu Mezar Kazalarına Bakış”, 21. Yüzyıla Gिरerken Tarihe Dostça Bakış, Türk-Ermeni İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara. 2000, s. 23-24.

⁷⁸⁹ Berna Türkdoğan, “İğdir Soykırım ve Anıt Müzesinin Açılış Töreni Haberi”, 21. Yüzyıla Gिरerken Tarihe Dostça Bakış, Türk-Ermeni İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara. 2000, s. 194, 196.

⁷⁹⁰ Ali Eşref Uzundere, “Hak Mehmet Köyü Toplu Kuyu Mezar Kazısı”, 21. Yüzyıla Gिरerken Tarihe Dostça Bakış, Türk-Ermeni İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara. 2000, s. 201-202.

⁷⁹¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. 1, İstanbul. 1999, s. 111.

⁷⁹² “Türk Ermenistan’ı denilen altı Türk Vilayeti: 1-Erzurum, 2-Van, 3-Elazığ, 4-Sivas, 5-Bitlis, 6-Diyarbakır.

⁷⁹³ “Elviyeyi Selase” Üç Sancak denilen bölge: 1-Kars, 2-Ardahan, 3-Batum (Artvin).

⁷⁹⁴ Justin Mc Carthy, “Ermeni İsyanları ve Osmanlılar”, ASAM-EREN, Ankara. 2007, s. 82.

⁷⁹⁵ Ali Balkan Metel, *Ermeni Mezalimi ve Gerçekler*, Yeni Batı Trakya Yay, No: 6, İstanbul. 2005, s. 44.

sözlerine kanan Müslümanların ellerindeki silahları aldıktan sonra köylerine saldıрмаğa, onları öldürmeye, köylerini yakıp, yıkmaya, mallarını ve eşyalarını yağma ve talan etmeye başlamışlar⁷⁹⁶.

Van (1. Van İsyanı. 2 Haziran 1896, 2. Van İsyanı. Şubat-Nisan 1915), Bitlis (25 Ekim 1895, Ocak-Nisan 1915), Muş (1895-1914-1915), Elazığ (7 Kasım 1895), Zeytun (1895-1896) ve diğer bahsi edilecek hadiselerde Ermenilerin tek amacı olmuştur; Osmanlı Devleti topraklarında bir “Ermenistan devleti” kurmak. Bunların ilki de Zeytun isyanı ile vukubulmuştur. Tarihlerden de görüleceği üzere tüm bu olaylar Ermeni silahlı komiteleri faaliyete geçmesinden sonra süratle artmıştır⁷⁹⁷.

Ermeniler, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Rusların safında Osmanlıya karşı savaştığını bilmekteyiz. Gazi Muhtar Paşaya karşı Ruslar, Ermeni General Loris Melekyan’ı görevlendirdi. İşte bu dönemden sora Ermeni komitecilerinin mezalim faaliyetleri hız kazanmıştır⁷⁹⁸. Ermeni gönüllü birliklerin alaylar oluşturmakta olduğu ve Rus ordusuna katılacakları, Ermeniler tarafından devletlere verilen muhtıra, Amerika’dan Ermenilere gelen paraların dağıtılmasıyla ilgili yazışmalar, Bogos Nubar’ın kurduğu Ermeni cemiyetlerinin siyasi faaliyetleri, 3. ordu komutanının Doğu Anadolu ve civarındaki Amerikan misyonerlerinin Ermeniler ile bağlantılı olduğu arşivlerde mevcuttur. Öte yandan Van, Bitlis, Muş ve Elazığ civarındaki Ermeni çetelerinin silah ve mühimmat fabrikalarına saldırdığına dair istihbarat raporları ve buna dair gerekli tedbirlerin alındığı ve Türk köylerine yapılan baskınlar sonucunda katledilen Müslüman ahalinin kimlikleri arşiv senetlerinde bulunmaktadır⁷⁹⁹.

Zeytun ayaklanmalarından sonra Hınçak örgütünün etkinliği azalmıştır. Böylece meydan savaşı Taşnaksütyun örgütüne kaldı. Zeytun Ermenileri bir alay kurmak için Osmanlıdan talepleri olmuş, kabul görmeyince seferberlik ilan ederek silahlanarak dağa çıkarlar ve “Zeytun Cumhuriyeti” adını verdikleri bir devlet kurduklarını açıklarlar. Bu

⁷⁹⁶ Gürsoy Solmaz, *Yaşananların Dilinden Erzurum-Sarıkaş-Kars’ta Ermeni Zulmü (1918-1920)*, Van.1995, s. 6.

⁷⁹⁷ Esat Arslan, “Ermeni İsyanları ve Reform Hareketleri (1877-1915)”, *ASAM-EREN* Yay, No: 87, Ankara. 2007, s. 128-129.

⁷⁹⁸ Hüseyin Çelik, *Van’da Ermeni Mezalimi, Görenlerin Gözüyle*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yay, No: 11, Van. 1998, s. 9-10.

⁷⁹⁹ Yusuf Sarınoy, “Türk Arşivleri ve Ermeni Meselesi”, *Belleten*, Cilt No: LXX, sayı. 257, Nisan , Ankara. 2006, s. 298-299-ATASE Arşiv Vesikaları, 291, 296.

isyan yatıştırıldı ama örgüt yüzlerce masum köylüyü ve 25 jandarma kumandanı ve eri öldürmüşlerdir⁸⁰⁰.

Diyarbakır (2 Kasım 1895, Ağustos 1914), Urfa (29 Ekim 1895, Ağustos 1914-1915), Gaziantep (1895) ve Maraş (27 Ekim 1895) isyanları diğer isyanlara nazaran farklı idi. Bu farklılık ise bu yörelerde Ermenilerin nüfuz olarak azınlıkta olmasıdır. Buna rağmen örgütlü oldukları için diğer bölgelerden takviyeler gelmiştir. Ve özellikle Diyarbakır’da toplu kıyımlar gerçekleştirmişlerdir. Urfa ise Ermenilerin yiyecek maddelerinin depolandığı yer olmuştur. Germiş Köyü ve Siverek’te amele halka ve köy korumalarına saldırmışlardır. İsyanın büyümesi üzerine Urfa Mutasarrıfı dördüncü ordudan yardım istemiştir. Kumandan olarak Nüsret Bey görevlendirilmiştir⁸⁰¹.

Erzurum (20 Haziran 1890), Sivas (15 Kasım 1895), Adana (14 Nisan 1909) Sasun (Ağustos 1894, Temmuz 1897) isyanları, Taşnak ve Hınçak gibi Ermeni örgütlerinin birer ürünü olmuştur. Ermeni tedhiş ve ihtilal komitelerinin kanlı faaliyetleri doksanlı senelerde had safhaya vardı. Sasun Bölgesindeki olaylarla Avrupa’nın dikkati çekilip, müdahalesi sağlanmak istendi. Bunun gerçekleştirilmesi terörist metotlarla suçu karşı tarafa atmak üzere kendi halkını katletmek pahasına dahi olsa kanlı icraatlara girişmek suretiyle olmuştur⁸⁰².

Doğu ve Kafkas cephesinde meydana gelen hadiselerin birinci derecede şahitlerinden biri olan Erzurum 2. Ermeni-Rus Kale Topçu Alay Komutanı Yrb Tverdohlebov’dur. (Khalebov)⁸⁰³ Ermeni vahşetinin ulaştığı boyutlar, Türklere kaşı

⁸⁰⁰ Hasan Kundakçı, *Emperyalizmin Maşası Ermeniler*, Alfa Yay, İstanbul. 2007, s. 120-121; *ATASE*, No: 4/3-3671, *Klasör*. 2820, *Dosya*. 69, *F*. 3, 45.

⁸⁰¹ Bayram Akça, 1915 Ermeni Tehciri ve Urfa Mutasarrıfı Şehit Nüsret Bey, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara. 2007, s. 46-47.

⁸⁰² Erzurum’un Hasankale ve Kars’ı Sarıkamış İlçelerinde yapılan katliam sonucu öldürülen Türklerin sayısı 80 binden fazla idi. Bu bölgelerde adeta Türk nüfusu yok ediliyordu. Karşı Aşık Kahraman, bu zulümleri şu ağıtlarıyla dile getirmişti: *Bir gelin gördüm: ayağa kalkmış / Sandık ki, canı var, yüzüme bakmış / Kâfir, mîsmar ile direğe çakmış / Mîsmar, çivi sesi arşa dayandı / Bir hamile kadın davranmış kaça / Ermeni eylemiş hep parça-parça / Kılıç ile vurmuş, bölünmüş kalça / Akan kızıl kanı, arşa dayandı.* Cemal Anadol, *a.g. e.*, s. 21.

⁸⁰³ “Ermeniler Türklere karşı nefretlerini eskiden beri süregelmıştır. Daima kendilerini mazlum ve ezilen millet oldukları iddia etmişlerdir. Her zaman hiç suçları yokmuş gibi sürgün edilmiş, dinleri elinden alınmış, ağır işkencelere maruz kaldıklarını sunma yoluna başvurmuşlardır. Ermeniler ile aynı ortamda birlikte yaşamış Ruslar, onların medeniyet seviyeleri ve yetenekleri hakkında tamamen farklı düşüncelere sahiptir. Ermeniler oldukça yeteneksiz, asalak, ağgözlü, ancak başka bir milletin sırtından geçine bilen bir millet olarak saymak mümkündür. Sıradan Rus halkının yargısı daha basittir. Rus askerlerinden pek çok kez şu cümleyi işitmişizdir: “Ermenileri Türkler biraz kesmiş ama iyi kesememişler, topunu kesmeleri lazımmış.” Erzurum bizim tarafımızdan alındıktan sonra Ermenilerin şehre girişine izin verilmemiştir.

savaşan ve Ermeni işbirliği içinde bulunan Rus yarbayını bile çileden çıkarmağa yetmiştir. O, tüm çabalarına rağmen, Ermeni çetelerinin yaptığı vahşeti önleyemediğini üzüntü ile günlüğüne yazdığı anlaşılmaktadır.

O günleri gören ve günümüzde yaşayan bir Erzurumlu Türk, hadiseleri şöyle anlatıyor: “Şehrin ahalisini 15-20 gün önce öldürmeye başladılar. Mevsim kış idi. Türk kırımı daha çok Ermeniler’in yerleşik bulundukları kilise kapısındaki hanlarda gerçekleştirilmiştir. Hanların tüm odaları baltalarla öldürülmüş vatandaşlarımızla doluydu. Mahallemizde bir veya iki kurban şehit vermeyen ev yoktu. Her türlü işkence yapıyorlardı. Sonra da ‘Allah’ınızı, Muhammedinizi çağırın Enver Paşanızı çağırın, gelip sizi kurtarsın, çılgınlıkları ile baştan başlayarak kafalar birer-birer diğerlerinin gözleri önünde baltalanıyordu”⁸⁰⁴. Ermeni isyancıları Sivas’ta da çok iyi hazırlık planı yapmışlardır. Bunun için 30 bin kişi silahlandırılmıştır. Bunların 15 bin kadarı Kafkaslara yönlendirilmiştir. Diğer isyanların aksine burada önce resmi yerler devre dışı edilmiş, hastanelerde bile hastaları acımasızca katletmişlerdir. Adana’daki olaylar, özellikle İngilizlerin ve Fransızların kışkırtması ile patlak vermiştir. Bu güçler Akdeniz’e ve Kilikya’ya çıkarma yapması için Ermenileri kullanacaklardır. Özellikle Sason isyanında, silahlı Ermeni çeteleri yolları tutmuş, telgraf hatlarını kesmiş, cepheden dönen hasta ve yaralı Müslümanları, silahsız gençleri öldürmüş ve yüz binlerce masum insanın kanını dökmüşlerdir⁸⁰⁵.

Musa Dağı (Ağustos 1889), Merzifon (1892, 15 Kasım 1895), Yozgat (1893, 3 Aralık 1895) ve Kayseri (1892, 1895-Ocak 1914-1915) ayaklanmaları da, Ermeni ihtilal Komitelerinin faaliyetlerinin süratle genişlemesi sonucu meydana gelmiştir. Yozgat

Eğer şehre girselerdi yapacaklarını biz çok iyi biliyorduk. Ama en sonunda onları önleyemedik. Bir Ermeni müteahhit sırf eğlence olsun diye Türklerin ve diğer Müslümanların yaşadığı hanelere giderek evlerinden teker-teker çıkmalarını emretmiş. Dışarı çıkanların kafalarını keserek, böylece yaklaşık 80 kadar insan katletmiş. Erzurum Garnizonu Topçu Subayları toplantısında şöyle bir olay olmuştur: Ağır yaralı ve yerde can çekişmekte olan bir Kürde bir Ermeni askeri koşarak yaklaşmış ve ağzına bir sopa sokmaya çalışmış. Dişleri sıkılı vaziyette ölmek üzere olan Kürdün ağzına sopayı sokamayınca, üstündeki elbiseleri çıkarmış, ölmekte olan adamın karnına çizmesinin demir ökçeli topuklarıyla vurmaya başlamış ve işkence ile öldürmüştür. Katliamı körükleyen Ermeni diasporası ve aydınları idi. Bunları engellemek onların elinde idi. (16-29 Nisan 1918-Erzurum) Tverdohlebov (Lt. Col), Rus Yarbay, Gördüklerim, Yaşadıklarım-Iwitnessed And Lived Through Ce Que J’ai Vu Et Vecu Moi Mème, ATASE Başkanlığı Yay, Ankara. 2007; Hasan Pulur, “Pravdaya Sunulur” (Rus Yarbayın Anlattıkları), *Hürriyet*, 1985.

⁸⁰⁴ Bknz: Mustafa Görüryılmaz, *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler (1918)*, İstanbul. 2007; Nurşen Mazıcı, “Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler”, *Milliyet*, 24 Nisan, 1983.

⁸⁰⁵ ATASE, K. 528, D. 2063; Hasan Kundakçı, a. g. e., s. 130, 135; ATASE, No: 1/2 Klasör. 528, Dosya. 20-61, Fihrist. 18-21.

Ermenileri arasında isyanların ilk görüldüğü tarih 1893 yılı başlarıdır. Tarihe I. Yozgat İsyanı olarak gecen olay 6 Ocak 1893'te, II. Yozgat İsyanı olarak gecen olay da 12 Aralık 1893'te ortaya çıkmıştır. Bu isyanlar bölgedeki Türklerin ve Kürtlerin sabrını ve Osmanlı Devletinin tepkisini ölçmeye yönelik başlasa da asıl amaç ise dünya kamuoyunun Osmanlı Ermenilerinin üzerine çekmek ve kıyıma kendilerinin uğradığını söyleyerek, Osmanlı üzerine nefret tohumlarının atılmasını sağlamak olmuştur. Öte yandan Ermeniler lehinde Osmanlıya yönelik yaptırımlar ve reformlar yapılması hususunda yükümlülüğünü getirmek olmuştur⁸⁰⁶.

İtilaf devletleri ülkenin Akdeniz Bölgesine çıkarma yapacakları sırada Ermeni komitecileri, kilise papazları ve aydın kesimi silahlarıyla Hatay'ın Samandağ Kasabası yakınındaki Musa Dağı'na çekilmişlerdir. Ve itilaf devlerin yanında savaşmışlardır. Bu olayı batılı kaynaklar 'kahramanlık' olarak nitelendirmişlerdir. Kayseri olaylarında ise özellikle, ABD'de bomba eğitimi alan Hınçak çete üyeleri görev almışlardır. Kayseri'yi adeta bomba deposuna çevirerek yüzlerce Müslümanın canına kıymışlardır. Merzifon ve Yozgat isyanlarında iki yaşlı çocuklarının öldürülmesi soykırımın asıl kimin yaptığını bilmek açısından dikkat edilmesi hususlardandır⁸⁰⁷.

Osmanlı Bankası (14 Temmuz 1896), Babıali (30 Eylül 1895) ve Kumkapı (15 Temmuz 1890), Yıldız (21 Temmuz 1905) olaylarında Taşnak örgütüne mensup 26 Ermeni çete başı İstanbul'da hain planlar ve katliamlar gerçekleştirmişlerdir. Kafkasya'dan gelen Varto, Mar ve Boris adlı üç Ermeni ile Pastırmacıyan adlı ihtilalcı baskını hazırlayanların başını çekmekte idiler. Ermeniler İstanbul'da asker, polis demeden devlet yetkililerini kurşun yağmuruna tutması halkı ayağa kaldırdı. Neticede Müslümanlar ve Ermeniler karşı-karşı geldi. 120 asker öldü 25 asker yaralandı, yabancı kaynakların verdiği abartılı bilgiye göre de 4 bin kadar Ermeni öldürüldü⁸⁰⁸. 2 bin kadar Ermeninin Babıali üzerine yürümesi ile daha da alevlenen çatışmada ise 172 Ermeni öldürülmüştür.

⁸⁰⁶ Nejdett Bilgi, *Yozgat Ermeni Tehciri Davası*, İstanbul. 2006, s. 12-13; Esat Arslan, "Ermeni İsyanları ve Reform Hareketleri (1877-1915), *ATASE Başkanlığı* Yay, No: 87, Ankara. 2007, s. 131, 134.

⁸⁰⁷ *ATASE*, K. 528, D. 2063, Geniş Bilgi İçin Bknz: Nejdett Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlayan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey'in Yargılanması*, Ankara, 1999.

⁸⁰⁸ Bilal Şimşir, *Ermeni Meselesi (1774-2005)*, Bilgi Yay, İstanbul. 2006, s. 84; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, TTK Yayınları, Ankara. 1983, s. 155.

İstanbul'da Meydana gelen (1895) olaylar ve Osmanlı Bankasının basılması (1896) olayı meseleyi başkentte kanlı bir şekilde yeniden gündeme getirdi. Sonraki yıllarda ise Ermeni çatışmaları bölgenin Müslüman Kürtleri arasında cereyan etmiştir. Tedhiş sonunda Abdülhamid'i (1905) hedef seçti. Padişahın cuma selamlığında düzenlenen suikastında, selamlaşmanın birkaç dakika fazla sürmesi sonucunda meydana gelen bir anlık gecikme sayesinde kurtulabildi. Terörist Ermeni katillerini “şanlı avcı” olarak tebci etmeleri, Abdülhamid'in rejimine duyulan infialin boyutlarını göstermesi bakımından anlamlıdır⁸⁰⁹.

Trabzon (2 Ekim 1895-1914), Ankara (3 Aralık 1895, Ağustos 1914), Bursa (Ağustos 1914), İzmit (Ağustos 1914-1915) ve İzmir (1915) hadiseleri Ermeni çetelerinin batıya doğru kaydığının göstergesi olmuştur. Özellikle Trabzon limanı silah kaçakçılığı için seçilmişti. Adapazarı'nda Ruslar adına casusluk yaparak Osmanlı ordusu hakkında raporlar vermişlerdir. Ermeni elebaşlarının bir numaralı karargahı Bursa olmuştur. Şöyle ki yapılan araştırmada Başpapaz Barkef, Sekreteri Bursa Ermeni Okulu Müdürü ve diğer Bursa Ermeni Kilisesi Papazları olduğu ortaya çıkmıştır⁸¹⁰.

İzmir hadiselerine ışık tutan en önemlisi yabancı gözlemcilerin oluşturduğu belgeler ve kendi dillerinden yazılanlar en büyük delildir. Şöyle ki: Washington'da Amiral Bristol koleksiyonunda 38 Genel Yazışmalar” başlığı altında yer alan Ocak 1923 tarihli belgedir. “Orta Doğu'ya Yardım” (Near East Relief) Cemiyetinin Amerikan temsilcisi ve İzmir İtfaiye Müdürü Avusturyalı Paul Greskoviç'in ifadesine dayanmaktadır. Yedi daktilo sayfalık raporun tezi ve başlığı şudur: ‘İzmir’i Ermenilerle Rumlar Yaktı, Türkler Değil!’ Prentiss (ABD) raporunda şöyle der: “Türk askerleri ya da Türk sivillerin bu kenti yaktıkları veya yakmak istediklerine ilişkin hiçbir kanıt bulmuş değilim.” Paul Greskoviç (İzmirli İtfaiye Müdürü) şöyle der: “Ermenilerin terk ettiği binaların gaza batırılmış kumaş ve çuvallarla dolu olduğuna dikkat çekmişimdir”⁸¹¹.

1918-1920 yıllarında Anadolu'da Ermeni örgütleri, Güneyde Fransız Ordusu ile işbirliği yapmış ve yer-yer Türk Milleti üzerinde kanlı baskılar uygulamıştır. Fransızların bu yolla asıl amacı, bölgede Ermenilerin Kilikya'nın kurtuluşuna iştirak

⁸⁰⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, s. 110-111.

⁸¹⁰ *ATASE, K. 528, D.2061- 2063.*

⁸¹¹ Ataöv Türkkaya, “İzmir’i Ermenilerle Rumlar Yaktı”, *Milliyet*, 24 Eylül, 1986.

ettirmek ve böylece onların milli emellerinin gerçekleşmesi için yeni deliller ve destekler sağlamak olmuştur⁸¹². Göksun'daki Türk katliamı bunun bir benzeridir. Emekli Yargıtay Üyesi Ali Rıza Önder yazısında görgü tanığının dilinden olayı şöyle kaleme almıştır: “Görgü tanığı Rifat Talat Öncel⁸¹³, Jandarma ile bir köye yaklaştığımızda harman yerlerinde bir takım insanların saplar üzerinde gelişi güzel yatmakta olduklarını gördük. Gördüğümüz manzara gözlerimizi fal taşı gibi açmıştı. Kadınlı erkekli yirmiden fazla Türk köylüsünün öldürülmüş olduğunu anladık. Bu düpedüz bir kıyımdı. Erkeklerin üreme organları sigara gibi ağızlarına tutuşturulmuş, kadınların göğüsleri kesilerek, uçları ağızlarına sokulmuştu. Ermeniler tüm bunları büyük bir zevkle yapmışlardı anlaşılan. Ahırlarda saklanan yaşlı kadınlar olayı göz yaşları içinde Ermenilerin vahşiliklerini bize anlattılar. Ama onları yakalayamadık”⁸¹⁴.

Ermeniler Türkiye'nin beş Doğu Vilayetinde (Van, Erzurum, Bitlis, Harput, Sivas) azınlık durumundaydılar. Burada nüfuzun çoğunu Kürtler oluşturuyordu. XIX Yüzyılın ikinci çeyreğinde hızlı nüfuz artışı nedeniyle Kürtler yerleşik hayata geçiyorlar. Ve topraksız oldukları için Ermeni çiftçilerini Doğu Anadolu'nun dağlık kesimlerinden göçe zorluyor ve topraklarına el koyuyorlardı. Türk Hükümeti Kürt Aşiretleri üzerindeki etkisini artırmak için bu sürece göz yumdu ve bu toprakları aşiret reislerinin mülkiyetine verdi. Yani Doğu Anadolu'da Kürt feodalitesinin gelişmesini sağladı. Bu süreçten sonra Kürtler ile Ermeniler arasında kanlı kavgalar kan davasına, katliamlara dönüştü⁸¹⁵.

Ermeni cemiyetleri bağımsızlık ve hürriyet peşinde koşarken yanlarında Türklerin ezeli kardeşi olan Kürtleri de almak için çaba sarf ediyorlardı. Bu yönde sadece “bağımsız Ermenistan” değil, “Kürdistan” laflarını da sık-sık dile getirerek

⁸¹² 1916'da Adana ve Erzurum bölgelerinde on bin kişilik Ermeni askeri grubu Fransız subaylarının denetiminde eğitim yapmak amacıyla Kıbrıs'a gelmişlerdi. Amaçları üç yıl askeri eğitim yapıp tekrar Anadolu'nun Erzurum ve Adana bölgesine geri dönmek ve orada bir “Ermeni Devleti” kurmak için silahlı saldırıya geçmekti. Ermeniler bu amaçla Kıbrıs'ta bir birine yakın iki tane kamp kurmuşlardı. Bu kamplardan birisi Magusa Bölgesindeki Monarga (Boğaztepe) köyüne kurmuşlardı. Diğerlerini de dokuz evler karşısındaki ağaçlık bölgede kurmuşlardı. Ulvi Keser, *Kıbrıs-Anadolu Ekseninde Ermeni Doğu Lejyonu*, KKTC, Türk Kültür Derneği Genel Merkezi Yay, Ankara. 2007, s. 105, 182.

⁸¹³ **Rifat Talat Öncel:** 1897 senesinde Kayseri'ye bağlı Nize Köyünde doğmuştur. 1915 sensinde Tomarza Nahiye Müdürlüğü, 1920'de Develi Kaymakamlığı, 1921'de Göksun Kaymakamlığı, 1923'te Kilis Kaymakamlığı ve son olarak 1925 yılında ise Gaziantep Valiliğinde görev yapmıştır.

⁸¹⁴ Ali Rıza Önder, “Göksun'da Ermeni Çılgınlığı”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 12 Ekim 1986.

⁸¹⁵ Gurko. V. Kravjin, “Büyük Sovyet Ansiklopedisinde Ermeni Sorunu”, *Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu, Tahliller-Belgeler-Kararlar*, İstanbul. 2007, s. 141.

Kürtleri kandırıyor ve kışkırtıyorlardı. Ülkenin bölünmesi yönünde haritaları⁸¹⁶ bile mevcut idi. Bu plan yabancılar tarafından bile desteklenmekteydi. Ve Ermeni Taşnak çeteleri, İngilizlerin teşvikiyle Suriye, Irak ve Lübnan'daki Kürtlerle anlaşarak Hoybun Cemiyetini⁸¹⁷ oluşturdular. Bu cemiyet ilk çıkışını Irak'ta, ikincisini ise Beyrut'ta yapmıştır. İlk toplantısına Şeyh Said'in kardeşi Ali Rıza, Mehmet Emin, İhsan Nuri, Şükrü Sakul ve Abdülkerim Fehmi adındaki Kürt liderleri ile Ermeni asıllı Sultanyan, Emirziyan ve Leon Aris gibi liderleri katıldı. Bu cemiyetin hedefi, biri Kilikya'da, öteki Erivan'da olmak üzere iki Ermenistan ve bu iki parçanın arasında müstakil bir Kürdistan kurmaktır⁸¹⁸.

Taşnak Örgütü, komitenin başkanını seçerken taraflı davranıp Papazyan isimli Ermeni asıllı birini Hoybun Cemiyetinin başına seçince, komite ikiye ayrılmıştır. Şeyh Ali Rıza başka bir komitenin başına geçerek Fransız ve İngiliz gizli teşkilatının desteği ile Irak ve Suriye'de faaliyet göstermiştir. Neticede 13 Şubat 1925'te Şeyh Sait isyanı meydana gelmiştir⁸¹⁹. Böylece Taşnak ve Hoybun'un ortak faaliyetlerinden olan Şeyh Sait Harekatı ve Ağrı isyanı hezimetle neticelenmiştir. Olayın gerçek yüzü ortaya çıkmıştır. Bu isyandan sonra Almanya'da 11 Ekim 1930 senesinde basılan 'Glarus Zeitung' Gazetesi isyanın esas amacını şöyle özetleyecekti:

- 1-)Kürtler, İngilizler tarafından teşvik edilmiş, silah ve para desteği yapılmıştır.**
- 2-) İngiliz medyası Cemiyeti Akvamın müdahalesi için çalışmıştır.**
- 3-)İranlıların isyana başından beri destek vermesini sağlamak.**
- 4-) Türkiye ile Rusya arasına bir tampon devlet oluşturmak ve zayıflatarak İngiltere'ye bağlı kalınmasını sağlamak.**
- 5-)Doğu petrollerini elde etmek için Kürtleri kullanmak.**
- 6-) Kürtlere eşit silah verip, kendi menfaatleri için Kürt kanı döktürmekti⁸²⁰.**

⁸¹⁶ Ermeni okullarında okunan ve bir tarih dersi olan Ermeni Meselesi ön plana çıkarılarak, Türkiye'yi kapsayan Ermenistan haritaları basıldı. Bu haritalar Lübnan'da, Ermenistan'da, Fransa'da ve ABD'de kitapçılarda rastlamak mümkün. Şöyle ki, 10 Nisan 1965'te Lübnan'da sokak yürüyüşleri başlayacağı bir sırada Lübnan İç Emniyet Konseyi toplanarak '20 Mart kararname' uyarınca sokak gösterilerine izin verilmeyeceğini açıkladı. Ermeni komiteciler bu karara karşı çıkarak, uymadılar. Necla Başgün, *Türk-Ermeni İlişkileri, Abdühamid'in Cülusundan Günümüze Kadar*, İstanbul. 1978, s. 120.

⁸¹⁷ **Hoybun Cemiyeti:** Kelimenin Kürtler arasındaki anlamı bağımsızlık, bireysel özgürlük, kişilik demektir. Ermeni dilinde anlamı ise Ermeni vatani, toprağı demektir.

⁸¹⁸ Necla Başgün, *a. g. e.*, s. 101.

⁸¹⁹ Metin Toker, *Şeyh Sait İsyanı*, Ankara. 1968, s. 7, 9.

⁸²⁰ Necla Başgün, *a.g.e.*, s. 102-103.

Talat Paşa'nın günlüklerinde, yaşamında keşfedilmemiş Ermeni faaliyetleri ile ilgili bilgiler mevcuttur⁸²¹. 1908 yılında Genç Türkler tarafından Meşrutiyetin ilan edildiği zaman şeklindeki değişiklik, dahilde pek çok karışıklıklara sebep oldu. Geçici bir zaaf husule geldi. Ruslar, Bulgarlar, Sırp, Ermeniler, Araplar, Rumlar ve Kürtler, Abdülhamid idaresinin ardından süratle istifade ediyorlardı. Genç Türk ihtilali memlekette eşitlik, hürriyet ve adalet gayesini temin etmek maksadı ile yapılmıştı. Ermeniler yapılan Berlin, Ayastefanos Antlaşmalarının ardından Avrupa heyetlerine maksatlı müracaatta bulunarak, komitelerine silah toplamakta, ahaliyi ayaklandırma yoluna koyulmuşlardır. Ermenilerin bu faaliyetlerine rağmen İttihat Terakki Fırkası Ermeniler ile müzakere yaparak barış yapma çabasında idiler. Oysa Ermeniler hiçbir girişime yanaşmadılar. Çünkü maksatları başkaydı. 1913 Eylülünde Köstence'de toplanan Hınçak Komitesi Kongresinde bağımsızlık fikrini şiddetle müdafaa ediyordu. Ermenilerin bu iddialarını meşru gösterecek hiçbir tarihi belgeleri ve hakları yoktu⁸²². Ayrıca Osmanlı-Rus savaşından istifade ederek teşkilatlarına güç katan, Taşnaksütyun, Hınçak ve Ramgavar örgütleri Bakü'de yayımladıkları gazetelerinde yapacakları terör faaliyetlerini apaçık anlatmakta idiler⁸²³.

İsmet İnönü hatıralarında Şarkın Ermenilerden kurtuluşu hakkında şöyle der: “Şarkta Ermeni tehlikesine karşı Mustafa Kemal'in 1920 senesinde Ermenistan seferi oldu. Atatürk ordusu şark cephesine hareketi ile Ermeniler'in mağlubiyet haberi geldi. O, Sarıkamış'a ve Kars'a çıkarma yaptı. Gümrü'ye⁸²⁴ kadar gitti. Ve orada Ermeniler ile

⁸²¹ “Talat Paşa'nın İttihat ve Terakki 1917 kongresindeki Konuşması”, (Tanin, 25-26 Eylül 1917, No: 3157-3158; 1-2 Ekim 1917 No: 3161-3162): “Talat Paşa'nın İttihat ve Terakkinin 1918 Tarihli Son Kongresindeki Konuşması”, (*Vakit*, 9-12 Temmuz 1921, No: 1288-1290): “Talat Paşa'nın Mustafa Kemal'e Yazdığı 22 Aralık 1919 Tarihli Mektubu”: İlhan Tekeli, Selim İlkin, “Kurtuluş Savaşında Talat Paşa İle Mustafa Kemal'in Mektupları”, *Belleten*, C. 44, TTK Yay, Ankara. Nisan 1980, Sayı.171, s. 315-321: “Talat Paşa'nın Aubrey Herbert'le Görüşmesi”, Aubrey Herbert, Ben Kendim/A Record Of Eastern Travel, Ed, Desmond Mc Carthy, London, Hutchinson Co, Peternoster Row, 1924, s. 307, 329.

⁸²² Talat Paşa, *Hatıralarım ve Müdafaa*, Kaynak Yay, İstanbul. 2006, s. 23, 30, 49, 52, 62, 70.

⁸²³ Bakü'de Yayımlanan Taşnak ve Hınçak Örgütünün Ermenice “*Areve*” *Gazetesi*, 11 Eylül 1914.

⁸²⁴ Türkiye Cumhuriyeti'nin günümüzde milletlerarası camiada hür, müstakil bir yeni devlet olarak hukukunu belirleyen Lozan Antlaşmasıdır. 30 Ekim 1918 senesinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması, Ermenilerin Doğu Anadolu'da devlet kurmalarına olanak sağlayan Erivan merkezli Ermeni saldırılarını arttıracaktı. Doğu cephesi komutanı Kazım Karabekir Paşa komutasındaki ordu, Ermenilere karşı başlatılan savaşı başarıyla sonuçlandırdı. Böylece Gümrü Antlaşması (2 Aralık 1920) ile Ermeniler, Kars ve çevresinin Türkiye'ye ait olduğunu onayladılar. İstek ve iddialardan vazgeçtiler. Sevr antlaşmasının geçersiz olduğunu kabullendiler. Çizilen sınır 16 Mart 1921 senesinde imzalanan Moskova Antlaşması ile kesinlik kazandı. 1918 yılında, Osmanlı toprakları dışında kurulan Ermenistan Devleti, Mondros Ateşkes Antlaşması'nda taraf değildi. Ancak Osmanlı yurttaşı olan Ermeniler I.Dünya Savaşı

muahede yaptı. Tam bu esnada Ermenistan bile işgal edilebilirdi. Fakat Ermeniler komünist camiasına iltihak etti. Rusların korunması altına girdi. Ve Türkiye ile sulh yapmıştır. Bundan sonra Türkiye ağırlığını Garp Cephesine vermiştir⁸²⁵. Meşrutiyetin ilan edildiği gün (23 Temmuz 1908) Ermenilerin faaliyetinin üçüncü safhasını görmekteyiz⁸²⁶. Bu devir İttihadçılar dönemine rastlayacaktı. Bu dönemde de ülke 4 taraftan dahili ve harici taarruzlar kısılcacında olduğu bir dönem olmuştur⁸²⁷.

sırasında İtilaf Devletlerine yardım etmişti. Savaş sonrasında da yeni kurulan Ermenistan Anadolu'daki Ermenilerle birleşmek ve onların oturdukları yerleri kendi sınırları içine almak istiyordu. Ama İtilaf Devletleri, Anadolu'da bir zamanlar "Ermeni Yurdu" olarak kabul ettikleri yerleri bu devlete bırakmak hazırlığındaydılar. Türk birliklerinin Kafkaslardan çekilmesi üzerine, Ermeniler de Doğu Anadolu'ya ilerleyerek işgallere başladılar. Güneyde ise Fransızlar, Çukurova'ya Ermenileri yerleştirmek amacındaydılar. Bu durum bölgede şiddetli çatışmalara yol açtı. Doğu Bölgesinde Ermeni ayaklanmalarının, zaten zayıf düşen Osmanlıyı dış tertipçilerinin desteği ile daha zayıflatmak cehtleri olmuştur. Ve ağır sınavlar veren savaşlardan Atatürk'ü önderliğinde başlattığı, milli mücadele azmi ile zaferle çıkmıştır. İngilizler Mondros Mütarekesinden hemen sonra Doğu cephesinden Kafkasya cephesine kaymaya başladılar. Fakat işgal ettikleri Kafkasya cephesinden Ağustos 1919 sensinden itibaren kademeli olarak çekileceklerini açıklasalar da, bu bölgeye yönelik en çirkin politikası Ermeni bölgelerinin genişletilmesi ve Erivan'daki Taşnak yönetimi ile irtibat haline girmesi olmuştur. 20 Kasım 1922 senesinde açılan Lozan Konferansı Türkiye Cumhuriyeti'nin temel antlaşması oldu. Yüzlerce yıl dökülen kanın ve acının bedeli Lozan'da alınmıştır. İsmet Paşa Başkanlığındaki Türk heyeti özellikle "Ermeni Yurdu" ve "Kapitülasyonlar" konusunda bir görüş ortaya atılacaksa, konferanstan çekilme kararı almıştır. Heyet ayrıca 16 maddelik genel talimat sunmuşlardır. Bu maddelerin 1. Maddesi Ermenilerle ilgiliydi ve aynen şöyleydi: "Şark hududu: Ermeni yurdu mevzu bahs olamaz. Olursa inkıta-ı müzakereyi mucib olur. İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan, Romanya, Japonya, Yugoslavya ve Türkiye'nin de katıldığı Lozan Konferansı, Türkiye'yi temsilen baş delege olarak İsmet Paşa, Sağlık Bakanı Rıza Nur, Maliye Bakanı Hasan Bey Saka da üye olarak katılmıştır. Şöyle ki, Türkiye ülkedeki Müslümanları (Kürtler ve Araplar), azınlık olarak görmediğini savunmuştur. Özellikle İngiliz heyeti Kürtleri azınlık statüsüne sokmak için çalışmıştır. Konu, Türkiye Cumhuriyeti'nin temel niteliği, milli birlik ve ülke bütünlüğünü, İngilterenin'de doğrudan Orta Doğu'daki çıkarlarını ilgilendiriyordu. Sonralar ABD, Rusya, Norveç, İsveç ve Hollanda gibi ülkeler, boğazlar ile ilgili meseleni görüşmek üzere bu konferansa heyet göndermişlerdir. Bilal Şimşir, *Ermeni Meselesi*, Ank. 2006, s. 90; Ahmet Emin Yaman, "Bir Ulusun Yeniden Doğuşu-Mondorostan Lozana (1918-1923)", *Uluslararası Askeri Tarih Dergisi*, ATASE Başkanlığı Yay, No: 87, Ank. 2007, s. 179; Neşe Özden, "Ermeni Sorunu İle İlgili İngiliz Tezleri (İngiliz Belgelerine Göre-1920)", *ASAM-EREN Yay*, No: 25, Ank. 2007, s. 41; G. H. Hüseyinov, *a.g.e.*, s. 71; Ali Güler, "Azınlıklar İle İlgili Lozan'da Oluşturulan Statü ve Bunun Türkiye'nin Birlik ve Bütünlüğü Bakımından Önemi", *ATASE Başkanlığı Yay*, Yıl. 25, Sayı. 48, Ankara. 2000, s. 41-42, 59-60.

⁸²⁵ İsmet İnönü, *İstiklal Savaşı ve Lozan*, Ankara. 1998, s. 9, 17, 27, 48.

⁸²⁶ Ermeni Meselesi genel olarak 4 aşamada ele alınmaktadır. Meşrutiyetin ilanı bu aşamaların üçüncüsü safhasını oluşturmaktadır. Birinci safha, Ermenilerin başka ülkelerdeki Ermenilerden daha çok sıkıntı içinde yaşadıklarını anlatan sırf efsaneden ibaret olan haksız iddiaları. İkinci safhası, Kafkaslar ve Kuzey Azerbaycan Bölgesindeki (Daha çok Elizavetpol-Gence Bölgesi) faaliyetleri oluşturmaktadır. Son safhası ise Birinci Cihan Harbi döneminde Ermenilerin içte ve dışta Kuzey Azerbaycan'a ve Osmanlıya karşı ayaklanmaları ve akabindeki komitelerin silahlı olarak Türk, Azeri yaşayış yerlerine saldırarak katliam yapmalarıdır. Kendilerine göre bu yolda başarı elde etmişlerdir. Ahmet Rüstem Bey, *Cihan Harbi Türk-Ermeni Meselesi (Osmanlı Eski Washington Büyükelçisi-Bern 1918) (La Gaerre Mondiale Et La Question Turco-Armenienne-Berne-Imprimerie St Empfl Cie-1918)*, Çev. Cengiz Aydın, İstanbul. 2005, s. 24, 35, 63.

⁸²⁷ Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni (1878-1918)*, İstanbul. 1987, s. 119.

Ermeni ve Ermeni yandaşlarının Sevr'i⁸²⁸ yeniden canlandırarak Türkiye ve Azerbaycan'dan istekleri adeta bitmez, tükenmezdir. Zira, Ermenilerin Türklerden toprak talepleri, Gümrü (Aralık 1920), Moskova (Mart 1921)⁸²⁹ ve Kars (Ekim 1921)⁸³⁰

⁸²⁸ Ermenilerin bu yöndeki iddialarını dört grupta sıralayabiliriz: 1-) *Doğu Anadolu Ermenilerin ana yurdudur. Türkler Ermenileri buradan zorla söküp atmışlardır ve onlara zulmetmişlerdir.* 2-) *Türkler 1890'dan beri Ermenileri sistemli bir şekilde yok etmeye çalışmışlardır. Özellikle 1915'te soykırıma tabi tutmuşlardır.* 3-) *Sevr Antlaşması ile Büyük Ermenistan oluşturulmuştur. Bu antlaşma halen de yürürlükte olup, Türkler Ermenilere verdiği zararları ödemelidir.* 4-) *Halen Türkiye'de yaşamakta olan Ermeniler hiçbir şekilde hür ve serbest değildirler.* Ermeniler, Lozan Barış Antlaşmasının kendileri açısından geçersiz olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadırlar. Ermenilere göre ortada bir soykırım vardır. Bunu Sevr yoluyla çözmek istiyor. Bu konu Mc Carthy'nin dediği gibi dün de vardır bu gün de devam etmektedir. ABD ve bazı AB ülkelerinde bu yapma tarih rüzgarı halen de esmektedir. Nitekim daha önce imzalanan *Gümrü Antlaşması (2 Aralık 1920), Moskova Antlaşması (16 Mart 1921), Kars Antlaşması (13 Ekim 1921).* Tüm bu antlaşmalar Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasında yapılmıştır. Görüldüğü gibi Türkiye ve Azerbaycan açısından Ermenilerin iddiaları Lozan Barış Antlaşmasından önceki dönemde çözümlenmiş bir konudur. Sevr Antlaşmasına boğun eğmeyen Türk Milletinin Mustafa Kemal önderliğinde başlattığı ulusal ayaklanma döneminde iç ve dış düşmanlarla çetin bir savaşın yapıldığı yıllarda dahi, göçten öncekileri aratmayacak çeşitli eylemlerle Ermeni çeteleri yine karşımıza çıkacaktır. 1918-1920 yıllarında Anadolu'da Sovyet desteğine itibar eden Ermeni örgütleri, Güneyde Fransız Ordusu ile işbirliği yapmış ve yer-yer Türk Milleti üzerinde kanlı baskılar uygulamıştır. Mc Carthy'in dediği gibi: "Tarih şunu öğretiyor; Türkler gerçeği unutup sözde "Ermeni Soykırımını" gerçekleştirdiğini söylerlerse, Ermeni milliyetçileri ileride de diğer iddialardan vazgeçmeyeceklerdir. İşlemedikleri bir suç için özür dilememeliler. Türklerin bu baskıya boyun eğmeyeceğini biliyorum. Türkler bunu yapmayacaklar. Çünkü bunun yanlış olacağını biliyorum. AB'nin Ermeni milliyetçilerinin isteklerini reddedeceğini umuyorum ve buna inanıyorum. Ümit ederim ki, Ermeni milliyetçilerinin Avrupa'nın iyiliğini düşünmediklerini anlayacaklar. Zaten AB'nin istekleri ne olursa olsun, Türklerin onuruna inanıyorum. Türkleri tanıdığım kadarıyla gerçekte olmadığı halde Ermeni soykırımını vuku bulmuş olduğunu asla söylemeyeceklerdir. Biliyorum ki, Türkler işlemedikleri bir suçu itiraf etmeleri yolundaki taleplere direnecekler-dürüstlüğü bedeli ne olursa olsun. Türklerin dürüstlüğüne inanıyorum. Türklerin tarih konusunda yalan söylemeyeceklerini biliyorum. Biliyorum ki, Türkler asla babalarının katil olduğunu söylemeyeceklerdir. Türklere Güveniyorum"; Justin Mc Carthy, "Ermeni İsyanları ve Osmanlılar", *ASAM-EREN*, Ankara. 2007, s. 82; Abdurrahman Çaycı, *Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ank. 2006, s. 2; Gündüz Aktan, "Lozan Barış Antlaşması ve Ermeni Sorunu", *ASAM-EREN* Yay, Ankara. 2007, s. 25-26; Ali Rıza Önder, "Göksun'da Ermeni Çılgınlı", *Cumhuriyet*, 12 Ekim 1986.

⁸²⁹ 16 Mart 1921'de Moskova'da Türk-Sovyet dostluk antlaşması imzalandıktan sonra 13 Ekim 1921'de Kars'ta imzalanan Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan-Ermenistan arasında imzalanan barış ve dostluk antlaşması ile Doğuda ve Kafkaslarda siyasi zafere gidilmiştir. Gümrü Antlaşması (2 Aralık 1920) ile Ermeniler, Kars ve çevresinin Türkiye'ye ait olduğunu onayladılar. İstek ve iddialardan vazgeçtiler. Sevr antlaşmasının geçersiz olduğunu kabullendiler. Çizilen sınır Moskova Antlaşması ile kesinlik kazanmıştır. Moskova ve Berlin Antlaşması sonrası Ermenilere meskun olan, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Sivas ve Elazığ Bölgesinde onların lehinde reform yapılmasını emretmekteydi. 3 Mart 1878 Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşmasına Ermeniler ile ilgili madde eklenmiş, Bu antlaşmada Kürtler ile Çerkezlere karşı Ermenilerin güvenilirliğinin sağlanması hükme bağlanmıştı. Moskova da Ermeniler için reform yapılmasını istemiştir. Oysa Batı ülkeleri bu durumdan rahatsız olmuş. Çünkü bölgede Rusya'nın gücünün olmasını istememekteler. Konuyu uluslar arası arenada görüşmesini isteyerek, Ayastefanos Antlaşmasını yürürlükten kaldırdılar. Yerini Berlin Antlaşması almıştır. Ermeniler Berlin Konferansı ile meselelerinin milletler arası siyasetin içinde yer almasını sağlamakla beraber, Avrupa müdahalesini elde edememişlerdi. Bunun için önce Avrupa kamuoyunu harekete geçirmek gerekiyordu. Bunu sağlamak doğrudan doğruya Ermenilere düşüyordu. Bu yolda en uygun adım milliyetçi akımlar olacaktır. Ardından ise bağımsız devlet fikrini doğuran kaynak ortaya çıkacaktır. İşte bu kaynak Ermeni milleti ve milliyetçiliğinin ötesinde olan Ermeni Kilisesi faktörü olmuştur. Bu dönemden itibaren, Ermeni Meselesi

Antlaşmalarında terk etmesi ile çözüme kavuştuğu bilinmektedir. Paris Antlaşması imzalanmasını izleyen dönemde Ermeniler Kafkaslarda ve Anadolu'nun Doğusunda yeraltında örgütlenmeyi ve silahlanmayı sürdürmüşlerdir. İlk kıskırtma yine Rusya'dan gelmiştir⁸³¹. Paris toplantısında Osmanlı Devletinin bazı azınlıkları kurtarmak ve Ermenilere bir yurt sağlamak için karar alınmıştır. Savaş içinde, müttefikler tarafından savaşçı bir unsur; savaştan sonra da müttefik olarak tanınan Ermenilere Lozan'da

denen bu kavram, Koloniyalizm, Emperyalizm (Siyonizm, Emperyalizm, Büyük Ortadoğu Projesi (BOP) gibi kavramlar, bir devletin veya ulusun başka devlet veya uluslar üzerinde kendi çıkarları doğrultusunda etkiye bulunmaya çalışmasıdır. "Parçala-Böl-Yönet" tuzağına düşürmek. Emperyalizm terimi Latince "imperium" sözcüğüne dayanmaktadır ve diktatörlük gücü, merkezî hükümet, keyfi yönetim metotları anlamına gelmektedir. Bir devletin, başka devletler aleyhine sınırlarını genişletme hırsına verilen ad. İlk ve ota çağlarda devletler bu yola giderek, çeşitli devletleri egemenlikleri altına alma yoluna gitmişler ve böylece siyasal bakımdan büyük imparatorluklar kurmuşlardır. Son yüzyılda, bu yolda amaçları olan devletler de çıkmış fakat, yapılan Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarında yenilgiye uğrayarak bu amaçlarında başarıya ulaşamamışlardır. Emperyalizm, imparatorluk kurma eğilimidir; bir devletin sınırlarını genişletme politikasına denir. Emperyalizm, aynı ekonomik ve sosyal bütün içinde etnik ve kültürel bakımdan farklı halkların, merkezi bir iktidarın otoriter yönetimi altında bir araya getirilmesi eğilimini ifade etmektedir. Avrupa Ülkeleri 16. yüzyıldan itibaren özellikle merkantilist akımın etkisi ile yoğun bir sömürgecilik faaliyetine girişmişlerdir. Sanayi Devrimi, sömürgecilik ihtirasını artırmıştır. Bu kullanımının dışında Fransa'da 1830'larda Napolyon imparatorluğuna hayranlık duyanları nitелеmek için, 1848'den sonra ise Napolyon III' ün kötü yönetimini ifade etmek için kullanılmıştır. <http://www.doguturkistan.net/modules.php>) ve Hristiyanlık Meselesi halini almıştır. Fakat esas olan bu sebepleri gözden kaçırabilmek için batılı devletler Ermeni konusunu dünya kamuoyuna "Hümanizm-Liberalizm-Hürriyet ve İstiklal Meselesi" gibi takdim etmeye muvaffak olmuştur. Oysa Ermeni Meselesi Ayastefanos Antlaşması ve 1878 Berlin Antlaşması ile yeni bir safhaya ulaşan "Şark Meselesinin" bir parçasıdır. Böylece meseleyle Avrupa meşgul olmaya başladı. *New York Herald Gazetesinin* Ermeni hadiselerini incelemek üzere 1897 yılında Türkiye'ye yolladığı Dr. Georgeh Hepwort, olayların sebebini bir Ermeniye sorduğunda şu cevabı alır: "Ah biz eskiden çok mesuttuk. Çok vergi veriyorduk. Fakat büyük ticari kazançlarımız vardı. Biz çok memnun hatta müferreh idik. Fakat Berlin Antlaşması ve İngiltere'nin işe karışmış. olması iyi bizim için iyi olmadı. Eğer Avrupa bizimle meşgul olmasa idi biz istikbale sahip olabilirdik. Fakat bugünkü durumda bana öyle geliyor ki, mahkum edilmiş bir toplumuz." BOA. HR. SYS. 2874/3; Bilal Şimşir, a.g.e., s. 68; Nejdett Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey'in Yargılanması*, Ankara. 1999, s. 7-8.

⁸³⁰ 13 Ekim 1921 senesinde imzalanan Kars Antlaşması ile Türkiye ve Ermenistan arasında yeni bir sayfa açılmıştır. Kars Konferansında Türk heyetine başkanlık yapan Kazım Karabekir Paşa, Türkiye adına Ermenistan'a yardım eder. Ve bu yardımlar ilerleyen dönemlerde devam etmiştir. Bu aşamadan sonra Ermenistan, Türkiye'nin Doğudaki siyasi ve askeri önemini anlamış ve Batıya açılan kapı olarak her zaman muhtaç olacaktır. Bunu Ermeni devlet adamı, Sovyet Komünist partisi yöneticisi olan Begrat A. Boryan ilerleyen dönemlerde Türkiye ile olacak ilişkilerinde anlamıştır. Türkiye ile Ermenistan arasındaki önemli bir konu da esirler meselesi olmuştur. Kars Antlaşması ile bu mesele de çözüme kavuşmuştur. Antlaşmanın 16. maddesine esasen bütün savaş esirleri evlerine geri döneceklerdir. Ermenistan Dışişleri Halk Komiserliğinin resmi açıklamalarına göre, 688 savaş esiri Ermenistan'a geri gönderilmiştir. Teslim edilen esirler daha sonra Türk yetkililere gösterdikleri dostane ve insani davranıştan dolayı teşekkür mektubu göndereceklerdir. Ne var ki, tüm bu özel ve güzel gelişmeler Batı basınında ve erkanında Ermenistan için aşağılayıcı olduğu yazılmıştır. Bunun yanı sıra, Kafkasya'daki ve Kars Vilayetinin İngiliz Kuvvetleri Komutanı General Thomson'un Kafkasya'da ve Doğu Anadolu'da barışı tesis etmek için antlaşmanın gerekliliği İngilizlerin mavi kitap dedikleri uydurma yayımında yer almaktadır. Mehmet Perinçek, *Ermeni Devlet Adamı Begrat A. Boryan'ın Gözüyle Türk-Ermeni Çatışması*, Kaynak Yay, İstanbul. 2006, s. 80-81.

⁸³¹ H. Murat Başbay, *Ermeni Katliamları (Belge ve Canlı Tanıklar)*, Turna Yay, İstanbul. 2007, s. 18, 20.

verilen sözlerin yerine getirilmesi sağlayacak bir şey kararlaştırılmamıştır. Ermeniler diğer antlaşmalarda olduğu gibi bu antlaşmanın da ne barışa ne de hak ve adalete yaramayacağını savunmuşlardır ve bu antlaşmaya da karşı olduklarını belirtmişlerdir⁸³².

Meşrutiyetten sonra meşru idarede iktidar bu hareketin başarılmasında en önemli rolü oynayan İttihat Terakki partisine düşmüştür. Burada asıl amaç devletin Avrupa'ya karşı bağımsızlığını güçlendirmektir. Bütün dil, din, ırkları aynı milli kavram içerisinde birleştirmekti. İttihatçılar böyle bir durumda Ermenileri daha çok bu ortamda ele almayı düşünüyorlardı. Oysa Ermeniler çirkin ameller peşinde koşarak, komitelerin yolunda giderek ayaklanma planlarına kapılmışlardı. İttihatçılara göre, aslında bunlar Ermeniler içinde küçük bir azınlıktı. Dış emperyalist muhitlerden kuvvet almakta idiler⁸³³.

İttihatçıların “İttihad-i Anasır” uğruna verdikleri tavizler Ermenilerin işine yaradı. II. Abdühamid'in silah ithali yasağını meşrutiyet idaresi kaldırdığından, Ermeniler hızla silahlandığını bilinmektedir. Ve İstanbul'da 31 Mart olayının çıkmasının ertesi günü Adana'da Ermeniler katliama başladılar. Ama olay her zaman olduğu gibi, batıya “Ermeniler öldürülüyor” şeklinde yansıdı⁸³⁴. Batı dünyası da bu iftiralara ne yazık ki çabuk kanmakta idi. Oysa düşünülmesi gereken bir husus vardır. Türkler Ermenilere Selçuklu, 600 yıllık Osmanlı dönemi ve 85 yıllık cumhuriyet dönemi boyunca katliam uygulamadığı halde neden birkaç yıl içinde böyle bir yola başvursun?⁸³⁵. İşte bunun için İktidardaki İttihad Terakki Partisi o senenin 24 Nisanında değil, 27 Mayıs'ta tehcir kararı almıştır. Savaş zamanı hükümetin icraatına karşı gelenler, isyan, terör, ayaklanma, katliam, ve düşmanla işbirliği yapılanlar için askeriye tarafından alınacak tedbirler hakkında geçici kanun çıkarttı. Neden geçici, çünkü bir çoğu sonradan geri getirilmiştir⁸³⁶.

Tehcir Kanunun Metni şöyledir: “Vakit seferde icraatı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedbir hakkında kanun-u muvakkat.

⁸³² Gökhan Balci, Türkler Soykırım Yaptı Mı?, *ATASE Belgeleri Soykırım İddialarını Yanıtlıyor*, İstanbul. 2007, s. 62-63.

⁸³³ Ahmet Rüstem Bey, *Cihan Harbi Türk-Ermeni Meselesi (Osmanlı Eski Washington Büyükelçisi-Bern 1918) (La Guerre Mondiale Et La Question Turco-Armenienne-Berne-Imprimerie St Empfl Cie-1918)*, Çev. Cengiz Aydın, İstanbul. 2005, s. 35; Bknz: Nejdett Bilgi, *Dr. Mehmet Reşit Şahingiray'ın Hayatı ve Hatıraları-İttihad ve Terakki Dönemi ve Ermeni Meselesi*, İzmir. 1997.

⁸³⁴ İsmail Hakkı Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, İstanbul. 1972, s. 374.

⁸³⁵ Ömer Coşar Özcan, *Soru ve Cevaplarla Osmanlı Tarihine Seyahat*, İstanbul. 2006, s. 9-128, 165.

⁸³⁶ Murat Bardakçı, *a. g. e.*, s. 20.

Madde 1-) Vakt-ı seferde ordu, kolordu ve fırka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstahkam mevki kumandanları ahali tarafından her hangi bir suretle evamir hükümete ve mudafaa-i memlekete ve muhafaza-i asayişe müteallik icraat ve tertibata karşı muhalefet ve silahlı tecavüz ve mukavemet görülürse derhal kuvva-i askeri ile en şiddetli surette tedibat yapmaya ve tecavüz ve mukavemeti esnasında imha etmeye mezun ve mecburdurlar.

Madde 2-) Ordu ve müstakil kolordu ve fırka kumandanları icabat-ı askeriye mebni veya casusluk ve hiyanetlerini hissettikleri köy ve kasaba ahalisini münferiden veya müsteniden diğer mahallelere sevk ve iskan ettirebilirler.

***Madde 3-) İş bu kanunun meriyet-i ahkamına başkumandanlık vekili Harbiye Nazırı memurdur*⁸³⁷.**

Anadolu’da baş gösteren Ermeni ayaklanmaları yüzünden Türkiye hükümeti onları güvenilir biçimde göç ettirmeyi daha 1894 yılından itibaren düşünmekteydi. Dolayısıyla, 1915 yılında gerçekleştirilen Ermeni göç siyaseti bir anda alınmış bir karar olmayıp, Ermenilerin bölgedeki tutumlarından ileri gelmekteydi. Aynı diplomatik girişimlerini patrikhane Almanya, İngiltere, Fransa ve ABD hükümetleri nezdinde de sürdürmekteydi. Ancak, diplomatik girişimlerin her zaman olduğu gibi etkili olduğu söylenilmez. Dönemin patrikhane lideri Mıkırtıç, yakın arkadaşı ve İngiliz sefarethane yöneticisi Filipp Clap’ı Türkiye’nin Ermenilere karşı şiddet uyguladığına inandırarak, büyük elçinin sultanın kabulünde Ermeni sorununu dile getirmesine çalışmıştır. Ancak, sultandan konunun gerçeğine ilişkin yanıtları karşısında, iddiaların geçersiz olduğuna inanarak sarayı terk etmek zorunda kalmıştır. 1899 yılında yüzlerce Ermeni köyü adına Avrupa ülkelerinin hükümetlerine, İstanbul’daki büyük elçiliklerine mektuplar ve müracaatlar göndererek Ermeni meselesiyle ilgilenmek çağrısında bulunmuşlardır⁸³⁸.

⁸³⁷ Mehmet Reşat Padişah Mehmet Said Sadrazam-13 Recep 1333-Başkumandanlık Vekili ve Harbiye Nazır: BOA. HR. HU. KR. 173/5; Hariciye Hukuk Müşaviri Münir Bey’in Tehcir Raporu.

⁸³⁸ Bu dönemde Avrupa ülkelerine ve büyük elçiliklerine aşağıdaki köylerden mektuplar gönderilmiştir: Bahşa, Kniat, Hüseyinan, Abo, Miralyan, Çerek, Gureşan, Keza-hassar, Salekan, Nacajan, İnocan, Derik, Balavsla, Gundecan, Haşavan, Helen, Adça, Bilbez, Havşan, Baş Büyük, Ferek, Zere, Haşdaş, Zenzen, Dasna, Fayeti, Bişmet, Hacı Çerkez, Gartalla, Berehaşan, Alc, Teçmen, Baş-köy, Sorikan, Çatal, Perişan, Şereyerikan, Başat, Liçik, Gundek, İşkistsk, Başderi, Elmeddin, İlohan, Bazbud, Berez, Nerkin-Keferc, Zoh, Bra, Ceran, Aranc; Aygün Attar Haşımzade, “Ermeni Ulusalılığının Siyasal Oluşumu”, *Ermeni Araştırmaları II Kongresi, (Bildiriler)*, Ankara. 2004, s. 6-7.

Osmanlı Devletinin derdi asayiş değil de, para olsaydı İstanbul, İzmir gibi zengin insanların yaşadığı yerlerde değil de, Doğu Anadolu gibi, Türklerin, Ermenilerin, Kürtlerin ve fakir insanların yaşadığı yerler ile uğraşır mıydı? 1915 tehcir kararı Van'ın Ermeni çeteleri tarafından işgal edilip, Müslüman ahalinin katledilmesi ile başlıyor. Oysa öncesinde böyle bir karar yok. Ermeni asıllı Bogosnobaryan Paşa, Lozan Konferansında sözlerine başlarken: “Öldürülen 300 bin Ermeni için geldim” der. Aradan 50 yıl geçmeden bu rakam 1 milyon olur. Şimdi ise yetmediği için herhalde rakamı 1.5 milyon Ermeniye çıkardılar. Arşivler savaştan önce Anadolu’da 1.300 bin Ermeni olduğunu yazar. Üstelik bu rakamları kayıt altına alan Nüfus Müdürü Snavyan adlı Ermeni asıllı biri. 1915 yılında 438 bin 758 Ermeni göçe tabi tutuluyor. Ermeni Patrikhanesinin rakamlarına göre 350 bin Ermeni Anadolu’ya geri dönüyor. Yok olan 150 bin Ermeni’den 16 bini Amerika’ya göç ettiği tespit ediliyor⁸³⁹.

Soykırım⁸⁴⁰ bunun neresinde? Üzerinde durulması konu, belgelere esasen Ermenilere yapılan kasıtlı yok etme olmadığıdır. Bir milleti kasıtlı katletme aslında 1 buçuk milyon da değil, bin kişiyi de katletseniz soykırım olur.

24 Nisan 1915, o sene giderek artan Ermeni olaylarının önlenmesi için Dahiliye Nazırı Talat Paşanın bazı valiliklere ve mutasarrıflıklara telgrafla gönderdiği

⁸³⁹ www.forsnet.com.tr/ermenisorunu/; “Bitsin Bu Ermeni Yalanı”, *Milliyet Aktüalite*, 24 Nisan 1983.

⁸⁴⁰ **Soykırım-Tehcir-Holocaust-Katliam-Asimilasyon-Mukatele-Genocide-Exile-Departation:** Bu ve benzeri terimler günümüzde birbirine karıştırılmaktadır. Tamamen İslam hukukuna has terimler olan tehcir ve cela kelimeleriyle, genocide ve holocaust kasten birbirine karıştırılmaktadır. Oysa bu terimler BM kararında da var. Osmanlı, kamu yararı gerektirdiği zaman bazı Türkmen, Arap ve Kürt kabilelerini mecburi iskana tabi tutmuş ve tehcir etmiştir. Ama Ermeniler dahil diğer ecnebi toplumlar tehcirin ne demek olduğunu bilmelerine rağmen, siyasi olarak destekledikleri Ermeniler lehine genocide kelimesini ısrarla soykırım tarzında literatüre sokmuş. Hangi sebeple olursa olsun askeri bir sistemle özel eğitim görmüş insan gurubunun sivil halka yaptığı barbarlığa katliam denir. Bugün Rusya’nın Çeçenistan’da, Amerika’nın Afganistan’da, Irak’ta, İsrail’in Filistin’de, Ermeniler’in Karabağ’da yaptığı gibi. Dil, din, kültür ve bütünüyle farklı bir halkın bir başka halk tarafından bilinçli ve sistemli bir şekilde kendi özünden uzaklaştırılıp, başkalaştırılması anlamına ise asimilasyon denir. Günümüzde “Holokost’un” ardından ikinci dünya muharebesinden sonrası uluslar arası hukukta “soykırım” kavramına yer verilmesinin bir devamı olarak soykırım olduğu bazı çevrelerce öne sürülen ama geçmişte “mezalim”, “mukatele”, “kıyım”, “kırım” gibi adlarla anılan olayların hemen ertesinden itibaren nedense sadece “Ermeni Sorunu” uluslar arası alana hem politik hem hukuki hem de psikolojik olarak yansımıştır. Oysa olaylar ve konular çoğunlukla tarih, tarihi belgeleri ve tarihçileri ihtiva etmektedir.: Erol Göka, “Ermeni Sorununun Psikolojik Boyutu”, *ASAM-EREN* Yay, Ankara. 2007, s. 184; Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin Türklere Yaptığı Katliam Fotoğrafları, *ATASE* Arşiv Yay, Ankara. 2006; Gündüz Aktan, “Devletler Hukukuna Göre Ermeni Sorunu”, *ASAM-EREN* Yay, Ankara. 2007, s. 137-138; Y. Halaçoğlu, *Tarih Gelecektir (Etnik Yapısından Ermeni Meselesine Türkiye)*, İstanbul. 2007, s. 73.

talimat gereği, bugün hala tartışılan sert tedbirlerin alındığı tarihtir⁸⁴¹. Ayrıca Osmanlı Devleti 24 Nisan öncesi de çeşitli tedbirler almış ama bunların faydası görülmemiştir. İşte bu tarihte çıkarılan kararla Ermeni komiteleri kapatılacak (24 Nisan 1915) ve ayaklanmalar sert bir şekilde bastırılacaktır.

25 Şubat 1915'te elde edilen bilgilerden, ele geçen silah, malzeme ve şifrelerden, Ermeni komitelerin bir ihtilal hazırlığı içinde oldukları anlaşılmıştır. Ve 25 Nisan 1915 tarihinde Dahiliye Nazırının emri ile Ermeni komite merkezlerin kapatılmasına karar verilmiştir. 2.345 Ermeni komiteci ve isyancı tutuklanmıştır⁸⁴².

Tehcirin dayanağı olan kanun söylendiği gibi **24 Nisan tarihinde değil, aynı senenin 27 Mayıs'ında çıkarılmıştır**. 24 Nisan tedbirlerinin sebebi, o tarihten beş ay önce dünya savaşına girmiş olan Osmanlı İmparatorluğunun özellikle doğu vilayetlerinde önceden zaten varolan ve de devam eden Ermeni ayaklanmaları ve katliamlarının kanlı bir hal almış olmasıydı. Van Ermenilerin eline geçmiş ve isyan diğer vilayetlerde daha geniş şekilde hissedilir olmuştu. Müslüman halk katliama uğruyor, Ermeni komiteleri ayaklanmanın genişlemesi ve bağımsızlık için Rus Ordusunun ilerlemesini bekliyorlardı. İktidardaki İttihad Terakki Partisi o senenin 24 Nisanında değil, 27 Mayıs'ında tehcir kararı almıştır. Savaş zamanı hükümetin icraatına karşı gelenler, isyan, katliam, ve düşmanla işbirliği yapılanlar için askeriye tarafından alınacak tedbirler hakkında geçici kanun çıkarttı. Neden geçici, çünkü bir çoğu sonradan geri getirilmiştir⁸⁴³. Bu kanuna esasen:

1-) Ermeni efradı silahlı hizmetlerde kullanılmayacaktır.

2-) Yetkili birlik komutanları silahlı saldırı ve direnmeleri bertaraf edeceklerdir.

3-) Fiili saldırı olmayan yerlerde ahaliye iyi muamele yapılacak, sadakatten ayrılmamaları ve isyana katılmamaları sağlanacaktır.

⁸⁴¹ 1915'te soykırım olmamıştır. Bu bir yalan ve iftiradır. Zira soykırım terimi, halkın tümüyle ortadan kaldırılmasını hedef almaktır. Soykırım terimi kedisini bunu belirtmekte ve bunu esinleyen ırksal bir kinin varlığını peşinen varsaymaktır. Oysa kimi zaman Türkiye dostlarının bile inandığı tek yanlı bir propagandanın bıkıp usanmadan yinelediği şeyin aksini 1915 yılında Osmanlı ile Ermeniler arasında bir asırdan beri bir duygu yoktu. Onun için bunu açıklığa kavuşturmak, tarihi bilgi ve belgeleri, tanık ve arşivleri irdelenmek gerekir.”, Georges de Maleville, *1915 Osmanlı-Rus-Ermeni Trajedisi (Fransız Avukatın Ermeni Tezleri Kapsamında Türkiye Savunması)*, Çev. Nejdett Bakkaloğlu, İstanbul. 2005, s. 101, 107; Ömer Engin Lütem, “Günümüzde Ermeni Sorunu”, *ASAM-EREN* Yay, Ankara. 2007, s. 85, 94-95, 118; www.ermenisorunu.gen.tr/ermeni komiteleri.

⁸⁴² *ATASE. Klasör. 385, Dosya. 1530.*

⁸⁴³ Nejdett Bilgi, *a. g. e.*, s. 2-3; Murat Bardakçı, *a. g. e.*, s. 20.

4-) Ermeni nüfus gönderildiği yerin İslam nüfuzu %10'ni aşmamalıdır.

5-) Göç ettirilecek Ermenilerin kuracakları köylerin her biri 50 haneden çok olmayacaktır.

6-) Yakın yerlere göç ettirilmeyecektir⁸⁴⁴.

Osmanlı Devletinde Ermeni Meselesi biraz daha önceye gitmekle beraber Ayastefanos Antlaşmasının 16.⁸⁴⁵ ve Berlin Antlaşmasının 61.⁸⁴⁶ maddesi ile su yüzüne çıkmıştır. Ermenilerin bulundukları yerlerden başka bir yere nakli, yer değiştirmesi, bir devletin bekası ve güvenliği zarureti olarak tecelli etmiştir. Zira Ermeniler orduya arkadan vurmuşlar, savaş zamanı erkeksiz kalan kadınlara, babasız kalan evlatlara musallat olmuşlardır. Bomba imal ederek Müslüman Türklerin bulunduğu yerleşim yerlerini bombalamışlardır. Askeri manevraları ve ordunun vaziyetini itilaf devletlerine raporlar halinde bildirmişlerdir⁸⁴⁷.

Ermeni nüfusunun Türk nüfusundan kat-kat az olduğu yerli ve yabancı kaynaklarca bilinen bir gerçektir. Buna rağmen Ermenilerin ayaklanma yaptığı ilk bölgeler Türk toprakları olmuştur. Ermeniler dün olduğu gibi bugün de bu bölgelerde onlara soykırım uygulandığını iddia ve iftira etmekte, bu yolla arazi iddialarını yinelemekteler. Osmanlının yaptığı işlemin soykırım kelimesi ile tanımlanması ve Osmanlı ile Naziler arasında herhangi bir karşılaştırma yapılması tarihi bir hatadır. Çünkü Osmanlı Hükümetinin yaptığı bir soykırım değil, savaştır.

1919 Osmanlı-Rus mütarekesinden sonra, Ermeniler Ruslara güvenerek Nahçıvan Bölgesini zapt ve istila hevesine düşeceklerdir. İşte bu dönemden itibaren Kuzey Azerbaycan'da yaptıkları katliamlar daha fazla görülecektir⁸⁴⁸. Ermeni terör örgütleri tarafından aralıksız olarak günahsız sivillere karşı katliamlar olmuştur. Ordunun bölgeyi emniyete almak ve günahsız sivilleri koruma maksadıyla bölgede

⁸⁴⁴ BOA. HR. MÜ, 43/34.

⁸⁴⁵ 3 Mart 1878-Madde No:16-Ayastefanos Antlaşmasının bu maddesine Ermeniler ile ilgili hüküm eklenmiştir.

⁸⁴⁶ 1878-Madde No: 61- Şarkta Ermeni meskun yerlerde ıslahat yapmak için kabul edilmiştir.

⁸⁴⁷ Gürsoy Solmaz, *Ermeni Vahşeti (Tanıkların Diliyle)*, Yeni Türkiye Yay, Ankara. 2001, s. 15, 27, 29.

⁸⁴⁸ Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 30-31; Mim Kemal Öke, *Ermeni Meselesi*, İstanbul. 1986, s. 199-200; Kamuran Gürün, *a. g. e.*, 169.

zorunlu göç tehcir uygulamasına gidilmiştir⁸⁴⁹. Tehcir zamanı ve sonrası Ermenilerin ve yandaşlarının dünya kamuoyunu kandırdıkları, olayların iddia ettikleri⁸⁵⁰ boyutlarda olmadığı belge ve bilgiler ışığında tarihin şahitliği yeterli olacaktır.

Tehcir sonrası AD Başkanı Wilson'un talimatıyla James L. Barton ve Cleveland H. adlı iki kişi tarafından Süryani ve Ermeniler Yardım Cemiyeti⁸⁵¹ oluşturulmuştur. Bu cemiyetin İstanbul'daki merkezinde ABD Elçisi Morgenthau, Başkan olarak görev almıştır. Bu cemiyet ABD'den topladığı milyonlarca doları Türkiye'ye gönderilmiş ve Ermenilerin ihtiyaçları için harcanmıştır⁸⁵².

16 Kasım-1 Ocak 1994 senesinde Le Monde'de yayımlanan Bernard Lewis'in tehcir olayı ile ilgili düşüncelerini aşağıdaki gibi özetleyebiliriz: “Doğrudan Ermenileri hedef alan hiçbir nefret kampanyası Avrupa'daki antisemitizmle kıyaslanacak türden hiçbir günah yükleme hareketi bulmamıştır. Ne kadar büyük ölçekte gerçekleşirse

⁸⁴⁹ Tehcir zamanı çocukların, yaşlıların, hastaların mağdur olmaması için Ermenilerin bulunduğu meskende iâşesi askeri birimler tarafından karşılanmak üzere bir yetimhane ve kimsesizler evi tesis edilmiş, göçmenlerin gidecekleri yol güzergahları belirlenerek askeri lojistik destek noktalarında iâşe ve konaklama yerleri oluşturulmuştur. Göç ettirilen Ermenilerin sağlık durumları yakından ilgilenilmiştir. Görülüyor ki, devlet tehcir ettiği vatandaşları için imkanlarını esirgemeyerek, her türlü kolaylığı sağlamıştır. Tüm bu bilgi ve belgeler ATASE ve BOA' de sabittir. Ermeni terör örgüt üyeleri dönemin yürürlükte olan ceza kanunlarına göre yargılanırken usul yönünden bütün aşamalara özen gösterildiği ve hukukun prensiplerine riayet edildiği belgelerle ispatlanmıştır. Tehcir sonrasında İstanbul'da yeniden örgütlenerek faaliyete devam eden Taşnaksütyun üyesi Sevaris Misakyan yargılanırken, yaptıkları çirkinlikleri anlatırken, zabıtlara kaydedilmiştir: Armenian Activities In The Archive Documents 1914-1918, Volume-VII, ATASE Yay, Ankara. 2007.

⁸⁵⁰ Salahi Sonyel, araştırmasında Londra'da çıkan “History Of The First World War” (1. Dünya Savaşı Tarihi) adlı haftalık İngilizce dergisinin Eylül 1970 sayısında, Sarkisyan adlı Ermeninin “Genocide In Turkey” (Türkiye’de Genosit-Kasıtlı Kitle Katliamı) başlıklı yazısı yayınlandı. Sarkisyan, 1915 yılında 500 bin Ermeninin Türkler tarafından öldürüldüğünü, geriye kalanların çoğunluğunun çöllük bölgelere sürüldüğünü, oralarda açlıktan ve hastalıktan hayatlarını kaybettiklerini, en az 1.500 Ermeninin imha edildiğini yazmaktadır. Yapılan bu muameleyi Hitler’in Yahudilere yaptığı katliamla örneklendirmektedir. Görülüyor ki, sansasyon yapmayı ilmi araştırmaya tercih eden bir Ermeni olarak taraf tutan ve baltalayıcı bir yöntem izleyen Sarkisyan bu yazıyı kaleme almış bulunuyor. Konu ile ilgili esaslı araştırma yapmadığı, Fransız, Rus, İngiliz, Türk ve hatta Ermeni kaynaklara dayanan en yeni eserler okumadığı ve yine dış arşivlerden yararlanmadığı anlaşılıyor. Sarkisyan, gerçeklere ve rakamlara dayanan taktirle karşılanabilecek ilmi ve objektif bir eser meydana getireceği yerde propaganda yazısı kaleme almayı tercih etmiştir. Siyasi içerikli bu yazı hiçbir objektif ve ciddi tarihçiler tarafından dikkate alınmamıştır. Bu tür yalan, yanlış ve yanlış siyasi propaganda içerikli yazılardan bizzat Ermeni propagandacıları sorumludurlar. Salahi R. Sonyel, “Yeni Belgelerin Işığı Altında Ermeni Tehcirleri”, *Belleten*, c. XXXVI, No: 141, Ankara. Ocak 1972.

⁸⁵¹ *The American Comitte For Armenian and Syirian Relief-ACASR*: Bu dernek ilk başta Comitte On Armenian (Ermeni Mezalimi Derneği) adıyla kurulmuştur. 1915 Ekim ayında ismi değiştirilmiştir. 1919 yılında ise Near East Relief çatısı altında birleşinceye kadar, The American Comitte For Armenian and Syirian Relief-ACASR (Süryani ve Ermeni Yardım Cemiyeti) şeklinde faaliyetini sürdürmüştür.

⁸⁵² Kemal Çiçek, “Halep Amerikan Konsolosu J Bajackson ve Ermeni Tehcirindeki Yeri”, *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*, İstanbul. 2007, s. 217.

gerçekleşsin Tehcir bizim Ermenileri kapsamamış ve özellikle o dönemde ülkenin iki büyük şehri olan İstanbul ve İzmir’de uygulanmamıştır. Rusların Osmanlının şark vilayetlerine yürümesinden korkulması, bir çok Ermeninin Türk rejimine karşı Rusları kurtarıcı olarak gördüğünün bilinmesi ve Osmanlıya karşı ihtilalci hareketlere girişmiş olduklarının farkına varılması bu sebepler arasındadır. Ayrıca Osmanlı tehcirinin doğrudan doğruya tek başına Ermenileri hedef aldığını da söyleyemeyiz. Bu dost eliyle yapılan tehcir hareketinden pek fazla Müslüman sağ kalmadığı da bilinmektedir. Tehcir kış aylarına rastladığı için soğukta ve salgın hastalıklardan ölmüşlerdir. Fakat Ermeni milletini topyekün ortadan kaldırmayı amaçlayan Osmanlı İmparatorluğuna ait ne bir plan ne de kararın mevcut olduğu yolunda bir tane bile belge bulunmamaktadır”⁸⁵³.

Almanya’nın ruhbanları Şansölye Hollweg’e yazdıkları mektupta şunlar özetlenmektedir: “Kürtler ve yasadışı gruplar binlerce Ermeni’yi katletti. Erkekler askere alındı. Kadınlar, çocuklar, yaşlılar ve hastalar korumasız kaldı. Açlık, fakirlik ve sefalet çektiler. Sürgün edilenlerin neredeyse yarısı yolu tamamlayabildi. Bu durum Almanya’ya bakış açısını olumsuz etkiliyor.” Almanya’nın trajediye göz yumduğu ima edilen mektupta Türkiye’deki diğer gayrimüslimlerin geleceğinin de tehlikede olduğu iddia ediliyor. Mektupta ayrıca tehcire tabi tutulan ve ölen Ermenilerin abartıldığı kadar olmadığı yer almaktadır. Tehcir edilen ve ölen Ermenilerin sayısının çok söylendiği gerçek dışıdır. Oysa onların bir kısmı ABD ve AB ülkelerine iltica etmiş, bir kısmı da geri dönüş yapmıştır⁸⁵⁴.

⁸⁵³ Geniş Bilgi İçin Bknz: Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıktan Ölüm (1914-1918)*, TTK Yay, Ankara. 2005; Arşavir Şıracıyan, *Bir Ermeni Teröristin İtirafları, Sait Halim Paşa, Bahaddin Şakir, Cemal Azmi Suikastlerinin Perde Arkası*, Çev. Kadri Mustafa Orağlı, İstanbul. 2006, s. 34-35-36.

⁸⁵⁴ 1918-07-11-DE-001 ve DE/PA-AA/R 141103/MF7184/9698-Jurnal No:D-138; Galip Kıvanç Över, *Alman Belgelerinde Ermeni Meselesi*, İstanbul. 2002.

EK-2. Birinci Petro’nun Vasiyetnamesinde “Büyük Ermenistan” Oluşturmak İçin Söyledikleri

Rusların Kafkasları ve Orta Asya’yı ele geçirme emelleri bir buçuk asırdır devam etmektedir. Bunun temellerinde dünya hakimiyetini Moskoflara münasip gören deli lakaplı Petro atmıştır. Deli Petro vasiyetnamesinde yolu da göstermişti: “Hive Hanlığını ele geçirirsek öte yanı da bizim olur. Petro bu maksatla Hazar Denzinde bir donanma kurdu. Buradan Harzem denilen Türk illerine sıçrayarak donanmasını Aral Gölüne nakledecek ve oradan da Ceyhun Nehri vasıtasıyla Hindistan’a inecektir”⁸⁵⁵. Günümüzde bile Ruslar, Deli Petro’nun bu vasiyetnamesine öylesine sadakat gösteriyorlar ki, onunla ‘cihanı fetih’ parolasına daima bağlı kalacaklarını iddia edebiliriz.

Rusların günümüzde de bağlı kaldıkları 1. Petro’nun (Pyotor’un) 1725-1726 senelerinde kendi eliyle yazdığı vasiyetnamesinde aşağıdaki ifadeler yer almaktadır:

- 1-) Allah’a şükürler olsun ki, neslimiz ve evlatlarımız gelecekte de Avrupa’nın sair memleketlerinde hükümrân olacaklardır. Çünkü Avrupa’nın gençliği ve hükümrânları yaşlanmış ve çökmüştür. Ben de eminim ki, benden sonra gelecek çarlığın devamındakiler benim gibi düşünecek ve çalışacaklardır. İşte bu senedim sizlere her daim yol gösteren olsun. Bu iş için Rus Devleti her zaman savaşa hazır konumda olmalıdır.
- 2-) Savaş zamanında Avrupa’nın dahilinde ve komşularındaki devletlerden askerler talep etmelidir. Ve onları savaş için kullanmalıdır. Savaş sonrası barış için de ulema ve sanat erbabından yararlanılmalıdır.
- 3-) Avrupa ve sair komşu devletler dahilinde fitne fesat, kin ve nefret tohumları yayılmalıdır. Bu devletlerin sadece birisi ile yakın temas içinde olunmalıdır. Çünkü bu devlet Rusya devleti ile bitişiktir
- 4-) Lehistan’a (Polonya) ihtilaf ve nifak salınmalıdır. O ülkenin eyan ve iş bilenlerine rüşvet vererek onların deyanetini ve maneviyatını sıfır yapmalısınız. Moskova’dan Lehistan’a asker gönderilmelidir. Bu duruma diğer hemkarlar müdahale ederlerse onlara

⁸⁵⁵ Ahmet Mustafa Sadullah, *Türklere Karşı Rus Vahşeti*, Hazırlayan: Muhiddin Nalbantoğlu, İstanbul. 1970, s. 29.

da oran bir avuç toprak verilerek susturulmalı, fakat daha sonra ellerinden alınmalıdır. Rusya saltanatını muhkem ve tekml etmelidir.

5-) Ayrıca Norveç ülkesinden de istifade edilmelidir. Bunun için tedbirli olmakta da yarar görüyorum. Çünkü o ülkenin varisi elimizde olmasa da, orayı elde etmememize bahane teşkil etmez. Onlar bize hücum ederlerse o zaman amaca ulaşmak için Danimarka'yı Norveç ve İsveç'ten ayırmalı ve bu iki ülke arasında düşmanlık tohumları ekilmelidir.

6-) Rus Şehzadeleri her zaman Alman büyüklerinin, özellikle rütbeli şahısların kızlarını almalıdır. Bunu iki ülke arasında bazı şeyleri paylaşımında, gizlilik arzeden bilgilerin bilinmesinde faydalı olacağını tasvir edebilirim.

7-) İngiliz hükümeti ile birlik ve irtibat yaratmalı. Özellikle ticari ilişkilerde ittifak edilmelidir. Ağır sanayide onlardan alacağımız malzemeler işimize çok yarayacaktır. Bunun dışında askeri alanda, gemi ve silah üretiminde birlikte hareket edilecektir.

8-) Rusya Devletinin sınırları Avrupa'da Şimali Baltik Denizinin şimale kadar cenupta ise Kara Denize kadar genişlemelidir.

9-) Rusya Devleti, Avrupa ve Asya hazinelerinin anahtarı olan İstanbul'u payitaht olarak elde ederse o zaman asıl devlet unvanına kavuşmuş olacaktır. Bunun için o zamanı beklemek de gerekmez. Günümüzde bile İstanbul'un (Özellikle Boğazları kastederek)cevahiratinde sahip olabilir. Elbette ki, İstanbul'a sahip olan padişah, alemde padişahlar padişahı olacaktır. Bunun için her zaman Türkiye ile İran arasında fitne fesat çıkarmak gerekecektir. Sünni ve Şii denen mezhep kavgaları ülkeye savaştan daha beter darbe olacaktır. Bu Asya'da Rus nüfuzunun sürdürülmesi için en büyük silah olacaktır. Asla onları dostluk megamına erişmesine müsaade etmeyiniz. Onların Müslüman ehlinin Avrupa milletleri ile kaynayıp karışmasına izin verilmelidir. Bu durum İslam adının Asya'dan silinip gitmesine ve haçperestliğin (Hristiyanlığın) yayılmasına getirip çıkaracaktır. Rus çarlarının asıl görevi oralarda (Özellikle Orta Asya ve Kafkasları kastederek) Rus medeniyetini yayılmasını sağlamaktır. Bizim din adamlarımız Rus Devlet işlerine de fazla müdahale etmemelidir. İran Devletinin inkişafı her zaman engellensin. O zaman Rusya Devleti İran'ı kolay elde edebilir. Ama bunun için ilk önce Türkiye Devletini mahvetmek gerekir. Öte yandan Gürcistan Kafkaslarda İran'ın şah damarı pozisyonundadır. Bunun için Gürcistan'dan önce Ermenistan ve Azerbaycan'ı

zapt edip, İran'ın dahili hadimlerinin kendinize hademe yapmanız gerekir. Ve böylece Avrupa'nın zenginliği ayağınıza gelecektir. Türkistan meselesine gelince ise, orası bizim Hindistan'a açılan kapımızdır. Oraları hanlıklara bölerek ülkeyi parçalayın. Avustralya ile görünürde kardeş gibi olup ama perde arkasında planlarınızı uygulayınız. Türkiye'nin Avrupa'dan çıkarılması için çaba sarf ediniz.

10-) Grekler (Yunanistan) ile barış ve dostluk içinde ilişkilerinizi sürdürünüz. Nitekim savaş vakti onlar size mutlaka yardım ederler.

11-) İsveç, Norveç, Türkiye, İran ve Lehistan'ı fethettikten sonra Fransa ve İtalya ile dostluk rabitanızı muhkemlendiriniz.

12-) Eğer, Fransa ve İtalya sizin dostluk alakalarınıza olumlu cevap vermezlerse o zaman bu iki ülke arasında da fitne ve fesat oluşturunuz. Bu yol ile ikisinden biri zayıflayacaktır. Sonuç itibariyle tüm ülkeleri Rusya etrafında birleştirerek bütün dünyaya hükümlan olabilirsiniz⁸⁵⁶.

Bu vasiyetname ışığında Ermenilerin Ruslar ile daha çok din mevzusunda bağlı kaldıklarını ve himayesinde oldukları ülkelerin zayıflaması ile Ruslara her daim yakınlık ve piyonluk yaptıkları da bilinen hadisedir. Ermeni cemaatinin dini liderleri bazında 1. Petro ile münasebetleri, Çarın Hazar Kıyısı Bölgelerini işgal etmesinden önce gerçekleşmiştir. Öte yandan Rus işgali öncesinde Ermeni din adamları 1. Petro'ya mektup yazarak askeri destek sözü vermişlerdir. En büyük desteği de Bakü ve Astarhan arasındaki deniz limanında çalışan Ermeni tüccarları vermiştir. Bu Ermeni tüccarları Çara bağışlar, ordusuna da parasal destekte bulunarak bölgeye gelme hususunda çaba sarf ediyorlar⁸⁵⁷.

⁸⁵⁶ 1.Pyotor'un Vasiyetnamesi (1725-1726), (Kendi Elyazmasından), *Elturan Dergisi*, Azerbaycan İlimler Akademisi Milli Münasebetler Enstitüsü Nationalnie Voprosı, No: 1-2-3, Bakü. 1993, s. 33, 35.

⁸⁵⁷ Sara Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, Bakü. 1988, s. 194-195.

EK-3. Milli Mücadele Yıllarında Azerilerin Anadolu'ya Kardeş Yardımı

1915 yılında Kafkasya cephesinde Müslüman Türk Ordusunun yenilgisiyle, onların Nargin Adasına gönderilmesi Azeri Türklerini çok etkilemiş ve Osmanlı Devletinin Kafkasya cephesinde mağlubiyete uğraması Azerilerin müstakillik umutlarını kırmıştır. Osmanlı Devletinin savaştan mağlup çıktıkları malumatını alan Azeri Türkleri, Rus zulmüne maruz kalan Osmanlılara yardım etmek için derhal çalışmalara başlamış ve mağdur durumda olanların imdadına yetişmek için Bakü'de "Kardeş Kömeği Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi"⁸⁵⁸ adı altında bir teşkilat kurmuşlardır. Kafkasya cephesi savaşlarında felakete uğramış Müslümanlara yardım yapılabilmesi için resmi izin alınmasında, hiç şüphesiz Mehmet Yusuf Caferov'un Rus hükümeti ile Devlet Duması nezdinde yaptığı girişimlerin büyük rolü vardır. Yardım yapmak için Rus hükümetinden resmi izin alınmasından hemen sonra, 26 Ocak 1915'te Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinde bir toplantı düzenlemiştir. Bu toplantıda, Rusların ve Ermenilerin Müslüman Türk askerlerine ve ahalisine karşı katliam tartışılmıştır. Batum, Kars, Ardahan ve Erzurum gibi Anadolu'nun diğer bölgelerinden gelen felaket haberlerine Azeri Türkleri daha fazla ilgisiz kalmamış, bir taraftan yardım çalışmalarını başlatırken, diğer taraftan Rus Ermenilerin tecavüzlerini durdurmak için icraata başlamışlardır.

Artık 1915 senesinin başlarında Ruslar Kafkas Cephesinde zafer elde etmişlerdi. Bakü'ye ilk Osmanlı-Türk esirleri gelmeye başladı. Türk esirlerinin Ruslar tarafından Bakü'nün sokaklarında işkence verilerek hapishaneye götürülmesi Müslüman Azeri Türk halkının milli ve dini ruhlarını alevlendirdi. Bu durum Rusları hiç kuşkusuz rahatsız etmekteydi. Azeri Türkleri bu esirlere yemek, içmek ve giyim malzemelerini vermekte, imkan buldukça Türk esirlerin hapishaneden kaçmasına yardımcı oluyorlardı. Nargin Adasındaki hapishanedeki esir Osmanlı-Türk askerleri Ruslar tarafından bin bir

⁸⁵⁸ Öte yandan 1915 yılı Mart ayında bir sayılı "Kardeş Kömeği" adıyla bir dergi yayımlanmış, derginin geliri harpzedeler yararına kullanılırken, Azerbaycan halkı da yardıma davet edilmiştir. Milletdaşlık, vatandaşlık vazifesi, "Rusya istibdadı biz Türk Tatarlarının ve Müslümanların en biaman (amansız) bir düşmanı idi." Bu cemiyet, Kars ve Batum bölgelerinde, Sürmeli yezdinde, Milos etrafında, Ahıska'da, Tiflis Guberniyasında, Şuşa'da, Erzurum'da, Tortum'da, Muş, Beyazıt ve Diyadin etrafında göçmen ve harpzedeye müslümanlara yardım etmiştir. 5 tane yetimevi açmıştır. Betül Aslan, "Kardeş Kömeği Dergisi ve Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriyesi (1915-1917)", *Azerbaycan*, Sayı. 349, Yıl. 51, Temmuz-Ağustos 2003, s. 27, 29; Elçin Neciyev, *a, g, e.*, s. 46-47.

işkenceye maruz kalmakta idiler. Azeri Türkleri bunu milli ve manevi duygularına sığdıramıyorlardı⁸⁵⁹.

Karabağ'da Kızıl Ordu birlikleriyle yaptıkları çarpışmalardan ayakta kalmayı başaran Azerbaycan Milli Kuvvetlerine mensup subay ve erlerden bir bölümü Zengezur'daki Ermeni engelini geçip, Nahçıvan'a, geri kalan 1.200 neferlik bölümü ise Hudaverin Köprüsü üzerinden İran'a göçmeye muvaffak olmuştu. Azerbaycan askerleri geçit yerlerinde ve bazı noktalarda baskılara maruz kalmış, çok sayıda ölü ve yaralı vermişlerdi. Osmanlı hududuna yaklaşıldığı sırada Azerbaycan birliklerine komutanlık eden Albay Nuh Bey, komutayı Albay Samet Bey'e devrederek ayrılmış ve Samet Bey komutasında Azerbaycan Birlikleri önce Doğu Beyazıt'a, 1920 Haziran ve Temmuz aylarında ise Hasankale (Pasinler Ovası) ve Erzurum merkezine kadar gelmişlerdir⁸⁶⁰. Azerbaycan birliklerinden Karabağ Süvari Alayı 12. Tümen emrine verilmiş, Kars çevirme harekatı başlayınca 9. Piyade Tümeni emrine geçmiştir. Azerbaycan Birlikleri Kuvayi Milliye Ordusu ile birlikte Karsı kurtarma harekatına ve Ermenistan seferine katılmıştır. Gümrü Savaşından sonra Erivan'a gelen birlikler, Ermeniler'in mütareke istemleri üzerine Düzkent Köyüne dönme emri almış ve burada yedek olarak beklemişlerdi. Kuvayi Milliye Ordusuna iltihak eden Azerbaycan askerlerinin sayısı hakkında kesin bir fikir söylemek mümkün olmasa da, subay heyetinin 65 neferden olduğu tahmin edilmektedir⁸⁶¹. 1920'lerden sonra askeri ve ekonomik yardımlar devam etmiştir. Bunun yanısıra tüm Azeri Türklerinin mali ve manevi destekleri de sürmüştür. İlk resmi destek talebi, Atatürk'ün Doğu Cephesi Komutanı Karabekir Paşa kanalıyla Azerbaycan Hükümetine iletilmek üzere borç para isteği üzerine yazılan mektup idi. Öte yandan Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi tarafından Anadolu Türkleri için Bakü'deki bankalara 3 bin sterlin para yatırılmıştır. Lakin bu paranın akıbeti araştırılmasına rağmen bilinmemektedir⁸⁶².

Mustafa Kemal Paşa, 3 Mayıs 1920 günü Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya yazdığı bir mektupta "Devlette hiç para kalmadı. Şu anda içeride

⁸⁵⁹ Hagani Memmedov, *Azerbaycan Milli Harekatı 1875-1918*, Bakü. 1996, s. 113, 139.

⁸⁶⁰ BOA, DH.EUM.AYŞ, 23/69/1-2-3.

⁸⁶¹ Aygün Attar Haşimzade, "Milli Mücadelede Azerbaycan Yardımları (Milli Mücadeleye Katılan Azerbaycan Birlikleri)", *Dumlupınar Üniversitesi*, Kütahya. Trsz, s. 1-2.

⁸⁶² BOA, HR.İM. 89/65.

para temin edebileceğimiz bir kaynak da yok. Başka kaynaklardan para temin edinceye kadar Azerbaycan hükümetinden borç para alınmasını temin etmenizi rica ederim” diyordu. Kazım Karabekir Paşa, isteği Azerbaycan hükümetine iletti. Bu istek, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Halk Cumhuriyeti ile Ankara Hükümeti arasındaki ilk resmi temastı. Azerbaycan’dan Türkiye’ye uzanan kardeş eli 1921 yılı içinde Nerimanov’un şahsi emri ile Azerbaycan Dışişleri Bakanı Mirza Davut Hüseyinov, kazanılan Birinci-İkinci İnönü Savaşları münasebetiyle çektiği telgrafta “Kazanılan bu büyük zaferlerden dolayı Türk halkını Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adına kutluyoruz.” diyor ve bu büyük zaferlerin şerefine Azerbaycan halkının yardım için 30 sistern petrol, 2 sistern benzin, 8 sistern kerosin gönderdiğini bildiriyordu. Aynı yılın Mayıs ayında Azerbaycan devleti, TBMM hükümetine 62 sistern petrol gönderdi ve bundan sonra savaş bitinceye kadar aynı değerde petrol ve üç vagon dolusu kerosin göndermeyi taahhüt etti. Bu taahhüdün dışında 1922 yılında Batum yolu ile Azerbaycan dokuz bin tondan fazla kerosin ve 350 ton benzin gönderdi. Mustafa Kemal Paşa 1921 yılında Nerimanov’a bir mektup yazarak borç para talep etmişti. Bu mektubu 17 Mart 1921 günü büyükelçi Nerimanov’a ulaştırdı. Nerimanov, derhal 500 kg . altın gönderdi. Bunun 200 kg . devlet bütçesine, kalanı ise mühimmat ve silah için kullanıldı. Daha sonra Nerimanov Rusya’dan aldığı 10 milyon altın rubleyi Ankara’ya gönderdi. Bu yardımlarla savaş içindeki ülkenin durumunda belirgin bir düzelme oldu. 23 Mart 1921’de Azerbaycan hükümeti talep etmediği halde Türkiye’ye Azerbaycan halkının hediyesi olarak 30 sistern petrol, 2 sistern benzin, 8 sistern yağ gönderdi. Atatürk, o dönemde borcun en kısa zamanda ödeneceğini söyleyince, Azerbaycan’ın başında bulunan Neriman Nerimanov Mustafa Kemal Paşa’ya yazdığı cevabi mektubunda şöyle der: “Her gün kazanılan başarılarla Türk halkının emperyalizmden kurtulma günlerinin yaklaştığını, bu yüzden kahraman Türk halkını kutladığını yazıyor ve sonra ilave ederek, Paşam, bizim Türk milletinde kardeş kardeşe borç vermez, kardeşin kardeşe borcu olmaz, kardeş, her zaman kardeşinin elinden tutar, biz kardeşiz, her zaman elinizden tutacağız ve tutmaya devam edeceğiz⁸⁶³.”

⁸⁶³ A. Şemseddinov, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği Alâkaları*, Bakü. 1998, s. 66.

Kuvayi Milliye Ordusuna iltihak eden Azerbaycan askerlerinin sayısı hakkında kesin bir fikir söylemek mümkün olmasa da, subay heyetinin 65 neferden olduğu tahmin edilmektedir. Bu subaylardan bazılarını örnek gösterebiliriz:

1-) Albay Yusuf Hazarlı (1893-1965): Temmuz 1920’de Karabekir Paşa komutası altında Milli Mücadele’ye katılan Yusuf Hazarlı, sırasıyla Kars, Ankara ve Konya’daki birliklerde görev almışlardır. Daha sonralar Şeyh Sait, Haco, Dersim, Çapakcur isyanlarının bastırılması hareketlerine katılmış, 1930’de baş veren Ağrı isyanının tenkili hareketinde de 7. Bölük Komutanı olarak iştirak etmişti. Üstün başarılarında dolayı Hazarlı İstiklal Madalyasına taltif edilmiş, Albay rütbesinde terfi almıştır.

2-) Topçu Albay Aslan Berkan (1897-1957): Doğu cephesi savaşlarına, teşkil edilen Azerbaycan Topçu ve Süvari Birlikleri ile birlikte katılan Aslan Berkan, Kars, Gümrü zaferlerine müteakip Azerbaycan Birlikleri’nin oluşturduğu kuvvetlerle Batı Cephesine sevk olunmuştu. Başkomutanlık Savaşı’na katılarak düşmanın denize dökülmesi hareketi içinde yer alan Berkan, İstiklal savaşının kazanılmasını müteakip Ağrı, Şeyh Sait isyanlarının tenkili hareketlerinde başarı kazanmıştır. 1928 yılında Harbiye ve Topçu okullarında tahsilini ikmal etmiş, 1933 yılında Yüzbaşı, 1940 yılında Binbaşı, 1946 yılında Yarbay ve 1950 yılında Albay olmuştur.

3-) Topçu Albay Mehmet Akpolat (1897-1975): 27 Nisan 1920’de Kızıl Ordu’nun Azerbaycan’ı işgale başlaması üzerine, işgalcilere karşı verilen savaşa katılmıştır. Düşmanla savaşa-savaşa bataryası ile birlikte Güney Azerbaycan topraklarına geçmiş, buradan da 4 sahra topu olan bataryasıyla Nahçıvan’a intikal etmiş, Veysel Bey komutasındaki Türk müfrezesine katılmıştır. Daha sonra Erzurum’a sevk olunarak Yüzbaşı Cihangir Bey’in Azerbaycan Türklerinden müteşekkil birliğine katılmıştır. Erzurum’un Sağlık Çermik civarında karargah kuran, Azerbaycan’dan gelen subay ve erlerden müteşekkil bu Azerbaycan Birliği, Kazım Karabekir Paşa’nın Doğu Harekatına katılarak Sarıkamış, Kars ve Gümrü’nün kurtarılmasında büyük yararlılıklar göstermiştir. Daha sonra Batı Cephesine sevk olunan Azerbaycan birlikleri burada da başarı sağlamıştır. Nitekim Mehmet Akpolat da Başkomutan Mareşal Mustafa Kemal’in imzasını taşıyan bir takdirname ile taltif edilmiştir. Ayrıca gösterdiği başarılarından dolayı 1949 yılında Albaylığa terfi edilmiştir.

4-) Albay Baba Behbut (1897-1967): Doğu ve Batı Cephelerinde Ermeni ve Yunanlılarla yapılan savaşlara katılan Baba Behbut Ağrı, Şeyh Sait isyanlarının bastırılması hareketlerinde de iştirak etmiştir. Muntazam bir şekilde terfi edilen Behbut 1948’de Albaylığa terfi ederek Ankara’da Süvari Alayı Komutanlığı’na getirilmiştir.

5-) Albay Salih Aksoy (1898-1956): Salih Aksoy, Sarıkamış, Kars ve Gümrü’nün Ermeniler’den kurtarılması hareketlerinde Azerbaycan kuvvetlerinde batarya komutanı olarak görev almış, Karabekir Paşa’nın takdirlerini kazanmıştır. Daha sonra Azerbaycan kuvvetleriyle Batı cephesine intikal etmiş Yunan ordusunun denize dökülmesini sağlayan Başkomutanlık Meydan Muharebesi’nde yer almıştır. Aksoy, İstiklal savaşından sonra İstanbul Harp ve Topçu okullarında tahsilini ikmal etmiştir. 1933’te Yüzbaşı, 1940’ta Binbaşı, 1946’da Yarbey ve 1950 yılında Albay olmuş ve çeşitli birliklerde görev almıştır.

6-) Gazi Yüzbaşı Cengiz Yurtçu (1898-1961): İstiklal savaşına yüzbaşı rütbesi ile katılan C. Yurtçu, Batı Cephesinde Yunanlılara karşı verilen savaşta bir ayağını kaybederek malulen emekli olmuştu. Yurtçu, sohbet ettiği dostlarına her zaman: “Anadolu İstiklal Savaşı’nda Malülen Gazi oldum. nasip olur, ömrüm vefa gösterirse Azerbaycan İstiklal Savaşı’nda da şehit olmak isterdim.” Demekten kendini almazdı.

7-) Süvari Albay Feridun Daryal (1900-1982): İstiklal Savaşı’nda Doğu ve Batı cephelerinde savaşan Daryal, İzmir’e giren ilk süvari birliğinde bulunmuştur. 1951’de Albaylığa terfi etmiş, ayrıca NATO tatbikatlarında da yer almıştır.

8-) General Cihangir Berker (1894-1958): Cihangir Bey, Doğu Harekatına bataryasının başında katılmış, Benli Ahmet civarındaki vuku bulan Berna Meydan Muharebesinde toplarının isabetli atışıyla düşman uçaklarını uzaklaştırmıştı. Ermeniler’in mağlup olması üzerine üstlerinin büyük takdirini kazanmıştır. 30 Ağustos 1948’te Tuğgeneralliğe terfi eden Berker, İzmir Müstahkem Mevki ve Yurtiçi Bölge Komutanlıkları’nda da bulunmuştur.

9-) Albay Veli Yadigar: Doğu ve Batı cephelerindeki çarpışmalarda yer alan Veli Yadigar, Milli Mücadele’nin kazanılmasından sonra Polonya’ya gitmiş ve İkinci Dünya Muharebesinde Hitler Almanya’sının onayı ile teşkil olunan Azerbaycan Gönüllü Birlikleri’nde Albay rütbesiyle Ruslara karşı savaşmıştır. İkinci Dünya Savaşının sona ermesi üzerine Arjantin’e gitmiş, Başkan Pero’nun askeri müşaviri olmuştur. Ayrıca

Arjantin’de Azerbaycan Türkleri Milli Ocağı’nı kurmuş, Azerbaycan Davasını muhacerette sürdürmüştü.

10-) General Samet Saygın Refibekov (1892-1980): Karabağ savaşından sonra İran sınırına geçen, oradan da Türkiye’ye hareket eden Azerbaycan Birliği’nin başında bulunan Samet Bey’e, Mustafa Kemal Paşa ile şahsen görüşmüştür. Bu görüşmelerden sonra Kuva-yi Milliye saflarında Kurtuluş Savaşı’na katılan Samet Bey, 1948 yılında Tuğgeneralliğe terfi olunmuştur. Samet Bey’in ayrıca ismi tarihe “Türkiye’de generalliğe yükselmiş ilk yabancı uyruklu subay” olarak geçmiştir.

11-) General Hüseyin Turgut (1900-....): Milli Mücadelede Doğu ve Batı cephelerinde çarpışan Hüseyin Bey, savaştan sonra İstanbul harp ve hava okulunda kurslar geçirmiş, pilot olarak havacılığı tercih etmiştir. 1956’da Tuğgeneralliğine terfi olunmuştur.

Bunun yanısıra askeri yardımların da 1920 yazından itibaren, Sovyet Azerbaycan’ında Türkiye ile ilgili konuların daha da ciddiyetle ele alındığı ve Türkiye’ye yönelik politikaların tartışılmaya başlandığı görülmüştür. Bu durumun ilk somut göstergesi Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Türkiye ile ilgili faaliyetlerine herhangi bir kısıtlama getirilmemesidir. Bundan sonra Azerbaycan’dan hareketle Anadolu’ya bir ordu gönderilmesi düşünüldüğü görülmektedir. Bu kuvvetlerin başında komutan olarak Halil Paşa’nın ismi ağırlık kazandığı görülmektedir. Buna göre Halil Paşa’nın komutasındaki bu kuvvet Karabağ üzerinden Ermenistan’a ve oradan da Anadolu’ya geçmek sureti ile Milli Mücadele’ye katılacaktı. Ancak bu Proje Moskova tarafından suya düşürüldü. Atatürk’ün söz konusu askeri yardımın gelmemesi üzerine üzüntüye kapıldığı ve bu durumdan 12 Temmuz 1920’deki TBMM oturumunda özellikle bahsettiği bilinmektedir. Ancak bu dönemde Azerbaycan’da Türkiye’ye bir ordu gönderilmesi mevzuu oldukça rağbet kazanmıştı ve bu konuda ikinci bir proje ortaya atıldı. Bu orduya “Kızıl Türk Alayı” ismi verilmiştir. Bu ordu ile ilgili olarak 12 Mayıs 1920 tarihinde kabul edilen yönetmeliğe göre şu maddeler ele alınmıştır:

1-) Türk İnkılabını daha ileri götürmek için Türkiyeli subaylardan bir süvari alayı teşkil edilecek.

2-) Bu alayın Komutanlığı Kafkas İştirakiyun Fırkası tarafından karşılanacak.

3-) Alaya alınanlar dışarıdaki görevlerinden istifa edecek, dışarı ile ilişkisini kesecek.

4-) Alayın silahla donatımını Kızıl Ordu Kafkas Cephesi Komutanlığı sağlayacak.

5-) Bu alay, Komünist prensiplerini bütün cihana yaymayı amaçlayan Kızıl Ordu'nun bir parçası şeklinde faaliyet gösterecek.

Azerbaycan bu alayın teşkili için çok büyük özveri göstermiştir. Nitekim Azerbaycan Hükümeti'nin 16 Ağustos 1920 yılında aldığı bir karar ile Azerbaycan'da bulunan 18-35 yaş arasındaki Türkiye vatandaşlarının acil olarak silah altına alınması kararlaştırılmıştır. Ancak Anadolu'ya doğru harekete geçen Türk Kızıl Alayı'nın önü Ermeniler tarafından kesilmiş ve çok büyük kayıplar vermek sureti ile geri çekilmiştir. Ancak yine de daha sonraki yıllarda 1921 yılında Kars'a ulaşabilmiştir. 265 asker, 19 subay olmak üzere toplam 284 kişiyi barındıran Türk Kızıl Alayı daha sonra Batı Cephesine sevk edilmiş ve burada büyük başarılar kazanmışlardır. Bunun yanında Azerbaycan Türklerinden bazı kişiler şahsi istihbarat yapmak sureti ile Milli Mücadeleye katkıda bulunmuşlardır. Kuşkusuz ki bunlardan en önemlisi evinin kirasını dahi ödeyemeyecek kadar kötü şartlar altında yine de Türk Kurtuluş Savaşı'na hizmet Eden Haşim Bey'dir.

Anadolu'ya yönelik kardeş yardımının diğer ayağını iktisadi destek olacaktır. Türkiye Milli Mücadelesi esnasında kan bağı olan Azerbaycan'dan bazı ekonomik yardımlar beklemiştir. Ancak 30 Eylül 1920 tarihinde Azerbaycan ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan antlaşma Azerbaycan Dış politikasının büyük oranda Moskova tarafından yönlendirilmesini beraberinde getirdiğinden bu yardımlar hemen gerçekleşmemiştir. Bunun yanında Sovyet Azerbaycan'ının idarecilerinin Türkiye'ye karşı temkinli bir politika takip ettikleri dikkat çekmektedir. Buna rağmen bu politik hava halk nezdinde tamamen ters bir istikamette gelişmiş Azerbaycan halkının kalbi Anadolu'daki Milli Mücadele ile daima alakadar olmuştur. Halkın bu tutumu ve Ankara idaresi ile Moskova arasındaki yakınlaşmanın başlaması Azerbaycan yönetiminin tutumunu da değiştirdiği görülmektedir. Azerbaycan'ın iktisadi olarak zayıf durumda bulunduğu bu dönemde önemli bir para yardımı yapılamamış olsa da petrol yardımının yapılması Ankara idaresini oldukça rahatlatmıştır. Karabekir Paşa'ya çekilen 23 Mart 1921 tarihli telgrafta Azerbaycan Halkının Anadolu Türkleri'nin emperyalizm ile olan mücadelesine her zaman destek verdiği ve yardımda bulunmaya hazır olduğu belirtilmiştir. Bu bağlamda Azerbaycan Sovyet İdaresi'nin Anadolu'ya 30 vagon petrol,

2 vagon benzin ve 8 vagon gazyağı göndermeyi kararlaştırdığı da bu telgrafta müjdelenmiştir. 2 Mayıs 1921’de yapılan Birinci Azerbaycan Sovyetleri Kurultay’ında da bu yardımların devam ettirilmesi kararlaştırılmış ve bu bağlamda 62 vagon petrol Türkiye’ye gönderilmiştir. Bunun yanında Azerbaycan idaresi savaş sonucunda öksüz kalmış Anadolu çocuklarının ihtiyaclarının karşılanması için Anadolu’ya her yıl 36 vagon petrolün gönderilmesi kararını da almıştır. Ancak bu yardımlar Azerbaycan’ın Kafkas Ötesi Sovyet Federasyonu’na dahil olması ile iki taraf arasında belirlenecek bir fiyat karşılığında yapılması kararı alındı. Bundan sonra Türk hükümeti bu federasyondan 20 bin ton gibi hiç de azımsanmayacak miktarda petrol ve petrol ürünlerinin alınmasını talep etmiştir. Bunun yanında Azerbaycan idaresi 2 Nisan 1921’de Bakü Türk temsilciliğine 1.000.000 altın ruble bağışta bulunmuştur. Azerbaycan idaresinin bu yardımlarının yanında halk arasında da çeşitli bağışların yapıldığı dikkat çekmektedir. Bu bağlamda çeşitli kumpanyalar düzenleyerek bazı yardım çalışmalarının yapıldığı bilinmektedir. Ancak bu faaliyetler özel şahısların ve kurumların bu gibi çalışmalar yapılmasını uygun görmeyen Azerbaycan idaresi tarafından yasaklanmıştır. Bunun üzerine Azerbaycan idaresi “Anadolu Fakirleri’ne Yardım Fonu” adı altında bir yardım teşkilatı kurmuştur.

Hükümet bünyesindeki ilk teşebbüs Malta’da esir tutulan Türk askerlerinin iadeleri ile ilgili olmuştur. Bu esnada Azerbaycan’da İngiliz ve Fransız tutuklular bulunmaktaydı ve bunların Malta’da esir tutulan Türk esirleri ile takas edilebileceği fikri ortaya atılmıştı. Zira bu dönemde İngilizler ellerinde bulunan Rus esirler ile Rusya’da bulunan İngiliz esirlerin takas edilebileceğini belirtmişlerdi. Azerbaycan idaresi bu gelişme üzerine Ruslarla temas kurdu. Bu gelişme Anadolu hareketini kazanmaya çalışan Sovyetler’in de işine geliyordu. Ancak İngilizler, Türkleri Sevr Antlaşmasını uygulamaya zorladığından bu teklif şiddetle geri çevrildi. Bunun üzerine bu takas projesi gerçekleşemedi. Azerbaycan Türkleri’nin Anadolu’daki hareketi sürekli olarak desteklemeleri bu bölge ile sürekli iletişimde olan Türkiyeli devlet adamları üzerinde büyük bir moral tesirinde bulunmuştur. Ankara’nın bu gelişmelerden haberdar olması burada da büyük bir moral etkisi yapmış ve yalnız olunmadığı hissini artırmıştır. Bu konuda Yusuf Kemal’in Azerbaycan Türkleri’nin kendisine gösterdikleri ilgi ile ilgili olarak şunları yazmıştır. “Binmiş olduğum atlı açık arabanın geçtiği yerlerin

üstüne kadınlar kapanıp toprağı öpüyorlardı. 19 Nisana kadar Bakü’de kaldık. Bakü halkı bize çok iyi baktılar. Oturduğumuz sofraya bazen seksen türlü yiyecek konmuş olduğunu görüyorduk. Bir gün bizi misafir edenlere: ‘Canım ne için bu kadar masraflar yapıyorsunuz?’ dedim. ‘Öyle şeyler söylemeyin. Kabil olsa Azerbaycan’ın bütün varlıklarını sizin omuzlarınıza yükleyip Türkiye’ye göndermek istiyoruz, ama elimizde değil’ cevabını verdiler.” Taraflar arasındaki manevi ilişkiler açısından Ebilov’un Azerbaycan Temsilciliği’ne atanması ile daha da artmıştır.

Anadolu’daki Türk direnişine samimi gönülden bağlı bir kişi olan Ebilov’un burada pek çok faaliyeti Milli Mücadele’nin psikolojik durumuna katkı sağladığı dikkatimizi çekmektedir⁸⁶⁴. Ebilov, gerek yardım geceleri gerekse Azerbaycan idaresi nezdindeki girişimleri sayesinde pek önemli nakdi yardımın Anadolu’ya ulaşmasında etkili olmuştur. Bunun yanında Ebilov’un Mustafa Kemal Atatürk ile de oldukça sıcak ilişki kurduğu da görülmektedir. Mustafa Kemal Atatürk de zaten Azerbaycan ile olan ilişkilerine hem jeopolitik olarak büyük önem verdiği gibi kalben de büyük önem verdiği dikkat çekmektedir. Ebilov’un, Mustafa Kemal Atatürk’ün en zor anlarında kendisine moral desteği verdiği bilinmektedir. Bu konuda bir bayrak çekme hadisesinden sonra Ebilov’un konuşmasını takiben Mustafa Kemal Paşa’nın şu sözleri onda uyanan duygu yoğunluğunu açık bir şekilde göstermektedir: “Bugün Azerbaycan’ın istiklalini temsil eden sancağı çekerken ellerimin bir takım hissiyat ve teessürat ile müteharrik olduğunu düşünüyorum; filhakika sancağı çeken benim ellerimdi. Fakat ellerimi tahrik eden, bugünkü bayramda manen müşterek olan bütün Türkiye halkının hakiki ve samimi kardeşlik hissiyatı idi. Sefir Hazretleri; Azerbaycan sancağının Türkiye sancağının yanında, Türkiye semasında dalgalandığını görmek

⁸⁶⁴ Buna bir örnek verecek olursak onun Kasım 1921’de Batı Cephesi gazilerine 10 bin paket sigara hediye etmesi gazilerin moralini yükselten bir hareket olmuştur. Onun bu hareketi üzerine bir Çanakkale Gazisi’nin yazdığı şu mektup son derece önemlidir: “Hamiyetli, muhterem İbrahim Ebilov Bey Efendi Hazretleri, Selam, ihtiramla ellerinizden öperim. Eğer ki, biz mebni askerlerden sual olunursa, cümlemiz sıhhat ve rahat üzere olup cümle arkadaşlar selam ve ihtiramla ellerinizden öperler. Bundan mukaddem lütuf ile hesen olduğunuz mektubu alınızden ben ve bütün arkadaşlarım pek çok memnun olmuşlardı. Bu samimiyetinize karşı şükran nimettedim. Bu hususta biz mebni askerleri derhatır eden kalbiniz bizce pek münevver bulunduğu aynen malum olduğundan umumi silah arkadaşlarım memnuniyetle ellerinizden öperler. Baki afiyetinizi Cenab-ı Hak’tan dileriz Bey efendimiz.” *İmza: Çanakkale Kahramanlarından Meşhur Bombacı. 22 Kanuni Evvel 1921; A. A. Haşımzade, a. g. m., s. 6-7.*

bütün milletimiz için büyük bir bayramdır. Bize böyle bir bayram günü yaşattığınızdan dolayı samimi teşekküratımı tekrar ederim”⁸⁶⁵.

Türk Ordusunun Kafkaslara girmesinin esas amacı Ermeni Taşnakların Doğu Anadolu’da başlattığı ve Azerbaycan’ın birçok bölgesinde sürdürdüğü katliamı durdurmak olmuştur⁸⁶⁶. Kafkas İslam Ordusunun ve kurtuluş yıllarında Azerilerin vefa borcunun siyasi, askeri, sosyal ve tarihi öneme haiz neticeleri olmuştur. En büyük neticesi ise yeni kurulmuş olan ADC’nin faaliyetlerini hayata geçirmesi ve toprak bütünlüğünün teminatı olmasıdır. Kahramanlık sembolüne çevrilmiş şahsi hüner ve şerefi ile tarihle ebedileşen Enver Paşa, Nuri Paşa ve diğer mücahitlerden; Cemil Cahid Bey, Rüştü Türker, Mürsel Paşa, Hasan Bey, Zihni Bey, Halim Pertov, Nazi Bey İbrahimzade, Nazım Bey Ramazanov, Habib Bey Selimov vb. gibi nice-nice efsanevi destanın kahramanları, Türk tarihinde yeni sayfalar açarak unutulmazlar listesinde yer almayı başarmışlardır.

⁸⁶⁵ A. A. Haşımzade, *a. g. m.*, s. 2-3, 5.

⁸⁶⁶ *ATASE, D. 526, K. 2052A.*

EK-4. Ermeniceleştirilen Azeri-Türk Yaşayış Yerleri

Bugün Ermenistan arazisinde ta eskiden beri Türk izleri mevcuttur. Türk toponimleri M.Ö. VIII. yüzyıldan başlayarak XII-XIV yüzyıla kadar yaşamış ve oradaki ulu Türk ecdatlarının etnografisi olmuştur. SSRİ döneminde kimse bunu cesaret edip söyleyememiştir⁸⁶⁷. Günümüzde hem Türkiye’de hem de Azerbaycan’da yayımlanan tüm eserlerde, arşiv senetlerinde, araştırılan tüm makalelerde ve yapılan tüm kazılarda, Ermeni tarihçilerinin bile, Azerbaycan’a ve Türkiye’ye karşı toprak iddialarını bilimsel bir şekilde tekzip eden hiçbir belge bilgi ve bulgu yoktur. Ermeni yalanlarıyla savaşıyan Pakistanlı yazar General Aktar Şeyh İngilizce yazdığı esrede Ermeni lobisine çok güçlü cevaplar verilmesinin altını çizmektedir. Sorunun cevabını aramak için çıktığı yolda, onu Pakistan’da Türk tezlerini savunan, Ermeni iddialarını çürüten yeni kitabının oluşmasına vesile olmuş⁸⁶⁸.

⁸⁶⁷ Gıyaseddin Geybullayev, *Kadim Türkler ve Ermenistan*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü. 1992, s. 137-138.

⁸⁶⁸ 1963’ten beri Pakistan medyasında Türkiye ile ilgili yayımlanan haberleri tarayan ve biriktiren Mesut Aktar Şeyh, haberlerin çoğunun Türkiye’yi yanlış tanıttığını belirtiyor. Pakistan’ın tirajı en yüksek İngilizce gazetelerinden The News ve Dawn’da arka arkaya Ermeni Diasporasının görüşlerinin yer aldığı yazılar çıktığında da çok üzölmüş. Bir şeyler yapmalıydım, diyen Aktar Şeyh, yaklaşık dört yıl önce kolları sıvamış. Ve sonunda “Lie, Lie, More Lie” isimli 250 sayfalık İngilizce kitabını kaleme almış. İki ülke arasındaki kardeşliği herkes biliyor; ama gelin görün ki Pakistan kamuoyu, Türklerin Ermenileri soykırıma tâbi tuttuğunu zannediyor diyen Mesut Aktar Şeyh şöyle devam ediyor: Türkler, asla katliamcı, soykırımcı bir millet olamaz. 40 yıldır Türkiye ile ilgileniyorum. Çok yakından tanıdığım birçok Türk var. Türkler her şeyle suçlanabilir; ama soykırımla asla. Türklerin millî karakterleri böyle bir şeye elvermez. O, “Ermeni tezlerini çürütmek kolay, doğruları anlatmakta niçin çekiniyorsunuz?” diye Türk Milletine soru yöneltmekte. Aktar Şeyh, üç yıl gece gündüz bu kitap için çalışmış. 70 yaşındaki Türk dostu Aktar Şeyh, Bu yaştan sonra niye uğraşacağım; gençler yapsın deyip bir köşeye çekilmemiş. 127 Türkçe ve 140 yabancı kaynak inceleyerek hazırladığı kitabı 2006 Kasımında piyasa çıktıktan sonra eserinin tanıtımı için Türkiye’ye de gelmiştir. Kitabın serencamını şöyle anlatıyor emekli general: “Konuya ilişkin Türk, Batı ve Ermeni kaynaklarını okudum, inceledim ve arşivlerde geceledim. Türkler soykırım yapmamıştır diye inanmak başka bir şey, bunu delilleri ile ortaya koymak ayrı bir şey. Türklerin soykırım yapmadığına inanıyordum; ama benim buna hissi olarak inanmam yeterli değildi. Kaynak ve delillere ihtiyacım vardı. Araştırmalarımı derinleştirdikçe Ermeni yalanlarından kurulu büyük bir kuleyle karşılaştım. Kitabın adı da buradan çıktı. Batılıların fikri sabit olabileceğini kabul eden Aktar Şeyh, Konuyu delilleriyle ortaya koymalısınız. Tezler Türkçe savunuluyor. Hiç olmazsa İngilizce, Fransızca, Rusça hatta Ermenice’ye çevrilmeli. Siz bir şey yapmazsanız karşınızdakilerin size kayıtsız şartsız inanmasını bekleyemezsiniz.” diyor. Aktar Şeyh’e göre Cumhuriyet kurulduktan sonra Türkiye bu konuya eğilemedi. Türkiye Ermeni iddiaları ve yalanları konusunda kendi tezlerini anlatmakta gecikti. Batıdaki yaptırım kararlarını da bu gecikmeye bağlayan Şeyh, Kurtuluş Savaşı sonrası eksikliği anlayışla karşılıyor. Ama bugünkü durumumuzu bir türlü anlayamıyor: Ermeni iddialarını çürütmek çok kolay. Sizi soykırımla suçlayan bir milleti didik-didik araştırmanız gerekirdi. Ne üzücü ki bazı Türk dostlarım da Ermeniler konusunda yeterli bilgiye sahip değil. General Mesut Aktar Şeyh, 1915 yılında yaşananların soykırım olmadığını her platformda anlatıyor: Silahlı Ermeni komitacıların işledikleri cinayetler ve toplu katliamlar belgeleriyle sabittir. Bunun üzerine zorunlu göçe tâbi tutulan Ermeniler arasında ölenler ya da öldürülenler olmuştur; ama bu asla bir soykırım değildir. Ermeniler ülkelerine ihanet etmişlerdir. Emekli

Öte yandan birçok kaynakta sistematik bir kitle kıyımından söz edilemeyeceği gibi, her iki tarafın da büyük kayıplar verdiği olayların büyük ölçüde abartılırken, Türk kayıplarından ya hiç söz edilmediğini ya da çarpıtılarak az gösterildiğini sahte bir şekilde belgelemeye çalışmaktadırlar. Konunun sayısı hassaslığından olsa gerek, orta bir yol tutturmak isteyen Alman araştırmacı Bernard Lewos bile “Türk resmi tarih tezini” savunduğu için bazı çevreler tarafından suçlanmaktadır⁸⁶⁹.

‘Deli Petro’nun ‘Vasiyetnamesinde’, Türkiye-Azerbaycan ve İran’ı yok etmek için Gürcistan dahil olmak üzere tüm Kafkasya’yı işgal ederek, Ermenileri kullanıp, onların oyalanması için oralarda az toprak parçası verilmesi Rusya tarafından tarihin her safhasında zaman-zaman uygulanmıştır. Türkiye ve Azerbaycan’ı (Kuzey-Güney olmak üzere) dahilden parçalamak, Kırım ve Kafkasları hep işgal altında tutmak, Ermenistan ile işbirliği yapmak onların esas planlarını oluşturmuştur. 1930’lu yıllardan sonra Ermenistan, Rusya ile birlikte dünyada benzeri görülmemiş etnik ve kültürel temizlik yaparak, tarihen Türk ve Türk’ün olan mekan ve özel isimleri değiştirmiş ve tümüyle Ermeniceleştirmiştir. Ve 1988 yılından itibaren ise etnik temizlik politikasını tamamlamıştır.

Eski Sovyetler Birliği dönemi boyunca Ermeniceleştirilen Azeri Türk yaşayış yerleri⁸⁷⁰:

Azeri Türkçe’si Adı:	Ermeniceleştirilen Adı:	Değiştirme Tarihi:
1-) Celaloğlu _____	Stepanavan _____	1930
2-) Aşağı Karanlık __	Martuni _____	9 Eylül 1930
3-) Amasiya _____	Amasiya _____	9 Eylül 1930
4-) Kafan _____	Kafan _____	9 Eylül 1930

general, araştırmaları derinleştikçe konunun aslını Ermenilerin de çok iyi bildiğini fark etmiş: O yıllarda Türk erkeklerinin neredeyse yüzde 99’u cephede idi. Geride kalanlar, ya köylerde ve kasabalarda yaşayan çocuklar, kadınlar ya da yaşlılardı. Bu insanlar mı Ruslar ve Fransızlar tarafından tepeden tırnağa silahlandırılmış Ermenilere soykırım yaptı? Buna inanmak mümkün değil. Belgeler de zaten bu iddiaların gerçek olmadığını gösteriyor. Ermeniler, bizzat kendileri insanları öldürürken bile bizi öldürüyorlar, diye bağırıyorlardı: Pakistanlı Araştırmacı Yazar General Aktar Şeyh, *Aksiyon*, sayı: 631, 8 Ocak 2007; Abbas Gökçe, “Sözde Ermeni Soykırımı ve De Fransa”, *Azerbaycan Dergisi*, Sayı. 337, Yıl. 49, Ocak-Şubat, Ankara 2001, s. 10-11-12; Ziya Bildirici, “Fransa-Ermeniler ve Soykırım”, *ATASE Yay*, Yıl. 26, Sayı. 51, Ankara. Ağustos 2001, s. 87-88-89; Erdal İlter, Türk-Ermeni İlişkileri Bibliyografyası, *Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay*, Ank. 2001, s. 11, 34.

⁸⁶⁹ Ersan Bayhan, “Ermeni Sorunu ve Bugünkü Alman Politikası”, *Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu, Tahliller-Belgeler-Kararlar*, İstanbul. 2007, s. 183.

⁸⁷⁰ Aziz Elekberli, *Kadim Türk Oğuz Yurdu-“Ermenistan”*, Sabah Neşriyatı, Bakü. 1994, s. 10, 88, 189, 193, 201.

5-) Ertk_____	Artik_____	9 Eylül 1930
6-) Eşterek_____	Aştarak_____	9 Eylül 1930
7-) Kervansaray_____	İcevan_____	9 Eylül 1930
8-) Gorus_____	Koris_____	9 Eylül 1930
9-) Meğri_____	Meğri_____	9 Eylül 1930
10-) Talin_____	Talin_____	9 Eylül 1930
11-) Şemseddin_____	Berd_____	9 Eylül 1930
12-) Abaran İlçesi	Aparan İlçesi	3 Ocak 1935
13-) Büyük Karakilise__	Kukark_____	3 Ocak 1935
14-) Serdarabad_____	Hoktemberyan_____	2 Mart 1935
15-) İreva-Revan-Erivan	Yerivan_____	1936
16-) Cemberek_____	Krasnoselsk_____	31 Aralık 1937
17-) Barana_____	Noyamberyan_____	31 Aralık 1937
18-) Vorontsovka_____	Kalinino_____	31 Aralık 1937
19-) Yelenovka_____	Sevan_____	31 Aralık 1937
20-) Karakilise_____	Sisyan_____	2 Mart 1940
21-) Kamerli_____	Artaşat_____	4 Eylül 1945
22-) Üçkilise_____	Ecmiyadzin_____	12 Mart 1945
23-) Düz Kend_____	Ahuryan_____	7 Aralık 1945
24-) Hamamlı_____	Spitak_____	26 Eylül 1949
25-) Kızıl Koç_____	Kukaysan_____	12 Ekim 1956
26-) Soylan_____	Azizbekov_____	12 Ekim 1956
27-) Keşişkend_____	Mikoyan (Yeğernadz)	6 Aralık 1957
28-) Kever_____	Kamo_____	13 Nisan 1959
29-) Ahta_____	Hrazdan_____	30 Haziran 1959
30-) Agin_____	Ani_____	12 Ekim 1961
31-) Eller_____	Abovyan_____	12 Ekim 1961
32-) Vedi_____	Ararat_____	15 Mayıs 1968
33-) Zengibasar_____	Masis_____	14 Ocak 1969
34-) Basargeçer_____	Vardenis_____	11 Haziran 1969
35-) Allahverdi_____	Tumanyan_____	19 Eylül 1969

Günümüzde Ermenistan arazisinde olan tarihi Azeri-Türk toprakları:

1-) Gökçe (Göyçe) Bölgesi: Cemberek, Basargeçer, Aşağı Karanlı, Kever ve Yelenovka İlçeleri vardır. Tarihi İrevan Azeri Hanlığı sınırları içerisinde idi. Rus işgali sonrası Ermenistan'a devredilmiştir.

2-) Loru (Lori) Bölgesi: Rusya tarafından işgal edildikten sonra Tiflis Guberniyası dahilinde Borçalı Kazası teşkil edilir ve en büyük nahiyesi de Loru olur. 1918 senesinde Taşnak hücumuna maruz kalır ve işgal edilir. Daha sonra Ermenistan ve Gürcistan arasında yapılan antlaşma ile 1921 yılında Ermenistan'a verilir.

3-) Pembek Bölgesi: Gümrü ve Gökçe Kazasının kuzey batısında yer almaktadır. Ermenistan SSC kurulunca Hamamlı ve Büyük Karakilise Kasabaları ile birlikte Ermenistan'a verilir.

4-) Şörayel (Şirak-el) Bölgesi: Bölgenin bir kısmı Türkiye arazisinde kalmaktadır. Ahalisi bütünlükte Azerilerden oluşmaktaydı. Rusya tarafından işgal sonrası, bölgenin Düzkent, Agin ve Ertik Kasabaları ile birlikte Ermenistan'a verilmiştir.

5-) Zengezur Bölgesi: Diğer bir adı Zengi Deresi'dir. Bölge dağ silsilelerinden oluşmaktadır. Terter ve Arpa Nehirleri Aras Nehrine akmaktadır. Çar Rusya'sı zamanı Gence Guberniyası terkinde olmuştur. Daha sonra Ermenistan'a verilerek, Meğri, Kafan, Gorus ve Karakilise olmak üzere dört kasaba oluşmuştur.

6-) Akbaba Bölgesi: Tarihen Doğu Anadolu Kars Vilayetinin bilinen toprakları olmuştur. 1877-1878 Rus-Osmanlı Savaşı sonrası Ruslar tarafından işgal edilerek, Tiflis Guberniyasının terkinine dahil edilmiştir. 1930 yılına kadar Gümrü Kazasının Akbaba Nahiyesi adlanmış ve daha sonra Ermenistan'a dahil edilerek ilçe adını almıştır.

7-) Dereleyez Bölgesi: Şerur Vilayetinin bir hissesini teşkil etmektedir. 1828 Türkmençay Mukavelesinden sonra Rusya'ya birleştirilmiş ve ilk önce Erivan Hanlığına daha sonra Erivan Guberniyasına en son olarak Ermenistan SSC'ne Ruslar tarafından 1930 yılında verilmiştir. Esasen Keşişkent ve Salyan Kasabalarından oluşmaktadır⁸⁷¹.

⁸⁷¹ A. Elekberli, *a. g. e.*, s. 189, 191-192, 196, 201.

EK-5. M. K. Atatürk'ün Dilinden Ermeniler

Bugün Sovyetler Birliği dostumuzdur. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını kimse kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan gibi, parçalanabilir ufalabilir. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bu dostluğun idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır. Manevi köprüleri sağlam atarak. Dil bir köprüdür, inanç bir köprüdür. Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimizin içinde bütünleşmeliyiz. Onların (Dış Türklerin) bize yakınlaşmasını bekleyemeyiz. Bizim onlara yakınlaşmamız gereklidir⁸⁷².

Hiçbir millet milletimizden ziyade yabancı unsurları itikat ve adetlerine riayet etmemiştir. Hatta denebilir ki, diğer din sahiplerinin dinine ve milliyetine riayetkar olan yegane bizim milletimizdir. Fatih, İstanbul'da bulduğu dini ve milli teşkilatı olduğu gibi bıraktı. Rum Patriği, Bulgar Eksarhı, Ermeni Kategigosu gibi Hristiyan din reisleri imtiyaza sahip oldu. Kendilerine her türlü serbestlik verildi. İstanbul'un fethinden beri Müslüman olmayanların milletimizin dinen müsaadekar ve civanmert bir millet olduğunu ispat eder en bariz delildir⁸⁷³.

Efendiler, şarkta Trabzon, cenupta Adana'yı ihtiva edecek Büyük Ermenistan'dan eser kalmamıştır. Ermeniler tâbi olan sınırları dahilinde bırakılmıştır. Ermeni meselesi denilen ve Ermeni milletinin gerçek çıkarlarından ziyade dünya kapitalistlerinin ekonomik çıkarlarına göre halledilmek istenen mesele, Kars Antlaşması ile en doğru çözüm şeklini buldu. Asırlardan beri dostane yaşayan iki çalışkan halkın dostluk bağları memnuniyetle tekrar tesis edildi⁸⁷⁴. Şüphe edilmemek gerekirdi ki, Ermeni katliamı konusundaki konular gerçeğe uygun değil. Aksine güney bölgelerinde yabancı kuvvetler tarafından silahlandırılan Ermeniler, gördükleri koruyuculuktan cüret alarak bulundukları yerlerdeki müslümanlara saldırmakta idiler. İntikam düşüncesiyle

⁸⁷² Gazi Mustafa Kemal Atatürk, 30 Ekim 1933.

⁸⁷³ *Nutuk*, III, s. 1183.

⁸⁷⁴ 13 Ağustos 1923 TBMM'nin 2. Dönem 1. Yasama Yılı'nın Konuşmasından, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri 1 (1 Mart 1922, TBMM'nin 3. Toplanma Yılı Açılış Konuşması), Maarif Matbaası, İstanbul. 1945, s. 306.

her tarafta insafsız bir şekilde öldürme ve yok etme siyaseti güdülmekte idiler. Maraş'taki feci olay bu yüzden çıkmıştı. Yabancı kuvvetleri ile birleşen Ermeniler, top ve makineli tüfeklerle Maraş gibi eski bir Müslüman şehrini yerle bir etmişlerdir. Binlerce çaresiz ve suçsuz ana ve çocukları işkence ile öldürmüşlerdi. Tarihte bir benzeri görülmemiş olan bu vahşeti yapan Ermeniler idi. Müslümanlar yalnız namuslarını ve canlarını korumak için karşı koymuş ve kendilerini savunmuşlardı. Yirmi gün süren Maraş katliamında Müslümanlar ile birlikte şehirde kalan Amerikalılar'ın, bu olay hakkında İstanbul'daki temsilcilerine çektikleri telgraf, bu faciayı yaratanları yalanlayacak bir şekilde ortaya koymakta idi. Adana ili içindeki Müslümanlar tepeden tırnağa kadar silahlandırılmış olan Ermenilerin süngülerinin baskısı altında her dakika öldürülmek tehlikesi ile karşı karşıya bulunuyorlardı. Canlarının ve bağımsızlıklarının korunmasından başka bir şey istemeyen müslümanlara karşı uygulanan bu zulüm ve yok etme politikası, medeni insanlığın dikkatini çekecek ve onları insafa getirecek nitelikte iken, aksinin yapıldığını iddia edilecektir⁸⁷⁵.

Hilâfetle beraber Türkiye'de mevcut olan Ortodoks ve Ermeni Kiliseleri Patrikhaneleri ile Musevi Hahamhanelerinin ortadan kalkması lazımdır. Hilafet ve bu muhtelif Patriklikler asırlardan beri ruhani daire-i salâhiyetleri haricinde muazzam imtiyaz topladılar. Halkın mütalaasına müsteniden bahşedilen hukuk haricinde imtiyazat ile Cumhuriyet idaresinin tatbiki kabil değildir. Patrikhanelerin ve Hilâfetin imtiyazatına tevfikân, hükümet tedrisat usulünü ıslah edemezdi. Türkiye'de yerleşmiş olan her cemaat, ister resmen salâhiyet almış olsun, ister almasın, kendi dini mekteplerine malikti. Fakat bu mektepler ihanet projelerine hizmet ettiler. Ermeniler Türk hakimiyeti altında açıkça müstakil bir kraliyet lehinde çalışıyorlar ecnebi anasırın fiilî muaveneti ile hayallerini hiz-i fiile isali için mütemadiyen entrikalarda bulunuyorlardı. Mekteplerinde kendi lisanlarını ve kendi dinlerini talim ettiler ve taht-ı hâkimiyetinde yaşadıkları hükümeti yabancı saydılar. Diğer milletlere de aynı hal vaki oldu. Hatta Müslüman Araplar bile aynı maksatla mekteplerinde Türk lisanının talimini ihmal ettiler. Böyle bir vaziyette İngiltere, ABD, Fransa veya herhangi bir halkın ne kadar zaman tahammül edebileceklerini sorarız⁸⁷⁶.

⁸⁷⁵ ASAM-EREN, *Ermeni Araştırmalar Dergisi*, Ankara. 2007.

⁸⁷⁶ Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri*, C. III, A.T.A.M., Ankara. 1989, s. 102-103-104.

EK-6. M. E. Resulzade'nin "Amerika'nın Sesi" Radyosunda Dünya Azerileri'ne Hitabı (28 Mayıs 1953)

Aziz Vatandaşlarım! "Amerikanın sesi radyosunun verdiği imkanlardan istifade ederek, bugün Azerbaycan tarihinin en büyük günü olan 28 Mayıs'ta sizlere hitap ediyorum. Yüz yıl süren Çar esaretinden sonra bundan 35 yıl evvel Azerbaycan Şura-yi Millisi, cumhuriyetin istiklalini tüm dünyaya ilan etti. O tarihten evvel bir millet olarak varlığını ispat eden Azerbaycan halkı, bu tarihten itibaren millet olarak bir devlet kurmuş ve bu devletin istiklali uğrunda tüm mevcudiyeti ile meydana atılmıştır. Medeni tüm mirasa malik olan vatanımız siyaset alanında çok büyük ve değerli hamleler göstermiştir. İstiklal uğrunda yapılan tarihi savaşların en kanlısı XIX. asrın başlarında Rus Çarlığına karşı yapılmıştır. Yıllarca süren bu mücadele kahramanlıklarla doludur. Cevat Han'ın 1804 yılında Gence'deki şanlı zaferi dillere destandır. Ölmek var, dönmek yoktur. Bu hakiki vatanseverliğin tatbik ettikleri en mukaddes bir şiarıdır. 28 Mayıs 1918 senesinde istiklalini ilan etmekle, Azerbaycan tarihinin tabii bir neticesini fıkirden işe dönüştürdü. Aynı zamanda o, zamaneye hakim olan asrın büyük şiarından istifade ediyordu. 'Her millet kendi mukadderatını kendi halletmeye salahiyyetlidir' düsturunu halkın genel reyine uyarak istiklalini ilan ediyordu. İstiklal ilanı üzerine kurulan Milli Azerbaycan Hükümeti az zamanda memlekette çok büyük işler gördü. Yüz yıldan beri askerlikten men edilen Azerbaycan'da bir milli ordu oluşturduk. Çarlık zamanında devlet idaresine yakın bırakılmayan Azeriler'den zabıta ve emniyet güçleri vücuda getirilmiştir. Sosyal alanda esaslı ıslahat yaptık. Köylülere toprak vermek için kanunlar hazırladık. İşçilerin haklarını korumak için tedbirler aldık. Halkı kısa bir zamanda okutmağa başladık. Türkçe'yi devletin resmi dili ilan ettik. Lise ve üniversiteler açtık. Avrupa demokrasisi tipinde halk temsilcileri sorumlu bir hükümet kurduk. Hakimiyet Milli Meclisin elinde idi. Parlamentodan güven almadıkça hiçbir hükümet iş başında kala bilmezdi. Memlekette tam bir azatlık vardı. Sovyet zamanında olduğu gibi terör denilen şeyden hiçbir eser yoktu. Hem şahıslar hem de meskenler güven ve asayişte idi. Vatanın kapıları şimdi olduğu gibi tüm dünyaya kapalı değildi. Her Azeri istediği gibi istediği zaman nereye dilerse giderdi. Komşu ve Avrupa devletleri ile dostluk ilişkileri tesis edilmişti. Tüm bunların neticesinde, Cumhuriyetimizin istiklali Avrupa Devletleri

ve ABD tarafından tanındı. Onları takiben tüm dünya istiklalimizi tanımıştır. Vatandaşlar! Üç renkli bayrağını göğüslerinde gezdiren buradaki vatan hasretli bizlerden, oradaki her türlü korku ve tehdit altında kalpleri istiklal aşkı ile çarpınan azatlık hasretli sizlere selamlar gönderir”⁸⁷⁷.

“Mehmet Emin Resulzade diyor ki: “Ey Gençlik: Senin uhdende büyük bir vazife var. Senden evvelki nesil büyük gayetlerle bir bayrak ve mukaddes bir ideal remzi oluşturdu. Onu bir müşkülâtla yücelterek dedi ki: **“Bir kere Yükselen Bayrak Bir Daha İnmez”** Elbette ki, sen onun ümidini kırmayacak, bugün parlamento binası üzerinde Azerilerin yanık yüreklerine inmiş bu bayrağı tekrar o bina üzerine dikecek ve bu yolda ya gazi ya da şehit olacaksın”

“Şimdi istiklal ve hakimiyet-i milliye sevdasıyla yaşayan bir Azerbaycan Türk gençliği vardır ki, KGB amansız idamlarına rağmen gece-gündüz çalışıyor ve imkan bekleyip duruyor. Bu fırsat gelince o, meydana çıkacak ve o zaman yanık gönlümde ateşin çizgileriyle menkuş (nakşedilmiş) bulunan bayrağı maddeten yükselterek yine diyecek: **“Bir Kere Yükselen Bayrak, Bir Daha İnmez.”**

“Doğuda yeni bir Müslüman-Türk Hükümeti doğmuştur. Birkaç bin yıllık tarihe malik olan Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulmasını Rus-Ermeni ve bazı Batılı güçler hazmedemedi. Bırakın Hristiyan ülkeleri Müslüman ülkeler bile bu durumdan bilgisiz, ilgisiz ve kayıtsız idi. Oysa Azerbaycan ideolojisi Türkçülük ve İslamcılık üzerine inşa edilmiştir. Bunun bilincini son yıllarda yine kendimiz hissedebildik. Tarihimizi bilmek, şanlı geçmişimizi öğrenmek ve yeni istiklalimiz için hazırlanmayı kendimize bir vatan borcu, namus borcu bildik. Biz Azeri Türkleri hiçbir komşu ve diğer devletlerin toprağına ve özgürlüğüne göz dikmemiş, sadece kendi cumhuriyetimizin muhafazası için tüm uluslar ile iyi geçinmişizdir. Bunun için yine de çalışmamız lazım. Tüm dünyaya ve Avrupa ile entegrasyona girmemiz ve onların çağdaşlık ideallerini kazanmamız gerekmektedir. Bilim ve teknoloji bunun en önemli unsurlarındandır. Bunu her bir Türk bilmeli, anlamalı ve tatbik etmelidir. Aksi halde bu yüce millet mahv olup gitmeye mahkumdur”⁸⁷⁸.

⁸⁷⁷ Nesiman Yakuplu, *Mehmet Emin Resulzade*, Gençlik Neşri, Bakü. 1991, s. 301.

⁸⁷⁸ N. Yakuplu, *a. g. e.*, s. 302.

EK-7. D n Taşnak, Hınçak ve Ramgavar, Bugün ASALA, JCAG, NAR ve PKK

Ermeni terör örgütleri, dış dünyanın tepkileri üzerine 1980'li yıllarda taktik değiştirerek, PKK terör  rg t  ile işbirliğine girmişlerdir. 1984 yılında PKK sahneye çıkarılmış ve Asala-Ermeni terörü geri pl na çekilmiştir. Belgeler, Bekaa ve Zeli kamplarında ASALA ile PKK ter ristleriyle birlikte eğitim gördüklerini ortaya koymuştur. Türk güvenlik güçlerinin PKK terörü ile mücadelede başarı sağlamasının ardından Ermeni komiteleri, sözde iddialarını Ermenistan devletinin açık desteği ve Ermeni Diasporası aracılığıyla sürdürmeye devam etmektedirler. Çeşitli  lke parlamentolarından "Sözde Ermeni Soykırımını" kabul eden yasaların ve önerilerin çıkmasını sağlamaya çalışarak, asılsız iddialarını dünya kamuoyuna kabul ettirmeye çalışmaktadırlar. **Amaçları;** Batı Ermenistan'ı dedikleri bölgeyi yani Türk topraklarını kendi sınırları içine almak, lobi faaliyetleri ile para harcamak, ABD'deki 800 bin Ermeni'yi bu iş için kullanmak, yine ABD, Kanda, Fransa, Rusya'daki yüzlerce Ermeni kuruluşundan mali destek sağlamak, Kudüs başta olmak üzere birçok ülkede sözde soykırım içeren anıt, müze, afiş, dergi, gazete, broşür, kitap, katalog yayınlamak, o ülkelerde oy peşinde olan siyasi çevreleri peşlerinden s r nd rmek ve bu iş i i kullanmak, sözde iddialarını tüm dünyaya tanıtmak, Türkiye'yi bu temelsiz iddiaları ("**4 T**") terör yoluyla, "**tanımak**" zorunda bırakmak, sözde soykırımdan dolayı Türkiye'den "**tazminat**" ve "**toprak**" almak ve "Büyük Ermenistan" rüyasını gerçekleştirmektir.

Unuttuğumuz Ermeni terör geleneğinin arkasında dış g  lerin yetiştirdiği *ASALA*⁸⁷⁹, *JCAG*⁸⁸⁰ ve *ARF*⁸⁸¹ gibi Ermeni örgütlerinin  yeleri olan *Mığırdı  Yanıkyan*, *Agop Agopyan*, *Ara Toraniyan*, *Z. Sarkisyan*, *L. Ekmekçiyan*, *Madiros Jamgociyan*, *Kirkor Levoniyan*, *Raffi Elbekiyan*, *Sarkis Denieliyan*, *Sultan Gregoryan*, *Robert Koçaryan*, *Zori Balayan* gibi Ermeni terör örgüt çetelerinin gerçekleştirdiği alçakça cinayetler d n de bugün de aynı amaca hizmet etmişlerdir. Ne yazık ki Uygar Dünya bu gibi terör eylemlerine hoşgörüyle davranmakta ve  ifte standart uygulamaktadır.

⁸⁷⁹ **ASALA:** Armee Secret Army For The Libeation Of Armenia (Ermenistan Kurtuluşu   in Gizli Ordusu)

⁸⁸⁰ **JCAG:** Justice Commandoes Of Armenian Genocide (Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları)

⁸⁸¹ **ARF:** Armenian Revolutionary Federation (Ermeni Devrimci Federasyonu)

1973 yılında görünürde bireysel olarak başlayan Ermeni terörü 1975 yılına sistemli, organize bir şekilde karşımıza çıkıyordu. 1975 yılından 1985 yılına dek çoğunluğunu ASALA'nın üstlendiği 205 eylem düzenlenmişti. Bunların 27'si öldürme, 14'ü öldürmeye teşebbüs, 164'ü bombalama şeklinde gerçekleşti. Bazıları da aynı zamanda işgal, rehin özelliği taşıyordu. Yıllara göre dökümü yapıldığında Türkiye'nin en hassas olduğu 1980 yılı yılında eylemlerin grafiği en üst noktaya ulaşırken, 1980' den sonra ise giderek azalan sayılarla düştüğü görülüyor. Eylemlerin Lübnan, İran, Amerika, Kanada ve Avustralya hariç tutulursa daha çok Avrupa ülkelerinde yoğunlaştığı dikkat çekiyor. Doğu Bloğu ülkelerindeki eylemler, farklı özellikler taşıyordu. ASALA uzun yıllar Türkiye'nin başını ağrıttı. Kendisi tükenince de yerine PKK'ya bırakıp gitti.

Herkesin aklına doğal olarak şimdi şu soru gelebilir: PKK bitince ASALA yine mi hortlatılacak? Uzun yıllar ASALA ile ilgili araştırma ve haberler yapan Gazeteci Tokay Gözütok, terör konusunda şunları söylüyor: "Türkiye bir ağaçtır. Gürelediği zaman budanacak, ölmeye yüz tuttuğu zaman da sulanacak. Eğer Amerika, Avrupa, eski Sovyetler, şimdiki Rusya Türkiye üzerindeki emellerinden vazgeçerlerse Türkiye'deki terör bıçakla pastayı kesmiş gibi biter. Eğer emellerinden vazgeçmezlerse, ASALA biter, PKK başlar, PKK biter, ASALA başlar." Burada ASALA'nın terör eylemlerinden kimlerin nasıl yararlandığı sorusu akla geliyor. ASALA lideri Hagop Hagopyan da PKK ile beraber düzenlediği ortak basın toplantısında Sovyetler Birliği hakkında şunları söylüyordu: "İlk amacımız Türkiye'nin elindeki toprakların bağımsızlığına kavuşturulmasıdır. Sovyetler Birliği'ne gelince bu bir cumhuriyettir ve Sovyetler Birliği sayesinde orada bir Ermenistan var"⁸⁸². Türkiye'nin çıkarlarıyla Rusya'nın çıkarlarının Orta Asya, Balkanlar'da, Kafkaslar'da çatışmasıyla birlikte son günlerde eylemlerine yeniden başlayacağını duyuran ASALA, Ermeni sorununun bazı Batılı gazetelerde yeniden ele alındığı şu günlerde, terör bayrağını bir kez daha eline mi alacak? Tarih bazen tekrardan, bazen de tereddütten ibarettir.

ASALA, 1975'ten 1990'lı yıllara kadar Türk Diplomatlarına yönelik kanlı hain eylemleri hafızalarda derin iz bırakmıştır. Ermeniler, 1988 Ermenistan depremi zamanı yardım ve taziye için Ermenistan'a giden 70 Azeri Diplomatının bulunduğu uçağı

⁸⁸² Geni Bilgi İçin Bknz: Aydoğan Kılıç, *ASALA'nın Ardındaki Sır*, İstanbul. 1996.

düşürerek şehit etmişlerdir. Ağustos 1972 senesinde Almanya Olimpiyatlarında 30 Yahudi öldürülmüş ve İsrail matem ilan etmiştir. Olayı ASALA Ermeni terör örgütü üstlenmiştir. Buradan anlaşıldığı üzere Ermenilerin hedefi sadece Türk Milleti değil, aynı zamanda tüm insanlık. Ermenilerin öldürdüğü Yahudi, Rus, Özbek, Kazak, İngiliz, Arap, Kürt ve Gürcü halkları olmuştur.

Yine 1988-1989-1990 yılları zarfında Tiflis-Bakü, Tiflis-Ağdam, Tiflis-Ağdam-Gence otobüsleri Ermeni Teröristleri tarafından patlatılmış, neticede onlarca Azeri, Rus, Gürcü ve Ukraynalı öldürülmüş ve yaralanmıştır. Çocukluktan anne sütü gibi kin ve nefretle beslenen Ermeniler, bu sefer katliam eylemlerini ülke sınırları dışına taşımıştır.

İlk defa 14 Mayıs 1977 tarihinde Pariste’ki Türk Turizm Bürosunu bombalayarak adını duyuran NAR⁸⁸³, ASALA ile ortak eylemler yapan bir örgüt olarak bilinmektedir. Tüm bunların Taşnak örgütünün istekleri doğrultusunda hareket etmesi de ayrıca bilinenler arasında⁸⁸⁴.

JCAG örgütü adını 27 Mayıs 1976 senesinde Paris Ermeni Kültür evinde meydana gelen patlamadan sonra olay yerinde “Ermeni Katliamı Adalet Komandoları” imzalı Türk Dünyası aleyhtarı bildirilerin ele geçirilmesi sonucu duyurmuştur. Örgütün amacı; Bağımsız Ermenistan kuruluncaya kadar Türkiye’nin kuruluş ve temsilciliklerine karşı, sabotaj öldürme gibi şiddet eylemlerini sürdürmek olarak açıklanmıştır. ASALA gibi bir örgüt olmasına rağmen birbiri ile çelişki içinde oldukları ve birbirinden bağımsız çalıştıkları da daha sonra ortaya çıkmıştır⁸⁸⁵.

Taşnak, Hınçak, ASALA, JCAG, NAR gibi terör örgütleri ile sonuç almanın imkansız olduğunu gören Ermeniler, 1984 yılından sonra strateji değiştirdiler. Çalışmalarını siyasi ve toplumsal alanlara kaydirdılar. Böylece dünya kamuoyunda destek sağlayarak, devlet yönetimlerine etki yaparak, meclislerde Türkiye ve Azerbaycan aleyhine kararlar çıkarmaya yöneldiler. Bu işe Ermenistan dışında yaşayan ve diaspora denen Ermeni cemaati üstlendi. Aslında bu sorunun çözmesi gereken ilk olarak Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan olmalıdır. Diaspora, ABD, Fransa ve Rusya iş bozanları için içinde olmamalıdır. Bu sorunun çözümü, Türkiye’nin toprak

⁸⁸³ *NAR*: Narodnaya Armyanskogo Respublika (Ermeni Halk Cumhuriyeti)

⁸⁸⁴ Halil Kemal Türközü, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi*, Ankara. 1982, s. 24.

⁸⁸⁵ Tahir Tamer Kumkale, *Diaspora Ermenilerinin Soykırım Yalanları ve Mücadele Yöntemlerimiz*, Pegasus Yay, İstanbul. 2007, s. 51-52.

bütünlüğünün Ermenistan tarafından tanınması, sözde soykırımdan vazgeçmesi, işgal ettiği Azeri topraklarını geri vermesi ve karşılıklı ilişkinin sağlanması ile mümkündür.

Dağlık Karabağ Ermenileri kararlıydılar. SSCB Anayasası'nın 70. maddesine dayanarak 'kendi kaderini tayin hakkını' kullanma kararı aldılar ve 6 Ocak 1992'de Karabağ'ın bağımsızlığını ilan ettiler. Azerbaycan ise aynı anayasanın 78. maddesine referans vererek, tarafların onayı alınmadan iki Sovyet cumhuriyetinin sınırının değişmeyeceğini ileri sürdü⁸⁸⁶.

Karabağ olayları 1890-1920 yılları arasındaki Taşnak ruhunun Ermenistan'da kâbus gibi dolaştığını göstermektedir. O dönem üzerinde araştırma yapan, Ermeni kökenli tarihçilerden Korkodyan'ın da belirttiği gibi: “Taşnaklar binlerce Ermeni'nin hayatına son verip suçu Türkiye üzerine attıkları ve şimdi de yapmış oldukları cinayetlere bir suç ortağı aramaları bunu göstermektedir.” Fakat, XX. Yüzyılın başlarından itibaren bundan farklı olarak burada kaybeden tarafın hep Azerbaycan olduğu görülmektedir. Gerek toprak, gerekse nüfus bakımından son 200 yılda Azerbaycan Türklerinin gasp edilen hakları zaman aşımına uğratarak unutulmaktadır⁸⁸⁷.

1970'li yıllardan başlayarak ABD, Orta Doğu ve AB ülkelerinde gerçekleştirdiği planları neticesinde yüzlerce masum insan ve Türk Diplomatları yaşamını yitirmiştir. Bu yıllarda mantar gibi ortaya çıkan Ermeni örgütleri hiç kuşkusuz 1905-1920 yıllarında Anadolu'da ve Kuzey Azerbaycan'da katliamlar yapan Taşnak ve Hınçak gibi

⁸⁸⁶ Lozan antlaşmasından sonra ikinci dünya savaşı sonuna kadar Ermeniler ve Ermenistan durumu, SSCB'nin Ermenistan'a vermek amacıyla Türkiye'den toprak istemesi, Ermeni milliyetçiliğinin tekrar canlanması ve soykırım iddialarıyla beslenerek Türk diplomatlarını hedef almıştır. En son yaşanan Karabağ ve diğer Azerbaycan topraklarının % 20'nin işgali ve yapılan katliam bunun son örneğidir. Hacali Necefoğlu (Necefov), “Gelecek Hakkında Düşünceler-Ermenistan 2020 Projesi”, ASAM-EREN Yay, C. No: 2, Ankara. 2007; Ömer Engin Lütem, “Lozandan Sonra Ermeni Sorunu”, ASAM-EREN Yay, Ankara. 2007, s. 33.

⁸⁸⁷ “Büyük Ermenistan”, projesinin koordinasyon konseyi bile bilinmektedir. Bu konseyde yer alan kişi ve kuruluşlar aşağıdakilerdir: 1) Ruben Aganbegyan-Rusya Troyka Dialog Şirketler Grubu Genel Müdürü, 2) Andrey Adonian-Almanya Makinsey Company Inc Müdürü, 3) Nubar Afoyan-ABD Flagship Ventures Genel Müdürü, 4) Ruben Vardanian-Rusya Rosgoss Trakh Genel Müdürü, 5) Grant Vardanyan-Ermenistan Grant Holding Başkanı, 6) Pierre Gurdjian-Belçika Mc Kinsey Company Management Consulting Müdürü, 7) Mouses Dzavarian-Ermenistan “Armenal” Alüminyum Fabrikası Genel Müdürü, 8) Andrew Mkrtchyan-Ermenistan “Armenika” Yatırım Konsalting Şirketi Müdürü, 9) Smbat Nasibian-Ermeni Converse Bankı Başkanı, 10) Robert Von-Rekowsky İngiltere Fidelity Investments Porföy Yöneticisi, 11) Thomas Samuelan-ABD, Arlex International Ltd Genel Müdürü, 12) Ashot Khachaturianst-Rusya, Ticaret ve Ekonomi Gelişim Bakanlığı Müsteşarı; Hacali Necefoğlu (Necefov), “Gelecek Hakkında Düşünceler-Ermenistan 2020 Projesi”, ASAM-EREN Yay, C. No: 2, Ankara. 2007; Tahir Tamer Kumkale, a. g. e., s. 52.

örgütlerini örnek almışlardır. Bu saldırılar Kıbrıs Barış Harekatından sonra hız kazanmıştır. Bir zamanlar ASALA'nın ecdadı olan Taşnaksütyun ve Hınçak Örgütlerinin, *Abdülhamid'i, Talat Paşa'yı, Cemal Paşa'yı, Sait Halim Paşa'yı, İsmet Paşa'yı ve Atatürk'ü* vuran ve suikast düzenleyen ASALA Ermenileri bu sefer yine devlet erkanlarını hedef alacaktır. 27 Ocak 1973 yılında Türkiye'nin *Los Angeles Başkonsolosu Mehmet Baydar ve yardımcısı Bahadır Demir'i* bir otelde öldürülmesi ile başlayan kanı eylemlerin ilki olmuş oldu. 22 Ekim 1975'te *Viyana Büyükelçisi Danış Tunalıgil'i* ve 2 gün sonra *Paris Büyükelçisi İsmail Erez'i* 1980'li yıllarda *Belgrat Büyükelçisi Galip Balkar, Sydney Başkonsolosu Şarık Arıyak, Los Angeles Başkonsolosu Kemal Arıkan, Ottawa Büyükelçiliği Askeri Ataşesi Hava Kurmay Albay Atilla Altıkat, Paris Turizm Müşaviri Yılmaz Çolpan, Paris Çalışma Ataşesi Reşat Moralı, Paris Görevlisi Tecelli Arı, Beyrut Büyükelçisi Oktay Cirit, Beyrut Askeri Ataşesi Nahit Karakay, İdari Ataşe İlhan Özbabacan, Madrid Büyükelçisi Zeki Kunalalp, Cenevre Büyükelçisi Niyaz Adalı, Lahey Büyükelçisinin oğlu Mühendis Ahmet Benler, Bern Büyükelçisi Doğan Türkmen, Vatikan Büyükelçisi Vecdi Türel, Atina Büyükelçisi Galip Özmen, Paris Maliye Müşaviri Ahmet Erbeyli, Kopenhag Çalışma Ataşesi Cavit Demir, Cenevre Başkonsoloslugu Sekreteri Mehmet Yergüz, Boston Konsolosu Orhan Gündüz, Lizbon Büyükelçisi İdari Ataşesi Erkut Akbay, Tahran Diplomatı İsmail Pamukçu, Los Angeles Üniversitesi Osmanlı Tarihi Profesörü Standford Shaw, Madrid Emekli Büyükelçisi Beşir Balcıoğlu ve birçok Türk Diplomatı* Ermeni örgütleri tarafından medeni dediğimiz ülkelerin göbeğinde suikasta maruz kalarak vahşice öldürülmüştür⁸⁸⁸.

Ermeni terör geleneğinin arkasında dış güçlerin yetiştirdiği ASALA, JCAG ve ARF gibi Ermeni örgütlerinin üyeleri olan *Mıgırdıç Yanıkyan, Agop Agopyan, Ara Toraniyan, Z. Sarkisyan, L. Ekmekçyan, Madiros Jamgocian, Kirkor Levoniyan, Raffi Elbekian, Sarkis Denielian, Sultan Gregoryan, Robert Koçaryan, Zori Balayan* gibi Ermeni terör örgüt çetelerinin gerçekleştirdiği alçakça cinayetler dün de bugün de aynı amaca hizmet etmişlerdir⁸⁸⁹.

⁸⁸⁸ Bilal Şimşir, *Ermeni Meselesi (1774-2005)*, Bilgi Yay, Ank. 2006, s. 209-210-211; Bilal Şimşir, *Şehit Diplomatlarımız (1973-1994)*, Bilgi Yay, Ankara. 2000, s. 17.

⁸⁸⁹ Hasan Kundakçı, *a.g.e.*, s. 265-266-267.

EK-8. Ermenistan’da Yaşayan Azerilere Yapılan Katliamlar ve Soykırım Kurbanları (1988-1989)

Bu güne kadar dünyada “sözde soykırım” yalanı ile sürekli Ermeni kayıplarından konuşulmuş, Azeri Türklerinin kayıplarından fazla söz edilmemiştir. Doğu Anadolu, Yukarı Karabağ ve Azerbaycan’ın diğer bölgelerinde yıllardan beri açılan toplu mezarlardan çıkarılan binlerce iskelet Müslüman-Türk katliamının büyüklüğünü açıkça ortaya koymaktadır. İskeletlerin sayısı 530 bini geçmiştir. Ama bu konu Batıdan nedense ilgi görmüyor. Demokrasi dedikleri şey bu olsa gerek Oysa Ermenilerin verdikleri sahte siyasi içerikli belge ve bilgiler hep gündemde kalmaktadır. Hatta bugün herkesin gözü önünde cereyan eden ‘Hocalı’ ve Karabağ’ın diğer bölgelerindeki katliamlar, 20 yıla yakındır Azerbaycan’ın değişik vilayetlerinde aç, sefil perişan 1 milyondan fazla kaçkının (göçmen) durumu kimseyi ilgilendirmemektedir. Batı, Rusya ve ABD böyle davrandıkça, çifte standart uyguladıkça herhalde beklenen ve özlenen barış gelmeyecek kanaati hakim.

Daha önceki bölümlerde 1905-1920’li yıllarda Ermeniler tarafından mezalime ve soykırıma maruz kalan Azeriler hakkında bahsetmiştik. Oysa geçtiğimiz asrın sonlarına doğru, ilan olunmamış Dağlık Karabağ savaşı öncesi Ermenistan’da ve civar bölgelerde Ermenistan Devleti tarafından orada yaşayan Azerilere karşı resmen soykırım işlenmiştir. Ayrıca bu soykırım 100 yıl önce değil, 20 yıl önce çağdaş dünyanın gözü önünde işlenmiştir. Ölen, öldüren, mezar, şahit ve gerçek tarih belli. Olayların canlılığı ve tazeliği halen de hafızalarda yerini korumaktadır. Türk Milletinin vermiş olduğu bu şehitlerin hatırına bunlardan bazılarının isimlerini ve yaşadığı yerleri vermekte yarar görmekteyiz:

- 1-) Memmedov Rehman (Cilize Köyü)**
- 2-) Hakverdiyev Hakverdi (Ayırım)**
- 3-) Aliyev Abbas (_____)**
- 4-) Memmedov Tofik (Manas_____)**
- 5-) Abbasova Meryem (Güllübulak)**
- 6-) Abbasova Leyla (_____)**
- 7-) Abbasova Hatun (_____)**

- 8-) Aliyeva Hatice (_____)**
- 9-) Memmedova Lala (_____)**
- 10-) Rüstemov Nebi (Göllü _____)**
- 11-) Caferov Köroğlu (Kayabaşı _____)**
- 12-) Novruzov Elibey (Çakmak _____)**
- 13-) Novruzova Roza (_____)**
- 14-) Hasanv Mühid (Karaçanta)**

15-) *Hakverdiyev Babek* (_____)
 16-) *Musayev Memmed* (_____)
 17-) *Hemişov Ekrem* (*Hozukend*)
 18-) *Memmedov Bayrameli* (*Göllü*)
 19-) *Namazov Mehemmed* (*Lembeli*)
 20-) *Namazov Elmar* (_____)
 21-) *Şıhiyev Vekil* (*Yukarı Köprülü*)
 22-) *Nağıyev İkbal* (*Şirazlı*)
 23-) *Memmedov Meherrem* (_____)
 24-) *Orucov Nizami* (*Büyükvedi*)
 25-) *İsmailova Gülgez* (*Halisa*)
 26-) *Aliyev Memmed* (*Şidli*)
 27-) *Nebiyev Neriman* (*Salah*)
 28-) *Yusifov Şemşid* (_____)
 29-) *Kurbanov Tapdık* (*Alaçıhkaya*)
 30-) *Oruçov Oruç* (_____)
 31-) *Rüstemov Yakup* (*Polad*)
 32-) *Orucova Tahire* (_____)
 33-) *Kasimov Kasım* (_____)
 34-) *Mustafayeva Betsi* (*Gerger*)
 35-) *İskenderov Temruz* (*Çubuklu*)
 36-) *Halilov Şerif* (_____)
 37-) *Halilova Gilas* (_____)
 38-) *Hasanov Sultan* (*Daşkend*)
 39-) *Yusifova Sarıgül* (*Kögeç*)
 40-) *Emiraslanov Kadir* (*Nikolayevka*)
 41-) *Askerov Hamid* (*Celaloğlu*)
 42-) *Abdurramanov Vahid* (*Çubuklu*)
 43-) *Hacıyeva Fatma* (*Akbulak*)
 44-) *Halilova Firengiz* (*Ardanış*)
 45-) *İsmayılov Mecid* (*Cil*)

46-) *İsmayılov Ali* (*Ardanış*)
 47-) *İsmayılov Semed* (_____)
 48-) *Sefiyev Mehdi* (*Sabatan*)
 49-) *Alaşkerova Bahar* (_____)
 50-) *Hasanov Hasan* (_____)
 51-) *Aliyev Kalendar* (*Gölkend*)
 52-) *Kocayev Cihan* (_____)
 53-) *Ahmedov Nesir* (_____)
 54-) *Aliyeva Zernişan* (*Emirheyir*)
 55-) *Zeynalova Rukiyye* (*Akbulak*)
 56-) *Camalova Şehla* (_____)
 57-) *Camalov Beybud* (_____)
 58-) *Şamilov Nesib* (*Gölkend*)
 59-) *Ahmedov Elcan* (*Yanırpeye*)
 60-) *Mustafayev İbrahim* (*Cil*)
 61-) *Balasıyev Teymur* (*Seral*)
 62-) *Aliyev Seyad* (*Çahırlı*)
 63-) *Mustafayev Şerif* (*Kursalı*)
 64-) *Memmedov Tevekkül* (_____)
 65-) *Hümbetov Ali* (*Hallavar*)
 66-) *Kosayev Asker* (*Kursalı*)
 67-) *Bahşiyev Alma* (_____)
 68-) *Paşayeva Nazı* (_____)
 69-) *Kocayev Şahabeddin* (_____)
 70-) *Aliekberov Hıdır* (*Hamamlı*)
 71-) *Baytalova Firengiz* (*Kursalı*)
 72-) *Kurbanov Aloş* (*Kabat*)
 73-) *Muradov Necefgulu* (*Koçbey*)
 74-) *Bahşieliyeva Fatma* (_____)
 75-) *Hüseynov Hasan* (_____)
 76-) *Celilova Hürzad* (_____)

77-) Memmedov İmamali(Aşağı Şoran)
 78-) Hanlarov İlhan (Koçbey)
 79-) Balakışiyev Sohbet (____)
 80-) Yakubov Yakub (İtkiran)
 81-) Memmedov Sabri (____)
 82-) Şakaliyev Kamil (Kabat)
 83-) Hıdırov Bilal (____)
 84-) Genceliyev Enver (____)
 85-) Almuradov Karahan (____)
 86-) Hasanova Şelale (____)
 87-) Mehdiyev Sabir (Yukarı Necefli)
 88-) Tağıyev Müşvik (Karakışlak)
 89-) Aliyev Abbas (Sarranlar)
 90-) Hasanov Kamber (Uluhanlı)
 91-) Muhtarov Fahreddin (____)
 92-) Ceferov Eldar (Mehmandar)
 93-) Ceferova Semure (____)
 94-) Ceferova Ruhiye (____)
 95-) Abbasov Bahtiyar (Sarvanlar)
 96-) Elekberov Sabir (Uluhanlı)
 97-) Cabbarov Kasım (____)
 98-) Ceferova Sefa (____)
 99-) Musayev Şamo (Balamirze)
 100-) Nağıyev Bağır (Rencber)
 101-) Rüstəmov Ali (Uluhanlı)
 102-) Ceferov Yasin (Rencber)
 103-) Azizov Kurban (____)
 104-) Aliyeva Alma (Sarıcılar)
 105-) Ceferov Tapdık (Koşabulak)
 106-) Orucov Umudoğlu (Uluhanlı)
 107-) Necfov Veli (Hacanara)

108-) Novruzova Gülnar (Gığı)
 109-) Memmedov Şirin (Kaçıran)
 110-) Aliyev Eleyman (____)
 111-) Ziyadov Celil (____)
 112-) İsmaylova Mehruze (Kafan)
 113-) Babayeva Firuze (Sünik)
 114-) Mehdiyev Musa (Karaçimen)
 115-) Yolcuyev Ali (Vorontsovka)
 116-) Musayev Necef (Molla Eyublu)
 117-) Zeynalov İlyas (Şişya)
 118-) Aliyeva Sona (Vorontsoka)
 119-) Orucov Evez (Böyük Mezre)
 120-)SadıgovMehemmed(Vorontsovka)
 121-) Kurbanov Sadık (Molla Eyublu)
 122-) Aliyev Kara (Vornrsovka)
 123-) Temirov Allahyar (İlmezli)
 124-) Nuriyev Allahyar (____)
 125-) Demirciyeva Nezaket (Cücekend)
 126-) Sofuyeva Sekine (Kızılkilise)
 127-) Mustafayev Ziyad (Hancıgaz)
 128-)Novruzova Benövşe (Yukarıkilise)
 129-) Memmedov Müsellim (Haydarlı)
 130-) Nebiyeva Zöhre (Hallavan)
 131-) Kasımov Hüseyin (Arcut)
 132-) Halilova Gülistan (____)
 133-) Kasımov Mehemedeli (____)
 134-) Mesimov Ahmed (____)
 135-) İsayeva Sevinç (Pembek)
 136-) Ahmedov Firudin (Daşkənd)
 137-) İbrahimov Mirzeaga (Kanlı)
 138-) Aliyev Firudin (Koşabulak)

139-) Hüseynova Leyla (Aşağı Şorca)

140-) Aliyev Yusuf (_____)

141-) Abbasov Teymur (_____)

142-) Memmedov Bendalı (_____)

143-) Mesimov Bahadır (_____)

144-) Memmedov Tahir (_____)

145-) Hüseynova Hatice (_____)

146-) İskenderov Alim (Vartana)

147-) Aliyev Yunus (Şişkaya)

148-) Aliyev Mehralı (_____)

149-) Esedova Züleyha (_____)

150-) Aliyev Şahin (_____)

1988 yılına kadar Ermenistan'da yaşayan Azeriler, yukarıda söz konusu bölgelerde devrin son katliam kurbanları olmuşlardır. Geri kalanlar ise göçe zorlanmışlardır. Bu tarih Ermenistan'da Türklüğün faciası oluşturmıştır. Şuan o topraklara Müslümanlık ve Türklük adına hiçbir medeni ve kültürel abide-miras kalmamıştır. Türk elinde sadece soy değil aynı zamanda o soyun nişaneleri de yok edilmiştir⁸⁹⁰.

⁸⁹⁰ Rus araştırmacısının tespitlerinde olduğu gibi: “Kafkasya, Rusya ve Batı'daki Ermeni ırkçıları, emin olarak Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesinde çetinlik çekmeyeceklerini söylüyorlardı. Ama bir şeyi unutmuşlardı; ‘Azerbaycan Halkının milli iradesi’. Bu yolda vatani, milleti için kahramanlıklarını ortaya koyarak, ya gazi ya da şehit oldular. Ayrıca bu millet gerçek dostunu ve düşmanını tanımış oldu.” Aziz Elekberli, *a. g. e.*, s. 32, 43, 57, 72; Yuri Pompeyev, *Karabağ Kan İçinde*, Azerbaycan Ansiklopedisi Neşri-Poligrafi Birliği, Bakü. 1996, s. 5, 7.

EK-9. Ermenilerin Dağlık Karabağ'daki Faaliyetleri (1920 ve Sonrası)

Azerbaycan eski Cumhurbaşkanı Elçibey: “Karabağ, Türk Dünyası'nın gırtlığıdır. Türk halkı bunu böyle bilmeli” diyordu⁸⁹¹. Ermenistan'ın yaptığı son katliama kadar, Karabağ'da 40 bin Ermeni'ye karşılık, 1 milyon Türk vardı. Sovyetler'e kadar Kafkaslar'da hiçbir zaman Ermeni devleti olmamıştı⁸⁹².

Ermeniler, Ruslar'dan aldıkları askeri yardımla Karabağ'ı işgal ederek ne kadar Azeri Türkü varsa hepsini sınır dışı ettiler. Daha sonra mezalim ve soykırım uygulamışlardır. Önceden planladıkları niyetlerini hayata geçirmek maksadı ile Erivan'da “Karabağ”, Hankendi'nde ise 1980 yılının evvellerinde “Grünk” teşkilatlarını kurdular. Böylece Erivan ve Hankendi'nde ayaklanmalar ve mitingler başlamış oldu. Ermenistan'da yaşayan 200 binden çok Azeri'yi göçe zorladıktan sonra, bu sefer Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan'dan ayırıp Ermenistan'ın terkbine katmak için mitingler ve katliamlar gerçekleştirdiler. Bu yolda en çok her zaman olduğu gibi kendilerine Rusları

⁸⁹¹ Ebülfez Elçibey, *a. g. e.*, 1999, s. 8, 72.

⁸⁹² Karabağ, büyük bölümü bugünkü Azerbaycan ile Ermenistan arasında, güney bölümü İran içinde kalan, yaklaşık 18 bin kilometrekarelik bölgenin adı. Dağlık Karabağ ya da Ermenice tarihi adıyla 'Artsakh' ise bu bölgenin içinde 4.392 kilometrekarelik alan. Ermenilere göre Dağlık Karabağ'da M.Ö 7. yüzyıldan beri Ermeni nüfusu ve kültürü egemendi. Azerilere göre ise Ermeniler Yunanistan'ın Teselya (Selanik) Bölgesinden, Doğu Anadolu'ya gelip Urartuların egemenliğinde yaşayan, sonra da Kafkasya'ya göçen yabancı bir halk olup, bölgenin esas sahipleri kendileriydi, çünkü Azeriler Orta Asya'dan Avrupa'ya doğru göç ederken bölgedeki Derbend Geçidi'nden geçen Türk boylarının soyundan geliyorlardı. Azerbaycan tarih kaynaklarında Ermenilerin bu topraklara nasıl gelip yerleştiklerini veya yerleştirildiklerini anlatan bunun gibi sayısız deliller vardır. Bunlardan sadece birini incelemek kafidir. O da, Aliyev'in “Dağlık Karabağ, Tarihi Faktlar, Olaylar” eseridir. “Eserde, Ermenilerin Kafkaslar'da hiçbir zaman toprakları olmamıştır. Onlar Azerbaycan topraklarına sahiplenmek ve emperyalistler güçlerin yardımıyla ülke topraklarında Ermenistan adlı bir yer kurmuşlardır. Bugün Azerbaycan topraklarında bir zamanlar Alban Devleti yerleşmiş (M.Ö. 3. asır). O zamanlar orada hem Alban menşeli, aynı zamanda Savdeyler ve Gargarlar da olmuş ve onlar şüphesiz ki, Dağlık Karabağ'da yaşamıştır”. Öte yandan Mirze Yusuf Karabaği'nin “Karabağnameler” adlı eseri, Karabağ'ın tarihi, coğrafi, etnografik ve onomastik bilgilerin yanı sıra, XIX. yüzyılın 40. yıllarından başlayarak günümüze kadar zengin abideleri içeren bilgi ve belgeler, konumuz ve günümüz için önem arz etmektedir. Eserde ayrıca Türkmençay Mukavelesinden (1828) sonra Şuşa'da başveren siyasi ve medeni hadiseler yer almaktadır. Ermenilerin Karabağ'da özellikle Şuşa'daki faaliyetleri ve sonrasında araştırılan sahalarda, Karabağ'ın tarihen bir Türk Yurdu olduğu, orada yapılan tüm arkeolojik kazılardaki, mimarlık abideleri, mezar taşları, camileri, kervansarayları, hanları, köprüleri ve türbeleri ile anlaşılmaktadır. Mirze Yusuf Karabaği, *Tarih-i Safi-Karabağnameler*, Sadeleştiren Nazım Ahundov, Bakü. 1991, s. 3; Ahmet Akgündüz-Sait Öztürk-Recep Kara, *Sorularla Ermeni Meselesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay, İstanbul. 2008, s. 189-190.

arka seçtiler. Ve Moskova Merkezi Komitede bu meseleyi ele alınmasında talepte bulundular⁸⁹³. Kafkaslar Ruslar için iki nokta bakımından çok önemli idi.

1-) Sovyetlerin dağılımıyla dünyada globalleşme sürecinde olan Azerbaycan petroleri
2-) Türkiye ve İran başta olmak üzere Orta Doğu ülkelerine karşı girişebileceği bir hareket için üs konumunda olması⁸⁹⁴.

Bölgede meydana gelen göçlerin % 90 'nın Karabağ ve çevresinden savaş nedeni olarak gerçekleşmesidir. Karabağ'dan zorunlu göçün yaşandığı merkezler, Hankendi, Şuşa, Hocalı ve Hocavend'dir. Karabağ çevresinden zorunlu göçün yaşandığı diğer yerleşim yerleri, Laçın, Kelbecer, Gubadlı, Zengilan, Fuzuli ve Ağdam illeridir. Göç edilen merkezler ise şunlardır: Bakü, Berde, Abşeron, Sumgayıt, İmişli, Şeki, Guba, Haçmaz ve Baleken illeridir. Söz konusu göçler pek çok sorunla karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. bunun dışında zorunlu dış göçler de olmuştur. Ermenistan'da yaşayan Azeriler de zorunlu göçe tabi tutulmuşlardır. Ermenistan parlamentosunun 22 Kasım 1988 tarihli gizli oturumunda Ermenistan içersinde tamamı Azeri Türklerinden oluşan 170 yerleşim biriminden ve Azerbaycan Türkleri ile Ermenilerin karşı-karşıya yaşadıkları 94 yerleşim biriminden Azeriler bir hafta içerisinde güç tatbik edilerek göç ettirilmeleri konusunda bir karar alınmış ve uygulanmıştır. Bu tarihten itibaren yukarıda da ismi geçen Azeri toprakları fiilen işgal edilmiş ve Azeriler de katliama maruz kalmıştır. Bu konuda **BM Güvenlik Konseyinin 822-853-874 ve 885** sayılı kararlarına rağmen bölgede Ermenistan'ın işgali halen de devam etmektedir⁸⁹⁵.

Türkiye, SSCB'nin dağılması üzerine, 25 Ağustos 1990 senesinde bağımsızlığını kazanan Ermenistan'ı 16 Aralık 1991 tarihinde tanıdı, ancak o tarihten bu yana diplomatik ilişki geliştirmedi. Kısa dönemler dışında sınırlar da hep kapalı tutuldu.

⁸⁹³ 1905'te, Azerilerin Ermenilere saldırısıyla başlayan yağma ve katliamlar yoğunluğu azalmakla birlikte, bir sonraki yıla da sarktı. Olaylar şehirlerle sınırlı kalmadı. Tahminen 128 Ermeni ve 158 Azeri köyü yağma ya da tahrip edildi. Ölenlerin sayısının 5 bin ila 10 bin arasında değiştiği bilinmektedir. Emin Efendiyev, "Muasır Rus Ziyalıları Azerbaycan-Ermenistan Münakaşası Hakkında, *Elturan Dergisi*, No: 1-2, Bakü. 1993.

⁸⁹⁴ Mehmet Kengerli, "Azerbaycan'ın Karabağ Felaketi", *Azerbaycan*, No: 310, Temmuz, Ankara. 1996, s. 13.

⁸⁹⁵ Rehman Seferov-Adalet İbadov, "Ermenistan'ın Karabağ'ı İşgal Süreci ve Sonrasında Azerbaycan'da Yaşanan Zorunlu Göçler ve Sorunları", *S.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay*, Sayı: 18, Konya. 2007, s. 160, 165.

Bunun nedeni olarak, yeni Ermenistan Cumhuriyeti'nin 1921 Kars Antlaşması'nı tanımayışı, 1990 tarihli Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi'nin 11. Maddesi'nde soykırıma atıfta bulunulması, devlet armasında Ağrı Dağı'nın yer alması ve Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ sorunu gösterildi. Ermenistan 'tanınmayan sınırın açılması söz konusu olabilir mi?' diyerek Kars Antlaşması meselesinde geri adım attığını gösterdi. Ancak, Dağlık Karabağ meselesi hâlâ çözülmedi. Ermeniler Dağlık Karabağ'ın ata toprakları olduğunu, üstüne üstlük bölgede çoğunluğu teşkil ettiklerini, bu nedenle kendi kaderlerini belirleme hakkına sahip olduklarını savunuyorlar. Azerbaycan ise, Dağlık Karabağ bölgesinin hukuki ve tarihî olarak kendisine ait olduğunu, bölgedeki etnografik yapının Rus ve Sovyet politikalarıyla suni olarak değiştirildiğini, bu nedenle toprak talebine temel teşkil edemeyeceğini iddia ediyor.

1938-1948-1953 yılları SSCB “suçlu milletlerin sürgün” dönemi olarak kabul edilmiştir. II. Dünya Savaşı boyunca gösterdikleri çetin mücadeleye ve kazandırdıkları zafere rağmen, Sovyetler Birliği, kendi halkından Türk olanları “halk düşmanı” olarak ilan ederek cezalandırma yoluna gitmiştir. Ne tesadüftür ki bu sözde halk düşmanlarının hepsi Ermenistan’da yaşayan Türk halklarıdır. Anlaşılan o ki, Sovyetler’in asıl amacı Ermenistan’ı Türk nüfusundan arındırmaktır.

Sovyet yönetiminin 23 Aralık 1947’da aldığı 4083 sayılı karar ile “Büyük Ermenistan” projesi resmileşmiştir. Azerbaycan yönetimi göç politikasını kabul etmese de Moskova karşısında hiçbir gücü yoktu. 23 Aralık 1947 yılında SSCB Bakanlar Şurası’nın çıkardığı “Ermenistan SSCB’den kolektif çiftlik sahibi ve diğer Azerbaycanlı nüfusun Azerbaycan SSCB’nin Kür-Araz ovasına göç ettirilmesi hakkında” kararname ile Azerbaycan Türkleri asırlardır yaşadıkları yurtlarını zorla terk etmeye başladılar. 4083 numaralı bu kararname “Türksüz Ermenistan” politikasını destekleyerek “Büyük Ermenistan” hayalini Azerbaycan topraklarında oluşturulmasını ve genişletilmesini öngörmüştür. Bu kararın uygulanma aşamasında en son gelinecek nokta Azerbaycan topraklarının işgal edilmesi olacaktır. Ermenistan’da ki Türkler aynı iklim koşullarının geçerli olduğu Karabağ ve Nahçıvan’a değil, daha sıcak olan Kür-Aras ovasına göç etmeye zorlanmıştır. Buna göre, Azeriler eski göç yasasına göre yurtlarından çıkarılırken, Ermeniler yeni yasa ile yerleştirilecekti. Yurt dışından gelecek olan Ermeniler için her türlü hazırlık yapılmış ancak göç ettirilen Türkler için tedbir

alınmamış, temel ihtiyaçlar bile karşılanmamıştır. Çifte standardın uygulandığı bu göç konusu ile ilgili olarak halkın tepkisinden çekinilmiş, alınan göç kararları Azerbaycan kamuoyundan gizli tutulmuştur. Buna karşılık Sovyetler ve Ermeni yönetimi göç kararını kamuoyuna çekinmeden duyurmuştur.

1948 yılının Haziran ayında Ermenistan'dan Azerbaycan'a ilk göçmen grupları gelmeye başlamıştır. 1948 yılı için 10 bin Azerbaycan Türkünün göçü öngörülmüştür. Nitekim aynı yılın Kasım ayında Ermenistan'dan Azerbaycan'a gelen toplam göçmen sayısı 10.584'i bulmuştur. Göçmenler eski yük trenleri ile yolculuk yapmışlardır. Trenler aktarmalı ve düşük hızla çalıştıklarından yolculuklar günlerce devam etmiştir. Verilen bilgilere göre 2834 kişilik 429 aile kendi imkanları ile yurtlarını terk ederek Azerbaycan'a gelmişlerdir. Hesaplamalara göre, 1949 yılında ise Ermenistan'dan 40 bin Türk göç etmeliydi ancak bu imkansızdı. Çünkü, hiçbir hazırlık yapılmamış ve göçmenlerin başka illere yerleştirilmeleri de yasaklanmıştı. Ermenistan ile yapılan görüşmeler sonucunda bu rakam 15 bine indirildi. Ancak Moskova 40 bin Azerinin göçü konusunda ısrarlı olmuştur. Bunun anlamı şudur: Ermenistan'daki anayurtlarından çıkarılan 40 bin Azeri Kür-Aras ovasındaki boş arazilere doldurulacaktı. Sorunun aşılması için Azerbaycan Bakanlar Şurası Başkanı T. Guliyev, Sovyetler Birliği Merkez Komitesi Sekreteri G. M. Malenkov'a müracaatta bulunarak, 1949 yılı için ancak 10 bin göçmeni karşılamak durumunda olduklarını belirtmiştir. Çünkü, bu sayıdan fazla nüfus için daha çok ev, ilave hastane, okul, iş ortamı, su ve elektrik teçhizatlarının yapılması gerektiği bildirilmiştir. Buna rağmen göçmen kartı verildiği halde yerleştirilemeyen pek çok insan istasyonlarda bekletilerek mağdur edilmiş, geri dönme şansı da verilmemiştir. Kayıtlardan elde edilen bilgiye göre, 1949 yılında zor kullanarak, baskı yoluyla 54.000 kişi göç ettirilmiştir. Karabağ sorunu yaklaşık iki asır kadar, önce Rus İmparatorluğu tarafından jeostratejik nedenlerle ortaya atılmıştır. 19. yüzyılı başlarında günümüz Ermenistan ve Karabağ bölgesine tekabül eden topraklarda başta Azeriler olmak üzere Türk unsur çoğunlukta, Ermeniler ise azınlıkta idi. Ermenilerin çoğu Osmanlı topraklarında yaşamaktaydı⁸⁹⁶. Karabağ ise, çoğunluğunu Azerilerin oluşturduğu bir yer

⁸⁹⁶ Haziran 1945'te Molotov, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Serper'e Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'deki bir buçuk milyon civarında Ermeni'nin sürüldüğünü ve bunların tekrar vatanlarına dönmelerinde kendilerini yurt olarak verilmek üzere, daha önce Ermenistan'a ait olduğunu iddia ettiği Kars ve Ardahan'ın Sovyet Ermenistanı'na iade edilmesi şeklinde bir istekte bulundu. ABD, Orta Doğu

idi. Ruslar Kafkasya'yı ele geçirdikten sonra bu bölgenin idaresini kolaylaştıracağını düşüncesiyle Ermeni nüfusunun artırılması politikasını benimsemiştir⁸⁹⁷.

1950 yılı ile ilgili olarak kayıtlı ve kayıtlı olmayan toplam göçmen sayısının 65 bin olduğu belirtilmiştir. Ancak onlardan bir kısmının geri döndüğü çeşitli kaynaklarda farklı sayılar ile ifade edilmiştir. 1951 yılında da göç işlemlerine devam edilmiştir. Ancak bu yılda farklı bir uygulama yapılarak köylülere ilave, eğitim düzeyi yüksek Azerbaycanlıların da göçü planlanmıştır. Örneğin; öğretmen, doktor, ev hanımı gibi göç yasasında belirtilen vasıfları taşımayan insanlar da göç çerçevesine dahil edilmiştir ki, gerekçe; göç eden diğer halkın eğitim-sağlık ihtiyaçlarını karşılanması olmuştur. Bu ailelerin Erivan'dan çıkarılması çeşitli baskılarla gerçekleşmiştir. 1952 –1953 yıllarında da Ermenistan'dan Azerbaycan'a göç devam etmiştir. Bu yıllarda 3155 ailenin ve ilaveten 1376 Azerbaycanlının daha göçü karara bağlanmıştır. Resmi olarak yapılan göçler 1953 de Stalin'in ölümünden sonra durdurulmuştur. Ancak yine de bu yıldan sonra da 1956 yılına kadar, kayıt dışı ve zorla yapılan göç olaylarının olduğu bilinmektedir. Stalin'in ölümünden sonra kısmen de olsa bir rahatlama dönemi olmuş, bu göçmenlerden bazıları hukuki yollara başvurarak ve uzun mücadeleler vererek tekrar kendi yurtlarına dönme hakkını kazanmışlardır. Göçmenlerin nüfus sayıları ile ilgili olarak bazı ihtilaflar söz konusudur. Bunun nedeni resmi olmayan göçlerdir. Resmi olmayan göçler, göçmen kartı olmadan yaptırılan göçlerdir. Bu uygulama muhtemelen Azeri nüfusu az göstermek amacı ile yapılmıştır. Resmi kayıtlarda göçmen nüfus 53 bin kişi olarak verilmişken, asıl göçmen nüfusu 150 bin üzerindedir.

ve Balkanlarda yaşayan Ermenilerin ana vatan olarak kabul ettikleri Sovyet Ermenistanı'na dönmelerini sağlayabilmek için Ermeni diasporası organizasyonları hummalı bir faaliyet içine girmişlerdir. Beklentileri büyük devletleri de yanlarına alarak Sevr'de çizilen Ermenistan sınırları çerçevesinde 'Hemageg Harountian ve Hemareg Khatchadouryan' adında iki Rus delegesinin başını çektiği 'Kevork Baboyan, Dr. Jebejyan Paster Dikran Kheelopian, Haroutone Makhian ve Harountune Madoyan' adlı yerel komünistlerin desteği ile kurulan 'Halep Yurda Dönüş' Komitesi ile işlevsellik kazandı. Süleyman Seydi, *a. g. m.*, 1172, 1175.

⁸⁹⁷ 1920-1930 yılları arasında Ruslarla Ermenilerin sinsi hazırlamış oldukları plan adım-adım hayata geçirilmeye başlandı. Azerbaycan topraklarının 45.045 km²'si Ermeniler tarafından işgal edildi. Ermeniler Azerbaycan topraklarını sahiplenmek arzusundan kesinlikle vazgeçemediler. Transkafkasya Merkezi İcra ve Komitesi Riyaset Heyeti'nin 1 Ocak 1927 tarihli kararıyla Mehri ve Cebraile kazalarından 24 köy, aynı sene 20 Haziran tarihli kararıyla ise Zangezür-Kürdistan kazasının 1065 desyatın (Rus yer ölçüm birimi) toprağı, 18 Şubat 1929 tarihli kararıyla Ermenistan'da yeni bir ilçe yaratılması sebep gösterilerek Zengilan ilinin 3 köyü-Nüvedi, Ernezir ve Tuğut Ermenistan'a verildi. Aygün Attar Haşimzade, *a. g. m.*, s. 8-9.

1960 yılından itibaren Ermeniler, 1948-1956 yılları arasında yapılan göç siyaseti ile artık Ermenistan coğrafyasında olası bir Türk problemine karşı kendilerini garantiye almış olarak, rahat bir şekilde politikalarına devam etmişlerdir. Ermeniler yoğun bir şekilde 1960 yılından itibaren Karabağ ve Nahçıvan üzerinde toprak iddiasında bulunmaya başladılar ve kısa bir süre sonra da iddialarını eyleme dönüştürerek Türk topraklarını işgal aşamasına geçtiler. Bu doğrultuda yoğun bir şekilde medya ve basını da kullanarak Türklere haksız suçlamalarda bulunarak, Karabağ ve Nahçıvan üzerinde hak iddia etmişler hatta öyle ileri gitmişlerdir ki Ermeni basınında Anadolu toprakları için “Batı Ermenistan” ifadesini kullanmışlardır. Bunu ispatlamak için tarihi belgeleri ve bulguları yanlış değerlendirmekten ve taraflı yorumlamaktan kaçınmamışlardır.

Toplam olarak, 1962-1973 yılları arasında Ermenistan’a sadece 26 bin Ermeni göç etmiştir. Yurt içinde ve dışında yaşayan bir avuç Ermeni, haksız mücadelelerini haklı göstermek için hiçbir şey yapmaktan kaçınmamıştır. Öyle ki; 1948-1953 göç olayları ile Ermeniler ev sahibini evden kovalamış ve oradan buradan toplanan az sayıda insanı eve doldurarak evin asıl sahibinin bunlar olduğunu iddia etmişler ve bu iddiayı kanıtlamak için her türlü illegal çalışmayı yapmaktan geri kalmamışlardır. Tüm aldatmacalar bir süre sonra gün ışığına çıkmış olsa da bunu görmek istemeyen gözler hala da varlığını devam ettirmektedir. Hatta, Moskova, barbarca uyguladığı politikasına rağmen Ermenistan’ı 1972 yılında “Halklar Dostluğu” ünvanı ile ödüllendirmiştir. 1979 yılı nüfus sayımlarına göre, Ermenistan genelinde 3.037.259 insan yaşamaktaydı. Bunun 2.725.000’ini Ermeniler oluştururken, Ermeniler arasında bir önceki sayıma göre artış 743,6 bin olmuş, bu da %280, yani 3,7 oranında bir artış hızı demektir. Türkler arasındaki nüfus artışındaki bu düşüklüğün nedeni yapılan baskı ve gizli göçlerdir. Özellikle Erivan şehrindeki Türk nüfusun azalması dikkat çekicidir. 1983 yılında, Ermenistan’da Türklere karşı yeni bir gösteri dalgası yayılmaya başlamış, Ermeni soykırımını bahane edilerek eski Zengibasar’da (Şimdiki Masis) yer alan Uluhanlı’da Türklerin ev ve işyerleri yakılmıştır. Halka verilen zararın yanında Türklere ait mezarlıklar da yağmalanmıştır. Bölgedeki Türkler, Türkiye sınırlarına kaçmak

zorunda kalmıştır. Olaylar büyüyünce Sovyet askeri birlikleri Türk köylerinin bulunduğu kentlerin sınırında nöbet tutmaya başlamışlardır⁸⁹⁸.

SSCB'nin 1977 tarihli yeni Anayasası'nın 87. Maddesiyle Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlılığı tekrar teyit edilince Ermenilerin umudu bir kez daha söndü. (Bu arada, 1920'lerde Dağlık Karabağ nüfusunun yüzde 95'ini Ermeniler oluştururken, bu oran 1977'de yüzde 76'ya düşmüş, Azeri nüfusu yüzde 24'e çıkmıştı. Nahçıvan'da ise 1923'te yüzde 15 olan Ermeni nüfus, 1979'da yüzde 1,4'e düşmüştü.)⁸⁹⁹.

1985'te 'Glasnost' (Şeffaflık) ve 'Perestroyka' (Yeniden Kuruculuk) diyen Mihail Gorbaçov'un iktidara gelmesi Dağlık Karabağ Ermenilerini yeniden harekete geçirdi. 1987'de 75 bin imzalı bir dilekçe Gorbaçov'a gönderildi. 25 Şubat 1988'de Ermenilerin ruhani lideri Katholikos I. Vazgen, Gorbaçov'dan, Dağlık Karabağ halkının 'kendi kaderini tayin hakkı'nı kullanmasına izin vermesini istedi. Moskova muhtemelen yine duymazdan gelecekti ama Azerilerin bu talebi sessizce geçiştirmesi mümkün değildi. Nitekim 27 Şubat 1988'de, Bakû'nün kuzeyindeki, 19 bin Ermeni'nin yaşadığı Sumgayıt Şehrinde, Azerilerden oluşan bir grup Ermenilere saldırdı ve resmi kaynaklara göre 26 Ermeni ile 6 Azeri öldü. (Gayri resmi kaynaklara göre ölü sayısı en az 200 civarında idi.) Ermenilere ait evler talan edildi. Olaylar yatıştıktan sonra, Azerbaycan'da yaşayan 300 bin civarında Ermeni, Rusya ve Ermenistan'a göç ederken, Ermenistan'da yaşayan 250 bin civarında Azeri de, Azerbaycan'a doğru yola çıkmıştı. 7 Aralık 1988'de, Ermenistan'da 28 bin kişinin ölümüne neden olan büyük depremden yaklaşık bir ay sonra, Moskova durumun vahametini anladı ve Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ni kendisine bağladı. Ancak, Azerbaycan'dan gelen baskılar üzerine tekrar fikir değiştirdi

⁸⁹⁸ A. A. Haşımzade, "Azerbaycan Türklerinin Ermenistan'dan Zorunlu Göçü (1948-1956)", *Tarihi Gerçeklerle ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu* (Bildiri), İstanbul. 2007, s. 479-480-481; A. Halilov, *Genosit Protiv Müslümanaskogo Naseleniya Zakafkasya V İstoriceskñ İstoçnikah*, Bakü. 2000, s. 21; Bknz: Araz Kurbanov, Skazki Armiyanskñ "Mudretsov", Bakü. 2005.

⁸⁹⁹ 19 Mayıs 1964' yılında 2 bin 500 Dağlık Karabağlı Ermeni'nin imzaladığı bir dilekçe, SSCB Komünist Partisi Birinci Sekreteri Nikita Kruşçev'e verildi. Dilekçede Azerbaycan'ın 'şovenist' politikalar izleyerek Ermenileri ülkeyi terk etmeye zorladığından yakınıyor, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a ya da Rusya Federasyonu'na bağlanması isteniyordu, fakat dilekçeye cevap bile verilmedi. Anlaşılan SSCB hem kendi içindeki başka sınır tartışmalarını hem de Doğu Avrupa ülkeleri arasındaki benzer anlaşmazlıkları körüklemekten korkmuştu. Moskova, 1966 yılında ve 1967'nin ilk yarısı boyunca, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki tartışmalarda sadece izleyici olmayı seçtiyse de, 1967 yılının Ağustos ayında Dağlık Karabağ'da bir Ermeni çocuğun bir Azeri tarafından öldürülmesi, Azeri yetkililerin katili cezalandırmakta gönülsüz davranması, bunun üzerine çocuğun ailesinin de katili öldürmesiyle patlak veren olaylara Kızıl Ordu aracılığıyla müdahale etmek zorunda kaldı. Ömer Engin Lütem, "Karabağ Sorunu", *Ermeni Araştırmaları Dergisi, ASAM-EREN Yay*, Ankara. 2007, s. 265.

ve 28 Kasım 1989'da yönetimi yeniden Bakû Hükümeti'ne devretti. 13 Ocak 1990 Bakû'de 28 Ermeni 6 Azeri'nin ölümüyle biten olaylar üzerine 19 Ocak 1990'da Kızıl Ordu'nun olağanüstü hal ilan ederek Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ne ve Bakû'ye (karadan, havadan ve denizden) harekât düzenlemesi oldu. Harekâtın amacı, Azeri Komünist Partisi'nin başına Moskova yanlısı Ayaz Muttalibov'u geçirmekti.

Dağlık Karabağ probleminin Keşmir, Ortadoğu ve Balkanlar gibi bir türlü çözülemeyen sorunların listesinde ilelebet kalması istenmiyorsa, bir gerçeği peşinen tanımak lazım. Bu da uzun süre karışık düzende bir arada yaşamış olan Azeriler ile Ermeniler bundan böyle ayrı-ayrı kendi homojen ulus devletleri içinde yaşayacaklardır. Ermenistan Milli Meclisinin Dağlık Karabağ üzerinde Azerbaycan'ın egemenliğini peşinen reddeden bir kanun çıkarmış olması bunun bir göstergesidir⁹⁰⁰. Ermenistan, bağımsızlığının hemen ardından Azerbaycan'a ait "Karabağ'ın bağımsızlığını" ilan etmesini, Azerbaycan'ın da bu oldu bittiyi kabul etmemesi üzerine Karabağ çevresindeki bölgeleri de işgal etmesi Türk-Ermeni ilişkileri açısından ciddi bir dönüm noktasıdır. Türkiye'nin Ermenistan ile olan kara sınırının kapatmasının⁹⁰¹ nedeni bu haksız işgaldir. Bu sorunun çözümünde engelleyici tek taraf Ermeni diasporasıdır. Ermeniler, bağımsız olduktan sonra bile diaspora Ermenistan'a geri dönmemiştir. Onlara göre Ermenistan yaşamak için demokratik olmayan, tehlikeli ve problemlili bir ülke. Kısaca her anlamda cazip bir ülke olmadığını deklare etmişlerdir⁹⁰².

⁹⁰⁰ Andrew Mango, "Ermeni Sorunu Nasıl Çözümlemeli?" Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, *İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yay*, 24-25 Mayıs, Bildiriler, No: 40305, İstanbul. 2001, s. 497.

⁹⁰¹ Türkiye'nin Ermenistan ile iki sınır kapısı bulunuyor. Bunlardan biri demiryoluyla geçilen 'Doğu Kapı-Gümrü' diğeri ise kara yoluyla geçilen 'Alican Markara' sınır kapısıdır. Türkiye'nin, Dağlık Karabağ sorunu ve sözde soykırım nedeniyle ambargo uygulamakla bu iki sınır kapısı 1993 yılından beri kapalı tutulmaktadır. Böylece Türkiye tarihinde ilk defa bir komşusuna kara sınırlarını kapatmış bulunmaktadır. Bu neden aslında Türkiye Devleti ve Türk sınırları için de günümüzde Ermenistan ve yandaşlarının ileriye sürdükleri politika nedeniyle tehlike ve önem arz etmektedir. Nitekim Ermenistan ve destekleyicileri, Azerbaycan topraklarının % 20'ni işgal ederek yayılmacı arzularını hala da koruduklarını kanıtlamışlardır. Planlarında Nahçıvan'a saldırı, bağımsızlık bildirilerinde ve anayasalarında Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesinden 'Batı Ermenistanı' şeklinde bahsedilmesi Türk sınırlarının da tartışmaya açılmak istendiği algısına yol açmıştır. Bu politika Türkiye'nin dış politikada kırmızı çizgileri mahiyetindedir. Hangi parti iktidara gelirse gelsin ülkenin milli menfaatleri ve yüce Türk Milletinin bekası gereği bu kırmızı çizgilerden vazgeçmemesi inancı her şeyin üstündedir. Öte yandan Rusların Ermenistan'da halen askeri üsleri bulunmaktadır. Karabağ savaşında bu Rus birlikleri Ermenilerin yanında açıkça yer almışlardır. Ve bunun sonucunda üstünlük elde etmişlerdir. Oysa savaş yıllarında Türkiye İkinci Dünya Savaşında olduğu gibi tarafsız davranmış, tepki olarak sadece sınırları kapatmakla yetinmiştir. Selim Somçağ, *AB-Kıbrıs-Ermenistan, Bir Teslimiyet Güncesi*, İstanbul. 2006, s. 232.

⁹⁰² Sedat Laçiner, *Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası*, Ankara. 2008, s. 541-542.

EK-10. Hocalı Soykırımı (25 Şubat 1992)

25 Şubat 1992 tarihinde asrımızın en büyük faciası Hocalı⁹⁰³ soykırımı yaşanmıştır. Koskoca şehir Ermeniler tarafından bir günde yerle bir edilmiş. Yüzlerce masum insan katledilmiştir. Ermeniler, Ruslar ile birlikte 1905-1918 yılındaki olayların aynısını bu sefer Hocalı'da tekerrür ettirmişlerdir⁹⁰⁴. 1918 tarihinde Amazasp, Şaumyan ve Andranik gibi Taşnak cellatlar tarafından yapılan katliamlar bu sefer dönemin Rus e Ermeni devlet adamları ve siyasilere tarafından gerçekleştirilmiştir⁹⁰⁵.

Human Rights Watch (HRW) örgütünün raporlarına göre, 25-27 Şubat 1992 tarihlerinde Ermeni Ordusu ve Rus 366. Mekanize Alayı'nın saldırısı sonucu, aralarında 106 kadın ve 83 çocuğun da bulunduğu 613 Azeri sivil acımasızca öldürülmüştü. Aynı rapora göre, öldürülen sivillerin yanında, Ermeni kuvvetlerinin rehin aldıkları 1275 kişiden 56'sı işkenceyle öldürülmüş, 150 kişinin kaybolması, 70 ihtiyarın işkenceyle katledilmesi, 1001 kişinin yaralanması, 8 ailenin ise tümünden yok edilmesi yakın çağ adına bir insanlık vahşetidir.

Daha sonra, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ayaz Muttalibov, kendisine muhalefet eden Azerbaycan Halk Cephesi milislerinin, Hocalı-Ağdam yolunu kullanarak Ermeni çetelerinden kaçmaya çalışan Azerilere ateş açmasının da ölü sayısını arttırdığı iddia etti ancak eleştiriler üzerine 'sözlerinin yanlış anlaşıldığını' belirtti. Ermeni tarafına göre Azeri milisler, kendi öldürdükleri Azerileri Ermenilerin katlettikleriyle karıştırarak,

⁹⁰³ **Hocalı:** Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ Bölgesinde en önemli bir yerleşim merkezidir. Ağdam, Şuşa, Hankendi, Askeran yolları üzerinde yer alan ve Karabağ için önemli stratejik konuma haz bir yerdir. Hocalı sadece bir kasaba değil, asırlarca Türk Tarihinin ve Türk Kültürünün hayat bulduğu bir yerdir. Katliamdan önceki nüfusu 7 binden fazla idi. Bazı kaynaklarda bu rakam 10 bin olarak bilinmektedir. Bu bölgede Azeri Türkleri ile yanaşı , Ahıska Türkleri de yaşamakta idi. Hocalı'da yaşanan Ermeni eylemi normal savaş koşulları ile anlatılamaz. Çünkü bu Müslüman Türk'e karşı düpedüz bir soykırım idi. Nitekim aşırı Ermeni milliyetçileri bunu 1915 yılının intikamı ve eski Sovyet dönemi boyunca nefret kin ve intikam duygularının planlı olduğu söylerler. Aşırı milliyetçilere göre Yahudiler de Ermenilerin tarihten gelen düşmanları arasındadır. Yahudilerin ve İsrail'in Türkiye ve Azerbaycan ile olan tarihi ve şu anki müttefikliği Ermenistan'a karşı olduğu inancı çok yaygındır. Hatta bazı Ermeni grupları İttihat ve Terakki'yi 1915 yılında Tehcire yönlendirenlerin Yahudiler ve Masonlar olduğunu iddia ederler. Razim Memmedli, "Asrımızın Faciası-Hocalı Gırğımı", *Elturan Dergisi*, Azerbaycan İlimler Akademisi Milli Münasebetler Enstitüsü, İçtimai, Siyasi, İlmi, Kitlevi Yayın Organı, Natçionalne Vaprosı, No: 1-2-3, Bakü. 1993, s. 42.

⁹⁰⁴ Hocalı faciasının tarihte hususi yeri vardır. Bunun en büyük numunesi de Hocalı sakinlerinin her birinin öz toprağına, milletine ve vatanına sadakatle bağlı olduğudur. Öte yandan Ermeni ırkçı vahşi güçleri tarafından Azerbaycan'a karşı yapılan bir soykırım ve vahşiliğin insanlık tarihinde görünmemiş tezahürüdür." Haydar Aliyev (Azerbaycan Eski Cumhurbaşkanı), *Halk Gazetesi*, Bakü. 26 Şubat 2002

⁹⁰⁵ Razim Memmedli, *a. g. m.*, s. 42-43-44.

'Azeri maktul' sayısını yükseltmişlerdi. Ermenilerin suçlu olduğunu kabul eden yöneticiler de vardı. Örneğin: Markar Melkonian “Hocalı stratejik bir hedefti, ancak aynı zaman da bir intikam hareketiydi.” demişti. Uzun süre Ermenistan Savunma Bakanlığı ve Güvenlik Konseyi Başkanlığı yapan Sergey Sarkisyan, “Hocalı'dan önce Azeriler, Ermenilerin sivil nüfusa el kaldırmayan bir halk olduğunu düşünüyordu. Biz bu anlayışı sona erdirmeye muvaffak olduk.” diye övünmüştü. Türk kamuoyuna pek yansımayan ise, Ağdam'a doğru kaçanlar arasında Türk subaylarının da olmasıydı. Bu subaylar, sorgularında gönüllü olarak Azerbaycan'a geldiklerini iddia etmişlerdi. Kim bilir, belki de doğru söylüyorlardı. Hocalı katliamı o güne dek birbirine düşman çetelerin çatışması şeklinde süren Dağlık Karabağ uyuşmazlığında bir dönüm noktası oldu. Bu tarihten sonra artık çetelerin değil ulusal orduların savaşı söz konusuydu.

Çatışmalar sürerken, 24 Mart 1992'de Helsinki'de toplanan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (*AGİK, sonra AGİT*) Dışişleri Bakanları Konseyi, Dağlık Karabağ sorununun çözümü için Beyaz Rusya'nın Minsk kentinde bir konferans düzenlenmesine karar verdi. *'Minsk Grubu'nun* katılımcıları *Ermenistan, Azerbaycan, Almanya, ABD, Beyaz Rusya, İsveç, İtalya, Fransa, Rusya, Türkiye Çek ve Slovakya Federal Cumhuriyeti* olacaktı. Ancak 8 Mayıs'ta Ermeniler bölgenin en stratejik kenti olan Şuşa'yı; yaklaşık 10 gün sonra da Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'dan ayıran Laçın İlini işgal edince dengeler Ermeniler lehine değişti. Hocalı katliamındaki ihmali yüzünden ağır şekilde eleştirilen Ayaz Muttalibov'un yerine geçen Ebülfez Elçibey, Ekim 1992'de Dağlık Karabağ Ermenilerine 'kültürel özerklik' vererek barışı kısa sürede tesis edeceğini umduysa da, Ermenistan eski *Devlet Başkanı Levon Ter Petrosyan*, Dağlık Karabağ milliyetçiliğinin ağırlığı altında ezildi ve barış yapma iradesini gösteremedi.

Hocalı Soykırımından bugün hayatta kalanlar Ermenilerin yaptıkları insanlık dışı mezalimi şöyle anlatmaktadırlar: “Elleri bir ağaca arkadan bağlanan hamile bir kadının başına dikilmiş olan iki Ermeni yazı tura atıyordu. Bu kanlı kumarı yaklaşık 100 yıl önce Anadolu toprağında Kars'ta Ağrı'da Van'da Erzurum'da da ataları oynamıştı. Onlardan duymuşlardı. Hamile Azeri kadının doğumu oldukça yakın görünüyordu. Çaresiz kadın bir hazan yaprağı gibi titriyordu. Elbiseleri yırtık, ayakları çıplaktı. Ermenilerin uzun boylu olanı elindeki *AK-47* model Rus yapımı otomatik tüfeğinin namlusuna monte edilen seyyar kasaturayı çıkartırken, diğeri elindeki demir parayı

havaya attı: Ermenice, 'Akçik, manç?' (Kız mı, oğlan mı?) 'Akçik' (Kız) Bu cevap üzerine 'oğlan' diyerek bahse giren Ermeni, elindeki kasatura ile hamile kadının karnını bir hamlede yarıp çocuğu çıkarttı. Kan bürülü gözleri bebeğin kasıklarına kilitlendi. Ermenice, 'Tun şahetsar, inger' (Sen kazandın, yoldaş) Ermenice, 'Yes şahetsapayts ays bubrikı inç bes bidigişdan'. (Ben kazandım ama bu bebek nasıl beslenecek?) Ermenice, 'Mayrigı bedge gişdatsine' (Annesi besleyecek elbette) Bunun üzerine daha kısa boylu olan Ermeni, bir hamlede kasaturaya geçirdiği bebeği annesinin göğsüne yapıştırdı. Ermenice, 'Mayrig yerahayin zizdur' (Çocuğa meme ver) Aynı dakikalarda Hocalının başka bir semtinde tek kale futbol maçı hazırlığı vardı. İki kesik Azeri kadın başını kale direği yapmışlar, top arayışına girmişlerdi. Baş tıraşlı bir çocuk bulup getirdiklerinde ise Ermeni çeteci sevinçle bağırdı. Ermenice, 'Asixn maçimi yev bızdıge, aveg gındırnadabidi. Gıdıresek' (Bu hem saçsız hem de küçük, iyi yuvarlanır. Kopartın.) **Aynı anda çocuğun gövdesi bir tarafa, başı da orta yere düşmüştü. Ermeniler zafer naraları! atarak, kanlı postalları ile kesik çocuk başına vurarak kanlı bir kaleye gol atmaya çalışıyordu.**

Bu iki olay Hocalı'da bundan çok değil yalnızca 17 yıl önce yaşandı. Her iki olay da Ermeni çetecilerin katliamlarına bizzat şahit olan görgü tanıklarının anlatımlarıdır. Ne yazık ki 26 Şubat 1992 günü binlerce Azeri türlü yöntemlerle vahşice katledilmiştir. Ajanslar, katliam haberini bütün dünyaya hızla geçerken, arşı titreten ağır bir vahşet yaşanan Hocalı halkından geri kalanlar ise çaresizlik içinde kıvranıyordu. Türkiye'de büyük bir dehşet uyandıran katliama ilişkin ilk görüntüler ise 'TRT' aracılığı ile duyurulmuştu. Bütün olanları batılı gazeteciler, özellikle de 'New York Times' belgeledi. 26 Şubat'ta güçlü silahlarla donatılmış Ermenistan silahlı kuvvetleri ile Hankendi'nde konuşlanmış bulunan Albay Zarvigarov komutasındaki 366'ncı Rus Motorize Alayı, Hocalı'ya saldırarak tarihin en vahşî katliamlarından birini yaptılar. 26 Şubat! gecesi Rus motorize alayının tanklarından açılan top ve roket saldırıları ile Hocalı Havaalanı kullanılamaz hâle getirilerek kentin dış dünya ile ilişkisi de tamamen kesildi. Savunmasız kalan kente giren Rus destekli Ermeni askerleri, çocuk, yaşlı, kadın, bebek demeden birçok insanımızı vahşice katlettiler. Ermenilerin işgal ettikleri Hocalı'da dehşet verici olaylar yaşandı. Diri-diri insanların kafa derilerini yüzdüler, sağ olarak ele geçirdiklerini ise sistematik bir işkenceye ve tıbbî deneylere tâbi tutarak,

insanlık dışı muamelelere maruz bıraktılar. Hızır ve testerele ile diri-diri insanların kol ve bacaklarını kestiler. Genç kızların önce saçlarını, sonra da kafa derilerini yüzdüler. Babanın gözü önünde evladını, evladın gözü önünde babayı kurşunlara dizdiler. Kesik kafaları sepetlere doldurdular. Peki neydi bu düşmanlık? Ermenistan'daki okul duvarlarında asılan haritalarda *Türkiye'nin '12 vilayeti'* yer almaktayken, Ermenistan'ın bayrağında Türkiye hudutları içindeki *'Ağrı Dağı'nın'* resmi varken, *Ermenistan Millî Marşı'nda 'Topraklarımız işgal altında, bu toprakları azat etmek için ölü, öldürün'* denmekteyken, başkaca bir neden aramaya zaten gerek yok sanırım.

Şahitlerin anlattıklarını dinleyenler önce kulaklarına inanmadı. Fakat katliam sonrası Hocalı'ya girdiklerinde ise, görgü tanıklarının abartmadığını kısa sürede anladılar. Hocalı'da katliam bölgesini gezen Fransız gazeteci Jean-Yves Junet'nin gördükleri karşısında söyledikleri, katliamın boyutunu da anlatıyordu: *"Pek çok savaş hikâyesi dinledim. Faşistlerin zulmünü işittim, ama Hocalı'daki gibi bir vahşete umarım kimse tanık olmaz. Ermeniler Türk hamile kadınlarına tecavüz edip karnını hamile olduğu halde taş ile doldurup öldürmüşler ve küçük Türk kızlarına tecavüz edip öldürmüşlerdi."*

Yabancı basın organı olan The Economist adlı dergide Hocalı Soykırımını aynen şöyle aktarmıştır: "Helikopterden bakıldığında Azeri mülteci grupları kaçmak istedikleri, ancak buna rağmen yakalanarak Ermeniler tarafından öldürüldükleri görülmektedir. Hocalı Şehri Ermenilerce 25 Şubat tarihinde ele geçirilmiş ve işgal edilmiştir. Bir hafta sonra erkek, kadın, yaşlı, çocuk, genç hasta ve cesetleri Dağlık Karabağ'ın yamaçlarına saçılmış bir halde idi. Yaralıları bile keskin nişancılar tarafından öldürülmüştür. Ölümünden kurtulup, hayatta kalanlardan birisi Ermenilerin yerde yaralı halde yatanları bile nasıl öldürdüğünü anlatmıştır. 2 kişinin derileri yüzülmüş, 1 kadının parmakları kesilmiştir. Parçalanmış vücutlar, yakılmış cesetler her tarafta görmek mümkündür"⁹⁰⁶.

Peki 26 Şubat 1992 günü yaşanan bu katliamın emrini kim vermişti? Ermenistan Devlet Başkanı sıfatını taşıyan Robert Koçaryan denilen caniden başkası değildi. Yaptığı terör faaliyetlerinin oranı nispetinde terfi eden Taşnaksütyun örgütü elebaşı Robert Koçaryan, 20 Mart 1996'da Ermenistan Başbakanı oldu. Karabağ'da

⁹⁰⁶ "A View to a Slaughter", (Hocalı), *The Economist*, 7 March 1992, s. 48.

barış istediği için aşırı milliyetçilerin tepkisine daha fazla direnemeyen Levon Ter Petrosyan istifa edince de 30 Mart 1998 yılında ondan boşalan Devlet Başkanlığı koltuğuna, 'Hocalı Soykırımı' baş sorumlusu olan Robert Koçaryan oturdu.

Uluslararası hukuk düzenini savunan devletlerin olmayan bir soykırımı yaptırım olarak Türkiye'nin önüne koyarken, gözlerinin önünde gerçekleşen bir Türk soykırımına seyirci kalması düşündürücüdür. Bunun için sadece 26 Şubat 1992 tarihinde Hocalı'da yaşanan katliamı belirtmek yeterlidir. Ermeni ve Rus birliklerinin bizzat katılımıyla silahsız Türklere karşı Hocalı'da yapılan soykırımın sorumluları, uluslararası hukukun üstünlüğüne diğer toplulukların inanması adına sorgulanmalıdır. 106 kadın ve 83 çocuğun da bulunduğu 613 Azeri sivil acımasızca öldürülmüştü. Öldürülen sivillerin yanında, Ermeni kuvvetlerinin rehin aldıkları 56 kişiyi işkenceyle öldürülmüş. 150 kişinin kaybolması ve 70 ihtiyarın işkenceyle katledilmesi, 1001 kişinin yaralanması, 1275 kişinin esir alınması, 8 ailenin ise tümünden yok edilmesi yakın çağ adına bir insanlık vahşetidir.

Karabağ savaşı, Ermeniler'in nasıl bir nefret sarmalı içinde olduğunu ve bölgede katliamlar döneminin henüz bitmediğini de gözler önüne sermiştir. Savaşta pek çok Ermeni terörist ve Taşnak çeteleri yer almış, çok sayıda insan hakları ihlali gerçekleşmiştir. Hocalı soykırımı bunların içinde en çarpıcı olanıdır. Batılı görgü tanıklarının ifadelerine bakılırsa, Hocalı'da yaşayan kadın, yaşlı, genç ve çocuklar kaçarken sırtlarından vurulmuş, bununla da yetinmeyip bazı kişilerin derileri yüzülmüş, göz, kulak, burun gibi bazı uzuvları bıçakla kesilmiştir. Bu sahneler bakıldığında Ermeniler arasında Türklere duyulan öfkenin, kinin, nefretin ve düşmanlığın hala da canlı olduğunu net bir şekilde görülecektir. Söz konusu öfkeni bu gün de aynı sıcaklıkta devam ettiği söylenebilir. Ölmüş bir insanın derisini yüzecek kadar tarihten gelen bir kinin ve vahşiliğin kolayca sona ereceğini düşünmek mümkün değildir.

EK-11. Kuzey Azerbaycan Topraklarının %20'i Ermeni İşgali Altında ve 1 Milyon İnsan Göçmen Konumunda

Ermeniler'in günümüzdeki asıl amacı, Dağlık Karabağ başta olmak üzere % 20 'ni işgalini ve orada gerçekleştirdikleri katliamları, özellikle Hocalı soykırımını dünya kamuoyunun dikkatinden uzaklaştırmaktır. Oysa Ermeniler, 1828 yılında başlayarak Güney Kafkasya, Ön Asya, Karabağ ve Erivan'da yaşayan yüz binlerce Azeri Türkü'nü kendi öz topraklarından kitlevi şekilde göçe zorlamış ve katliama maruz bırakmıştır.

Ermeni Ordusu, Mart 1993'ten itibaren Kelbecer, Ağdere, Ağdam, Füzuli, Cebail, Kubatlı ve Terter'i işgal etti⁹⁰⁷. Ebülfez Elçibey, Azerbaycan'ın toprak kayıpları ile Dağlık Karabağ ve işgal bölgelerinden kaçan 1 milyonu aşkın kişinin barınma ve beslenme sorunlarını halledemediği için muhalefet lideri Suret Hüseyinov tarafından ağır şekilde eleştirildi. O günden beri de Dağlık Karabağ, Azeri ve Ermeni milliyetçiliklerinin dinamosu olmaya devam ediyor. Bazı tarihçilere ve siyasilere bakınca, 'medeniyetler çatışması'nı çözmeye soyunmuş 'büyük bir devlet' olduğunu iddia eden Türkiye'nin, kendisiyle hiç ilgisi olmayan ve neredeyse 100 yılı devirmiş olan Dağlık Karabağ kördüğümü çözülmeden Ermenistan'la sınırları açmam diye ayak diremesi ancak 'küçük politikalar' ile açıklanabilir⁹⁰⁸.

21 Eylül ve 18 Ekim 1988 tarihlerinde Hankenti'nde Azerilere ait ev ve iş yerleri yakıldı. Olaylar 24 Kasım 1988 tarihinde sınır çatışmasına dönüştü. Ermeni silahlı birlikleri devamlı olarak Azerbaycan'ın Kubatlı iline bağlı Ayvazlı, Davutlu ve Kadirli Köylerini ateşe tuttular. Yapılan saldırılar sonucunda çok sayıda insan öldürüldü. Bu köylerden Ayvazlı ele geçirilip, yakıldı. 1989 yılına gelindiğinde artık Ermenistan ve Karabağ'da büyük ölçüde önemli işler başarılmış, sıra Karabağ'ı Türklerden temizlemek için yeni bir sürecin uygulanmasına gelmişti. Burada, Moskova devreye

⁹⁰⁷ **1-)** Dağlık Karabağ (Şuşa, Hankendi, Hocalı, Askeran, Hocavend, Ağdere), İşgal tarihi: 1988-1994, Arazisi: 4.400 km², **2-)** Laçın: İşgal tarihi: 18 Mayıs 1992, Arazisi: 1835 km², **3-)** Kelbecer: İşgal tarihi: 2 Nisan 1993, Arazisi: 1936 km², **4-)** Ağdam: İşgal tarihi: 23 Temmuz 1993, Arazisi: 1094 km², **5-)** Cebayıl: İşgal tarihi: 23 Ağustos 1993, Arazisi: 1050 km², **6-)** Füzuli: İşgal tarihi: 23 Ağustos 1993, Arazisi: 1386 km², **7-)** Gubadlı: İşgal tarihi: 31 Ağustos 1993, Arazisi: 802 km², **8-)** Zengilan: İşgal tarihi: 29 Ekim 1993, Arazisi: 707 km², **Toplam:** 8810 km² ; Yaddan Çıkmaz Karabağ, Azerbaycan Respublikası Medeniyet ve Turizm Nazirliği, Mirze Feteli Ahundov Azerbaycan Milli Kütüphanesi, Bakü. 2007, s. 13.

⁹⁰⁸ Celal Aliyev-Budak Budagov, *Türkiyeliler, Azerbaycanlılar, Ermeniler: Tarihi Hakikatin Soykırımı*, Azerbaycan Neşri, Bakü. 2003, s. 12.

girerek, Azerbaycan SSC anayasasını ve SSCB anayasasında cumhuriyetlere tanınan hakları çiğneyerek Azerbaycan'a bağlı Dağlık Karabağ Özerk Bölge yönetmenliğini kaldırıp, Volinski yönetiminde ve Ermenilerin gözetiminde büsbütün Azerbaycan'dan soyutlanmış bir yönetim biçimi olan Dağlık Karabağ Özerk Eyalet Olağan İdaresini kurdu. 12 Ocak 1989 tarihinde alınan kararla Karabağ'ın hukuki statüsü Azerbaycan'dan alınarak Moskova Özel İdare Komitesine bağlandı. Böylece, Karabağ'ı Azerbaycan'dan ayırmak için Erivan'la Moskova'nın yürüttükleri müşterek planın ilk adımı uygulamaya sokulmuş oldu. 28 Kasım 1989 tarihine kadar süren bu yönetmelik boyunca Dağlık Karabağ'da tam bir yetkisizlik, anarşi ve terör yaşandı. Bu süre içinde bölgenin Azerbaycan'la olan siyasi ve ekonomik bağları kesildi, bölgede yaşayan Azeriler yurtlarından kovuldu, Ermeni silahlı birlikleri çok sayıda Azerbaycan yerleşim alanını yok ettiler. Bütün bunlar Rus askeri birliklerinin kontrolünde gerçekleşti

Ruslar tarafından Azerbaycan'ın silahsızlandırılması hızla sürdürülürken, Ermenistan Karabağ'ı işgal hazırlıkları içinde Laçın ve Goranboy illerinde askeri üsler oluşturmaktaydı. Bu sırada Dağlık Karabağ'da "Büyük Ermenistan cephesi" oluşturmak amacıyla 80 askeri grubun birleşmesi gerçekleştirildi. Öte yandan Karabağ Özel Yönetmeliğinin yetkileri doğrultusunda Ağdere'de oturan Azerbaycanlı ailelerin elinde bulunan 18 bin av silahı toplatıldı. Buna karşılık Ağdere hava üssüne Ermeniler çok sayıda ateşli silah ve cephanelik yığmaya başladılar. Bu, Ağdere'ye karşı topyekün bir saldırı hazırlığının habercisiydi. 13 Haziran 1989 tarihinde bölgedeki Azeri yerleşim alanlarının kuşatması neredeyse tamamlanmıştı. Sovyet askeri birliklerinin de desteği ile aynı tarihlerde "Sakallılar" adı verilen Ermeni askeri birlikleri Karabağ'ın merkezi olan Hankenti'nde bulunan 14 bin Azeri'yi de bölgeden sürmeye başladılar. Ağustos ayında ise şiddetli saldırılar karşısında Azeriler Cemilli, Hasanabad ve Daşbulak yerleşimlerini terk etmek zorunda kaldılar. Saldırılarda çok sayıda Azerbaycanlı öldürüldü. Temmuzda Dağlık Karabağ sınırları dışında kalmasına rağmen Şaumyan ilinin Dağlık Karabağ'a bağlanması yolunda bir toplantı yapıldı

Bakü'de Azeri toplumu sindirmeyi amaçlayan Ocak faciası Dağlık Karabağ'da Ermenilerin önünü daha da açtı. Ermeniler Azerbaycan sınır hattı boyunca saldırıya başladı. *Kazak, Gedebe, Laçın, Gubadlı, Fuzuli* bölgeleri devamlı saldırılara maruz kaldı. Sınır hattı boyunca, Ermeni Milli Ordusu, Ermeni Genel Ulusal Harekatı Askeri

Örgütü, Cumhuriyet Partisi Özel Ordusu, Davut Sasunî birlikleri, Vretaruner (İntikam Ordusu), Haydat (Ermeni Mahkemesi) ve diğer Ermeni askeri grupları sınır hattı boyunca örgütlenmeye başladılar. 12 Ocak 1990 tarihinde Hanlar iline bağlı Kuşçu Köyünde oturan Azeriler soykırıma uğratıldılar. Bunu 18 Ocak günü Nahçıvan'ın Kerki Köyüne yapılan saldırılar izledi. Kerki'ye yapılan saldırılarda 320 Azeri evlerini terk ederek kaçmak zorunda kaldılar. Ermenilerin yaptıkları saldırılara Sovyet birlikleri de destek vermektedir. Örneğin, Sovyet askerlerinin katılımıyla Ermeniler 24 Mart 1990 tarihinde Kazak iline bağlı Bağanis-Ayırım Köyüne saldırarak, Köyün ikisi kadın ve biri iki aylık çocuk olmakla 7 meskununu işkenceyle öldürdükten sonra, cesetlerini yakmışlardı. 11 ev ise ateşe verilmişti. 19 Ağustos günü ise Kazak İlinin sekiz sınır Köyü daha saldırıya uğradı. Dağlardan yapılan şiddetli ve aralıksız top ateşleri ile evler ve resmi binalar dağıtıldı. Bir önceki saldırılarda yıkılan Bağanis – Ayırım Köyü ise bu defa yerle bir edildi. Nahçıvan'ın Kerki Köyü ise işgal edildi.

18-20 Ağustos'ta Ermenilerin ve Sovyet birliklerinin Gubadlı ve Laçın Köylerine karşı ortak saldırıları başladı. Özellikle, Gubadlı'nın Yukarı Çibikli Köyünde düşmana karşı yerli halk sert bir direniş gösterdi. Bu direniş sonucunda 20 kayıp veren Ermeniler geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Ermeniler, Azeri Köylerini ve yerleşim alanlarını işgal etmekle kalmayıp, Azerbaycan'ın yurtdışı bağlantılarını da kesmeye çalışıyorlardı. Özellikle, Gürcistan-Azerbaycan kara ve demiryolu hattı sık-sık saldırılara maruz kalmakta ve araçlar patlatılmaktaydı. 10 Ağustos 1990 tarihinde Tiflis-Bakü yolcu otobüsü seyir halindeyken Yevlah ili sınırları içinde havaya uçurulmuştu. Patlamada 17 kişi ölmüş, 15 kişi ise yaralanmıştı. Aynı şekilde 31 Temmuz 1991 tarihinde Moskova-Bakü istikametinde yolculuk yapan tren Dağıstan'ın Mahaçkale yakınlarında havaya uçuruldu. Patlama sonucunda 15 kişi öldü, 16'sı ise ağır yaralandı. Bu tarz bir diğer patlama ise 6 Mayıs 1991 tarihinde Kolonyurt istasyonunda gerçekleşmişti. Yolcu treninin patlatılması sonucunda 12 Azeri yaşamını kaybetmişti. Aynı şekilde Simferopol-Bakü treni de Rostov yakınlarında havaya uçurulmuştu.

Karabağ, Rus desteğindeki Ermeniler tarafından işgal edildi. Bu işgallerin önderleri bugün Ermenistan'ın başına bir darbe ile gelmiş bulunmaktadır. Rusların, Ermeni diasporasının ve Kafkaslarda barışı istemeyen güçlerin kışkırtması ile Ermeni Koçaryan, yeniden ASALA'vari konuşmalar yapmaya başlamıştır. Azerbaycan

topraklarının % 20'ni işgal eden müstevli Ermeniler, işgal ettikleri topraklardan çekilmemek için tüm bahaneleri ve oyalama taktikleri aramaktadır⁹⁰⁹. Ve dünyayı “sözde soykırım” iftirası ile daha dün olanları unutturmak ve yüz yıl önceki gerçek dışı olayları asılsız iddialarla hortlatmaktadır. Bununla yetinmeyen Ermeniler, bazı kütüphane ve arşivlerde kendi işledikleri katliamlar ile ilgili belge ve bilgileri tahrip etme yoluna gitmeleri, kendilerinin bu alanda ne kadar cüretkar hareket ettiklerinin başka bir örneğini teşkil etmektedir.

366. Rus Motorize ve Zırhlı Birlikleri ile hava kuvvetlerine bağlı uçak ve helikopterlerin fiilen desteğindeki Ermeni kuvvetleri Ağdam, Laçın, Kelbecer, Şuşa, Kubatlı, Zengilan, Cebraıl, Fuzuli şehirlerini, kasaba ve köylerini işgal ve tahrip etmişlerdir. *Dağlık Karabağın işgal olunmuş arazileri 4400 km², Yukarı Karabağ'ın işgal olunmuş arazileri 8810 km², Toplam işgal olunmuş Azerbaycan arazileri 132.10 km²'dir. Tabi buna hanlıklar döneminde, 1905-1920 yılları arası ve Sovyetler döneminde işgal edilen Zengezur, Gökçe, Borçalı, Pembek, Şörayel, Akbaba ve Meğri gibi toprakları ilave edildiğinde daha geniş kapsamlı işgal söz konusu⁹¹⁰.*

Ermenilerin 1988 senesinde başlayan Karabağ istilasını Azeri soykırımı haline dönmüştür. Azerbaycan arazisinin yüzde 20'ini işgal edilmiştir. 18 binden fazla kişi katledilmiş, 20 binden fazla kişi yaralanmış ve sakat bırakılmış, 4 binden fazla iş yeri, 660 okul, 250 hastane tahrip edilmiş, camileri, minareleri yıkılmış, 724 ilçe ve köy yakılmış, tüm Türk-İslam eserleri tahrip ve yok edilmiştir. Halen Ermeniler tarafından yurtlarından sürülmüş bulunan çoğu kadın, çocuk ve ihtiyar olmak üzere 1 milyondan fazla Azeri öz vatanında mülteci durumunda, vagonlarda ve çadırlarda mahrumiyetler içerisinde Kafkasya'nın çetin iklim koşullarında yaşam savaşı vermektedir. “Büyük Ermenistan” istiyorsan Türk komşunu öldür! Sloganı hem Anadolu'da hemde Azerbaycan'da vahşice uygulanmıştır. Azerbaycan Milli Meclisi, Ermenilerin yaptığı soykırımın tanınması için uluslararası kuruluşlara başvurmuştur. Ancak ne Doğu'dan ne

⁹⁰⁹ Mehmet Saray, “Ermeniler Yol Ayırımında, Türk-Ermeni İlişkilerinde Unutulmaması Gereken Noktalar”, 21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara. 2000, s. 179.

⁹¹⁰ Geniş Bilgi İçin Bknz: Süleyman Aliyarov, Dağlık Karabağ-Hayaller ve Gerçekler, Bergland Karabagh-Utopien And Wahrheiten, Azerbaycan Kültür Dergisi Yay, No: 37, Bakü. 1988; Yaddan Çıkmaz Karabağ, Azerbaycan Respublikası Medeniyet ve Turizm Nazirliğı, M. F.Ahundov Adına Azerbaycan Milli Kitaphanesi Yay, Bakü. 2007; Mehmet Saray, Ermenistan ve Türk-İran İlişkileri, Ankara. 2005, s. 159.

de Batı'dan yanıt alamamıştır. Aynı şekilde Eski Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in 26 Mart 1998 Senesinde İmzaladığı Fermanı ile 31 Mart Azerbaycan Soykırımı tarihi olarak kabul edilmiştir⁹¹¹.

BM'in **822-853-874-884** sayılı kararları ile tespit ve ifade edilen şu ki, Ermenistan, Azerbaycan topraklarının %20 işgal ederek işgalci terörist bir devlet gibi tanımlanmıştır. 1988 tarihinden beri Ermenistan, Azerbaycan sınırlarında yer alan Karabağ'a saldırması oradaki Azerilere etnik temizlik politikası uygulaması ve Avrupa Birliği Şurası ve BM Güvenlik Konseyinde alınan yukarıdaki kararlara rağmen hala da işgal hareketlerini sürdürmektedir. Daha önce de BM Güvenlik Konseyi'nin Ermeni işgalleri nedeniyle almış olduğu yukarıdaki kararlarla, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün dokunulmazlığı⁹¹², Ermenistan'ın sorunda taraf olduğu ve işgal edilen toprakların hemen ve şartsız olarak terk edilmesi gerektiği vurgulanmıştı. BM Güvenlik Konseyi'nin söz konusu kararlarında Ermeni işgallerinden duyulan rahatsızlık dile getirilmiş, devletler arası sahada kabul görmüş sınırların ihlal edilmezliği, toprakların silah zoruyla ele geçirilmesinin kabul edilmezliği, bütün devletlerin azatlığı ve toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesi ilkeleri belirtilmişti

Eski SSCB'nin parçalanması safhasında Batı'dan ve Rusya'dan almış olduğu destekle, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ Bölgesinin denetimini Ermeni kontrolüne geçirmek üzere işgal planını başlatan Ermenistan yönetimi ve yandaş kuvvetler, büyük mezalim uygulayarak bir taraftan Karabağ'ın tamamını işgal etmiş, bununla kalmayıp, Azerbaycan'ın diğer topraklarının önemli bir bölümünü de işgal etmiştir. Öyle ki, Ermeniler tarafından başlatılan bu gerginlik 1992 yılından 2009 (ateşkese rağmen) yılına kadar tam anlamıyla işgal, etnik temizlik (soykırım) ve deportasyaya (sürgün) dönüşmüştür. *Azerbaycan topraklarının % 20'sinin işgal edildiği söz konusu süreçte, 18 bin Azeri katledilirken, 20 binden fazla yaralanmış, 50 bin kişi sakat kalmış ve 66'sı*

⁹¹¹ <http://www.euroasiaforum.com/ermenidosyasi.php/24.02.2007/14:57>.

⁹¹² Azerbaycan Anayasasının 11. Maddesinin ilk 3 Fıkrası toprak bütünlüğünü ele almaktadır. *1-) Azerbaycan Cumhuriyetinin arazisi vahittir, dokunulmazdır ve bölünmezdir, 2-) Azerbaycan Cumhuriyetinin dahili suları, Hazar Denizi'nin Azerbaycan Cumhuriyetine ait olan kısmı, Azerbaycan Cumhuriyeti üzerindeki hava sahası Azerbaycan Cumhuriyeti arazisinin terkip hissesidir, 3-) Azerbaycan Cumhuriyeti arazisi başkasına ait olamaz. Azerbaycan Cumhuriyeti kendi arazisinin hiçbir bölümünü hiçbir şekilde kimseye vermez. Yalnız Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisinin kararı ile Azerbaycan'ın bütün ahalisi arasında referandum yolu ile Azerbaycan Halkının iradesi esasına dayanarak devlet sınırları değiştirilebilir. Azerbaycan Respublikasının Konstitusyası (Anayasası), II. Fasil-Devletin Esasları, Madde: 11-Arazi Bütünlüğü, Bakü. 2004, s. 5-6.*

*çocuk olmak üzere 5 bin 101 Azeri ise kayıp veya esir düşmüştür. Ermeni işgalleri neticesinde yerlerinden yurtlarından sürülen 1 milyon Azeri'den 135 bini sağlıksız koşullar altında vagonlarda, çadır kentlerde ve mülteci kamplarında yaşam mücadelesi verirken yüz binlercesi de akrabalarının ve devletin diğer kurumlarına sığınmışlardır. Göçmenlerin % 26'sı yetersiz beslenmeden ve sağlıksız yaşam koşullarından dolayı adeta işkence çekmektedirler. Öte taraftan yaklaşık 143 bin göçmene BM Mülteciler Komiserliği ve diğer bir takım uluslar arası yardım kuruluşları tarafından sağlanan desteğin 2005 yılında kesilmesi ayrı bir problem oluşturmuştur. Ermenistan'ın bu ve diğer sorunlar nedeniyle Azerbaycan iktisadiyatına 60 milyon dolar zarar, olayın ciddiyeti bakımından ayrı bir önem arz etmektedir⁹¹³. Ayrıca 30 Ocak 1992 yılında AGİT'e üye olan iki devlet Azerbaycan ve Ermenistan'ın üyeliklerinin hemen sonrasında aralarındaki sorunları çözmek için AGİT temsilcileri bölgeye gönderilmiş, durum tespiti yapılmış ve 27 Şubat 1992 yılında Prag'da yapılan toplantıda Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğu kabul edilmiştir. 1997 yılında, AGİT Minsk Grubunun almış olduğu Ermeniler'in işgal etmiş oldukları toprakların sadece bir kısmından çekilmesini içeren kararı dönemin Ermenistan Başkanı Levon Ter Petrosyan ilk başta sıcak karşılamışsa da, 1998 yılında Robert Koçaryan'ın (Köçeryan-Aslen Karabağ doğumlu olup, Azerbaycan vatandaşıdır) devlet başkanlığına seçilmesiyle birlikte barış süreci de durmuştur. 1999 senesinde AGİT Minsk Grubu kontrolünde Rusya'nın önerdiği Azerbaycan ve Karabağ arasında ortak devlet kurulması önerisi, BM ve 1996 Lizbon Kararlarının hiçe sayılması anlamını taşıması yüzünden haklı olarak Azerbaycan yönetimi (Merhum eski Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev döneminde) tarafından reddedilmiştir⁹¹⁴. Nihayet, 2005 yılı Ocak ayında Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi Genel Kurulu tarafından işgale dair yeni bir karar daha çıkmıştır. Ve söz konusu karar Azerbaycan'ın ulusal ve uluslar arası haklı davasında bir kez daha teyit edilmiştir. Benzer kararlar daha sonra, 2009 yılına dek *BM, AB, AGİT, Minsk Grubu, İslam Teşkilatı vb.* kuruluşlar tarafından çıkmış, sorunun çözümüne maalesef somut bir adım atılmamıştır.*

⁹¹³ Şenol Kantarcı, "Bir Milyon Azerbaycan Türkü AIHM'ne, Azerbaycan Yönetimi de BMEBKK'ye Gitmeli", <http://www.haberaliz.com/php?=06/07/2006/>

⁹¹⁴ <http://www.ermenisorunu.gen.tr/ozet/05/11/2007>.

EK-12. Azerbaycanlı'ların Soykırımı Hakkında Eski Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in Fermanı

“Büyük Ermenistan” istiyorsan Türk komşunu öldür! Sloganı hem Anadolu’da hemde Azerbaycan’da vahşice uygulanmıştır. Azerbaycan Milli Meclisi, Ermenilerin yaptığı soykırımın tanınması için uluslararası kuruluşlara başvurmuştur. Ancak ne Doğu’dan ne de Batı’dan yanıt alamamıştır. Aynı şekilde Eski Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev’in 26 Mart 1998 Senesinde İmzaladığı Fermanı ile 31 Mart Azerbaycan Soykırımı tarihi olarak kabul edilmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını kazandıktan sonra, halkımızın tarihi geçmişini objektif bir şekilde elde etmek için tüm imkanları seferber etmiştir. Uzun yıllar saklanan gizli hakikatler gün yüzüne çıkarılmıştır. Azerbaycan halkına karşı uzun yıllardan beri defalarca yapılan soykırım tarihi bu açılmamış sayfalardan biridir. 1813-1828 Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları Azerbaycan halkını parçalayarak topraklarını ikiye bölmekle sonuçlandırmıştır. Bu Azerbaycan halkının milli facialarından biri ve ilki idi. Bu aşamadan sonra Ermeniler Azerbaycan’a yerleştirildi. İrevan, Nahçıvan ve Karabağ Hanlıklarında meskunlaşan Ermeniler, Azerilere nazaran azlık teşkil etmesine rağmen, kendilerine has inzibati bir bölge oluşturmayı başarmışlardır. Bu da Azerilerin öz topraklarından kovulması ve mahv edilmesini beraberinde getirmiştir. Bu uydurma devletin Azerbaycan arazisinde yaratılmasına beraat kazandırmak maksadıyla tarihi sahteleştirme yoluna gitmiştir. Oysa Azerbaycan ve umumi Kafkasya tarihen Azeriler’in terkip hissesidir.

“Büyük Ermenistan” yaratmak için ruhlanan Ermeniler 1905-1907 yıllarında Azerilere karşı geniş mikyaslı kanlı isyanlar gerçekleştirmişlerdir. Ermenileri Bakü’de başlayan mezalimi kısa sürede tüm Azerbaycan’ı sarmıştır. Yüzlerce masum Azeri vahşicesine katledildi ve yaşayış yerleri yağma ve yakmaya maruz kaldı. Birinci Dünya Muharebesi ve Rusya’da baş veren 1917 Şubat ve Ekim inkılabından faydalanan Ermeniler bu sefer 1918 senesinin Mart ayında Bakü Komunası tarafından umumilikte Bakü guberniyasının Azerilerden temizlemek maksadıyla menfur amellerini hayata geçirmişlerdir. O yıllarda on binlerce masum Azeri katledilmiştir. Ermeniler evleri yağma, talan etmiş ve yakmıştır. Bunlar ile yetinmemiş kültürel, tarihi ve devlet

mekanlarını yerle bir etmiştir. Milli ne varsa izlerini silmişlerdir. Bakü'nün büyük bir hissesi harabeye çevrilmiştir.

Azerbaycan soykırımı Bakü, Şamahı, Guba, Gence, Nahçıvan, Zengezur, Karabağ ve Lenkeran gibi değişik bölgelerde gaddarlıkla uygulanmıştır. Burada da milli ve manevi medeniyet abideleri yakılı yok edilmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yarandıktan sonra Mart 1918 olaylarına hususi dikkat yetirilmiştir. Nazırlar Şurası 15 Temmuz 1918 senesinde hususi tetkikat komisyonu oluşturarak, Ermenilerin gerçekleştirdikleri vahşilikleri araştırmıştır. Komisyonun çalışmaları ve sonuçlarına dair tüm raporlar arşivler ile sabittir. Ve dünya kamuoyuna tüm gerçekler aktarılmıştır. Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Harici İşler Nazırlığı tarafından hususi kurum oluşturularak, 31 Mart Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tarafından umum milli matem günü ilan edilmiştir. Ancak Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin sugutu ile bu meselenin yekunlaştırması yarım kaldı.

Zakafkasya'nın Sovyetleşmesinden sonra 1920 senesinde çirkin emellerinden birini daha gerçekleştirerek, Zengezur'u ve Azerbaycan'ın bir çok vilayetini Ermenistan'a kattılar. Bunu 23 Aralık 1947 senesinde Azerilerin Kür-Araz Ovasına göçürülmesi hakkında kararına ve 1948-1953 senelerinde ise Azerbaycanlıların öz topraklarından kitlevi şekilde deportasyonunu devlet seviyesinde karara bağlamış oldular. Ve böylece Ermeniler 1950 yılından itibaren Azerilere karşı keskin bir şekilde manevi tecavüz faaliyetine girişmiş oldular. Tüm kitle iletişim araçlarıyla Azerilere ait olan milli ve manevi değerleri yalan yere Ermeni halkına ait olduğunu duyurmaya başladılar. Aynı zamanda tüm dünyada Azerilere karşı menfi tahribata koyuldular. Bir zamanlar soykırım yapanlar bu sefer kendilerinin soykırıma maruz kaldıkları gibi kaleme verdiler.

Asrın evvellerinde Azerileri İrevan ve diğer bölgelerden uzaklaştırdılar. Azerilerin hukukları Ermeniler tarafından kaba bir şekilde engellendi. Ana dillerinden eğitim hakları ellerinden alındı. Azerilere ait mekanların isimleri değiştirildi. Kadim Azeri meskun yerleri Ermeniceleştirildi. Sahteleştirilmiş Ermeni tarihi devlet seviyesinde milli mesele olarak ele alındı.

Azerbaycan Halkının milli ve manevi gururuna ve değerlerine yönelmiş siyasi ve askeri tecavüz karşısında ideolojik zemin oluşturulmaktaydı. Sovyet döneminde tüm

gerçekler Ermeniler tarafından ört bas edildiği için, Azeriler haklarını aramakta güçlük çekmekteydi. 1988 senesinde ortaya atılan Dağlık Karabağ Meselesi ile yüz binlerce Azeri öz yurtlarından edilmiştir. Ve Moskova'yı da yanına alarak Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'ın terhibine dahil etmek için çaba sarf etmekteydiler. Lakin Azerbaycan yönetimi bu konuda pozitif fikirlerinden ödün vermedi. Oysa 1990 yılında alevlenen ilan olunmamış savaşıla birlikte, Ermeniler yandaşları ile birge Azerbaycan topraklarını birer-birer işgale koyuldular. Bu yönde Bakü'de başveren halk hareketını susturmak için 11. Kızıl Ordu Azerbaycan'a girerek masum halkı katletmiştir. Bundan heveslenen Ermeniler 1992 senesinde Hocalı'da misli görülmemiş soykırım gerçekleştirdiler.

Azerbaycan Halkına karşı işlenmiş tüm soykırım facialarını ele almak maksadıyla karara alırım:

1-) 31 Mart Azerbaycanlıların Soykırım Günü Gibi İlan Edilsin.

2-) Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisine Tavsiye Olunsun ki, Azerbaycanlıların Soykırımı İle Alakalı Hadiselere Bağlı Özel Oturum Gerçekleştirerek, Bu Meseleye Dikkatle Bakılsın⁹¹⁵.

Haydar ALİYEV

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı

Bakü-26 Mart 1998

⁹¹⁵ Resmi Gazetede Yayımlanma Tarihi: *Azerbaycan Gazetesi*, Bakü. 27 Mart 1998.

EK-13. Ermenilerin Dilinden Ermeni Mezalimi (Kaçaznuni ve Lalayan'ın İtirafı)

Erzurum ve Deveboynu Müstahkem Mevki Topçu Başkan Vekili ve Erzurum İkinci Ermeni-Rus Kale Topçu Alayı Komutanı, Harp Esiri, Yrb. Lt. Col. Tverdohlebov Ermeniler hakkında şöyle der: “Ermeniler ile aynı ortamda birlikte yaşamış olan Ruslar, onların medeniyet seviyeleri ve yetenekleri hakkında tamamen farklı düşüncelere sahiptirler. Ermenileri oldukça yeteneksiz, asalak, açgözlü, ancak başka bir milletin sırtından geçinebilen bir millet olarak saymak mümkündür. Sıradan Rus halkının bu yönde yargısı daha basittir. Rus askerlerinden pek çok kez şu sözleri işitmişimdir. ‘Ermeniler iyi insanlar, Türkler bunları biraz kesmişler, ama iyi kesememişler, topunu kesmeleri lazım’ Görüldüğü gibi Rus askerler, Ermenileri en aşağılık halktan saymışlardır. Bunlar her zaman geri hizmetlerde görev yapmak için gayret göstermişlerdir. Cepheden firar etmek için çok defa kendini yaralama olaylarına şahit olmuşuzdur. Onlar Türklere karşı tarihen nefret beslemişlerdir. Tüm dünyaya ve biz Ruslara kendilerini daima mazlum ve ezilen bir millet olarak tanıtmışlardır. Sanki kendilerinin hiç suçu yokmuş gibi, dinlerinden ve kültürlerinden dolayı ağır işkencelere maruz kalmış bir millet olarak sunmayı başarmışlardır. Harici devletlere ve milletlere çoğu zaman din kisvesi ile sarılmışlardır. Oysa kendilerine verilen tüm hak ve özgürlüklere rağmen, mezalim, katliam uygulayan, Müslüman Türklere yönelik kin, nefret, ihanet eden her daim kendileri olmuşlardır. Özellikle Doğu Anadolu Bölgesinde Rus subayları olmasaydı, o zaman Türk birlikleri bu bölgeye geldikleri vakit burada sağ kalan bir tane bile Türk bulamayacaklardı hükmüne vararak, Rus subaylarına da aynı şekilde davranmaktaydılar. Şimdi, Ermenilerin kaçmadan önce Erzurum’da neler yaptıklarını ve ne kadar silahsız kadın, yaşlı ve çocuk öldürdüklerini öğrenince eski Romalı Tarihçi Petroni’nin haklarında: ‘Ermeniler de insandır, fakat evlerinde dört ayakları üzerinde yürürler’ dediği, Rus Şairi Lermantov’un da bir şiirinde isabetli bir

şekilde; ‘Sen kölesin, sen korkaksın, sen Ermenisin’ diyerek karakterize ettiği bu kişilerle gitmeme izin vermediği için Tanrı’ya teşekkür ediyorum”⁹¹⁶.

Ermeniler dolaylı yollardan tekrar Sevr Antlaşmasındaki genel yaklaşıma dönme çabasındadır. Lozan Barış Antlaşmasının kendileri açısından geçersiz olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadırlar Ermenilere göre ortada bir soykırım vardır⁹¹⁷. Bunu Sevr yoluyla çözmek istiyor. ABD ve bazı AB ülkelerinde bu yapma tarih rüzgarı halen de esmektedir. Oysa Türkiye ile Ermeni ilişkileri ikili ve özel ilişkilerdir. Nitekim daha önce imzalanan Gümrü Antlaşması (2 Aralık 1920), Moskova Antlaşması (16 Mart 1921), Kars Anlaşması (13 Ekim 1921). Tüm bu antlaşmalar Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasında yapılmıştır. Görüldüğü gibi Türkiye ve Azerbaycan açısından Ermenilerin iddiaları Lozan Barış Antlaşmasından önceki dönemde çözümlenmiş bir konudur⁹¹⁸.

Rus Yarbay Lyahov’un raporunda, Ermeni çetelerinin bazı Ermeni köylerini yakması ve bunu Türklerin üzerine atması dikkat çeken en önemli hususlardandır. Yine raporda Doğu Anadolu’da bulunan Osmanlı Ordusunun 1903-1904 yılları arasındaki askeri ve lojistik durumu hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Ermeni ayaklanması ve terör hesapları çok iyi hazırlanmış ve sadece küçük Asya’daki eski Ermenistan

⁹¹⁶ Erzurum ve Deveboynu Müstahkem Mevki Topçu Başkan Vekili ve Erzurum İkinci Ermeni-Rus Kale Topçu Alayı Komutanı, Harp Esiri, Yrb. Lt. Col. Tverdohlebov 16-29 Nisan 1918-Erzurum, Gördüklerim Yaşadıklarım, Erzurum 1917-1918, *ATASE Başkanlığı Yay*, Ankara. 2007, s. 4, 43-44.

⁹¹⁷ Ezber bozan niteliğindeki bu tabirler dün olduğu gibi bugün de söylenmeye devam etmektedir. Ermenistan’ın eski Devlet Başkanı Robert Koçaryan (Gerçek soyadı Köçeryan olup, Dağlık Karabağ doğumludur. Ve dolayısıyla Azerbaycan vatandaşdır), 1998 senesinde *SHOW Tv* 32. Gün programına verdiği röportajda, şöyle demektedir: “Ermeni soykırımı (sözde) hem Ermenistan’da hem de beynelmilel alanda tartışma kabul edilen bir olaydır. Bu sorun tarihçilerin işi olmaktan çıkmıştır. ABD ve Ermeni diasporasının ve Ermenistan’ın elinde soykırımı gerçekten olduğunu kanıtlayan belgeler vardır. Eğer soykırım Türkiye tarafından tanınırsa, Ermenistan toprak talebinde bulunmaz. Sadece soykırım Urbanları ile torunları tazminat talep edebilirler. Bu faaliyetleri Ermenistan değil, diaspora tarafından yürütülmektedir. Ermenistan anayasasına göre sınırlar bellidir. Bu sınırlar Sevr Antlaşması ile ortadadır. Öte yandan Türkiye ile sınırlar tam kesin değil.” (Aslında onlara göre sınırlar bellidir. Tıpkı Sevr’de olduğu gibi. Amaç da Sevr’i yeniden hortlatmak. Bilindiği üzere Ermenistan anayasasının 11. Maddesinde ‘Batı Ermenistan’ diye adlandırılan yerler düpedüz Türkiye’nin Doğu Vilayetleridir.

⁹¹⁸ Talat Paşa’nın kayıtlarına göre, Osmanlı Devletinde yaşayan Ermeniler’in sayısı 1. 256 bin 403 kişiydi. Tehcirden sonra bu sayı 284 bin 157’ye indi. Geri kalan 972 bin 246 kişinin bir bölümü isyan nedeniyle katledilmiş, bir bölümü açlık ve salgın hastalıklar nedeniyle hayatını kaybetmiş, geri kalan bölümü ise ABD ve AB ülkeleri başta olmak üzere, kaçarak başka ülkelere sığınmıştır. İşte günümüzde diaspora, lobi faaliyetleri ile ünlenen Ermeniler bunlardır. Öte yandan bu veya diğer verdiğimiz bilgiler ışığında Tehcirin tüm Ermenileri yok etme kastı ile yapmadığı ayan beyan ortada. Geniş Bilgi İçin Bknz: Murat Bardakçı, *Talat Paşa’nın Evrak-ı Metrukesi (Sadrazam Talat Paşa’nın Özel Arşivinde Bulunan Ermeni Tehciri Konusundaki Belgeleri ve Hususi Yazışmalar)*, İstanbul. 2008.

sınırlarını değil, Rusya içerisindeki Kafkas ötesini de içeren bir plan idi. Harekatın başında ise komiteler ile Ermenilere para, silah ve tavsiye yardımıyla bulunan bazı diplomatik kişiler bulunuyordu. Ermenilerin yerine getirilmesinde Andranik, Armenik, Arşak, Ogan, Krimistov ve Arsen isimli Ermeni asıllı şahıslar sorumlu tutulmuştu⁹¹⁹.

Başta Ruslar olmak üzere diğer emperyalist güçlerin desteğiyle Anadolu ve Azerbaycan'da Türk topraklarını basarak, yakmak, yıkmak, yağmalamak ve katletmekle Türk milletini sarsmak için sözde korkutarak, onu yok etmek, varlığını büsbütün ortadan kaldırmaktı. Ermenilerin içinden çıkan haris, açgözlü ve şaşkın komitecilerin, Rusya, İngiltere, Fransa, ABD gibi devletlerin sırf kendi menfaatleri için ileri sürdükleri yalan vaatlerine kapılarak, Ermenileri büyük bir sefaletle sürükleyen ve hem de bir milyondan fazla Türkün bu yüzden ölümüne sebebiyet veren bu hareketleri bugün kapanması güç bir yara açılmasına meydan vermiştir. Bir diğer yabancı gözüyle de meseleyi körükleyicilerin başında yine Rusya'nın ağırlığını görmekteyiz. Şöyle ki: Hem Azerbaycan'ı hem de Türkiye'yi derinden etkileyen bu sorunu daha da karmaşılaştıran, yine daha çok Rusya'nın Kafkaslara ve Anadolu'ya ilişkin emellerinden ve Ermenileri koruma adına Türk Milletinin işlerine karışmasından kaynaklanmaktadır. Bunun için Ermenileri piyon olarak kullanmak daha uygun görülmüştü.

1914-1915 yıllarında radikal Ermeni Milliyetçi Partileri, Osmanlı ve Kuzey Azerbaycan'dan toprak kopararak Kafkasya'nın Ermenistan'a dönüştürülmesini hayal ediyorlardı. Bunun sonucunda da Rusya'nın onların bu ham hayallerini ödüllendirmesini umuyorlardı. 1917 senesinde Kafkasya'da inkılabı faaliyetlerini güçlendiren Ermeniler 1918 senesinde ise Taşnakların gelişen Bolşevik hareketına yaklaşılarak Müsavat Partisine karşı savaşmıştır. Taşnakların Baş Nazırı H. Kaçaznuni⁹²⁰ şöyle der: “Biz Bolşevik ve Rus güçlerinin yardımı ile Türk-Tatar (Azeri)

⁹¹⁹ İlyas Kamalov, “Ermeni Olayları Hakkında Rus Yarbay Lyahov'un Raporu”, ASAM-EREN Yay, C. 1, Ankara. 2007, s. 421, 424.

⁹²⁰ **Hovannes (Ovanes) Kaçaznuni** (*İğithanyan Katchaznoui*): 1918 yılı Temmuz ayında kurulan Ermenistan Devletinin ilk başbakanıdır. Taşnak hükümetini 1919 Ağustos ayına kadar 13 ay boyunca yönetmiştir. Taşnaksütyun Partisinin kurucularındandır. Ermenistan ve Taşnak Partisinde dönemin en yetkili kişilerindendi. Gürcistan'a bağlı Ahıska Bölgesinde doğmuştur. Bakü, Batum ve Tiflis'te mimarlık yapmıştır. 1920 yılında Bolşevik iktidarının kurulmasının ardından tutuklanır. 1921 yılında ülkeyi terk eder. Ve “Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok” adlı itiraf niteliğinde eser kaleme almıştır. Bu kitap ilk Türkiye'de sesini duyurmuş, daha sonra İngilizce yayımlanmıştır. Birçok tarihçi ve araştırmacı yazar bu kitabın ilk orijinal ve çevirilerinden alıntılar almıştır. Kaçaznuni Ovanes, *Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansına Gönderdiği Rapor)*, Kaynak Yay, İstanbul. 2007, s. 6.

tehlikesine karşı kendimizi koruyabildik.” 1919 senesinde Taşnaklar parlamentoda çoğunluk elde etse de Rus Bolşeviklerinden umduklarını alamadılar⁹²¹. Diğer taraftan Taşnak belgeleri, Çarlık Rusya’sı ve Batı emperyalizminin kumandası altına giren Taşnakların katliam hikayeleri ile doludur. Taşnak birlikleri bastıkları Müslüman köylerinde orta çağdan kalan işkence yöntemlerini uygulamış, yağma ve yakma yapmışlardır. Türklere ait olan malların hükümetin elinde toplanmasını isteyen Taşnak yetkilisinin raporu Kaçaznuni’nin itirafları ile eserinde mevcuttur. Taşnak Hükümeti Komiseri V. Agamyan’ın ordudan firarları önlemek bahanesiyle mahkeme olmaksızın insanları cezalandırdığı ve kurşuna dizdiği eserde yerini bulmuştur. Kaçaznuni’nin tespitlerinden en önemlisi Tehcir Kararının amacına uygun olduğu yönünde idi. ‘Büyük Ermenistan’ projesinin hayal olduğu, Müslüman nüfusu hakikaten katlettikleri, Ermeni terör eylemlerinin Batı kamuoyunu kazanmaya yönelik olduğu ve Taşnak Partisinin yapacağı bir şey diye intihar etmeliydi, yönündeydi.

Kaçaznuni’nin 1923 senesinde Bükreş’te yapılan Ermeni meselesi ile ilgili Taşnak Örgütü toplantısında aşağıdaki başlıklar adı altında sunduğu rapor, gerçekliği tüm çıplaklığı ile gözler önüne sermiştir:

- 1-) Her türlü operasyonlara katıldık.**
- 2-) Ermeni silahlı birlikleri oluşturulması hata idi.**
- 3-) Barışı sabote ettik.**
- 4-) Gerçekleri göremedik.**
- 5-) Aklımız dumanlanmıştı.**
- 6-) Türkler Tehcir olayı ile doğruyu yaptı.**
- 7-) Osmanlı savunma içgüdüğü ile hareket etmiştir.**
- 8-) Ermeniler Müslüman nüfusu katletmiştir.**
- 9-) Ermenistan’da Taşnak diktatörlüğü kurmuşlardı.**
- 10-) Ermeni örgütleri kayıtsız şartsız Rusya’ya bağlanmışlardı.**
- 11-) Ermenistan projesi için emperyalist bir talebe kapılmış ve kışkırtılmışlardı.**
- 12-) Ermeni terör eylemleri Batı kamuoyunu kazanmaya yönelikti.**
- 13-) Barış teklifini reddettik, herkes bizi kandırdı.**

⁹²¹ Teymur Ahmedov, “Ermeni Milliyetçi Partileri ve Onların Kafkasya’da Aldatıcı Siyaseti”, *Elturan Dergisi*, No: 1-2-3, Azerbaycan İlimler Akademisi Milli Münasebetler Enstitüsü Yay, Bakü. 1993, s. 26.

14-) Taşnak yönetimi dışında başka suçlu aranmamalıydı.

15-) Taşnak Örgütünün artık yapacağı bir şey yoktu⁹²².

Kaçaznuni'nin bir diğer çarpıcı açıklama ve itiraflarını ise şöyle dile getiriyordu: “Biz, Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye (Osmanlı) ile savaştık. Bolşevikler bizim kadar savaştı. Biz, Akbaba, Zengezur, Vedibasır, Şerur, Nahçıvan, Guba, Gence ve Milin Deresinde aralıksız olarak birçok çatışmaya girdik. Bolşevikler, Şubat ayaklanması hariç çatışmaya girmediler. Bizim dönemimizde halk, savaş meydanlarında ya da açlıktan ölmekteydi. Ama mücadelemiz ölmedi. Doğrudur, bugün Ermenistan bağımsız bir devlet değildir. Sadece Rusya Federasyonuna bağlı özerk bir bölgedir. Ama nasıl bile biliriz, belki de bugün Ermeniler için en uygun durum budur. Bu durumda Taşnaksütyun, Bolşeviklere yardım edemez, geriye sadece engel olmamak kalıyor. İşte bu da onun Bolşeviklere yardımı olacaktır. Ama engel oluşturmak için bir tek yol var; Sahnedan çekilmek. Partimiz çöküyor. Çünkü, kendi yolunu kaybetmiştir. İşte acı gerçek! Biz bu gerçeği itiraf edebilme erkekliliğini göstermeli ve gereken sonuçlara varmalıyız. Sonuç şu: Varlığımıza son vermeliyiz”⁹²³.

A. B. Karinyan⁹²⁴, eski Sovyet Ermenistanı'nın bilinen Ermeni milliyetçi liderlerinden idi. Ermeni milliyetçiliğinin ve tipik temsilcisi Taşnaksütyun Partisinin köklerine inmeden, ve kendi dillerinden öne sürülen tezleri irdilemeden, Ermenilerin yaptıkları faaliyetleri kavramamız mümkün değildir. 1870-1880'lere doğru Ermeni burjuvazisi elli bir noktaya gelir ve Ermeni milliyetçiliği de biçimlenir. 1915 ve sonrasındaki Kuzey Azerbaycan ve Anadolu'daki olayların kökleri o tarihlerdedir.

⁹²² Kaçaznuni Ovanes, *Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansına Gönderdiği Rapor)*, Kaynak Yay, İstanbul. 2007, s. 8, 10-11.

⁹²³ Kaçaznuni Ovanes, *a. g. e.*, s. 6, 17, 19, 84, 91, 94.

⁹²⁴ **A. B. Karinyan:** Eski Sovyet Ermenistanı'nın önemli liderlerinden olan Karinyan, 1886 senesinde Bakü'de doğmuştur. 1907 yılında Eski Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komitesinin (Polit Büro SKPS) merkezi üyesi olmuştur. Faaliyet alanı genelde Bakü olmuştur. Tahsil edindiği yer ise eski SSCB'nin önemli ilim merkezlerinden olan Sank Petersburg (Leningrad) olmuştur. Karinyan, Ermenistan Eğiti, Halk Komiseri Yardımcılığı görevini de yapıştır. Aynı zamanda bu devirlerde yayıncılıkla da uğraşmıştır. ‘İskra’, ‘Pravda’, ‘Bakinskiy Raboçii’ gibi bir çok gazete ve dergilerde makaleler yazmıştır. Geçmiş dönemlerde Ermeni milliyetçi akımları, Ermeni din adamlarının ve Ermeni ağaların siyasi hareketleriyle sıkı ilişkiler içinde bulunmuştur. Taşnakizmin başlangıç kökenleri 1980'li yılların saldırgan milliyetçiliğindendir. A. B. Karinyan, *Ermeni Milliyetçi Akımları (Ermeni Belgeleriyle Ermeni Soykırımı Yalanı)*, Çev: Arif Acaloğlu, İstanbul. 2000, s. 4.

Tiflis ve Bakü, Ermeniler için cazip merkezler halindeydi. Grigori Artsruni, Ermeni sermayesinin sosyal ideolojisini oluşturmuştur. O, Ermeni burjuvazisinin mücadele organı olan Taşnaksütyun'un da fikir babasıydı. Zamanında Gürcü Mişak Gazetesinden kopan Hajik Malumyan ve Topçiyen gibi Ermeni gazetecilerin bu kopuşu Mişak Gazetesinin temel ideolojisini reddetme olarak değil, Taşnakizmin Grigori Artsruni'in ideolojisine çok yakın olmasıyla açıklamaları bu bakımdan gayet anlamlıdır. Taşnak Partisinin kurucusu Mikailyan, Ermenilerin paralı finans gruplarının Taşnaksütyun Partisiyle işbirliğini çok önemli buluyordu. Petrol bölgesi olan Azerbaycan, uzun bir süre boyunca Taşnaksütyun açısından partinin tamamına para sağlayan bir merkez olarak ilgi çekmiştir. Bakü teşkilat kendisi de esasen burjuva aydınlarının temsilcilerinden oluşmaktaydı. Güney Kafkasya'da Ermeni burjuvazisi en aktif siyasal güç idi. Kilise, kültür ve ülkenin eğitim kuruluşları, tüm yayınevleri liberal, Taşnak örgütünün elindeydi. Bu yüzden Çarlık ta ilk baştan bunların gücünü kırmak istiyordu. 1903 yılında Ermeni kilisesin., menkul ve gayrimenkul tüm mal varlıklarını devlete devir edeceği açıklandı. Savaş arefesinde Çar diplomasisi Osmanlı Ermenilerinin Rusya'nın yanına yer almasını ve savaş durumunda Kafkas-Türk cephesinde Ermenilerin askeri operasyonlara katılmasını yararlı ve uygun gördüğünü saklamıyordu. Çarlığın Ermenilere aşırı ilgisi açıkça görülmekteydi. Ermeni koruyucusu rolüne soyunan Rus diplomasisi hem kilise temsilcilerin hem de devrimci Ermeni partilerinin hizmetlerinden yararlanmaya çalışıyordu. Taşnaksütyun örgütünün ilk propagandası ister Anadolu'da olsun isterse de Kafkaslar'da 'geniş kapsamlı yerel özerkliğe' dayanan 'Türkiye Ermenistan'ı' ve 'Kafkasya Ermenistanı' anayasal Osmanlı Devletinin bir parçası olduğunu göstermişti. Ve 'Bağımsız Ermenistan Devletinin' kurulmasına ilişkin açık bir plan kondu. Rus askeri makamlarının rapor ve emirlerinden de görüldüğü gibi Ermeni gönüllü birlikleri ağırlıklı olarak, Hristiyan olmayan sivil halkı katletmekle uğraşmıştır. Öte yandan Ermeniler, 'Batı Ermenistan'ın' (Doğu Anadolu) Rusya tarafından işgal edilmesi ve ayrılmaz bir parça olarak ona bağlanması gerektiğini ifade ediyordu. Taşnaklara göre kurtarılan Ermeni toprakları tamamen bağımsız olmalıydı. Bu özlem öylesine güçlüydü ki, Taşnaklar Güney Kafkas sınırları

dahilinde ulusu toparlamaya ve milli toprakların sınırlarını yuvarlaklaştırmaya itiyordu⁹²⁵.

A. A. Lalayan⁹²⁶ 1938 yılında Rus arşivinin tozlu raflarından bu belgeyi çıkarıp akademinin yayın organında da kamuoyuna sunmuştur. Bu belgede bir Taşnak subayının mezalim döneminde yazdığı bir raporu yayınlamış. İnsanın kanını donduran raporda şunlar yazılı: “Türk nüfusu ayırt etmeden imha ettim. Bazen kurşunlara yazık olmasın dersin ya. Bu köpeklerle (Türkler’den bahsediyor) en etkili yol çarpışmadan sonra sağ kalanları toplayıp kuyuların içine tıkmak ve bir daha dünyada bulunmamaları için yukarıdan ağır kayalarla ezmek. Ben de öyle yaptım. Tüm erkek, kadın ve çocukları topladım, benim tarafımdan atıldıkları kuyuların içinde kayalarla ezerek hepsinin hayatına son verdim.” Bu bir Taşnak. İnsan olduğunu söyleyen hiçbir insan bunu yapmaz. İşte bu rapor da bir örnek olsun onlara. Bakın bu konuyla ilgili bir de İngiliz Elçisinin ilginç bir anısı var: İngiliz elçi Layard, bir toplantıda Ermeni patriği ile tartışıyor ve dayanamayarak patriğe diyor ki: “Siz nüfusunuzun hiçbir zaman daha fazla olamadığı bir yerde nasıl devlet kuracaksınız? Patriğin cevabı çok net ve esef verici oluyor: Biz başka yöntemler kullanarak bunu sağlarız. Bu ne demek. Katliam, kaos, korkutma ne gerekiyorsa yapar o nüfusu orada Ermeniler lehine çeviririz ve devleti de kurarız. Bu patrik bir halkın dini lideri. Bir din adamı bunu söylerse halk ne yapmaz?”⁹²⁷. İşte Sovyetler bu konuda bir şeyi çok iyi başarmışlardı komünist rejimde. Ermeni, Rus, Çeçen, Kazak yok, Sovyet var. Bu bağlamda da Ermeni asıllı tarihçi Lalayan, bilime dolayısıyla tarihe çok veciz ve ibret verici bir tarihi belgeyi hiç bir tereddüt göstermeden sunmuştur. Öte yandan Lalayan’a göre:

1-) Taşnaksütyun Partisi, Birinci Cihan Muharebesinin çok öncesinde Ermeni ticari ve sanayi burjuvazisi için pazar oluşturmak amacıyla Osmanlı topraklarının bir

⁹²⁵ A. B. Karinyan, *a. g. e.*, s. 21, 25, 52, 60, 87.

⁹²⁶ **A. A. Lalayan:** Ermeni asıllı Rus bir tarihçidir. Kendisi eski Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü’nde görevli idi. Eski Sovyet Ermeni tarihçiliğinde birçok araştırmalar yapmıştır. Lalayan, Komünist Partisinin 1919 Mart Kongresinde Taşnakları şöyle tanımlar: “Ermeni Hükümeti yağmacıların, şantajcılarının, cellatların şakşakçı takımıdır. Ermeni Bakanları, Ermeni Halkının döküntüleri, İngiliz-Amerikan emperyalizminin sadık uşaklarıdır. Onlar insan etiyle beslenen cellatlardır. Ermeni Komünist Partisi bu itleri yer yüzünden silmeye halkları adına and içmiştir.”

<http://www.turkishforum.com.tr/ermeni/tarihci/Lalayan/birbelge/2009/02/24>.

⁹²⁷ <http://www.turkishforum.com.tr/ermeni/tarihci/Lalayan/birbelge/2009/02/24>.

kısmını işgal etme ve denizden denize “Büyük Ermenistan” projesini gerçekleştirme hayallerine kapıldı.

2-) Taşnaksütyun Partisi, Ermeni kitlelerini milli maske ile aldatarak, Türk Milletini katletme için kışkırtarak ayaklandırdı. Bu uygulamalarıyla karşılıklı kıyımı ateşlediler. Ve kendi gerici amaçları uğruna Ermeni Halkını feda ettiler.

3-) Çarlık hükümeti Osmanlı’nın Doğu Anadolu Bölgesinde bir dayanak yaratarak, boğazları ele geçirmek ve Akdeniz’e inmek için Ermenileri kullandı⁹²⁸.

4-) Ermeni gönüllü hareketi on binlerce Türk insanını orta çağdan kalma yöntemler ile katletmiştir. Müslüman köylülerini katletmekle kalmadılar, onların varlıklarını da yağmaladılar. Tarihi abideleri yok ettiler.

5-) Bağımsız Ermenistan döneminde Taşnaklar, gerek Kuzey Azerbaycan’da gerekse de Anadolu’da İngiliz, Fransız ve Amerikan emperyalizmine alet oldular.

6-) Bu dönemde Taşnaklar: “Müslümanlar bizim düşmanımızdır” sloganı adı altında bugünkü Ermenistan topraklarında yaşayan yüz binlerce Müslüman Türk’ü katlettiler. 30 yıllık Taşnaksütyun iktidarının sonunda Ermenistan’daki Türk nüfus % 77, Kürt nüfus % 98, Yezidiler ise % 40 azalmıştır.

7-) Taşnaklar yüzlerce yıl birlikte yaşadıkları Türklere karşı savaşmak istemeyen Ermenilere bile inanılmaz işkenceleri bile reva görmüşlerdir.

8-) Lalayan Komünist Partisi 1919 Mart Kongresinde Taşnakları şöyle tanımlar: “Ermeni Hükümeti yağmacıların, şantajcıları, cellatların şakşakçı takımıdır. Ermeni Bakanları, Ermeni Halkının döküntüleri İngiliz-Amerikan emperyalizminin sadık uşakları, insan etiyle beslenen çakallardır. Ermeni Komünist Partisi bu itleri yer yüzünden silmeye halkları adına and içmiştir.”

Ermeniler ile ilgili gerçekleri Sovyet Ermenistan’ı Komünist Partisi döneminde devlet organlarında önemli görevler yapan, ayrıca SSCB Bilimler Akademisinde uzun yıllarca çalışan A. B Karinyan, parti yöneticilerinden A. F. Myasnikyan, Ermeni Sovyet Tarihçilerinden B. A. Boryan bütün çıplaklığıyla safsatadan ibaret sözde soykırımdan ve bu yolla elde edecekleri rantla “Büyük Ermenistan” hayalinden bahsetmişlerdir.

⁹²⁸ Geniş Bilgi İçin Bknz: Ek-2 (Ekler Bölümü), “1. Petro’nun Vasiyetnamesinde “Büyük Ermenistan” Oluşturmak İçin Söyledikleri”.

Ermenistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri Aşot İoannisyan⁹²⁹, 1924 yılında yazdığı “Taşnaksütyun ve Savaş” adlı broşürde Taşnakların Birinci Cihan Harbindeki beklentilerini ortaya koymuştur. Özellikle Çarlık Rusya’sının yıkılmasından sonra Taşnak Örgütü emperyalistlerin güdümünde hareket ettiklerine Sovyet Ermeni yetkilileri de şahit olmuşlardır. Sovyet Ermeni Kızıl Ordusunun Avcı Tümeninin onuncu yıldönümü dolayısıyla, Kızıl Ordu tarafından basılan kitapçıkta T. Haçikoglyan, Taşnaksütyun gönüllü birliklerinin Türk nüfusuna karşı giriştiği katliamlara şöyle değinir: “Şerefsiz Taşnak Cumhuriyeti kısa dönemde Azerbaycan, Gürcistan ve Osmanlı’da yapılan savaşlarda Taşnakların kanlı elleriyle binlerce Müslüman Türk insanını yok ettikleri ve yaşayış yerlerini yağmalayıp yaktıklarını, Zengezur, Nahçıvan, Karabağ, Akbaba, Meğri, Şerur, Zengibasar, Daralgöz ve Büyük Bedirdeki Azeri köylerinde yaşanan mezalim hâlâ akıllarda.

Lalayan, 1914-1923 yılları arasındaki Türk-Ermeni ilişkilerini, çoğu Ermenistan arşivlerinde bulunan belgelere dayanarak açıklıyor. O, Taşnaksütyun gerçeğini ve kendi ifadesiyle: “Sözde Ermeni Meselesi”nin içyüzünü gözler önüne seriyor ve özellikle şu önemli konuları inceliyor:

1-) Taşnaksütyun Partisi’nin büyük devletlerle ilişkileri.

2-) Denizden denize Ermenistan Projesi’nin arkasındaki güçler.

3-) Taşnakların etnik temizlik politikası.

4-) Taşnak gönüllü hareketinin silahlı eylemleri ve Ermeni halkına uygulamaları.

1914-1915 sonuna kadar Taşnaksütyun, 10 bin gönüllü olarak örgütlenmiş, onları Osmanlı’ya ve Kuzey Azerbaycan’a karşı kullanmıştı. Ama bu askeri faaliyetleriyle yetinmişler miydi? Elbette hayır. Taşnaksütyun’un Kafkaslarda ve Kuzey Azerbaycan’daki faaliyetleri 1920 yılına kadar sürmüştür. 1917-1918 yıllarında bu faaliyetler hız kazanmıştır. Özellikle halkı kışkırtmaya, ayaklanmaya, kin, nefret ve

⁹²⁹ **Aşot Gareginoviç İoannisyan:** 5 Haziran 1887 yılında Azerbaycan’ın Şuşa Şehrinde doğmuştur. Ermenistan SSB İlimler Akademisinin tarihçilerinden idi. 1906 yılında aktif bir şekilde Komünist Parti saflarına katılmıştır. Transkafkasya devrim hareketinde iştirak etmiştir. 1918-1919 yıllarında Moskova’da Lazarev Enstitüsünde, 1920-1921 yıllarında Erivan Üniversitesinde, 1929-1934 yılları arasında ise SSCB Milletler Enstitüsünde Profesör olarak görev yaptı. Aynı zamanda Ermenistan Eğitim Halk Komiserliği Bakanlığı ve Ermenistan Komünist Partisi Birinci Sekreterliğini yapmıştır. 1936-1937 senelerinde SSCB İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Müdür Yardımcısı olarak çalıştı. 1950’li yıllara vefat etmiştir. Ermenistan Tarihi üzerine epey eser yazmıştır. Lalayan, a. g. e., s. 10.

nifak dolu eylem ve söylemler diz boyu idi. Ermeni Kolordu Komutanı Nazarbekov 1918 senesinin Haziran ayında Bakü’de⁹³⁰ Ermeni Halkını kışkırtarak şöyle seslenmişti: “Ey Ermeni Halkı! Ailelerinizin kurtulmasını istiyorsanız, sizler silah kullanmayı bilen varsa herkes bize katılsın. Silahlarınıza, mermilerinizle ve beş günlük erzakınızla gelin orduya ekmek, patates ve diğer gıda maddesi bağışında bulunun”⁹³¹.

Ermeni araştırmacılarının tezlerinden anlaşılmaktadır ki, Ermeniler kendi din adamlarının, parti reislerinin propaganda, teşvik ve zorlamaları ile Rusların desteğinde dün Osmanlı İmparatorluğuna bugün de Azerbaycan Cumhuriyetine karşı ayaklandılar ve katliam yaparak toprak talebinde bulundular. Ve Ermeni nüfusunu asılsız ve abartılı şekilde ön koşul olarak ortaya koydular⁹³².

Bu uğurda Rus Ordusu saflarında savaştıklarını açıkça ispat etmekte. Ancak gerçekte Rusların Ermenilere bağımsızlık vermek gibi bir niyetlerinin olmadığını, kendi emellerine ulaşmakta bir piyon olarak kullandıklarını, Rus, Azeri, Ermeni, Osmanlı ve yabancı bilgi ve belgelerden, tanıkların ifadelerinden ve en son olarak işgal edilen topraklardan açıkça anlaşılmaktadır. Günümüzde Rusya’nın, Azerbaycan’a ait Karabağ topraklarının Ermenilere peşkeş çekmesi, eski SSCB dağılmasından sonra kendilerinin Kafkasya’daki etkinliğini arttırmak için (ilk başta Azeri petrollerinin kullanımında Türkiye-ABD ve AB’nin bölgede etkin güç olmasını engellemek) bir vasıta olmuştur.

⁹³⁰ Büyük Ekim İnkılabı sonrası Taşnaksütyun örgütünün faaliyetleri Bakü’ye sıçramıştır. Yoldaş Stalin’in yönettiği Bakü Bolşevik Örgütü, çok ağır geçen baskı yıllarında Leninist partinin yıkılmaz kalesiydi. Kahraman Bakü proleter kesimi, Güney Kafkas’taki Bolşevizmin bu kalesi, Yoldaş Stalin’in kurduğu Bolşevik örgütünün kılavuzluğunda Büyük Ekim devriminden sonra ülkenin Sovyetleştirilmesi için burjuva-ağa tahakkümünün egemenliğine defalarca karşı çıktı. 1981 baharında Güney Kafkas Seymini böylece devirerek Sovyet İktidarını ve Bakü Komünizmini kurmuştur. Bakü’de Sovyet İktidarının kurulmasından sonra, Ermeni işgalleri Sovyet Rusya’nın geçek dost ve koruyucu olduğunu açıkça görünce, Taşnak karşıdevrimine sırt çevirdiler. Böylece Bakü Taşnakları, iğrenç yalanlarına başvurarak, Sovyet iktidarı için mücadele etmeyi ve Alman-Türk emperyalizmine karşı savaşmayı vaat ettiler. Taşnaksütyun, Menşevik ve Müsavatçılar ile birlikte Bakü’de Komünün-petrol sanayinin ve ulaşımın millileştirilmesi, sınıfsal bir ordu kurulması gibi çalışmalarına karşı oy kullandılar. A. A. Lalyan, *Taşnak Partisinin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923)*, *Ermeni Belgeleriyle Ermeni Soykırımı Yalanı-2*, Çev: Kayhan Yükseler, İstanbul. 2006, s. 77-78.

⁹³¹ A. A. Lalyan, *a. g. e.*, s. 49.

⁹³² Oysa Ermenistan’ın şimdiki sınırları içinde 1913 yılında 1 milyon insan yaşıyordu. Savaş yıllarında (1914-1918) Ermenistan’a 300 bin göç geldi. Bu yıllarda Ermenistan’dan göçe eden insan sayısını (100 bin) keza 1914-1918 yılları arasında doğal nüfus artışını (55 bin) ve savaş nedeniyle nüfusun azalmasını (46 bin) dikkate aldığımızda Taşnakların iktidara gelmeleri arefesinde nüfusun yaklaşık 1 milyon 200 bin olması gerektiğini saptayabiliriz. 1914 yılı Kafkaziskiy Kalendar (Kafkas Yıllığı-Takvimi) gösteriyor ki, Erivan eyaletinde (Nahçıvan-Sürmeli Kazaları hariç) yaklaşık 260 bin Türk, 25 bin Kürt, 8 bin Yezidi, 15 bin Rus ve 7 bin değişik milletlerden insan vardı. 1920 yılında ise toplam (tüm halklar dahil) nüfus 774 bin idi. A. A. Lalyan, *a. g. e.*, s. 91-92.

EK-14. Türk ve Yabancı Düşünürlerin Ermeniler Hakkında Söyledikleri

Mart olayları sonrası Resulzade açık ve net olarak şu ifadeleri kaleme alacaktı: “Gerçekten Mart olaylarında vukubulan katliam bir sınıf mücadelesine benzemiyordu. Bu Müslüman Türk Halkına karşı soykırımdan başka bir şey değildir”⁹³³. Ayrıca M. Emin diyor ki: “Doğuda yeni bir Müslüman-Türk Hükümeti (dün olduğu gibi bugün de) doğmuştur. Birkaç bin yıllık tarihe malik olan Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulmasını Rus-Ermeni ve bazı Batılı güçler hazmedemedi. Bırakın Hristiyan ülkeleri Müslüman ülkeler bile bu durumdan bilgisiz, ilgisiz ve kayıtsız idi. Oysa Azerbaycan ideolojisi Türkçülük ve İslamcılık üzerine inşa edilmiştir. Bunun bilincini son yıllarda yine kendimiz hissedebildik. Tarihimizi bilmek ve yeni istiklalimiz için hazırlanmayı kendimize bir vatan borcu, namus borcu bildik. Biz Azeri Türkleri hiçbir komşu ve diğer devletlerin toprağına ve özgürlüğüne göz dikmemiş, sadece kendi cumhuriyetimizin muhafazası için tüm uluslar ile iyi geçinmişizdir. Bunun için yine de çalışmamız lazım. Tüm dünyaya ve Avrupa ile entegrasyona girmemiz ve onların çağdaşlık ideallerini kazanmamız gerekmektedir. Bilim ve teknoloji bunun en önemli unsurlarındandır. Bunu her bir Türk bilmeli, anlamalı ve tatbik etmelidir. Aksi halde bu yüce millet mahv olup gitmeye mahkumdur. Şimdi istiklal ve hakimiyet-i milliye sevdasıyla yaşayan bir Azerbaycan Türk gençliği vardır ki, KGB amansız idamlarına rağmen gece-gündüz çalışıyor ve imkan bekleyip duruyor. Bu fırsat gelince o, meydana çıkacak ve o zaman yanık gönlümde ateşin çizgileriyle menkuş (nakşedilmiş) bulunan bayrağı maddeten yükselterek yine diyecek: ‘*Bir Kere Yükselen Bayrak, Bir Daha İnmez.*’”

(Azerbaycan Cumhuriyeti Kurucusu Mehmet Emin Resulzade)

“Müslümanlar Bolşevik olsa bile onlara aman vermezlerdi. Taşnaklar bu konuda şöyle derlerdi: ‘Biz hiçbir Bolşevik Tanımıyoruz, Müslüman olması kafidir’ Onlar istedikleri insanı rahatça öldürüyorlardı. Evleri yakıyor, tarihi mekanları viraneye çeviriyorlardı. Bolşevizm bayrağı adı altında Ermeni Taşnakları Müslümanlara karşı her

⁹³³ Mehmet Emin Resulzade, “Kafkasya Türkleri”, *Azerbaycan Dergisi*, No: 1, Bakü. 1991, s. 23.

çeşit vahşiliği reva görüyorlardı. Hamile kadınlara, bebeklere, hastalara bile acımazlardı”⁹³⁴.

(Neriman Nerimanov)

Şaumyan Stalin’e gönderdiği mektupta şöyle seslenerek aslında Rus desteğinin ne denli olduğunu gösteriyordu: “Yelizavetpol (Gence) Guberniyası Beyleri bize karşı yeni yürüyüş ve eylem planındalar. Hacıbabil İlinde desteklerimizle süvariler arasında çatışma olmuştur. Derhal acil olarak asker ve silah gönderilmelidir”⁹³⁵.

(Kafkasya’da Türk-Müslüman soykırımında Rusya tarafından tayin edilen komiser. 26 Bakü Sovyeti Hükümetinin Lideri, Stepan Şaumyan-Ermenice, Շաւմյան / Shahumian)

Lalayan Komünist Partisi 1919 Mart Kongresinde Taşnakları şöyle tanımlar: “Ermeni Hükümeti yağmacıların, şantajcıları, cellatların şakşakçı takımıdır. Ermeni Bakanları, Ermeni Halkının döküntüleri İngiliz –Amerikan emperyalizminin sadık uşakları, insan etiyle beslenen çakallardır. Ermeni Komünist Partisi bu itleri yer yüzünden silmeye halkları adına and içmiştir.” O, 1914-1923 yılları arasındaki Türk-Ermeni ilişkilerini, çoğu Ermenistan arşivlerinde bulunan belgelere dayanarak açıklıyor. Taşnaksutyun gerçeğini ve kendi ifadesiyle: “Sözde Ermeni Meselesi”nin içyüzünü gözler önüne seriyor ve özellikle şu önemli konuları inceliyor: 1-) Taşnaksutyun Partisi’nin büyük devletlerle ilişkileri, 2-) Denizden denize Ermenistan Projesi’nin arkasındaki güçler, 3-) Taşnakların etnik temizlik politikası, 4) Taşnak gönüllü hareketinin silahlı eylemleri ve Ermeni halkına uygulamaları.

(Ermeni Asıllı Rus Tarihçi, A. A. Lalayan)

⁹³⁴ Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin ilk Devlet Başkanı. Bir rivayete göre ulusalcı komünist olduğu için Stalin tarafından harcanmıştır. Koyu bir Sosyalist olmasının yanında yaman bir Türkçüdür. Mustafa Kemal Atatürk ile çok yakındılar. Atatürk’e derin bir sevgisi ve saygısı vardı. Hatta kurtuluş savaşı döneminde Atatürk, Memduh Şevket Esendal aracılığı ile Nerimanov’dan borç para ister. Nerimanov da 1 milyon altın gönderir ve bir not ekler; “Paşam, gardaş gardaşa borç vermez, elinden tutar.” Neriman Nerimanov, Makaleler ve Mektuplar, Moskova. 1926, s. 6.

⁹³⁵ Cemil Hesenli-Eldar İsmayilov, a. g. e., s. 12, 23.

Kaçaznuni'nin bir diğer çarpıcı açıklama ve itiraflarını ise şöyle dile getiriyordu: “Biz, Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye (Osmanlı) ile savaştık. Bolşevikler bizim kadar savaşmadı. Biz, Akbaba, Zengezur, Vedibasars, Şerur, Nahçıvan, Guba, Gence ve Milin Deresinde aralıksız olarak birçok çatışmaya girdik. Bolşevikler, Şubat ayaklanması hariç çatışmaya girmediler. Bizim dönemimizde halk, savaş meydanlarında ya da açlıktan ölmekteydi. Ama mücadelemiz ölmedi. Doğrudur, bugün Ermenistan bağımsız bir devlet değildir. Sadece Rusya Federasyonuna bağlı özerk bir bölgedir. Ama nasıl bile biliriz, belki de bugün Ermeniler için en uygun durum budur. Bu durumda Taşnaksütyun, Bolşeviklere yardım edemez, geriye sadece engel olmamak kalıyor. İşte bu da onun Bolşeviklere yardımı olacaktır. Ama engel oluşturmak için bir tek yol var; Sahneden çekilmek. Partimiz çöküyor. Çünkü, kendi yolunu kaybetmiştir. İşte acı gerçek! Biz bu gerçeği itiraf edebilme erkeklğini göstermeli ve gereken sonuçlara varmalıyız. Sonuç şu: Varlığımıza son vermeliyiz”⁹³⁶.

(Ovanes Kaçaznuni-Ermenistan'ın İlk Başbakanı)

“Tarih asırlar boyu aynı coğrafyada yaşayan, aynı ortamda bulunan, aynı havayı solan iki milletin kanlı savaşlarına şahit olmuştur. Bu milletler birbirinin ürettiğini diğeri yağma etmektedir. Biri Asya cehenneminden kurtulmağa, öteki Batı medeniyetine kavuşmağa can atmıştır. Oysa Ermeniler hiçbir yazıya, medeniyete ve çoban esirlerinin değişmeyen alametleri ile yaşayan gablel tarih bir ırk döküntüsüdür. Bunların en namuslu işi eşkıyalık, en büyük marifetleri de zulümdür”

(Varandyan- Ermeni asıllı araştırmacı)⁹³⁷.

K.Rüştü Türker'in Kafkas Yollarındaki İslam Ordusunun faaliyetlerini dile getiren eserinde şunlar dikkatimizi çekmektedir: “Azerbaycan Cumhuriyetinin her derdine koşan fırkanın hareketi oldukça teferruatlı ve mufassaldır. Uzun zaman geçse de yine o fırkanın erkanı harbinde olmak itibarı ile o hareketin içinde yazdığım için, esaslı ve mühim olayları yad ederek, olduğu gibi canlandırılmış ve mümkün olduğu kadar da tafsilat ve izahat verilmiştir. Hatadan kenar olduğunu iddia etmeyeceğim. Bu eserimle,

⁹³⁶ Kaçaznuni Ovanes, *a. g. e.*, s. 6, 10, 17, 84, 91.

⁹³⁷ Mirze Bala Memmedzade, *Ermeniler ve İran*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü. 1993, s. 12, 15, 18, 22, 23.

5. Kafkas Fırkasının esas Osmanlı Ordusundan ayrılarak tek başına memleketten kenarda, Azerbaycan'da ne kadar çetinliler ve yoksulluk içinde çalıştığını ve bu uğurda verdiği şüheda ve kayıpların derecesini silahdaşlarıma arz ve izah edebilsem, kendimi bahtiyar sanar ve bu hareket esnasında şehit düşen çok kıymetli zabıt ve askerlerimizin ruhlarını kemali hürmetle bir daha anarım. Anadolu Türklerinin Azerbaycan'ın istiklal ve istikbali uğrunda çetin, kanlı dövüşleri ve mübarezeleri eminim ki, nesilden nesle geçen unutulmaz destanlara çevrilecektir. Aynı soya mensup bu millet arasındaki rabıta ve münasebet akıtılan kanlar ile bir kat daha hasret yaratmıştır”⁹³⁸.

(Erkan-i Harp Reisi K. Rüştü Türker: Erkan-i Harbiye Riyaseti Celilesinin 1.12.1933 (1918) tarihli ve 43991 numaralı emirleri doğrultusunda eser yazarak dile getirmiştir)

M. Geller kitabının sonuç bölümünde şöyle yazar: “Tarih, yok olmuş bir çok imparatorlukları iyi bilmektedir. Ancak yeniden doğmuş devletlere de tanık olmuştur. Almanya ve Japonya'nın, büyük devletlere dönüşeceğini, 1945'te kim tahmin edebilirdi? Osmanlı'nın mirasçısı, Türkiye'nin XXI. yüzyıldaki rolünün önemli olacağını tahmin etmek için birçok gerekçe vardır. XXI. yüzyılın eşiğinde Rusya, kendi milli hedefini aramaktadır. XX.yüzyıl boyunca imparatorluğunu kaybetti. Geçmiş zaman Rusya'ya neyi öğretti? Tarihin bu çağrısına Rusya, hangi cevabı verecek?”⁹³⁹

(Rusya İmparatorluğu Tarihi yazarı Mihail Geller)

A. İoannisyan, 1924 yılında yazdığı “Taşnaksütyun ve Savaş” adlı broşürde Taşnakların Birinci Cihan Harbindeki beklentilerini ortaya koymuştur. Özellikle Çarlık Rusya'sının yıkılmasından sonra Taşnak Örgütü emperyalistlerin güdümünde hareket ettiklerine Sovyet Ermeni yetkilileri de şahit olmuşlardır. Sovyet Ermeni Kızıl Ordusunun Avcı Tümeninin onuncu yıldönümü dolayısıyla, Kızıl Ordu tarafından basılan kitapçıkta T. Haçikoglyan, Taşnaksütyun gönüllü birliklerinin Türk nüfusuna karşı giriştiği katliamlara şöyle değinir: “Şerefsiz Taşnak Cumhuriyeti kısa dönemde Azerbaycan, Gürcistan ve Osmanlı'da yapılan savaşlarda Taşnakların kanlı elerliye binlerce Müslüman Türk insanını yok ettikleri ve yaşayış yerlerini yağmalayıp

⁹³⁸ Bknz: Kaymakam Rüştü Türker, a. g. e., s. 61, 74, 86.

⁹³⁹ Geller Mihail, *İstoriya Rossiyskoy İmperiya*, T. 3, Moskova. 1997.

yaktıklarını, Zengezur, Nahçıvan, Guba, Şamahı, Karabağ, Akbaba, Meğri, Şerur, Zengibasar ve Büyük Bedirdeki Azeri köylerinde yaşanan mezalim hala akıllarda

(Ermenistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri Aşot İoannisyan)

Taşnaksütyun'un Kafkaslar Azerbaycan'daki faaliyetleri 1920 yılına dek sürmüştür. 1917-1918 yıllarında bu faaliyetler hız kazanmıştır. Özellikle halkı kışkırtamaya, ayaklanmaya, kin, nefret, nifak dolu eylem ve söylemler diz boyu idi. Ermeni asıllı Nazarbekov 1918 senesinin Haziran ayında Bakü'de Ermenileri kışkırtarak şöyle seslenmişti: "Ey Ermeni Halkı! Ailelerinizin kurtulmasını istiyorsanız, sizler, silah kullanmayı bilen varsa herkes bize katılsın. Silahlarınıza ve beş günlük erzakınızla gelin orduya ekmek ve diğer gıda maddesi bağışında bulunun"⁹⁴⁰.

(Ermeni Kolordu Komutanı Nazarbekov)

"Eğer Ermeni tehcirini yalan, uydurma, sahte ve iftira sözlerden başka bir söz ile yazmak gerekseydi; İşte o zaman Ermeniler hainlik sözünden kaçamazlardı."

(Rus Asıllı Veliçko Vasil Lvoviç)

"Gün gelecek tüm Müslümanlar (Azeriler) bir yürek gibi birleşecek ve Ermenilere gereken cevabı verecekler. İşte o zaman Ermenileri bu sefer kimse kurtaramayacaktır."

(İngiliz-Skotland-Liddel)

"Ben şuna inanmaktayım ki, Ermenilerin yazdıklarından farklı olarak Türkler mezalim yapmamışlardır. Bu mezalimler hakkında iftira yaymakta ustalaşan ise Ermenilerdir".

(Sergey Nikolayeviç Glinka)

"Eğer Ermeni tarihini seciyelendiren 'yalan', 'uydurma', 'iftira' sözlerinden başka söz yazmak gerekseydi, o zaman 'hıyanet' sözünü söylemek daha yerinde olur ve hepsini kapsardı".

(Vasil Lvoviç Veliçko)

⁹⁴⁰ A. A. Lalayan, *a. g. e.*, s. 49.

“Ermeniler yalnız ve daima kendi çıkarları için çalışırlar.”

(ABD-W. S. Monroe)

“Ermeni isyanı için hiçbir neden yoktu. Şahidi bulunduğum Ermeni vahşeti, sonraları Türkler’in yaptığından çok daha korkunçtur.”

(Alman Generali, Bronzaf Schellendorf-24 Temmuz 1921-‘D.A. Zeitung Gazetesi)

“3 bin yılı aşkın bir sürede Ermeniler’in kendilerine ait toprak ve devleti olmamıştır. Oysa bugün tarihin çöplüğünden çıkarak ‘tarihi milli topraklar’ iddiasında bulunmaktadır.”

(ABD’li Bilim Adamı Samuel A. Weems)

“Ermeni ihtilal fikirleri genellikle din adamları matbuat ve yabancı memleketlerde bulunan Ermeni komiteleri tarafından yayılmaktadır. Bu fikirlerle uğraşan Ermeniler, derhal Kafkasya’dan uzaklaştırılmalıdırlar. Ermeni ahaliye yayılmaması için çok şiddetli davranılmalıdır. Onun için de istiklal fikirleri mekteplerde kuvvet kazandığından Ermeni mektepleri Rus maarifine bağlanarak, kontrol altına alınmalıdır.”

(Kafkas Genel Valisi Geliçin’in 1898’ de Rus Çarına Sunmuş Olduğu Layihadan Sözler)

“Sen kölesin, sen korkaksın.çünkü sen bir Ermenisin.”

(Rus Yazar-Lermantov)

“Masum Türkleri öldüren, dünyanın yüz karası, elleri silahlı ve kanlı Ermeni soysuzlarını himaye edenler, insanlık adına, hukuk adına artık utanmalılar. Bilinmelidir ki, Ermeniler vahşet ve terörizmi, kendilerine arka çıkanları ve dünya milletleri, insanlık tarihi önünde barbarlığını, adiliğin ve soysuzluğun sembolü haline getirmiştir. Şu hakikatı bütün insanlığa haykırmak isterim! Ermeniler kendi menfaat çemberinden başka hiçbir şeye değer vermez, kuvvetli olduğunuz zaman dostunuz, bünyenizde zayıf alametler belirdiği zaman da sizi parçalamak isteyen hırslı bir canavar, huylu düşmanınızdır.”

(Erzurum ve Deveboynu Müstahkem Mevki Kumandan Vekili ve İkinci Erzurum Kale Topçu Alayı Kumandanı, Savaş Esiri-Yarbay Lt. Col. Tverdhlebov)

“Hocalı hadisesi Hitler Faşizminin Hatın Köyünde gerçekleştirdiği mezalim ile mukayesede daha dehşetli idi. Böylece Ermeniler bu gaddar terör cinayeti ile kendi vahşiliklerini tüm dünyaya beyan ettiler”.

(Rus Gazeteci Yazar-Yuri Pompeyev)

Ermeniler ile ilgili gerçekleri Sovyet Ermenistan’ı Komünist Partisi döneminde devlet organlarında önemli görevler yapan, ayrıca SSCB Bilimler Akademisinde uzun yıllarca çalışan A. B Karinyan, parti yöneticilerinden A. F. Myasnikyan, Ermeni Sovyet Tarihçilerinden B. A.Boryan bütün çıplaklığıyla sözde soykırımdan ve bu yolla elde edecekleri rantla “Büyük Ermenistan” hayalinden bahsetmişlerdir. Ermeni araştırmacılarının tezlerinden anlaşılmaktadır ki, Ermeniler kendi din adamlarının, parti reislerinin propaganda, teşvik ve zorlamaları ile Rusların desteğinde dün Osmanlı İmparatorluğuna bugün de Azerbaycan Cumhuriyetine karşı ayaklandılar ve katliam yaparak toprak talebinde bulundular. Ve Ermeni nüfusunu asılsız şekilde ön koşul olarak ortaya koydular. Bu uğurda Rus Ordusu saflarında savaştıklarını açıkça ispat etmekte. Ancak gerçekte Rusların Ermenilere bağımsızlık vermek gibi bir niyetlerinin olmadığını, kendi emellerine ulaşmakta bir piyon olarak kullandıklarını, Rus, Azeri, Ermeni, Osmanlı ve yabancı bilgi ve belgelerden ve en son olarak işgal edilen topraklardan açıkça anlaşılmaktadır. Günümüzde Rusya’nın, Azerbaycan’a ait Karabağ topraklarının Ermenilere vermesi, eski SSCB dağılmasından sonra kendilerinin Kafkasya’daki etkinliğini arttırmak için (ilk başta Azeri petrolünün kullanımında Türkiye-ABD ve AB’nin bölgede etkin güç olmasını engellemek) bir vasıta olmuştur. Umulur ki, yakın gelecekte de gerçeği görebilen Ermeni bilim adamları Karabağ’ı işgalinin ne kadar yanlış olduğunu ve yeniden Rus dış politikasının aracı olduklarının farkına varırlar. Böylece Ermeni devlet yetkililerini uyarırlar. Ermeni halkı da tarihte olanlarına fakına varır ve günümüzdeki barış ve işbirliği çağrılarına kulak verirler.

EK-15. ARŞIV BELGELERİ

С П И С О К	
Разгромленных и сожженных деревень Зенгезурского уезда за время, с 19 по 25 января 1920 года.	
№ 3-го участка:	
1/ Ахматули-Унаги	29/ Халедж
2/ Мохамед-Алиеву	30/ Гаджину
3/ Куванли-Мусавану	31/ Чоулу
4/ Тенур-Салину	32/ Аердизли
5/ Залогисанли	33/ Карагачи 1-2
6/ Хадарли	34/ Тороли
7/ Гехаджик	35/ Каваджик
8/ Зехтирли	36/ Мазали
9/ Шахвердиалар	37/ Зора
10/ Эльваслар	38/ Чаларли
11/ Кадилу	39/ Чолали
12/ Геске-Сак	40/ Арслан
13/ Гордишану	41/ Гюке-Биз
14/ Маэра	42/ Сараджик
15/ Новлу	43/ Салдани
16/ Мурнука	44/ Чарли
17/ Насуе	45/ Геске-Арабас
18/ Курткочаг	46/ Селтас
19/ Диндикан-Борхис	47/ Дарбаси
20/ Диндикан-Бизас	48/ Саригинлик
21/ Халлива	
22/ Мачекли	
23/ Георгияли	
24/ Ахилевли	
25/ Анка	
26/ Нисуе	
27/ Саргач	
28/ Чарли	
Мерно: Уничтожены Зенгезурского уезда Мехменли.	
№ 1-го участка:	
49/ Чунли	
50/ Кебеле	
51/ Бухи, оно же Бурхан	

BELGE-1: ARMDA, 894-4-419-41

Zengezur Kazasının Ermeniler Tarafından Yağmalanan Köylerin Listesi (1920)

49

СЛУШАЛИ:

Заведующий Министерством Внутренних Дел, Господин Секретарь

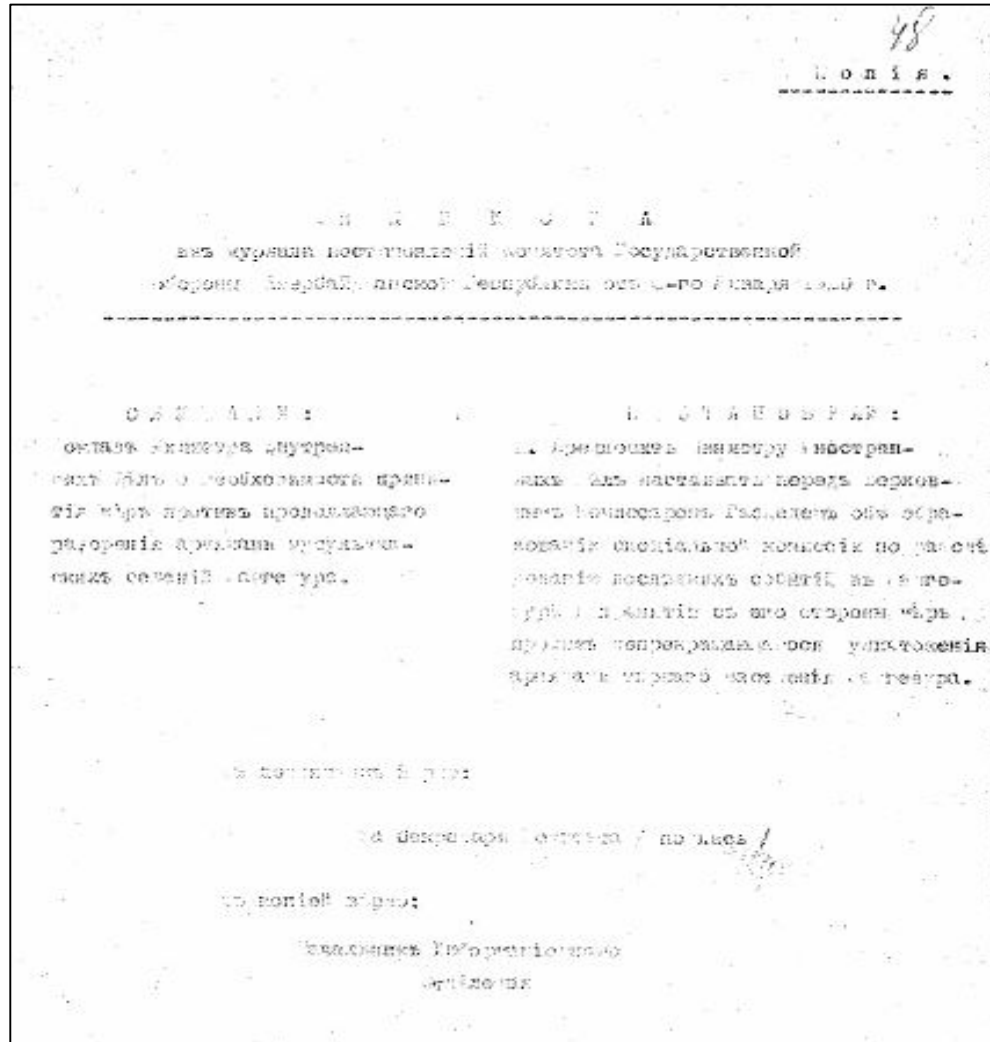
ПОСТАНОВИЛИ:

Поручить Министерству Внутренних Дел всемерно ознакомиться на том, чтобы Андроник со своим отрядом проехать через Валахию, а в противном случае если он не сможет проехать через Нахичеванский уезд, то немедленно заручиться письменно с гегатом Бухаринского командования в том, что означенный отряд будет обделан уездом в Гербасе, проездом в сопровождении Английского отряда и предводителем Генерал-Губернатора и, наконец, не согласившись в проездных нахичеванского и Баруто-Арагагезского уезде.

Съ подписанным верно:
Помощник Секретаря [подпись]

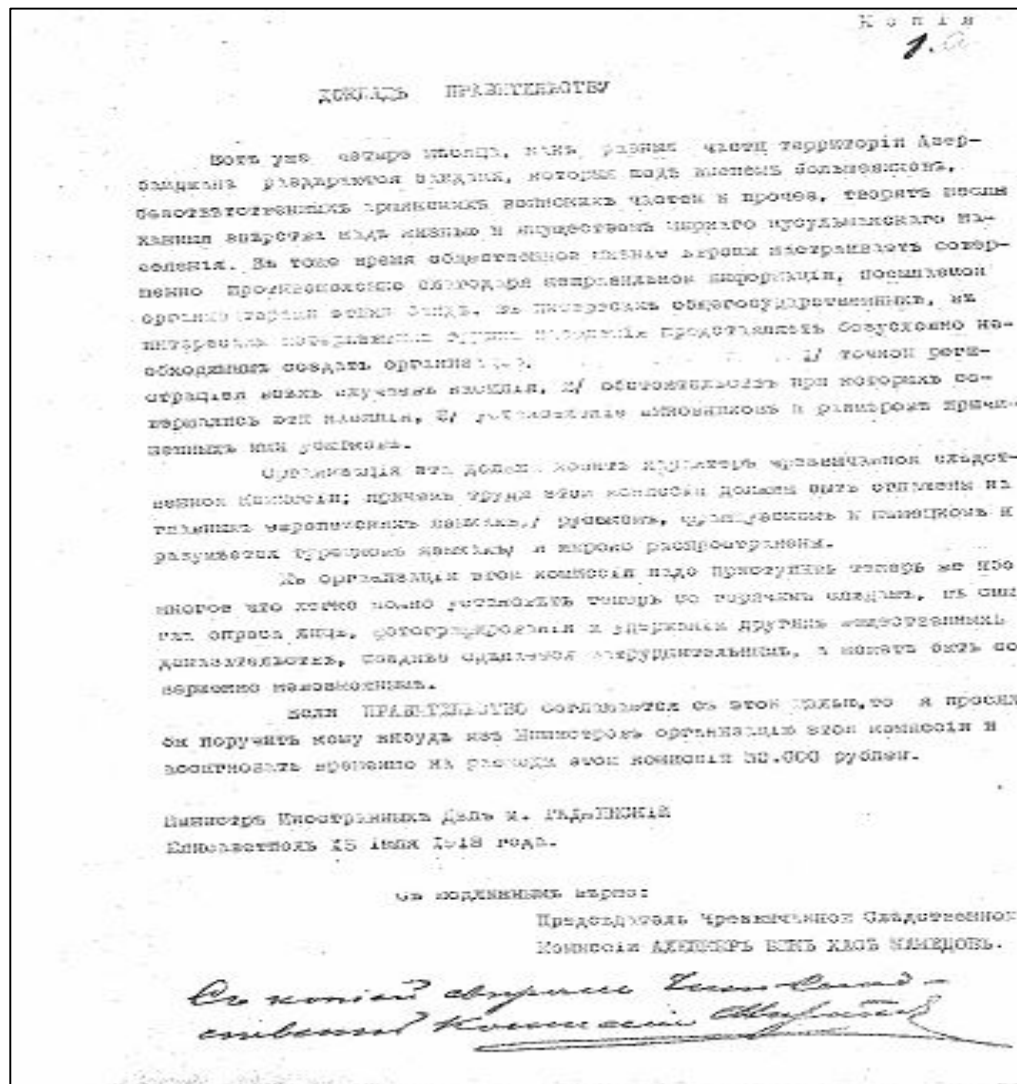
Помощник Секретаря *И. А. Давыдов*

Andranik Ordusu İle Yevlah Bölgesinden Nahçıvan'a İngiliz Güçlerin Yardımıyla Geçtiğine Dair (1919)

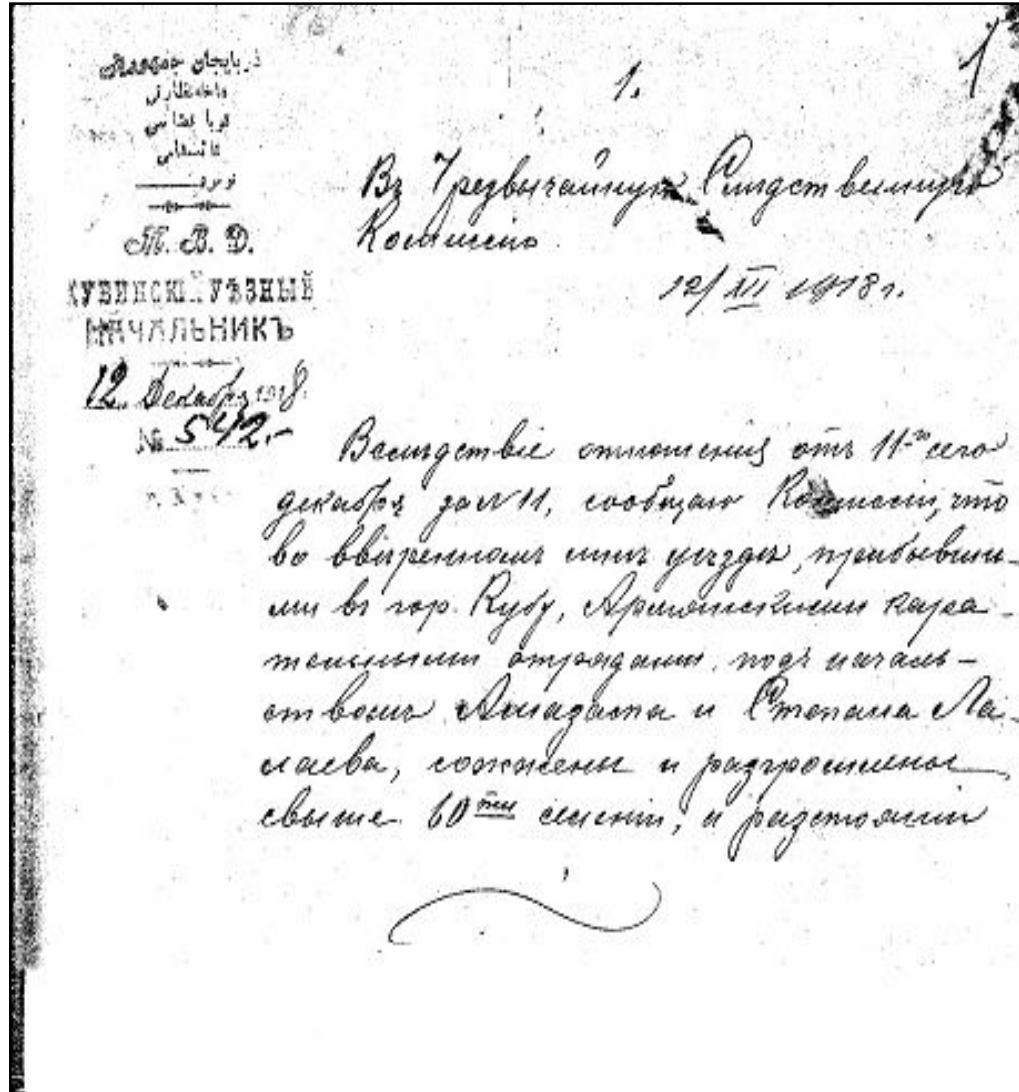
BELGE-3: ARDA, 897-1-112-48

Ermenilerin Zengezur'un Yaşayış Yerlerindeki Müslümanlara Saldırısına Ait Rapor (1920)

BELGE-4: ARDA, 1061-1-5-1

Ermeniler ve Bolşevik Güçlerin Müslüman Ahaliye Karşı Hücumuna Dair Dış İşleri Bakanı M. Hacinski'nin Raporu (15 Temmuz 1918)

BELGE-5: ARDA, 1061-1-98-1

Ermeni Amazasp Güçlerinin ve Stepan Balayan'ın Kuba İline ve Köylerine Saldırısı (12 Aralık 1918)

Студенческий отъезд. Клубы будут
содержать дополнительно.
Изданы Математика
Подписываюсь А. Гусев
Секретарь Гусев
Одобрено и подписано Гусев

BELGE-5 (devamı): ARDA, 1061-1-98-1

3

Многоуважаемый хатаи-хане!

Сегодня 21 января, а мы еще не знаем когда выйдем отсюда, не выйдем-ли. Вероятно вы читали в телеграммах, что союзники предложили деньгами Государства, образовавшихся на территории России съехаться на французских островах и там совместно с союзными представителями Франции, Англии, Америки и Италии устроить свою конференцию: это пока свидения телеграфного агентства, официально-же никто еще ничего не знает. Во всяком случае такой оборот мы считаем для себя не приемлемым, хатаи-хане!

Вам из Батума еще писали о слабости нашей делегации. В Константинополе наше положение ухудшалось. Ахмед-Бек Агаев в последнее время да кроме того против его поездки определенно высказался англичане. Против него здесь же печати подняла английская компания. Так или иначе он не поедет. Зато в Баку мы обнаружили, что штат секретарей и некоторых специалистов возьмем в Константинополе. Так советовали нам и Халил-Бек. Оказалось, что турок отсюда не пропускают.

Действительный поход-из Баку прислать ну хотя бы Бабунча Бутова, быть может Тагиреа Сейнала и др. Думаю, что присутствие Баминга Агаева крайне необходимо. Впрочем это мое личное мнение. Делегация еще этого вопроса не обсуждала, но во всяком случае Агаева кто нибудь должен заменить. Крылов здесь занимает особое благоприятное положение, на нем существуют на союзников соглашения. Они конечно задрала нос... нам

BELGE-6: ARDA, 894-10-6-3

Dış İşleri Bakanı Hacınski'nin Feteli Han Hoyski'ye Ermeniler ve Büyük Güçlerin Faaliyetlerine Dair Yazısı (27 Ocak 1919)

4

отношение тоже не плохое. Есть слухи, что Чхидзе и Церетели
не будут пропущены в Париж. Настроение у турок самое подав-
ленное. Турецкой власти в Константинополе фактически нет.
Переживаемый момент есть сплошное оскорбление их националь-
ного самолюбия.

Чатали-Али, еще раз прошу подумать об усилении делегации:
бы и остальные члены делегации что оляшком легко относились
к делегации. Между тем все народы посылают туда в большом
количестве самых сильных людей. Будет предстоять большая борь-
ба.

Всего хорошего. Привет товарищам. К. Гаджиевский.

Константинополь 27 января.

ПРОТОКОЛЬ ДОПРОСА
 1919 года Марта 3 дня
 Чрезвычайная Следственная Комиссия при
 Азербайджанском Президентском
 допросила интервьюемого Али Мухаммедовича Али Мухаммедовича
наименования с соблюдением 308-443 ст
Уст. Ул. Сл. который показал 2

Лист 1623.

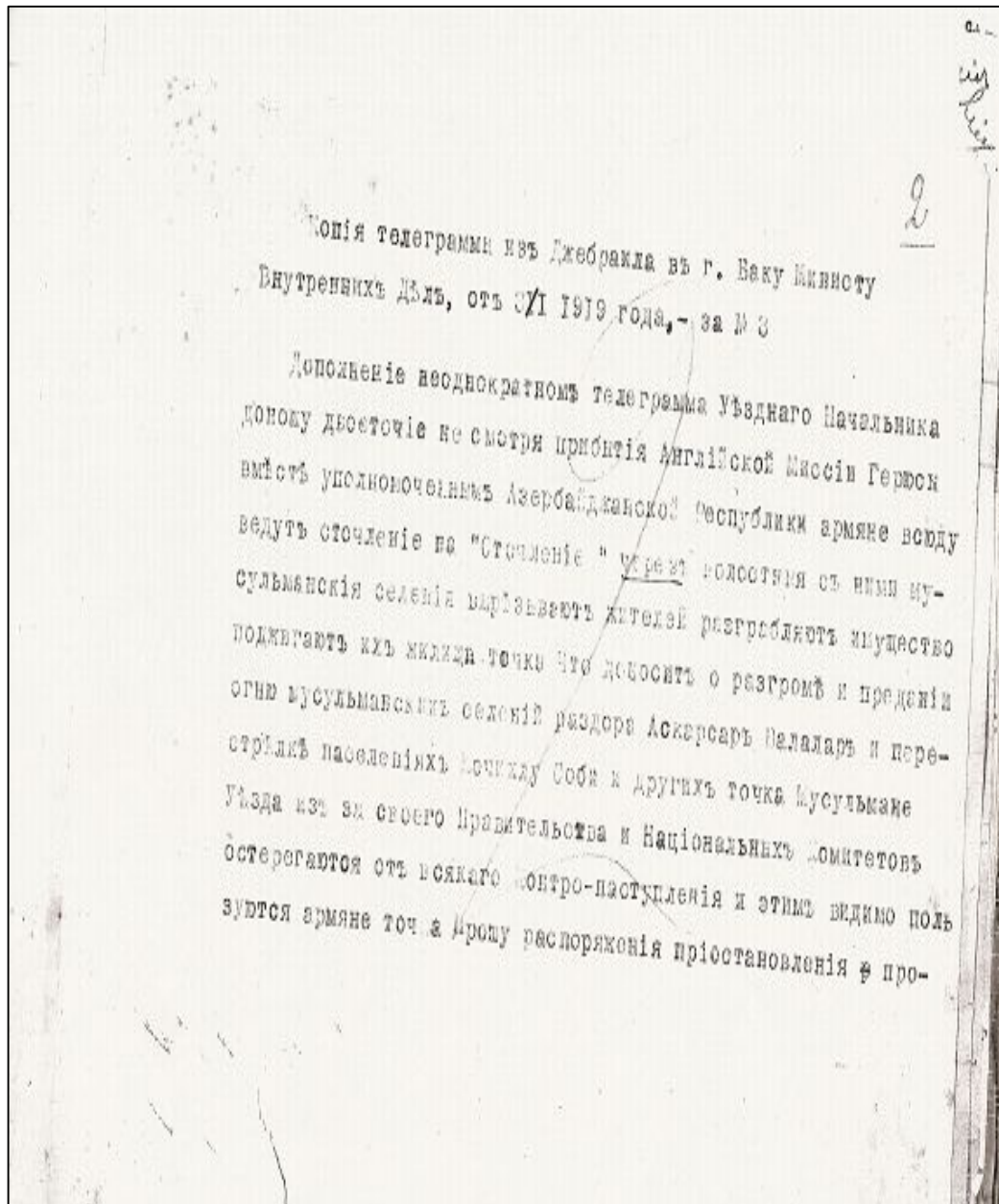
Али Мухаммедович Сафаров
Али Мухаммедович Сафаров, Президент
подданный империи Османской,
проживающий в г. Баку по
Бухаровской ул. в доме № 81.

Во время мартовских событий 1918 года
 в г. Баку вооруженные армяне взошли
 в вышеупомянутый дом и, разбивав-
 шись по квартирам, входили в квартиры; убивали
 мужчин более здоровых и молодых, а
 женщин и престарелых и немощных. Муж-
 чин забирали в плен, в том числе и меня
 со всеми моими семейством, и повели в здание
 городской обители по 5-й Каннишанской ул.
 Продали там 4 дня, меня со всеми моими
 освобождения и, вернувшись в свою квартиру
 и застав ее разграбленной армянами.
 Ограблено было все имущество мое,
 которое я приобрел по старым ценам в
 12.000 руб. Списком ограбленного имущества
 прошу приобщить к делу. Протокол
 составлен 2-5-19

Меня Коллегии А. Сафаров
Меня

BELGE-7: ARSPİHA, 277-2-25-4

Ermenilerin Bakü Mart Olayları Zamanı Müslüman Türklere ve Evlerine
 Mezalim ve Yağmalamasına Dair

BELGE-8: ARDA, 894-4-65

**İngilizlerin Gelişi İle Ermenilerin Cebrail Kazasında Ahaliye Karşı Hücumlarının
Daha da Artması, Köylerin Yağma ve Talan Edildiğine Ait (1919)**

Копия

Доклад Провинциалу

Вот уже второе издание, как разбитые части территории Азербайджана раздираются бандами, которыми под предлогом большевиков, воюющих против коммунизма армянскими вооруженными частями и прочее творится немыслимый зверства над мирным и мирноживущим мирным и мирноживущим мирным населением. В то же время вранье орусского правительства Европы направляет совершенно противоположно благодаря неправдивой информации, поставленной организатором этого дела. В интересах общегосударственных, в интересах потерпевших, в интересах населения представляется безусловно необходимым создать организацию, которая должна бы 1) точно регистрировать все случаи насилия, 2) ответственность при которых совершаются эти насилия, 3) установление виновников и разбирательство причиненных им убытков.

Организация эта должна носить характер чрезвычайной Службы Мирной Кашеи; при этом труды этой Кашеи должны быть оплачены на равных европейских языках /русском, французском и немецком/ и разумеется турецком языках /и широко распространены.

В организации этой Кашеи надо принять участие теперь же, ибо многое, что можно можно установить теперь по гордым слухам, в смысле опроса ищущих, фотографирования и др. оканчивающих воевать воевать дождя.

BELGE-9: ARDA, 1061-1-05-1/2

Bolşevik ve Ermeni Askeri Güçlerinin Azerbaycan'ın Çeşitli Bölgelerinde Müslümanları Öldürdüğüne ve Yapılan Maddi Zararı Belirten Rapor (31 Ağustos 1918-Dış İşleri Bakanı Hacınski)

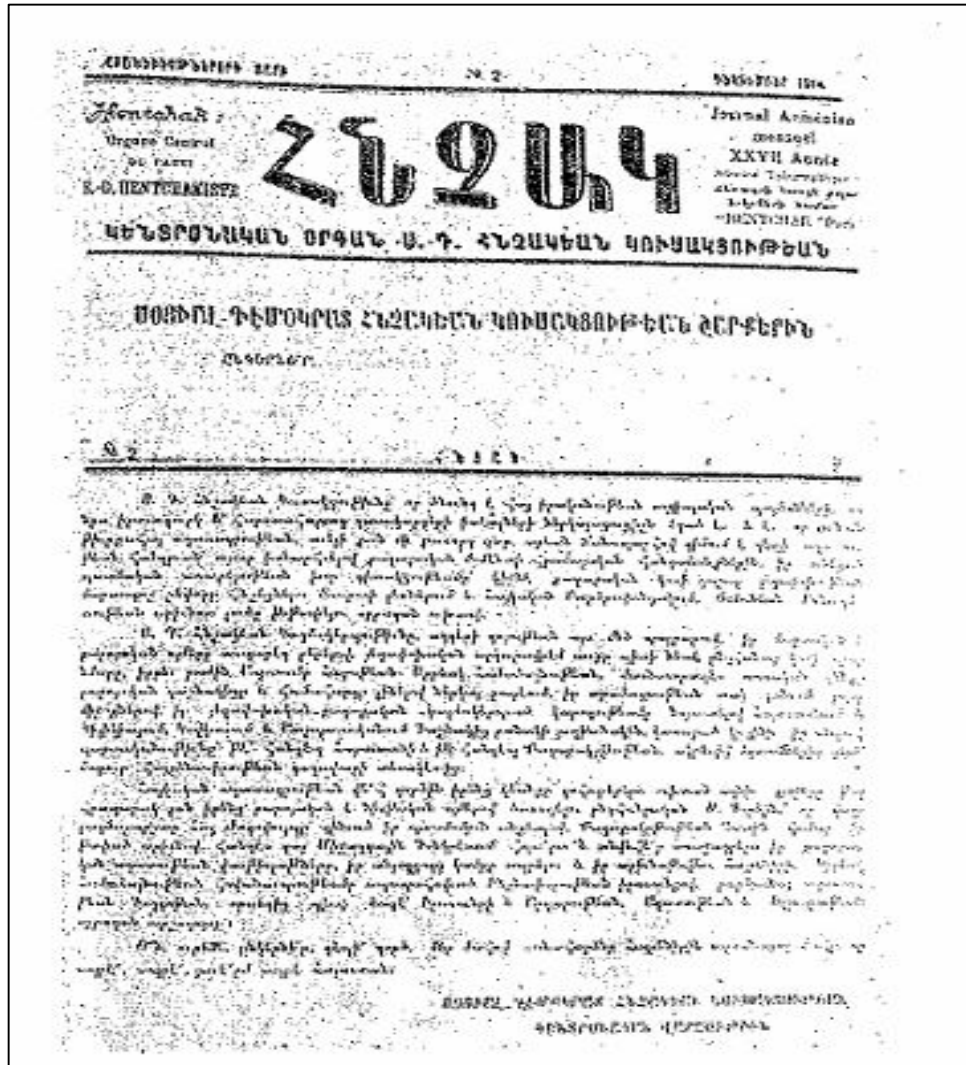
тальства, позднее сдвигается затруднитель-
ным, а может быть совершенно невозмож-
ным.

Всем Правительством соглашаясь с
этим, и в то же время в поручить тому
каждому из министров организации Эдм.
Решение и ассигновать временно на расходы
Эдм. Решения 50.000 рублей.

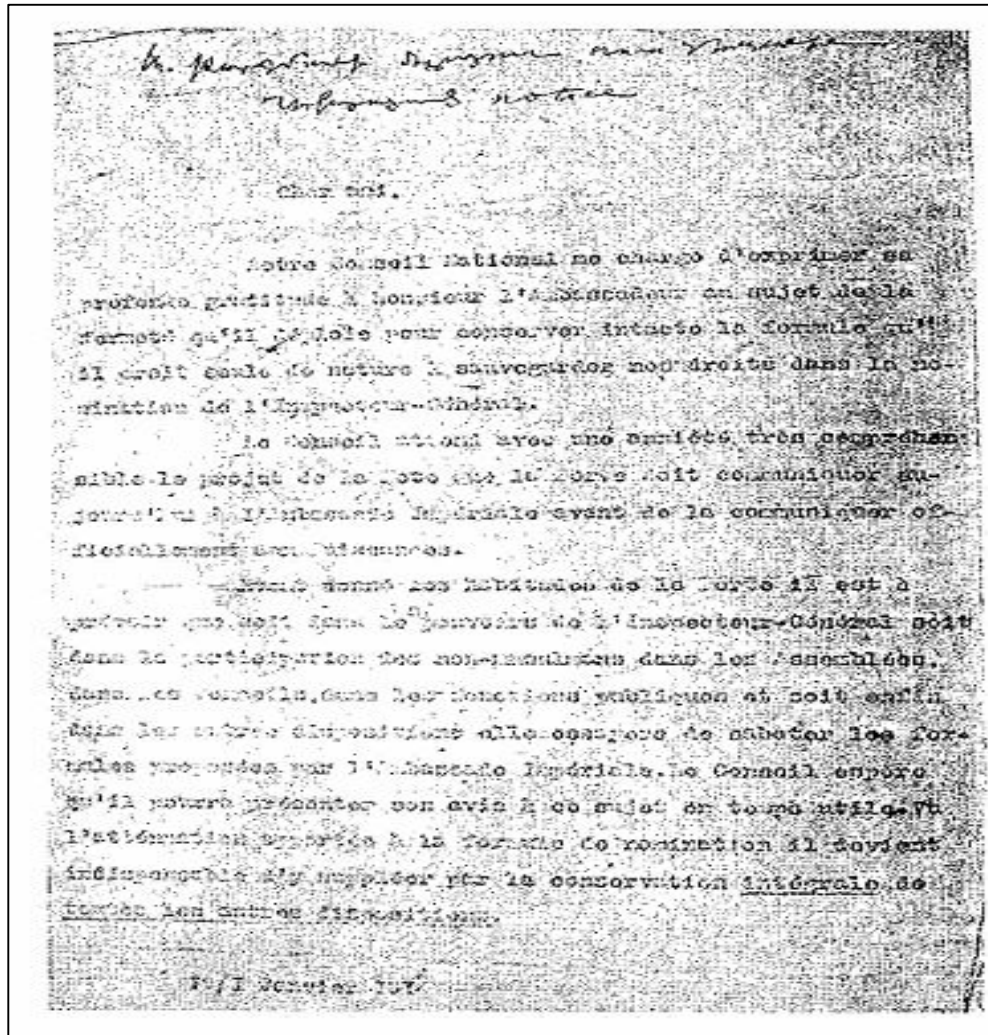
Министр Иностранных Дел М. Гаджиев
Самовольно 15 мая 1918 года.

С подписанным врна:

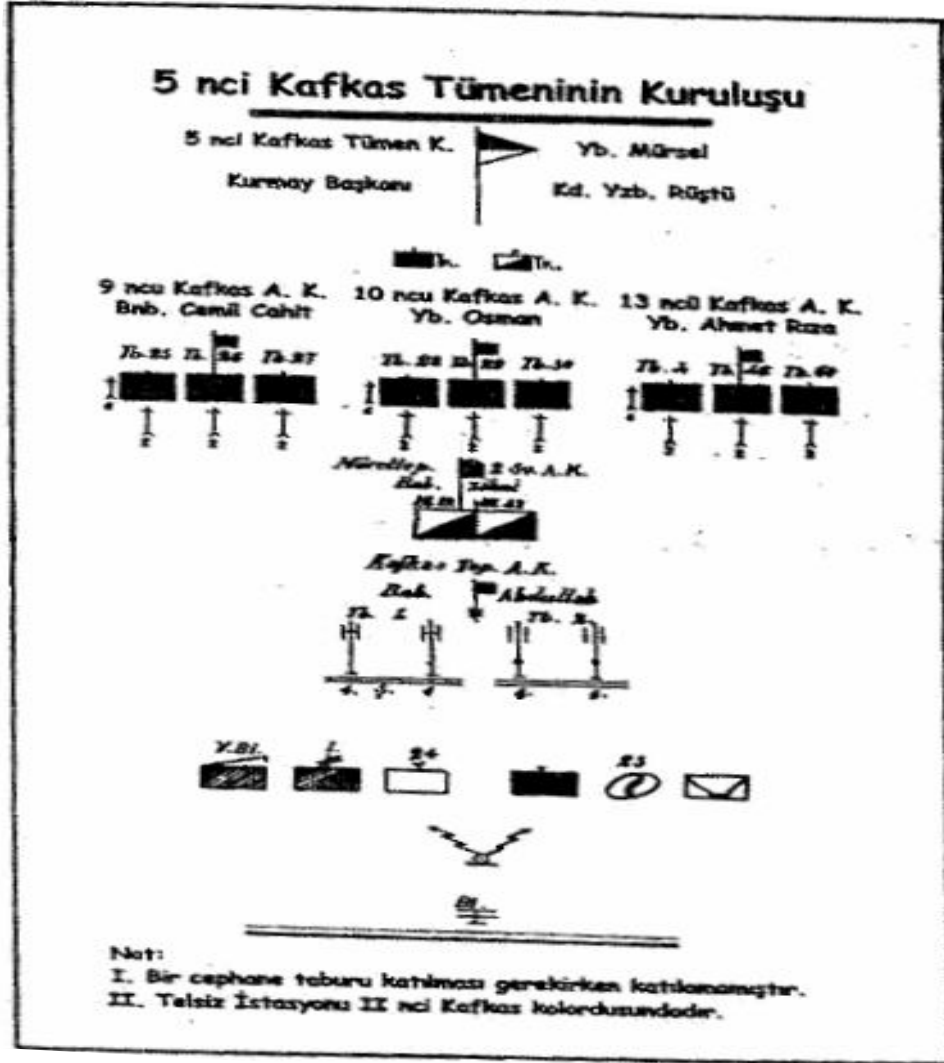
Председатель Правительственной
Комиссии по Кавказу
Генерал-лейтенант

BELGE-10: Hınçak Komitesi'nin Beyannamesini İçeren Paris'te Yayımlanan Hınçak Gazetesi

BELGE-11: Ermeni Patrikhanesi Tarafından Rusya Elçiliği Baş Tercümanı Aracıyla Elçiye Verilen Muhtıra

BELGE-12: Beşinci Kafkas Tümeni'nin Harekat Krokisi

Bu gün Sovyetler Birliği dostumuzdur. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını kimse bu günden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan gibi parçalanabilir, ufalanabilir. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim bu dostluğun izaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprülerini sağlam atarak. Dil bir köprüdür. Şiir bir köprüdür. Tarih bir köprüdür. Köklerinize inmeli ve clayların böldüğü tarhimimizin içinde bütünleşmeliyiz. Onların (Dış Türklerin) bize yaklaşmasını bekleyemeyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gereklidir”

(30 Ekim 1933)

BELGE-13: M. K. Atatürk’ün Dilinden Dış Türkler (Çankaya-30 Ekim 1933)

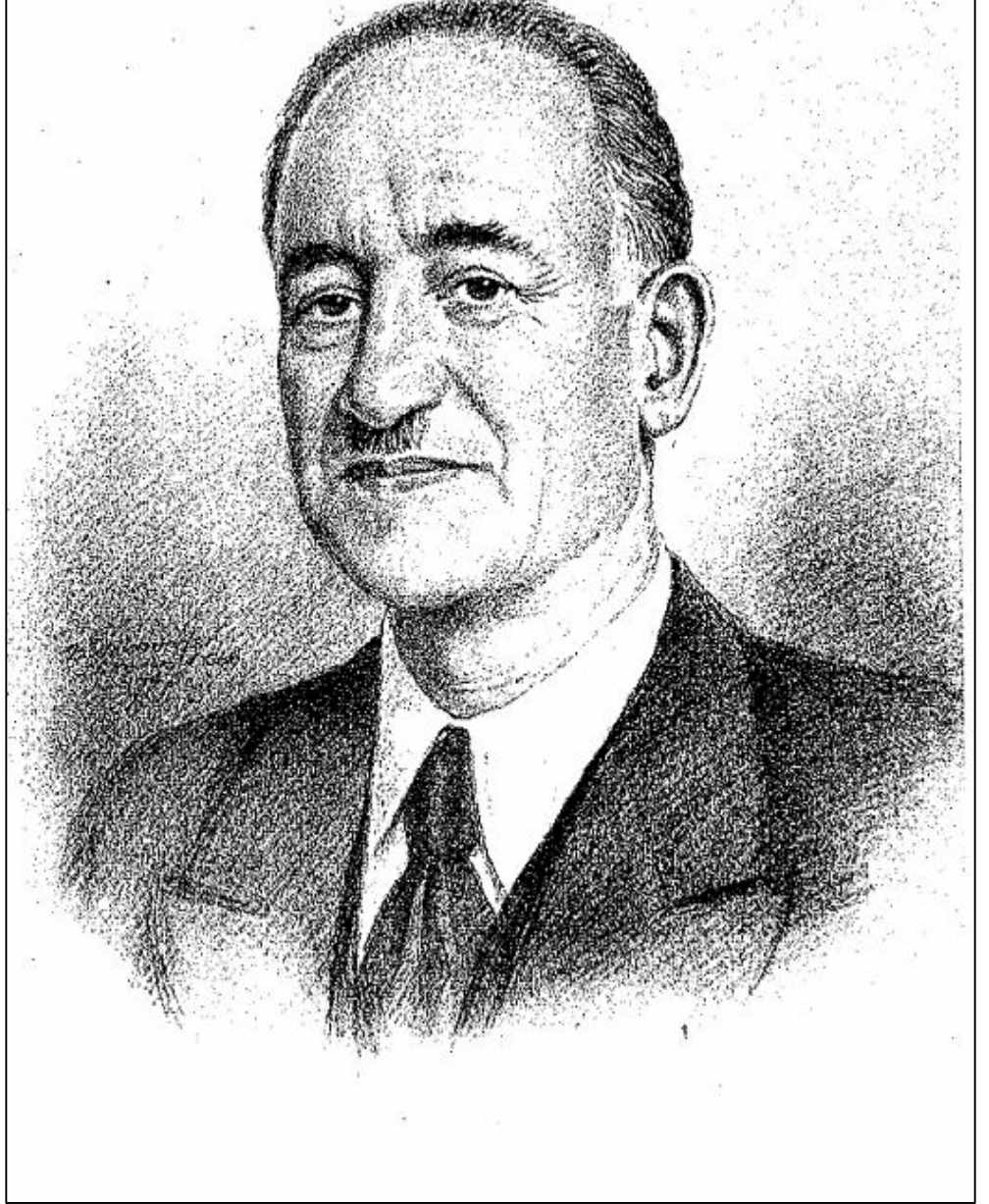
EK-16. ERMENİ MEZALİMİ RESİMLERİ

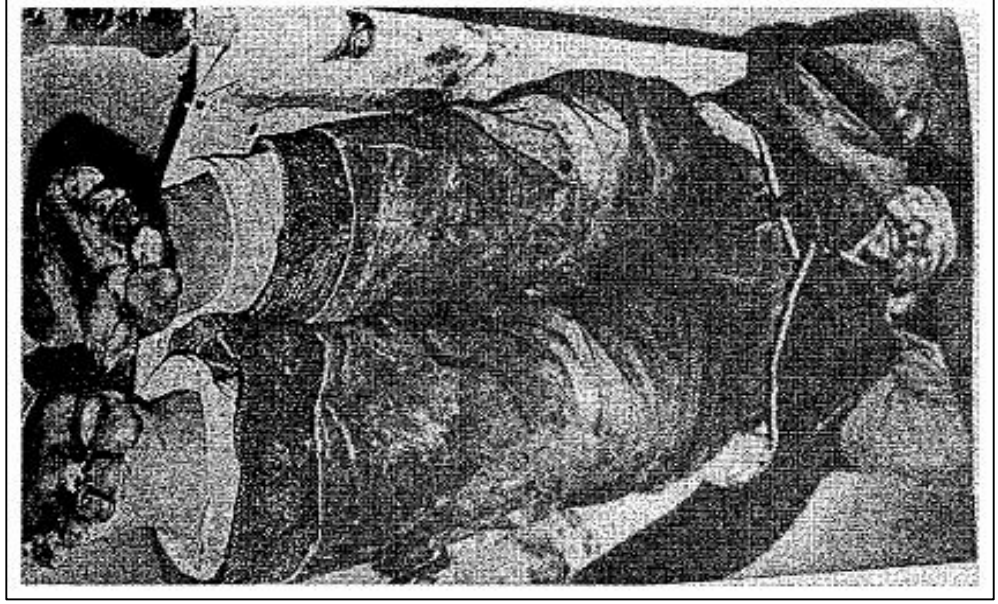
RESİM-1: Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkleri Katleden Ermeni Çetesi

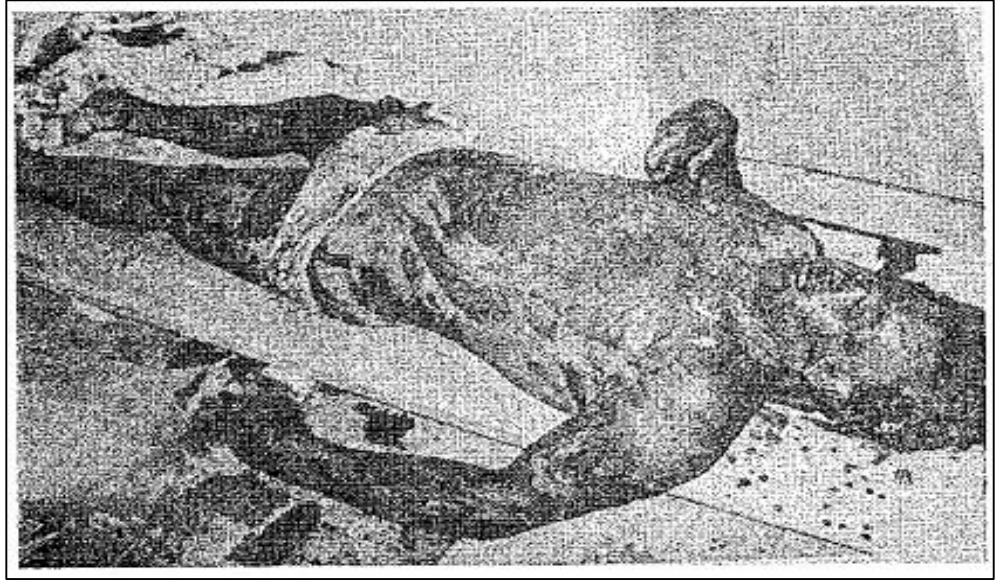
RESİM-2: Sağdan, Azerbaycan Başvekili Feteli Han Hoyski, Parlamento Reisi Hasan Bey Ağayev

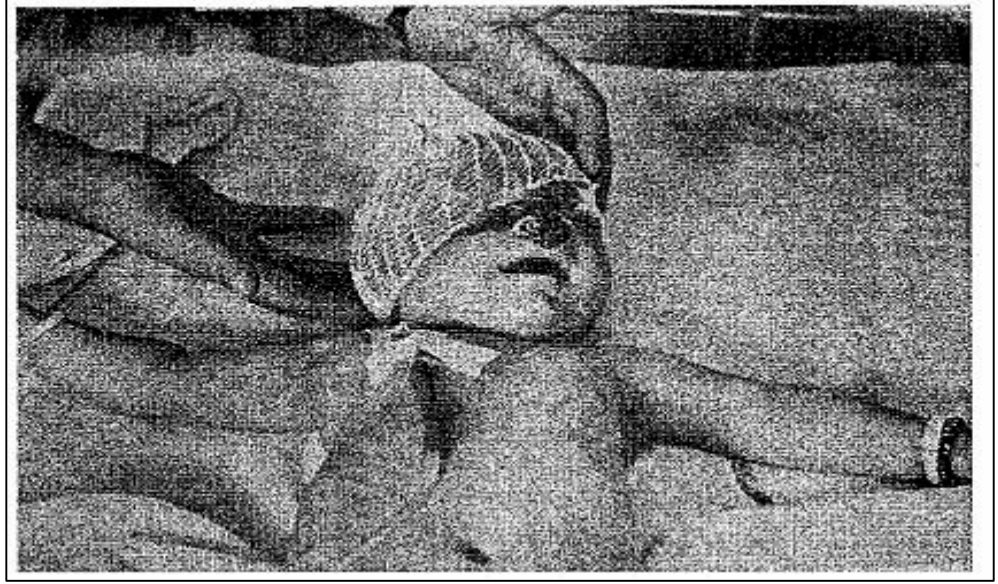
RESİM-3: Bir Kere Yükselen Bayrak Bir Daha İnmez (Mehmet Emin Resulzade)

RESİM-4: Ermeniler Tarafından Karabağ'da Öldürülen Bir Azerbaycanlı

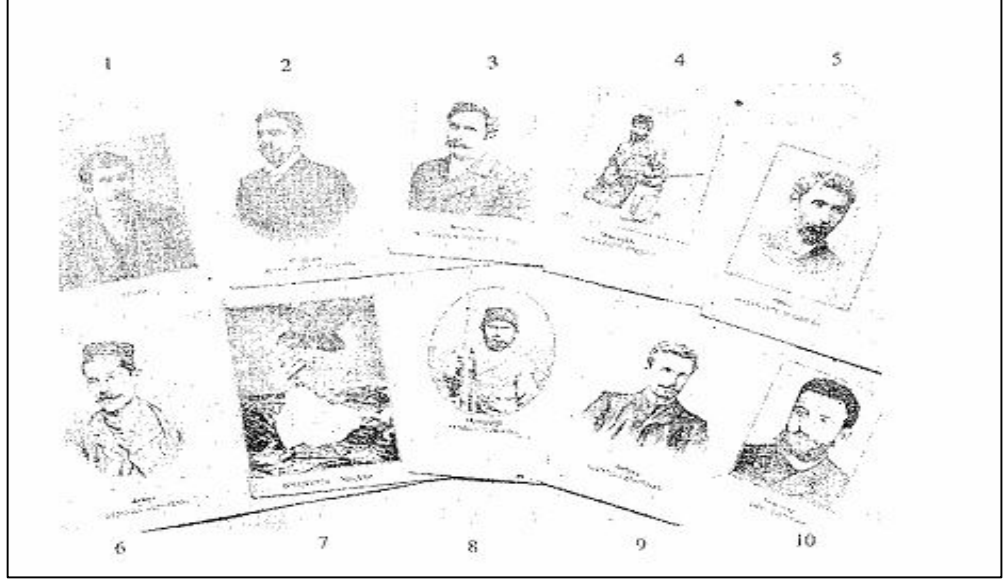
RESİM-5: Ermeni Saldırılarında Esir Alınan ve Daha Sonra İşkence İle Öldürülen Azerbaycanlı

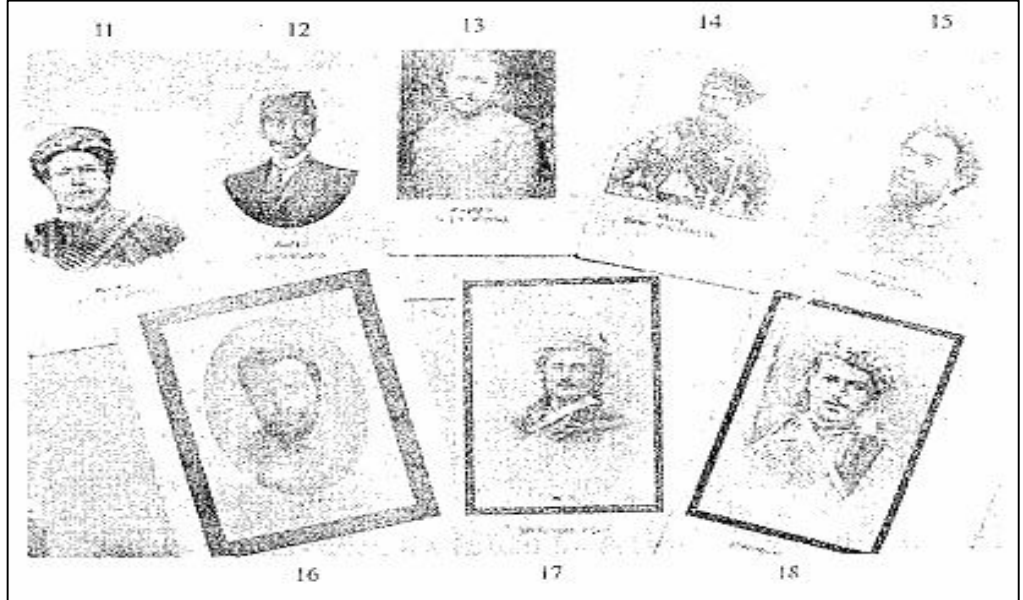
RESİM-6: Ermenilerin Azerbaycan'da Katlettiği Çocuklardan Biri

RESİM-7: Ermeniler Tarafından Esir Alınan Bir Bebek

RESİM-8: Ermeni Çete Reisleri Sırasıyla; 1. Arapo, 2. Vahan, 3. Kayzak, 4. Kurkin, 5. Dero, 6. Herapir, 7. Finlandiya-Kafkas Timsali, 8. Vazken, 9. Pirgat, 10. Tatul

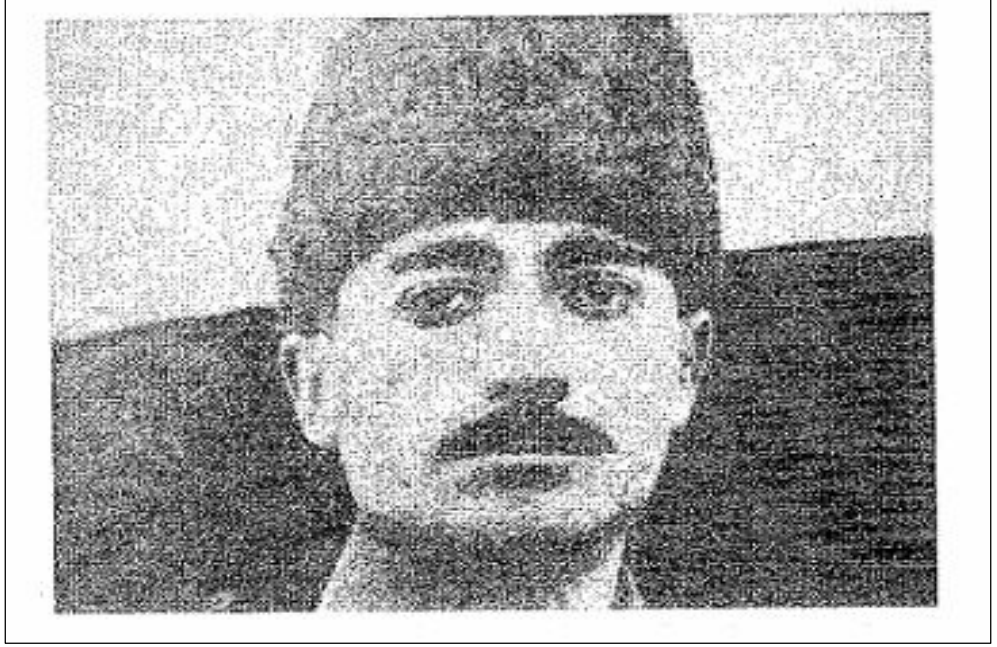
RESİM-9: 11. Avdo, 12. Şahin, 13. Papken, 14. Serop, 15. Garo, 16. Abro, 17. Karabağlı Haço, 18. Karabağlı Nikol

RESİM-10: Müslüman Türkleri Katleden Ermeni Çete Reisi Andranik

RESİM-11: Ermeni Çete Reislerinden Amazasp

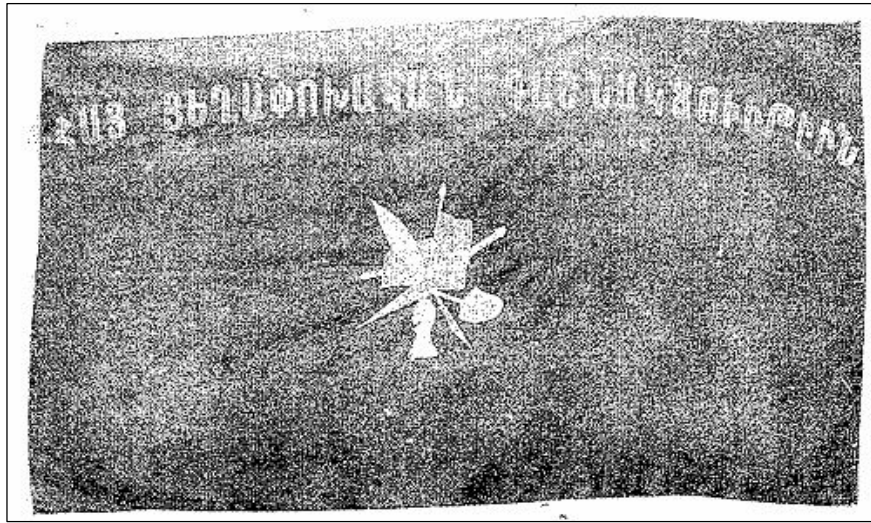
RESİM-12: Şark Orduları Komutanı Halil Paşa (Enver ve Nuri Paşa'nın Amcası-1918)

RESİM-13: Türk Kafkas Ordusu Komutanı Nuri Paşa (1918)

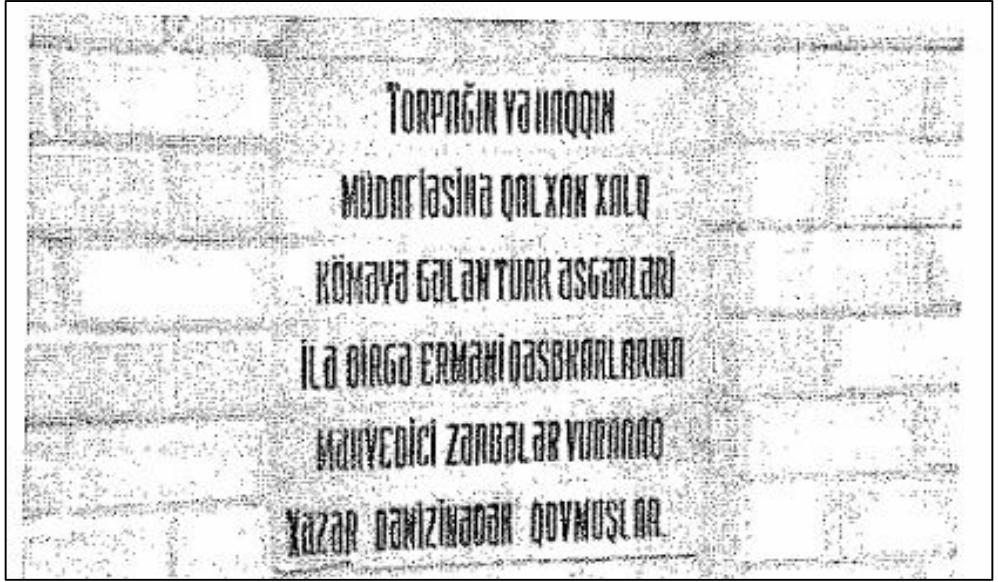
RESİM-14: Moskova'nın Himayesindeki Ermeni Patriği I.Vazken

RESİM-15: Ermeni Örgütlerinden Taşnaksütyun Bayrağı

RESİM-16: Şamahı'nın Mereze Kasabasında Türk Askerleri İçin Yapılan Anıt

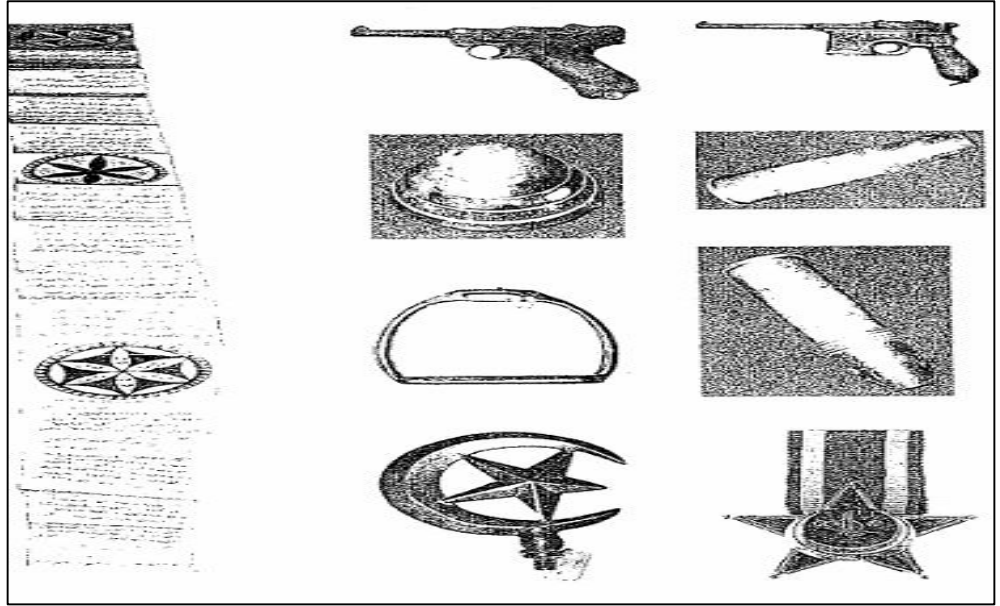
RESİM-17: Kuba Bölgesinde Katledilen Türkler İçin Yapılan Anıtın Kitabesi

RESİM-18: Gökçay Kazasındaki Karameryam Şehitliği Anıtı

RESİM-19: Karameryam Anıtının Kitabesi (Gökçay)

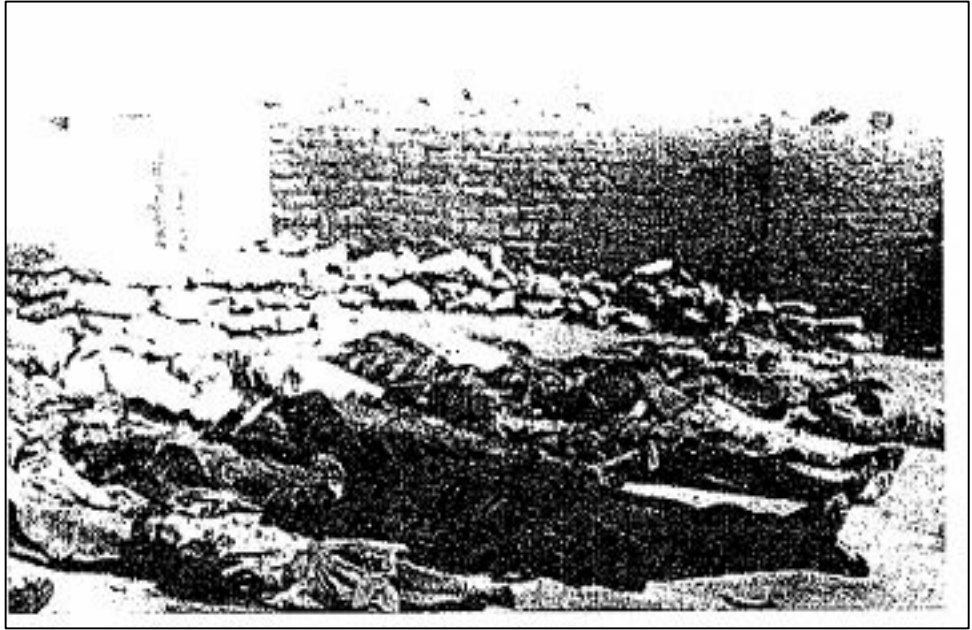
RESİM-20: Türk Kafkas İslam Ordusuna Ait Savaş Eşyaları (Azerbaycan Tarih Müzesi-Bakü)

RESİM-21: Azeri Türk Dergisi (Türkiye-1928)

RESİM-22: Bakü Katliamının İlk Günlerinden Bir Görüntü (1918)

RESİM-23: Mart 1918 Bakü Katliamında Öldürülen Azeriler

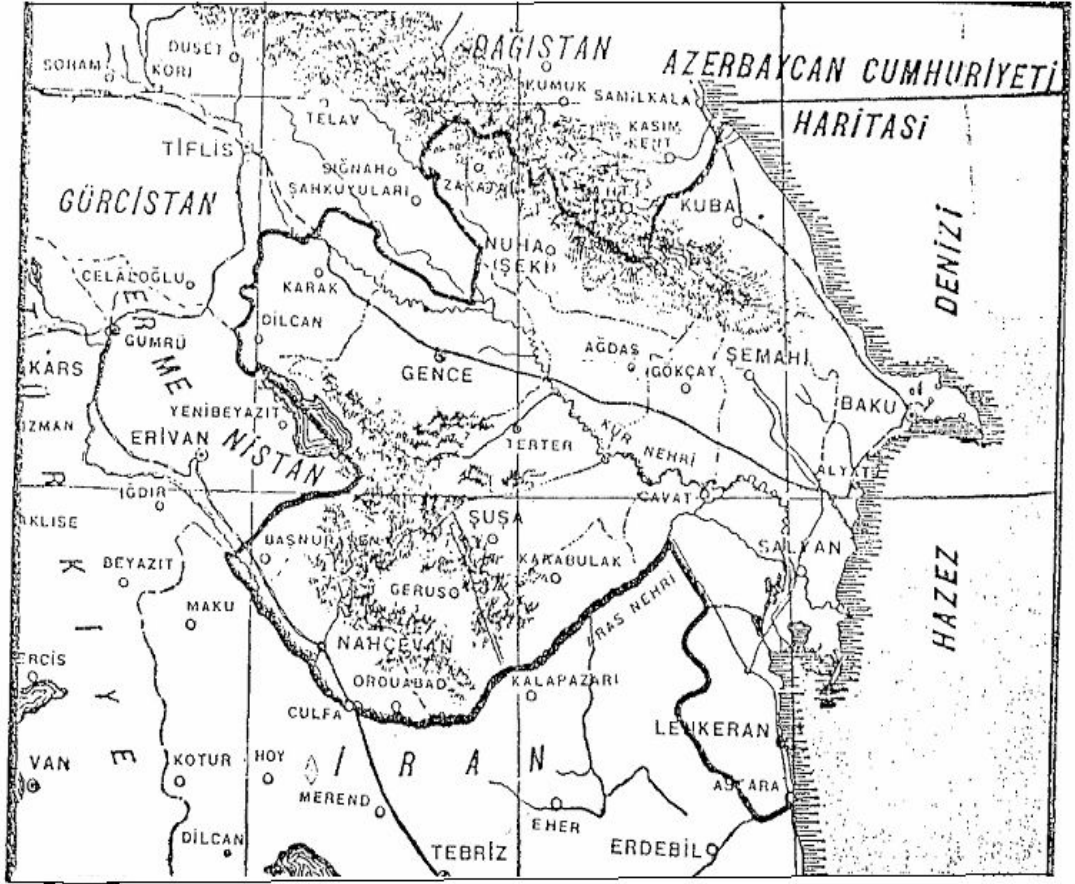

RESİM-24: Ermeni Mezalimine Maruz Kalan Çocuklar (Şamahı-1918)

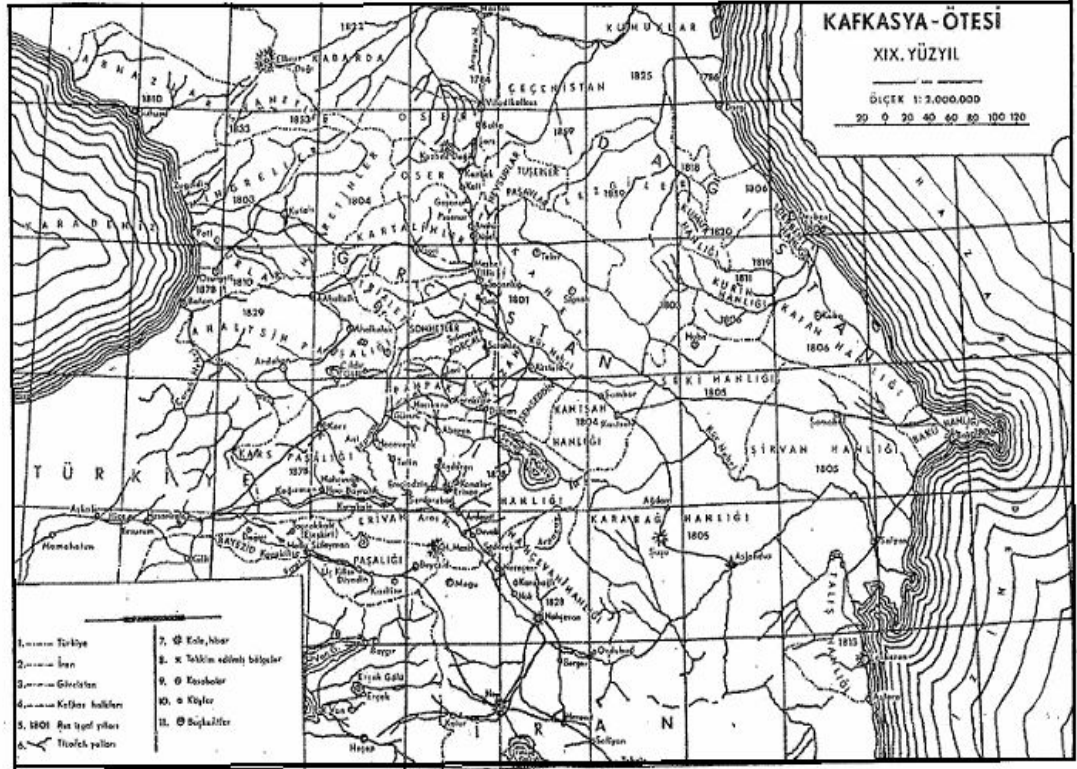

RESİM-25: Ermeni Mezalimden Kurtulan Şamahı Göçmenleri (1918)

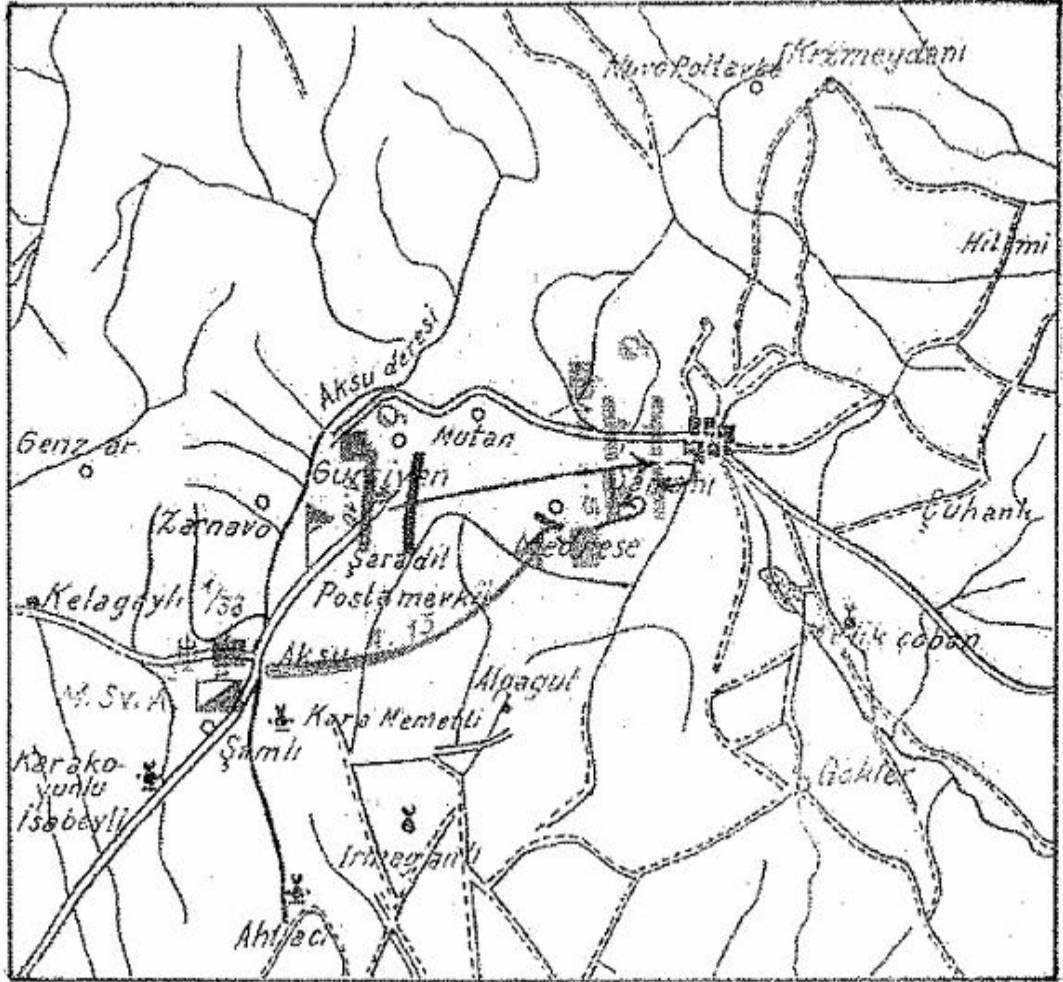
EK-17. HARİTALAR

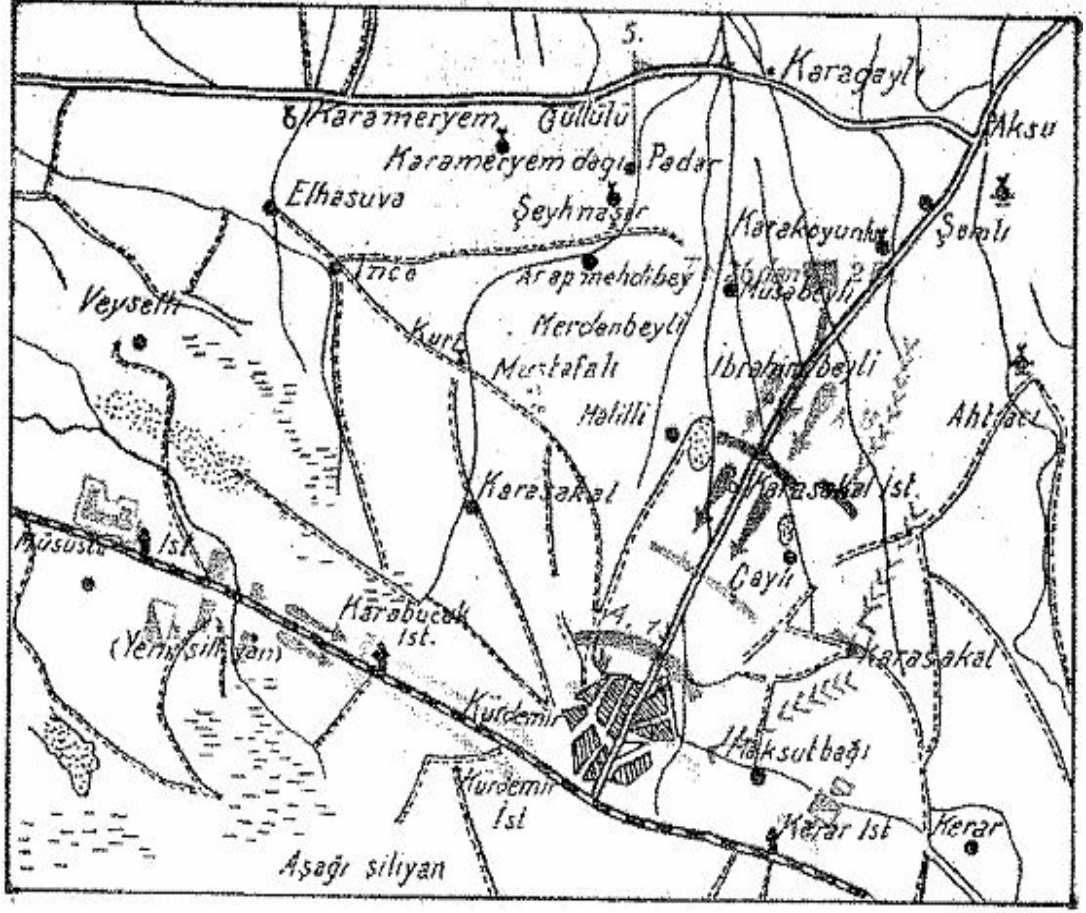
HARİTA-1: Azerbaycan Cumhuriyeti Haritası (1918-1920)

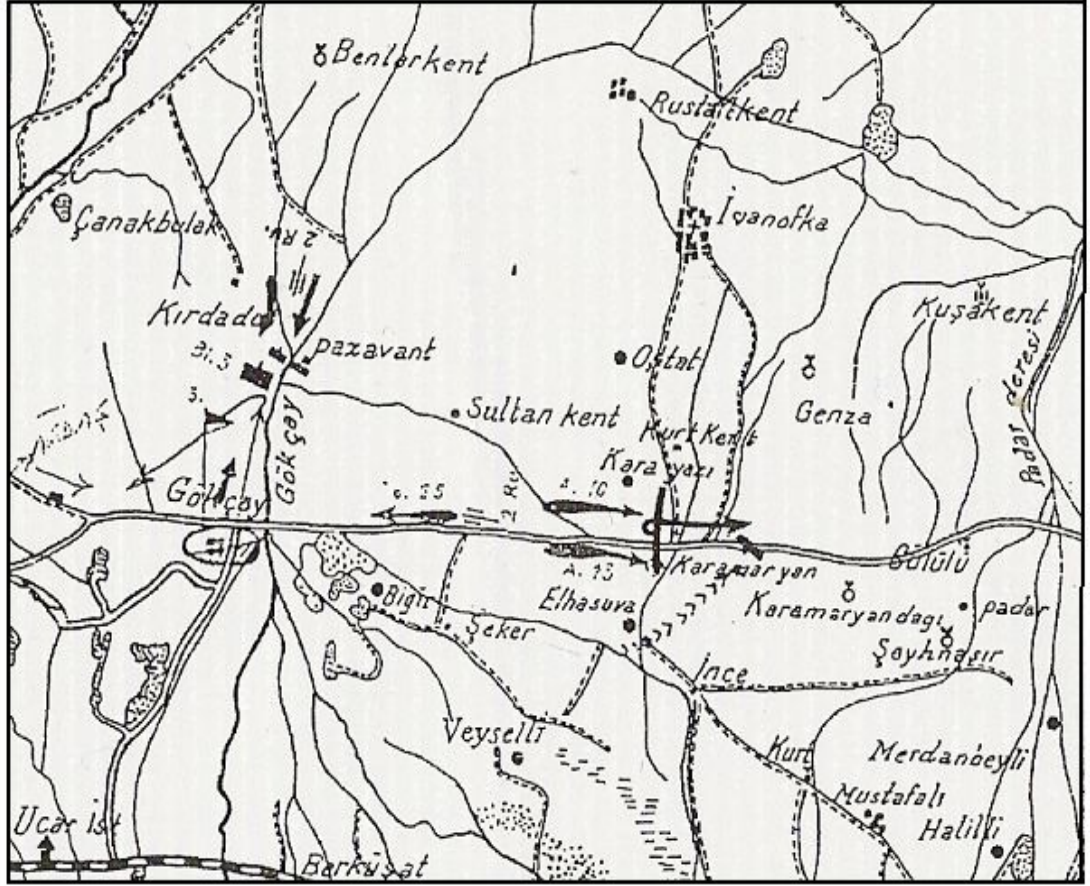
HARİTA-2: Kafkasya Ötesi (XIX. Yüzyıl)

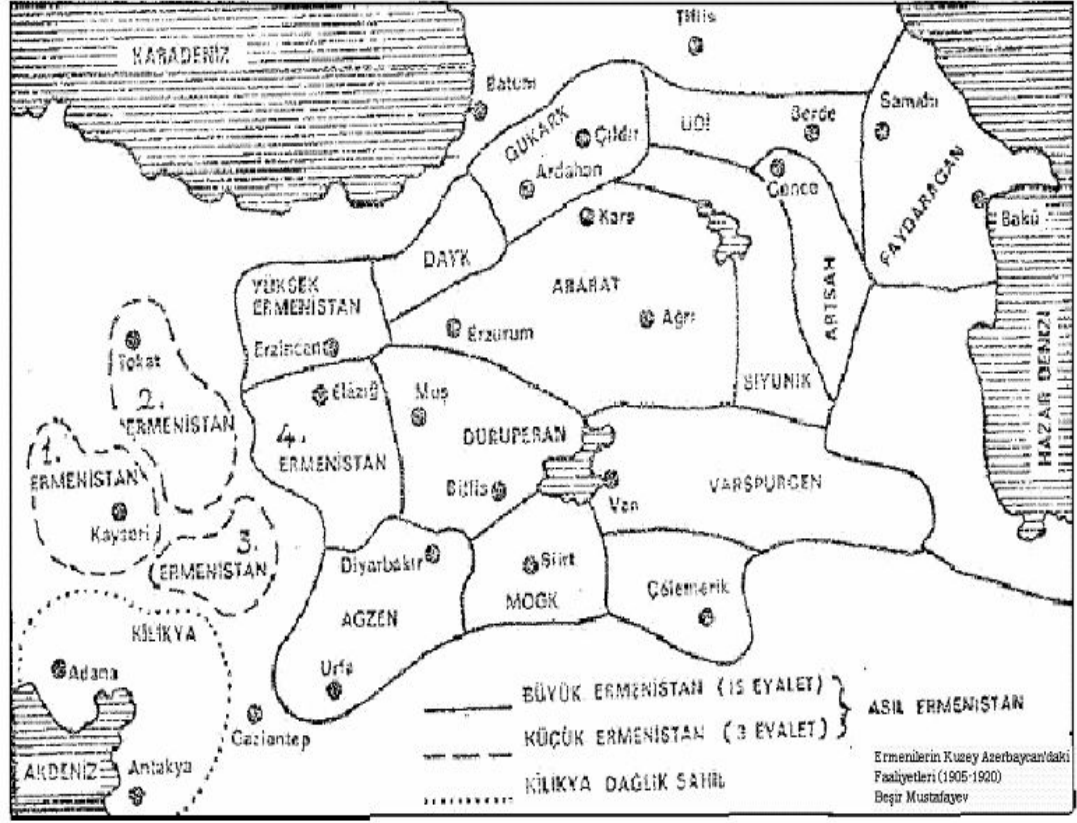
HARİTA-3: Şamahi Kazasının İşgalini Gösteren Kroki-3(19-07-1918-Saat 3.30)

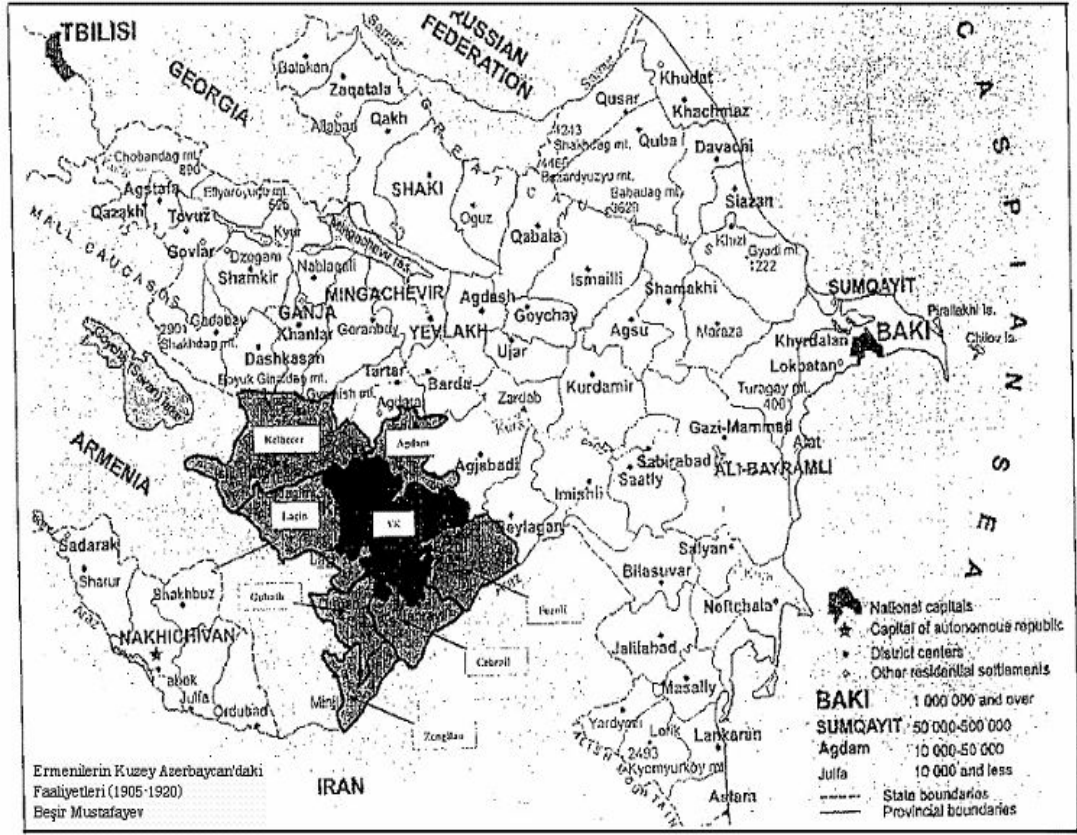
HARİTA-4: Kürdemir Savaşını Gösteren Kroki-M.1:400.000 (08-07-1918)

**HARİTA-5: Gökçay Ve Karameryam Kazası Civarında Yapılan Savaşların Planı
(30-06-1918-Saat 07.30)**

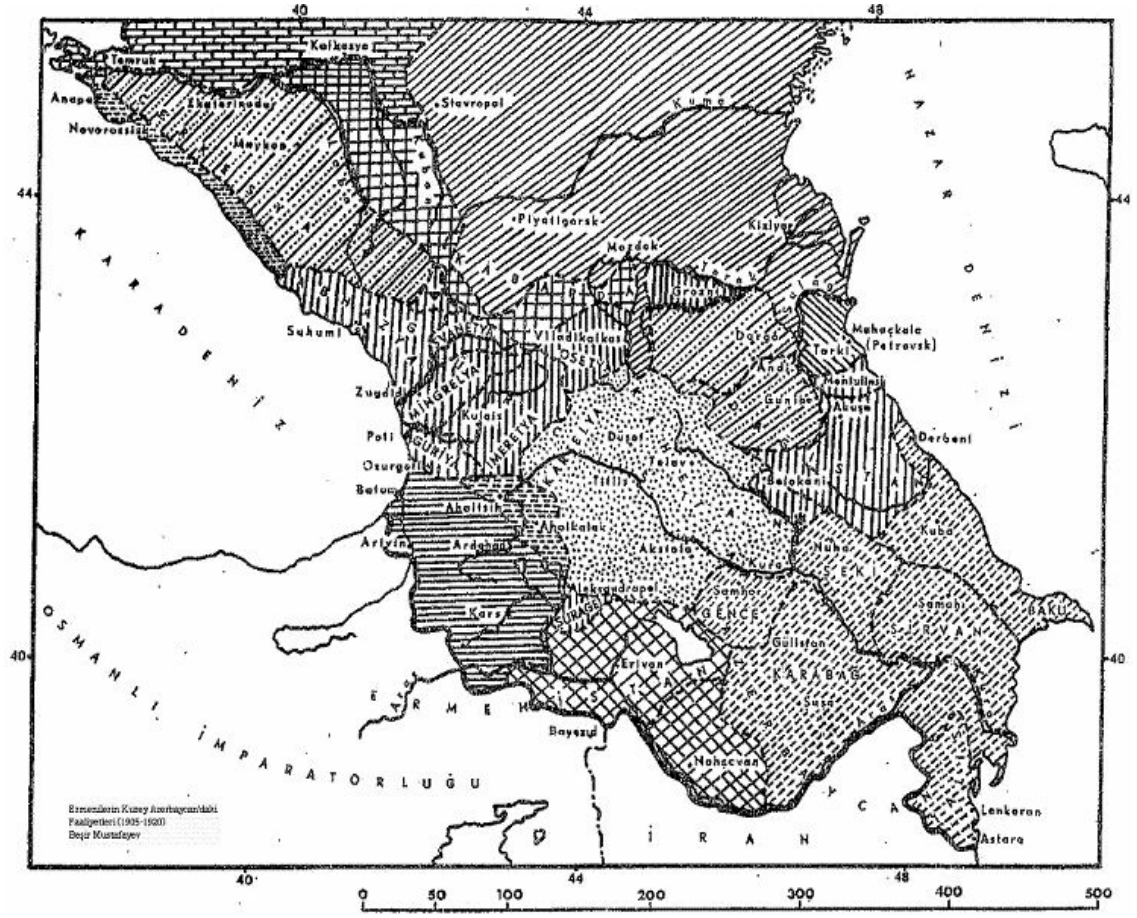
HARİTA-6: Tarih Boyunca Ermenilerin Yaşadıkları Yerler

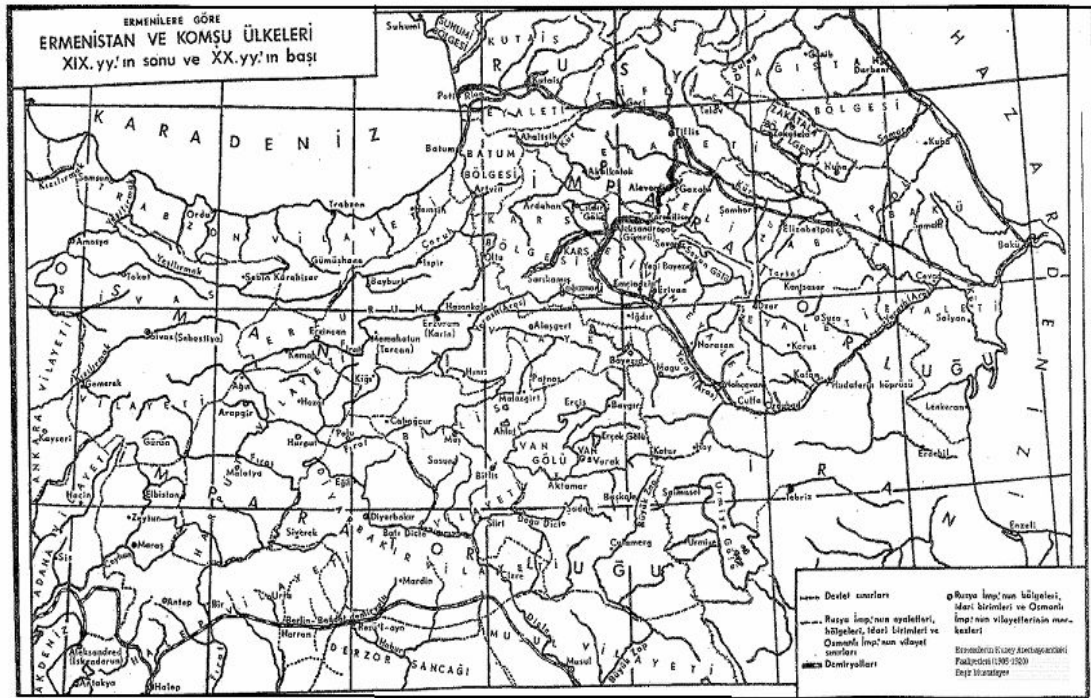
HARİTA-7: Ermenistan Tarafından İşgal Edilmiş Azerbaycan Topraklarını Gösteren Belge (Ağdam, Cebrail, Fuzuli, Zengilan, Kubatlı, Laçın ve Kelbecer)

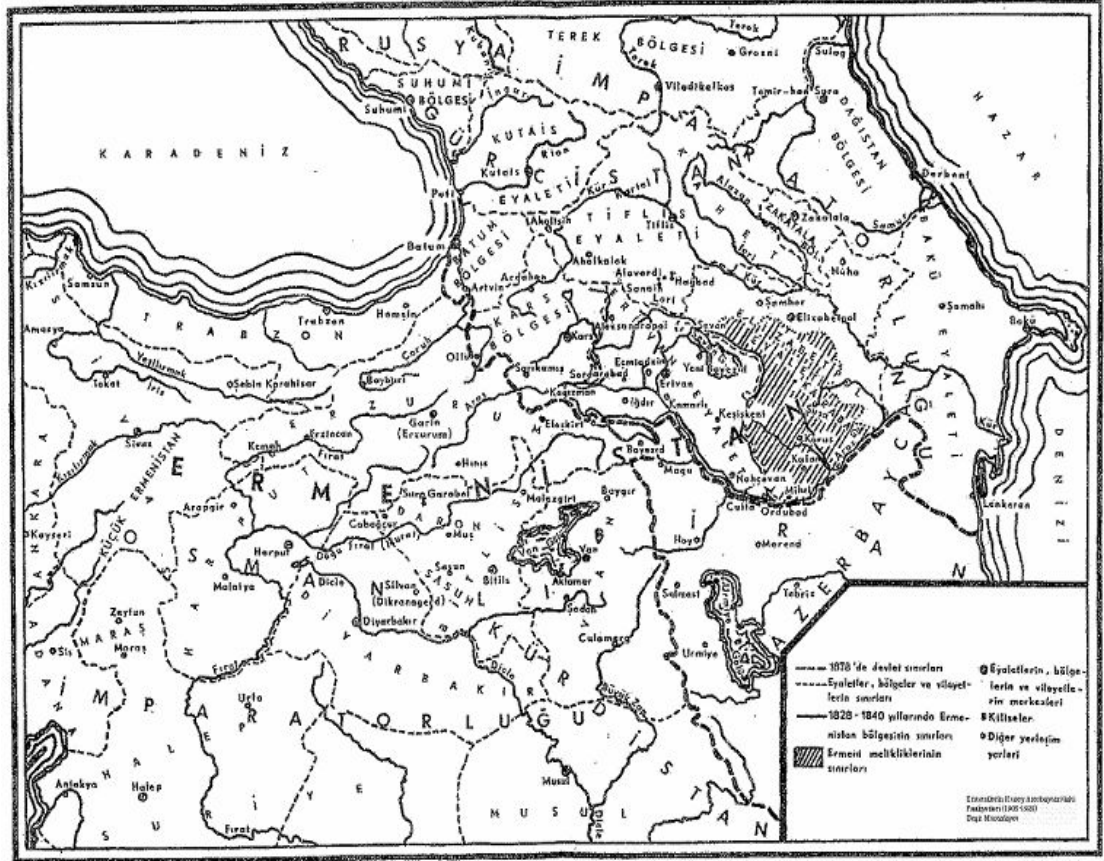
HARİTA-8: Ermenilerin Hayal Ettikleri “Büyük Ermenistan” Haritası

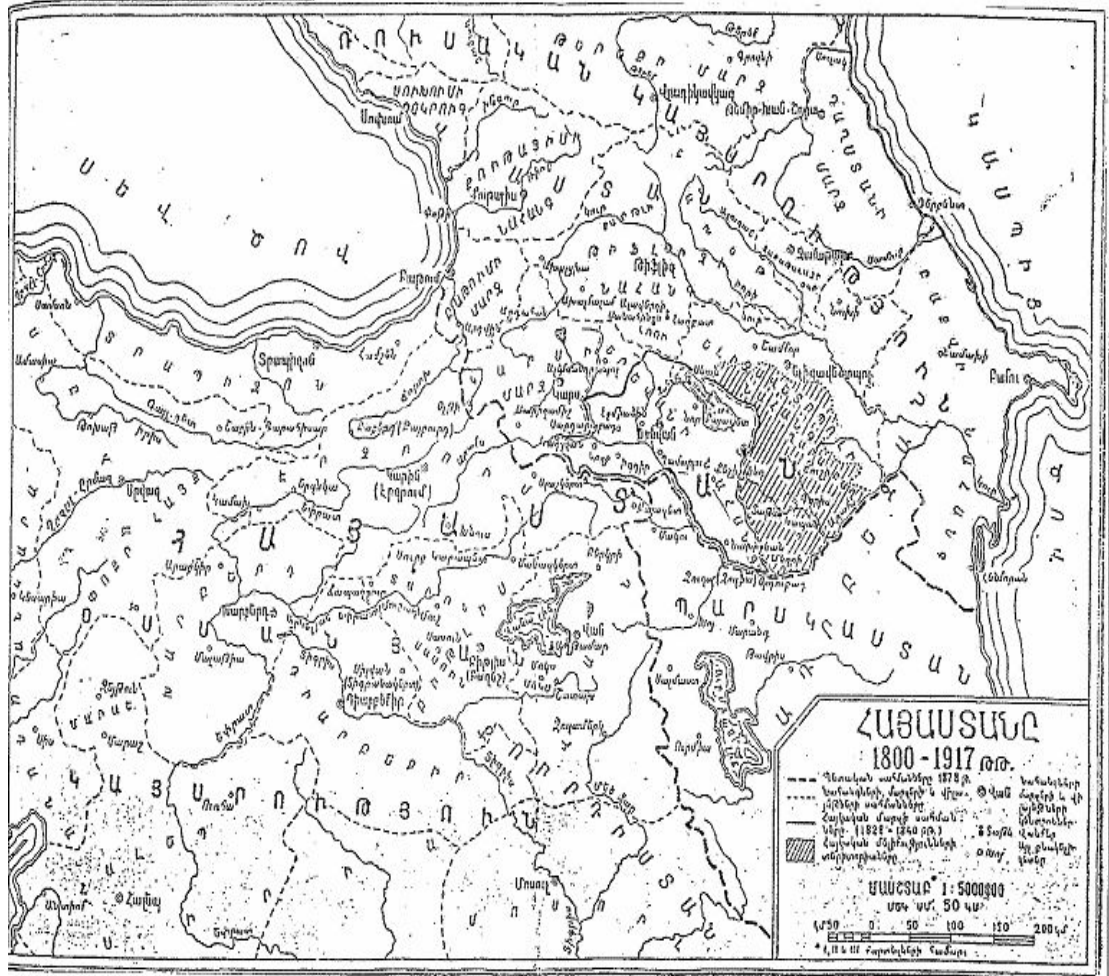
HARİTA-9: Kafkasya Ötesi ve Kafkasya (1763-1914)

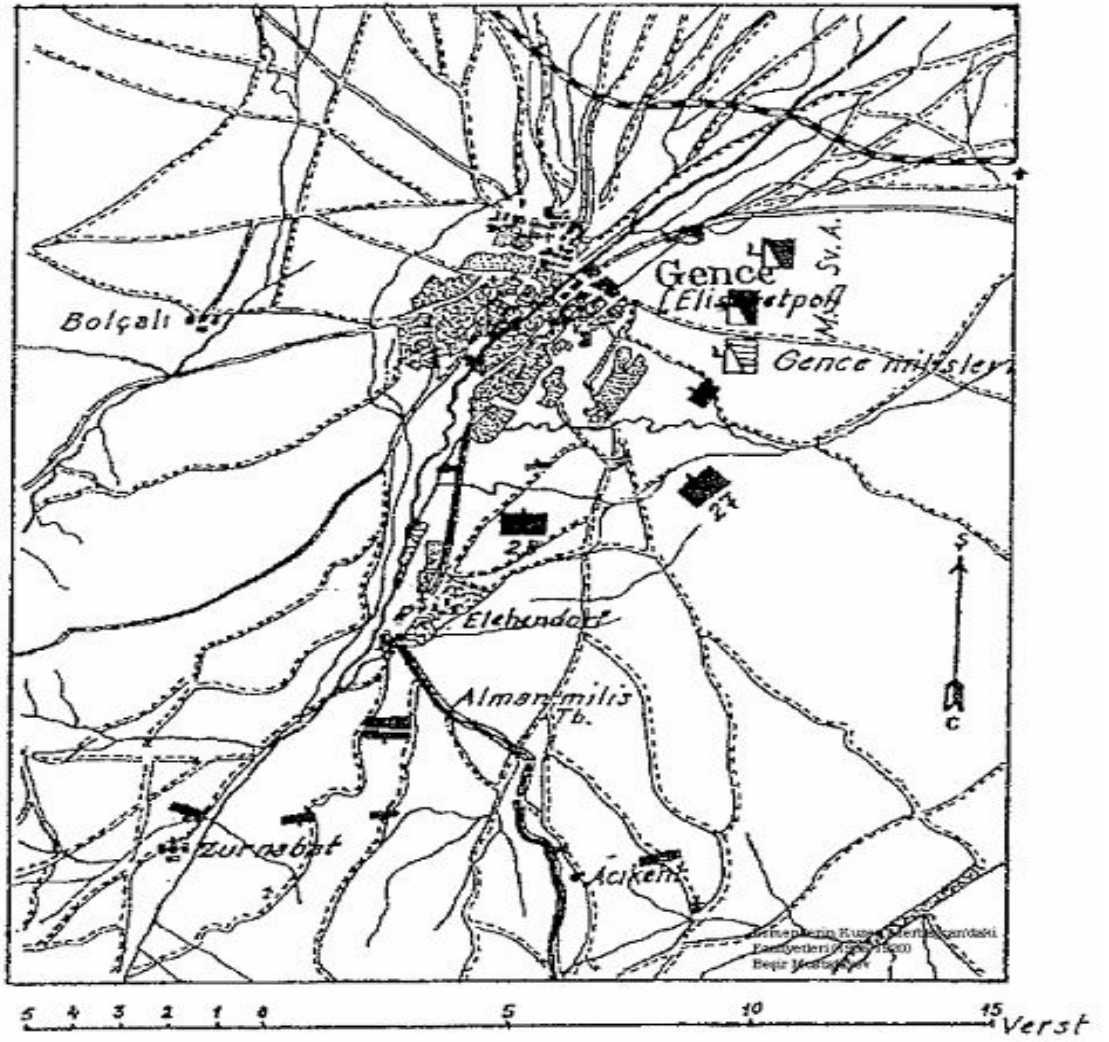
HARİTA-10: Ermenilere Göre Ermenistan Ve Komşu Ülkeleri (XIX. ve XX. Yüzyıllar)

HARİTA-11: Ermenilere Göre Ermenistan (1800-1917)

HARİTA-11: (Ermenice) Ermenilere Göre Ermenistan (1800-1917)

HARİTA-12: Gence Harekâtını Gösterir Kroki (11 Haziran 1918)

EK-18. ÖZGEÇMİŞ

Beşir MUSTAFAYEV : 1975 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Kuba İli'nin Yenikent Köyü'nde dünyaya geldi. İlköğretim ve Lise eğitimini burada tamamladı.

1992 yılında TCS'yi (Türk Cumhuriyetleri Sınavı) burslu kazanarak Türkiye'ye geldi. 1993 yılında Ankara Üniversitesi'ne bağlı TÖMER'de (Türkçe Öğretim Merkezi) Türk Dili eğitimini aldı. Ayrıca Sosyal Bilimler alanında İzmir TÖMER'e bağlı Branş Türkçe'si kursundan diplomasını pekiyi dereceyle aldı.

1994 yılı İzmir Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümüne kaydoldu. 1999'da bu bölümünden mezun oldu. Üniversite yılları ve sonrası birçok gazete ve ajanslarda çalıştı.

2000 yılında Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilimi alanında yüksek lisans programına başladı. Yüksek Lisans çalışmasını 2002 yılında "Orta Çağda Yukarı Karabağ Bölgesinde Berde Tarihi" adlı tezi ile tamamladı ve aynı alandan bilim uzmanı unvanını kazandı. 2000-2002 yılları zarfında yerel gazetelerde köşe yazarlığı yaptı.

2002 senesinde Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Tarihi (Türk Dünyası Araştırmaları) Anabilim Dalı Doktora eğitimi kazandı.

Beşir MUSTAFAYEV'in çeşitli gazete ve dergilerde kültürel, sosyal, medyatik ve tarihi konuları içeren yayımlanmış araştırma, inceleme, çeviri, makale ve haber yazıları bulunmaktadır. 1997 senesinde İzmir Büyükşehir Belediyesi'nce düzenlenen "Ülke Tanıtımı" Tarih konulu yarışmada mansiyon ödülüne, 1998 senesinde ise "Azerbaycan Petrolü Globalleşme Sürecinde" konulu araştırma ve inceleme yazısı Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi tarafından birinciliğe layık görüldü.

"Türk-Ermeni İlişkileri", "Anadolu'dan Azerbaycan'a Ermeni Zulmü", "20 Ocak Katliamı" ve "Gümrü Tarihinden Sayfalar" konulu yayımlanmış makaleleri bulunmaktadır. Ayrıca: "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkmasında Rusların Rolü", "Azerbaycan Hanlıkları", "Sovyet Döneminde Tarihçilik", "Arasboyu Kültürü", "Azerbaycan'da Bağımsızlık Mücadeleleri Tarihi" konularını içeren seminer çalışmaları ve yayınlanmakta olan makaleleri bulunmaktadır.

2005-2006 seneleri zarfında Azerbaycan Devlet Milli Arşivi (ARMDA), İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Azerbaycan Neşriyatı, Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Arşivi (KGB-ARSPİHA), Edebiyat ve İncəsənət Arşivi, Azerbaycan Devlet Arşivi Kuba İli Şubesi Yahudi Özel Şahıs Arşivi, M. F. Ahundov Azerbaycan Milli Kütüphanesi, Azerbaycan Milli İstihbarat Bakanlığı İnsan Hukukları Biriminde bilimsel araştırmalar yapmıştır.

2006 senesinde başlayan ve 2009 senesinde biten “Ermenilerin Kuzey Azerbaycan’daki Faaliyetleri (1905-1920)” konulu projesi (2006-TDAE-001) Ege Üniversitesi Rektörlüğü tarafından desteklenmiştir.

2007 senesinde yapmış olduğu projeye Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK), Bilim İnsanı Destekleme Başkanlığı (BİDEB) tarafından Yabancı Uyruklu Araştırmacı Doktora Öğrenci Ünvanı doğrultusunda, araştırma boyunca burs desteği sağlanmıştır.

Beşir MUSTAFAYEV, 1 Ekim–30 Aralık 2007 tarihleri arasında Ankara Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Askeri Arşivi, Avrasya Stratejik Araştırma Merkezi (ASAM), Ermeni Araştırmaları Enstitüsü (EREN), Türk Tarih Kurumu (TTK), Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Milli Kütüphane ve 2008 Temmuz’unda Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü İstanbul Osmanlı Arşivinde (BOA) çalışmıştır. Ayrıca Kütahya Dumlupınar ve Erzurum Atatürk Üniversitesi Tarih Bölümü ve Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezinde incelemelerde bulunmuştur. Yurtiçi ve yurtdışında konu ile ilgili birçok akademisyen ve canlı tanıklarla görüşmüştür.

Rusça (iyi), Arapça (orta), Osmanlı Türkçesi (orta), İngilizce (orta) ve Azeri Türkçe’si (iyi) dillerini bilen **MUSTAFA YEV**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Türk Tarihi Anabilim Dalında Doktora eğitimini tamamlamış, bu konudaki çalışmalarını halen sürdürmektedir.